ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

EURASIAN JOURNAL

of Philology: Science and Education

№2 (166)

Алматы
«Қазақ университеті»
2017

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №2 (166)

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Зуева Н.Ю. – ф. ғ. к., доценті *(Қазақстан)*

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Әбдиманұлы Ө. – ф. ғ. д., профессор (ғылыми редактор) *(Қазақстан)*
Күркебаев К.К. – ф. ғ. к., доцент (ғылыми редактордың орынбасары) *(Қазақстан)*
Таева Р.М. – ф. ғ. к., профессор м.а. (редактордың көмекшісі) *(Қазақстан)*
Туманова А.Б. – ф. ғ. д., профессор (редактордың көмекшісі) *(Қазақстан)*
Алимтаева Л.Т. – ф. ғ. к., доцент м.а. (редактордың көмекшісі) *(Қазақстан)*
Дарибаев С.Д. – ф. ғ. к., доцент *(Қазақстан)*
Джолдасбекова Б.У. – ф. ғ. д., профессор, ҰҒА корреспондент-мүшесі *(Қазақстан)*
Донна Орвин – ф. ғ. д., профессор, Торонто университеті *(Канада)*
Евдокимова С. – PhD, асс. профессор, Браун университеті *(АҚШ)*
Жаң Жин Жин – ф. ғ. д., профессор, Пекин ұлттық орталық университеті *(Қытай)*
Карағойшиева Д.А. – ф. ғ. к., PhD, доцент *(Қазақстан)*
Кибальник С.А. – ф. ғ. д., профессор, Орыс әдебиеті институты *(Ресей)*
Мадиева Г.Б. – ф. ғ. д., профессор *(Қазақстан)*
Морхье Пост – PhD, асс. профессор, Берген университеті *(Норвегия)*
Насие Йылдыз – ф. ғ. д., профессор, Гази университеті *(Түркия)*
Риверс Уильям П. – ф. ғ. д., профессор, Ұлттық кеңес және тілдерді дамыту жөніндегі халықаралық оқыту *(АҚШ)*
Салқынбай А.Б. – ф. ғ. д., профессор *(Қазақстан)*
Сэт А. Агбо – PhD, асс. профессор, Лейкхэд университеті *(Канада)*
Сулейменова Э.Д. – ф. ғ. д., профессор *(Қазақстан)*
Темірболат А.Б. – ф. ғ. д., профессор *(Қазақстан)*
Кенжеқанова Қ.К. – PhD, техникалық редактор *(Қазақстан)*

ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ
БАСПА ҮЙІ

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гульмира Шаккозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші
Мөлдір Өміртайқызы
Телефон: +7(727)377-34-11
E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ № 10948

Басуға 22.05.2017 жылы қол қойылды.
Пішімі 60x84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 35,3 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.
Тапсырыс № 3152. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017

1-бөлім

ӘДЕБИЕТТАНУ

Раздел 1

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Section 1

LITERARY CRITICISM

МРНТИ 17.07.41

Садыгов Ш.,

д. ф. н. доцент, руководитель отдела «Javidshunaslig»
Национальной академии наук Азербайджана,
музей Г. Джавида, г. Баку, Азербайджан,
e-mail: shamilsadiq@mail.ru

МЕСТО ЖАНРА РОМАНА В СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ. ДЕТЕКТИВНАЯ ЛИТЕРАТУРА

Состояние жанра романа и его изменение в современной мировой литературе в том или ином смысле отражается также и на современной азербайджанской литературе. В статье говорится о романе в азербайджанской литературе периода независимости, раскрывается отношение к таким понятиям, как литература и роман. Отмечается, что детективная литература в настоящее время отделяется от жанра романа, а также анализируется отношение читателей к детективной литературе. В статье ставится вопрос о том, является ли детектив «серьёзной» литературой.

Ключевые слова: роман, детектив, жанр, вид.

Sadygov Sh.

The genre of the novel in contemporary Azerbaijani literature. Detective Literature

The state of the genre of the novel and its change in contemporary world literature in one sense or another is also reflected in contemporary Azerbaijani literature. The article talks about the novel in Azerbaijani literature of the period of independence, it reveals the attitude to such concepts as literature and novel. The detective genre that is just separating from the novel is touched upon. The reasons of the readers' warm approach to this genre as a separate one were put into discussion. The article raises the question of whether the detective is a «serious» literature.

Key words: novel, detective, genre, kind.

Садыгов Ш.

Қазіргі әзірбайжан әдебиетіндегі роман жанрының орны. Детектив жанры

Заманауи әлем әдебиетіндегі роман жанрының жай-күйі мен оның өзгерісі белгілі бір дәрежеде қазіргі әзірбайжан әдебиетіне де әсерін тигізбей қоймайды. Мақалада тәуелсіздік кезеңіндегі әзірбайжан романдары, әдебиет және романғақатысты ұғымдар сараланады. Дәл қазіргі уақытта детективтің роман жанрынан іргесін алыстатқандығы туралы және оқырмандардың детективке деген көзқарастары талданады. Мақалада детектив «салиқалы» әдебиет жанры ма деген сұрақ қойылады.

Түйін сөздер: роман, детектив, жанр, түр.

Жанр романа, который начал завоевывать достойное место в азербайджанской литературе уже с начала XX века, с XXI столетия стал еще более популярным. Эта популярность выдвинула жанр романа на передний край современной литературы. В настоящее время большинство наших писателей обращается именно к жанру романа (хотя это вовсе не означает, что совре-

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

менный роман по всем своим художественным достоинствам всегда отвечает высоким литературным требованиям и выделяется высокой поэтикой). Большая часть читателей также отдает предпочтение именно роману.

По этой причине в азербайджанской литературе вопрос «романного бума» стал предметом серьезных обсуждений. Быстрорастущая популярность романа, его массовость, безусловно, заметно усилили актуальность этого жанра (конечно, не оставляя в тени другие литературные жанры). Создается впечатление, что в настоящее время у читателей подчас не хватает терпения читать поэмы, стихотворения, рассказы.

Сами авторы также не особенно желают обращаться к другим жанрам. Это объясняется тем, что автор романа всегда имеет возможность поместить лирические стихотворения в романе, а автор рассказа расширить свое повествование, или поместить его в роман. Это является одной, но отнюдь не единственной причиной популярности жанра романа. Безусловно, процессы, имеющие место в одной национальной литературе всегда неразрывно связаны с процессами, происходящими во всей мировой литературе.

Русский литературный критик В.Г. Белинский писал, что «роман и повесть, в наше время, вытеснив все остальные виды литературы, перенеся их на второй план, сами заняли господствующее положение в литературе. Можно сказать без преувеличения, что, говоря о литературе, люди подразумевают именно роман и повесть. Содержание романа есть не что иное, как разбор современного общества художественными средствами. Задачей современного романа является отражение жизни во всей ее наготе. Общество считает роман своим зеркалом».

Сходные тенденции наблюдаются во всей мировой литературе. Одной из причин обращения в массовом порядке к жанру романа, по нашему мнению, является также тот факт, что о романическом творчестве последнего времени литературоведение практически не высказывается. Литературоведение словно не может идти в ногу с изменениями, происходящими в жанре романа с точки зрения формы и содержания. При более внимательном подходе к проблеме, т.е. формам, содержанию, типологическому строению, наконец, к стилям, в жанре романа выясняется, что литературоведение испытывает трудности с созданием терминов и определением названий в этой области.

Ализаде Аскерли во вступительной части к статье «О типологии азербайджанского романа и литературной критике периода независимости» отмечает, что «в 60-80-х годах XX столетия как в самом Азербайджане, так и за его пределами (азербайджанские авторы, пишущие на русском языке) появились романы, обладавшие типологическими чертами с точки зрения содержания и поставленной проблемы. Эти произведения были по достоинству оценены литературной критикой того времени. Что касается романов 90-х годов, то эти произведения создавались в переходную эпоху, в условиях войны с Арменией и не получили своевременной литературно-критической оценки» [1].

С другой стороны, жанр романа не имеет конкретных критериев. Это способствовало тому, что писатели (особенно представители молодого поколения) описывая свои мысли и чувства, случаи из жизни, услышанное и увиденное в форме какого-либо повествования, представляли произведения как романы. На самом деле, это было своеобразной формой выхода из рамок традиционных восточных форм, демонстрацией нового, свободного мышления.

Это весьма закономерно, поскольку в стихосложении все жанры, с одной стороны требуя особого дара, с другой стороны вмещают тот же талант в достаточно жесткие рамки, сковывают его, и в результате содержание в определенной степени занимает подчинен-ное положение, или даже приносится в жертву форме. Вместе с тем, изменяющийся мир вовсе не подтверждает и не оправдывает принципа «единства формы и содержания» выдвинутого в своё время Аристотелем. Основываясь на мысли «Новое содержание не соответ-ствует традиционным формам и моделям, поэтому назрела необходи-мость создания новых форм.», высказанной М. Алиевым, можно прийти к выводу о том, что совершенное содержание само по себе является определенной формой. [2]

Это означает, что форма есть вопрос, вытекающий непосредственно из содержания. Так, Джафар Джафаров, говоря о позиции Мирза Фатали Ахундова в вопросе формы и содержания, отмечал, что «он (Ахундов) ясно осознавал, что жизнь не только предоставляет содержание и формы для литературы, но и создает новую жизнь в своеобразной, специфической форме» [3, 308]. Высказывание Гегеля «о взгляде на форму и содержание как на взаимоотношение между звеньями» [2] указывает, что понятие формы вырастает из понятия содержания. В настоящее время при выяснении истоков, из корней которых вырастают форма и содержание,

становится ясным факт, что ни в совершенстве формы, ни в совершенстве содержания нет необходимости, и совершенное содержание само по себе есть форма.

Причиной изменений формы также являются недостатки содержания. Так, в случае недостаточности в содержании, автор начинает искать форму, способную её компенсировать. В качестве примера можно привести образ Грегора Замзы в романе Ф.Кафки «Превращение». В этом романе главный герой пребывает в форме животного. Однако по сути, т.е. по содержанию он является носителем человеческих чувств и мыслей. Именно этот момент «спасает» читателя, отдаляет его от поисков формы. Читатель следует содержанию произведения, и созданное новое содержание в свою очередь способствует созданию совершенно новой формы.

Принцип «единства формы и содержания» в настоящее время не оправдывает себя. Может ли в таком случае оправдать себя этот принцип в литературе, являющейся искусством слова и отражающей жизнь посредством художественных картин и образов, в обобщенной и индивидуальной форме, обладающей эстетическо-воспитательным значением? [4, 471].

С этой точки зрения повышение интереса к литературе среди молодого поколения, удовлетворение этого интереса также связано со свойствами жанра романа. Роман не вмещается в конкретную форму, и конкретные критерии, применяемые к форме романа, также не определены. Такой подход подтверждается многими писателями и критиками. По мнению Филиппа Стевкина «являясь традицией, роман в пределах собственной формы представляется очень безуспешным жанром» [5].

Марк Твен, желая «оправдать» собственные произведения, писал: «все ищущие достоверный мотив в этом романе, подвергнутся гонениям; желающие поучить нравственный урок, будут изгнаны из страны; желающие найти басню или сказку, будут биты.»

Молодые литераторы, придя в литературу, начинают именно с романа. Утверждая, что «я описываю историю жизни, это все произошло со мной» авторы называют все написанное ими литературой и романом. Такой подход словно обосновывается самим происхождением термина «роман». «Это имя, данное на варварской латыни, употреблявшейся народами, населявшими Римскую империю. Написанные на варварской латыни легенды и сказания были названы романами» [6].

Т.о. называя все написанное, (даже половинчатое и никчемное), как и в древности, романом, мы уходим от серьёзности проблемы.

С другой стороны, не имея конкретных границ, жанр романа имеет возможность постоянно обновляться, расширяться, интегрировать в другие литературные жанры. С этой точки зрения, роман в каком-то смысле подменяет само понятие литературы.

Как говорил В.Г.Белинский «сейчас, говоря о литературе, имеют в виду роман или повесть». Широкие возможности романа как жанра, его склонность к развитию приводят к тому, что в пределах этого жанра зарождаются новые жанры. Такие термины, как исторический роман, социологический, психологический, фантастический, наконец, детективный романы, рассматривавшиеся в свое время как виды романа, в настоящее время уже обретают права самостоятельных жанров.

В частности, если в свое время, говорили о «детективном романе», то сейчас и в азербайджанском и в мировом литературоведении,всё прочнее утверждается выражение «детективный жанр».

Интересный факт: такие прецеденты создаются и вносятся в литеротуроведческую науку самими исследователями. Однако, применительно к роману, читатель словно вмешивается в теорию литературы и, делая выражение «роман» все более массовым, по -своему «оказывает давление» на теорию литературы.

Представители других профессий, имеющие отношение к литературе всего лишь как читатели, неоднократно задают вопрос: «Почему детектив не называется жанром?» Озвучивая этот факт, мы вовсе не ставим себе целью обвинить читателя в некомпетентности или принизить его. Мы всего лишь хотим отметить, что среди всех видов романов читательская масса больше всего выделяет именно детективные произведения. По сравнению с историческими, психологическими, социальными романами, детективные и криминальные романы являются более «читаемыми».

«Литературные жанры не являются неизменными, неподвижными формами. Все изменения, происходящие со временем в обществе, находят свое отражение в литературе. Литературные жанры подвергаются изменениям, отвечающим запросам изменяющегося времени. Жанр романа, являющийся одним из повествовательных форм современности, также со временем изменялся, изменил темы и композицию, и создал,

таким образом, новые жанры романа, одним из которых является жанр детективного романа [7]

Зарождение термина «детектив» в азербайджанской литературе

Говоря о жанре детективного романа и его истории, следует прежде всего остановиться на происхождении самого термина «детектив». Термин «детектив», пришедший в азербайджанское литературоведение из русского литературоведения означает на латыни «разоблачать», «раскрывать». В турецком литературоведении слово «детектив» заменяется словом «полисие».

Жанр детектива, известный в азербайджанской литературе как «криминальный роман», «уголовный роман», «роман о сыске» впервые зародился на Западе. «…..вначале детектив упоминался в числе жанров, объединенных под общим названием «литература тайн.» Позже, детектив начал обозначаться такими выражениями как «подозрение, волнение», а также «криминал» [8, 18-19]

Слово «криминал» в переводе с английского означает «преступление», «преступник», «убийца». В турецкой литературе слово «полисие» употребляется в качестве эквивалента слова «детектив». Здесь следует отметить, что английское слово «детектив» в немецком языке обозначается словом «polizeilich», во французском языке словом «policer». В турецком языке термин «полисие» появился после известной языковой реформы 30-х годов XIX столетия. Т. Дурсун Гакындж отмечает в связи с выражением «роман полисие», что «этот жанр роман вначале назывался «роман о преступлении», затем желая показать наше «западничество» превратился в «роман полисие».

Термин «детектив», заимствованное из русского языка, скорее всего, английского происхождения и употребляется в настоящее время в азербайджанском языке как «роман о сыске» или просто «детектив». В некоторых источниках выражения «криминал» и «детектив» употребляются в качестве синонимов. Однако в настоящее время как в азербайджанском, так и в мировом литературоведении, границы между терминами «криминал» и «детектив» уточняются.

Это связано с тем, что понятия «детективный роман» и «криминальный» роман имеют серьёзные отличия, и развиваются в разных плоскостях. Если в криминальных романах упор делается на смерть, кровопролитие и т.д., то в детективных романах основу составляет мотив выяснения, расследования преступления (убийство, кража и т.д.) с опорой на логику и интеллект. В детективных романах, рассказах, повестях главной задачей является не само преступление, а нахождение лица, совершившего какое-либо противоправное, преступное действие.

Совершенно естественно, что произведения, посвященные поиску предметов, имеющих историческое значение, шедевров искусства, документов, книг, сокровищ и т.п. также могут быть причислены к этому жанру. Поскольку произведения, посвященные вышеназванным темам, составляют большинство, этот жанр в азербайджанской литературе получил название «роман преступления». Ахмет Митхад Эфенди назвал одно из своих произведений, посвященных этой теме, «Есрари Джинаят», что еще раз подтверждает выдвинутые выше положения. (джинаят – преступление) [9].

Слово «детектив» в разных языках употребляется в разных значениях. С этой точки зрения значение, которое это слово имеет в азербайджанском языке, представляется наиболее точным, приемлемым. Ведь выражение «роман полицие» также не отражает сути жанра детектива, не отвечает его требованиям, поскольку в современном мире расследованием преступлений занимается не только полиция. Органы безопасности, частные детективы, многие другие структуры, деятельность которых связана с «выяснением», «расследованием», «разоблачением» и т.п., делают термин «детектив» все более целесообразным и приемлемым.

Зарождение и формирование детектива как особого вида жанра романа восходит к XIX столетию. Исследователь Джалил Джаваншир пишет о зарождении детективного романа: «Зарождение детектива некоторые связывают с «Тайной желтой комнаты» Гастона Леру, или же с рассказом (рассказ, а не роман!) американского писателя Эдгара Алана По «Убийство на улице Морг». Вместе с тем, первым детективным романом в мировой литературе считается роман «Тайна Ноттингем Хилла». Автор этого романа писал под псевдонимом Чарльз Феликс. «Тайна Ноттингем Хилла» впервые публиковалась частями в 1862-63 гг. в журнале «OnceaWeek». Позже роман был издан отдельной книгой издательством «Bradbury&Evans».

Некоторые критики считают знаменитый роман Достоевского «Преступление и наказание» образцом классического детектива. Однако ни Достоевский, ни многие другие представители мировой литературы подчас не умеливыйти за рамки детективных прик-лючений, криминальных происшетсвий. Что касается произведений Эдгара По, то именно они отвечают всем требованиям детективного жанра, соответствуют всем его особенностям.» [10].

Детективный жанр прошел длительный путь развития и за это время сталкивался с весьма серьезными препятствиями. Несмотря на эти препятствия, на нежелание официальной критики признавать детектив самостоятельным жанром, начиная с конца XX столетия как в Азербайджане так и во всей мировой литературе, детективная литература охватывает все более широкий круг читателей, привлекает внимание всё большего числа авторов. Возможно, одной из причин такого интереса являются происходящие в мире общественно- политические, культурные, экономические процессы, способствующие обострению интереса к необычным происшествиям, даже приключениям.

Сегодня люди ищут приключения в самых различных сферах жизни. В этих приключениях заключено желание предугадать будущее, быть в постоянном поиске. В определенном смысле эти желания носят оттенок детектива. Этот оттенок, постепенно усиливаясь, расширяясь, время от времени приводил к созданию очередного нового жанра. Даже писатели, вполне обоснованно считавшиеся представителями т.н. «серьёзной литературы» обращались к этим «оттенкам» и эти обращения не прошли незамеченными и для самого жанра детектива.

При более внимательном рассмотрении выясняется, что в пределах самого детективного жанра зарождаются новые виды литературного творчества, такие как исторический детектив, интеллектуально-культурологический детектив, политический детектив, детектив фантастический, медицинский, иронический, магический, научный и др. «Умберто Эко, Орхан Памук, Харуки Мураками считаются «первопроходцами» в этой области. Вместе с тем, названные писатели не являются представителями детективной литературы. Вих романах детективная линия разнообразит структуру романа, придает красочности сюжету, наконец, полностью соответствует особенностям пост-модернистского романа. (10).

В отдельных случаях писатели, не считающие детектив жанром, а само произведение не признают образцом серьезной литературы, не могут пройти мимо некоторой «детективности» сюжета в своих книгах.

Понятия «детективный роман» и «серьёзная литература»

Существуют самые различные определения детектива и детек-тивного романа. Поэтому представляется целесообразным начать разговор об этих определениях, с выяснения значения терминов «детектив» и «детективный роман». Это совершенно закономерно, поскольку в период, когда детективный роман выделяется в отдельный жанр, такие определения как детективная повесть, детективный фильм, детективный сериал являются темой отдельного разговора.

Если считать детективом произведение, в котором раскрывается тайна какого-либо происшествия, а цепь событий доносится до читателя посредством какого-либо сюжета, то эти моменты присутствуют практически во всех литературных произведениях. Можно ли утверждать, что в произведении «Мусибет-и-Фахреддин» читателя не волнует судьба Фахреддина, или в пьесе «Сиявуш» читатель равнодушен к противостоящим козням Сиявушу? И разве писатель не ставит целью раскрыть эти характеры и судьбы посредством сюжетной линии?

В сущности это является ядром всех литературных жанров. Однако писатель должен уметь держать читателя в волнении, несколько таинственно представлять события, и усиливать таким образом интерес к роману. По этой причине некоторые писатели, не работающие в жанре детектива, мастерски используют элементы, оттенки этого жанра в своих произведениях.

«Закон негодяев» Чингиза Абдуллаева, «Следами надежд» Мушфиг хана и Шамиля Садига, «Кровавое пятно», «Голос из преисподней» Эльхана Элатлы являются ярким подтверждением сказанному выше. И всемирно известный писатель Чингиз Абдуллаев, и Эльхан Элатлы, и молодой писатель Мушфиг Хан получили известность именно как мастера детектива.

Для детективного произведения необходимы три основных звена: убийство, убийца, сыщик. Раскрыть эти три звена можно, основываясь на принципе трех вопросов: кто, зачем, как? Однако расследования, проводимые сыщиком вокруг этих трех вопросов, современному читателю не интересны. И это является показателем того, что эпоха классического расследования, представленная в произведениях Конана Дойля и Агаты Кристи, закончена.

Раскрытие уголовногодела языком Дойля или Кристи напоминает язык документов органов прокуратуры. Любое уголовное дело, выстроенное в определенной последовательности при соответствующей языковой и стилистической «обработке» может стать детективным произведением. Подобный подход справедливо и логично приводит к тому, что детектив не воспринимается как серьезная литература. В свое время детективные произведения Чингиза Абдуллаева завоевали большой авторитет как у себя на родине, так и за рубежом. Вместе с тем сам жанр политической литературы, в котором работает Чингиз Абдуллаев в настоящее время, утратил былую по-

пулярность. Это связано с тем, что аналитические программы, исследования в области политики заменяют литературу подобного рода.

В большинстве современных романов так называемая «детективность», не принимаемая ни литературой, ни литературоведением, проступает все более отчетливо. Правда, в т. н. «жизненных» романах этот фактор используется значительно слабее, в качестве приёма, завлекающего читателя, заставляющего внимательнее вчитываться в каждую деталь.

Несмотря на различие многочисленных мнений, высказываемых литературоведами, писателями о детективных романах, основное содержание этих высказываний достаточно сходно. Число тех, кто не считает детектив не только самостоятельным жанром, но и серьёзной литературой, намного больше тех, кто придерживается противоположного мнения.

Безусловно, для получения детективом «статуса» самостоятельного жанра нужно время. Все, что может зародиться в литературном процессе, неожиданно и в то же время достаточно предсказуемо. Вид романа, в 20-30 гг. XX столетия известный как «неродное дитя литературы», превратился в настоящее время в наиболее обсуждаемый термин. Страстное желание человечества ответить на вопросы кто? когда? зачем? делает детективную литературу все более актуальной и востребованной.

Это значит, что детективная литература, которую многие не воспринимают как «серьёзную литературу», со временем будет изучаться на основе подлинно научных подходов и обретет заслуженное место в мировом литературном процессе.

Являясь видом творчества, литература призвана служить людям. Задачи, стоящие перед литературой, разнообразны и ответственны. Это воспитание, просвещение, формирование вкуса, способность вызывать душевные переживания, раскрывать негативные стороны жизни и многие другие. В детективных романах также происходит разгадка необъяснимых событий, с которыми человек сталкивается в повседневной жизни, что способствует развитию аналитического мышления, логики.

Жозеф Кунс считает детектив современным и совершенным видом прозы. По мнению В.Г. Аудена, детективный роман есть повествование о том, как анализируются все подозреваемые в преступлении и как преступник попадает в руки правосудия. Говард Хейкрафт уверен, что детективный роман ставит целью выявление преступника.

Каждый вид литературы имеет свои особенности. Некоторые произведения оставляют впечатление на всю жизнь, другие обладают сиюминутным воздействием. Безусловно, этот показатель не может являться критерием для литературного жанра.

Литература

1 http://www.kaspi.az/enews.php?id=714
2 Мамед Алиев. Теория литературы. – Баку: Наука и образование, 2012.
3 Джафар Джафаров. Работа. В двух томах. – Т. 2. – Баку, 1968. – 308 с.
4 Иса Хабибайли. Литературные историческая память и современность. –Баку: Нурлан, 2007. – С. 471.
5 Филип Стивик. Новые теории / Перевод Кантароглы Севим. – Баку: Akçağ, 2004.
6 http://www.edebiyatogretmeni.org/roman/
7 Сезер Хабиб. Триллер в турецкой литературе. Умут Ахмет. Фантастика и триллер /http://eprints.sdu.edu.tr/328/1/TS00492.pdf.
8 Дурсун Какинз Т. 100 неизвестных фильмов. – Стамбул: Bilgi, 1995. – С. 18-19.
9 http://edebiyatufku.blogcu.com/polisiye-roman-uzerine-bir-inceleme-i/6832418
10 http://kulis.az/news/4012

References

1 http://www.kaspi.az/enews.php?id=714
2 Mamed Aliev. Teoriya literatury. – Baku: Nauka i obrazovanie, 2012.
3 Dzhafar Dzhafarov. Rabota. V dvuh tomah. – T. 2. – Baku, 1968. – 308 s.
4 Isa Habibajli. Literaturnye istoricheskaya pamyat' i sovremennost'. – Baku: Nurlan, 2007. – S. 471.
5 Filip Stivik. Novye teorii / Perevod Kantarogly Sevim. – Baku: Akçağ, 2004.
6 http://www.edebiyatogretmeni.org/roman/
7 Sezer Habib. Triller v tureckoj literature. Umut Ahmet. Fantastika i triller /http://eprints.sdu.edu.tr/328/1/TS00492.pdf.
8 Dursun Kakinz T. 100 neizvestnyh fil'mov. – Stambul: Bilgi, 1995. – S. 18-19.
9 http://edebiyatufku.blogcu.com/polisiye-roman-uzerine-bir-inceleme-i/6832418
10 http://kulis.az/news/4012

МРНТИ 17.82.31.

Абдилда Д.М.[1], Джолдасбекова Б.У.[2],

[1]ассистент преподавателя, [2]д. ф. н. профессор
Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: damir92kz@mail.ru; baiyan.zholdasbekova@kaznu.kz

ЖАНРОВОЕ МНОГООБРАЗИЕ В ТВОРЧЕСТВЕ ДМИТРИЯ СНЕГИНА

В статье рассматривается жанровое своеобразие романа Дм. Снегина «В городе Верном». Анализируется история создания сюжета и трудности на пути создания данного произведения. В статье ставится задача рассмотерть соотношение вымышленных персонажей и реальных исторических лиц, которые являются героями повествования. Автор раскрывает жанрово-структурные особенности, мотивы и проблематику романа. Особо подчеркивается, что в романе черты хроникальности проявились в повышенном внимании автора к событийной стороне повествования. В заключении раскрывается тот факт, что писатель представил читателю художественное исследование исторических событий, происходивших в городе Верноми его окрестностях в предреволюционные годы, но преломленных через сознание автора и переработанных в его творческой мастерской.

Ключевые слова: жанр, роман, автор, персонажи, мотив, проблематика, сюжет.

Abdilda D.M., Dzholdasbekova B.U.

Genre diversity in the work of Dmitry Snegin

The article discusses the genre originality of the novel by Dm. Snegin «In the city of Verniy». It analyzes the history of the plot creation and the difficulties in the way of the writing of the work. This article seeks to examine the correlation of fictional characters and real historical figures, who are the heroes of the story. The author reveals the genre and structural features, motives and problems of the novel. It is emphasized that in the novel features of the topicality manifested in the increased attention of the author to the eventual side of the narrative. Finally it revealed the fact that the writer introduced to the reader the artistic study of historical events that took place in the city of Verniy around in pre-revolutionary years, but refracted through the consciousness of the author and processed in his creative workshop.

Key words: genre, novel, author, characters, motive, issues, plot.

Әбділда Д.М., Жолдасбекова Б.Ө.

Дмитрий Снегин шығармаларындағы жанрлық әрқырлылық

Мақалада Дмитрий Снегиннің «В городе Верном» романының жанрлық ерекшеліктері қарастырылған. Аталмыш шығарма сюжетінің пайда болу тарихы мен шығарманы жазу кезіндегі қиындықтары сарапталады. Мақаланың басты мақсаттарының бірі шығарманың басты кейіпкері болып табылатын ойдан шығарылған есімдер мен оған сәйкес келетін шынайы өмірдегі тұлғалар есімдерінің арасындағы қарым-қатынасы қарастырылады. Автор романдағы өзекті мәселелерді, мотивтерін және жанрлық-құрылымдық ерекшеліктерін ашып көрсетеді. Мақаланың соңындаавтор жазушының оқырмандарға рефолюция қарсаңында Верный қаласында және оның төңірегінде болған тарихи оқиғалардың әдеби түрдегі зерттеуін, автордың шығармашылық зертханасында өңделіп, автордың санасы арқылы берілетіні туралы қорытынды жасайды.

Түйін сөздер: жанр, роман, автор, кейіпкерлер, мотив, тақырыбы, сюжет.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

В последние годы заметно возрос интерес к изучение наследия и творчества писателей Казахстана. Проблема изучения жанров, довольно многообразных в творчестве писателя, не является принципиально новой. Существует весьма значительная работа Какишевой Н.Т. «Поэтика прозы Дм. Снегина», в которой анализируется творчество и жанровое многообразие писателя. Целью нашей работы является увидеть особенность взаимоотношения разных жанров в творчестве Дм. Снегина – лирических, эпических, драматических, понять их неповторимую специфику и в то же время взаимозависимость. Системный подход раскрывает диалектику жанрового «общения», тем самым, выявляя внутреннюю логику и единство художественного мира писателя. Для выявления особенностей прозы Дм. Снегина исследование творчества стоит выстроить таким образом, что становится очевидной связь между всеми творческими этапами, всеми «элементами» жанровой системы писателя.

В первой главе работы Какишевой Н.Т. исследуются истоки поэтического миросозерцания Д.Ф. Снегина: *«Лирика Снегина довоенных лет в достаточной степени романтична, патриотична, полна оптимизма и любви к родине, народу, краю и любимому городу, о чем свидетельствуют заглавия поэтических сборников и композиций («Семиречье», «Мой город»). К сожаленью, она до сих пор остается вне поля зрения наших казахстанских исследователей истории литературы, хотя несомненно, что именно в эти годы сформировались эстетические вкусы, поэтическое мировоззрение и идейная гражданская позиция Д.Ф. Снегина, агрария по образованию, художника по призванию»* [1, 20].

Наша работа посвящена жанровому диалогу повести и романа, который сложился в творчестве Дм. Снегина в начале и середине XX года и стал основой его жанровой системы. Вопрос о соотношении этих двух жанров в творчестве писателя рассматривается исходя из их диалектической взаимосвязи. Анализ повести и романа у Снегина помогает увидеть как собственно специфичное, уникальное в этих жанрах, так и понять их внутреннюю близость. Для выявления особенностей данных жанров используется анализ концепции романного героя и героя повести.

В периодизации творчества писателя есть этап, в котором из лирических произведений Дм. Снегин переходит в уровень писателя. Прозаические произведения писателя были начаты с жанра повести. Как писал Снегин, *«некоторое время спустя, не сумею объяснить – почему, я оставил стихи и перешел на прозу. Написал первую в жизни повесть «На дальних подступах» – о боях под Москвой, в которых отличилась и наша Панфиловская»* [2].

Великая Отечественная война стала одним из важных этапов в жизненной и творческой биографии Дм. Снегина. Он в составе гвардейской Панфиловской дивизии провел на войне все пять лет, после войны стал ее летописцем в прямом смысле этого слова: он воссоздал на страницах своих книг о войне весь боевой путь этой легендарной дивизии, ее командиров и простых солдат.

Первая военная повесть Дм. Снегина «На дальних подступах» появилась на свет в 1948 году. Писатель сознательно выбирает жанр повести для описания событий, имевших место на войне, так как сравнительно небольшой объем является преимущественным для передачи действий в краткий период времени, с меньшим количеством действующих, лиц сюжетных линий и конфликтов. По сравнению с романом повесть менее динамична, более созерцательна по отношению к описываемым событиям, что проявляется в пристальном внимании к персонажам, описании их переживаний, наблюдению природы. Писатель также учитывал, что повесть тяготеет к обыденности восприятия и изложения событий, созданию эффекта достоверности. Как правило, и события, описываемые в повести, менее масштабны, чем в романе; даже если действие происходит в эпоху великих перемен и потрясений, то повесть охватывает небольшой по времени отрезок, жизненные коллизии героев.

Главная особенность военной прозы Д.Снегина заключается в том, что он создает ее на основе конкретных жизненных фактов и документов. Снегин стремится к максимальной точности изображаемого, в известном смысле к фотографическому видению мира.

Повесть «На дальних подступах» состоит из девяти глав, которые имеют символические названия («Дикая дивизия», «Генерал», «Перелом») и названия, которые описывают сюжет главы («Генерал», «Первые бои», «Командир полка»). Достоверно воспроизводятся не только основополагающие факты, но и частности, детали действительности: *«Эшелоны разгрузились на станции Волоколамск и расположились в окрестностях города задолго до рассвета. Панфилов был в Ставке. Вернулся из Москвы под утро и приказал вызвать командиров частей. Встретил их генерал в ярко освещенной и про-*

сторной комнате, с каждым поздоровался за руку, сразу приступил к делу» (3, 125).

Стоит отметить, что Снегин не ограничивается строгой документальностью о боевой жизни солдатов. Он стремился показать какие жизненные ситуации могут произойти на поле битвы, какова сущность человека. Одна из глав повести названа совершенно неожиданно: «Комиссар читает стихи». Для Снегина важна не только мысль о каре, он показывает, как страдает их командир Береговой, нашедший среди вещей Сударика письмо от жены: *«В голове – одна неотвязная мысль. Ночью, пересматривая немудреное содержимое вещевого мешка Сударика, Береговой обнаружил в треугольном самодельном конверте письмо его жены. Жена писала: «Милый, Петя, ты о нас не беспокойся, живем мы хорошо, спокойно. Только все болеем за Москву... Отгоните вы поскорее от нее проклятого немца... А сынка наш вот как гордится тобой. Мой папа, говорит, Москву защищает. Все ребята в классе завидуют нашему Вовику» (3, 182)*. И кульминационным в этой главе становится эпизод, когда комиссар Ляховский читает перед бойцами стихи Лермонтова о Гаруне, бежавшем с поля боя.

Другая особенность военной прозы писателя в том, что главные герои и действующие лица в произведении – реальные исторические личности: генерал И.П. Панфилов, герой Советского Союза Бауыржан Момышулы и др. Снегин стемился передать точный портрет исторических личностей и естественные привычки этих людей. Рассказывая про подвиги казахского бойца за Родину, героя с большой буквы Бауржана Момышулы, писатель описывает его следующим образом: «*Собеседник он был отменный, мог вести диалог мудро, аргументировано. Как профессионал-военный, мысли формулировал четко и кратко. Иногда нарочитой резкостью он как бы проверял и собеседника, насколько тот умен, выдержан, терпелив и мудр»* [3, с.156].

В повести Дм. Снегин с точностью изображает город, в котором происходят действия, подавая читателю факты из истории Алма-Аты: *«На окраине Алма-Аты расположена старая крепость, достопримечательность города. Еще в середине пятидесятых годов прошлого века в эти места Семиречья проник первый немногочисленный отряд сибирских казаков**. *Возвышенность приглянулась предводителю отряда. На крутом берегу бурной речушки, среди зарослей дикой яблони и карагача, он приказал возвести военное укрепление. Привыкшие к суровым походам и спорому труду казаки построили на облюбованном месте флигель для наказного атамана, казармы, арсенал»*(3, 178).

Снегин одним из первых он воссоздал подлинную историю панфиловской дивизии, скрупулезно собирал необходимые факты и многое у него соответствует тому, что было в действительности: география и хроника боев, герои, участники сражений.

В 1950-60-ые годы Д.Ф.Снегин работает над романом-трилогией «В городе Верном», в 1970-80-ых годах создает дилогию «Утро и два шага в полдень». В написании данных эпических романов Снегин остается верным установке на фактографической достоверности (будь это описание улиц старого Верного или портрета эпизодического героя), с помощью известных ему способов творческой обработки документа писатель воссоздает исторические сцены, события. Вымышленные персонажи и реальные исторические лица не только являются героями повествования, но и вступают в контакты друг с другом согласно замыслу автора. Сам писатель полемически утверждал: *«…Но уж коль о вымышленных персонажах, то их у меня просто нет. Повторяю: быть может за самым малым исключением…»* [4, 266].

В романах рассказывается о реальных, исторических событиях, происходивших в Верном и его окрестностях в 1913-1921-ых годах, поэтому писатель вводит в сюжет большое количество событий (более 200 действующих лиц), что придает повествованию эпическую широту и монументальность. Созданию образа героя, имевшего в реальной жизни прототипа, предшествовала большая подготовительная работа: изучение архивов, встречи с очевидцами событий: по свидетельству автора, *«важно не превратить трагедию, мистерию в расхожий революционный боевик, забавный водевиль или детектив, в подарочный альбом…* (4, 215).

Первоначально роман состоял из трех отдельных книг: «На краю свет», «Мы из Семиречья» и «Через наши сердца». В первой книге с символическим заглавием «На краю света» показаны сложные перипетии революционной борьбы в Верном 1913-1917 гг. Во второй книге «Мы из Семиречья» описаны события 1917-1921 годов: от установления Советской власти до начала советского строительства. Прежние, советского времени критики и исследователи представляли трилогию как историкореволюционные романы, на самом деле это одна из удачных попыток создания художественной

биографии одного из известных общественных деятелей 20-30-ых годов Павла Виноградова. В ней воссоздана и переосмыслена судьба не только главного героя, но и многих его друзей и врагов, показаны реальная жизнь и быт города на протяжении нескольких десятилетий. Заглавие первой книги «На краю света» глубоко символично. Главный герой Павел Виноградов – родом из Псковской губернии, школу подпольной революционной борьбы прошел на Путиловском заводе в Петербурге, ссылку отбывал в Томской губернии, после побега был арестован в Омске и отправлен на юг, в «азиатские степи». Мотив «неизвестного места» придает особый символический смысл завязке повествования: люди, встречающиеся ему на пути движения туда в сопровождении конвоиров, печально рассуждают о конечном пункте его пути. Верный обозначен как конец пути: *«…В душе он был чуточку романтик. Город Верный представлялся глухой, заброшенной на край света станицей…<…> Но когда он думал о Петербурге, тоска и безволие проходили, возвращалась энергия, вспыхивала жажда деятельности …<…> …он будет работать не покладая рук, здесь, в далеком крае с притягательным названием – Семиречье…»* [5, 114].

В романе изображены картины жизни старого Верного, показана деятельность таких революционеров, как Токаш Бокин, Рудольф Маречек, Ташен Утепов, Ураз Джандосов, Абдулла Розыбакиев, Лука Емелев, Александр Березовский, Сергей Журавлев, Яков Шидло и др. Во второй книге – «Мы из Семиречья» – повествуется о днях героической Черкасской обороны. Появляются новые персонажи–председатель исполкома Подшивалов, летчик Шавров, Тузов, Колесников. Воссоздана картина гражданской войны, описаны батальные сцены, раскрыт драматизм положения защитников Черкасской обороны, оставшихся без помощи извне.

Особо стоит отметить, что Снегин воссоздал характеры героев иной, нерусской национальности, ввел их в сюжетное повествование в качестве основных действующих лиц. Одним из таких героев дилогии является Токаш Бокин (1890-1918), историческая личность, один из организаторов революционной борьбы в Семиречье. Несмотря на происхождение (сын бедного казаха из Моюнкумов) и неоконченное гимназическое образование, он органически сочетал в себе восточное и европейское начала. Писатель изображает Токаша Бокина трагическим героем, ощущавшим свое одиночество даже среди единомышленников, подчеркивает бесприютность, бытовую неустроенность, отсутствие в его жизни близкого друга, любимой женщины. Неслучайна его ранняя героическая смерть.

В трилогии «В городе Верном» Дм. Снегин правдиво показал недавнее прошлое Семиречья, историческую закономерность революционных преобразований и строительства новой жизни в этом крае. Неслучайно исследователь Н. Бекмаханова назвала Дмитрия Снегина «историческим романистом преимущественно социального плана». *Сюжеты его основных произведений … построены на изображении сложных общественных столкновений между отступающими, но еще яростно сопротивляющимися силами прошлого и наступаюшими силами социального прогресса»* [6, 73].

Как видим, эпическая проза Дмитрия Снегина особенно интересна с точки зрения ее жанровой специфики. Дилогия «В городе Верном» представляет собой жанровую разновидность исторического романа, который можно назвать «художественной биографией». Почти документальное воспроизведение большого и разнообразного количества событий, героев.

Анализ повествовательной прозы Дм. Снегина свидетельствуют о жанровой диалектической модели повесть-роман. Разные жанровые задачи в повести и романе определяют и разные качества романного и повестийного хронотопов, разный характер универсализации, видение современности, истории.

Таким образом, анализ жанровых процессов в творчестве Дм. Снегина позволил определить соотнесенность и взаимозависимость жанровых форм и форм художественного мышления писателя, и в то же время проследить трансформацию из жанра военной повести в жанр эпической прозы.

Литература

1 Какишева Н.Т. Поэтика прозы Дм. Снегина: дис. на соиск. уч. степ. к. ф. н. – Алматы, 2010. – 124 с.

2 Снегин Дм. Ожидание // В боях за Родину – Алма-Ата: Казахстан, 1966. – С. 226-272.

3 Снегин Д.Ф. Ожидание: три повести и несколько страниц одной жизни / Д.Ф. Снегин. – Алма-Ата: Жазушы, 1980. – 448 с.

4 Владимиров Вл.Дмитрий Снегин: Его любовь, Память и Слово. – Алматы: ТОО «Издательский дом «Казахстан», 2003. – 288 с.
5 Снегин Дм. В городе Верном // Дмитрий Снегин. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 1. – Алма-Ата: Жазушы, 1981. – 543 с.
6 Бекмаханова Н. Сюжет и действительность в романах Д. Снегина // Вопросы филологии: сб. статей. – Алма-Ата, 1970. – С. 71-78.

References

1 Kakisheva N.T. Poehtika prozy Dm. Snegina: dis. na soisk. uch. step. k. f. n. – Almaty, 2010. – 124 s.
2 Snegin Dm. Ozhidanie // V boyah za Rodinu – Alma-Ata: Kazahstan, 1966. – S. 226-272.
3 Snegin D.F. Ozhidanie: tri povesti i neskol'ko stranic odnoj zhizni / D.F. Snegin. – Alma-Ata: ZHazushy, 1980. – 448 s.
4 Vladimirov Vl.Dmitrij Snegin: Ego lyubov', Pamyat' i Slovo. – Almaty: TOO «Izdatel'skij dom «Kazahstan», 2003. – 288 s.
5 Snegin Dm. V gorode Vernom // Dmitrij Snegin. Sobranie sochinenij v pyati tomah. – T. 1. – Alma-Ata: ZHazushy, 1981. – 543 s.
6 Bekmahanova N. Syuzhet i dejstvitel'nost' v romanah D. Snegina // Voprosy filologii: sb. statej. – Alma-Ata, 1970. – S. 71-78.

МРНТИ 17.82.31.

Айнабекова Г.Б.,

докторант PhD I курса Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан,
e-mail:gulzhan.aynabekova@gmail.com
Научный руководитель – д. ф. н. профессор Жаксылыков А.Ж.

ИНТЕРТЕКСТЫ В ПОВЕСТИ В. МИХАЙЛОВА «ВЕЛИКИЙ ДЖУТ»

Статья посвящена теме «Вставные сюжеты в структуре документальной прозы В. Михайлова «Великий джут». В ней рассматриваются такие вопросы, как функция форм и изменения в повествовательных структурах. При этом в центре внимания вопросы художественности, системы образов, новых повествовательных форм.В статье говорится об искусстве создания впечатляющегодокументального художественного текста, обавторском сознании, о восприятии современного читателя. Главным объектом внимания становятся вставные истории, то есть функция текста в тексте. Осуществляется анализ документального произведения Валерия Михайлова «Великий джут». Обьектом углубленного анализа являются вставные сюжеты в данном произведении. Нет сомнения, что использование вставных новелл Валерием Михайловым делает документальную повесть «Великий джут» интересней и сильнее. Использование приема контраста особым образом воздействует на читателя.

Ключевые слова: парадигма, вставные сюжеты, художественность, образ, жанр, форма, мотив, текст.

Ainabekova G.B.

Intertexts in V. Mikhailov's story «The Great Jute»

The article is devoted to the topic «Inserting plots in the structure of V. Mikhailov's documentary prose» The Great Jute «. It addresses such issues as the function of forms and changes in narrative structures. At the same time, the focus is on the issues of artistry, the system of images, new narrative forms. The article talks about the art of creating an impressive documentary artistic text, about the author's consciousness, about the perception of the modern reader. The main object of attention is inserted stories, that is, the function of the text in the text. An analysis of Valery Mikhailov's documentary «The Great Jute» is carried out. The object of in-depth analysis is the plots in this work. There is no doubt that the use of false novels by Valery Mikhailov makes the documentary story «The Great Jute» more interesting and stronger. The use of contrast reception has a special effect on the reader.

Key words: paradigm, plug-in stories, artistry, image, genre, form, motive, text.

Айнабекова Г.Б.

В. Михайловтың «Великий джут» повесіндегі интертексттер

Мақала«В. Михайловтың документтік проза жанрында жазылған «Великий джут» кітабындағы көркемдік сюжеттер» тақырыбына жазылған. Мақалада әдебиеттегі трансформация, яғни түрлену, өзгеру тақырыбында сөз қозғалады. Сондай ақ көркемдік, әдебиеттегі образдар жүйесі, пішін мәселесі жайында айтылады. Әдеби мәтінді тудыру шеберлігі жайында. Автордың ой-өрісі мен оқырманның қабылдауы. Әдеби мәтіндегі қосалқы сюжеттер, яғни мәтін ішіндегі мәтін жайында айтылады. Валерий Михайловтың «Великий джут» кітабына талдау жасалады. Талдау обьектісі ретінде кітаптағы қосалқы сюжеттер алынған. Ондағы көркемдік жанрда берілген әңгімелер желісі документтік жанрдағы туындыны қызықты ете түседі. Контрастты қолдану әдісі оқырманды өзіне баурап алады.

Түйін сөздер: парадигма, қосалқы сюжеттер, көркемдік, образ, жанр, пішін, мотив, мәтін.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

На историческом плане художественная литература постоянно трансформируется и преобразовывается, как и ее доминантные образы. Это связано с тем, что художественный образ несет в себе отражение движущейся реальности, и система образов для литературного процесса постоянно меняется.

На разных этапах развития человечества художественный образ принимает различные формы.Это происходит по двум причинам: изменяется сам предмет изображения – человек, то есть его мышление, изменяются и формы его отражения искусством.

Природа художественного образа, независимо от его назначения и сферы применения, многогранна и уникальна. Образом можно назвать целый внутренний мир, полный множества процессов и нюансов, который оказался в фокусе познания. Это основа любого вида творчества, основа любого познания и воображения.

Природа образа действительно обширна – он может быть рациональным и чувственным, может основываться на личных переживаниях человека, на его воображении, а может быть и фактографичным. И главное назначение образа – это диалектическое отражение жизни. Какой бы она не представлялась человеку, и какой бы она ни была, человек всегда воспринимает ее наполнение через систему образов.

Это главная составляющая любого творческого процесса, потому что автор одновременно ищет ответа на многие вопросы бытия и создает новые, более высокие и важные для него самого. Поэтому об образе и говорят, как об отражении жизни, потому что он включается в себя характерное и типичное, общее и индивидуальное, объективное и субъективное.

Художественный образ является той почвой, из которой взрастает любой вид искусства, в том числе и литература. При этом он остается сложным и порой непостижимым феноменом, ведь и художественный образ в литературном произведении может быть неоконченным, представленным читателю лишь как набросок – и одновременно исполнять его эстетическое назначение и оставаться целостным, как модель определенного явления.

Художественным образом можно назвать любое явление, которое было творчески воссоздано автором в произведении искусства. Если мы подразумеваем литературный образ, то это явление отображено в форме художественного произведения. Особенностью образности является то, что она не просто отражает реальность, но и обобщает ее, одновременно раскрывая в чем-то единичном, выразительном и определенном.

Художественный образ не только осмысливает действительность, но и создает модель иного мира, вымышленного и преобразованного. Художественный вымысел в данном случае необходим для усиления обобщенного значения образа. Нельзя говорить об образе в литературе, только как об изображении человека, так как образ есть все изображенное в произведении [2, 146].

Яркой иллюстрацией вышесказанному здесь служит образ «девочки», единственной обитательницы пустого «города» из белых юрт вкниге Валерия Михайлова «Великий джут».

«Присмотрелись они – а этот огромный вьюк одежды напоминает шалашик. Небольшая дырочка посредине… словно бы это темное окошко в некий странный мир. И вдруг все четверо мужчин, двое из которых вооружены, разом чего-то испугались. Вздрогнули, поежились и стали отступать к двери. Не выдержали, вышли на улицу. Габит Мусрепов покинул жилище последним. Помедлил на пороге, будто почувствовал: там, внутри небольшого шалаша из наваленной одежды, кто-то есть.

Больше никуда не заходили, словно бы чего-то боялись. Ушли на край безмолвного городка, заваленного снегами, постояли, опустив головы. Пора было возвращаться. Когда зашагали обратно, у Мусрепова закралось сомнение: неужели здесь действительно никого нет? А где же, наконец, тела умерших? Он высказал все это инструктору из крайкома, который сопровождал его неотлучно. Тот хмуро ответил, что в Тургае много таких городков из юрт и с началом осени люди из них разбрелись кто куда. В Кустанай ушли, в Челкар, на Урал, в сторону Алатау и на Сырдарью. И почти все погибли по дороге. Это их трупы лежат, сложенные в штабеля. Оба кустанайских охранника закивали в подтверждение головами. «Откуда ты знаешь?» – спросил Габит у крайкомовца. Тот лишь грустно улыбнулся в ответ.

Тяжело вытаскивая ноги из сугробов, они шагали к саням. Внезапно Мусрепов, не в силах противиться неведомому предчувствию, свернул к той богатой юрте из белой кошмы, куда они заходили. Его спутники последовали за ним.

- «Ойбай, да здесь чьи-то следы!» – воскликнул кто-то.

- Они сгрудились возле странных отпечатков на снегу. Следы были совсем свежие.

- «Кто это? Корсак? Лиса?»

- «Нет, не похоже! Вроде бы… но ведь не может такого быть!..»

Мужчины пошли по следу, который вел прямо к юрте. Распахнули дверь.Неожиданно внутри пустого жилища раздался тонкий пронзительный звук, от которого все похолодели. То ли собачий визг, то ли яростный вопль кошки – и все это сопровождалось урчанием.Из крошечного отверстия шалашика выскочило какое-то маленькое живое существо и бросилось на людей. Оно было все в крови. Длинные волосы смерзлись в кровавые сосульки и торчали в стороны, ноги худые, черные, словно лапки вороны. Глаза безумные, лицо в спекшейся крови и обмазано капающей свежей кровью. Зубы оскалены, изо рта – красная пена.Все четверо отпрянули и бросились бежать, не помня себя от страха. Когда оглянулись, этого существа уже не было.

- «Что это было?» – прохрипел Габит, глядя на спутников. Они молчали, дрожа крупной дрожью. Никто так и не вымолвил ни слова. Лишь потом, в Кустанае, один из попутчиков сказал ему:

- «Вы, наверное, думаете, что это был джинн? Нет, не джинн. Я разглядел, ясно разглядел. Это был человек. Ребенок. Казахская девочка лет семи-восьми…»

- «Нет! Нет! – закричал Мусрепов, в котором вспыхнул невыразимый, великий и одновременно бессильный гнев. – То был голод! То были глаза голода! Само проклятие голода…» [1, 9].

В данном случаелокальный художественный образ представляет собой экстремальную (аномальную) картину человеческой жизни, центром которой является антипод человека, а главными элементами –сдвинутые события и обстоятельства существования в условиях апокалиптического Хаоса. Когда герой –антипод вступает в отношения с обычными (нормальными) героями, возникает ситуация экзистенционального остранения... Эта вставная история приобретает статус необычного повествовательного образа с фольклорным потенциалом (народные новеллы про демонов).

Подобного рода вставные истории (былички, новеллы, притчи) впервые появились в литературных произведениях античных писателей. В творчестве европейских писателей последующих эпох они использовались с самыми разными целями. Можно отметить две общие закономерности. Во-первых, включение иных художественных текстов в текст самого произведения всегда объяснялось в повествовании. При этом часть повествования становилась «обрамляющим рассказом» – текстом, окружавшим новое произведение, объяснявшим его появление и «выводившим» его из повествования. Иногда вставные новеллы или повести становились основой произведения, а «обрамляющий рассказ» превращался в технический прием композиции. Появление нового произведения часто объяснялось указанием на источник – нового рассказчика или найденную рукопись. Во-вторых, вставные произведения были необходимы для того, чтобы, выйдя за рамки сюжета, углубить смысл произведения. Эти закономерности можно обнаружить и в использовании вставных текстов русскими писателями Казахстана.

Использование вставных новелл Валерием Михайловым делает документальную повесть «Великий джут» интересней и эстетически выразительней. Прием контраста сильнее воздействует на читателя. Книга начинается с воспоминаний поэта ГафуКаирбекова:с впечатлений, которые запомнились двухлетним мальчиком: «– Первое мое воспоминание – луна. Осень, холодно, мы куда-то кочуем. Меня, завернутого, покачивает в телеге. Резкая остановка – и я вижу в черном небе огромную луну. Она полная, круглая и ярко светит. Я лежу на спине и долго смотрю на нее, не отрываясь. Поворачиваюсь и ясно вижу на земле какие-то коряги с вытянутыми, скрюченными ветками-руками, их много по обеим сторонам дороги: это люди. Они застыли и молча лежат на земле. Я догадался: ни о чем спрашивать не надо. Взрослые не ответят, им не до меня. И какая-то страшная тайна окружает этих застывших людей… Когда вырос, спросил, и тогда мне все рассказали. Это были трупы. Бабушка удивлялась: как ты мог запомнить, ведь было-то тебе всего два года. В самом деле, как? Но запомнил. Луна… кочуем… трупы…» [1, 3]. Именно такая психологическая прелюдия – начало книги завораживает читателя.

Анализируя сюжет, необходимо учитывать также особенности сюжетных мотивировок (обоснование развития сюжета, поступков персонажей, вообще введения любых образов в произведение).

И дальше нетривиально затронутые события тянут к себе глубоко. «Перед войной, когда мне было уже лет десять, как-то поехали мы на арбе за топливом. Кустарники, камыши, сухая трава – все в топку шло. Едва выехали за город, деревянные колеса стали скрипеть, переваливаться через что-то. Почва вроде ровная, песок-а тяже-

ло едется. И этот скрип – странный, нехороший, слух режет. Я соскочил с телеги, а в песке кругом кости. Кто их тут разбросал? Рвем траву, собираем сухие ветки – и всюду кости, кости. Или на поверхности валяются, или чуть-чуть песком занесло. Потом черепа стали попадаться, человеческие. Да это же люди, думаю, сколько же их здесь полегло? Дома рассказал. Старшие пояснили: это голодные в город шли и умирали по дороге. Хоронить их было некому, так и лежали кругом мертвецы…

А мы все время за городом: то траву косишь, то дрова собираешь, то играешь где-нибудь на сопках – мальчишки ведь не успокоятся, пока все вокруг жилья не разведают. Так, веришь или нет, весь Тургай был в кольце человеческих костей. Должно быть, обессиленные люди сходились, оползались к районному центру, надеясь хоть там раздобыть съестное и уберечься от голодной смерти…»[1, 13]

Документальная повесть «ВеликийДжут» Михайлова Валерия Федоровича с множеством вставных историй, документальных включений, параллелей, аналогий, цитат, скрытых притч и аллюзий производит очень сильное впечатление на современного читателя. Казалось бы, некоторые отвлеченные сцены и текстовые привлечения можно было бы исключить из повествования, однако без них трудно было бы создать образ суровой, жестокой, противоречивой эпохи, когда на исторической сцене действовали поистине амбивалентные люди. Не часто встречаются такие произведения, в которых столь глубоко и проницательно раскрыта подоплека человеческой жестокости, поистине демонических трансформацийизгоев, оказавшихся у власти. Поэтому для их обрисовки и характеристики понадобились притчи, аналогии и парадигмы из античных метаморфоз и библейско-кораническихпредсказаний. Наслаивая тексты в тексте, В. Михайлов блистательно достигает своей цели – разоблачения и клеймения палачей народов. Все же в повести просматривается актуальная во все времена идея превосходства Добра над Злом, Света над Тьмой с очевидной победой первого и поражением второго. В заключении раскрываются основные социально-политические загадки, тайны и намеки, которые были умело расставлены на протяжении всей сюжетной линии. Данная история – это своеобразная загадка, поставленная читателю, и обычной логикой ее не разгадать, нужна историческая, парадигматическая логика, вооруженная аллегориями. Существенную роль в успешном изображении жестокой эпохи начала XX века, когда рухнула одна империя и возникла другая, сыграли умело подобранные образы – тексты. Центром произведения является личность познающего повествователя, а главными элементами – события и обстоятельства раскрывающейся эпохи. Динамика событий разворачивается неуклонно вслед за хронологией Хаоса – Голодомора, действия персонажей соединены железной логикой самой истории и ее метафизической подоплекой. Познание этой подоплеки и несет в себе главный урок повествования – познание.

Литература

1 Михайлов В.Ф. Великий джут. Документальная повесть. – Алматы: Мектеп, 2088. – 360 с.
2 Лотман Ю. М. Текст в тексте. iedtech.ru.fstest.ru/files/journal/2014

References

1 Mihajlov V.F. Velikij dzhut. Dokumental'naya povest'. – Almaty: Mektep, 2088. – 360 s.
2 Lotman YU. M. Tekst v tekste. iedtech.ru.fstest.ru/files/journal/2014

ҒТАХР 17.01

Асқарова А.Ш.[1], Оспанова Г.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің [1] доценті, ф. ғ. к., [2]аға оқытушы,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: altynai-74@mail.ru, maryama70@mail.ru

ӘДЕБИЕТ СЫНЫ ТАРИХЫН ЖАСАУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҒЫЛЫМИ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада қазақ әдебиет сыны тарихы, «әдеби сын», «әдебиеттану» ұғымдарының өзіндік ерекшеліктері мен арақатынастары ажыратыла қарастырылған. Автор осы кезге дейін әлемдегі әдебиетші-сыншы ғалымдар арасында дау тудырып, ортақ шешімін таба алмай жүрген кейбір мәселелердің басын ашуға талаптанған.

Қазақтың сыншы-ғалымдарының әдебиет сынына қатысты жазған пікірлері мен сынның көкейкесті мәселелерін қозғаған зерттеулері талданып, қазіргі заман талабына сай өскелең әдеби-эстетикалық таным тұрғысынан бағаланды. Алыс-жақын шетел ғалымдарының зерттеу еңбектері қарастырылды. Әдеби сын туралы тұжырымдары қазақ оқырманына қажет боларлықтай мол мәліметтер ұсынылған.

Сондай-ақ, белгілі деңгейде әдеби сынның мақсаты мен шегін, әдеби процестегі алар орнын, ұлттық және аймақтық ерекшеліктерін анықтаудың маңызына тоқталған.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, әдеби сын, әдебиеттану, ғылыми сипат, сынның қалыптасу тарихы.

Askarova A.Sh. Ospanova G.

The problems of creating the history of literary criticism and its scientific-methodological bases

In this article the history of Kazakh literary criticism, peculiar features and interactions of the concept as «literary criticism», «literature studies» are considered. Analysis of the significance of some arguable notions and terms of Criticism.

The author tried to solve some problems that still create disagreements between scientists and literary criticizers in the world. The opinions about the criticism of the literature written by Kazakh critic scientists and researches of topical issues of criticism have been analyzed, according to modern requirements they were evaluated by increasing knowledge of the literary-aesthetic point of view. The research works of far and near foreign scientists were considered. The conclusions about literary criticism which Kazakh readers need, much information are recommended.

The purpose of determining the national and regional features of literary criticism, its aims and boundaries, its place which are engaged in the literary process are also considered.

Key words: Kazakh literature, literary criticism, literature studies, scientific character, formation history of criticism

Аскарова А.Ш., Оспанова Г.

Проблемы создании истории литературной критики и ее научно-методологические основы

В статье рассмотрены история казахской литературной критики, свойственные особенности и взаимодействия понятии как «литературная критика», «литератураведение». Анализируется значение некоторых спорных понятий и терминов критики.

Также обсудив исследования о мнениях и критике казахских критиков-ученых по актуальным вопросам, касающихся литературной критики, и оценили с точки зрения развивающего

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

литературно-эстетического познания в соответсвии сегодняшним требованиям. Были рассмотрены исследовательские работы ученых ближнего и дальнего зарубежья. Предложены больше информации небходимых казахскому читателю о выводах по литературной критике.

Также рассмотрены цели определения национальных и региональных особенностей литературной критики, ее цели и границы, ее место, занимаемое в литературном процессе.

Ключевые слова: казахская литература, литературная критика, литератураведение, научный характер, история образования критики

Сынға ғылыми сипат тән бе, әлде көркемдік публицистикалық сипат тән бе деген мәселе үнемі күн тәртібіне қойылып келеді. Бұл мәселеге арнап қалам тартпаған орыс сыншылары сирек. Мысалы, И. Груздев: «сын іскерлік және көркем проза арасындағы аралық жанрлардың бірі» [1] – десе, В.Майльч, сын – «ғылым, өйткені ол игереді және игеруге жол ашады: ол – өнер, өйткені бейнелі» [2] – деп түйеді. Бұл пікірлерді Б.С. Рюриков бүкілодақтық кеңес жазушыларының II съезінде жасаған баяндамасында: «біздің сынды ғылыми деп тану әбден дұрыс. Сонымен қатар ол әдеби шығармашылықтың ерекше, дара және ең қиын тегі» – деп қуаттай түседі. «Өнерді терең түсіну, әсем нәзіктікті көркем түрде сезінудің жетілгендігі – бұл керекті шарт, өйткені мұнсыз сын да жоқ! Сынның әдеби шығармашылықтың ерекше түрі екендігін ұмыта отырып, біз, атап айтқанда, сында не айтылғаны емес, сонымен қатар қалай айтылғаны да маңызды екендігін ұмыттық. Сын кітаптардағы сұрқайлық пен іш пыстырарлық сұрықсыздықпен күреске арналған, сөйте тұра сыншылардың өздері сұрқай, іш пыстырарлық, бірыңғай жазуды да әдетке айналдырған жоқ па» [3]. Бұдан шығатын қорытынды, кәсіби сынға ғылымилық пен көркемдік екеуі бірдей тән екен. Бұл екі қасиет құстың қос қанатындай сынды шырқау биіктерге самғатып, зерттегелі отырған объектісін әрі ғылыми тұрғыдан, әрі көркемдік жағынан игеріп, терең де байсалды талдау жасап, баға беруге таптырмас көмекші болады.

Бұл айтылып отырған жәйттер тікелей сынның теориясына қатысты болсада, одан әдебиет сыны тарихы шет қала алмайды. Сынның теориясы, методологиясы және тарихы үшеуі ошақтың үш бұтындай біріге, бірін-бірі толықтыра, өзара байланыса қызмет еткенде ғана толыққанды ғылыми зерттеулерге жол ашылмақ. Яғни сынның теориясына, методологиясына қатысты шешімін таппаған мәселелерді де қатар қозғап, сол жолдағы әр алуан ізденістерді әңгімелей отырып, қазақ әдебиеті сыны тарихының қалыптасу жолындағы бел-белестер мен іркіліс-ізденістерінің даму тарихының біртұтас толыққанды бейнесін жасай аламыз.

Сын әдістемелерін танып-білуге ұмтылу тек көркем шығармашылық туралы дұрыс пайымдауға жетелеп қоймайды, сонымен қатар бұл осынау шығармашылық ережелері, оның заңдары мен нормалары туралы тұтастай бір ғылым саласын туындатады. Көркем сын өнертанумен, әдеби сын әдебиеттанумен астасып жатыр. Әр замандағы ірі сыншылар сол саланың теоретиктері ғана болып қойған жоқ, сонымен бірге философ, социолог та бола білді. Міне, осыдан да болар, көп жағдайда сынның шекарасын анықтау, оны өзге ғылым салаларынан оқшаулау біршама қиындық тудырады. Айталық, әдеби сын тарихын әдебиеттану тарихынан, философиядан, қоғамдық ғылымдар тарихынан бөлек қарастыру мүмкін емес [4, 8].

Орысы ғалымы Ю.Боревтің пікірінше «көркем сын – бұл нақты шығарманы идеялық-көркемдік тұрғыда бағалау арқылы жүзеге асқан эстетика. Сын белгілі бір эстетикалық жүйе негізінде қалыптасады және теория мен көркем сынның тұтасуы болып табылады» [5, 12] және В. Лукьяновтың «бұл ретте тіпті бағалау теориясының талаптарын барынша қатаң сақтаудың өзі (сын теориясынан кеңірек), егер сыншының немесе эстетиктің талғамы мен көркемдік сезімталдығы болмаса, құндылықты қатесіз пайымдауға кепіл бола бермейді» [6, 317] деген пікірлеріне сүйенер болсақ, сыншы бойынан табылуға тиіс эстетикалық талап-талғам мен танымның шығарма құндылығын таразылауда айрықша маңызды орын иеленетіндігін байыптауға болады.

Әдебиет бар жерде, көркем сын да бар. Сынның тууы да, қалыптасып дамуы да тікелей көркем әдебиетке байланысты. Өйткені әдебиет сынға талдау объектісі, материал болып табылады. Сын әдебиетті зерттейді, түсіндіреді және бағалайды. Сонымен қатар жазушы мен оқырман арасында дәнекер болады, кейде реті келген жерінде сот орнына да жүріп, үкім шығарады. Сын деген сөздің өзі гректің «критикус» – яғни «соттау» деген сөзінен шыққан. Б.з.д. VI ғасырдың өзінде Ксенофон Гомерді кейбір шалағай, ұшқары пікірлері үшін сынаған екен.

Демек, көркем әдебиет пен сынды бір-бірінен айыруға болмайды. Сынның пайда болу тарихын әдебиеттің пайда болу тарихынан тартқан жөн. Ал әдебиеттің нақты қай кезеңде пайда болғанын тап басып айту қиын. Дегенмен, мұнда бұлтаруға болмайтын бір ақиқат бар. Ол – адам баласының мәдени болмысындағы тәндік және рухани бастаулардың бар екендігі және сол адам рухының ашылуы нәтижесінде рухани дүниелер -көркем әдебиет үлгілерін тудырмай тұрмайтындығы. Қазіргі кездегі біз ел аузынан жиып, жинақ етіп бастырып жүрген ауыз әдебиеті үлгілері – аңыздар, ертегілер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, бақсы сарындары, жырлар, т.б. бәрі де сол есте жоқ ерте замандардан бүгінгі күнге көктей өтіп келген асыл жәдігерліктер. Міне, әдеби сынымыздың түп тамырлары, алғашқы нышан белгілері де сол әдеби үлгілер өмірге келген бағзы замандарға барып бір-ақ тіреледі. Бірақ ол кезеңдегі сыни ой-пікірлерге бүгінгі ғылымның жеткен биігінен қарап, бағалауға болмайды. Оларды өз заманының талап-тілегіне жауап берерлік өрелі дүниелер деп пікір түйген жөн болмақ.

Жоғарыда да айтып өткеніміздей, «кей кезде ғалымдар тарапынан сын көркем әдебиеттің бір саласы деген де пікірлер естіліп қалып жүр. Бірақ мұнымен келісе қою қиын. Мұны белгілі ғалым Д.Ысқақұлы да жақсы дәлелдеп берген. Ол туралы ғалым: «шындығында, әдеби сын көркем әдебиет емес. Алдымен, екеуінің мақсаты екі түрлі. Әдебиеттің объектісі өмір болса, басты мұраты – сол өмір құбылыстарын көркемдік тұрғыдан бейнелеу. Бұл мақсатына түрлі көркемдік тәсілдерді пайдалану арқылы жетеді. Ал, сынның объектісі – әдебиет, сол арқылы барып өмірді зерттейді. Әдеби сынның негізгі мақсаты – бүгінгі күн әдебиетінде, әдеби процесте болып жатқан соны құбылыстарды, ондағы жетістіктер мен кемшіліктерді уақтылы саралап отыру» [7, 10] – деп, олардың өз алдына қойған мақсаттарының екі басқа екендігін және оған жету жолдары түрліше болатындығын ашық жазған.

Осындай басты қасиеттері әдебиет пен сынның бір емес, екі бөлек нәрсе екендігін дәлелдеп беретінін қадай көрсеткенімен, солай бола тұрса да, сынның әдеби сипаты айқын екендігіне мән береді. Бұл ойын: «сыншыны да белгілі бір дәрежеде суреткер деуге болады. Бірақ, оның суреткерлігі жазушынікіндей емес. Ол шығарманы талдау үстінде өз пікірін дәлелдеу мақсатында мұрат тұтқан адам бейнесінің немесе табиғат көрінісінің әсем бедерін жасауы мүмкін. Дегенмен, бұл суреттер аяқталмаған қалпында болады. Ал, әдеби шығармада барлығы да жан-жақты көрініп, тұтас бір көркем сөз көрмелері жасалуы тиіс. Сыншы да өмірді образды түрде көріп, табиғаттың әсем бояуларын сол қалпында бейнелі түрде қабылдап, сезіне біледі, бірақ өмір шындығын біртұтас күйінде образды түрде суреттеуге шамасы жете бермеуі де мүмкін және оның аса қажеттілігі де шамалы» [8] – деп өрбітеді де, бұл тұрғыда да көркем әдебиет пен сын екеуінің елеулі айырмашылықтары бар екендігін дәлелді көрсете біледі.

Сол сияқты, сын мен әдебиеттің арақатынасы, яғни сын дербес ғылым саласы ма, әлде әдебиеттің көлеңкесі ме, оның өзіндік ішкі даму заңдылықтары бар ма деген мәселелер де отандық және шетелдік ғалымдарды көп толғандырды. Әсіресе, осы мәселені самарқандтық сыншы-ғалым, профессор Р.П. Шагинян арнайы зерттеді [9]. Ол негізінен орыс әдебиеті сыны тарихының орыс әдебиетінің даму кезеңдерінен дербес, «ішкі» даму ерекшеліктерін, сынның өзіндік потенциясын бөліп көрсетуге күш салды. Мұнда да логика жоқ емес. Алдыңғы абзацта да айтып өткеніміздей, әдебиет пен сынды жақындастыратын да, бір-бірінен ерекшелейтін де айырым белгілер бар. Осы жағынан келіп қарағанда, оларды өзара дербес, бірақ бір-бірімен бірлікте дамитын қос сала деп санауға болады.

Ендігі сөз сын мен әдебиеттану ғылымының ара-жігіне қатысты өрбімек. Бұлардың екеуі бір нәрсе ме, әлде өзіндік айырмашылықтары бар ма? Бұл да басын ашуды қажет ететін проблеманың бірі. Екеуінің зерттеу объектісін алып қарасақ, бір-ақ нәрсе, ол – әдебиет. Бұл – сын мен әдебиеттануды байланыстыратын белгі. Алайда, екеуі бір нәрсе емес. Бұлардың арасындағы айырмашылық өз объектісін талдау, зерттеу, бағалау тәсілі мен әдісінен көрінеді. Әдеби сын белгілі бір шығарманың құндылығы мен кемшіліктері жөнінде алғашқы пайымдаулар жасайды. Бұл ретте В.Е.Хализев былайша мейлінше нақты көрсете білген: «Сын әдеби шығармалардың маңызды бағалауларының қоғамдық «лабораториясы». Бұл – әдебиеттанушылық білімнің өзіндік тұрғыда «ашытқысы», ынталандырушы бастауы, ғылымның қызғылықты және сиқырлы «арбаушысы»... Таным мұнда әдетте еркін, әлі де ешкім иемденген түрде іске асады» [9].

Бұдан байқалатыны – әдеби сынның әдебиеттану ғылымына алғышарт болатындығы. Әдеби сын жасаған түйіндерді әдебиет туралы ғылым

әрі қарай дамытып, теориялық тұрғыда тереңдете түседі. Әдеби сынға негізінен публицистикалық қасиет тән. Ол көркем туындыны бағалап қана қоймайды, сонымен бірге кезең әдебиетінің күрделі проблемаларын аумағымен көтереді, болашақ даму бағыттарын айқындайды, әдеби бағыттар мен ағымдардың көркемдік-теориялық бағдарламаларын қалыптастыруға қатысады.

«Әдебиеттану» термині салыстырмалы түрде бертінде, XX ғасырдың басында Германияда туды да кеңінен танымал болды. Оны неміс зерттеушілері О. Вальцель, Э. Эльстер, т.б., кейіннен орыс ғалымдары П.Н. Сакулин, П.Н. Медведев XX ғасырдың 20 жылдары ғылыми айналымға енгізді. Ал Қазақстандағы әдебиеттану ғылымының қалыптасуы А. Байтұрсынов есімімен тікелей байланысты. А.Байтұрсыновтың 1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқыш» атты еңбегі әдебиеттану ғылымының бастауы болып табылады. Бұдан кейін әр кезеңде жарық көрген Е. Ысмаилов, Қ. Жұмалиев, З. Қабдолов, т.б. ғалымдардың әдебиеттану ғылымы туралы еңбектері бұл ғылым саласының өз алдына отау көтеріп, жеке ғылым саласы ретінде қалыптасып, дамуына қолайлы мүмкіндіктер ашты. Қазіргі кезде әдебиеттану ұғымының нақты анықтамасы негізделіп, зерттеу объектісі мен әдіс-тәсілдері жүйеленіп, қалыптасқан. Әдебиеттану – көркем әдебиеттің тууын, ерекшеліктерін, қоғамдық байланыстарын, тарихи дамуын, құрылымы мен функциясын, көркемдік сипаттарын, жекелеген және жалпылама заңдылықтарының бәрін қамти зерттейтін ғылым саласы. Әдебиеттану бір-бірімен өзара байланысты ғылым бөлімдері: әдебиет тарихы, теориясы, сыны, методологиясы жиынтығынан тұрады.

Жалпы әдебиет туралы еңбектерде әдеби сынды әдебиеттану ғылымының бір саласы ретінде қарастыру үрдісі орныққан. Солай бола тұрса да олардың арасындағы ұқсас жақтардың көп болуына қарамастан, бір-бірінен елеулі айырмашылықтары да бар екендігі ескеріліп, соңғы кездері бұл мәселені қайта қарастыру мәселесі де жиі-жиі күн тәртібіне қойылып жүр. Мысалы, Ю.Суровцев сын әдебиеттану ғылымы аясында туғанымен бірте-бірте одан алшақтап, өзіндік табиғатын қалыптастырған. Ол көбіне көркем әдебиет пен публицистикаға жақын [11, 21] – деп санайды. Мұны Б.И. Бурсов та қуаттайды. Ал қазақ ғалымы Ш.Елеукенов болса, бұл мәселені тіпті тікесінен қояды. Автор сынды әдебиеттанудан бөлек, өзіндік зерттеу жүйесі бар дербес ғылым саласы деп санайды [12]. Бұл ғылымның атын сынтану деп атап, оның мынадай құрамдас бөліктерін: теориясын, тарихын, методологиясын бөлек алып әдебиеттанудан оқшау ғылым саласын жасайық деген ұсыныс тастады. Белгілі ғалымның бұл пікірі ТМД елдері арасында тұңғыш рет айтылып отыр және өзінің қисындылығымен назар аударады.

Сынның жеке өзінің теориясы, тарихы және методологиясы бар екендігіне ешкім де таласпаса керек. Олай болса соның бәрін топтастырып сынтану ғылымына жеке отау көтеріп, өз алдына бөліп шығарса, ешқандай да ерсілік болмайды ғой деп санаймыз.

Әдебиеттану ғылымына қарағанда әдеби сынның қарымы – ұзын, қамтитын мәселесі – мол. Сын тек әдебиеттік мәселелермен ғана шектеліп қалмай, сонымен бірге қоғамдық-әлеуметтік мәселелерге де еркін араласады, қоғамдық ой-пікірді қалыптастыруда, жұртшылықтың саяси, діни, көркемдік, эстетикалық, т.б. санасын қалыптастыруға да көп күш салады. Бұл сынның өзіндік ерекшелігінен туындап отырған құбылыс. Қазақтың белгілі сыншысы С.Әшімбаевтың тілімен айтқанда: «сынның беделі көркемдік-идеялық күресте ғана көрінбейді. Сын қай кезде де қоғамдық-әлеуметтік ойдың жаршысы болған жағдайда ғана өз беделін биік ұстайды. Сыни шығарма қоғамдық-әлеуметтік, философиялық, эстетикалық ойдың шырқау шыңы болған кезде шын мәніндегі өнер шығармасы қатарынан орын алады» [13, 376]. Аузымыздың суы құрып айтатын орыстың XIX ғасырдағы классикалық сыны С.Әшімбаев айтқан осы ерекшеліктерге ие.

Орыс әдебиеті сын тарихының кеңестік кезеңінің өзіне қыруар еңбектер арналған. Әйтсе де, бұлардың бәрінде сынға қатысты мәселелердің бәрі өз шешімін таба қойды деп айту қиын. Әмбе, әр ғалымның өзіндік пікірі, ұстанған бағыты мен көзқарасы бар. Осыдан келіп сынның проблемаларына қатысты түрлі тұжырымдар мен тенденциялар туындады. Олардың ішінен мыналарды бөліп алуға болады. Әсіресе, сынды тек әдебиеттану ғылымымен ғана емес әдебиетпен де жақындастыру тенденциясы әлі де жалғасуда. Және сынның өзіндік анықтамасын табу, оның өз орны мен зерттеу ерекшелігін айқындау тенденциясы күшеюде. Мұнда біріншіден, сынның әдеби ғылымдар арасындағы орны мен ерекшелігі, екіншіден, әдеби емес ғылымдар – философия, социология, психология, т.б. арасындағы өзіндік бет-бедері мен айрықшалығын анықтау мәселесі зор маңызға ие болып отыр. Бәрінен де бұрын сынның өз ішінен бірте-бірте оның тарихы, теориясы және методологиясының бөлініп шығып, дербес ғылым саласына айналу мүмкіндігі тура-

лы тұжырымдар ақырындап орныға түсуге бет алып келе жатқаны көңіл толтырады.

Осы кезеңде сын тарихына қатысты мынадай мәселе күн тәртібіне қойылды. Әдебиет сынының тарихы ғылым ба әлде жоғары оқу орнында өтілетін пән бе? Бұның, айталық, болашақта сыншы болмақ жан үшін кәсіби бағдар беруде ерекше маңызға ие екендігі, әрине, ешқандай күмән тудырмайды. Бірақ бұл мәселеге тар шеңбердегі көзқарас тұрғысынан қарауды да аса құптай қоюға келмейді. Қалай десек те басты мәселе бұл емес. Әдебиет сыны тарихын жоғары оқу орнында оқытудың маңызы ең алдымен, филологиялық білімнің болашақ даму қажеттілігімен түсіндіріледі. Әдеби сын тарихын жеткілікті дәрежеде білмейінше әдебиет саласының толыққанды маманы болу мүмкін емес.

Әдебиет сыны тарихының қалыптасу мәселесін зерттегенде, оны бірнеше ғылым салаларымен байланыста, тоғыстыра қарастырғанда жемісті болатындығы айқындалады. Ең алдымен ол әдебиет тарихымен тоғысады. Аталмыш пәнмен өзара қарым-қатынастары айрықша негіздей түсуді қажет етпейді. Тек олардың ықпал ету аймағының ара-жігін ажырату ғана қиыншылықтар тудыруы мүмкін. Қазақ әдебиетінің тарихы белгілі дәрежеде сын тарихын да қамтиды. Бұл сынның жеке дара өмір сүруі туралы пікірге күмән білдірушілердің қатарын біршама көбейтуде. Алайда қазақ әдебиеті сынының тарихын әдебиет тарихына қосымша, оны толықтыратын сала ретінде қарастырудың реті жоқ. А.И. Метченконың әділ атап көрсеткеніндей, «эти две дисциплины нельзя противопоставлять друг другу, ни отождествлять» [15, 89].

Сондай-ақ, сын тарихы теория, эстетика мәселелерімен де қиысады. Бұл әбден заңды да. Өйткені олардың арасында ешқандай да «қытай қорғаны» жоқ. Қарапайым түрде айтқанда, «илейтіндері бір терінің пұшпағы». Бірақ бұларды бір-бірін қайталайтын, көшірме ғылым салалары деп ұқпау керек. Сын тарихы тек белгілі бір кезеңдегі әдеби процеске, көркем туындыға ғана баға беру нәтижесін ғана қамтымайды, ол сыни ой-пікірлердің туу, қалыптасу, кемелдену сатыларының тұтас кезеңдерінің барлығын қамтиды.

Сын тарихымен журналистика тарихы да көп ретте тоғысып жатады. Оның мәнісі – кәсіби сынның негізгі өмір сүру ортасы – баспасөз беті. Ол ең алдымен мерзімді баспасөз беттерінде көрініс тауып, өз оқырмандарына жол тартады. Өз қарсыластары мен жақтаушыларын табады, сұхбаттасу, пікір алысу, талқылау мәселелеріне кең жол ашады. Осыдан келіп журналистика тарихының сын тарихын елеулі түрде ығыстыру қаупі бой көрсетеді. Бұндай көзқарас төрт томдық «История русской советской литературы» (1967-1971) атты академиялық еңбекте айқын байқалады. Осы секілді еңбектердің шеңберінде алғаш рет әр кезеңнің әдебиет сыны және журналистикасы бірге, қатар әңгімелену тәжірибесі қолданыс тапты. Бұнда әдеби сын тарихын журналистика тарихының ішінен шығару тенденциясы үстем түсіп жатты. Бірақ бұл тенденцияға еріп, аталмыш пікірді қолдай қою қисынға келмейді. Сынның аталмыш ғылым салаларымен тоғысып жатуы, өзіне тән өзгеше табиғатынан туындап отырған құбылыс. Алайда барлық түйінді мәселелер де осы жерден шығып жатыр. Ол бірде әдебиет тарихының, бірде эстетика тарихының, енді бірде қоғамдық ой тарихының құрамдас бөлігіне айналып кетеді. Бұның сыртында сын тарихының жалпы мәдениет тарихымен астасып кету қаупі де жоқ емес. Осының бәрін есепке алсақ, ғылым үшін сын тарихының шегі мен спецификалық мазмұнын анықтау күрделі проблемаға айналып отыр.

Сын тарихы – ең алдымен әдебиеттің дамуы нәтижесінде алға тартылған проблемалардың туу және оны байымдау, шешу тарихы. Сонымен бірге сынның да өз шешімін табуын күтетін проблемалары, әсіресе методологиялық проблемалары туындайды. Тарихи даму қарқынына орай сын өзіндік методологиясын, көркем шығармашылықты зерттеуде қолданылатын әдіс-тәсілдердің критерийлерін қалыптастырады. Бұл процестің алғышарттары сонау ауыз әдебиеті үлгілерінде, халықтық эстетика мен сыни ой-пікірлерде нышан көрсетіп, баспасөздің пайда болуына орай кәсіби ерекшеліктері қалыптасып, нығаяды.

Сынның методологиялық ізденістері – оның тарихи дамуындағы ажырамас бір бөлігі. Сын нақты әдеби-көркем процесте өзін түрлі қырынан көрсетіп, әр қилы функциялар атқарады: ол жазушыға көмекшілік рөл атқарады, онымен оқырманның арасында дәнекер болады; ол үнемі қоғамдық психология мен идеологиядан жылт етер жаңалық іздестіру үстінде болады, әдебиеттің ағымдағы проблемаларын талдайды, оның дамуын ынталандырады және т.б.

Қорыта келгенде, жоғарыда аталған мәселелердің бәрін зерттеп, тексеру әдебиет сыны тарихының негізгі міндетіне жатады. Қазақ әдебиеті сыны тарихының пайда болу ғұмыры әдебиеттің туу кезеңімен тұстас болса, сын ой-пікірдің тарихы жазылып, жүйеленгеніне бір ғасырға жуықтап қалды.

Әдебиеттер

1 Груздев И. Критика как труд // «Звезда». – 1923. – № 3. – С. 4-5.
2 Milh W. Literaturkritik und Literaturdeschicte. – «Germanisch – romanische Monatsschrift». – 1930. – Hf. 1-2. – S. 12.
3 Рюриков Б.С. Основные проблемы советской литературной критики. – Москва, 1954. –259 с.
4 Луначарский А.В. Собрание сочинений. В 8 т. – М., 1963. – Т. 4.
5 Борев Ю. Введение в эстетику. – М.: Советский художник, 1965.
6 Лукьянов Б. Методологические проблемы художественный литературы. – М.: Наука, 1980.
7 Ысқақов Д. Қазақ әдеби сынының ғылыми негіздері. // Филология ғылымының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация автореферат. – Алматы, 1994. – 53 б.
8 Шагинян Р.П. Природа критики в свете специфики ее предмета // В кн.: Проблемы методики и методологии литературной критики. – Ташкент, 1986.
9 Хализев В.Е. Проблемы теории литературной критики. – Москва, 1980.
10 Современная литературная критика: Вопросы теории и методологии. – Москва, 1977.
11 Елеукенов Ш. Сын және сыншы немесе сынтану ғылымы туралы толғаныс // Ақиқат. – 1998. – № 4.
12 Әшімбаев С. Шындыққа сүйіспеншілік: Сын мақалалар, портреттер, эссе. – Алматы: Жазушы, 1993. – 624 б.
13 Венгеров С.А. В чем очарование русской литературы XIX века? – С-Петербург, 1912; Бурсов Б.И. Национальное своеобразия русской литературы. Изд. 2-е. – Ленинград, 1967; Берковский Н.Я. О мировом значений русской литературы. – Л., 1975; Купреянова Е.Н., Макогоненко Г.П. Национальное своеобразие русской литературы. Очерки и характеристики. – Л., 1976; Фридлендер Г.М. Национальное своеобразие и мировое значение русского романа // В кн.: История русского романа в 2-х т-х. – М. – Л., 1964. – Т. 2.
14 Метченко А.И. Об изучении и преподовании советской литературы в высшей школе // Русс. лит. – 1975. – № 2.

References

1 Gruzdev I. Kritika kak trud // «Zvezda». – 1923. – № 3. – S. 4-5.
2 Milh W. Literaturkritik und Literaturdeschicte. – «Germanisch – romanische Monatsschrift». – 1930. – Hf. 1-2. – S. 12.
3 Ryurikov B.S. Osnovnye problemy sovetskoj literaturnoj kritiki. – Moskva, 1954. –259 s.
4 Lunacharskij A.V. Sobranie sochinenij. V 8 t. – M., 1963. – T. 4.
5 Borev YU. Vvedenie v ehstetiku. – M.: Sovetskij hudozhnik, 1965.
6 Luk'yanov B. Metodologicheskie problemy hudozhestvennyj literatury. – M.: Nauka, 1980.
7 Isqaqov D. Qazaq ädebï sınınıñ ğılımï negizderi. // Fïlologïya ğılımınıñ doktorı ğılımï därejesin alw üşin dayındalğan dïssertacïya avtoreferat. – Almatı, 1994. – 53 b.
8 SHaginyan R.P. Priroda kritiki v svete specifiki ee predmeta // V kn.: Problemy metodiki i metodologii literaturnoj kritiki. – Tashkent, 1986.
9 Halizev V.E. Problemy teorii literaturnoj kritiki. – Moskva, 1980.
10 Sovremennaya literaturnaya kritika: Voprosy teorii i metodologii. – Moskva, 1977.
11 Elewkenov Ş. Sın jäne sınşı nemese sıntanw ğılımı twralı tolğanıs // Aqïqat. – 1998. – № 4.
12 Äşimbaev S. Şındıqqa süyispenşilik: Sın maqalalar, portretter, ésse. – Almatı: Jazwşı, 1993. – 624 b.
13 Vengerov S.A. V chem ocharovanie russkoj literatury HIH veka? – S-Peterburg, 1912; Bursov B.I. Nacional'noe svoeobraziya russkoj literatury. Izd. 2-e. – Leningrad, 1967; Berkovskij N.YA. O mirovom znachenij russkoj literatury. – L., 1975; Kupreyanova E.N., Makogonenko G.P. Nacional'noe svoeobrazie russkoj literatury. Ocherki i harakteristiki. – L., 1976; Fridlender G.M. Nacional'noe svoeobrazie i mirovoe znachenie russkogo romana // V kn.: Istoriya russkogo romana v 2-h t-h. – M. – L., 1964. – T. 2.
14 Metchenko A.I. Ob izuchenii i prepodovanii sovetskoj literatury v vysshej shkole // Russ. lit. – 1975. – № 2.

МРНТИ 17.82.10

Ахметжанова А.И.,

к. ф. н. доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан,
e-mail: ahmetzhanova.aynash@mail.ru

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ И ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЯ В ПОЭЗИИ А. АХМАТОВОЙ

Данная статья рассматривает тему поэтического творчества А.Ахматовой. В работе детально описывается целая система символических значений, сопоставляемых с системами других народов. Анализ цветовых слов в национальном колорите, ключ к познанию народа, поэтический смысл, является проблематикой данного текста, также, они выполняют в текстах конструктивную роль, выполняя при этом смыслообразующую и стилеобразующую функции. Наряду с этим, показана религиозная тема, которая связана с сокральными предметами и православными обрядами, что делает творчество А. Ахматовой своеобразным и символическим.

Ключевые слова: традиционная, русская культура, символические цвета, цветовая лексика, стилистические функции, мир личности, национальный колорит, христианская традиция, символика чистоты, языковое сознание.

Ahmetzhanova A.I.

National color and color designations in the poetry of A. Akhmatova

This article deals with the theme of A.Akhmatova's poetic creativity. The work describes in detail the whole system of symbolic values, which are compared with the systems of other nations. The analysis of color words in the national color, the key to the knowledge of the people, the poetic meaning, is a problematic of this text, and they perform a constructive role in texts, while performing the meaning-forming and style-forming functions. Along with this, a religious theme is shown, which is associated with short subjects and orthodox rituals, which makes Akhmatova's work unique and symbolic.

Key words: traditional, Russian culture, symbolic colors, color vocabulary, stylistic functions, world of personality, national color, Christian tradition, symbolism of purity, linguistic consciousness.

Ахметжанова А.И.

А. Ахматова поэзиясындағы ұлттық нақыштар мен түс белгілері

Бұл мақалада А.Ахматованың поэтикалық шығармашылығы қарастырылады. Жұмыста басқа елдердің жүйесімен салыстыра отырып, бүкіл символдық белгілер жүйесі зерттеледі. Мәтіннің негізгі мәселесі ретінде поэтикалық мағына, елді танудың негізгі кілті, ұлттық нақыштағы түстік сөздерді талдау, сонымен қатар, олар мағына және стиль тудырушы қызметі мен құрылымдық рөлін атқарады. Осымен қатар, А.Ахматова шығармашылығын өзгешелендіретін сиқырлы дүниелер және православиелікәдет-ғұрыппен байланысты діни тақырыпкөрсетілген.

Түйін сөздер: дәстүрлі, орыс мәдениеті, символдық түстер, түстік лексикалар, стилистикалық қызмет, өзіндік әлем, ұлттық нақыш, христиандық дәстүр, тазалық символикасы, тілдік сана.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

На протяжении всей истории человечества различные цвета выступали в функции идентификатора дихотомии мысли, отражая разнообразные межгрупповые, национальные, этнические и другие отношения. Неоспорима и роль цветообозначений в национальной фольклорный и поэтической традиции.

Вместе с тем связь цветообозначений с определенными,культурно закрепленными эмоциональными состояниями и ситуациями позволяет рассматривать цветообозначения как своеобразные элементы мировидения художников слова (поэтов,писателей). Эти цветовые элементы определяются нами как особый сквозной образ, значимый для конструирования индивидуально-авторской картины мира.

К категории таких цветовых элементов относятся далеко не все цветообозначения. Изучение различных литературных источников, словарей, анализ данных ассоциативных экспериментов дают нам основание утверждать, что «в традиционной русской культуре к подобным цветообозначениям следует, прежде всего,относить такие цветообозначения как *красный, белый, черный* и *голубой*» [1, 53].

Появление черного, белого и красного цветообозначений характеризует самые ранние стадии развития цветовой терминологии, что, как можно предположить, повлекло за собой появление у данной группы цветов целого ряда дополнительных ассоциаций символического, мифологического, социального, культурного и иного характера.

В известной работе В. Тернера «Проблема цветовой классификации в примитивных культурах» детально описывается целая система символических значений, которые имеют данные три цвета и после ряда сопоставлений с мифологическими системами других народов (в основном древнеиндийской) делается вывод, что «три цвета не только воплощают в себе телесный опыт человека, они также обеспечивают своего рода первичную классификацию действительности» [1, 78]

И в более поздние эпохи мы сталкиваемся с различного рода примерами повышенной значимости,символичности данных трех цветов. Так,например, в алхимии эти три цвета считались «цветами первого класса» и символизировали смерть, очищение и последующее новое рождение элемента в виде золота [1, 162].

На протяжении тысячелетий цветообозначения *черный,белый* и *красный* обретали различного рода символические значения вплоть до наших дней, что вполне естественно, как самые архаические они оказались гораздо более склонными к обрастанию разного рода коннотациями,чем какие-либо другие цвета.

Цвет, обрастая всевозможными коннотативными значениями закрепляется в языковом сознании народа, становится частицей мировидения людей. Анализ цветовых слов – «ключ к познанию народа. Овладение ими позволит глубже проникать в смысл текста, и прежде всего поэтического» [1, 57].

В свете изучения языка художественных произведений особую ценность представляет окказиональное (индивидуально-авторское) значение цветовых слов. Метафорическое и символическое употребление цветовой лексики есть средство выражения сугубо личностных смыслов и эмоций автора. Рассматриваемые единицы выполняют стилистические функции, являются особым стилистическим приемом, который способен передавать весь внутренний, индивидуальный и эмоциональный мир личности.

Оригинальная, богатая цветовая палитра А. Ахматовой привлекает не только колоритом, но и теми семантико-стилистическими, эстетическими возможностями, которые несут в себе цветовые слова. Предметом нашего исследования являются некоторые лексические единицы со значением цвета, употребляемые автором в символическом значении. Цвет психологически акцентирован, выполняет многообразные функции, в том числе и символическую[1].

В русском языке белый цвет ассоциируется с мелом, снегом, молоком, полотном, скатертью,березой, черемухой, лебедью, аистом, чайкой. Во многих культурах, в том числе и русской, белизна символизирует невинность – на невесте белое подвенечное платье. Белый это соединение всех цветов, он равнозначен свету, символу непорочности, чистоты, причастности к Божьему миру, духовности. Белый цвет – это цвет искупления и служения Христу». Это те, которые пришли от великой скорби; они омыли одежды свои и убелили одежды свои кровию Агнца». Семантика очищения является ведущей в христианской традиции.

В Апокалипсисе люди в белых одеждах – это те, кто «претерпел скорби и остался верным в испытаниях».

Белый и черный основные цвета в произведениях А. Ахматовой. Для нас особый интерес представляет *белый цвет*,так как он выполняет в текстах конструктивную роль, выполняя при

этом смыслообразующую и стилеобразующую функции.

Прилагательное *белый* используются автором как в прямом, номинативном значении, так и в образно-символическом.

Следует заметить,что для Ахматовой характерно употребление лексических единиц религиозной сферы в сочетании с цветообозначением *белый*:

Только сяду на пороге,
Там ещё густая тень,
Помоги моей тревоге,
Белый, Белый Духов день! [1, 178]

Лирику А. Ахматовой пронизывает религиозная лексика, связанная с православными обрядами и сакральными предметами. Религиозность Ахматовой связана с одухотворенной культурой быта и в её поэзии повседневную жизнь и эмоциональные переживания. Можно привести множество строк поэта с упоминаниями свечей,креста, колоколов, храмов. Например:

Под крышей промерзшей пустого жилья
Я мертвенных дней не считаю,
Читаю посланья апостолов я,
Слова псалмопевца читаю.
Но звезды синеют, но иней пушист,
И каждая встреча чудесней, –
А в Библии красный кленовый лист
Заложен на Песни Песней. [1, 125]

В данном стихотворении семантический компонент *белого цвета* передается имплицитно, посредством других слов (цветообозначение *белый* лексически не представлено): «промерзшей», «мертвенный», «иней». Эти слова несут в себе значение *белого цвета.*

Вслед за белым следует цветовое слово синий, которое указывает на действие в процессе – «*синеют*» (небо становится все глубже): «чем глубже *синий цвет*, тем сильнее он зовет человека в бесконечность, будит в нем стремление к чистому, наконец, к сверхъестественному. *Синий* – это типично небесный цвет. С большим проникновением он развивает состояние покоя». *Синий цвет* соотносится с «верхним» миром, с вознесением. Это недосягаемая даль, бессмертие, вечность, символ верности. Наличие цветообозначения *синий* в творчестве А. Ахматовой указывает на его связь с её духовными представлениями о мире.

«Песни Песней» – это «прославление страстной, «сильной как смерть» любви – отмечена яркой образностью (поэтической и вместе с тем чувственно «осязаемой») [1, 277].

Красный – символ страсти, любви, страдания. *Красным* углом на Руси называли тот угол, где стояли иконы. *«Красный кленовый лист»,* заложенный на одной из глав Библии» Песни Песней», своего рода акцент, образно передаваемый цветом.

Как мы видим триада цветообозначений белый- синий- красный обозначаются не как члены противопоставления, а в дополнение друг к другу, создавая положительные цветовые образы. Нагнетание цветов, чувств, эмоций автора связано прежде всего с традиционной народной эстетикой, проявляющейся в прикладном народном искусстве, например одежде, фольклоре, в языковом развитии.

Можно сказать, что здесь отражены разные состояния духовной жизни: смерть – очищение (белый), возвышение (синий), любовь (красный).

Белый цвет одна из потенциальных сем, на что указывает и само сравнение «как белую схиму». Зима для русского народа – «печаль, забота..., иней и снег как признаки зимы... символ печали. Зима – горе..., уничтожать любовь, изводить печаль, может быть болезнь, смерть» [2, 311].

Великую зиму
Я долго ждала,
Как белую схиму
Её приняла
И в легкие сани
Спокойно сажусь... [2, 308]

Схима – «высшая монашеская степень в православной церкви, требующая от посвященного в неё строго аскетизма» [2, 317]. Возможно,принятые зимы, как схимы, для автора какой-то переломный момент в жизни, ожидаемый ею, следствием которого является душевный покой.

Слова из религиозной сферы употребляются не в переносном, а в прямом значении. Поэт передает свое душевное состояние через своеобразный отбор предметов внешнего мира, которые имеют для неё символическое значение и воплощают защитную силу добра.

Лексика молитва встречается очень часто. Молитва для А. Ахматовой – диалог с Богом – составляет глубинный мотив её поэзии.

И песней я не сканчу вас,
Слезами не верну.
Но вечером в печальный час
В молитве помяну [2, 218].

Молитва – связующая нить между живыми и мертвыми, жизнью и смертью.

В её любовной лирике постоянно встречаются такие слова как «молитва», «моление», «песнопение», «пречистый», «блаженный», «покаянный», «ангел», «серафим»,» херувим», «ладан», «церковь» и т.д. Примеры можно встретить на каждой странице её стихотворений. Ахматова употребляет и слова,обозначающие различные христианские праздники: Благовещение, Страстная неделя, Вербная суббота, Троица, день Купальницы Аграфены, Духов день и т.д.

Все обещало мне его:
Край неба, тусклый и червонный,
И милый сон под Рождество,
И Пасхи ветер многозвонный. [2,135]

Контактирование религиозной лексики с цветами символами чувств человека (тусклый, червонный) отражает внутренний мир поэта.

Эта лексика сообщает поэзии Ахматовой высокую духовность и хорошо гармонирует с национальным колоритом, который придает ей несколько устаревшая и чисто русская лексика: горница, студеный, неволя, суженый и др.:

Я окошка не завесила,
Оттого мне нынче весело,
Что не можешь ты уйти. [2, 216]

Следует заметить, что в творчестве А. Ахматовой также часто встречается образ окна, в данном примере он выполняет функцию призмы или зеркального отражения прошлого.

И даже собственную тень
Всю искаженную от страха,
И покаянную рубаху,
И замогильную сирень [2, 469]

Имплицитная передача белого цвета характерная особенность лирики А. Ахматовой. В вышеприведенном примере строки И покаянную рубаху // И замогильную сирень несут в семантику белого цвета. (Покаяние – «... отречься от прежней, дурной, греховной жизни, сознательно приступить к лучшей;исправительный, смирительный» [2, 238]). Героиня стихотворения наследуя «покаянную рубаху» получает отпущение грехов, очищение (белый цвет).

Сирень у Ахматовой белого цвета, что подтверждается строками из другого стихотворения И ходить на кладбище в поминальный день // Да смотреть нам белую божию сирень (Замогильный – загробный, относящийся до будущей, вечной жизни,посмертный [2, 603]).

Таким образом, у Ахматовой символические функции цветового прилагательного белый реализуются в скрытых, потенциальных возможностях цветового слова. Значение белого цвета связано с традиционной символикой чистоты,невинности, очищения и духовности. Гармоничное сочетание устаревшей лексической сферы с религиозной объясняется тем, что сакральная лексика более долговечна, и поэтому несет в себе связь настоящего с прошлым.

Литература

1 Тернер В. Проблема цветовой классификации в примитивных культурах. –Классификация цветов. – М., 1989.
2 Ахматова А. Стихотворения. Избранное. – М.:Астрель, 2010.

References

1 Terner V. Problema cvetovoi klassifikacii v primitivnih kulturah. – Klassifikaciya cvetov. – M., 1989.
2 Ahmatova A. Stihotvoreniya. Izbrannoe. – M.: Astrel, 2010.

ҒТАХР 17.82.31

Балтымова М.Р.,

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
қауымдастырылған профессоры, ф. ғ. к., Ақтөбе қ., Қазақстан,
e-mail: mbr76@mail.ru

ӘДЕБИЕТТЕГІ БАТЫРЛАР БЕЙНЕСІ – ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ ҚАЙНАРЫ

Мақалада көркем шығармалардағы батырлар образы қарастырылған. Мұнда ақын-жазушыларымыз М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасында, Ғ.Қараштың «Сырым батыр» тарихи жырында, Ж.Тілешовтің «Сырым батыр» дастанында, Ғ.Мүсіреповтің «Болашаққа аманат» тарихи драмасында, І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында, Ә.Кекілбаевтың «Үркер», «Елеңалаң», Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» дилогияларында, Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» романында сомдалған Қобыланды, Қабанбай, Бөгенбай, Баян, Сырым батырлардыңкөркем бейнелеріне әдеби зерттеулермен, тарихи деректермен салыстыра талдау жасалған. Халқымыздың көне дәуірдегі қаһармандық күресі, тарихи тұлғаларымыздың образы тарихи жырлар мен романдарда көркемдікпен бейнеленеді. Қаламгерлеріміздің тарихи туындылардағы ерлікті, елдікті, ұлттық құндылықтарды насихаттау идеясы әдебиетімізде маңызды орын алады. Сондықтан тарихи туындыларды оқыту арқылы білім беру – халықтың мол тағылымдық мұрасынан сусындату. Қазақ халқы батырларының қаһармандық бейнесін көркемдеп жасаған ақын-жазушылардың еңбегін ерлікке балаған автор олардың тарихи туындыларын төл тарихымыздың көркем беттеріне теңейді, сондықтан қаламгерлеріміздің бұл арнадағы еңбектері ұрпақ тәрбиесіне қосылған елеулі үлес деп санайды.

Түйін сөздер: тарихи роман, тарихи жыр, ұлттық құндылық, батырлар образы,көркем бейнелеу,ұрпақ тәрбиесі, ерлік тағылымы.

Baltymova M.R.

Images of heroes in literature – a source of public education

The image of heroes in art works is analyzed in the article. In the comparative aspect, the characters of heroes Kobylandy, Kabanbai, Bogenbai, Bayan, Syrym are analyzed in historical documents and literary studies, historical works of famous poets and writers. Thus, it considers the poem «Valiant Bayan» by M. Zhumabaev, the historical legend «Syrym batyr» by G. Karash, the poem «Syrym batyr» by Zh. Tleshov, the historical drama «The pledge of the future» by G. Musrepov, the trilogy «Nomads» by I.Esenberlin, «Pleiades – the constellation of hope», «Flares» of A. Kekilbayev and «Daraboz» by K. Zhumadilov, the novel «The troubled times» by K. Muhanbetkaliuli. The main subjects of historical legends and novels are the struggle against enemies, supplemented by a bright and artistic depiction of historical personalities. The idea of propaganda of courage, statehood and national values occupies an important place in our literature. In this regard, the teaching of literature through the study of historical works is the source of the rich heritage of our people. The author evaluates the works of poets and writers who created heroic images of folk batyrs as a feat and considers it a significant contribution to the upbringing of the younger generation.

Key words: historical novel, historical poem, national value, images of heroes, artistic description, education of the generation, examples of heroism.

Балтымова М.Р.

Образы батыров в литературе – источник народного воспитания

В статье дан анализ образа батыров в художественных произведениях.В сравнительном аспекте проанализированы образы героев Кобыланды, Кабанбая, Богенбая, Баяна, Сырыма

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

в исторических документах и литературных исследованиях, исторических произведениях известных поэтов и писателей. Таким образом рассмотрены поэма «Доблестный Баян» Жумабаева М., историческое сказание «Сырым батыр» Караша Г., дастан «Сырым батыр» Тлешова Ж., историческая драма «Залог будущего» Мусрепова Г., трилогия «Кочевники» Есенберлина И., дилогии «Плеяды – созвездие надежды», «Всполохи» Кекилбаева А. и «Дарабоз» Жумадилова К., роман «Смутные времена» Муханбеткалиулы К. Основными сюжетами исторических сказаний и романов является борьба с врагами, дополненные ярким и художественным изображением исторических личностей. Идея пропаганды мужества, государственности и национальных ценностей занимает важное место в нашей литературе. В связи с этим обучение литературе посредством изучения исторических произведений является источником богатого наследия нашего народа. Труды поэтов и писателей, которые создали героические образы народных батыров, автор оценивает как подвиг и считает значительным вкладом в воспитание молодого поколения.

Ключевые слова: исторический роман, историческая поэма, национальная ценность, образы батыров, художественное описание, воспитание поколения, примеры героизма

Тарихи романдарда қаламгерлер халықтың өткен тұрмыс-тіршілігін тарихи деректер негізінде бүгінгі жағдаймен байланыстыратын көркем бейнелер арқылы аша түседі. Яғни тарихи романның оқиғасы өткеннің қай кезеңін көрсетуге арналса да, онда ерлікті, елдікті, ұлттық құндылықтарды насихаттау идеясы маңызды орын алады. Тарихи романдарда халықтың көне дәуірдегі қаһармандық күресі мен тарихы, ұлы тұлғалардың іс-әрекеті нақты қырынан суреттеледі. Бұл ретте тарихи роман эпостық дәстүрді жаңа сапаға көтерді. Тарихи туындыларда батырлар образы кең және ауқымды көрініс тапқан. Ғалым Б.У.Әзібаева әдебиетіміздегі батырлар бейнесі туралы: «Ең бастысы батырдың тұлғалылығы мен ерлігіне көп көңіл бөлінеді, әдетте оның халқы үшін жанын пида қылуға дайын екендігі және де еліне адалдығы суреттеледі», – дейді [1, 3].

Бүгінгі қазақ әдебиетінің алтын қорын құрайтын көлемді, құнды туындылардың бірі І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының идеялық-көркемдік концепциясы терең, мұнда халқымыздың XY-XIX ғасырлардағы азаттық күресінің шешуші кезеңдері, елдің әлеуметтік жағдайы, ел қорғаған ерлердің ерлігімен батырлығы сипатталады. Мұнда бейнеленген тарихи тұлғалар қатарында «Алмас қылыш» романындағы Қаптағай, Бөрібай, Қарақожа, Ноғай, Қобыланды, Орақ, Саян, Қаражал, Қамбар, Сұлтан; «Жанталас» романындағы Қабанбай, Бөгенбай, Елшібек, Қияқ, Тұяқ, Баян, Тайман, Жолымбет; «Қаһар» романындағы Сейтен, Есенкелді, Саржан, Байтабын, Наурызбай, Ағыбай, Иман, Төлебай, Басықара, Жанайдар, Бұхарбай, Есіркеген секілді батырлар бейнесі әрқилы суреттеу үлгісімен сипатталған. Солардың қатарында Қобыланды, Қабанбай, Бөгенбай, Баян батырлардың көркемдік бейнесі әдебиетімізде мол суреттелген.

Қарақыпшақ Қобыланды батырдың Ақтөбе жерінде мәңгілікке тыныстаған орнында ескерткіш орнатылып, кесене тұрғызылып, оны ұлықтау рәсімінің кең көлемде аталып өтуі әдеби-тарихи зерттеулердің нәтижесінде жүзеге асты. Тарихи деректерге сүйенсек, Қарақыпшақ Қобыланды – шамамен XY ғасырда өмір сүрген тарихи қайраткер. Көшпелі өзбек мемлекетінің негізін қалаушы Әбілқайыр ханның бас батыры болған. Қазақ хандығының бөлінуіне де осы Қобыланды батыр себеп болған делінеді.

Түркітанушы ғалым В.В. Радлов Қобыланды батыр туралы аңыз-әңгімені алғаш рет баспа бетінде жарияласа, «Қобыланды батыр» жырының алғаш жарық көруі XIX ғасырдан басталады. Жырдың Марабай нұсқасын жазып алған Ы. Алтынсарин оның «Тайбурылдың шабысы» деген тармағын «Қырғыз хрестоматиясына» (1879) енгізген. Ал «Қобыланды батыр» жыры туралы алғаш рет «Женщины по киргизской былине Кобыланды» деген көлемді мақаласын Ә.Бөкейханов «Туркестанские ведомости» газетінде жариялады, содан кейін 1925 жылы «Таң» журналында М. Әуезовтің «Қобыланды батыр» атты зерттеу еңбегі жарық көрді, ал ғалым М.Ғабдуллин «Қобыланды батыр» жырын зерттеп, 1947 жылы «Қобыланды батыр» жырын ғылыми зерттеудің проблемалары» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғап, жырдың 15 түрлі нұсқасын жариялады, бүгінде жырдың 29 нұсқасы белгілі. Оның жиырма алтысында Қобыланды батырдың ерліктері жырланса, үшеуі ұрпақтарының іс-әрекеттерін баяндауға арналған. Ал Қобыланды батырдың эпостық қаһарманнан тарихи тұлғаға айналуы, 2007 жылы Ақтөбе қаласында «Қобыланды батыр: аңыздар мен шындықтар тоғысында» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның өткізілуі «Қобыланды батыр»

жырының зерттелуінің тағы бір жаңа белесі болды.

Батыр бейнесінің әдебиетіміздегі көрінісі І.Есенберлиннің «Алмас қылыш» романында жалғасын тапты. Романның сюжеттік желісі ХУ ғ. біртұтас Қазақ хандығын құру жолындағы Әбілқайыр хан мен Керей, Жәнібек сұлтандар арасындағы тартысқа құрылған. Романның негізгі оқиғалары Қарақыпшақ Қобыланды батыр бейнесі арқылы өріледі.«Бұл атақты Қажымұқан балуанның он екінші атасы. Қазақ пен Ноғай бөлінгенде айтылған «жылау, жылау, жылау күй» жырындағы «қара орманынан айрылған», Торғай мен Ор бойына Қаратау маңынан, Арыс пен Бадам өзендерінің тоғысқан жеріндегі Қараспан тауынан көшіп келген, қазақтың атан жілік, арқар мүйіз батырларының бірі», – деп сипаттаған [2, 26] Қобыланды батырдың бейнесінжазушы макрокеңістік пен микрокеңістікті қатар бейнелеу тәсілін шебер қолдана отырып сомдайды. Әбілқайыр ханның айдап салуымен Қобыланды батырдың қолынан қаза тапқан Ақжол бидің қаралы ордасының: «Орданың сырты қандай болса, іші де сондай қан жылаған екен. Алтын, күміспен зерлеген қара сырлы уық, кереге, бақан. Абажадай қара шаңырақтан жерге салбыраған қара шуда жіптен өрген шашақты тұжырма. Үй іші адамның зәресін алып, құтын қашырғандай…Жырау сыбырлай зарлайды... Жалғыз ұлынан айрылған қарт жырау ұзақ сарнады...» – деген көрінісі арқылы жазушы аяулы арысынан айрылған елдің, белгілі биінен айрылған қазақтың игі жақсыларының, көкірегі қайғыдан қарс айрылған жыраудың бейнесін, осы арқылы қазақ халқының өлікті құрметтеу дәстүрін сөзбен, іс-қимылмен, психологиялық толғаныспен шебер бейнелейді [2, 84-87].

Бұл туралытарихшы Қ.Салғараұлы: «...Қобыландының Дайырқожаны өлтіруі – елдің екіге айрылуының себебі емес, тек желеуі, ал елдің екіге айрылуының тарихи шындығы басқада. Есен Бұғының Керей мен Жәнібек сұлтандарға Шу өңірінен шұрайлы жерді сайлап беруінде терістік шығыстан еміне енген ойраттар мен оңтүстік-батыстан көзінің сұғын қадаған Ақсақ Темірдің шөбересі Әбу Саид мырзаға арқа сүйеген өз ағасы Жүніске қарсы күресте өзбек жауынгер жігіттерін қалқан етемін деген мақсаты, ізгі үміті жатыр», – деп жазады [3, 45]. Батыр бейнесі қашан да халық жүрегінде сақталатын тұлға. Оның ерлігі – халық ерлігі. Оның ісі қашан да халқынан қолдау тауып отырған. І.Есенберлин өзінің жазушылық шеберлігі мен образ жасау тәсілін шебер қолдана отырып, халық батырының қайшылықты бейнесін сәтті жасап шыққан.

Қиын-қыстау кезеңде тәуекелге бел буған батырының соңынан халқы да ерген. І.Есенберлиннің «Жанталас» романында Қабанбай батырдыңне нәрсенің де байыбына барып, ақылмен ойлап, керек кезінде шешен, қажет болса, басшы болғаны сипатталады: «Ал, халайық! Келе жатқан осал жау емес... Елімізді, жерімізді сақтап қалу үшін бізден жүректілік табылар, тек бірлік керек. Түркістанды жауға берсеңдер, қазақ елінің шаңырағы құлап түскені. Жас деп қырын қарамаңдар, еріңіздер мына Елшібек ердің соңынан! Талаптының алдынан нұр жауар. Ел бастаймын деген батырдан қашанда батылдық табылады!» [2, 260]. Қабанбай батыр әйгілі «Ақтабан шұбырындыдан» кейінгі айтулы ірі шайқастардың бәріне қатысқан, «Хан батыры», «Дарабоз» деген атақтарға ие болған. Сан рет шайқас алдындағы жекпе-жекке шығып, жаудың батырларын жер жастандырып, жауынгерлерін жеңіске рухтандырып отырған. Халқы оны «Қаракерей Қабанбай» деп құрметтеп, есімін жырға қосып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген. Халық арасында Қабанбай батыр жөнінде аңыз-әңгімелер, жыр-дастандар өте көп, солардың ең көрнектісі және көп тарағаны «Қаракерей Қабанбай батыр» жыры.

Бұл жырдың негізгі оқиғалары Қ.Жұмаділовтің «Дарабоз» романына негіз болған, мұнда жазушы Қабанбайдың батырлық ғұмырындағы тарихи мәні жоғары оқиғаларды суреттеп, Арқауылмен, Әтеке жырықпен, Қарабекпен жекпе-жектерін суреттейді. Батыр туралы тарихи жырлар мен аңыздардың желісіне сүйенсек, оның есімі Ерасыл – Ізбасар – Қабан – Қабанбай – Дарабоз болып өзгерген және әрқайсысының шығу тегі әр түрлі тарихи оқиғамен байланысты болып отырған. «Дарабоз» есімінАбылай хан берген. Тарихи құжаттарда Қабанбай батырдың ел арасының бітімгершілігінде жүрген дана, би ретінде де айтылады. «Дарабоз» романында Қабанбай батыр бейнесі асқақ шыққан. Жоңғарларға қарсы азаттық соғысынан батырдың жеңіспен қазақ жеріне оралған кездегі батырдың жан толқынысы мен көңіл қуанышын жазушы: «Қабанбай бір топ батырлар қоршауында, басқалардан оқ бойы алда келе жатқан-ды. Мерейі үстем, көңілі көтеріңкі. ...Өмірінде талай жорықтардан олжалы оралып жүрсе де, өзін дәл осы жолғыдай бақытты сезініп көрген емес... оның көз алдында ұрыстан қалжыраған қазақ даласы да дәл қазір төрт құбыласы түгенделіп, төрт пұшпағын төрт тарапқа жіберіп, еркін ты-

ныстап жатқан батыр сияқтанды» [4, 415], – деп бейнелейді. Бұл жерде жазушы елі, жері үшін жанын аямаған қазақ батыры мен дархан қазақ даласын қатар қойып, батырын қару қылса, даласын дана етіп әсірелейді.Батыр бейнесін жасауға автор әр қырынан келеді, Қабанбай ауырып, қоштасқандай болғанда, бәйбішесі Майсары батырдың қарындасы Ханбибі: «Тағдыр бізге Қабанбайдай батырдың қосағы болуды жазса, одан артық құдайдан тілейтініміз не? Қол бастап жауға аттанғаның – қуаныш болмап па еді біз үшін?! Сен – отбасына ғана пана емес, иісі қазаққа қорған болған адамсың... Бізге сенің алыстағы айбының, басымызға қондырған бағың да жетеді!» – деп батырын ұлықтаса [4, 383], өз батыры Әтекенің кегін алу үшін ауырып жатқан батырды мұқалтуға келген қырғыздардың оның ат үстінде тұрғанын көргенде: «Мәссаған, мынау Қабанбай батыр ғой! Енді соғысуда мән жоқ. Батырдың аяғына жығылып кешірім сұрайық!» – деген сөзі оның аруақты айбынын, қажырлы қайратын, қаһарын көрсетеді [4, 401].

Қазақтың қас батырларының бірі Бөгенбай бейнесі де І. Есенберлиннің «Жанталас» романында кездеседі: «…Сол дүрліккеннің бірі Арқадан бес жүз сарбазбен келген Бөгенбай батыр еді. …Әбілқайырдың бұл кезде сонау Жайық бойында жорықта жүргенінен хабардар Бөгенбай ғана қызуын баса алмаған. «Әбілқайыр үлгере алмайды, Хиуа жолына біз жақынбыз!» деп Бөгенбай ханға келіп жорыққа шығуын өтінген. Бірақ Әбілқайырға өкпелі хан көнбеген. Ашуға мінген Бөгенбай өзінің бес жүз жігітіне атқа қонуға бұйырған. …Ұрыс біткеннен кейін, Бөгенбай жігіттерімен Кіші жүз еліне қонаққа барған, Бөгенбайдың батырлығына риза болған Әбілқайыр және бұл секілді батырды өз жағында ұстауды жөн көріп, Сақыпжамалды Бөгенбайға қосты». Біз осы жолдардан Бөгенбай батырдың көзсіз ерлігіне куә боламыз, ал қызын қараға бермес хан тұқымының қарындасын батырға қосуы ерлеріміздің абыройын көрсетеді. Ел тағдыры сынға түскен сол заманда ісімен ғана емес, сөзімен де қалың қазақты мойындата білген батырдың бейнесі романда былайсипатталады: «…Жылан мен мысық арбасуындай, Ақ Орда ішін бір суық ызғар биледі. Ашулы Барақ тағы сөйлемек болып келе жатыр еді, бағанадан бері жұмған аузын ашпай отырған Бөгенбай жартас үстіне қонған бүркіттей қомданып саңқ ете қалды …Бөгенбай ат арқасына ерте қонған батыр еді. Осыдан он бес жыл бұрын өзі Үргеніш жақта жорықта жүргенде, жоңғардың бір аламан жасағы ауылын шауып, қатынбаласын найзалап өлтіріп кеткен. Содан бері Бөгенбай ер үстінен түскен емес. Еліміздің жат жауларыменен сан айқасты. Және үнемі жеңіп жүрді. Бұл күнде атағы алты алашқа аян болып, даңқының көтерілгені соншалық, тіпті бұл істемеген ерлікті де қазақ бұған таңды. Бөгенбай аңызға айналды. Халқының осыншама құрметі мен өзінің жеке басының батырлығы арқасында, ол жоңғар шапқыншылығы кезінде қазақ елінің жауына қарсы жалау етіп көтерген көсемдерінің бірі болды, қандай хан болсын, сұлтан болсын Бөгенбаймен ақылдаспай майданға шықпайтын күйге жеткен» [2, 320].

Қазақтың қай батыры, жырауы, шешені болсын ел басына күн туғанда бес қаруын асынып тірек болса, шешімі жоқ таласы көп дауда би де бола алады. Олардың дәлелді сөзіне хан да, сұлтан да құлақ асқан. «Алты алаштың айдары» атанған Бөгенбай батырдың парасаттылығы, терең ойлылығы, жарғақ құлағы жастыққа тимей, ер үстінен түспей елінің жай-күйін ойлағаны көрнекті жазушы Ә.Кекілбаевтың «Үркер», «Елең-алаң» атты тарихи романдарында романда көрініс тапқан. Жазушы Бөгенбай батырдың Есет, Жәнібек батырлармен бірге Әбілқайыр ханның алынбас қамалына, қолдаушыларына айналғанын көркем суреттеген [5, 247].

І.Есенберлиннің «Жанталас» романындағы келесі бір күрделі тұлға Батыр Баян туралы: «...Ол Іле бойында бұрын да қалмақпен сан айқасқан, сан жеңген, жау жағына бұрыннан белгілі батыр. Ақбоз атын қол алдында көсілдіре салып келе жатқан жігітті көргенде жоңғарлар «Батыр Баян» деп шу ете түсті» [2, 422], – делінген. Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен жерін, атамекенін сақтаған сол бір арпалыста өзінің жанкешті әрекетімен көрінер Баян батырдың көзсіз ерлігінен оның үлкен отаншылдық және намысшылдық сезімінің куәсі боламыз. Батыр Баян қалмаққа қашқан інісі мен оның ғашығына садақ тартады. Осы ісі жүрегіне күйік болып қадалады. Қан майданнан ажал іздеп, ақыры оған кезігеді. Трагедия Батыр Баян бейнесін асқақтата түседі. Ел мүддесін бәрінен жоғары қоятын Баян ұлт тілегін жеке басының құлқынына айырбастайтын уақ кісі емес. Баян оғы – намыссыздыққа, ел мүддесін аяққа басқандыққа төзбейтін ыза-назаның оғы еді. Романдағы хикаяның басты идеясы бұл жолы М.Жұмабаевтың «Батыр Баян» поэмасымен сабақтасады. Поэманың Батыр Баянға арналған бөлігін Р.Нұрғали «шығарманың күре тамыры» деп нақ айтқан. Шығармада ордаға «Жау қайда?» деп, ұрандап жиылған өңшең ноян, ба-

тырлар мен жыраулардыңжиналғанына біраз уақыт өтсе де, Абылай хан Баян батыр келмесе жауға аттанбайтынын хабарлайды. Жиналғандар арасында Қанжығалы Бөгенбайдай, Қошқарұлы Жәнібектей әйгілі қолбасшы батырлар, Бұқар, Тәтіқара сияқты жыраулар болса да «наркескен», »қайтпас болат», өзгелерден ерекше дара тұлғалығы, ойын тура және қарсы айта алатын жүректі, батылдығы жас батыр Баянды күтттіреді. Хан кешігіп келген батырдан себебін сұрамай, оның артында бір сыр барын сезеді, жанынан орын беріп, құрмет көрсетеді әрі өз жарлығына қарсы сөз айтуын түсіністікпен кешіреді [6, 136].

Тәуелсіздік кезеңінде жарық көрген белгілі жазушы Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» тарихи романы қазақтың атақты биі әрі батыры Сырым Датұлының бейнесін жасауға арналған. Батырдың Ресей отаршылдығына қарсы іс-әрекеттері романдағы тарихи шындықтың көркемдік шешімімен сипатталған. Отаршылдық саясатты қазақ даласында жүзеге асырушы казак-орыстар қазақ ауылдарын барымталап, ауылдарды ойрандаса, Сырым батыр да олардың күтірлерін (хуторларын) шабады. Отаршылдардың арнайы жазалау жорықтарынан қорғанып, қарауындағы елді бұрынғы қоныстарынан көшіріп, жаңа қоныстарға орналастырады.

Әдебиетімізде С.Датұлы туралы көркем туындылар бар. ХХ ғасырдың басында ақын Ғ.Қарашбатырдың болмысын былайша жырлайды: «Сырым деген ер болған, Халқының қамын жер болған» [8, 258-306]. Ал Ж.Тілешовтің дастанында: «...Еңіреген еріңмін, Асқақтап аққан Жайықпын, Атыраудай асау теңізбін, Топанымын халық кегінің», – деп,халықтың кегін қайтаруды көздеген батырдың өр тұлғасы сомдалған [9, 36]. Батыр әрі би Сырымның шешендік сөздері «Шешендік сөздер» (1967), «Ел аузынан» (1989) жинақтарында берілген. С.Датұлының қоғамдық-саяси қызметі жазушы Ғ.Мүсіреповтің тарихи драмасында суреттелген, туындының негізгі идеясы ұлт азаттығы, халықтың өзін-өзі билеуі жөніндегі идеямен ұштасып жатады. Жазушы Сырымның: «Қай ел болса да өзінің қандай ел екенін өз тізгіні өз қолында тұрғанда ғана көрсете алады», – деген сөздері арқылы батырдың асқақ арманы мен аманаты халқының тәуелсіздігі екенініоқырманға жеткізе білген [10, 16-40]. Әдебиетіміздегі С.Датұлы туралы осындай туындылардан кейін Қ.Мұханбетқалиұлының «Тар кезең» тарихи романында батырдың көсемдік-басшылық образы реалистікпен сомдалған: «Түсі сұп-суық. Сесінің өзі-ақ жұртты оған еріксіз бойұсындырып, байлап-матап тастаған. Дәл осы сәтте ол не айтса да, мына ел, қалың ағайын, оның сөзін екі етпеуге қайыл еді» [7, 534], «Томай құлақ ұзын торы аттың үстінде тіп-тік шаншылып отырған күйі көзін қарсы алдына қадаған қалпынан танбастан, сіресіп тұр. Әшейінде де апсағай ірі кісі, қысқы қалың киімімен түйедей торы аттың үстінде төбедей боп отырғанында тіпті айбынданып кетеді екен» [7, 232].

Романда елі мен жерінің тағдырына алаңдаған Сырым бидің ішкі толғанысын жазушы психологизммен көркем бейнелеген: «Тек әуелі жан түкпірінен Айрауықтың ащы күйіндей аңыраған бір азалы сарын бас көтеріп келе жатқанын ғана байқаған. Сәлден кейін сол бір өзегін өртеп, өн бойын шымырлатқан азалы сарын тұрлаусыз мына жалғанның опасыздығын паш етіп, бастарынан кешкенді қара қобызбен кейінгіге күңірене толғаған бағзыдағы бабалардың өксік пен өкінішке толы жыры мен зарына айналып, оқыстан «А-а-ай-и-и-и»-лап, ышқынып, мұның көкірегінен ал кеп ақтарылсын-ай… тоқтаусыз боздасын-ай!!! ...Апыр-ай,мынау не сұмдық еді?! Жеті жұрт ауған бұ қоныстың бұларға да қайырсыз болғалы тұрғаны ма, сонда?! …» [7, 134-135].Ширек ғасырға жуық төл тарихымызды, С.Датұлы туралы деректерді зерттеген жазушы Қ.Мұханбетқалиұлы шын мәнінде ұлтазаттық қозғалыстардың бастауында тұрған ерен ердің көркем образын жасай алды. Қаламгердің халық даналығын, мақал-мәтелдерді, бишешендердің қанатты сөздерін поэтикалық-көркемдік шешіммен үйлесімді қолдана білгендігі романның көркемдік сипатын күшейтіп тұр.

Ақын-жазушыларымыз М. Жұмабаев, І. Есенберлин, Ә. Кекілбаев, Қ. Жұмаділов, Ғ. Мүсірепов, С. Мұқанов, Ғ. Қараш, Ж. Тілешов батырлар бейнесін суреттеу арқылы қаһармандық танытты, халық алдындағы қаламгерлік парызын өтеді. Қаламмен сомдалған батырлар бейнесі – тарихи факті мен көркемдік сипатты бойына жинақтаған біртұтас бейнелер. Мәселен, І.Есенберлин «Көшпенділер» трилогиясында қазақ батырларының бұрын-соңды қазақ әдебиетінде кездеспеген біртұтас топтамасы жасалған. Батырларымыздың қаһармандық бейнесін көркемдеп жасау – жазушының ерлігі. Тарихи туындылардың әрқайсысы – төл тарихымыздың көркем беттері, сондықтан ақын-жазушыларымыздың бұл арнадағы еңбектері ұрпақ тәрбиесіне қосылған елеулі үлес. Қаламгерлерімізді осы тұрғыдан келген-

де нағыз патриоттар деп атауға болады, олар – ұлтын сүйетін ұлт жанашырлары және ұлт жазушылары.

Әдебиеттегі кейіпкерлерді зерттеу барысында олардың отаншылдық қасиеттеріне, тұлғалық роліне және жеке адам ретіндегі іс-әрекетіне назар аударамыз. Себебі кейіпкер әдеби категория болғанымен, оның қоғамдағы ролі ғылыми-философиялық негіздеуге келіп тіреледі. Жеке адам немесе индивид – ғылымда жекеше, тұлға – ерекше, адам – жалпылықты білдіретін ұғымдарға жатады, осы жерде тарихи романның тағы бір ерекшелігі мұнда тарихи тұлғалар образы суреттеледі. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауында қазақ тарихын ғылыми танудың жаңа жолдарын іздестіру мәселесі батыл көтерген Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев: «Біз үшін болашағымызға бағдар етіп ұлтты ұйыстыра ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – Мәңгілік ел идеясы. Тәуелсіздігімізбен бірге халқымыз мәңгілік мұраттарына қол жеткізді. Қазақтың мәңгілік ғұмыры ұрпақтың мәңгілік болашағын баянды етуге арналады. Ендігі ұрпақ – мәңгілік қазақтың перзенті. Ендеше, қазақ елінің ұлттық идеясы – Мәңгілік ел» [11], – деп атап көрсеткеніндей, тарихи туындыларды оқыту арқылы білім беру – халықтың мол тағылымдық мұрасынан сусындату. Сондықтан жас ұрпақ тарихи тұлғаларды біліп, олардың ерліктерінен сусындап өсуге тиісті.

Елдің еркіндігі мен азаттығы, теңдігі үшін күрескен, Тәуелсіздігіміздің бастауында тұрған жалынды күрескерлері батырларымыздың рухын еске алып, істерін үлгі тұтып, сөздерінен тағылым алып, есімін қастерлеу, осы арқылы кейінгі ұрпақты отансүйгіштік рухта тәрбиелеу бәрімізге ортақ парыз болуға тиіс. Олай болса, халық қамы үшін күресіп, ерлігімен, даналығымен, шешендігімен тосын жерден жол тапқан батырларымыздың әдебиеттегі бейнесі – тәрбие құралы.

Әдебиеттер

1 Азибаева Б.У. Казахский дастанный эпос: автореф. … докт. филол. наук:.10.01.09. – Алматы: Институт литературы и искусства, 1998. – 53 с. – Б. 3.

2 Есенберлин І. Көшпенділер /Тарихи трилогия. – Алматы, 1998. – 581 б. – Б. 10, 26, 84-87, 260, 320, 422.

3 Салғарауұлы Қ. Қазақтар: Роман-эссе. – Алматы: «Өнер», 1996. – 352 б. – Б. 45.

4 Жұмаділов Қ. Дарабоз: Тарихи роман. Екінші кітап. – Алматы: Жазушы, 1996. – 416 б. – Б. 383, 401, 415.

5 Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Өлке», 1999. – 3-т. – 400 б. – Б. 247.

6 Жұмабаев М. Батыр Баян // Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. Өлеңдер, дастандар, әңгіме. – Алматы, Жазушы, 2008. – 208 б. – Б. 136.

7 Мұханбетқалиұлы Қ. Тар кезең. Тарихи роман. – Алматы: Мереке баспасы, 2012. – 584 б. – Б. 134-135, 232, 534.

8 Қараш Ғ. Сырым батыр (толғау) // Сырым Датұлы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004. – 151 б. – Б. 258-306.

9 Тілешов Ж. Сырым батыр // Қазақ әдебиеті. – 1992. – 21 тамыз. – Б. 36.

10 Мүсірепов Ғ. Болашаққа аманат. Тарихи драма // Жұлдыз. – 1981. – №1. – Б. 16-40.

11 ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан халқына Жолдауы. – 17 қаңтар 2014 жыл// http://www.akorda.kz

References

1 Azibayeva B.U. Kazahsky dastanny epos: avtoref. ... dokt. filol. nauk:. 10.01.09.– Almaty: Institutliteraturyiiskustva, 1998. – 53 s. – B. 3.

2 Yesenberlin I. Koshpendiler /Tarihi trilogiya.– Almaty, 1998. – 581 b. – B. 10, 26, 84-87, 260, 320, 422.

3 Salgarauly Q. Qazaqtar: Roman-esse. – Almaty: «Oner», 1996. – 352 b. – B. 45.

4 Zhumadilov Q. Daraboz: Tarihi roman. Ekinshikitap. – Almaty:Zhazushy, 1996. – 416 b. – B. 383, 401, 415.

5 Kekilbaiuly A. On ekitomdykshygarmalarzhinagy. – Almaty: «Olke», 1999. – 3-t. – 400 b. – B. 247.

6 Zhumabayev M. Batyr Bayan // Zhumabayev M. Kop tomdyk shygarmalar zhinagy. 1-tom. Olender, dastandar, angime. – Almaty, Zhazushy, 2008. – 208 b. – B. 136.

7 Muhanbetkaliuly Q. Tar kezen. Tarihi roman. – Almaty: Merekebaspasy, 2012. – 584 b. – B. 134-135, 232, 534.

8 Qarash G. Syrymbatyr (tolgau) // SyrymDatuly. – Almaty: «Arys» baspasy, 2004. – 151 b. – B. 258-306.

9 Tleshov Zh. Syrym batyr // Qazaq adebiety. – 1992. – 21 tamyz. – B. 36.

10 Musrepov G. Bolashaqqa amanat. Tarihi drama // Zhulduz. – 1981. – №1. – B. 16-40.

11 QR Prezidenti N.A.Nazarbayevting «Qazaqstan zholy – 2050: Bir maqsat, bir mudde, bir bolashaq» Qazaqstan halqyna zholdauy. – 17 qangtar 2014 zhyl //http://www.akorda.kz

МРНТИ 17.71.91

Гусейнли Ш.А.,

аспирант Института литературы
имени Низами Национальной Академии наук Азербайджана,
г. Баку, Азербайджан, e-mail: afagramazanova@mail.ru

ЭПИЧЕСКИЕ ФОРМУЛЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ИСТОРИКО-ГЕРОИЧЕСКИХ ЭПОСАХ

В статье на материале известных фольклорных памятников – эпосов «Книга моего деда Коркута» и «Короглы» исследуются особенности формульного творчества в Азербайджанских историко-героических эпосах. В первую очередь, рассматриваются отличительные особенности, вытекающие от сопоставления общего дастанного творчества и конкретно расматриваемого дастанного типа. Раскрываются своеобразные особенности начальных, медиальных и финальных формул в эпосах «Книга моего деда Коркута» и «Короглы» в сравнении с традиционными формулами сказок. Автор приходит к выводу, что формулы в историко-героических эпосах, являются ценными, в первую очередь, из-за отражения самой характерного историческо-поэтического пласта текста.

Ключевые слова: дастан, сказка, начальная формула, медиальная формула, финальная формула, текст, жанр, поэтика, особенность.

Huseynli Sh.A.

Epic formulas in Azerbaijan historical-heroic eposes

In the article the characteristic features of the formula activity in the Azerbaijan historical-heroic eposes in the example of the famous folklore monuments such as «The Book of Dede Gorgud» and «Koroglu» are explained. First of all, the different peculiarities coming from the same activity of the common epos poetics and the concrete epos kind looking through are paid attention. The identities of the beginning, medial and final formulas used in the eposes «The Book of Dede Gorgud» and «Koroglu» are discovered in comparison with the traditional and real tale formulas. From the analysis it is come to the conclusion that the formulas in the historical-heroic eposes attain the special value with the absorption of the most characteristic historical-poetical layer of the text.

Key words: epos, tale, beginning formula, medial formula, final formula, text, genre, poetics, peculiarity.

Гусейнли Ш.А.

Азербайжан тарихи-батырлық жырларындағы эпикалық формулалар

Атақты фольклорлық ескерткіштер туралы мақалада – «Қорқыт ата кітабы», «Көроғлы» эпостары Әзірбайжанның тарихи-батырлық эпосының формулдық шығармашылығы ретінде қарастырылады. Біріншіден, даралаушы ерекшеліктері қарастырылады, жалпы дастандық шығармашылық пен белгілі бір дастан негізінде шығармаларды қарама-қарсы қойып зерттейді. «Қорқыт ата кітабы», «Көроғлы» эпостарын дәстүрлі ертегілер құрылысымен салыстырғанда бастапқы, орталық және қорытынды бөліктерінің өзіндік ерекшеліктері бар. Автор төмендегідей қорытынды жасайды: тарихи-батырлық эпостардың құрылысы өте бағалы, себебі, ол тарихи-батырлық мәтіннің қабатын көрсете алады.

Түйін сөздер: дастан, ертегі, бастапқы формула, орталық формула, қортынды формула, мәтін, жанр, поэтика, ерекшеліктер.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Известность и распространенность дастанного жанра, выполнение им в ряде случаев эпической функции оказало свое сильное влияние на текстуальную структуру и разнообразие формул. Благодаря этому, одну из важнейших семантико-функциональных уровней текстов дастанов составляют эпические формулы. Однако, говоря об особенностях формирования формул, необходимо обязательно принимать во внимание тип эпического текста. В азербайджанской фольклористике существует преимущественно два вида классификаций эпосов. Выдающийся ученый М.Г. Тахмасиб класссифицировал азербайджанские эпосы на три группы – героические эпосы, любовные эпосы и эпосы семейно-бытовой тематики [1, 112]. Профессор Ф. Баят, подойдя к вопросу в общетюркском контексте, сконцентрировал тюркские эпосы в две группы – архаические и классические эпосы. Он показывает, что при этом архаичность не должна пониматься в значении недостатка, поскольку, если древность историко-хронологическое понятие, то архаичность – понятие структурно-типологическое [2, 17]. Эпические формулы сформировались сообразно каждому признаку в этой классификации. Это происходит по той причине, что эпические формулы в историко-героических и, скажем, любовных эпосах, отличаются и характером, и разнообразием.

Важнейшим фактором, определяющим свойства построения формул эпосов, является эпохальное качество эпического текста. Наши эпосы прошли насыщенные этапы исторического развития. Исторический путь развития, ясное дело, оказал свое воздействие на формирование эпического текста. В этом контексте, характер эпических формул проявляется, органично обуславливаясь двумя признаками: во-первых, древностью и самобытностью традиции эпосоведения; во-вторых, историческими особенностями эпического языка. Так, может становиться одним из основных источников пути пройденного традицией эпосоведения в самобытности формул в историческом эпическом тексте.

В целом, формула устной литературы представляет собой художественное изображение и выражение, обусловленное фольклорным мышлением и спецификой. Но истиной является и то, что формула чаще всего проявляется всем богатством и самобытностью в сказочном повествовании. И поэтому приходится оценивать и объяснять стандартные выражения в других эпических формах устной литературы, как правило, в сравнении с традиционными клише в сказках. Вероятно, это явление характерно для всего фольклора.

Мы видим, что с точки зрения творчества истинной формулы даже величественный эпос проигрывает сказке. Устоявшиеся сказочные выражения и у нас выделяются поэтичностью, ритмичным ладом. Подобную формализацию выражений в эпосах же мы наблюдаем в очень редких случаях. Формула общего начала «жили-были» сказок в наших эпосах не встречается. С другой стороны, в отличие от сказок, в эпосах начальные формулы не подвластны абстрактному времени, и поэтому не могут, отдалившись от конкретного текста, полностью обобщившись, сформироваться. По этой причине, в сказках нет содержательного разнообразия начальных формул. В эпосах же начальная формула изменчива именно в силу содержания.

Мы можем долго продолжать это сравнение, каждый раз удостоверяясь в том, что эпический текст не может полностью формировать или сохранить начальную формулу подобно сказке. Однако несложно заметить и то, что с самого начала формирования этот самый распространенный эпический жанр народного творчества глубоко впитал в себя тенденции формулизации, начиная с повествования и до структуры. В этом можно убедиться даже благодаря очень рано записанному (предположительно, в XI веке) и потому прожившему живую неполную фольклорную жизнь нашему самому величественному историко-героическому памятнику, эпосу «Книга деда моего Коркута». Колорит формул впитался во весь текст и дух произведения. Говоря о формулах, особенно о начальных формулах, не можем не принимать во внимание структуру произведения, его дохождение до нас в виде двенадцати сказаний. Все еще много моментов по прояснению того, был ли «Отец Коркут» некогда единым эпосом или сборником эпосов. Несомненно то, что наряду с отличающейся с меньшей или большей эволюцией отдельных сказаний, неоспорима семантическая и структурная взаимосвязь между ними. У каждого сказания есть свое начало, продолжение и окончание. Содержательно-повествовательная общность, обуславливающая их внутреннюю взаимосвязь, была спроецирована и на их начальную, внутритекстовую и финальную части, и обеспечила повторяемость мотива, необходимого для формирования соответствующих формул по ходу всего текста. Достаточно вспомнить, что половина сказаний в произведении описывает пробуждение от сна Баяндыр-хана и Газан-хана

(I, II, III, IV, VII и IX сказания). «Однажды сын Кам-хана Баяндур-хан встал со своего места, велел поставить свой сирийский зонтик, велел поднять до небес пеструю палатку, велел разложить в тысяче мест шелковые ковры...» [3, 132]. Или: «Однажды сын Улаша, детеныш птицы Тулу, надежда для нас бедных, лев племени и рода, тигр черной толпы, хозяин каурого коня, отец хана Уруза, зять Баюндур-хана, счастье остальных огузов, опора остальных джигитов, Салор-Казан встал со своего места, велел поставить на черную землю свои девяносто златоверхих шатров, велел разложить в девятидесяти местах пестрые шелковые ковры. В восьмидесяти местах были приготовлены кувшины, были поставлены золотые чаши и бутылки; девять чернооких прекраснолицых красавиц, дочерей гяуров, с волосами, ниспадавшими на спину, с красными пуговицами на грудях, с руками окрашенными хной от самой кисти, с разукрашенными пальцами, подавали кубки бекам остальных огузов» [3, 140]. Явно заметно сходство между начальными формулами об обоих героях. И этому есть основание, идущее и из эпического воображения, и из жизни. Самая маленькая деталь о государственных руководителях, в том числе их подъем с постели и приступание к деятельности, видимо, носит, в некотором роде, ритуальный характер, выражающие их формулы также формируются на базе этих предположений. При этом выразительное и детальное представление Газан-хана является не просто продуктом художественного воображения, не вытекает из влечения героя к торжественности. Перечисляющая его высокие титулы формула в большей степени отражает его реальное содержание, то есть преимущественное положение, которое занимали на властной ступени настоящие Газан-ханы, еще большее прославление в народе. А это соответствует и выражает действительной исторической сущности сушествовавшей в Огузе в период создания эпоса двоевластия. Так, можно сказать, формулы в историко-героических эпосах, в действительности, формируются на основе единства двух важных основ (значимые детали, корнями опирающиеся на действительность, и эпико-художественное воображение). Хотя формулы здесь и не формируются столь же полно, как в сказках, выделяются теми же ценными качествами.

Если в сказках используются стороны начальных формул, состоящие из однородных членов, в эпосе это не проглядывается. Поэтому начальные формулы в эпосах производят впечатление незавершенных. Например, начальную формулу в эпосе «Книга отца Коркута» «Во времена огузов был мудрец по имени Ганлы Годжа» [3, 183] можно назвать неполной начальной формулой. Поскольку здесь нет, как в сказке, выраженных неоднородными членами предложений, порой не имеющих никакого значения поэтических частей, не ощущается понятия пространства, известно лишь понятие времени. Вообще, во всех сказаниях «Книги моего деда Коркута» встречаются подобные незавершенные начальные формулы. Например, «Как говорят, ханум, среди огузов жил некий храбрец, называемый буйный Домрул сын Духа коджа» [3, 177]; «Во времена огузов жил некий муж по имени Узун-коджа» [3, 208]; «Ханум, однажды, когда огузы не ведали, в их края пришел враг» [3, 196] и др. Как можно видеть, в подобных формулах формула «Во времена огузов» показывает временное условие выражения формулы, а «в Огузе» – пространственное условие формулы. А часть «Называемый Канлы Коджа во времена Огуза», «называемый Дели Домрул» представляет собой готовую устоявшуюся форму формулы, слово «называемый» обращает на себя внимания в качестве эквивалента слова «повествуют», и активно участвует в образовании формулы.

В начале эпоса «Книга моего деда Коркута» встречается значительное количество пословиц, мудрых изречений. Если предположим их формирование на базе существоваших некогда текстов-сказаний, тогда можно скказать и об определении в них временного понятия лишь по месту. Например, такие приведенные из вступительной части эпоса примеры, как «Если всемогущий Бог не даст, мужик не разбогатеет», «Если не предначертано будет, с рабом не случится ничего», «Пока не наступит смерти час, не умрет никто», «Умерший не воскреснет, ушедшая жизнь обратно не вернется», «Если у храбреца будет богатства величиной с Черную гору, соберет-накопит, больше удела своего съесть не сможет», «Злоейший враг другом не станет» [3, 129] являются сентенциями. Эти сентенции, вполне вероятно, в качестве логического завершения каких-либо текста (текстов) заменяют в эпосе начальные формулы.

«Короглы» представляет собой второй величественный тюрко-азербайджанский историко-героический эпос после «Книги моего деда Коркута». И это произведение было создано частями, сказание за сказанием. «Являющийся культурным достоянием азербайджанского народа эпос «Короглы» состоит из эпосов-ска-

заний, созданных в жанре дастанов ашугским творчеством. Эти части, созданные в различные периоды, образуют единое произведение, объединенные не определенными рамками, а временной последовательностью участвующих образов, места, событий и другими средствами» [4, 79]. Действительно, внутренняя связь этого произведения более велика, чем «Книги моего деда Коркута». Но, во всяком случае, разделение сюжета на множество ветвей, не обошлось и здесь без влияния, в частности, на самобытность формирования начальных формул. Именно поэтому и в эпосе «Короглы» начальные формулы не такие, как в сказках. И одной из причин этого является основывание сказок в большей стпени на архаическое повествование. А в эпосе «Короглы», воплощающем в эпической манере исторические события XVI века, условность времени соответствует времени повествования. То есть во вступлении эпоса, вступлении сказаний процесс соответствующей формулизации еще не начался. В этих сказаниях понятие времени находится в условном содержании. В отличие от эпоса «Книга моего деда Коркута» эпос «Короглы» не замкнут, постоянно наблюдается появление новых сказаний. Именно поэтому, если возьмем какой-либо вариант эпоса «Короглы», то предложения, отмеченные в нем нами ниже в качестве начальной формулы, в действительности, носят функции переходных формул, и служат образованию связи между одним сказанием и последующим сказанием. Рассмотрим примеры: «Теперь послушай, о ком тебе я расскажу, о Гасане-паше в Тогате» [5, 230]. Это предложение начальной формулой назвать можно условно, в силу использования в начале сказания. Подобные начальные формулы в действительности выступают в роли формул-средств, образующих связь между частями. Формулы типа «Да, караван снова вышел в путь. Пусть караван идет, посмотрим, что сделал Короглы?» [5, 242]; «О ком теперь тебе сказать, о чем рассказать, скажу-ка о молодых годах Короглы» [5, 341] также характеризуются указанной нами двойственной функцией. А также начинающееся с часто встречающегося в тексте эпоса выражения «говорят, что» начальные формулы выполняют одинаковые функции.

В отличие от них, в эпосе «Короглы» есть и начальные формулы, выполняющие свидетельские функции и начинающиеся выражением «Так повествуют что…», «Говорят что…». В подобных начальных формулах уже не ощущается содержание переходной формулы, начальная формула, образованная выражениями подобного типа, обладает способностью носить в себе самобытные особенности сказания.

В азербайджанских историко-героических эпосах внутритекстовые формулы более богаты и разнообразны. Они бывают связаны с внутренними элементами конкретного текста. Хотя и формируются обычно на основе повторяющихся мотивов, медиальные формы из-за обширной связи с текстом выражают отличительные особенности, что позволяет вести их более широкую классификацию. Во внутритекстовых формулах, начиная от понятий этноса о красоте, героизме до понятий добра и зла, могут воплощаться значимые мотивы. Используемые в эпосе «Книга моего деда Коркута» внутритекстовые формулы можно сгруппировать по повторяющимся мотивам:

I. Ритуальные формулы (свадьба – официальное собрание огузских беков, свадьба – радостный обряд, поминки, дарение, охота и пр.);

II. Формулы сражения, войны (одежда и оружие для сражения, отправка на сражение, битва, победа и др.);

III. Формулы массовых сцен;

IV. Формулы, выражающие чувства, отношения (благословение, проклятье);

V. Бытовые формулы;

VI. Формулы отношения к природе (животным и растениям);

VII. Путевые формулы;

VIII. Формулы именования;

IX. Мудрые изречения (сентенции).

По каждой из этих групп, приведя большое число примеров из эпоса, можно прокомментировать различные семантические значения формул. Правда, эти формулы в сказках порой не могут продемонстрировать чистую сущность формулы на уровне традиционных медиальных выражений, наблюдаемых в сказках. В них во многих случаях можно наблюдать и свойственную традиционным формулам завершенную выразительную устойчивость. Разумеется, это произошло еще и потому, что историко-героические эпосы (и более всего «Книга моего деда Коркута») по сравнению со сказкой представляет собой совершенно другой структурно-повествовательный тип, более эпично и исторически распространенный, более многосюжетный, многоаспектный. И поэтому в структуре текста процессы повторяемости, обобщения повествования, формализации не шли и не могли пойти столь сильно, как в сказках. Так как не было необходимости в этом. В частности, у «Книги мо-

его деда Коркута», как выше отмечалось, есть явный историко-жизненный пласт, и он нашел свое воплощение в формулах именно в качестве самого характерного компонента фольклорного сознания. Если бы в эпосе формулы, отделившись от текста, обобщались бы, как в сказке, этот реальный пласт мог бы ослабеть и растерять непосредственную связь с этносом. При этом историко-героический эпос мог бы растерять свою жанровую определенность и возможно просто превратился бы в крупнообъемную сказку. Отметим к слову, что подобное положение дел частично можно увидеть в любовных эпосах, составляющих одну из основных ветвей азербайджанских эпосов. Высказывая данную мысль, мы имеем в виду не только созданные на основе сказок и естественно являющиеся жанровыми аналогами любовные эпосы. Близость повествования к народной разговорной речи и в созданных на основании легендарных сюжетов, и сочиненных о знаменитых ашугах любовных эпосах сделала возможным и пользование сказочными формулами, породила естественную необходимость в этом. И это привило определенный колорит эпическому языку. Формула представляет собой органичный компонент, могущий воздействовать на текст в такой степени, или говоря иными словами, связанный с поэтикой жанра, которому он принадлежит. Основное заключается в том, что несмотря на всю самобытность, формульное значение стереотипных выражений в историко-героических эпосах, семантико-функциональная характеристика этого значения не вызывает сомнений. Текст эпоса, о котором мы говорим, показывает не чуждость своим формированием процессу формулизации в целом, на создание при этом распространившейся фольклорной сущностью первичных благотворных условий для данного процесса. В произведении есть достаточно повторяющихся эпизодов, мотивов, и в манере их выражения немало схожих черт, даже повторяющихся один в один или вариативно фрагментов.

Не случайно, что и в мировом коркутоведении растет интерес к реальному жизненному содержанию формул в эпосе. В этом компоненте особое значение приобретает статья переводчика «Книги моего деда Коркута» на английский язык Поля Миробила «Стилистическое сравнение: европейско-тюркские мотивы и формулы». Автор верно выступает с позиции взаимосвязи мотива с формулой. Опираясь на воплощение используемых (повторяемых по ходу всего эпоса) в произведении «Книга моего деда Корута» мотивов, упорядочивает следующую последовательность: привязанность к мечу, выражение чувств от побед и радостей или утраты и печали, принесенных непрерывными сражениями, символы цветов, мотивы сна, пира и ангела. Исследователь, указывающий на составление скелета эпоса подобного типа деталями, подчеркивая их порождение не просто воображением, а образом жизни и мышления изображенных людей, пишет: «... они имеют историческое значение и показывают зрителям, что озаны (барды) не «сочиняют» свои сказки. Они, передаваясь из поколение в поколение, являются ядром отображенных в памяти реальных сражений, войн и сражений за спасение. Факты отделяют сказки озана от легендарных сказок и мифов» [6, 6].

В эпосе «Короглы» внутритекстовые формулы используются, можно сказать, в форме, встречающейся в сказочном повествовании. Академик Н.Джафаров в монографии «От эпоса к книге» сказочно-эпические формулы расценивает как основную форму выражения эпоса «Короглы» [7, 164]. К этому наблюдению можем добавить также и то, что это качество наиболее заметно во внутртекстовых формулах произведения. То, что приведенные автором примеры состоят преимущественно из внутренне-переходных формул и более наглядное ощущение синтеза сказочно-эпического повествования в эти образцах также подтверждают нашу мысль. Например, ашуг-сказитель, изображая Эйваза, использует способ народного повествования: «Но каков Эйваз, на арабском скакуне, с мечом мисри на поясе, с заговором на тысячу душ, так скачет, так скачет, словно стрелы вылетевшая из лука» [7, 132]. Сказитель для демонстрации доблести Эйваза мог бы пространно его расхваливать, однако народной манерой выражения, явно отражающей в сказке медиальную формулу, и оформил художественно свою мысль, и совершил переход к другому событию эпоса.

Классификацию внутритекстовых формул в эпосе «Короглы» также, как в эпосе «Отец Коркут», можно провести в следующей форме:

1. Используемая с целью уменьшения скорости движения в устной речи внутритекстовая формула;

2. Выражающая временное содержание внутритекстовая формула;

3. Выражающая пространственное содержание внутритекстовая формула;

4. Показывающая быстрое взросление героя внутритекстовая формула;

5. Бытовая формула;

6. Напутственная формула;

7. Описывающая скорость движения формула;

8. Описывающая красоту внутритекстовая формула;

9. Переходная формула временного содержания;

10. Создающая переход от одного явления, процесса к другому явлению, процессу формула;

11. Указывающая состояние и положение формула.

Существуют специфические особенности использования финальных формул в эпосах. Использование финальных формул в эпическом повествовании формируется соответственно жанру. Например, в сказках финальные формулы отличаются от финальных формул в эпосах. В частности, финальные формулы в историко-героических эпосах используются в соответствии с особенностями этих эпосов. В «Книге моего деда Коркута» соответственно повествованию этого эпоса в конце каждого сказания используются йумы-благопожелания. В подобных финальных формулах Отец Коркут, для придания завершения сказания, которого рассказывает, придя на пир, произносит благопожелания, дает благословение: «Пришел мой дед Коркут, заиграл радостную песнь, сказал слово, сказал что сталось с мужами, борцами за веру…. Я дам предсказание, хан мой» [3, 67]. Подобного типа финальные формулы вместе с тем носят благопожелающее содержание. Однако это содержание выражается не в идущей в начале формулы основной части, а в последующей её части.

Все эпосы завершаются финальной формулой. И в эпосе «Короглы» встречаются различные варианты финальных формул. В эпосе «Короглы» финальная формула может быть и простым предложением. Последние предложения в сказаниях «Алы-киши», «Кероглы и Буйный Гасан» играют роль финальной формулы. В сказаниях «Эрзерумский поход Короглы», «Карский поход Короглы», «Приезд Гасана-паши в Ченлибель», «Дербентский поход Кероглы» встречаются начинающиеся со слов «наставник говорит», «говорят» настоящие финальные формулы. Даже завершаясь смертью героя эпоса в очень редких случаях, финальная формула оканчивается печальной концовкой. Финальная формула подобного типа в любовном эпосе «Асли и Керем» производит, в некотором роде, обратное впечатление финальной формулы. Если в сказках молодые пируют сорок дней, сорок ночей и соединяются, здесь сорок дней, сорок ночей держат поминки.

Финальные формулы в эпосах формируются в зависимости от характера каждого эпоса, самобытных формальных и содержательных признаков. Разнообразные формулы в любовных эпосах с финальными формулами в героических эпосах образовались соответственно повествовательным, сюжетным различиям в обоих видах эпосов. И из наших заметок можно удостовериться в том, что формульное творчество в азербайджанских историко-героических эпосах отображает и жанровую структуру, и идейно-содержательно значимые признаки устного эпоса и вызывает отдельный интерес этим важным свойством.

Литература

1 Тахмасиб М. Азербайджанские народные дастаны (средние века). – Баку: Наука, 1972. – 400 с. (на азерб. языке)

2 Баят Ф. Тюркские дастаны в этнико-культурном контексте (своеобразие и этапы классификации) // Исследование по азербайджанскому устному народному творчеству. XXVI книга. – Баку: Нурлан, 2007. – С. 3-37. (на азерб. языке)

3 Книга моего деда Коркута / Составление, транскрипция, упрошенный вариант и предисловие Ф. Зейналов и С. Ализаде. – Баку: Язычи, 1988. – 265 с. (на азерб. языке)

4 Гаджилы А. Философия мифопоэтического мышления. – Баку: Мутарджим, 2002. – 164 с. (на азерб. языке)

5 Азербайджанские дастаны: в 5-ти томах. – Т. 4. – Баку: Чыраг, 2005. – 544 с. (на азерб. языке)

6 Миробил П. Стилистическое сравнение: европейско-тюркские мотивы и формулы // Деде Коркут. – 2007. – № 2. – С. 3-20. (на азерб. языке)

7 Джафаров Н. От эпоса к книге. – Баку: Маариф, 1999. – 220 с. (на азерб. языке)

References

1 Tahmasib M. Azerbajdzhanskie narodnye dastany (srednie veka). – Baku: Nauka, 1972. – 400 s. (na azerb. yazyke)

2 Bayat F. Tyurkskie dastany v ehtniko-kul’turnom kontekste (svoe¬ob¬razie i ehtapy klassifikacii) // Issledovanie po azerbajd¬zhan¬skomu ustnomu narodnomu tvorchestvu. XXVI kniga. – Baku: Nurlan, 2007. – S. 3-37. (na azerb. yazyke)

3 Kniga moego deda Korkuta / Sostavlenie, transkripciya, upro¬shen¬nyj variant i predislovie F. Zejnalov i S. Alizade. – Baku: YAzychi, 1988. – 265 s. (na azerb. yazyke)
4 Gadzhily A. Filosofiya mifopoehticheskogo myshleniya. – Baku: Mutardzhim, 2002. – 164 s. (na azerb. yazyke)
5 Azerbajdzhanskie dastany: v 5-ti tomah. – T. 4. – Baku: CHyrag, 2005. – 544 s. (na azerb. yazyke)
6 Mirobil P. Stilisticheskoe sravnenie: evropejsko-tyurkskie motivy i formuly // Dede Korkut. – 2007. – № 2. – S. 3-20. (na azerb. yazyke)
7 Dzhafarov N. Ot ehposa k knige. – Baku: Maarif, 1999. – 220 s. (na azerb. yazyke)

ҒТАХР 17.82

Дәрібайұлы С.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: samal.daribaev@mail.ru

АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ШАРИҒАТ НЕГІЗДЕРІ

Сөз зергерлері жыр тыңдаған жамағатты шын мәнінде ислам дінінің тұнық қайнарымен сусындатты. Олар бұл ретте Құран аяттарына, Алланың соңғы елшісі Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбарымыздың хадистеріне және ислам ғұламаларының еңбектері мен орта ғасырлық әдеби жәдігерлерге сүйенді. Дүние жаратылысының сырын жыр арқауына айналдырған Арқадан Атырауға дейінгі дәстүрлі өнер мектептерінің өкілдері өз тыңдарманын жаратылыстың тылсым сырына үңілдіріп, одан ғибрат алуға үндейді. Бұл мақалада ақын-жыраулардың өлең-толғауларындағы мұсылман парыздары туралы философиялық ой-тұжырымдары баяндалған. Адамзат тарихымен мәңгі бірге жасасып келе жатырған тақырыпты зерделеген ақын-жыраулар өз тыңдаушысын мұсылман парыздарынан ғибрат алуға шақырады. Адамның Алла алдындағы ұлы миссиясы – жаратылысты, өзін жаратқан Иесін адаспай тануға талпыну болып қала бермек. Дүние жаратылысының ұлы мақсатын жеткізуге тырысқан ақын-жыраулар жыр тыңдаған жамағатты шын мәнінде ислам дінінің тұнық қайнарымен сусындатты.

Түйін сөздер: парыз, жыр, ғалам, иман нұры, дін, ислам негіздері, ғалам.

Daribaiuly S.

Basics of Shariain poetry of akyns and zhyray

The disclosure of the great goal of the creator of the world, and zhyrau akyns society ascribe to deep clean and the origins of Islam. These sources come from the Koran, have strong foundation in the last Messenger of Allah Hadith of the Prophet Muhammad (ғ.s.) and in the writings of Islamic scholars and the heirs of the medieval literary tradition.These motifs Creation heard from the Arch to Atyrau, and through them representatives of the traditional art of singing schools ascribe his audience to the laws of the universe, urging them to take as a perfect example.

His article discusses the philosophical ideas about the the duty of Muslims, prevailing in songs-tolgau akyns zhyrau and early twentieth century. Along with the normal development of human history, and zhyrau akyns urged his listeners to follow the example of the Muslim duty. The great mission of man before God – the desire to know the existence of the Creator and the Maker of it.

Key words: humanity, song, nature, spiritual value, religion, basics of Islam, peace.

Дарибайулы С.

Основы шариата в поэзии акынов и жырау

Для постижения и раскрытия великой цели творца мира акыны и жырау приобщают общество к глубоким и чистым истокам исламской религии. Эти истоки исходят из Корана, имеют прочные основания в хадисах последнего посланника Аллаха пророка Мухаммеда (ғ.с.) и в трудах исламских ученых и наследников средневековой литературной традиции. Мотивы сотворения мира слышны от Арки до Атырау, и через них представители традиционных школ певческого искусства приобщают своих слушателей к законам мироздания, призывая их взять за совершенный образец. В настоящей статье изложены философские выводы о долге мусульман в песнях-толгау акынов и жырау. Наряду с освоением тем обычной человеческой истории, акыны и жырау призывают своих слушателей брать пример с поледователей мусульманского

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

долга. Великая миссия человека перед Всевышним – стремление познать бытие и сотворившего его Творца. Для раскрытия великой цели творца мира, акыны и жырау приобщают общество к глубоким и чистым истокам исламской религии.

Ключевые слова: гуманность, песнь, природа, духовная ценность, религия, основы ислама, мир.

Алланы жан дүниесімен тану, Оның барлығын, бірлігін, құдіретін түйсіну–мұсылман баласы үшін ең басты парыз. Ораза ұстап, намазға жығылу, қажылыққа барып, зекет беру секілді парыздардың Аллаға иман келтірмей тұрып қайырлы болуы мүмкін емес. Иісі қазақты имандылыққа шақырып, хан Абылайдың абыройын асқақтатқан Бұқар жыраудың «Тілек» атты атты толғауын «Бірінші тілек тілеңіз, бір Аллаға жазбасқа» деп бастауы дін мұсылман баласының арман-мұраты Жаратушымен бірлікте ғана баянды болатынын аңғартқан болатын. Жырау енді бірде:

Алла деген ар болмас,
Ақтың жолы тар болмас.
Тар пейілді кеңімес,
Кең пейілді кемімес [1,97], –

деп адамгершілік өлшемі Аллаға шексіз берілген амал-әрекеттермен негізделенетінін тұжырымдап, ихсанды толық түсіндіреді.

Шал ақынның өлеңдерінде де Жаратушы Иенің бірлігіне, Оның құдіретіне иман ету басты парыз саналғанын аңғару қиын емес.

Тілеймін бір құдайдан әуелі иман,
Айрылсам иманымнан көрге сыйман,
Бере гөр тілегімді, Хақ Тағала,
Құдай-ау, құдіретіңе жаным құрбан [2,95], –

деген өлең жолдары ақынның қандай істің бастауында да Алла Тағала тұратынын терең түсіндіре алғандығын көрсетеді.

Бұл жолдарды Мәшһүр Жүсіп:

Аузыңда болсын дайым Құдай сөзі,
Таймасын қарарлықтан көңіл көзі.
«Бір!» деп, «бар!» деп илану – бізге парыз,
Ғаламға он сегіз мың патша – өзі! [3,126] –

деп салмақтай түседі.

Аллаға деген іңкәрлік, он сегіз мың ғаламның Иесінің құдіретіне бас ию қазақ әдебиетінің алтын ғасырына баланған мезгілдегі ақын-жыраулардың шығармаларында да өрісін кеңейтті. Қазақ зиялыларының басым бөлігі, соның ішінде ақын-жыраулар ұлттық құндылықтарды сақтап қалудың жолын ислам дінінің аясынан іздеді. Қазақтың қабырғалы ойын айтып, ақыл-дариясының қазынасына айналған Абайдың алдағы тірліктің тынысын:

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз ешуақытта жалған болмас.
Көп кітап келді Алладан, оның төрті
Алланы танытуға сөз айырмас [4,212],–

деп Жаратушыныңжалғыздығын танытудан бастауы бекер емес.

Алланың құдіретін танып, Оған мінәжат ету сарыны XIX ғасырда өмір сүрген сөз зергері Ақтан Керейұлының толғауында:

Лә-илаһа ил-Алла–
Мұхамед-Расул Алла–
Дәлелім мағруф Құраннан.
Фазылың артық Құдайым,
Бір өзіңе жылайын [5,181], –

деп кәлимамен айтылған.

Адамды адамнан ерекшелейтін жалғыз қасиет жүрегінің имани нұрында, көкірек көзінің сәулесінде. Пендеге екі дүниеде де азық болар дүние-пәни жалғандағы адамгершілік іс әрекеті. Тән азығын ғана емес, жан азығын алуға амал еткен пенденің иманы кәміл, көкірегі сәулелі. Иман нұры – еш нәрсемен өлшенбейтін, еш нәрсеге теңелмейтін иллаһи қасиет.

Діни-ағартушылық поэзияның көрнекті өкілдерінің бірі Ақмолла Мұхамедияруұлы адам баласының рухани құндылықтарының түп темірқазығы имандылықтан бастау аларына былайша тоқталған болатын:

Ең әуелі керек нәрсе иман деген
Ақырет істеріне инан деген
Құдая, кешір деген мен іс бітпейді,
Иман шартын үйренбес аюан деген [6, 184].

Сөз өнерінде өрнекті өлеңімен ойлы тұжырым жасаған Әріп Тәңірбергенов те:

Сұйық па, иман қандай я кесек пе,
Не түрлі: мал ма, пұл ма, жанға есеп пе?
Иман деп не нәрсені айтпақ керек,
Жеуге тамақ, мінерге ат па, есек пе?

Ей, ғапыл, иман демек, шынға нанбақ,
Шындықты нысап тұтып көңілге алмақ.

Жүректі адалдыққа анық байлап,
Тартынып арамдықтан таза қалмақ...

Осындай шын ниетпен қылсаң пікір,
Жүрекке тұтпақ керек шындық пікір.
Жолынан әділдіктің айнымасаң,
Иман деп соны айтады сансыз шүкір [7,177], –

деп жан дүниенің байлығы иман нұрымен ғана бағаланатынына тоқталады.

Жаратушының жалғыздығын тану, шын сезіммен сүю, Оған мойынсұну – өзін мұсылман санайтын Алла құлының амалы. Аллаға құлшылық еткен пенденің жан тебіренісі, Жаратушы Иеге деген іңкәр сезімі ақын-жыраулардың мінәжат өлеңдерінде терең көрініс тапқан. Дін тақырыбындағы басқа шығармалардан айырмашылығы мінәжат өлеңдері Алладан жәрдем тілеп, құлшылық ету сарынында айтылады. Осы сарындағы өлеңдер әсіресе Сыр өңірі мен батыс аймақтағы сөзден салтанат құрған ақындардың шығармаларында жиірек кездесетінін айта кеткен абзал. Тұрмағамбет ахунның төмендегі«Мінәжат» аттыөлеңі осы пікірімізге дәлел бола алары анық:

Серігің жоқ бір, Алла,
Өлмейтін тіпті тірі, Алла.
Осыншаны халық еткен,
Құдіреті күшті ірі, Алла.
Қалайда да құлыңның,
Өзіңе мағлұм сыры, Алла.
Тәубе, тауфиқ бермесең,
Кеуілімді басты кір, Алла.
Сол кірлерді кетіріп,
Ойыма орнат нұр, Алла [8, 140].

Шайыр әр істің де бастауында бір Алла тұрарына, адам баласының басар қадамы Жаратушыға ғана аян екенін әрдайым еске салады. Тылсым дүниенің бар сыры, адам үшін жұмбақ әлемнің құпиясы Оған ғана белгілі екенін жүрекке ұйытады. Тағы бірде ізгі амалдарды тек басқа қиыншылық туған сәттерде ғана бастамай, сау-саламат шақта талпыну қажеттігін «Аллаға» атты өлеңінде:

Алла – деп алаңдықты қойып енді,
Дін қамын ден сауында дос көріңдер.
Тартымсыз тірілікке талтаңдамай,
Асылында, алдын ойлар ескерімді ер [8,67].

деп ескертеді. Жалпы, Алла Тағалаға мінәжат ету сарыны-ақын-жыраулар поэзиясындағы арнайы зерттеу нысанына айналуы тиіс кең тынысты тақырыптардың бірі. Адамның өзінің Иесіне деген ең ізгі амалдары оның жүрегіне ұйытқан құлшылығынан бастау алады. Ел басына күн туған небір алмағайып замандарда ақын-жыраулар толғауларынан Алладан көмек сұрау, медет тілеу сарыны айқын аңғарылады.

Хандық иститут тұсындағы жыраулардың соңғы өкілі Бұқар Қалқаманұлының «Бес уақытта бес намаз, біреуі қаза қалмасқа» деген өсиетін кейінгі сөз маржанын терген ақын-жыраулар да жалғастырып, пенде тіршілігіндегі ұлық амалды ардақтайды. Мысалы, Шал Құлекеұлының мұсылмандықтың айнымас дәлелі болатын бес уақыт намазды қаза қылмауды өсиет етуі төмендегі жыр шумағына өзек болған:

Жігіттер, ғибадат қыл, маған нансаң,
Намаз оқы, Алланы ойыңа алсаң.
Қырық жыл қашқан ажалдан Қорқыт та өлген,
Түбінде сөз сенікі, өлмей қалсаң [2,105].

Шал ақын пайымдауында намаз – пенденің жаратушы алдында сұралар басты парызы. Адам баласы қамшының сабындай қысқа ғұмырында оның мәнін терең түсінгені абзал. Ақын Алланың адам баласына аманаттаған парыздарын:

Бір құдайдан тілеймін иман, ғақыл,
Ақылсыздан әрбір ісім өтті ғафыл
Ораза ұстап, бес намаз оқығанның,
О дүниеге барғанда ісі мақұл [2,93], –

деп түйіндейді.

Құбылаға бас қоймақ –
Мұсылманның тарығы.
Ораза, намаз қылғанның
Көңілінде құдай барлығы [9, 275], –

деп толғаған Шортанбай Қанайұлы дін исламның адамзат баласына арналған парыз амалдарынан артық үлкен сый жоқ екенін меңзейді. Ақын енді бірде пәниден бәрзаһқа көшкен пенденің жалған тірлікте біліп-білмей істеген күнәларына қалқан болар жалғыз медет тек намаз – оразадан ғана болатынын да:

Сираттың желі соққанда,
Ораза – намаз панаң-ды [9,277] –

деп ескертеді. Ақынның пәни тірлікте орындаған қасиетті парыздардың қиямет күні пана болатынына жамағатты ұйытуы аятты өмірден көрмейтін дүмше моладалардың уағызына қарағанда әлдеқайда тиімді болды.

Алла алдындағы мінәжәт, амал-парыздарды орындаудың артықшылығын жырға қосу Жетісу өңірінде жыр мектебін қалыптастырған ақындар шоғырына да тән. Шариғаттан шарапат іздеп, жетелі сөзін:

Бес уақыт намазды
Баққан қойдай күтіңіз [10], –

деп жырмен жеткізген Қаблиса жыраудың имандылық туралы пайымдаулары кейінгі ұрпаққа өнеге.

Маңғыстаудың ақ шағылында Құранның әуезді мақамымен жыр кестелеген Қашаған ақынның шығармасында да ораза мен намаздың мұсылман баласы үшін орындауы тиіс қасиетті парыздардың бірі екендігі ескертіледі:

Ораза, намаз – парызды,
Қайтарған Хаққа қарызды
Менің де тұтқан дінім бар [11,66].

Ақын осылайша Алла парыз еткен амалдарға бас иіп, шүкіршілік етеді.

Баянауылдың баурайында ислам дінін елге кеңінен насихаттап, шариғаттың шапан киіп, сәлде ораумен өлшенбейтінін өлеңімен өрнектеген әулие Мәшһүр Жүсіп те Алла аманаттарын:

Екінші, намаз екен бізге парыз,
Айтпасақ білмегенге бізге қарыз.
Нәпсіні құрбан қылып бауыздасақ,
Құдайға жетеді екен сонда ғарыз [3,166], –

деп жырға қосқан болатын.

Бес уақыт намаздың ең қасиетті парыз екендігін Сыр саңлағы Тұрмағамбет ахун да «Бәз біреу бақ-дәулетке масығады» атты насихат өлеңінде:

Түз-дәмің тататғұн түгесілсе,
Міндіріп «ағаш атқа» асырады.
Көзіңді қарға құзғын шоқымасқа,
Туғаның топырақпен жасырады.
Соны ойлап Саттар Хаққа сәнә айтып,
Ойлы ерлер күніне бес бас ұрады [8,69]–

деп ғибрат етеді. Тұрмағамбет ақыреттегі амалын түгендеген алаш баласына өз бойындағы нәпсісін жеңбейінше Жаратқанның игілікке берген несібелерінен алыста болатынына көңіл бөлген. Шайыр «Намаз» атты өлеңінде дәм тұзы таусылған пендеге сәждеге бас ұрып, Жаратушының алдындағы парыздарын орындауы ғана пана боларын:

Көзіңді қарға-құзғын шоқымасқа,
Туғаның топырақпен жасырады.
Соны ойлап Саттар Хаққа Сәнә айтып,
Ойлы ерлер күніне бес бас ұрады [8, 69], –

деп ескертеді.

Алла алдындағы парыз адамнан үлкен жауапкершілікті қажет етеді. Оған жан – дүниенің тазалығымен, Жаратушыға деген іңкәр махаббатпен бару қажет. Дін тарихын терең зерделеген Ақмолла ақын бұл туралы:

Ең әуелі тазалау керек іштің кірін,
Іште толып жатпасын сасық ірің.
Аһ, дариға, іш тазарсын, іш тазарсын,
Болмасапайдабермесқұрыбілім [6,185] –

деп тереңдей барады.

Ұлы шындықты Алладан іздеген Абай өлеңдерінде де ислам парыздарына ерекше мән берілгені белгілі. Хакім Абай мұсылман баласының Алла алдындағы қам-қарекетінің тоқ етер түйініне:

Руза, намаз, зекет, хаж талассыз іс,
Жақсы болсаң, жақсы тұт бәрін тегіс.
Бастапқы үшін бекітпей, соңғы төртті
Қылғанменен тартымды бермес жеміс [4,213].

деп тоқталып, пенденің Алла алдындағы парыздарының құр көзбояушылыққа, яғни мүнафыққа айналмауына ерекше мән береді.

Қажылық – Алланың адам баласына аманат еткен ұлық парыздарының бірі. Қажылыққа сапар шеккен мұсылман баласының ең қасиетті мекені – Мекке. Ақын-жырауларөз шығармаларында қажылық парыз туралы ерекше тоқталған. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп қажылықтың мұсылман баласы үшін не себепті парыз болғанына ерекше мән бере отырып, оны өлең жолдарына өзек еткен болатын:

Жаратып он сегіз мың ғалам мүлкін
Ешбірінің кем қылмай ажар, көркін.
Үстінде Құдірет өзі патша тұрып,
Өзді-өзінің бәріне қойды еркін.

Сонда жарлық түсірді Көк пен Жерге:
«Тауға, қарһа, алдыма кел, –деп, – бірге,
Ай, Күн, Жұлдыз, ағаш, шөп – шашбауыңмен
Ажарланып, көркейіп кір» – деп түрге.

Құдіреттің жарлығынан қатты састы,
Алдына құлдық бас, тәубе – қойды басты.
Көк пен жер бірдей шулап қоя берді
«Атына тағфин», – деп, аузын ашты.

Ауыз бар, жоқ болса да бас пен шеке,
Екеуі бірдей айтты, емес жеке.
«Сонда жердің ашылған аузы қай жер?»
Десеңдер, осы күнгі тұрған Мекке!

Мұнымды бекер деген кітап қарар,
Халқыма білгенімді айтсам жарар.
Көк пен Жердің аузы сол болғандықтан,
Құдайға жылаушылар сонда барар [3,35].

Жүсіп ақын қажылық сапарға иманы кәміл, ілім игерген пенденің баруын дұрыс деп есептейді. Ислам философтары қажылық сапарына қатысты төмендегіше пікір айтады: «Адамда Тәңірдің барлық «зәрре» сипаттары бар. Адам өз бойындағы зәрре сипаттарын аша білу үшін алдымен көңіл көзін(басират) ашуы тиіс.Тәңірге ұласудың үш сатысы бар: біріншісі -ақиқатқа ұласу үшін дүниеден ұзақ болу; екіншісі – жүректі тазалау; үшіншісі – Болмыс пен Бірлік (усилат). Мұрат – Тәңір, онымен бірлік құру, басқасы маңызды емес. Рухани еркіндікке жету – хз. Мұхаммедке мойынсұну арқылы жүзеге асады. Олар үшін ең үлкен қажылық жасау – рухқа жол табу болып табылады. Қажылық, негізінен, Тәңірдің махаббатын ішінде оятып, соған қарай (іштегі махаббатқа) бар көңілімен ұмтылу болып табылады. Бес парыз мақсат емес, ол мұратқа жеткізер құрал болғанда ғана шарт. Өйткені, шынайы құлдық етушілердің құбыласы даналық (хикмет) пен махаббат(ғашықтық) болуы тиіс» [12, 36]. Осы орайда аз күнгі тіршілікте ішкі жан дүниенің таза болуына мән берген Мәшһүр Жүсіп оқырманға:

Қажы барсаң, Ибраһимдей мал-жаннан кеш,
Бір құдайдан басқаны ойға алма еш!
Болмаса, малың шашып әуре болма,
Үйде жат, мезгіліңмен тамағыңды іш![3, 174] –

деп Ибраһим (ғ.с.) пайғамбардың өмірін мысал еткен. Ақынның Ибраһим (ғ.с.) пайғамбардың Алла жолында өзінің баласы Смағұлды (ғ.с.) құрбандыққа шалуға ниет еткен оқиғасын мысалға алғаны анық. Мәшһүр қажылыққа аттанар кез-келген пенденің жүрегіндегі иман нұры Ибраһимдей (ғ.с.) кемелдікке келген сәтте ғана қайырлы болатынын айтады. Ғылымсыз қылған іс – құр қиналу. Ақын пайымдауында мүмін жүргегіне иман гүлі талмай ізденіспен, ғылыммен ғана егіледі. Бұл туралы ол:

Қажы барып кеп, көргем жоқ оңған кісі,
Қажы барды-ақ бұзылады өңі-түсі.
Ғылымсыз қылған ғамал – құр қиналу,
Наданның бір жындылық қылған ісі [3, 172-173],–

деп түйіндейді.

Ақын – жыраулар сырт көз үшін жасалатын жадағай құлшылықтың адам баласына абырой әкелмесіне ерекше көңіл бөлген. Мысалы, төмендегі өлең жолдарында Шал ақын:

Мекке менен Медине жолдың ұшы,
Алыс сапар дейді ғой барған кісі.
Ата менен анаңды құрметтесең,
Мекке болып табылар үйдің іші [2, 83], –

деп қажылықтан бұрын жарық дүниеге келуіңе себепші болып, тәрбие берген ата-анаңның алдындағы міндеттерді өтеу үлкен сауап екенін ескертеді. Ақын ата-ананы құрметтеу барша мұсылманның қасиетті орны саналатын Мекке мен Мәдинеден артық деп отырған жоқ, бірақ оларға деген сый-құрметің болмай қажылық сапарыңнан өзіңе де, өзгеге де пайда жоқ екендігіне назар аударады.

Дін исламдағы бес парыздың бірі – зекет беру**.** Зекет – Құран Кәрімнің аят-сүрелерінде және Мұхаммед(ғ.с)-ның бізге жеткен хадистерінде жиі айтылатын парыздардың бірі. Мысалы, Тәубе сүресінің 60-аятында:«Шын мәнінде садақалар(зекеттер) Алла тарапынан бір парыз; Қолы тар пақырларға, түгі жоқ міскіндерге, оны жинауға белгіліенгендерге, көңілдері алынатын (жаңа мұсылмандарға) құлды азат етуге, борыштыларға, Алла жолына және жолда қалғандарға беріледі. Алла әр нәрсені білуші, хикмет иесі» делінген.

Сөз зергерлерінің өлең-тоғауларында зекет парызы туралы жан-жақты баяндалған.Мысалы, Қабан жырау «Ай, мұсылмандар, жарандар» атты толғауында зекет туралы былай толғайды:

Ай, мұсылмандар, жарандар,
Малыңнан зекетберіңіз.
Бірлігін Хақтың біліңіз,
Хақ жолымен жүріңіз [13].

Алқа топтың алдында салиқалы сөз айтып, парасатты пайым жасаған Өмір ақын да Алланың адам баласына жүктеген осы парызын:

Бір Жаратқан – Алланың
Құдіретін көресің.
Малыңнан зекет бермесең,
Қасыңдағы отырған
Қарашыңды көрмесең-
Таңда- Махшар күнінде
Не деп жауап бересің? [5, 263] –

деп тұжырымдаған. Ақынның «қарашыңды көрмесең» деп айтып отырғаны жоғарыдағы аятта баяндалған кедей-кепшіктер мен міскіндер екені белгілі.

Мәйекті ойы бар мысалды Мақыш ақынның шығармаларынан да табамыз. Пендені тура жолдан адастырмайтын Алла алдындағы ұлық парыздың бірін ақын:

Сауабы ғибадаттың болмас деген,
Болмаса егер халалдан киім, тағам.
Зекет беріп сарып қылсын жақсы орынға,
Заты халал малының болған заман [7, 187] –

деп жырға қосады.

Пәтуәсіз тірлігінен сақтандырар салиқалы ойды Шәкәрім қажы айтқан:

Баста таза жаратты, сен таза бол,
Ұқсаң, анық айттым ғой бұл – тура жол,
Мақтан күйлеп, арамнан мал жинасаң,
Орның – дозақ, сорлы – сен, айтқаным сол! [12, 41-42].

деген шумағымен тарқаттық. Қазақтың қайырлы іспен ғана көркейерін көркем сөзбен кестелеп, шариғатпен бекіткен Шәкәрім қажының жоғарыдағы пікірі пенденің Иесі алдындағы амалдарына арқау болар ғибратты түйін.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан ақын-жыраулардың Құран Кәрімнің әр сүресіне, әр аятына тәпсір жасай отырып, өз оқырманына Алла аманаттаған парыздарды түсіндіргенін, оған ұйытуды мақсат еткенін аңғарамыз. Терме-толғауларда айтылған ойлар ардақты пайғамбарымыз Мұхаммед(ғ.с)ның өсиетімен сабақтаса отырып тыңдаушы жамағатқа тұнығы бұзылмай жеткізілген.

Әдебиеттер

1 Шал ақын. – Алматы: Арыс, 2003. – 200 б.
2 Бес ғасыр жырлайды.1 том. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
3 Көпейұлы М. Шығармалар жинағы. 2 том. – Алматы: Алаш, 2003. – 432 б.
4 Абай.Қалың елім, қазағым.– Алматы: Атамұра, 2002.– 223 б.
5 Көне күннің жыр күмбезі. – Алматы: Жазушы, 2007.– 496 б.
6 Қазақ поэзиясының антологиясы (ХХ ғ. бас кезі). – Алматы: Ғылым, 1993. – 479 б.
7 Жеті ғасыр жырлайды. I том. – Алматы: Жазушы, 2004. – 400 б.
8 Ізтілеуұлы Т. Шығармалары. – Алматы: Дешті Қыпшақ. – 2007.– 588 б.
9 Шортанбай. Толғаулар, айтыстар, дастан. – Алматы: Айқап, 1993. – 79 б.
10 Иса. Бас иген заманында талай ақын // Жеруйық, 1993. – 27 наурыз.
11 Қашаған. Топан. – Алматы: Жалын, 1991. – 176 б.
12 Қазақ халқының философиялық мұрасы. 4 том. – Астана: Аударма, 2005. – 534 б.
13 Дәуітұлы С. Қабан жырау // Қазақ әдебиеті. 1994. – 11 наурыз.
14 Шаhкәрім. Жол табалық ақылмен. – Алматы: Халықаралық «Абай» клубы, 2006. – 724 б.

References

1 Bes ğasır jırlaydı.1 tom. – Almatı: Jazwşı, 1989. – 384 b.
2 Şal aqın. – Almatı: Arıs, 2003. – 200 b.
3 Köpeyulı M. Şığarmalar jïnağı. 2 tom. – Almatı: Alaş, 2003. – 432 b.
4 Abay.Qalıñ elim, qazağım.– Almatı: Atamura, 2002.– 223 b.
5 Köne künniñ jır kümbezi. – Almatı: Jazwşı, 2007.– 496 b.
6 Qazaq poézïyasınıñ antologïyası (XX ğ. bas kezi). – Almatı: Ğılım, 1993. – 479 b.
7 Jeti ğasır jırlaydı. I tom. – Almatı: Jazwşı, 2004. – 400 b.
8 Iztilewulı T. Şığarmaları. – Almatı: Deşti Qıpşaq. – 2007.– 588 b.
9 Şortanbay. Tolğawlar, aytıstar, dastan. – Almatı: Ayqap, 1993. – 79 b.
10 Ïsa. Bas ïgen zamanında talay aqın // Jeruyıq, 1993. – 27 nawrız.
11 Qaşağan. Topan. – Almatı: Jalın, 1991. – 176 b.
12 Qazaq xalqınıñ fïlosofïyalıq murası. 4 tom. – Astana: Awdarma, 2005. – 534 b.
13 Däwitulı C. Qaban jıraw // Qazaq ädebïeti. 1994. – 11 nawrız.
14 Şahkärim. Jol tabalıq aqılmen. – Almatı: Xalıqaralıq «Abay» klwbı, 2006. – 724 b.

IRSTI 17.09.91

Dzhalamova Zh.[1], Joldasbekova B.[2],

[1]Senior Lecturer, [2]Doctor of Philological science, professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: zhanna-dz@mail.ru, Baiyan_zh@mail.ru

SPACE OF DAILY LIFE IN ETERNITY DIMENSIONS

This article considers the creative experience underlying Michail Prishvin's works. The writer's role in the world literature process of the twentieth century, and the contemporary understanding of philosophical and esthetic problems of his works define the relevance of the subject. This paper considers how pictorial paintings emphasize the infinite variety of life and the fullness of existence. The article refers to a holistic view of the world, where a number of domestic concrete real world there is the beauty of nature. It is proved that the idea of the unity of the natural world and the human being brings writers thinking philosophy Russian cosmism.

Key words: being, life, nature, spontaneous natural world, poetic realism.

Джаламова Ж., Джолдасбекова Б.

Мәңгілік өлшеміндегі тұрмыс кеңістігі

Мақалада М.М. Пришвинның алғашқы прозасы қарастырылады. Жазушының шығармашылық міндеті ретінде 20 ғасырдың басындағы орыс Солтүстігінің тұрмыс-тіршілігі алынған. Жұмыс барысында көркемсурет картинасы іспеттес өмірдің әр қыры болатынын баяндалады. Мақалада әлемдік бейне мәселесі тілге тиек етілген, күнделікті тіршілік, яғни нақтылық пен шындық жүрген жерде табиғат сұлулығы қатар жүретіндігі айтылады. Адам тұрмыс-тіршілігі мен табиғат әлемінің бірігуі пришвиндік толғаудың орыс космизмінің философиясына жақындайды.

Түйін сөздер: тұрмыс, тіршілік, табиғат, табиғат әлемі, поэтикалық реализм.

Джаламова Ж., Джолдасбекова Б.

Пространство быта в измерениях вечности

В статье рассматривается ранняя проза М.М.Пришвина. Художественной задачей писателя является отражение через быт человеческого бытия русского Севера начала 20 века. В работе рассматривается, как живописные картины подчеркивают бесконечное разнообразие жизни и полноту существования. В статье говорится о целостной картине мира, где рядом с бытовым конкретно-реальным миром существует красота природы. Доказывается, что идея единства природного мира и человеческого бытия сближает пришвинское мышление с философией русского космизма.

Ключевые слова: бытие, быт, природа, стихийно-природный мир, поэтический реализм.

Mikhail Prishvin's name became famous with wonderful essay «In the land of not frightened birds», written during his trip to the North of the Russian fairy tales in 1907. It would be his first trip, to be followed by others, he would travel almost all over the country and write about the Far East, Kazakhstan, the Caucasus, the Crimea, as if he lived there for many years. «It was a way out of the moral conclusion for me to make a journey to the edge of the birds which were not frightened, and I went there with a sense of awe ...» [8, 426].

Began his career in journalism, the writer admits that «frustrated in their hopes to write a complex psychological thing», and finally «invented an ethnographic way to the literature, which is ridiculous for a brilliant talent» [2].Perhaps the most valuable

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

thing in the above quotations is a «description» or so called artistic life image. The writer himself considered this book is not very successful, too scientific, which description of life eclipsed art. In our opinion, it is not accidental, because it is a folk ethnographic essay certainly suggests the image of a particular material and realistic reflection of life. «In the land of not frightened birds» is a sincere and sometime sentimental essay of northern life of Russia in the early twentieth century. Narrator's way went to places of old believers and large settlements of Vygoretsiya, which was broken up in the middle of the nineteenth century by Nikolay I. Essays of Vygovsk edge begins, oddly enough, in Berlin, where, after a day of work or on weekends into tiny pieces of land withdrawn soul inhabitants of the city.The implications of this garden as a means of restoration of forces via contact with nature becomes just a dream. It is from this country life escapes, run the narrator, contrasting the world of the city and nature, culture and pristine.

New places and new experiences immerse the hero-narrator in spontaneous natural world, where the ghostly becomes also a steamship, and the people, only water and wide road to the sky, calling after them in the edge of not frightened birds. Prishvin focuses in his work on folklore, which became for him, according to Vykhodtsev, «the most important moral-aesthetic school». Prishvin himself has repeatedly stressed: «My word is received from the hands of the peoplethroughitsoralliterature».Writer, received a classical education, interested in Western philosophy studied and well-known folklore, communicate with the common people – the keeper of the native Russian language and oral folk poetry revealed to him the secrets of living forever-undying words.Prishvin'swriter found his original way that is rooted in people's soil, develops the artistic tradition of the North Russian folklore, its imagery and moral basis. M.M. Prishvin organically combines scientific essay beginning with pronounced fabulous, mythological motifs.Two plans of image: a fabulous one, associated with fairyland; the second plan of the book includes pictures of real life, where the way of life and the firstborn and untouched. This combination helped Prishvinto gain clarity of realist writer from the first date of entry in the literature. The book of essays on the freshness of style, language clarity was at the level of 90's realistic prose.

B.D. Prishvin says of the first book of the writer: «They are now encouraging by the natural combination of poetry in them, and the most that neither is unadorned prose, understood as observant artist, and as a representative of the Russian realistic prose» [4, 11].It should be noted that in the beginning of realistic works Prishvin, especially in the image of nature is undeniable. From the first of his books can be traced feature of his poetic realism, making it a peculiar and original writer.This unity of poetry and reality, life and legend, by his own definition, «a little goes a little deeper than the conventional realism». In a series of essays «In the land of not frightened birds», Prishvin paints nature with a variety of third-party business, scientific, philosophical, and aesthetic.Often he shows it as the basis of existence, the material sphere of human existence. It is presented through the eyes of the peasants, for whom nature is the source of life and the basis of existence.North, enchant Prishvin's hero-narrator of his silent beauty, constantly causing him thinking about the past of the natural and human life. North admire nature and becomes a place of physical and spiritual meetings. Through the fabulous and fantastic perception gives a realistic picture of life and manners of Pomorie. Together with the author, get Povenets through Lakes Ladoga and Onega a priest, an old colonel, a woman with a young daughter in her arms. Tver nurse displeases with cheerless shore, only the word «forest», unites all people living here, all this life around the forest, it is the meaning of life of so many people. The forest is one of the key image-symbol in the works of Prishvin.It is often in the forest solved the entireissues of heroes, it is not dark, primeval «lifeless», but real, with all the forest inhabitants and soulful.The inhabitants of the far north lead eternal fight with the harsh nature, it is for them not only life, but also an ongoing process of creation. Visible and described by the author-narrator life of local residents in essence not much different from life of many generations living in a constant and hard physical labor.They are trying to adapt uninhabited island to themselves and themselves to nature. In the eyes of the writer's daily domestic life home cares give a solid foundation; it takes place in the harsh existence of the natural world, where «the people are mired down through the generations, by passing sad memories of their once cheerful, daring life. Now they sing about nightingales, which are never seen singing on the green oak forests, surrounded by pine trees and fir trees, sing about a wide-open fields «[1, 72].

Russian North for the hero appears real edge of not frightened birds, where he feels like a stranger, who had invaded unfamiliar, obscure life in «the darkest places» [1, 191].Around the narrator people are very sociable and we see the rural priest, laughed at the abbot Klimentsk monastery, who has thirty-six cows and twenty monks, here comes the boy,

sent by their parents for a miraculous cure for a vow to the Solovetsk Monastery, who went there with a great religious elevation and ... cooled currently to faith.The writer explores their state of mind, an original world of the senses, Prishvin's«hero-traveler, who interests of the national life», and ethnographer, who studies «the soul of man in general». Path to Povenets, where the world for all people ended, leads the long-awaited discovery: «finally has been found a country of not frightened birds, so it simplicity, directness, graciousness, helpfulness, cuteness, directness is unusual. The soul is resting, having met in a life that really forgotten and destroyed illusion» [1, 72]. This poetization does not negate the inclusion in the story «worldly». In the villages, for example, notes Prishvin small crossed human interests: theft, fights, «free life» gossip.The natural-patriarchal life of the Far North appears to the author-narrator in strict adherence to its age-old traditions and rituals. Love, birth, marriage, work, death-all of life is reduced to this range and as unchangeable as the change of seasons.These people are also coming as time immemorial there were their ancestors, they are superstitious, like their distant ancestors. However, they, according to the author, «merge with the elements», and it is admirable.

It is interesting a courtship ritual, described by the author, where the characters live a fabulous life, wear «colored dress azure», have an «uncountable treasury». Fancy color fullness becoming gamajorin the description of «comedy, taken from the ancient times of Slavic paganway of life» [1, 84].The author sincerely wonder how coexist in peasant life pagan and Christian traditions, the latter seem to him a forced concession, and real rulers of the edges are wizards, one of whom was invited to Himih sand, so that the enemy did not spoil the young.Wizards rule the world, appoint who should live, who dies, who catch fish and how to kill the beast, they take a different look. That wizard Timoshka caught the waterman and due to he did not throw into the fire the lake king, demanded for himself as many fish that got rich.Prishvin feels himself very free in this description, as if recorded photographically documented, easily inserting a comment, original folklore texts, and when it is required and long quotations of modern scientists (E. Barsova).

Life in the Far North is closely linked with nature, where man is fighting for its existence. It is present in the description of heavy fishing fishery, tree felling and timber rafting, hay and plowing. Genesis of Pomorian free life «takes away the soul» [1, 95], differs sharply from the patriarchal Vygovsk way of life, which seems to him the primitive and irrational.

The emotional state of the characters reflects the model of the world, immersed in a medium with its economic concerns is the logical embodiment of happiness.

A significant image in the narrative is the house where the northern tradition offers an extensive lunch «soup of whitefish, yogurt, a plate with cloudberries. With dry red gingerbread, there was a fishmonger from blueberry, wickets, crumb of bread»[1, 106].

The basis of life is a big family, the family beginning which according to Prishvin, brings to life the traditional culture, opposing the «love to the land, the peasantry, which – whatever hard work». Sincerely believing in a large family, the house, the farm author-narrator said that «the saint was a farmer who plowed» [1,109], that is, ordinary life, the environment, life's little things, and most importantly work, gives to a person the right to go to heaven.

Description of everyday life, its detailed meticulous image in the story is somewhat idyllic, individual observations made by the author suggest that coming another world, which is able to destroy this harmony, «here in this hut, in a large family on the island took place the same drama as everywhere: the old has struggled with a young, new»[1, 108].

Prishvin's book «In the land of not frightened birds» authentically reflects not only the factual material, vividly illustrating the features of everyday life, but also rises to the spiritual understanding of the moral laws of life.

Литература

1 Пришвин М.М. Собрание сочинений в 8 т. – М.: Художественная литература, 1982-1986. т.8. Здесь и далее цитаты из произведений автора даются в квадратных скобках по указанному изданию, первая цифра обозначает том издания, вторая – страницу).

2 Хайлов А. М. Пришвин: Творческий путь. – М., 1960. – С. 11.

3 Пришвин и современность. – М., 1978. – С. 302.

4 Пришвина В.Д. Круг жизни. – М., 1972. – С. 11.

References

1 Prishvin M.M. Sobranie sochinenij v 8 t. – M.: Hudozhestvennaya literatura, 1982-1986. t.8. Zdes' i dalee citaty iz proizvedenij avtora dayutsya v kvadratnyh skobkah po ukazannomu izdaniyu, pervaya cifra oboznachaet tom izdaniya, vtoraya – stranicu).
2 Hajlov A. M. Prishvin: Tvorcheskij put'. – M., 1960. – S. 11.
3 Prishvin i sovremennost'. – M., 1978. – S. 302.
4 Prishvina V.D. Krug zhizni. – M., 1972. – S. 11.

ҒТАХР 17.71.07

Итеғұлова С.А.,

Ш. Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы
Әлеуметтік лингвистика бөлімінің басшысы, ф. ғ. к., Астана қ., Қазақстан,
e-mail: itegul-saya@mail.ru

«ЛӘЙЛІ – МӘЖНҮН» ЖЫРЫНДАҒЫ БАС ҚАҺАРМАНДАРДЫҢ ӨЗІНДІК СИПАТТАРЫ

Мақалада қазақ фольклорында кең тараған шығыстық сарындағы дастанның кейіпкерлеріне талдау жасалады. «Ләйлі-Мәжнүн» дастанының ел арасында кең таралғандығын, ол адал махаббатты ғана емес сабыр мен төзімділік сияқты қасиеттерді де уағыздауымен құнды екенін айта келіп, жырдың басты кейіпкерлерінің сомдалу барысына тоқталады. Кейіпкерлер бейнесін ашу барысында салыстыру үшін дастанның бірнеше нұсқалары алынған. Бұл мақала фольклорлық кейіпкерлерді біріздендіру мәселесіне арналған ғылыми жобаның бір үзігі болғандықтан авторлар мақалада негізінен «Ләйлі мен Мәжнүннің бейнелері қалай сомдалу керек» деген мәселені көтереді. Бұл ретте шығарманың тілі, көркемдік ерекшеліктері мен поэтикасы ғана емес, оқиғаның ішкі мазмұны, өту уақыты мен орны басты назарда болу қажеттілігі туралы айтылған.

Бүгінгі таңдағы жастардың қарым-қатынасына жыр кейіпкерлерінің бойындағы ізгілік, тоқтам мен сенімнің тигізер тәрбиелік мәні ерекше. Олай болса, осындай құнды туындыларды жас ұрпақпен қайта табыстырып, сөзбен кестеленген бейнелерді суретпен берудің маңызы мол екендігін айта кеткен жөн.

Түйін сөздер: қазақ фольклоры, ғашықтық жырлар, шығыстық сарын, бас қаһарман.

Itegulova S.A.

Character features of the main heroes of the epic «Layla-Majnun»

The article analyzes the characters of the epic work with the oriental motifs, widely spread in Kazakh folklore. Speaking about the wide spread of the epos «Leyli-Majnun» among the people, about its teaching value not only about sincere love, but also about such qualities as patience and endurance, the author reports the direction of he image of the main heroes of the epic. This article is part of the scientific project devoted to the problem of unification of folklore characters, in this connection the author in the article raises the problem «How should images of Layla and Majnun be represented?». Moreover, it is said that it is necessary to pay close attention not only to the language of the work, artistic features and poetics, but also to the inner content, time and place of happenings.

The qualities of the epic characters such as benevolence, determination and trust have a special educational significance for young people in our days. It must be said that the importance of the acquaintance of the young generation with such valuable works, the transfer of the image characters described in words, is very large.

Key words: Kazakh folklore, love epics, oriental motif, main character.

Итегулова С.А.

Характерные черты главных героев эпоса «Лейли-Меджнун»

Статья посвящена анализу персонажей эпоса с восточными мотивами, широко распространенного в казахском фольклоре. Автор отмечает довольно широкую известность эпоса «Лейли-Меджнун» в народе, ценность проповедования искренней любви, а также выносливости и терпения и раскрывает образы главных героев эпоса. В ходе раскрытия образа героев для более детального анализа были взяты несколько вариантов эпоса. Данная статья является составной частью научного проекта, посвященного проблеме унификации фольклорных

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

персонажей, в связи с этим автор в статье задается вопросом «Как должны быть изображены образы Лейли и Меджнуна?». В этой связи автор обращает пристальное внимание не только на язык произведения, художественные особенности и поэтику, но и на внутреннее содержание, время и место происхождения событии.

В воспитании современной молодежи в духе патриотизма огромное значение имеют такие качества, как доброжелательность, решительность и доверие, присущие главным героям эпоса. Нужно отметить искусное описание образов персонажей в изобразительном плане, которое привлечёт внимание подрастающего поколения к знакомству с такими ценными произведениями.

Ключевые слова: казахский фольклор, любовные эпосы, восточный мотив, главный герой.

«Ләйлі – Мәжнүн» дастаны шығыс халықтарының аса кең таралған ғашықтық дастандарының бірі. «Жырдың басты кейіпкері 7-8 ғасыр аралығында өмір сүрген араб ақыны Каис ибн Муад, сол ақынның махаббаты жырланады» деген дерек бар. Әзірбайжан ақыны Гәнжәуи Низами «Ләйлі – Мәжнүн» дастанын бір жүйеге түсіріп, алғаш біртұтас поэмаға айналдырған. Кейін Дехлеви, Жәми, Науаи, Физули, т.б. ақындар жырлады. Парсы, түркі халықтары Мәжнүннің Ләйліге арнап шығарған өлеңдерімен таныс болған [1].

Дастанның оқиға желісі төмендегідей: Араб елінде бір перзентке зар болған дәулеті асқан бай Алладан жатса-тұрса бала сұрайды. Тілегі қабыл болып, бір ұл көреді. Қайс пен Ләйлі бала кезінде-ақ бір-бірін көрсе ғана уанып, бірге өседі. Он жасында екеуі бір молдаға мектепке барып, сол жерде күнде кездесіп жүріп, ғашықтықтың торына шырмалады. Қыздың анасы елдің қауесет сөзінен қорқып, Ләйліні үйінен шығармай қояды. Қызды көрмесе тұра алмайтын халге жеткен Қайыс есінен танып, ақылынан адасады.

Әкесі жынды адамға қызымды бермеймін деп Ләйліні басқа адамға қосады. Мұны естіген ғашық жігіт жапан түзді кезіп кетеді. Сөйтіп, Қайыс «Мәжнүн» аталады. Елден жырақ кеткен Мәжнүннің көкірегі толған ашы шерді ұшқан құс пен жортқан аңнан басқа ешбір жан түсінбейді. Жырда фольклорлық туындыларға тән мифтік бейнелер де бар. Ол бейнелер Ләйліні қорғап жүретін жын түрінде көрініс алған. Ләйліге үйленгенімен, онымен жұбайлық өмір кеше алмаған Ләйлінің некелі жары құсадан қайтыс болады. Кейін Ләйлінің өзі де Мәжнүнін аңсап, құсадан қайтыс болады. Сүйгеніне қолы жетпеген Мәжнүн көп жапа шегіп, жаны күйзеліп, ақыры дүние салады.

Жырда Ләйлі мен Мәжнүннің ата-анасы, күтуші қыздар, Нәпіл батыр, Ләйлінің күйеуі, Мәжнүннің досы Зәйіт тәрізді кейіпкерлер бар. Бірақ Ләйлі мен Мәжнүннен басқасының портреті толық бейнеленбеген. Олар шығармада қос ғашықтың сезімін бейнелеу үшін қосалқы кейіпкер ретінде қолданылады.

Енді осы екі кейіпкердің суреті қандай болу керек деген мәселеге тоқталамыз. Алдымен «Бабалар сөзі» жүз томдық басылымының он тоғызыншы томына енген, фабулалық төркіні шығыстан келсе де, қазақ халқының төл туындысына арналған «Қисса Ләйлі – Мәжнүн» ғашықтық дастанына талдау жасамақпыз. Жырдың жалпы желісінде, Ләйлі мен Мәжнүн шығыстың Бағдад қаласында туған деген мәлімет бар. Сол себепті олардың киім киісінде шығыстық белгілер болғаны жөн деп есептейміз.

Шығарманың басты кейіпкері, Ләйліге ғашық болып, сүйгеніне қосыла алмай ақыл-есінен адасып, Мәжнүн (есалаң) атанған – Қайыс мырза.

Анадан айдай болып туды бала,
Ер ұғлан болды ужуды келген жәна.
Той берді көп мал сойып, шаттық етіп,
Құдаға мың шүкірлік айтып сәна.
Раушан нұр шашады туған бала,
Ғазиздап құрмет етті жерден Алла, [2] –

деп жырлағандай көркімен елді тамсандырып, ерекше жаралған Қайыс ата-анасына қуаныш сыйлап өмірге келгенімен, шырылдап жылағаны бір басылмай, ел-жұртын қатты састырады.

Емшекке жылап бала алданбайды,
Нәрсеге не қызықты көз салмайды.
Уақытылы пейілі қанып ұйқтамайды,
Бір жанын пида қылып жалбаңдайды.
Күн-күннен жылағаны болды ғалиб,
Сарғаяды дая байғұс қайғыланып.
Алданып һәрбір жерге жұбансын деп,
Баланы қыдырады қолына алып.
Бір үйге баланы алып келді жетіп,
Үйде отыр бір жас бала қаріп айтып.
Көрген соң жас баланы шаттық кіріп,
Жылағанын қоя қойды сабыр етіп [2].

Көріп отырғанымыздай, өмірге келген сәтінен бастап жылауы бір тыйылмаған Қайыс Ләйліні көрген сәтінде жылағанын қоя қояды.

Қос сәби сол нәресте кезінен-ақ бірін-бірі іздеп, жылап, дегібірсізденгендері туралы нанымды етіп суреттеледі.

Екі сәбидің көркем кейпін жыршы:
Сүйеді қолына алып екі нұрын,
Айырмай бір-бірінен көркем түрін.
Дүниеде теңдесі жоқ екі бала,
Көрген жан һеш теңгермес ұжмақ хорға, –

деп бейнелейді [2].

Сөйтіп, нәресте кезінде-ақ бірін-бірі іздеген қос сәби он жасқа келіп, хат тану үшін молданың алдына мектепке келеді. Осы жерде Ләйлі мен Қайыс қайта кездесіп, ғашық оты тұтанады.

Қыздарда періштедей бір бала бар,
Өзінен табылғандай көркем ажар...
Ол қыз да оқып жүрген шәкірт бала,
Ләйлі деп атайды екен есімін жәна.
Жұмсақ тіл, раушан жүзі, сабыр құлық,
Беріпті бәрін жиып Хақ тағала.
Сөйлеспей жүреді екен лебіз ашып,
Барады күннен-күнге қайғы басып.
Һешкімге бір білдірмей сыртындағы
Ләйлі де жүреді екен болып ғашық [2].

Жырда Ләйлі мен Мәжнүннің тек тәні сұлу ғана емес, жандары да сұлу.

Сабырға ғашық отын жеңдіреді,
Өздерін мехнатқа көндіреді.
Қызда ұят, жігітте әдеп кәміл толық,
Кетпеген ол екеуі мезгіл еді [2], –

деген жолдардан Ләйлі мен Қайыстың мінез-құлқы танылады.

Ләйлі Қайысқа ғашық екен деген гу-гу әңгіме шыққанын естіп, анасы Ләйліні мектепке жібермей қояды. Қайыстың қайғырып Мәжнүн атануы осы сәттен басталады.

Мәжнүннің бейнесін толық ашуға Ләйлінің берген мына жауабы жәрдемдеседі:

Ләйлі айтты:

- Мәжнүн жүзі туған айдай,
Балауыз сырты сұлу жаққан шамдай.
Көзі гауһар, аузы нун, қолдары син,
Кірпік оқ, қасы бейне жаққан жайдай.
Жүзінің көз аялар көрсе нұрын,
Сипаттап айта алмаспын мыңнан бірін.
Бір ғазиз Мәжнүн дүние ішіндегі
Мәжнүнге сенің ұқсап келмес түрің.
Мәжнүнде хасыл болған түрлі ғылым,
Арттырып Тәңір берген артық білім.
Сандуғаш, бұлбұл құстар тұрар тыңдап,
Әгарда әпсана оқып шығарса үнін [2].

Мәжнүн ғашықтықтың дертінен ел-жұрттан безіп, өмірдің қызығынан баз кешіп, адам баспас тау мен тасты барып мекендейді. Ләйлінің әкесі Қайыс дертінен жазылса, қызымды беремін деп уәде береді. Бірақ Қайыс бұл шартты қабылдай алмайды. «Ғашықтық дертінен жазамын» деп, емге сүйреген өз әкесінің түрлі әрекетіне қарсы шығып, «егер кеудемдегі ғашық оты сөнетін болса, менің тірлігімнен не пайда? Мейлі, мәжнүн-ақ болайын, бірақ ғашықтық сәулесі сөнбесін» деп азапты жолды таңдайды.

Мәжнүн бейнесін суреттегенде оны аң-құстармен бірге бейнелегені дұрыс. Өйткені адамдар түсінбеген Қайыстың қайғы-зарын аң-құс түсініп, оның маңайын төңіректеп, өз қамқорлықтарына алады.

Енді Шәкәрім жырлаған нұсқасына келер болсақ, ақынның өзі:

Мәжнүннің Ләйләменен аз жұмысы,
Әне сол шын ғашықтың қылған ісі.
Бұлардың әпсәнәсін жазған адам –
Фзули Бағдади деген кісі.
Ондай ғып еш бәйітші жаза алмаған,
Нақышын шын келтіріп қаза алмаған.
Кітабын Фзулидің іздеп тауып,
Кез болды былтырғы жыл азар маған.
Мен оның келтіре алман мыңнан бірін,
Айтуға тіл жетпейді тәтті жырын.
Мәжнүннің атын білер, жайын білмес,
Қазаққа ұқтырайын біраз сырын, –

деп тарқатып өтеді [3].

Жырда Қайыстың нұрлы бітімі:
Келбеті бұл баланың өзгеден жат,
Бір көрсең, көргің келер неше қабат.
Бетінде бек сүйікті бір нұры бар,
Қыласың ықтиярсыз шын махаббат.
Балқытар жылы жүзі сүйегінді
Бергендей аса мұқтаж тілегінді.
Неге жақсы көргенің мағұлым емес,
Арбап тұр нұрлы жүзі жүрегінді, –

деп суреттеледі [3].

Жырда Ләйлі асқан төзім иесі болып суреттеледі. Оны ақын Ләйлінің жүрегінен ақтарылған:

Соған тұрса жұбанып,
Жалынға жанып жатайын.
Қайысым жүрсе қуанып,
Қайғысын мен-ақ татайын.
Ғашықтықтың дертіне
Күн сайын әрі батайын.
Жетпек болсам сертіме,
Ол үшін жанды сатайын, –

деген ащы запыран түрінде жеткізеді [3].

Мектепке ертең ерте Қайыс барды,
Жан-жаққа Ләйләні іздеп көзін салды.
Сабаққа келмегенін есіткен соң,
Ғашыққа шыдай алмай талып қалды.

Жүрегіндегі дерті өзіне аян Қайыс дертінен емдетпекші болған ата-анасына қарсы шығады:

«Дәрігерге қаратпаймын жын қақса да,
Дертімді ойымдағы шын тапса да.
Құдайдан басқа менің дәрігерім жоқ,
Бұл дерттен жазылмаймын кім бақса да.
Байқайын серуендеп тауға шығып,
Сабаққа ішім пысты тым қыстығып.
Осыдан Құдай оңдап жазылмасам,
Сіздерден науқасымды қойман тығып», –

деп елсізге кеткен Қайыстың ғашықтық дерті күн санап асқына түседі [3]. Ол жырда:

«Ләйлә» деп зарланады ұзақ түнге,
Жүдеді қайғысы асып күннен күнге.
Ғашықтық ішін өртеп диуана боп,
Қор болып адамдықтан шықты мүлде.
«Демеңіз, халқым, мені құдайға шет,
Ата-анам хақыңды кеш, мархамат ет.
Дауасы науқасымның сіздер емес,
Аман бол, үмітінді үз, қасымнан кет
Дертіме табылмайды сізден айла,
Кісендеп, жынды десең, мені байла».
Аузынан «ah» дегенде жалын шығып,
Деді де талып кетті «Ләйлә! Ләйлә!», –

деп суреттеледі [3].

Ел-жұрты Қайысты бұл дертінен айықтырудың жолын іздегінімен, Қайыстың өзі сауығудың жолын іздемейді.

«Меккеге барып дұға етсе жазылады» деген үмітпен, ата-анасы Меккеге баруға көндіреді. Меккеге барған сапарында Қайыс дертінен жазылуды емес, қайта ғашықтық өртін ұлғайтуды тілейді. Жырда бұл сәт төмендегідей өрбиді:

Мекеге алып барды ата-анасы,
Көзінен тия алмайды аққан жасын.
Мәжнүннің зарлап айтқан сөзі мынау,
Құшақтап Байтолланың босағасын:
«Арғы атам – Адам Ата, хақ пайғамбар,
Айрылып Хауа Анадан болыпты зар.
Дұғасын осы арада қабыл қылдың,
Бере көр тілегімді паруардігар!
Шығарма Ләйлә дертін жүрегімнен,
Айырма ғашық отын сүйегімнен.
Зарлатып өмірімде күйіп-жанғыз,
Өзімнің болды дейін тілегімнен.
Ләйләнің мен алмасам құрметті атын,
Көңіліме қатты бекіт махаббатын.
Жолдасым – бейнет болсын, жауым – рахат,
Көп тартқыз ғашықтықтың михнатын.
Күн сайын рахатымды қашыра бер,
Дертімді жалындатып асыра бер.
Көп жүргіз, бейнет көргіз, жасымда алма,
Қайғының ең ауырын басыма бер!
Қорықпаймын жас күнімде өлемін деп,
Айтамын бір Ләйлә үшін көнемін деп.
Бір Алла, рахметіңмен уағда қылдың,
«Пендеме, шын тілесе, беремін» деп.
Жалғанда жануменен өткізе көр,
Тыныштық, рахатымды кеткізе көр.
Дүниеде қосылуға жазбасаң да,
Өлген соң мұратыма жеткізе көр!»
Мәжнүннің осы болды бар тілегі,
Ләйләден басқа да емес жан жүрегі.
Ел-жұрты, ата-анасы күдер үзді,
«Бұл дерттен жоқ екен, – деп, – түзелмегі».
Қайтадан елге жүрді қадам басып,
Күн сайын жынды болды қайғысы асып.
«Аң болып айдалада жүремін» деп,
Айрылды халқыменен амандасып.
Жалынған қарамады сөздеріне,
Жабылса бой бермейді өздеріне.
«Ата-ана, елі-жұртым аман бол» деп,
Көрінбей кетті алыста көздеріне.
Қаңғырып шығып кетті елсіз жерге,
Кез болды осындай дерт қайран ерге.
Адамнан аң сықылды көрсе қашып,
Қосылды даладағы киіктерге.
Елсізде аңмен бірге қаңғырыпты,
Тау мен тас дауысына жаңғырықты.
Жартаспен жаңғырыққан жауаптасып,
Лебізі тиген жерді жандырыпты [3].

Аңшының қақпанына түскен киікті, саятшының торына түскен көгершінді дос қылып, өмірден баз кешеді.

Мәжнүн Ләйліні қанша жалындап сүйгенімен, оған ата-анасының ақ батасын алып, ықтиярымен үйленгісі келеді. Сол себепті де ел-жұрттан жасырынып келген Ләйліге қосылудан бас тартып, үйіне қайтарады. Сондай-ақ, Нәпіл батыр Ләйліні күшпен алып бермекші болғанда да батырды тоқтатады. Ол жырда:

Ләйләні айттырды кеп Ебінсалам,
Қалайша жалған айтып тірі қалам.
Әперсең, кісі хақын әпересің,
Өзің біл не қылсаң да енді, балам».
Науфалдың қаны қашты көзі жайнап,
Бармағын ыза болып алды шайнап.
«Сен маған кісі хақын әперме, – деп,
Бір жағынан Мәжнүн тұр ағатайлап.
- Алмаймын әперсең де кісі хақын,
Бар еді Ләйліге бір жазған хатым.
Сенімді жолдасыңнан соны жеткіз,
Сізге жоқ онан өзге аманатым», –

деген шумақтар арқылы көрсетеді [3]. Бұл үзіндіден Қайыстың тура жолды таңдайтын әділеттілігі көрінеді.

Қорыта айтқанда, «Жалғаннан сөйтіп өтті Ләйлә, Мәжнүн; Сол жылы дәл он алты жасында еді, – деп жырланғандай, Ләйлі – көркіне төзімі сай сабырлы бикеш түрінде, ал Мәжнүн – сырт келбеті келісті, бірақ ғашықтық дерті әбден меңдеп, сабырын жеңген бозбала түрінде бейнеленгені дұрыс.

Әдебиеттер

1 https://kk.wikipedia.org/wiki/ Ләйлі-Мәжнүн.
2 Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2007. Т. 19: Ғашықтық дастандар. – 2005. – 328 б. – Б. 9-161.
3 Құдайбердиев Ш. / Ләйлі-Мәжнүн дастаны // shakarim.besaba.com.

References

1 https://kk.wikipedia.org/wiki/ Läyli-Mäjnün.
2 Babalar sözi. Jüz tomdıq. – Astana: Folïant, 2007. T. 19: Ğaşıqtıq dastandar. – 2005. – 328 b. – B. 9-161.
3 Qudayberdïev Ş. / Läyli-Mäjnün dastanı // shakarim.besaba.com.

МРНТИ 16.21.33

Какильбаева Э.Т.,

к. ф. н. доцент Казахского национального университета им.аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан,
e-mail:inkar.kakil@mail.ru

ВОЗМОЖНОСТИ ГИПЕРТЕКСТОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ИССЛЕДОВАНИИ ДИАЛОГА ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА С ПРЕДШЕСТВЕННИКАМИ

В статье рассматриваются возможности использования гипертекстовых технологий при изучении творчества Олжаса Сулейменова как гипертекста. При раскрытии этой проблемы автор статьи отталкивается от концепций М.М. Бахтина и Ю.М. Лотмана о культурном диалоге и диалоге культур. Во главу угла ставится мысль о том, что культура в системе коммуникаций является не объектом, а субъектом диалога.По мнению автора статьи, гипертекстовые технологии позволяют рассматривать тот или иной текст Олжаса Сулейменова в контексте универсального информационного поля и при помощи гиперссылок выявить его предшественников, определить содержание состоявшегося диалога казахского поэта с поэтами и писателями других эпох, в частности, с автором «Слова о полку Игореве».

Ключевые слова:гипертекст, компьютерные технологии, диалог культур, русско-тюркские взаимосвязи.

Kakilbaeva I.T.

Possibilities of hypertext technologies in research of Olzhas Suleymenov's dialogue with predecessors

The author of the article considers the possibilities of the use of hypertext technologies when studying Olzhas Suleymenov's creativity as hypertext. She makes a start from M.M. Bakhtin and Yu.M. Lotman's concepts about cultural dialogue and dialogue of cultures. The thought that the culture in system of communications is not an object, and the subject of dialogue is regarded as of paramount importance. According to the author of the article, hypertext technologies allow to consider a particular text of Olzhas Suleymenov in the context of the universal information field. Hyperlinks allow to reveal his predecessors, to determine the content of the dialogue of the Kazakh poet with poets and writers of other eras, in particular, with the author of «Tale of Igor's Campaign».

Key words: hypertext, computer technologies, dialogue of cultures, Russian-Turkic interrelations.

Кәкілбаева І.Т.

Олжас Сулейменов ізашарымен үнқатысуын зерттегенде қолданатын гипермәтіндік технологиялардың мүмкіндігі

Мақалада Олжас Сулейменов шығармашылығын гипермәтін ретінде талдағанда қолданатын гипермәтіндік технологиялардың мүмкіндігі қарастырылған. Осы мәселені зерттеу саласында мақала авторы мәдени диалог пен мәдениеттердің диалогы туралы М.М. Бахтин мен Ю.М. Лотманның концепцияларын қолданып отыр. Оның ойынша, мәдениетті қарым-қатынас жүйесінде нысан емес, субъект ретінде белгілеу керек. Гипермәтіндік технологиялар Олжас Сулейменовтің мәтіндерін әмбебап ақпарат өріс контекстінде қарастыруға мүмкіндік береді де гиперсілтеме арқылы ақынның ізашарларын көрсетеді, өткен дәуірдің ақын-жазушыларымен қалыптасқан диалогтың мазмұнын анықтайды.

Түйін сөздер: гипермәтін, компьютерлік технологиялар, мәдениеттердің диалогы, орыс-түріктердің қарым-қатынастары.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Исследование интертекстуальных связей Олжаса Сулейменова в контексте мировой культуры перспективно из-за безграничных возможностей новых информационных технологий, которые позволяют рассматривать творчество-поэта как открытую систему, доступную множеству интерпретаций. С нашей точки зрения, «имплантированная интертекстуальность», которая создается с помощью гиперссылок, «ненавязчиво «пришивающих» к тексту весь его культурный контекст», возможна благодаря Интернету как среде его существования. Произведения О. Сулейменова в гипертекстовой среде, будучи нелинейными и интерактивными, представляют собой текст с множеством различных связей, ведущих к другим текстам, в котором каждый читатель выбирает свой путь прочтения. Вне сомнения, что Олжас Омарович Сулейменов – явление не только в полиязычной культуре Казахстана, он является значимой творческой личностью и в восточной, и в западноевропейской культурах. На сегодняшнем этапе развития цивилизаций его творчество востребовано в странах Востока и Запада, не говоря уже о России. Этому процессу способствуют открытость Олжаса Сулейменова-поэта и общественного деятеля к творческому и научному диалогу и другим формам общения с другими культурами и художниками на протяжении более шестидесяти лет, что приводит Олжаса Сулейменова к новым поэтическим и научным интерпретациям культурных явлений прошлого и современности.

Вне сомнения, культурный диалог сегодня служит универсальным языком межнациональных отношений, благодаря которому в современном мире осуществляется глобальное межкультурное общение, развиваются интеграционные процессы, которые способствуют объединению народов и взаимодействию художественной интеллигенции. В культурном диалоге происходит опосредованное художественное общение между авторами разных искусств, эпох и стран. Благодаря культурному диалогу писатели «обсуждают» в своих произведениях актуальные вопросы прошлого, настоящего и будущего, а их идеи проникают в образно-символическую среду культуры.

При исследовании интертекста творчества Олжаса Сулейменова мы отталкиваемся от концепции М.М. Бахтина о диалоге культур, который, вслед за неокантианцами рассматривал культуру не как объект, а как субъект. В работах, посвященных проблемам поэтики Ф.М. Достоевского, он доказывает, что главным условием диалога является «вненаходимость» культур [1; 2; 3; 4; 5]. По М.М. Бахтину, в процессе культурного диалога происходит «контакт личностей», когда другой автор составляет контекст первого текста. В нашем случае речь идет о «далеких контекстах», то есть о диалоге Олжаса Сулейменова и с автором «Слова о полку Игореве». Но Олжас Сулейменов выбирает в собеседники и русских классиков XIX века, то есть его «дальними собеседниками» являются, в первую очередь А.С. Пушкин, Н.В. Гоголь, Ф.М. Достоевский и др. Казахский поэт, обращаясь к ним, переосмысливает идеи, философские проблемы, «проклятые» вопросы своего времени, ведет диалоги «предельных вопросов», «диалоги на пороге», «исповедальные диалоги».

Другой методологической базой исследования творческих контактов любого поэта и писателя с окружающим миром являются труды Ю.М. Лотмана и представителей его школы, исследовавших механизм диалога и ситуации, когда один («чужой») текст становится «своим» в структуре другого текста [6; 7; 8]. Апелляция к лотмановским методикам анализа и интерпретации текста дала нам возможность исследовать точки соприкосновения участников диалога, в частности, Олжаса Сулейменова, а также точки их расхождения, то есть элементы культурного диалога, из которых образуется диалог культур (лотмановское определение).

Используемая технология гипертекста рассматривается нами как технология преобразования текста из линейной формы в иерархическую форму с помощью гиперссылок на другие документы или их фрагменты. Гипертекст в современном интернетовском пространстве играет роль связки, превращающей любой текст (произведение) во фрагмент универсального информационного поля. В силу своей нелинейности гипертекст не ограничивается одной плоскостью. Каждый пласт текста рождает новые смыслы и раздвигает горизонты познания. Движение в поисках смысла в гипертексте бесконечно и даёт возможность любому исследователю проникнуть в любую точку многомерного сегодняшнего виртуального пространства. Гипертекст оказывается включенным во всю систему созданных до него или параллельно с ним текстов. Это позволяет кардинально изменить способ представления сложной по структуре и по смысловому содержанию информации в любом поэтическом произведении.

Интертекстуальная природа лирики Олжаса Сулейменова позволяет широко использовать

возможности гипертекста. В гипертекстовой среде важен не только сам текст, но и вся совокупность альтернативных текстов, задаваемых комбинаторикой отдельных его фрагментов, это означает, что в гипертекстовом пространстве творчества О. Сулейменова каждый элемент представляет собой отрывок со сложной «драматургией», а значит, является потенциальным стимулом для реагирования и может породить другие тексты, связанные с ним не формально, а семантически [9, 552].

При активном использовании гипертекстовых технологий новым содержанием наполняются привычные понятия интертекстуальности, интертекста и гипертекста. Структурализм видит в интертекстуальности условия для взаимодействия текста с семиотической культурной средой, воспринимая «всякий текст» как «междутекст по отношению к другому тексту» [10, 418]. То есть, любой текст существует в среде созданных до него или параллельно с ним текстов. Это свойство гипертекста позволяет представить текст как визуальное многомерное явление, которое рождает возможность читать его в любой последовательности. Все это ведет к децентрализации исходного текста, потому что компьютерный гипертекст дает право одновременного сосуществования на экране компьютера исходного текста и других текстов, к которым направлены отсылки. Этот способ анализа и интерпретации текста, называемый в постмодернистской среде «На Ваше усмотрение» (по заглавию романа Р. Федермана) или «Сад расходящихся тропок» (по названию рассказа Х.Л. Борхеса) в последнее время является одним из перспективных направлений исследования текста.

Таким образом, в нашем случае компьютерный гипертекст, который организует внутри текста и наглядно представляет на экране монитора систему ссылок, соотносится с интертекстом как внешняя и внутренняя структура, то есть именно компьютерный гипертекствследствие своей свободы позволяет переходить от одного текста к другому и обратно, использовать мультимедийные эффекты, демонстрировать одновременно текст и претексты, посттексты, объективизирует и наглядно представляет интертекст.

То есть компьютерный гипертекст обнажает внутреннюю структуру интертекста, одновременно обнаруживает все цитаты, реминисценции и аллюзии в тексте и выявляет место поэта в общем литературном процессе. Именно поэтому его технологии активно используются нами при исследовании поэтики Олжаса Сулейменова в контексте русско-тюркских контактов и позволяют по-новому «прочитать» книгу Олжаса Сулейменова «Аз и Я» 1975 года, которая до сих пор является полузапрещенной в России, а сам поэт сказал в одном из интервью, что «...некоторые идеи <...> не услышаны и не поняты до сих пор. А истинная научная ценность именно в них», и обещал вернуться «к некоторым из неоцененных в книге «Улыбка бога» [11].

Предпринятые нами и другими казахстанскими исследователями интерпретации так называемых «темных» мест «Слова о полку Игореве» позволили по-новому «прочесть» это произведение, понять ситуацию, сложившуюся вокруг этого произведения в 70-ые годы, познакомиться с воспоминаниями очевидцев событий, с суждениями и оценками известных ученых и предложить более достоверную версию сулейменовской концепции о русско-тюркских культурных и языковых контактах. В противовес общепринятому мнению о незначительном влиянии тюркоязычных народов на Русь, Олжас Сулейменов во главу угла своей книги поставил идею о том, что длительное сосуществование тюрков с русичами не могло не наложить существенный отпечаток как на Русь, так и на её восточных соседей. И процесс взаимообогащения был обоюдным. В качестве доказательств он приводит сведения о многочисленных династических браках русских князей с дочерьми степных владык и другие доказательства. По его мнению, в «Слове о полку Игореве» наблюдается настоящее смешение культур и народов. Он утверждает, что «контакты Руси и Поля нельзя сводить только к крови, пролитой во вражде. Кровью и роднились». При этом он отталкивается от А.С. Пушкина, который в статье «О ничтожестве литературы русской» отметил нетипичность и внесистемность «Слова о полку Игореве» в литературном процессе того времени.

Также рассмотрены новые интерпретации образа мифического певца Бояна. Исследователи русской литературы называют его «русским певцом XI века» и тщательно избегают вопроса об этническом происхождении Бояна. Но уже его имя является доказательством его близости либо принадлежности к тюркам: в антропонимике русского языка оно отсутствует. Обращает на себя внимание и то обстоятельство, что Боян является единственным представителем в «пустыне русской словесности» (А.С. Пушкин), у него нет ни предшественников, ни последователей. Но можно предположить и подобрать доказательства из иных этнических пластов музы-

кально-поэтической культуры, в данном случае тюркской культуры. Боян не только по имени, но и по крови, по духу был тюрком. И в самом тексте можно встретить упоминание о степном происхождении Бояна. Мы исходим из утверждения, что Боян был типичным степным бардом, свободным акыном, жыршы, он не был привязан ко двору какого-либо удельного князя, не был придворным певцом. Он сродни поэтам-акынам в казахской рыцарской поэзии.

Олжас Сулейменов с помощью аналитического метода доказывает близость жанра древнерусского текста к произведениям тюркской словесности. Он считает, что автор избирает жанровой основой «Слова…» тюркский (казахский) жанр жыр (Шокан Валиханов называл его рапсодией), в древнерусской литературе этот жанр трансформирован в воинскую поэтическую повесть. Также близок по семантике жанр плача, используемый автором древнерусского текста, и жанр казахской поэзии джилау (жыла, жылау – плакать, плач): «… и Жляпоскочи по Руской земли…»: и рифма, и плач, и само название жанра, соответствующее ему, доказывает применение автором литературной формы, практикуемой в казахской степи и поныне.

Интертекстуальный характер исследования Олжаса Сулейменова позволил нам выдвинуть гипотезу о диалогичности и полифоничности «Слова…» и близости к одному из самых популярных жанров тюркской поэзии – айтысу. То есть, наше исследование проблем русской-тюркских взаимосвязей строится на идее Олжаса Сулейменова о том, русская литература начиная с XI века имела тесные творческие контакты с устной поэзией Степи и с традициями казахских жырау и акынов. Все выше сказанное является свидетельством толерантного взаимодействия в средние века славянских и тюркских языков и культур. Современные гипертекстовые технологии позволяют нам показать, как казахский поэт на русском языке при помощи специфичных приемов и средств показывает уважение к «чужому» тексту, «иному» явлению, ведет диалог на равных с дальними предшественниками.

Литература

1 Бахтин М.М. К методологии гуманитарных наук // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 361-373.

2 Бахтин М.М. К переработке книги о Достоевском // Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 308-327.

3 Лотман Ю.М. К построению теории взаимодействия культур (семиотический аспект) // Лотман Ю.М. Статьи по семиотике и топологии культуры. – т.1. – Таллин: Александра, 1992. – С. 110-120.

4 Библер В.С. Культура. Диалог культур. Опыт определения // Вопросы философии. – 1989. – № 6. – С. 31-42.

5 Какорина Е.В. СМИ и Интернет-коммуникация (Интернет-форум как новый коммуникативно-речевой жанр) // Современный русский язык: Активные процессы на рубеже XX-XXI веков. – М.: Языки славянских культур, 2008. – С. 548-578.

6 Барт Р. От произведения к тексту // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1989. – С. 413-423.

7 Сулейменов Олжас: Некоторые идеи «АЗ и Я» не поняты до сих пор http://www.dialog.kz/articles/kultura/2008-04-18/olzhas-suleymenov-nekotorye-idei-aziya-neponyaty-do-sih-por

References

1 Bahtin M.M. K metodologiigumanitarnyhnauk // Bahtin M.M. Estetikaslovesnogotvorchestva. – M.: Iskusstvo, 1979. – S.361-373.

2 Bahtin M.M. K pererabotkeknigi o Dostoevskom // Bahtin M.M. Estetikaslovesnogotvorchestva. – M.: Iskusstvo, 1979. – S.308-327.

3 LotmanJu.M. K postroenijuteoriivzaimodejstvijakultur (semioticheskijaspekt) // 3 LotmanJu.M. Statjiposemiotikeitopologiikultury. – t.1. – Tallin: Aleksandra, 1972. – S.110-120.

4 Bibler V.S. Kultura. Dialog. Opytopredelenija // Voprosyphilosophii. – 1989. – – № 6. – S. 31-42.

5 Kakorina E.V. SMI i Internet-kommunikazija (Internet-forum kaknovyjkommunikativno-rechevojjanr) // Sovremennyjrusskijjazyk: aktivnyeprozessynarubeje XX-XXI vekov. – M.: Jazykislavjanskihkultur, 2008. – S. 548-578.

6 Bart R. Otproizvedenija k textu // Bart R. Izbrannyeraboty: Semiotika. Poetika.- M.: Progress, 1989. – S. 413-423.

7 Suleymenov O. Nekotoryeidei «Azi Ja» ne ponjaty do sihpor // http://www.dialog.kz/ articles/ kultura/2008-04-18/olzhas-suleymenov-nekotorye-idei-aziya-neponyaty-do-sih-por

IRSTI 17.82.31

Kakisheva N.T.,

Candidate of Philological Sciences, Acting Assistant Professor
of the Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: nurzada1307@rambler.ru

DMITRY SNEGIN'S NOVELS OF RECENT YEAR

In this article we are talking about a kind of artistic manner of the writer in the novels of recent years. In the new prose writer actualized role of the author: the narrator, the storyteller, he does not hide his presence, he tells about present and past.The plot of each of the stories is logically completed events are commented in a kind of epilogue, where in summary form contains information about the fate of the characters. Snegin as a writer summarizes not only his creative life, but from the height of his experience reinterprets the results of the life of his characters.

Key words: storyteller, the narrative structure, the fate of the heroes.

Кәкішева Н.Т.

Дмитрий Снегиннің соңғы жылдардағы шығармашылығы

Мақалада жазушының соңғы жылдар хикаяттарындағы ерекше шығармашылық мәнері туралы айтылған. Жазушының жаңа прозасында автор рөлінің өзектілігі арттырылған: әңгімеші ретінде ол өз қатынасын жасырмай, казіргі уақыт пен өткен өмір туралы баяндайды. Снегин-жазушы тек өзінің шығармашылық өмірін жиынтықтыра отырып қана емес, өз тәжірибе негізінде кейіпкерлердің қорытындыларын қайта ойланады.

Түйін сөздер: әңгімеші, кейіпкерлер тағдыры, баяндау құрылымы.

Какишева Н.Т.

Повести Дмитрия Снегина последних лет

В статье речь идет о своеобразной художественной манере писателя в повестях последних лет. В новой прозе писателя актуализирована роль автора: как рассказчик-повествователь, он не скрывает своего присутствия, повествует как о настоящем, так и о прошлом. Сюжет каждой из повестей логически завершен, события прокомментированы в своеобразном эпилоге, где в краткой форме приводятся сведения о дальнейшей судьбе героев. Снегин-писатель подводит итог не только своей творческой жизни, но с высоты своего опыта переосмысливает итоги жизни своих героев.

Ключевые слова: рассказчик, структура повествования, судьба героев.

Dmitriy Fedorovich Potseluyev, who is better known by his pen name of Dmitriy Snegin, had a worthy place in Russian literature of the Kazakhstan at Soviet period. But all the works that he has created in the last twenty years of his life are also important. The artistic heritage of Dmitriy Snegin, his posthumous publications that he has written «on the table» (to never be published), big archive, which was commissioned in Central State Archive of Kazakhstan by the request of the writer and which is waiting for the researcher, priceless letters as well as memories and commemorative publications in magazines and newspapers causes a keen interest to Snegin as the original artist and spiritually rich, distinctive creative person.

In recent years, Snegin turned to the genre of the novel: romantic tale of love in the plains «Flamy», philosophical story «Tell yourself, or Pelym and

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

its inhabitants» and the vanguard-existential story «VCR Player number 00001 or Rustam's mischiefs». A careful reading of this stories makes it possible for us to speak about Snegin's new artistic manner. First of all, in the new prose writer actualized role of the author: being the narrator and storyteller, he does not hide his presence, so the illusion of storytelling becomes the dominant. Snegin's subject of attention in the new prose is not merely routine and life of the hero and society, but his mind, the psyche – the unconscious part, which is, perhaps, can't be felt by the characters, but its blurts out by the author himself, and therefore, it becomes clear to the reader.

Snegin's novels of recent years mostly have a number of sustainable features and design features; they are distinguished by a mechanism of worldview predetermining the perspective, the style, the space-time intersections, types of actions and narrative relations that characterize the novel genre. The second difference is in the fact that they are quite large, especially «Tell yourself, or Pelym and its inhabitants» and «VCR Player 00001 or Rustam's mischiefs». They are based on the events and episodes that have critical effort to the fate of the hero and which actually are typical for his whole life. Each part of the novel is a complete episode. Typically, the author divides the work into separate chapters, and each one tells about a significant event in the life of the character. As a result, the narration about one or more events in the life of the hero constitutes the story of his life. The scene to scene transitions are smooth and do not create the impression of information loss or lead to misunderstanding. Acute dramatic action helps to identify the characters. And, what is most important, the focus of the author is one the life story of a hero. At the same time the private destiny of the person integers to the background of the socio-historical and cultural life of the country. The main subject of the image is not the reality itself, not historical period, but the individual, personal destiny of man, deployed as a memories of the time past.

Another important genre feature of these novels is that the past, present and future of Snegin's characters are not located on the same time axis. A time when depicted event is happening, is separate from the time of their recall by the particular interval of the life. We can recall that in the «Flamy» time of the narration is in the 2000s, but mainly, narration tells about the period of 1930th. Consequently, the hero looks at the life past from the present time. This type of construction, when the end leads us to the beginning, became one of the constants features of Snegin's story about the past.

The plot of each of the stories is logically completed, events are commented in some kind of epilogue, where in the form summary information about the fate of the characters are contained. Snegin as a writer summarizes not simply his creative life, but from the height of his experience reinterprets the results of the life of his characters.

The first of the abovementioned novels – «Flamy or an Charmed by himself» also called «steppe fairy tale.» And this was not caused accidentally. Snegin writes about the past, about years of his student life. There is no clear boundary between the real and the fantastic and surreal worlds in the story, in both of which the main hero acts. Hero is remembering about a romantic adventure away from the big cities, telling about how his dream – to meet a firebird with a gentle, warm, pink-pink name Flamy came true (in his perception – the name originates from the marvelous flamingo bird).

World of third decade, which is setting for an action time is catastrophic period. Therefore, according to the author, this period, which is surely not perfect, it has a detrimental impact to people's lives and creates a special philosophy of life. But on the background of turmoil and tragedies the protagonist is able to express faith in goodness, in the purity of feelings, faith in himself: «It's a sketch (cuts) of certain events experienced by the author himself, when love and falling out, just like other feelings and actions are stormy and unpredictable. Everything is achievable and possible. And there is no impermissibility» [1, p.5].

In the foreword to the novel, he directly addresses the reader: «The further event postpones in time, which we have experienced, then even more vividly unveils its' charm, and deeply tragic character can be seen. This property of human nature contains a great danger: the later we refer to memories, the further it will drift away in our representation of the experience from the actual picture, distorting it in the pursuit of a mature truthfulness» [1,p. 5-6].

The last appeal to the reader (through the story the author is constantly engaged in a dialogue with the reader – is also a distinctive feature of Snegin's later prose) explains the reasons for his pick of the fairy tales genre: «All of it is nonsense! – some readers would complain. – It happens only in fairy tales. That's right: a fairy tale – a lie, but there is also hint in it. That is exactly what was implied by Great Poet. Strange, mysterious surprises are waiting for us starting from the day of birth and not let us out of their nets to the last breath. We are not aware of it, until they become painfully sweet memories».

In this story, that faces the past, tangibly expressed the desire of the author to reveal a positive start in life, marvelously beautiful, but full of contradictions. With the background of poetic plains landscapes, terrible scenes of everyday life of the time are shown: piteous villages with flat roofs cabins, self-made fireplaces, and people meet and see off the students with «long eyes, filled the age-old anxiety and tolerance». Sullen expectation of change for the worse is in the steppe air and in fantastically beautiful and well-kept Rozhdenstvenska, where Kazakhs and Germans live peacefully. But within two days of students' staying (of the steppe measurements is a moment not enough for eagle's blink) here, as well as in far Alma-Ata, something irreparable hapens: in Rozhdestvenka a wise and poetic Bien Myrzageldin and equitable burgomaster Klinke were arrested, in Alma-Ata from his position was removed sociable, temperamental, encyclopedic educated Uraz Jandosov. «There is one more separations without parting» – sums up the author. The hero-narrator realizes that life is wonderful and at the same time tragic, and only human owns the right and opportunity to overcome the burden of difficulties that fell on his generation.

Next story by Snegin – «Tell yourself, or Pelym and its inhabitants» differentiates with particularly more philosophical, multilayered narrative, shifhts of time planes, the possibility of limitless movement of characters in space and time. Snegin addresses again to the issue of the existence of an intellectual hero in environment that is hostile to him. His heroes mainly looks similar to Zybin, hero of Yuri Dombrovskyi, who drank the cup of suffering to the end, but stayed true to its principles in defending the right to be a thinking person, responsible for his deeds and actions.

In this story, Snegin uses a complex narrative structure: his narrator-storyteller Yuri Galaktionovich Sedlovsky is a poet, an orator, a philosopher and a man of wide erudition and abilities. As in other stories, reader «enters» into the narrative through the «invitation» to go into action. Consequently, by using unauthored-direct discourse creates the effect of the presence of the reader in the story, his «participation» in the events.

Another feature of the story structure is that in each of the five parts, there is a kind of chronological polyphony. Different times of the events, and their following «unity» in the single story about Foma Antonovich Sovin, 38-year-old communist, administrator of Ensk Academy of Sciences SSR, sentenced to death for taking «a bribe in a large scale for the illegal provision of apartments in cooperation with some other senior officials of the Yuzhnogorsk executive committee» [2, p.66]. It occurs only by virtue of the narrator.

In the camp Sovin refers to the highest values: love for his wife Lina saves him from desperation and thoughts of death. Due to her sensitivity and sacrifice, kindness and gullibility, openness to people, he and other prisoners undergo purification, they finds their place in this life. Sovin and Lina, in the search for the truth, trying to dissociate itself from the surrounding of chaos, goes into the world of poets, writers and poets, philosophers and planetary thinkers. Snegin constantly emphasizes that the knowledge, intelligence generates Lina's failure to respond to evil with evil, and at the same time it helps her to survive in the struggle for the soul of his beloved, repeat the feat of the Decembrists.

In the attempt to defend themselves in this world Sovins confronts System in the face of a virtuoso on searches – Priapov, his «faithful» life partner who betrayed later and coworker – Mary Oselkova, and immediate superior of the soul and the bodies of both of them – General Ludin. Nevertheless, even in such inhuman conditions, miracle happens: in front of all the Pelym inhabitants of the process of Priapov's and young prisoner Sergey Slutchenko's humanization who keeps resistance. Sovin fulfilled his purpose – he not only found the strength and the ability to resist the system, but also had an impact on the minds and psychology of these two lost souls. Snegin believes in the abilities of his intellectual-hero to do good things.

However, the most distinct features of Snegin's new poetics appeared in the story «VCR Player 00001 or Rustam's mischiefs», that critics has called «vanguard-existentialist». Just like in previous novels, title has a complex structure: the double name refers to the old classical tradition (for example, «Dead Souls, or The Adventures of Pavel Ivanovich Chichikov» by Nikolai Gogol) and is a kind of guide for the reader. «VCR Player» with serial number 00001 – on the one hand, is the proof of significance of this instance (remember the magic of the first issue), on the other hand – it is inanimate thing from the material world. In the second part of the name appears unusual old word for the twenty-first century reader «mischief» (synonyms – «tricks», «misconduct»), which gives it a certain negative connotation, and gives a mysterious sense of narrative. Name «Rustam» associates with the heroes of Oriental epics called «dastans», in particular, with Rustam from the «Shahnameh» by Firdousi. Later Snegin-narrator will explain why his character has this name «... As I know it now,

he could have been successfully called Remus, Roy, Roman, Robin Hood or Rededey. I preferred the name Rustam. So be it «[3, p.8]. Diversity, amorphous, «fluidity» of the hero deprives him of a certain significance as a proper name, and Snegin emphasizes this feature of contemporary society primarily in the title.

The narration comes from the first person, that is, on behalf of the Snegin – is also a dominant sign of his new manner. Narrator Snegin is an active participant of the events, the main character, i.e. the author also performs artistic image, as a real person who acts in the same world as the rest of the characters, but still has the ability to go beyond the textual reality. Therefore, he has the right to draw conclusions and to sum up the disappointing for himself inferences and be thankful to the fate for the birth of this novel: «... Lord, but then this story-novel would not have appeared on the paper. VCR, even Panasonic, can be purchased at a mediocre electronics store; it is being produced massively. Novella is always a single piece product. It's used to be created by mad individualists» [3, p.34]. Snegin-writer is above grievances that life inflicted, out of the prose of life and he forgives the «minor evil» to younger generation, which is represented by Rustam.

It is necessary to emphasize one more feature of this story: it is presented as an internal monologue of the hero-narrator, his stream of thoughts. In the foreground, it is not merely improbable event, but the identity of narrator-storyteller, and the main subject of the image – his internal state, emotive impressions, shocks, non-rational behavior and feelings. During his heavy physical condition, it comes to life a storyline about him, with unexpected twists of action, containing the motives of the mystery, a detective, and unexpected ending for this story: offended Son-in-law and Granddaughter, crying Grandson, upset the Son, but the author-narrator is pleased with the «strange gift of fate»: «VCR – for him, to Rustam, for me – story, which turned novel. Isn't it a luck, surpriseful gift to myself? Enigmatic and mysterious, even delusional. Nevertheless, as far as I can recall, I have not seen the stories without riddles and surprises» [3, p.41]. The narrator designs the course of the events himself and gives his explanations for Rustam's actions («mischief»), like an investigator, unravels the misterious story of the VCR until the end. Snegin focuses our attention on the idea that the everyday reality, in which human values changes catastrophically rapid, is becoming worse year-by-year and therefore – uglier. Proof is in the the story, which occurred on 23rd July 2000 with him and his family, who are also not in the security in the Alma-Ata hometown. The exact time and place of action is another element in poetics of the Snegin's recent years novels.

References

1 Snegin Dm. Flamy // Dm.Snegin. Flamy, or charmed by himself. The Steppe Tale: Novel. Wreath of Abaevan sonnets. Sleepless eyes. Swifts and thawed: Poems. – Almaty: Ana tili, 1997. – p.5 – 78.

2 Snegin Dm. Tell yourself, or Pelym and its inhabitants // Snegin D.F. Novels and short stories. – M.: Russian book, 2003. – p.65-382.

3 Snegin Dm. VCR number 00001 or Mischiefs of Rustam // Prostor. – 2001. – №1. – P.7 – 56.

ҒТАХР 17.82.20

Қалиева А.Қ.,

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты директорының
ғылым жөніндегі орынбасары, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: almira_kalieva.8@mail.ru

ЗАМАН КЕЛБЕТІ ДРАМАТУРГИЯДА

Мақалада қазіргі қазақ драматургиясы мәселелері қарастырылған. Автор замандас бейнесінің көркем игерілуі аспектісінде Д.Исабеков, Б.Мұқай, С.Балғабаев, Р.Мұқанова, С.Асылбекұлы шығармалары талданған. Қазіргі драматургтердің танымал туындыларына шолу жасай отырып, автор қаһарман типологиясын жан-жақты саралайды. Ұлттық және жалпыадамдық құндылықтардың қайта зерделенуі, тұлға тұжырымдамасы мәселелері Қазақстан қоғамының рухани трансформациялануы контексінде қарастырылады. Алынған ой-тұжырымдар қазіргі өмір шындығының қазақ драматургиясында көркем бейнелеу дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: драматургия, дәуір, тәуелсіздік, қаһарман, типология, тұлға, қоғам.

Kaliyeva A.K.

Panorama of the epoch in dramaturgy

The article considers questions of the modern Kazakh dramaturgy. In the aspect of artistic reflection of the image of the contemporary author analyzes the dramatic works of D.Isabekov, B.Mukay, S.Balgabaev, R.Mukanova, S.Asylbekuly. Conducting review research of the bright creative writings of modern playwrights, the author analyzes the typology of characters in various ways. Rethinking of national and universal values, issues related to the concept of personality in modern dramaturgy have been explored in the context of spiritual transformation of Kazakhstan society. The findings give an opportunity to determine the degree of artistic reproduction of modern reality in Kazakh dramaturgy.

Key words: dramaturgy, epoch, independence, hero, typology, personality, society

Калиева А.К.

Панорама эпохи в драматургии

В статье рассмотрены вопросы современной казахской драматургии. В аспекте художественного отражения образа современника автор анализирует драматические произведения Д. Исабекова, Б. Мукая, С. Балгабаева, Р. Мукановой, С. Асылбекулы. Обзорно изучая яркие творения современных драматургов, автор разносторонне анализирует типологию героев. Переосмысление национальных и общечеловеческих ценностей, вопросы концепции личности в современной драматургии рассмотрены в контексте духовной трансформации казахстанского общества. Полученные выводы дают возможность определить степень художественного воспроизведения современной действительности в казахской драматургии.

Ключевые слова: драматургия, эпоха, независимость, герой, типология, личность, общество

Тәуелсіздік жылдары жарық көрген драмалық туындыларға көз жүгірте отырып, біз олардан, ең алдымен, қазіргі замандастарымызды іздейміз. Шындығында, бүгінгі драмалық кейіпкерлер дәл қасымызда, қатар жүрген тіршілік иелеріне ұқсай ма? Айрықша өмір өрімімен, қайталанбас азаматтық-адамгершілік келбетімен көз тартатын тұлғалар тағдыры сахналық туындыға арқау бола алды ма? Бүгінгі ұлттық драматургияда қаһармандық тұғырға көтерілер сом тұлғалы кейіпкерлер бар ма? Көкейде осы тектес сан алуан сауалдар бас көтерері анық. Осы

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

мәселелер төңірегінде Д. Исабеков, Б. Мұқай, С. Балғабаев, Р. Мұқанова, С. Асылбекұлы, т.б. драматургтеріміздің бүгінгі күн тақырыбындағы туындыларын зерделедік.

Дулат Исабековтың «Алтын тордағы тоты (Актриса)» драмасының кейіпкері – Айгүл Асанова есімді өнер саңлағы. «Театр – менің екінші үйім. Әлде бірінші үйім десем бе екен?» [1, 192], – деп шынайы толғанатын актрисаның кей жаратылыс-мінезі күрделі. Әйел, отанасы ретінде қарасақ, оның отбасынан қызметін, театрды жоғары қойғандығын кемшілік деп танитынымыз рас. Дегенмен Айгүлдің тұлғасын асқақтатып тұрған да осы қасиеті екенін мойындау керек.

Шығармаға арқау болған идеяның бір ұшын қашанда ұлт мәселесімен сабақтастыратын Д. Исабековтың қазақ театрының бүгіні мен келешегі жайлы толғамды пікірлері Айгүл мен режиссер-Самат диалогтарында біршама өрбіген. «Бұл жерде не қызық қалды? «Ел үшін, ұлт үшін, халық үшін!» Бәрі жалған сөз, жалаң ұран! Ел үшін егіліп жүрген ешкім жоқ. Шетелде еден сыпырушы болсаң да бұл жердегіден он есе артық өмір сүресің» [1, 208], – дейді Самат. Өнерге коммерциялық көзқараспен қараудың белең алғандығы туралы өкінішті жайттар – бүгінгі мәдениет пен өнердің басындағы ахуал.

«Мен қазақ театрының қазақ тілінде сөйлейтін актрисасымын. Тіл – виолончель емес, ол экспортқа шыға алмайды. Мен қазақ сахнасында туылдым, қазақ сахнасында көз жұмам» [1, 208]. Намысшыл актриса өнерін саудаға салғысы келмейді. Елде етек жайып бара жатқан кедейліктің, тапшылықтың, нарық заманының қоғамдық санаға салқын әсерін тілге тиек ете отырып, актриса өнер саңлақтарының ақша, атақ, бедел мен абырой үшін шетелге кетіп жатқаны жөнінде тебірене сөйлейді. Режиссері әрі жұбайы Саматтың «Ертең қазақ театрының ешкімге керегі болмай қалса қайтесің?» тәрізді қыңыр сауалына жауабы әзір. Бұдан әлдеқайда ертеректе келісім жасасып, Италияға аттанғалы отырғанын «қойындағы жарынан» жасырған Саматтың арамдығына қайран қала отырып, Айгүл ашына тіл қатады: «Онда ең соңғы қазақ көрерменіне ең соңғы ойын көрсететін актриса мен боламын!» [1, 208-209]. Жоғары пафоста айтылған сөздер Асанованың жасандылықтан ада, шынайы отаншыл тұлғасын алға тартады.

Баққожа Мұқайдың осымен тақырыптас «Тәлкек тағдыр» атты драмасындағы Айсұлу – Д. Исабековтың Айгүліне кереғар образ. Көптен күткен жұлдызды рөліне қол жеткізу жолында отбасынан, әйел, ана бақытынан айырылған Айсұлу мен Айгүл тағдырларында ұқсастықтар да жоқ емес. Бірақ Айсұлу жеке тағдыр иесі деңгейінде ғана көрініп, өз қателіктерінен опық жеген кейіпкерді сомдаса, Айгүл Асанова одан әлдеқайда ірі әрекеттерімен көзге түседі. Өз өмірін ұлттық өнер жолына сарп еткен әйелдің жеке отбасылық драмасы басты назарда емес. Айгүл ең әуелі – ұлттық өнер саңлағы. Мұндай айырым белгілер, әрине, авторлық идеяға тікелей байланысты.

Баққожа Мұқайдың «Тойы көп үй» драмасында мұңы мен күлкісі қатар жүретін өмірдің қым-қиғаш кескін-кейпі кестеленген. Автор «хикая» деп атаған драмадағы әр кейіпкер – өз алдына айшықты бедерленген өмір жолы бар тағдыр иелері. Көмек сұраған жанның бетін қайтармайтын, жатсыну, жатырқау дегенді білмейтін Заңғар мен оның жайдары мінезді аққөңіл жары Назгүлдің Алматыдағы небары «бір жарым бөлмелік» пәтерлерінің есігі кімге де болса айқара ашық. Бұл үй – тастанды сәбиге де, жалғыз қалған қарияға да (Шорабай шал), туған отбасы, ошақ қасына сыймаған қарт анаға да (Гүлшара әже), көлденең киліккен жолбикемен көңіл қосқан өмірлік жарына өкпелі жас келіншекке де (Гүлназ) ортақ пана болған шынымен киелі шаңырақ.

«Түсі игіден түңілмей», жылы шырайлы, көңілі таза адамдарды жанына жақын тартып жүретін бауырмал Заңғар бейнесі арқылы автор «риясыз жақсылық жасай алатын адамдар ортамызда бар, ағайын» деп жар салатындай. Қиналғанға қол ұшын бергіш, панасыз, қорғансыз пенделердің желеп-жебеушісіндей әрдайым қастарынан табылатын жігіттің көңілі жомарт, жаны жайсаң, жары да өзіне лайық кең пейілдің адамы. Табалдырығынан аттаған бейтанысты Қызыр келгендей құрметтейтін Заңғар, шынымен де, осы бір қайырымдылығының өтелгенін тілемейді. «Адамның күні адаммен» деген биік философиялық қағиданың парқын терең түсіне білген, жабылмас есік пен жиылмас дастарханда дархан көңілді жігітке сайып келгенде осы қонақжай тіршілігінен, мейірімділікке мұқтаж жандарға құшақ жайғаннан артық ешнәрсенің қажеті де жоқ. Көркем дүние болғаннан кейін, әрине, драмадағы оқиғалар қоюлатылған, күнделікті тіршіліктен алшақтау, реалды шындыққа жанасымсыз көрінетіні де рас. Бірақ айналасына шуақ шашып тұратын Заңғар мен Гүлназдың бейнелерінен өмірдегі жаны кіршіксіз таза адамдардың кейбір қасиет-белгілерінің жиынтығын көруге болады. Автор

өмірде жанарымен ізгілік нұрын үлестіретін осындай да жандар бар деген аңқылдақ, ақ-адал үмітіне көрермен қауымды иландырғысы келеді. Заңғар – жүз жылда бір туатын «Атымтай Жомарт» па әлде асылдың сынығындай ізгілік атаулының шырақшысы ма, әйтеуір автор көңілінен туған әсерлі романтикалық бейне екені даусыз. Елге жасаған жақсылығын бұлдамайтын, қайырымдылығы үшін арқасына түскен салмақты ауырсынбайтын және ең бастысы, ешқашан жеке мүддесін алға тартпайтын азаматтың асқақ тұлғасы қоғамды ізгіліктің бар екендігіне иландырады. Өмірдің сұрқай, көңілсіз сүреңінен жабырқаған, жақсылық атаулыдан күдер үзген жандарға оптимистік серпін береді. Автордың да көздегені – адамдар арасындағы салқын қарым-қатынасқа жылу беру, сенімнен үміт үзген тоң мінездерді жібіту.

Кейбір кейіпкерлердің мұңды тағдырлары драманың трагикомедиялық сипатын айқындайды. Драматург дүние кілең күнгейден, қоғам тек Заңғарлардан құралмайтынын да еске салып отырады. «Тойы көп үйде» жүректі сыздататын тұстар да жеткілікті. Өмірінің күзіне аяқ басқанда жалғыз-жарым қалған, сөйтіп ішімдікпен әуестене бастаған Шорабай; жалғыз ұлы ішкілікке салынып, үйінен безген, безбүйрек келінінің қаһарынан меселі қайтып, қарттар үйін іздеп шыққан Гүлшара; алданған ару, тастанды бала, шаңырағы шайқалған Қамбар мен Гүлназ тағдырлары елдегі әлеуметтік-тұрмыстық жағдай мен соның салдарынан пейілі тарылған қоғамның бет-бейнесін аңғартады.

Роза Мұқанованың «Шатыр астындағы Мен» трагикомедиясының басты идеясы – жекелеген адамдардың өмірлік құндылықтары туралы тікелей авторлық көзқарас позициясынан қоғамға зер салу. Кейіпкерлер өздерін «Шатыр астының халқы» деп атайды. Драматург шатыр астындағылардың бір күндік өмірі негізінде олардың қилы тағдырларын, адами қасиеттерін айқындайды. Күнделікті қызмет бабындағы қарым-қатынастың өзі-ақ пьеса кейіпкерлерінің бір-біріне ұқсамайтын түсінік-танымдарын, мақсат-мұраттарын әйгілейді.

Мекеме басшысы Сапақ Саталович әр жерде бір бой көрсеткенімен, оның ішкі әлемі беймәлім, айналасына көзқарасы бейтарап күйде қала береді. Пьесада оның өзінен гөрі отырған орны – қызмет сатысы мәндірек көрінеді. Анти-Шректің көкейін тесетін Сапақ Саталовичтің лауазымы. Ішкі әлемі неғұрлым айқара ашылып, тип ретінде танылатындардың бірі – Анти-Шрек. Өзінен жоғары лауазым иесінің алдында маңдайы жерге тигенше иілуді ар көрмейтін, ал төмен сатыдағы қызметкерлерге мұрын шүйіре, пысқыра қарайтын мансапқорлығы Анти-Шректің басты ерекшелігі. Ал Буфо – адал, жаны таза адам. Бәлкім оның жолы болмай жүргендігі, өз өміріне көңілінің марқаймауы да содан. Айналасындағылардан жапа шегіп, «екі түйе сүйкенсе, ортасында қалып» күн кешуге еті үйренген азаматтың өмірі екіұдайы. Пьесадағы әлсіз, өз мақсат-мүддесі, шындық пен әділет үшін тартысқа түсуге қауқарсыз Буфо Анти-Шрек сияқтылардың ығымен жүруге, солардың айтқанына көнуге мәжбүр. Беймоның (Беймезгілдің) тарапынан өзіне қарата айтылатын ащы сынға ұқпаған, естімеген сыңай танытуы Буфоның моральдық әлсіздігінен хабар береді. Оның жалғыз қорғаныс амалы – Анти-Шрек сынды типке ұқсас адамның бет-пердесімен тіршілік кешу. Мысалы, ол аяқ астынан болған зілзаладан көз жұмған Анти-Шректің қазасында марқұм туралы жалынды жалған сөз сөйлей салуды ар санамайды. Түптеп келгенде, Буфоның ішкі әлемі мүлде бөлек. Жаны нәзік, шынайы талант пен хас өнерді саралай, бағалай білетін азамат.

Ашық сөйлеп, әрнәрсеге әділ баға беруден қаймықпайтын ерекше мінезді Беймезгілдің (Беймо) образы пьесада жеткілікті дәрежеде сомдалмаған. Ол тек авторлық позиция тұрғысынан пьесаның ішкі қабатында жекелеген кейіпкерлердің мінін ашық айту үшін ғана қызмет ететіндей. Мұндай пікір Беймоны тұлғаландыра түсіп, бірінші планға жылжытса, пьесаның идеялық құндылығы арта түсер ме еді деген пікірден шығады.

Жалпы пьесаның негізгі идеясы адамдар арасындағы жалтақтық, жағымпаздық, бір-біріне тәуелділік сынды еркін тыныстап өмір сүруге кедергі келтіретін жағымсыз құбылыстардан арылар күн туар ма екен деген толғаныстардан тамыр тартқан. Қаламгердің басқа да шығармаларында өрістейтін өмірдің терең қайшылықтары туралы ой-толғаныстары «Шатыр астындағы Мен» драмасында да өзінше тұжырым тапқан деуге болады.

С. Асылбекұлының «Күзгі романс» драмасында отбасылық драма деңгейінде көтерілетін проблемалар өмірге деген прагматикалық, идеалистік көзқарастардың бітіспес тартысынан тамыр тартады. Екі шаңырақты да шайқайтын мәселе – ерлі-зайыптылардың өзара түсініспеушілігі. Бірақ лирикалық драмадағы бірқатар ситуациялардың бұлыңғырлығын атап өтуге тура келеді. Кейіпкерлерді бірыңғай

жағымды-жағымсыз деп саралап, екі лагерьге бөлуден аулақпыз. Алайда отбасы ойран болып жатқанда, алаңсыз шарап ішіп, өзге біреуге сөз салатын Сайлаудың әрекеттері автордың динамикалы түрде дамытатын идеясымен үйлеспейді. А. Пугачеваның «Күзгі сүйіс» өлеңінің құшағында сары күзде танысып, өзара терең түсіністікпен тіл табысқан Сайлау мен Сюзаннаның арақатынасын автордың біршама қолдайтыны анық. Ал екінші планда қалып қойған Сайлаудың әйелі Назымның жағдайына неліктен назар аударылмайды? Сайлау неліктен жан жары, балаларының анасы, өмірдегі серігі Назымды емес, Сюзаннаны таңдады? Бір жағынан, жағдайды дұрыс түсінбеген Назымды ақылға шақырған орнына, үнсіз күйде Сюзаннаға кете баратын өнертанушы жігітті не аңғал, не есепшіл деп ажыратып айта алмайсыз. Сабырын ашуға жеңдірген Назымның ішкі арпалысына, Сайлаудың сыртқы әрекеттерінің мотивациясына жете көңіл бөлінбегендігі драманың айтар ойын тек бетінен ғана қалқып өткендей әсер қалдырады.

Сайлауға тән мінез босаңдығын Софы Сматаевтың «Көгілдір такси» атты лирикалық драмасындағы Қайыржаннан көреміз. Бір сәттік сезім-күйге бола жан жарынан, баласынан қол үзіп қалған Қайыржан, бір жағынан, Сайлаудың келешектегі кейпі тәріздес. Қайыржан курстасы – министрдің қызы Клараның қармағына ілігіп, отбасынан, тұнық арманынан айырылған еді. Дүние, билік, мәнсаптың шырмауында қалған азамат ішкі жан дүниесімен кезінде өзі опасыздықпен тастап кеткен жақындарын сағына күн кешеді. Ол өмір бойы кінә жүгін үнсіз арқалап келген жан. «Мен бүгін полковникпін. Ертең генералын да бермек. Бірақ одан не пайда. Жанымның рахаттарын карьераға алмастырып, өзімді-өзім тонаған қарақшымын мен...» [2, 169].

Жалпы Қайыржан бейнесі екіұдайы: адал заң сақшысы болуды асқақ арманға балаған бір кездердегі Қайырбай енді «екі жеп биге шыққандай» қызмет жолында өсудің жеңіл соқпақтарымен жүреді. Өзінше принципшіл: қоғамның, ұлттың бетіне шіркеу болған нашақор қазақ жастарымен, қылмыскерлермен күреске барын салады. Жоғары лауазымдылардың алдында жағымсынуды да артық көрмейді. Оның үстіне бірбеткей принципшіл болуға қызметтегі сыбайластары да мұрша бермейді (Оның небары жиырма мың теңгені құрайтын мардымсыз жалақысына қаратпайтын Гога, Вахит тәрізді сыбайластары және бар).

Сезім жетегінде жүріп, ұйыған отбасынан айырыла жаздайтын азамат бейнесін Сұлтанәлі Балғабаевтың «Ғашықсыз ғасыр» пьесасынан да көреміз. Пьесадағы кейіпкерлер топтамасына қарап, пьесадағы қозғалатын негізгі мәселе бүгінгі зиялылар өмірі ме деп қаласыз. Алайда қаламгердің бір жанұядағы отбасылық драма арқылы қазіргі замандасдарымыздың бақытқа қол жеткізу мен оны бағалау, адамгершілік принциптер туралы көзқарас-пайымдарын саралағанына көз жеткіземіз.

Шығармадағы сүттей ұйыған отбасының берекесі мен бақытын азсынған Қайырбай драмалық ситуацияны тудырушы басты кейіпкер бола тұра, характерологиялық жағынан соншалық ашыла қоймаған. Алғашқы актіде ол жолдасжора, ағайын ортасында Фаридамен күміс тойын тойлап жатқан үлгі тұтарлық, мақтаулы азамат. Алыста қалған жастық күндерін еске алып отырғанда да, Қайырбай мен Фариданың қол ұстасып, баянды ғұмыр кешіп келе жатқандары мол сеніммен суреттеледі. Аяғы ауырлаған ашынасы Нәзікеш мұны күте-күте тағаты таусылып, Фариданы ашық «әңгімеге» шақырған кезінде де Қайырбай бейқам; кешегі күміс тойдың әсері әлі қарқамаған, мұрнының астынан әндетіп те қояды. Әуелде Қайырбайдың бейне бір ешнәрседен хабарсыз бейкүнә түр-тұрпатына қарап, жас қыздың мына қылығы алаяқтық болып та көрінеді. Бірақ Нәзікеш те осал адам емес-ті.

Пьесадағы тақырыптық жағынан басты назардағы кейіпкерлер – өмір бойы Фариданы сүйіп өтіп, оған қол жеткізе алмаған Руслан және Қайырбайдың серілік сезімін «Қозы мен Баянның» ұлы махаббатына балаған Нәзікеш. Екеуі мүлде кереғар бейнелер. Бетбақтыққа салынып, біреудің ширек ғасыр бірге жасасып келе жатқан жарын тартып алып, одан сәби сүйіп, сезімі сенімін ақтамаған соң, өзге біреудің етегіне жармасып тағы кете беретін Нәзікешке қарағанда, Русланның сезімі тұнық. Ол ғашықтық сезімін іште тұншықтырып, Фариданың бақытты болуын тілеген жігіттің өмірге, адамдарға деген ақ пейілі таза көңілден жол тартады. Ол – Фариданың сүйе тұра, Қайырбайдың жетістігіне қуана алатын, қайғысына ортақтаса алатын жан.

Қазіргі заман келбетін бейнелеген драмаларды зерделей отырып, біз драматургтеріміздің түрлі тақырыптарға қалам тербегенін байқаймыз. Олардың қатарында қоғамның әлеуметтік, саяси, мәдени-рухани ахуалынан сыр шертетін туындылардың алуан түрі ұшырасады. Көркемдік деңгейі, идеялық нысанасы әрқилы

драмалардағы халық арасынан алынған кейіпкерлер де түрлі сипатта көрінеді.

Бүгінгі драматургияда саяси-экономикалық дағдарыс, нарықтық қатынастардың дендеп енуі салдарынан қоғамда орын алған руханипсихологиялық ахуалды зерделеу үрдісі айқын аңғарылады. Ұлт тіршілігінің әлеуметтік-тұрмыстық, мәдени-рухани қабаттарын тереңінен қаузай ақтарған шығармаларда бүгінгі замандастарымыздың қилы азаматтық, моральдық көзқарастары мен өмірлік ұстанымдары бедер тауып жатады. Сайып келгенде, тұтастық күйінде олар қазіргі қоғамдық сананың қия-қалтарыстарына жетелейді.

Әдебиеттер

1 Исабеков Д. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2003. – Т. 5. – 360 б.
2 Сматаев С. Көгілдір такси. Көп томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2008. – Т. 14. – 376 б.

References

1 Issabekov D. Bes tomdyq shygharmalar zhinaghy. – Almaty, 2003. – T. 5. – 360 b.
2 Smatayev S. Ko'gildir taxi. Ko'p tomdyq shygharmalar zhinaghy. – Almaty, 2008. – T. 14. – 376 b.

ҒТАХР 17.82.30

Картаева А.М.[1], Қайырбаева А.М.[2],

[1]С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің профессоры, ф. ғ. д.,
[2]Филология мамандығының магистранты, Өскемен қ., Қазақстан,
e-mail: kartaeva@mail.ru

М. ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНЫҢ ЖАЗЫЛУЫ МЕН ЖАРИЯЛАНУЫ

Мақалада қазақ халқының ұлы шығармасы М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының жазылу тарихы мен жариялануы сөз болады. М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясын жазуға кірісерден бұрын Абайдың өмірі мен шығармашылығын зерттеп келгенін, арнайы деректер жинап, материалдар іздеп, бұрыннан білетіндерін толықтырып, көп еңбектенгені жайлы айтылады.

Авторлар М.Әуезовтің өз мәлімдеуіне сүйеніп, мақалада «Абай жолы» эпопеясына қатысты материалдар тапшы болғандықтан, ақынның әдеби мұрасы басты деректерінің бірі болған деген ұстанымды негізге алады. Жазушы Абай поэзиясын соншалықты терең түсініп, ақын жанының қыры мен сырын тану арқылы Абайдың бүкіл болмыс-бітімін, тыныс-тіршілігін көзбен көрсетіп, қолмен ұстата білді деген тұжырымға келеді.

Түйін сөздер: Абай жолы, роман, эпопея, жазушы, шығармашылық, ақындық тұлға, әлем әдебиеті, қолжазба.

Kartayeva A.M., Kayirbayeva A.M.

Origin and publication of M. Auezov's epic novel «the path of Abai»

Article tells about origin and publication of M. Auezov's epic novel «The Path of Abai». Tremendous work has been done to create this epic novel. He conducted a research in which he studied Abai's works and life, searched for information, and completed current knowledge about Abai.

Authors, basing on the M.Auezov's own material, hold the opinion that legacy novel of the poet is the main source of information, as article has insufficient amount of information. Article concludes that poet interpenetrated Abai's life from different perspectives and portrayed it.

Key words: Way of Abai, novel, epic, writer, work, poetic personality, foreign literature, manuscript.

Картаева А.М., Кайырбаева А.М.

Создание и публикация романа-эпопеи М. Ауэзова «Путь Абая»

В статье говорится об истории создания и публикации романа-эпопеи «Путь Абая» М. Ауэзова. Для создания эпопеи «Путь Абая» автором была проделана огромная работа и прежде, чем приступить к написанию романа, он занимался исследованием жизни и творчества Абая, поиском материалов, сбором специальных сведений и пополнением имеющихся знаний.

Авторы, основываясь на данные самого М. Ауэзова, придерживаются позиции, согласно которой одним из главных сведений является само литературное наследие поэта, так как в статье недостаточно материала относительно эпопеи «Путь Абая». В заключение приходит к выводу, что писатель настолько глубоко проникся поэзией Абая, что смог передать всю сущность и бытие Абая посредством познания всех граней души поэта, его сокровенных мыслей и душевных тайн.

Ключевые слова: Путь Абая, роман, эпопея, писатель, творчество, поэтическая личность, зарубежная литература, рукопись.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

М. Әуезовтің тынымсыз іздеп-зерттеген, ұзақ уақыт бойына шұғылданған тақырыптарының ең бастысы, негізгісі – халқымыздың ұлы ақыны Абайдың өмірі мен шығармашылық мұрасы және ақындық қызметі. Бұл тақырып оның шығармашылық өмірінің басты мақсатына айналды.

М. Әуезов Абайға арналған еңбектерін жазуды ерте кезден-ақ ойлаған. Сөйтсе де ол Қазан төңкерісінен кейінгі жылдардан бастап-ақ Абай мұрасының жиналуы мен зерттелуі туралы мәселеге қызу араласа бастаған еді. Абай тақырыбына жазушының нақты қай кезден бастап кіріскені туралы Л.М. Әуезованың деректерінен мынадай мәлімет алуға болады: «М.О. Әуезов өзі мұғалімдер семинариясының шәкірті, ал содан кейін Ленинград университетінің студенті болып жүрген кезінің өзінде-ақ Абайға ерекше ынта қоя бастағанын жазған болатын. Болашақ эпопеяның авторы осы жылдардың өзінде-ақ Абайдың жақындары – зайыптары Әйгерім (1918 жылы қайтыс болды), Ділдалармен (1924 жылға дейін өмір сүрген), ақынның әкесі Құнанбайдың тоқалы Нұрғаныммен, ақын Көкбаймен және басқаларымен әңгімелесіп, сұрастыра жүріп, өз кейіпкерлерінің өміріне тікелей қатысты көптеген қызықты фактілер жинап алған еді. Сондай-ақ қазақ әдебиеті классигінің өмір тарихына байланысты көптеген қызықты мәліметтерді жазушының атасы Әуез айтып берген болатын. Ол Абай Құнанбаевты жақсы білетін, оның үстіне ақынның замандасы еді» [1, 18].

Мұхтар Әуезов «Абай жолы» роман-эпопеясын жазуды мақсат еткен соң, қалайда ұлы ақынның өмірі мен шығармашылығын терең зерттегені сөзсіз. Алайда, Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясын жазуға кірісерден (1937 жылдан) әлдеқайда бұрын Абайдың өмірі мен шығармашылығын зерттеп келгені ақиқат. Бірақ шындап Абай туралы кесек көркем туынды жазуға бел байлаған жазушы арнайы қосымша деректер, материалдар іздеп, бұрыннан білетіндерін толықтырап, тағы көп еңбектенген. «Бұл жерде атап айтатын нәрсе, тарихи деректер, өмірде болған деген оқиғалар. Абайдың өзіне, айналасындағы адамдарға қатысты нақтылы жайлар, сондай-ақ Абай заманын сипаттайтын кезеңдер – бұлар қанша мол, қаншалықты құнды болғанымен көркем шығармаға тек тірек боларлық мағлұматтар ғана. Ендеше, Әуезов абайтанудың негізін салған теңдесі жоқ ғұлама ғалым болғанымен, егер ол сонымен қатар ұлы суреткер болмаса, «Абай жолы» дүниеге келмес еді дей аламыз», – деген З. Ахметовтің пікірінен М. Әуезовтің ғалым болғанымен жазушылығы болмаса «Абай жолы» роман-эпопеясының дүниеге келмеуі мүмкін емес екенін білеміз [2, 68].

«1942 жылы М. Әуезовтің «Абай» романының бірінші кітабының шығуы қазақ әдебиетінің ғана емес, республиканың мәдени өміріндегі тарихи оқиғалардың бірі болды» [3, 404]. «Абай жолы» роман-эпопеясының жариялануы өте күрделі әрі маңызды жол болды. М. Әуезов алғашында Абай туралы романын үш кітап етіп жазып, «Телғара» деп атамақшы болады. Жазушы 1940 жылы күзде «Абайдың» алғашқы кітабын бітіреді. Қолжазбаның ортасынан асқанда шығарма көлемдене түсіп, 2-ші кітапқа жалғасады. «Телқара» деген аттың орнына «Абай» деп жазылады. Латын әрпімен жазылған қолжазбаны басып шығаруда көптеген қиындықтарға ұшырайды. Ең бірінші, 40-шы жылы графика ауысып, орыс графикасымен қайта жазуға тура келеді. Бірақ ұзақ талқылаудан соң роман латын әрпімен терілуге жіберіледі. Сол уақытта баспаның бас редакторы болып тұрған профессор Б. Кенжебаев ешкімнің рұқсатынсыз 1942 жылы кітапты басып шығарады. Сол үшін Б.Кенжебаевтың жеке басына көптеген қиындықтар туғызады. «Міне, осындай қысталаң, өзексіз тар, өңезе кезеңде Бейсембай Кенжебаевтың тәуекелі – қайталанбас рухани ерлік, қайталанбас кісілік», – деп Қ. Ергөбек ғалымның ерлік ісіне тәнті болады [4, 35]. Байқап отырсақ, Б.Кенжебаевтың азаматтығы мен батылдығы болмаса, «Абай» романының шығу-шықпауы, әрі қарай жазылуы-жазылмауы неғайбыл еді. Осылайша, «Абай» халқының қолына тиеді.

«Абай жолы» роман-эпопеясында қазақ халқының ұлттық мақтанышы, дана кемеңгері Абайдың өлмес-өшпес, жанды бейнесі суреттеледі. «Абай жолы» әлем әдебиеті тарихында ұлы шығарма ретінде қабылданған. Ол ізгілік пен сұлулықтың шарайнасындай, ақындық даналық пен нәзік сыршылдықтың телегей теңізі іспетті. Суреткердің негізгі мақсаты – Абайдың өмір-тарихын ежіктеп көрсету емес, оның рухани кесек, бірегей тұлғасын барша адамзатқа, ғаламзатқа ортақ өнердің жарық жұлдызы екендігін таныту. Жазушы Абайдың кемеңгерлік, ақындық, қайраткерлік, адамгершілік болмысын жан-жақты терең аша білген», – деп ғалым С.Негимов «Абай жолы» эпопеясының құндылығын атап көрсетеді [5, 107].

«Абай жолы» – қазақ халқын әлемге танытқан ұлы шығарма. Халқымыздың дана ойшылы, кемеңгер ұлы, классик ақыны Абай Құнанбаевтың ақындық, гуманистік, демократтық, қайраткерлік тұлғасын сомдай отырып, қазақ елінің жарты ғасырлық тарихын, өмір болмысын, тыныс-тіршілігін, салт дәстүрін кең құлашпен суреттеп берген дәуірлік туындысы. Мұхтар Әуезовтің атын әлемге жайған, әлем әдебиетінде суреткерлік қолтаңбасын қалдырған бас кітабы. Роман-эпопея мәңгілік тақырыпты қозғаған әр заманда да өзекті болып келетін, сан ғасырлар адам баласының сүйіп оқи берер, рухани нәр берер байлығы болып қалады.

Өмір тәжірибесі мен суреткерлік шеберлігі ұштала келе Әуезовтің тарих тереңіне бойлай отырып, басты кейіпкер – Абай образы арқылы бүкіл бір дәуірдегі халықтың әлеуметтік, тарихи шындығын көрсететін көлемі жағынан ірі эпикалық туынды жазу идеясы туындайды. Бұл идея жазушыға аяқ асты келген жоқ. Абай шығармашылығына деген оның қызығушылығы жиырмасыншы жылдардан пайда бола бастайды: ұлы ойшыл-ақынның өмірі, шығармашылығы жайлы деректерді жинастырып, зерттеп, ол туралы мақалалар жазады; ақынның жеке өлеңдерін бастырады; өзі тапқан тың деректермен толықтыра Абай өмірбаянын жазады.

Абайдың өміріне байланысты жазба деректердің аздығы жазушыға көп қиындық туғызады. Сол уақытта болған көптеген оқиғалармен М. Әуезов жас кезінен таныс болған. Эпопеяда өзі сомдап шығатын болашақ кейіпкерлерінің кейбіреулерімен кездеседі. Ақынның өміріне қатысты жазба материалдармен қоса, ауызша деректерді жинағанын М. Әуезов өзі жазған болатын. «Мен роман жазбақ болғаннан кейін, керекті материалды әртүрлі жолмен өзім жинай бастадым. Абайдың жасы қазір жүз онға жуықтады, – өзі маған кездескен жоқ. Сондықтан, мен оның балалық, жастық шағын, жігіт кезін көрсету үшін, Абайды көзбен көрген адамдардың аздаған естеліктеріне сүйенуге мәжбүр болдым. Рас, өзімнің сол Абай шыққан жердің қазағы болғандығымның біраз пайдасы тиді: жасаңдау кезімде Абайды жақсы білетін адамдармен – кемпір-шалдармен кездескенім бар. Олардың кейбіреулері тіпті Абайдан бірнеше жас үлкен де адамдар еді...», – деп жазушы эпопеяға қалай материал жинағанын оқырманға түсіндіреді [6, 109].

М. Әуезов эпопеяға материал жинамақ болып кіріскенде көп нәрсені аңдамай өткізіп алғанын өкініп айтады. Абайды көрген-білген адамдардың көбі қартайып қалғандықтан, олардың жадынан көп нәрселер шығып кеткені жазушыға қиындықтар туғызады. Абай өмірін биограф ретінде зерттеп жүргенде, М. Әуезов ақын өлеңдерін көп адамның аузынан жазып алып, 40 пайызын ғана қалпына келтіргені туралы мәлімет береді. Абай қайтыс боларынан сегіз жыл бұрын ғана шәкірттеріне өлеңдерін жинастыруды ескерткен. Сол жылдан бастап, ақын өлеңдерінің көбінің нақты жылы белгіленіп отырғанын М. Әуезов атап көрсетеді. Сондықтан «Абай жолы» роман-эпопеясын жазуда жазушыға Абай өз шығармашылығы арқылы көмекке келгенін мәлімдейді.

М. Әуезовтің өз мәлімдеуіне қарағанда, «Абай жолы» эпопеясына қатысты материалдар тапшы болғандықтан, ақынның әдеби мұрасы басты деректерінің бірі болып саналады. Абай дәуірінің әлеуметтік шындығын терең де дәл түсінуден туған «Абай жолы» эпопеясының тарихи жағынан нақтылығына, оның көркемдік тұрғыдан суреттелуіне ақынның өз шығармашылығы да едәуір көмек болды. М. Әуезов Абай поэзиясын соншалықты терең түсініп, ақын жанының қыры мен сырын тану арқылы Абайдың бүкіл болмыс-бітімін, тыныс-тіршілігін көзбен көрсетіп, қолмен ұстата білді. Абай шығармалары сол дәуірдің әлеуметтік құбылыстарын ашуға көмек беретін жазушы үшін табылмас дерек көздері болды. «Ең анық деректер, – дейді М. Әуезов – Абай өлеңдерінің соңғы жылдарына жатады, бұл кезде ол өзінің достарына өлеңдерін бір кітапқа тиянақтауға рұқсат етті. Демек, маған өз шығармаларымен Абай көмекке келді, 1885 жылдан бастап оның шығармаларының жылдары көрсетілген» [7, 400]. «Абай жолы» эпопеясын жазарда ақын шығармашылығының көп көмекке жарағанын жазушы атап көрсетеді.

Екінші бір пікірінде жазушы сол ойын онан да гөрі нақтылай түседі: «Екінші кітапта, – дейді жазушы,- мен бірінші кітаптан гөрі Абайдың өлеңдеріне жиірек үңілдім және бұл заңды да өмірінің бұл шағында Абай өзінің бүкіл ойын, алған әсерлерін өз туындыларында қалдырып кеткен» [7, 403]. Яғни, жазушы эпопеяның екінші кітабында Абай өлеңдерін көп келтіргенін ескертеді. Жазушының дерегі бойынша, жұмыстың осы бөлімінде «Абай жолы» роман-эпопеясындағы ақын өлеңдері мен қарасөздерінің қолданылуы мен оның жүзеге асуы мәселелеріне зер салып, арнайы зерттеп көрейік.

«Мұхтар Әуезовтің романы, ең алдымен, поэзия сазына толы, сиқырлы сұлу алыс жағалауға жетелейді. Ол алыс жағалау біз үшін кеңістік пен уақыт қойнауында, бірақ сол тылсым әлем бұл кітапта біздің қазіргі болмысымызбен қандай қоян-қолтық жымдасқан, өйткені ол халықтың тағдыры басқалардан ала бөтен ерекше болып саналмайды», – деп Андре Стиль «Абай жолы» эпопеясын оқығанда алған өзінің әсерін шабыттана жеткізеді [8, 42]. Расында да эпопеяны оқып отырған оқырман өлеңмен өрілген поэзиялық шығарманы оқып отығандай әсерде болатыны анық.

М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында негізінен көтерілетін мәселе –Абайдың ақындығы мен даналығы. Бізге мәлім тарихтағы Абай – ең алдымен ақын, ойшыл, философ, сазгер. Абайдың қоғамдық-гуманистік еңбегін оның ақындық қызметінен бөліп алып қарауға болмайды. Өйткені Абайдың «надан зұлымға кектеніп, шиыршық атып толғанғанда», халқын прогресс пен өнер-білімге үндегенде негізгі құрал еткені – поэзия, яғни ақынның өз тілімен айтқанда «улы сия, ащы тіл». Сондықтан да «Абай жолы» эпопеясында оның ақындығы жайындағы тақырыптың көрнекті орын алуы мейлінше табиғи әрі заңды.

«Абай жолы» роман-эпопеясында Абайдың кемеңгер ақын болып қалыптасуы қалай жазылғанын академик-сыншы М. Қаратаев былай сипаттайды: «...Ұлы ақынның кейбір өлеңдері мен әндерінің туу процесіндегі өнерпаздық актыларын, оның философиялық толғануларын сондай шеберлікпен қайта тірілткен. Абайдың ішкі дүниесін суреттегенде Әуезов еш жерде де оның мейлінше нәзік ақын жанының байлығын, сол жанның кереметтей сарындары мен құлпырған құбылыстарын көрсетуге сараңдық, іштарлық қылмайды» [9, 310]. Абай поэзиясы эпопея үшін құнды дерек көздері болды. Бұл мәселе ғалым Е.В. Лизунованың «Современный казахский роман» деген монографиясының «Поэзия Абая – главный документ романа эпопеи» деген бөлімінде қарастырылады [10]. Аталмыш еңбекте эпопеяда кездесетін Абай поэзиясын шығарма мәтінімен салыстыра отырып, «Абай жолы» роман-эпопеясының басынан аяғына дейін Абайдың дәуіріне қатысты оқиғаларды баяндауда, образдар жасауда ақын шығармашылығына сүйенгенін көрсетіп береді.

«Абай жолы» роман-эпопеясындағы ақын поэзиясы туралы академик З. Ахметовтің пікірінде нақты айтылған еді. Мәселен: «Поэзия Абая служила опорой для глубокого постижения социальных и нравственных идеалов поэта, его эстетических взглядов, а также для понимания той социальной среды и исторических условий, в которой эта поэзия родилась» [11, 236].

Өз заманының оқырмандарына жақсы таныс, әрі зор тәрбиелік маңызын кейінгі дәуірлерде де жоймаған Абай поэзиясы эпопея авторы үшін құнды дерек көзіне айналып, соның көмегімен ол ағартушы ақынның шығармашылық мұрасының аса зор қоғамдық мәнін көрсетуге тырысты. Эпопеядағы көптеген көріністерді Абай поэзиясының әсерінен туған деп айтуға толық болады. Бірақ ең бастысы – Абайдың іс-әрекеттерін суреттейтін, рухани дүниесін аша түсетін сәттерді жазушы ақын, ағартушы әрі ойшыл ретіндегі ұлы жетістіктерімен байланыстырады. Шындығына келсек, жекелеген болмаса Абайдың жалпы поэтикалық шығармалары 1886 жылдан дүниеге келген, яғни оларда жасы толысқан (40 жастан асқан) Абайдың өмірінің соңғы жиырма жылындағы ақындық бейнесі, ойлары мен көңіл күйі көрініс тапқан.

Ал эпопеяда болса, Абай тағдырының барлық, яғни он үш жасынан өмірінің соңына дейінгі кезеңдерін көрсету көзделген болатын. 1-кітапта Абайдың он үш жасынан 25-ке дейінгі жасы, 2-кітаптың басында 30-ға тақаған, соңында қырықтан асқан жасы суреттеледі. Осылайша бүкіл 1-кітап пен 2-кітаптың басым бөлігі поэтикалық туындыларында ақынның жас шамасы суреттелген кезеңдерін қамтиды. Ғалым Р. Бердібаевтың сөзіндегі: «Шығарма қаhарманының ақын болуы романистің қиял құсын шарықтата шабытты сөйлеуіне, әлем құбылыстарын ақынның көзімен танып білуіне, романтикалық серпілістерге көтеріліп отыруына мүмкіндік берген», – деген пікірінен эпопеяның бас кейіпкерінің ақын болуы жазушы шабытына айрықша әсер еткенін көруге болады [12, 81].

Дегенмен эпопеяны жазу үстінде Әуезовтің көз алдында оның көркем туындыларындағыдай Абайдың ақындық, азаматтық бейнесі тұрғандығы анық. Сөйтіп эпопея авторы ақынның әрі ағартушының ішкі жан дүниесін көрсете отырып, басты кейіпкер Абайдың сенім ұялататын көркем бейнесін жасады.

Әдебиеттер

1 Әуезова Л.М. М.О.Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары. – Алматы: Мектеп, 1977. – 272 б.
2 Ахметов З. Даналық тағылымы // Абай. – 1997. – № 2-3. – Б. 63-68
3 Ысқақұлы Д. Сын талқы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 416 б.
4 Ергөбек Қ. «Абай» романы қалай жарық көрді? / Кітапта: Мұхтар мұрасы – Наследие Мухтара: Ғылыми мақалалар мен зерттеулер. Құраст. Ш.Ыбыраев, С.Қорабаев. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 352 б.
5 Негимов С. Әдебиет әлемі. – Алматы: Ана тілі, 2008. – 256 б.
6 Әуезов М. Шығармалар. 12 томдық. – Алматы: Жазушы, 1969. – 12 т. – 536 б.
7 Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы: ҚМКӘБ, 1959. – 555 б.
8 Андре Стиль / Кітапта: М.Әуезов тағлымы: Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Жазушы, 1987. – 432 б.
9 Қаратаев М. Туған әдебиет туралы ойлар. – Алматы: Қазмемкөркемәдбаспасы, 1958. – 444 б.
10 Лизунова Е. Современный казахский роман. – Алма-Ата: АН ССР, 1964. – 305 с.
11 Ахметов З. Роман-эпопея Мухтара Ауэзова. – Алматы: Санат, 1997. – 288 б.
12 Бердібай Р. Тарихи роман. – Алматы: Санат, 1997.- 336 б.

References

1 Auezova L.M. «M.O.Auezov tvorchestvosynda Kazakhstan tarihynin problemalari». – Almaty: Mektep, 1977. – 272 p.
2 Akhmetov Z. Danalyk tagylymy // Abai. – 1997. – № 2-3. – Pg. 63-68
3 Iskakuly D. Syn talky. – Almaty: Sozdik-Slovar', 2005. – 416 p.
4 Ergobek K. «Abai» romany kalay zharyk kordi? / Book: Mukhtar murasi – Nasledie Mukhtara: Gylymi makalalar men zertteuler. Draftsman S.Iribayev, S.Korabayev. – Almaty: Kazakhstan, 1997. – 352 p.
5 Negimov S. Adebiet alemi. – Almaty: Ana tili, 2008. – 256 p.
6 Auezov M. Shygarmalar. 12 vol. – Almaty: Zhazushy, 1969. – 12 vol. – 536 p.
7 Auezov M. Ar zhyldar oylari. – Almaty: KMKAB, 1959. – 555 p.
8 Andre Stil / Book: M.Auezov taglymy: Adebi-syn makalalar men zertteuler. Draftsman R. Nurgaliev. – Almaty: Zhazushy, 1987. – 432 p.
9 Karatayev M. Tugan adebiet turaly oylar. – Almaty: Kazmemkorkemadbaspasy, 1958. – 444 p.
10 Lizunova E. Sovremennyi kazakhskyi roman. – Alma-Ata: AN SSR, 1964. – 305 p.
11 Akhmetov Z. Roman-epopeya Mukhtara Auezova. – Almaty: Sanat, 1997. – 288 p.
12 Berdibai R. Tarihi roman. – Almaty: Sanat, 1997.- 336 p.

ҒТАХР 17.07.51

Мәмбетов Ж.,

М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының
жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: zholdas_19@mail.ru

АҚЫН БАУЫРЖАН ЖАҚЫПТЫҢ ЛИРИКАСЫ

Мақалада белгілі ақын Бауыржан Жақыптың шығармашылық өсу жолы, ақын лирикасының көркемдік ерекшелігі жан-жақты сөз болады. Зерттеуші Б. Жақып шығармаларының идеялық мұратын айқындап қана қоймай, оның сөз қолданудағы өзіне тән даралық сипатын, стильдік ерекшелігін де нақты талдап көрсете алған. Зерттеу жұмысында ақынның әр кезеңдерде жазылған лирикалары ғылыми-теориялық тұрғыда салыстырыла талданып, зерделенген. Әр жылдары шыққан өлеңдер жинақтарынан мысалдар келтірілген.

Түйін сөздер: лирика, психологизм, символизм, поэтика, сюжет, композиция, лирикалық қаһарман, философиялық лирика.

Mambetov Zh.

The lyrics of Baurzhan Zhakup

The article discusses the ways of formation of famous poet Baurzhan Zhakup's creativity, also the artistic features of his lyrics are comprehensively investigated. The author not only reveals the ideological and thematic content of the works of B.Zhakup, but also reveals the originality of his style and language. The work shows comparative and scientific-theoretical analysis of the poet's lyrical works written in various periods of his life. There are some examples of the poems created by him in various years.

Key words: lyrics, psychologism, symbolism, poetics, plot, composition, lyrical hero, philosophical lyrics.

Мамбетов Ж.

Лирика Бауыржана Жакупа

В статье рассматриваются пути становления творчества известного поэта Б.Жакупа и всесторонне исследуются художественные особенности его лирики. Автор не только раскрывает идейно-тематическое содержание произведений Б.Жакупа, но и выявляет своеобразие его стиля, языка. В работе проводится сопоставительный и научно-теоретический анализ лирических произведений поэта, написанных в различные периоды его жизни. Приводятся примеры из стихотворений, созданных в разные годы.

Ключевые слова: лирика, психологизм, символизм, поэтика, сюжет, композиция, лирический герой, философская лирика.

Ақындық өнерге сол сексенінші жылдары келген толқынның ішінде өзінің асау жырларымен есте қалған, лирикалық жанрда да, эпикалық жанрда да өндіріп жазып жүрген бүгінгі белгілі ақынның бірі – Бауыржан Жақып. Бауыржанның алғашқы жырлары өз дәуірінің барлық ақындары секілді Отан, туған жер, комсомолдар, тың игерушілер, ғарышкерлер туралы болып келеді. Жас ақын айнала қоршаған ортадан нені көрді, кеңестік идеология нені қалай ұқтырды ол солай жаза бастаған еді. Оны басқаша жазбады деп өткен уақыт үшін кіналай да алмаймыз. Өйткені кеңес заманында кез-келген құбылысқа өзінше ой айту, субективті пікір білдіру ол қоғамның мүддесіне жат болатын.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Ол тұстағы ақындардың негізгі тақырыптары жарқын болашақ туралы, алдарында өткен аға ұрпақтың, төңкерісшіл ата-бабаларының ерліктері жайлы ғажайып оқиғалардан сыр түю, коммунистік идеологияның арқасында бала күнінен санаға орныққан бақытты өмірді жырлау болды. Кез-келген адамды өмір мен өлім, айнала қоршаған орта мәселесі толғандырмай қоймайды. Қолына қалам ұстаған ақын ешқашан да өзінің айналасында өтіп жатқан құбылыстарға риза болған емес, ол әрдайым жақсылық пен жамандық туралы, зұлымдық пен әділдік туралы, өмірдің мәні мен мазмұны туралы толғанып ой толғауға бейім тұрады. Оның жырға өзек еткен тақырыбы көбінесе өз тағдырымен, өз өмірімен сабақтас болып келеді. Сондықтан да Бауыржанның алғашқы шығармаларының өзінен-ақ оның туған жері, өскен ортасы, білім алған, алғаш қадам басқан аймақтары жайындағы алғашқы таным-түсініктерін, солардан түйген ойлары мен жылт еткен сезімдерін көре аламыз. Бұл Тек Б. Жақыпқа ғана емес, шығармашылық жолын сол тұста бастаған барлық талант иелеріне тән құбылыс. Кез-келген талант иесі – ол қашан да болса өз дәуірінің ұлы болып қала бермек. Бауыржан да қолына қалам ұстаған бозбала шағынан бастап-ақ өзіне таныс оқиғаларды өз өлеңіне арқау етеді. Оның балаң кезіндегі жырларынан кеңестік дәуірге тән саяси ұраншылдықты, комсомолдарға тән потриотизмді айқын аңғарамыз. «Бір гитара, бір сыбызғы, тың күркесі...», «7 ноябрь. Алматы кеші» өлеңдерінен сол дәуірдің саясатының лебін сеземіз. Ақынның балауса лирикасынан сол заманның сазын ұғамыз, ақынның өмір жолының кейбір қалтарысын тап басып танығандай боламыз.

Мереке қуанышын алып келіп,
Отаным жатыр бүгін салют беріп.
Сол салют нұрландырып айлы аспанды,
Тағы бір таңғажайып той басталды, –

дейді [12]. Бұл ақынның кеңестік мереке күніне шынайы таңданысы, қылаусыз таза сезімінің көрінісі. Бауыржанның алғашқы өлеңдерінің «Туған жерім», «Ауыл түні», «Бәйге», «Семей», «Алатау», «Қара шаңырақ», «Қостанайға барсаң егер» деген тақырыптарына қарап отырып-ақ оның жүрген жерлерін, көрген, білген, көңіліне түйген ойлары мен құбылыстарын тануға болады. Ақынның алғашқы жырларындағы көркемдеуіш құралдарының өзі де сол өзі көрген аймақтың «шөкімдей ақ бұлты» мен «көк өрім шыбығы» болып келеді.

Кел күнім, кел жылдарым, кел айларым!
Жатқандай дүбір күтіп кең аймағым.
Шөкімдей ақ бұлт көрсең көк жүзінен,
О, жұртым, менің жырым деп ойлағын.

Ұзатқан қыздай өзен сыңсып аққан,
Таттың-ау сен де талай жыр-шұбаттан.
Көк өрім шыбық көрсең көктемеде,
Ойларым ол да менің бүршік атқан [15].

Аталған өлең жолдарынан жас ақынға тән жоғары пафосты, өзінің ақындық өнеріне деген сенімді, жас талант иесіне тән асқақ арманды тануға болады. Өлең мазмұны өзінің алдындағы ақындардың ойларымен үндес екендігін де жасыра алмаймыз. Жас ақынның бұл өлеңінен өзгелерге еліктеуден әлі де болса арыла алмай жүргені аңғарылады.

Ақынның кейбір өлеңдерінде өзін қоршаған ортаның сырларына, өзін толғандырған құбылыстардың әр алуан мәні мен мазмұнына өзінше баға беріп, ой толғауға машықтана бастағаны байқалады. Мысалы, өзі оқыған оқу орны КазГУ-ге арналған «Қара шаңырақ» деген өлеңін алып қаралық:

Атыңды қайталаудың керегі не,
От бердің, шабыт бердің өлеңіме,
КазГУ-ім теңіз бе едің? Қойныңа еніп,
Білімнің сүңгіп барам тереңіне.

Жастықтың шертіледі күйі күнде,
Арманның арналмайды сыйы кімге?!
КазГУ-ім аспан ба едің? Мен бір құсың,
Білімнің шырқап келем биігінде [32].

Мұнда да өзі көрген, өзіне таныс құбылыстарға сүйсіну, соны дәріптеу басым. Бұл ақынның сол кездегі өзіндік ойы, жасаған тұжырымы. Бірақ философиялық лирика емес.

Әрине кез-келген ақынға философиялық ой толғау оңай дей алмаймыз. Онда табиғат лирикасындағыдай өзінің сезімін, көңіл-күйін ғана беріп қоя салмайды, философияға бару үшін қаламгерге оқырманды ойландыратын өмірлік тәжірибе,терең білім керек.

Поэзия жанрында қай халықта болмасын табиғат лирикасына соқпай кеткен ақынды кездестіру қиын. Әлем әдебиетінің тарихын парақтай отырып сонау ежелгі Мысырлықтар мен Вавилондықтардың да, Шумерлер мен антикалық дәуір әдебиеті өкілдерінің шығармаларынан да әсем пейзажды, басқа да гимндер

мен көне жырлардың астарынан табиғат туралы толғаныстарды кездестіре аламыз. Ол ақындар үшін сұлулықты сезінудің, сол сезінген таным-түсінігін поэтикалық тілмен әдемілеп бейнелеудің бір тәсілі болып қалыптасып қалған еді. Әрине дәуірлер дүбірі, замана доңғалағы ауысқан сайын ол пайымдаулардың аздап та болса өзгеретіні белгілі. Бауыржан Жақып та өз өлеңдерінде табиғат анаға деген сүйіспеншілігін, оның әсемдігі мен тылсым сырларын өлең өріміне айналдырып, көңілге қонымды жырлар жазды. Ақынның алғашқы жырларының көбі негізінен өскен ортасы туған жеріне, ата мекеніне, ауыл тақырыбына арналған. «Бозторғай», «Ымырт», «Ауыл түні», «Көкпекті», «Табиғат спартакиядасы», «Көктем келсе...», «Таңсәріде», «Шешіліп ақ ақар шекпені», «Ақ нөсердің астында», «Түнгі Ертіс жағасында», «Жаңбырдан соң», «Шілденің ыстығы», «Күз», «Жаңа жылда жауған қар» деген лирикаларынан жас ақынның табиғаттың әр алуан өзгерістерін көркем бейнелеуге деген ұмтылысын аңғарамыз. Сол бозбала кезінің өзінде-ақ Бауыржанның қаламынан туған:

Бұлт – әже ақ кимешек киіп алып,
Тоқиды кемпірқосақ – алашасын, –

деген өлең тармақтарынан ұлттық дүниетанымдағы қарапайым көріністердің өзін сұлу суретке айналдыруға машықтана бастағаны анық байқалады [26]. Ақ кимешекті әжені бұлтқа, ал өзіміз күнде көріп жүрген кемпірқосақты алуан түсті алашамен салыстыра бейнелеуі ұтымды метафора екенін ешкім де теріске шығара алмақ емес. Бұл сол кезеңдегі жас ақын үшін үлкен жетістік болатын.

Ақындар тек қана жақсы өлең ғана тудырады, оларда қателесу, көркемдігі солғын шығарма болмайды деген түсінік жоқ. Қандай шығармашылық тұлға болса да оның шығармалары тек қана біркелкі ғажайып туындылардан тұрады деп кесіп айта алмаймыз. Шығармашылық – ол күрделі процесс. Кез-келген шығарманың өмірге келуі ол адам сезімінің толқынысынан ғана емес, оның ақыл-ойының да жемісі. Сондықтан да онда кейде мінсіз таза асыл туындылармен қатар бір қайнауы ішінде, шала дүниелердің де жүруі заңдылық. Ол шығармашыл тұлғаның көңіл-күйіне, шығармашылық қабілетінің сол кездегі деңгейіне, білімі мен ақыл-парасатына, керек болса сол күнгі оның психологиялық жағдайына да қатысты болатынын бүгінгі ғылым дәлелдеп отыр. Мысалы, «Ақ нөсердің астында» деген лирикасында Бауыржан тың метафора табам деп өзінің негізгі ойын жоғалтып алған сияқты. Көз жеткізу үшін оқып көрелік:

Шежіресі шындықтың –
Фотограф бұл аспан.
Суреттері тірліктің
Тарихымен ұласқан.

Фотограф түсінді,
Жетті ме екен, талып үн?!
Мені де бір түсірді,
Жарқ еткізіп жарығын [18].

Мұнда біздіңше ешқандай да жаңалық жоқ. Найзағайдың жарқылын фотографқа теңеу ұтымды шыққан образды сурет дей алмаймыз. «Фотограф түсінді, Жетті ме екен, талып үн?!» деген екі тармақ келесі екі тармаққа ұйқас үшін ғана алынған сықылды. Әлсіз аллегория, мағынасы күңгірт. Бұл Бауыржан Жақыптың поэзия табалдырығын аттаған алғашқы адымдарындағы шалыс басқан тұстары. Қателік – ол өнер жолындағы сабақ, онан тағлым алу, өзіңді өзің қайрау, жаңа жетістіктерге қол созу шығармашылық тұлғаның басты міндеті.

Шығармашылық өнер ылғи да талмай ізденуді, жаңашылдықты талап етеді. Бауыржан да өз шығармашылық өнерінде үлкен биіктерге қол жеткізсе, шеберлігін қалыптастырса – ол оның сол өнер жолындағы талмай ізденуінің, оқып-тоқуының нәтижесі.

Ақынның көптеген өлеңдері өзін бағып-қаққан, өсірген, еркелеткен әжесіне арналады. Өзінің жақсы көрген адамына өлең арнау ертеден келе жатқан дәстүр. Оған А.С.Пушкиннің «Нянясын» мысалға келтірсек те жеткілікті шығар. Бауыржанның бір топ өлеңдері әжесіне деген сағыныштан туғанын аңғарамыз. Ақын өз көңіліндегі сағынышты поэзия тілімен образды түрде жап-жақсы жинақтап жеткізе алған. «Мәңгілік сағыныш» деген лирикасында жас ақын:

Отырушы едің ұршықпен
Уақытты қоса иіріп,

немесе,

Сен жоқта көңіл серги ме,
Сағындық аңсап, бұл шыным
Иесіз қалды төргі үйде,
Киелі сенің ұршығың, –

деген өлең мазмұнынан Бауыржанның ақындық қарымын, ойының тереңдеп, сөз талғауда үлкен жетістікке жете бастағанын байқаймыз [17].

Бауыржанөзініңлирикалықшығармаларында қарапайым адамдардың психологиялық болмысын, сулу да сырлы мінезін, адам жанының терең толғаныстарын шағын ғана детальдар арқылы ашып беруге шебер машықтанған ақын. Оның тоқсаныншы жылдардағы шығармаларына арқау болған адамдар өзі таныған, араласқан, күнде көріп жүрген таныстары, достары, ауылдастары. Бірақ солардың әр қайсысының тағдыры, олардың қоғамдағы орны ақын үшін ерекше. Мысалы, «Ескі арба» деген лирикасында:

Тірлік атты өткелден,
Тірілердің бәрі асар,
Шөбін шапқан көк белден,
Өтті өмірден қара шал.

Шөп таситын ой қырдан,
Жегіп алып торы атын.
Жүрген жері той-думан,
Әзіл-күлкі болатын, –

деп адамның мына пәни жалғанда мәңгілік емес екенін білсек те, соны күнде ұғып, «тірлік атты өткелден» әйтеуір бір асатынымызды пайымдап жүрсек те оның философиялық мәнін дәл танып, тереңіне ой жібере қоймағандаймыз. Ақын шағын лирикасында ауылдағы қарапайым ғана қарияның өмірден өткенін хабарлай келіп, оның сол ортадағы орнын, өзгеше болмысын, мінезін өлеңнің екі тармағына шеберлікпен сиғызып жіберген. Онан кейінгі өлең жолдарынан сол қарияны еске алу арқылы берілген ақынның іштейгі монологын, лирикалық кейіпкердің психологиялық толғанысын сезінеміз. Зерттеушілер психологизмнің басқа жанрларға қарағанда лирикада әлдеқайда басым болатынын дәлелдеп келеді. Бауыржанның мына шағын лирикасынан да екі адамның көңіл-күйін қатар тануға болады. Өлеңде айналасындағы адамдардың есінде өзінің әзіл-күлкісімен, аққөңіл ашық мінезімен есте қалған арбакеш шал мен сол қара шал арқылы өзінің өткенін сағына еске алып отырған ақынның өзі, яки лирикалық қаһарман бейнесі елес береді.

Ескі арбаның есімде,
Сағым бойлап жүзгені.
Сайын дала төсінде,
Сайрап жатыр іздері.

Жан-дүниеме енеді,
Сағыныштың сиқыры,
Құлағыма келеді,
Ескі арбаның шиқылы.

...Менің бала кезімдей,
Қайтып күндер қонар ма?!
Қара шалдың көзіндей,
Көрінеді сол арба [145].

Қоғам дегеннің өзі өзімізбен қатар өмір сүріп жүрген адамдар екеніне көз жеткіземіз. Ойға қаламыз, ақынмен бірге сағыныштың сырын бөлісеміз. Бауыржанның психологиялық лирикасы тек қана мұң, тек қан егілу емес. Оның ақындық сезімі бұл жерде терең де алуан қырлы, оны бір ғана сипаттамамен түсіндіре салу қиын.

Б. Жақыптың 1996 жылы шыққан «Айдындағы аспан» жыр жинағындағы өлеңдер ақынның тоқсаныншы жылдары әлдеқайда өскенін, әрбір құбылысты жай ғана суреттей салмай, айнала қоршаған ортадан өзіне ғана тән сыр түйіп, философиялық толғанысқа бара алатын қарымының бар екенін танытады. Оның бұл тұстағы табиғат лирикасының өзінен табиғат сұлулығына тамсанып, сұқтануды ғана емес, айнала тіршіліктің мәңгілік қозғалыста болатыны туралы философиялық толғанысын айқын танимыз. «Тірі бәрі» деген лирикасында:

Сурет көріп туған жер келбетінен,
Табиғат бесігінде тербетілем.
Жел жүгіріп барады су бетімен,
Су жүгіріп барады жер бітімен, –

деп өзі көзімен көрген құбылысты ақындық қиялымен өзгеше сипатта ойната суреттейді. [7] Жеңіл оқылады, жүрекке жылы тиеді. Кеңістіктегі жел мен судың қатар жүгіріп бара жатуы бір жағынан қозғалыстағы әсем паралеллизм, екінші жағынан айшықты аллегоря. Ал тіршіліктегі осынау үйлесімді үдерістің, әдемі суреттің соңын ақын түйіндей келіп оймақтай ойға айналдырады, содан мазмұны терең философиялық тұжырым жасайды.

...Қозғалыс бар үздіксіз сондықтан да,
Тіршілікте бәрі ояу, тірі бәрі. [7]

Рас өмір, тіршілік көзі ол – қозғалыс. Күллі әлем белгілі бір заңдылықпен шыркөбелек айналып тұрғанда қалай оны тірі емес дей аламыз. Бізге ғылым да солай үйреткен. Ақын соны әдемі жыр жолдамен көз алдымызға әкеліп отыр.

Қаламгер қай кезде болмасын көзімен көргенді, санасына түйгенді, өзін алаңдатқан мәселелерді, ойына қозғау салған проблемаларды жазады. Ел тәуелсіздік алғаннан кейінгі тұстағы қоғамдағы өзгерістер, адамдардың

арасындағы қарым-қатынастардың бұзыла бастауы, экономикамыздың тұралап, күллі халық базар жағалап кеткен тоқсаныншы жылдардың шындығы қандай еді? Оны да Бауыржанның өлеңінен тауып алуға болады.

Жүре тыңдап ел сөзін жөнелгендер,
Көбеюде байлыққа кенелгендер,
Халық қамын ойлаудың орынына,
Өз күйлерін күйттеген өлермендер.

Түсіме енді арқарлар саны азайған,
Бала азайған! – деп жатыр, – мал азайған.
Көрдім және өңімде көңілі жүдеу,
Көбейгенін ааналар қаны азайған.

Қалаларға жастарым жатса ағылып,
Соқыр сезім серік боп, ақсақ үміт.
Білім алу орнына сол шіркіндер,
Көшелерді кезіп жүр ақша қуып, –

дейді [25]. Бұл біздің қоғам басынан өткізген сол тұстағы таза ақиқат шындық болатын. Ақын уайымы бұл жерде орынсыз дей алмаймыз. Жүрегі елім, жұртым, Отаным деп соққан әр бір азаматтың сол тұста болып жатқан келеңсіз оқиғаларға бей-жай қарауы мүмкін емес еді. Біздің поэзиямыздың тарихында бодандық кезеңде туған «Зар заман» деген кезең бар. Бұл қолынан келер қайран болмай өкінуден, іштейгі сарыуайымнан туған толғаныс, ащы запыран өксік, қанжауыр қайғының ізі болатын. Біздіңше сол зар заман толғауы әр дәуірде қайталанып отыратын сияқты. Тоқсаныншы жылдардағы ақындар поэзиясынан да аталған сарыуайымның арнасын нақты байқауға болады. Тәуелсіздігіміз баянды бола ма, егемен ел болып кете ала ма екенбіз, экономикамыз дамып, өзге елдердің қатарына қосыла аламыз ба деген мәселелер ол кезде кімді де болса толғантқаны рас. Ал сол күрделі кезеңдегі Б.Жақып өлеңдеріне назар аудара отырып, оның да іштей торығып, «Сатулы бәрі», «Бағасын өзің тарих бер», «Жауар бұлттай бауырын шыңға басқан», «Әлдекімдер зіркілдеп», «Күндер өтіп барады, күндер өтіп» «Ақырзаман» деген өлеңдерін сол сарыуайымның әсерімен жазғанының куәсі боламыз. Оған айналасында болып жатқан өзгерістер қатты әсер етеді. Жұрттың бәрінің сауда жасап, базар жағалап кеткенінен шошынған ақын «Сатулы бәрі» деген өлеңінде өз ойын былайша жеткізеді:

Сатулы бәрі бұл күнде,
Сол күйге халқым ұрынған.
Не дерсің заман шіркінге,
Бағасы күнде құбылған, –

деп сол кездегі өмірдің ақиқат шындығын жайып салады [21].

Бірақ ақынды ылғи да сарыуайымға салына берді десек артықтау болар. Елдегі экономикалық жағдайдың түзеліп, халық еңсесін көтере бастаған XXI ғасырдың басы Б.Жақыптың шығармашылық тақырыбына да өзгерістер әкелді. «Тәуелсіз Қазақстаным» деген өлеңі соның айғағы. Халық санасында ғасырлар бойы өшпей келе жатқан тәуелсіз ел болу арманын ақын былайша толғайды:

Ұрпаққа жетті өзгемей
бәз алыстағы үн.
Қазақстаным,
Тәуелсіз Қазақстаным!

Ұлы Отанымыздың өзге елдермен иық теңестіріп, егемен ел ретінде әлемге таныла бастауы, елдің экономикалық әлеуетінің дамуы, ұлттық санадағы оң өзгерістер, ұлт рухын көтеретін іргелі істердің жүзеге аса бастауы да ақын назарынан тыс қалмайды. Алғаш рет Байқоңыр айлағынан ғарышқа қазақ азаматының көтерілуі ақын шабытын оятып, отаншылдық рухы күшті жыр болып құйылады.

Бостандығымның күн санап,
асқақтап әні,
Нұрлы болашаққа рухымыз
бастап барады.
Ғаламға жайдың аспанға
қазақ ұшқанын,
Қазақстаным,
Тәуелсіз Қазақстаным!

Кеудені кернеген қуаныштан, еліне, жеріне деген мақтаныштан туған өлең асқақ пафоста жазылған.

Жаңа ғасыр белесінде Б. Жақып шығармашылығы жаңа биікке көтерілді, қаламынан болмысы бөлек жыр жолдары туды, жаңа тақырыптарды игере бастады. Елімізде бостандық алған діни таным-түсініктер, бұрын айтуға тиым салынған тарихи тақырыптар ақын санасында екшеліп, өлең болып туып жатты. «Қожа Ахмет Яссауи», «Қылует», «Сеңкібай қажы», «Шапырашты Наурызбай батыр», «Жамбылдың киесі» деген өлеңдерінде ақын өзін толғантқан халықтың ұлттық дүниетанымы мен тарихына қатысты мәселелерді көтереді. Бауыржан Наурызбай батыр туралы жырын дәстүрлі жеті, сегіз

буындағы жыр үлгісімен жазып шыққан. Бірақ көркемдігі жағынан тың теңеулер мен метафораларды үйлесімді етіп әдемі пайдаланады.

Бұлдыр да бұлдыр бұлт көшіп,
Бұлыңғыр жолды күрт кесіп,
Бұлағай заман болғанда.
Бұл орнынан жұрт көшіп,
Қалың қалмақ қаптаған,
Қазақтың жерін таптаған,
Қартының сүйегін күйретіп,
Қатынды шаштан сүйретіп,
Қызыл қарын баланы,
Найзасына түйретіп
Адымдап алға аттаған
Сонау бір қиын заманда, -

деген жыр жолдары сол баяғы көне жыр үлгісін еске салатыны жасырын емес. Яки, автор шығармасында Наурызбай бейнесін таныту үшін сол көне үлгіні әдейі таңдап алған. Бірақ автордың өзіне ғана тән стильдік ерекшелігі, сөз саптау тәсілі бірден байқалып тұрады. Әрине мұнан Бауыржан ежелгі жыр үлгісімен тағы бір батырлар жырын жазып шықты деген ой тумаса керек. Ондай жырды ақын жабайды да. Қазір ежелгі дәуірдегідей жыр, толғау, мысал өлеңді ешкімнің жазбайтыны белгілі. Оны ақындар жаза алмағандықтан емес, ондай жырдың пішіні қазіргі мазмұнға сәйкес келмейді. Кез-келген автар ондай жырды бүгінгі ойлы оқырманның қабылдамайтынын да жақсы түсінеді. Қазіргі поэзия ол – әсемдікпен астасқан әуезді дүние ғана емес, ойдың, білімнің поэзиясы. Сондықтан да ескі жырдың дәстүрлі ерекшеліктерін пішін жағынан да, мазмұн жағынан да өзгеше өрнекпен дамыту қазіргі поэзияның бір ерекшелігі деуімізге болады.

Бауыржан Жақып шығармаларының ішінде шоқтығы биік туындыларының бірі ол – «Абайдың қасқа бұлағы» лирикасы болып саналады. Бұл таза лирикалық толғаныстан, әдемі әсерден туған әсем де мазмұны терең өлең.

Абайдың Қасқабұлағы
Сағасы інжу-маржаннан
Жағасы жасыл пүліштен,
Тамшысы алтын, күмістен,
Жапырақ сүйген бетіңнен
Суыңнан сұлу гүл ішкен, –

деп деп басталатын өңшең айшықты метафоралардан басталатын өлең шумақтары расында да бір деммен оқылатын әдемі лирика. Ақын Қасқабұлақтың қазақтың даналары Абаймен, Әуезовпен қатысын сөз ете келіп, оның қасиетін барынша жан-жақты ашуға тырысқан.

Біздің қазақтың өлең жүйесі силлабикалық екені жалпыға аян. Ол бізде атам-заманнан келе жатқан дәстүрлі жүйе. Орыс әдебиетінде де силлабикалық жүйе фольклорынан бастап он сегізінші ғасырға дейін негізгі түр болып келген. Ұйқас, ырғақ мәселесі қазақ поэзиясында әлі күнге шейін басты мәселе болып табылады. Соңғы жылдары басқа халықтардың жыр үлгілеріне қарап қазақ өлең жүйесіне де өзгеріс енгізгісі келетін жаңашылдардың пайда бола бастағаны байқалады. Әрине жұмыр жер бетіндегі халық мидай араласқан мына заманда оны теріске шығаруға да болмас. Өйткені адамзат баласы қадым заманан бері бірінен бірі үйренуден, біріндегі жаңалықты екенші бір халықтың алуымен мәдениеті байып, дамып келеді. Дамуға тосқауыл қоюдың мүмкін емес екені белгілі. Бүгінгі күні орыс әдебиетінде баяғы Державин мен Радищев, Пушкин жазған силлабикалық жүйені, яғни ұйқасқа құрылған өлеңдерді «ұйқасты проза» деп атап жүр. Нағыз поэзия деп олар қай өлеңде троптар неғұрлым көп болса, соны ғана мойындаған жөн деген көзқарасты қолдауда. Олардың ойынша поэзияны поэзия ететін оның образдылық сипаты, былайша айтқанда, онда қолданылатын көркемдеуіш құралдардың молдығы.

Олай болса өлеңнің тек мазмұн жағынан ғана емес, форма жағынан да өзгеруі, сол тарапта әр бір ақынның ізденіс жасауы заңдылық. Қазір қазақ поэзиясында ұйқасынан мін таба қоятын өлеңді кездестіре қою қиын. Әсіресе қазіргі жас ақындар өлең ұйқасын керемет меңгеріп алған. Ал өлең мазмұнын прозалық үлгіге жақындатып беру тәсілі Бауыржан Жақып шығармаларынан да байқалады. Мысалы, ақынның соңғы жылдары жазған «Харпут тас қорғаны. Көне қала», «Евфрат өзені» өлеңдерінен соның ізін айқын аңғарамыз.

Хэттер салған іргетасын тас қорған,
Византия мен Ұрымға болған хас қорған.
Одан кейін Селжуктерден қалған бас қорған,
Мұра боп жеттің бүгінгі күнге Османнан.

Отырар, Сауран, Яссыны білесің бе Харпут,
Сақтар, ғұндар, түркілер ұрпағына құлақ түресің бе,
Харпут.
Әрбір келген адамды жүрегіңе сақтағаныңдай,
Мені де ойыңа алып жүресің бе, Харпут.
Сол үшін қалсын осы жыр есіңде, Харпут,

Немесе:

Менің бабаларымды көргенсің сен, Евфрат,
Ауыздығын алғанда атын суарғансың сен, Евфрат.
Солардың жалғасы болып сен маған келгенде,
Көзіңе жас іркіп қуанғансың сен, Евфрат [257].

Қазір қазақ поэзиясында да басқа елдердегі секілді өлең сөздің ешқандай өлшемдері мен формасына сәйкес келе бермейтін верлибрлер пайда бола бастаған секілді. Верлибр – деген фрацуздардың «vers libre» еркін өлең деген сөзінен шыққан. Оларда өлеңге тән ұйқас та, ырғақ та, қайталанып келіп отыратын өлшем де кездесе бермейді. Олардың өлеңге ұқсайтын бір жері тек қана бірінің үстіне бірінің текшеленіп өлең сықылды жазылуы. Бірақ оқығанда жай әншейін айтылатын ауызекі сөз сипатты. Мұның пайда болу себебі керемет ұйқасты өлеңдердің шектен тыс троптармен өрнектелуінен, сонымен қатар көп жазылуынан және арнайы әдебиеттанушылар болмаса басқа қарапайым адамдар үшін түсінікті болмай қалуынан деп ойлаймыз. Бұл жерде шектен асқан шеберлік пен өлеңнің әдемілігі, көркемдеуіш құралдардың молдығы өлеңнің мазмұнын тереңдетіп, көпшілік қауым оларды түсінбейтін халге жетуінде. Осыдан келіп өлең мазмұнын әдейі оңайлату, саналы түрде жалпыға түсінікті етіп жазу мақсатынан верлибрлер пайда бола бастады.

Ойымызды қорытындылай келгенде Бауыржан Жақып қаламынан өзі өмір сүріп отырған бүгінгі әлемдік өзгерістер, сол қоғамда өмір сүріп жатқан жеке адамның тағдыры, қоршаған орта, табиғат мәселелері қағыс қалмаған. Б. Жақып қазіргі қазақ лирикасының жаңа сапаға көтерілуіне, көркемдік жағынан кемелденіп, мазмұнының заман талабына сай дамуына үлес қосып жүрген көрнекті ақындарымыздың бірі.

Әдебиеттер

1 Жақып Б. Айдындағы аспан. – Алматы: Атамұра, 1996. – 192 бет.
2 Жақып Б. Уақыт ұршығы. Өлеңдер, балладалар, поэмалар. – Алматы: Жазушы, 2004. – 264 б.
3 Жақыпов Б. Көзімнің нұры. – Алматы: Жалын, 1990.

References

1 Zhaқyp B. Ajdyndaғy aspan. – Almaty: Atamұra, 1996. – 192 bet.
2 Zhaқyp B. Uaқyt ұrshyғy. Өleңder, balladalar, pojemalar. – Almaty: zhazushy, 2004. – 264 b.
3 Zhaқypov B. Kөzimnің nұry. – Almaty: Zhalyn, 1990.

ҒТАХР 17.82.31

Мәдібаева Қ.Қ.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің профессоры, ф. ғ. д,
Талдықорған қ., Қазақстан, e-mail: kapi-51@mail.ru

САЙЫН МҰРАТБЕКОВТЫҢ «ЖАБАЙЫ АЛМА» ПОВЕСІНДЕГІ АУЫЛ ТҰРМЫСЫН СУРЕТТЕУ ҰСТАНЫМДАРЫ

Мақалада көрнекті қазақ қаламгері Сайын Мұратбековтың «Жабайы алма» повесінің көркемдік ерекшелігі сарапталады. Шығармадағы өмір шындығы, дара характерлер, авторлық көркемдік ұстаным мәселелері нақтылы мәнде, драматизм, характер шындығы, кейіпкер сөзі т.б. талданып, қаламгерлік дара қолтаңба тұрғысында тың пайымдаулар жасалады. «Жабайы алма» белгілі бір кезеңдегі қазақ ауылының классикалық образын сомдаған көркем туынды есебінде бағаланған. Мақалада қазақ прозасындағы Ауыл концептінің Сайын Мұратбеков шығармаларында көркемдік өріске шығуы тұрғысында тың пайымдаулар жасалған. Жазушының нақтылы уақыт аясындағы ауыл тұрмысын адам тағдырлары, ұлттық бірегей сипаттар ауқымында күрделі психологиялық арнада ашу шеберлігі нақтылы саралауға тартылған. «Жабайы алма» повесінде қазақы өмір дағдыларының сұрапыл соғыс жылдарындағы қалпы көрініс тапса, жазушының «Кәментоғай», «Күсен, Күсеке», «Ұлтуған», «Менің қарындасым», «Отау үй» сынды туындыларында ХХ ғасырдың 60-70 жылдарындағы ауыл өмірі, адам психологиясындағы уақыт таңбасы, рухани-әлеуметтік толғаныстар көркем баяндауға тартылды. Сайын Мұратбеков қазақ прозасын кесек әдеби тұлғалармен байытқандығы; жазушының жазу машығындағы өмірсүйгіштік аңсарымен назар аударатын дара характерлердің жасалу ерекшеліктері туралы автор қазіргі қазақ прозасының көркемдік әлеуеті контексінде ой дамытады.

Түйін сөздер: өмір шындығы, дара болмыс, типтік тұлға, ауыл концепті, ауыл бейнесі, соғыс шындығы, адамшылық қасиет, ұлттық болмыс, табиғат көріністері, жан күйі, диалог, көркемдік құрылым, портрет, характер, деталь, пейзаж, психологиялық күй, азаматтық ұстаным, адамгершілік, мұраттар, адам тағдыры, тарихи кезең.

Madibaeva K.K.

The concept of the artistic description of the Aul life by S. Muratbekov in the story «Wild apple tree»

On the basis of specific, careful study lead by Sayin Muratbekov «Zhabayy Alma» there were made an artistic justifications with characteristic style, and the author's position of the writer. The dramatic nature of life foundations of auls' inhabitants in the dashing war years were descrived in the story «Zhabayy Alma.» In the article, absorbed the artistic aspects of the concept village in the works of the writer SainMuratbekov, and in General the development of the Kazakh fiction. The skill of the writer in describing the life of the Village in a specific time space; uncovering the psychological conditions of village inhabitants and national peculiarities are considered as creative individualism, style, unique handwriting of the author. In the novel «wild Apple» describes the fate of the people, the life of the village inhabitants in time of war; and in the works «Kamentogai», «Kusen, Kuseke», «Otauuy», «Raigul», «My sister» the author is concerned the life of his contemporaries, the life of the village inhabitants the 60-ies, 70-ies of XX century, their moral searches, humanistic foundations. The works of SainMuratbekov different distinctive specific themes – the Village and its inhabitants in a temporary space. The authors stop attention to the artistic development of Kazakh prose, based on a particularly realistic, particularly lyrical proizvedenii-SainMuratbekov, which are filled with highly dramatic.

Key words: reality, identity, typical personality, concept Aul, biographies, wartime, morality, national identity, landscape, psychologism, dialogue, artistic structure, portrait, image, detail, civic position, moral quest, human destinies, historical time.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Мадибаева К.К.

Концепция художественного описания быта Аула С. Муратбекова в повести «Дикая яблоня»

На основе конкретного, пристального изучения повести Сайна Муратбекова «Жабайы алма» сделаны художественые обоснования характерны стилью, авторской позиции писателя, драматизм жизненных устоев аульчан в лихие военные годы в повести «Жабайы алма».

В статье осмыслены художественные аспекты концепта Аул в произведениях писателя Саина Муратбекова, и в целом развитии казахской художественной прозы. Мастерство писателя в описании жизни Аула в конкретном временном пространстве; раскрывании психологических состояний аульчан, национальных особенностей рассматривается как творческий индивидуализм, стиль, неповторимый почерк автора. В повести «Дикая яблоня» описываются судьбы людей, жизнь аульчан военного времени;а в произведениях «Каментогай», «Кусен, Кусеке», «Отау үй», «Райгуль», «Менің қарындасым» автора волнуют жизнь современников, жизнь аульчан 60-х, 70-х годов XX столетия, их нравственные искания, гуманистические устои. Произведения Саина Муратбекова отличаются самобытной конкретной тематикой – Аул и его жители во временном пространстве. Авторы останавливают внимание на художественное развитие казахской прозы на основе особо реалистических, особо лирических прозведений Саина Муратбекова, которые наполнены острым драматизмом.

Ключевые слова: действительность, самобытность, типичная личность, концепт Аул, жизне-описани,е военное время, нравственность, национальная идентичность, пейзаж, психологизм, диалог, художественная структура, портрет, образ, деталь, гражданская позиция, нравственные искания, судьбы людей, историческое время.

XX ғасырдың алпысыншы жылдары қазақ прозасында жаңа жол ашқан қаламгерлердің бірі Сайын Мұратбеков еді. Әдеби дамуда «алпысыншыжылдықтар» деп айрықша аталатын тұтас бір шоғыр өзгеге ұқсамайтын дара жазу машығын да бірден мойындатып, әдеби кеңістікке батыл енген.

Әкім Тарази, Қалихан Ысқақ, Сайын Мұратбеков сынды өзіміз тым іштартатын жазушылардың айтса ауыз толатын достығы туралы еститінбіз, кейінірек осы, жазуда даусыз өз бағыттарын ашқан қаламгер ағалардың адамшылық арақатынастарының шет жағасын көзімізбен көріп, ұғынып, сүйсіндік.

Сол қастерлі буынның әрбір өкілі туралы қанша айтсақ та қажеттелігі кемімейтін кезеңде өмір сүріп жатырмыз.

Қашан да құнды болып қала беретін озық туындыларымен маңызды әлем әдебиетінің алтын қорына қосылуға лайықты шығарманың бірі – Сайын Мұратбековтің «Жабайы алма» баяны.

«Жабайы алма» повесінде (роман жанрының жүгі бар повесть – Қ.М.) ойын баласын есейте түсіп, үлкендердің еңсесін көтертпей соғыстың ауыр төрт жылы біртіндеп өтіп жатыр. Сол төрт жылдық уақыт аясындағы өмір көріністері сонда да шуақты.

Жабайы алманың арғы тегі «Сиверс» аталатын түрден шығады екен. Бұл ағаш бір тамырланып алған соң тоқтаусыз кең жайылып кете беретін тамыр желілері арқылы ғана бірінен келесісі өніп, көбейеді дейді. Орнын ауыстырып отырғызғанға өспейді.

«Жабайы алманы» жазғанда жазушы кеудесін кеулеген жақсылықтың, жасампаздықтың түр төркініде сол Сиверстің тамырланып, үзілмейтін қуат күшіндей, адам баласының әу заманнан, әлімсақтан келе жатқан киелі парызы жатқан еді.

Алла, Тақ Алланың қалауымен Адам баласы Жер бетінің халифі болып жаратылыпты. Жер бетінде әділет орнатушы, ізгілікті қорғаушы міндетін Хақ Тағала соған шейінгі Жер мекенді кезегімен билеп-төстеген құстар, пері, періштелер сенімнен шықпағанда, Адам ұрпағын осындай игілікпен жарылқаған дейді ежелгі аңыздар.

Әу бастағы Ұлы сенімді Адам баласы да шайқалтып алған. Жабайы алма ағашының түбіндегі ұялас күшіктерді тірідей көміп тастаған Бүбітай да адасты.

Ат тізгінін ұстадым деп бригадир Байдалы да басқа, жат біреудің кейіпіне көшті.

Есесіне, қазірде ғалымдар осы бір Жер бетіне тамыр жайған жабайы алманың түп отаны деп танып отырған тау етегіндегі өркениеттен «шет қалған», бұйығы қазақ ауылында әу бастағы Жердің сенімді, Алла сүйген халифтері мығым кісілік қалпында.

Ниеті бұзық соғыс төрт жыл лаң салғанда жабайы алма ағашы мың жылдан бері өсіп, өнім беріп тұрған жердің атамзаманғы тұрғын-

дарының ендігі ұрпақтары түп міндетіне адал қалпында өмір сүрді.

Қанаттың әжесі әкесіз, анасыз тұлдыр жетім қалған немерелерінің нәпақасы – жалғыз сиыр жоғалғанда, бас аман болсын деген құдай тәубасынан жаңылмады.

Кейінгілер өздеріне қарап бой түзеп өскен сонау бір алыс жылдардағы ауыл зиялысы Нұғыман – соншалықты таныс, жағымды тұлға.

Аса бір ұқсатымды, берекелі, намысты, айтар жерде айта да алатын, араласар тұста араша да болатын арлы әйелдері жүрген соң да – ауыл ауыл болып тұрар еді.

Адамзат қауымдастығындағы өзгеше ұжымдық категория – қазақ ауылының түп тамыры әріге тартқан, таңқаларлық өзгеше ізгілікті қалпымен құнарланған төлтума дара классикалық бейнесі Сайын Мұратбековтің «Жабайы алмасы» арқылы әлемдік әдеби кеңістікке шықты.

Ол ауылды тынбай, тоқтамай жазды, алабөтен перзенттік махаббат құштарлығымен жырлаған. Жазушының көркемдік кеңістігі тым «шектеулі» болды. Өз туған ауылынан «аспады». Туған жерінің сурет тілі жетпейтін сұлулығы. Ол қамкөңіл, сәулелі жандары.

Ол өміртабанды туындыларымен жер бетіне желіленіп түптамырланып тарап кеткен жабайы алма ағашының өнімді өсімталдығындай күнделікті күйбең, «ұсақ-түйек» тірліктің ар жағындағы адам баласының мәңгілік қайырлы миссиясы тоқтаусыз мазмұндалып келе жатқан сөз өнеріндегі өз бағытын ашты. Уақыт пен кеңістік ауқымында кісілік қалып туралы қапысыз ақтарылудың мектебін қалыптастырған қас шеберлер дәстүрін байытты.

«Жабай алма» бүгінде де көп оқылады. Оны келер буындар да оқуға тиіс. «Жабайы алмада» жанымыз қалайтын жақын, туыс тұлғаларымен тұтас ауып, ендігі тарих көшінде көзден таса болып бара жатқан белгілі бір кезеңдегі қазақ ауылы қалды.

Қазіргі қазақ әйелі ол ауылдың әйелінің тілінде сөйлемейтін сияқты.

«Қарағым, мен сені артықсынбасам, кемсінбеймін. Қызымды сенен артық ханның баласына берер деп пе едің. Тек, уақыт болса мынадай, сенің алдыңда әлі әскери міндетің тұр.

Соны өтеп, аман-сау қайт. Қайтқан күннің ертеңіне үйге кеп қолынан жетектеп кетсең «тек» демеймін. Ал оған дейін басын қатырып, ұятқа қалдырма.

Тоқтар қып-қызыл болып ұялып:

О не дегеніңіз, тәте?! О не дегеніңіз?! Мен ондай емеспін ғой... Ондай емеспін... – дей берген».

Қазақы болмыста әлем әдебиетінен аналогия іздетпейтін осындай бір сәттер болады...

Бұйығы ауылдың қалыпты, мығым өмір дағдысын соғыс бұзды. Екі күннің бірінде алыс майдан ауылға соғып өтеді. Үсті-үстіне ауыл үйді аңыратып қара қағаз келеді. Қара қағаз... Қасиетті Ана тілі! Қайғының, қасіреттің хабаршысына дөп атау. Басқа тілден баламасын таппайсың.

Бала күнімізде тұншыға айтылатын сағынышқа толы, мұңлы әңгімелер соғыс жаңғырығын жеткізетін. Сонда «Қара қағаз» деген көзіме кәдімгі қап-қара түспен боялған қағаз болып елестейтін. Балалық деген – сол...

Жердің туу шалғай түкпіріндегі қазақ ауылы майдан өртінің астында. Адамзат өз қалауымен отқа ұмтылады.

Қоңыр ауылдың, момын елдің сол соңғы төрт жылдағы тағдыры бейғам ойын баласы Қанаттың сәби танымында таңбаланып қалды. Еріктен тыс Қанаттың қыр соңынан қалмай бірге жүре бастаған бейтарап оқушының жанын қозғады.

Шығармада булығып өссе де бұлқынып, ілгеріге ұмтылған өмірсүйгіш балалық шақ тұтас образ деңгейінде ашылған.

«Күрсінгендей боп дүңкиіп жатқан биік шың-жоталар, «Сталин атама тартып туғам», – дейтін Әжібек, қызу, қарбалас, дамылсыз, жедел, тынбай айтқанын жатқан өмір дөңгелегіндегі сапырылысқан тіршілік сәттері – мәнді «детальдар».

«Жабайы алмадан» әсіре ерекше сәнді тұрмысқа аса ынтық та емес, «комфорт» іздемеген қауымшыл қазақтың нақты айтатын, бірінбірі қадір тұтатын, бір-біріне арқа сүйейтін, сөз көтеретін, бүкпе, қалтарысы болмайтын, қайсыбірі бірде көл, бірде шөл бола қалатын кейіпкер даралығымен тұтастана түскен ұлттық болмысы, көркемдік шешімін тапты.

Сол уақыттарда жаз да – жайсыз. Қыста – қырсыз. Соғыс синдромы шарпыған, алаңдауға толы, жұмысы бітпейтін дамылсыз тірліктен соң күн бір түрлі шаршап батады.

Бір үйдің баласындай бар қылығы сыйымды ауыл елі өмір кеңістігімен ой кешеді. Арғы-бергіні қымтап, шүкір-тәубасын айтады. Жаратқаннан тілеу тілеп, үміт жалғайды.

Жазушы өз кейіпкерлерінің дәрменсіз қалған шақтарында егіліп, езіліп, пәлсапаға түспейді.

Адамды құтты жолдан тойдырған, тақуалықты бүлдірген сормаңдай Ібіліс аңсар адам-

затпен бірге жасап келеді. Адам бірде қайырсыз, бірде қайырлы қам-қарекетке телініп тірлік кешуді өзі тілеп алған.

«Жабайы алмада» әр қалыпта шынайылығымен іштартқызатын келіншек Зибаш, пиғыл-пейілі жат шолақ қол әсіре белсенділіктің даусыз дертіне шалдыққандар бейнесі осыған меңзейді.

Сайын Мұратбеков қазақ әдебиетінде ауыл өмірін, замандас бейнесін мейілінше ізгі пейілдегі жаңа көркемдік бағытта жазуды бастауымен өзіндік шеберлік дәстүрін қалыптастырды.

Қазақ ауылындағы топ болып толысатын жеткіншек балалар, ауыл тірлігінің бел ортасындағы судағы балықтай еркін, етене ел адамын іштартып, әрекет, әр қылығын құптап отырып, қызығып, құштарлықпен жазды.

Қарбалас өмір қамындағы ауыл-үйдің арындамай, айғайламай, ойқастамай-ақ ой, тән, бой сұлулығымен жан тартқан өзгеше бітімді туысқан адамдар ортасы жарық жалғандағы қымбат, қимастарың екенін сезіндіру шапағатымен ырыздықтанған ықпалды, іңкәр шығармалар туды.

Қазақ прозасы Күсен, Кәмен сынды былықпаған, бұзылмаған, қарапайым адам тұлғасымен өріс кеңітті.

Тілге сақ қаламгер Сайын Мұратбеков оқушысын арзанмен алдауға бармады. Сөздің обалын ойлады. Қақысын жемеді.

Қаламгердің көркемдеу тәсілдеріндегі табиғи жатық мәнер-машық туралы арнайы шеберлікке үйрету сабақтарын өткізуге болар еді. Жедел уақыт асықтырып, мұрша берер емес. Сөз өнерінің де бәсі түсті.Тілдің міндеті саудасаттықтың, алыпсатарлықтың сөзінен аспайтын болып қала ма деген қауіп төнді.

Сайын Мұратбеков ауыртпалық бел алған уақыттарда ұрпақтың тәнін аман сақтап қалған, сонысымен жанына да қорған болған адал ырызық-сүт **көже** мен ет көже, бір тостақан сүт, бір қалта бауырсақ – адал астың мән-киесін жазуында да икемді тілімен, жеріне жеткізе суреттеп баяндайды.

Шуақты көріністерімен көмкерілген суреттер сәт сайын жадау жанды түлететін қуат құйып, тіршілікпен тербейді.

«Жыланша бұраланданған ирек жолмен біріміздің артымыздан біріміз тізіліп жотаның үстіне шықтық. Ииріле қап кейін қарағанбыз. Шымырбайдың үйі табанда сай ішінде жәпірейіп, кіп-кішкентай ғана боп қалыпты.Мұржасының түтіні будақтайды, тасада тығылып отырып тартқан шылымның түтіні сияқты: қарттың өзі қорасының төбесінде бағанағы шөбін жаймалап жүр, кемпірі есігінің алдында күйбең шаруаға кіріскен, ал көк есек ойыншық сияқты кіп-кішкентай боп сол бір орында сілейген де қалған».

Дөп сөз бірден орала кете ме, әлде бір-бірлеп үйірге қосарда әрі төңкеріп, бері төңкеріп салмақтап отыра ма – ол – Сайын Мұратбековтің жазу құпиясы.

Тағы бір сыр – Сайын Мұратбековтің шопан өміріне ыңғай беріп, еңбек адамына мойын бұрып, іш тартуы – тақырып қуғандық емес.

Ол тұнық тазалық шарпыған шуақты мазмұнымен өлшеусіз әсерлер туғызып отырып жазылған әңгіме – повестерінде адамды аялап қастерлеудің әлемдік классикадағы озық дәстүрлерін ұстанды.

Қазақтың жер бетіндегі жұмақ мекені, ұлттық болмысы таңбаланған Ауылдың дәурені жүріп тұрған, бағы таймаған, қызулы, ырысты, берекелі шақтарына көркем сөзбен ескерткіш орнатты.

PS. Жер бетіндегі алма ағашы атаулы барлығы қазақ еліндегі тіршілік барда тоқтаусыз тамырланып, өсіп-өне беретін жабайы алмадан тараған дейді.

Әдебиеттер

1 Мұратбеков С. Жабайы алма. – Алматы: Жазушы, 1997.
2 Серікқалиев З. Алтын жамбы. – Алматы: Өнер, 2001.
3 Литературная газета, 1980, № 21. – С. 15
4 Майтанов Б.. Сөз сыны (ХХ ғасыр әдебиетінің көріністері). Зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 2008. – 344 б.
5 Уақыт және қаламгер: Әдеби сын. – Алматы: Жазушы, 1986. – 264 б.
6 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1986.

References

1 Muratbekov S. Wild diamonds. Almaty: Zhazushy, 1997.
2 Serikaliev Z. Altyn zhamby. Almaty: Arts, 2001.
3 Literaturnaya Gazeta, 19980, No. 21. P. 15
4 Maitanov B. .. The word criticism(Manifestations of the twentieth century literature). Research. – Almaty: Young, 2008. – 344 б.
5 Time and writer: «Take care of your son.» Almaty: Zhazushy, 1986. – 264 b.
6 Bakhtin M.M. Aesthetics of verbal creativity. – Moscow. 1986.

МРНТИ 17.01.09

Мейрамгалиева Р.М.,

к. ф. н. доцент Казахского национального университета
имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: mrm.raigul@mail.ru

А.М. ГОРЬКИЙ И Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙ: ПОЛЕМИЧНОСТЬ ИХ ТВОРЧЕСТВА

В статье рассматривается проблема полемичности творчества крупнейших представителей русской литературы XIX и XX веков Алексея Максимовича Горького и Федорам Михайловича Достоевского, которая была исследована многими литературоведами прошлого столетия.

Автор статьи подчеркивает, что полемичность произошла между планом содержания и планом выражения, в результате чего можно воспринимать форму в отвлечении от содержания, а содержание в отвлечении от формы или даже противопоставить их друг другу.

В статье подчеркивается мысль, чтов творческом сознаний А.Горького Федор Достоевский всегда зримо или незримо присутствовалс 90-х годов вплоть до «Жизни Клима Самгина». Проблема «Горький и Достоевский» очень важна для понимания этических и эстетических взглядов Горького.

В статье обосновывается идея о том, что в работах, посвященных проблеме «Горький и Достоевский» есть одна особенность, общая для всех – неприятие Горьким Достоевского «социальной педагогики Достоевского», вызвавшая в свое время оживленную полемику в книге Ю. Кудрявцева «Три круга Достоевского».

Ключевые слова: писатели, полемика, содержание и форма произведения, идея, идеология, поток сознания, обоснование.

Meiramgaliyeva R.M.

A.M. Gorky and F.M. Dostoevsky: polemicism of their creativity

The article discusses the problem of the polemics on works of the greatest representatives of Russian literature of the 19th and 20th centuries Alexey Maximovich Gorky and Fedor Mikhailovich Dostoevsky, which was studied by many literary scholars of the last century.

The author of the article emphasizes that the polemic occurred between content and expression plan, as a result of which one can perceive the form in abstraction from content, and content in abstracting from the form or even opposing them to each other.

The article emphasizes the idea that in the creative consciousness of A. Gorky Fyodor Dostoevsky has always visibly or invisibly attended since the 90s up to the «Life of KlimSamgin». The problem of Gorky and Dostoevsky is very important for understanding the ethical and aesthetic views of Gorky.

The article proves the idea that works devoted to the problem of «Gorky and Dostoevsky» there is one feature common to most is Gorky's rejection of Dostoevsky's «social pedagogy», which was precisely defined, prompting in due time lively polemics the book by Yu. Kudryavtseva «ThreecirclesofDostoevsky.»

Key words: writers, polemic, the content and form of work, the idea, ideology, the stream of consciousness, the rationale.

Мейрамғалиева Р.М.

А.М. Горький мен Ф.М. Достоевский: шығармашылық бойынша полемикасы

Бұл мақалада XIX-XX ғғ. жазушылардың – Алексей Максимович Горький мен Федор Михайлович Достоевскийдің араларында болған полемика қарастырылады.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Мақаланың авторы полемиканың себептілігі әдеби шығармалардағы мазмұн мен түр арасындағы байланысы және олардың бір-біріне карсыекенін дәлелдейді.

Мақалада А. Горькийдің шығармашылық санасында Ф Достоевский 90-шы жылдардан басталып «Жизни Клима Самгина» атты роман жазылғанша болғаны көсетіледі. «Горький мен Достоевский» мәселесі А. Горькийдің этикалық және эстетикалық көзқарасын анықтауға керек – деп автор санайды.

Мақалада «Горький мен Достоевский» мәселеге арналған енбектерде тек қана бір пікір бар екені – ол Горький «Достоевскийдің әлеуметтік педагогикасын» қабылдамауы, оны кезінде Кудрявцева Ю. «Три круга Достоевского» атты кітап шығарып,тағы көп полемика тудырғаны дәлелденеді.

Түйін сөздер: жазушылар, полемика, әдеби шығармалардағы мазмұн мен түр, идея, идеология, сана ағымы, негіздеу.

В русской литературе имена: Алексей Максимович Горький и ФедорМихайлович Достоевский знакомо каждому с детства, пожалуй, никто из русских писателей не подвергался таким усиленным исследованиям, как они.

Литературоведы резко противопоставляют Горького и Достоевского как идеологов, утверждая мнение о том, что в их творчестве нет ничего общего или же подходят к ним как к врагам в сфере идеологии или «союзникам» в сфере художественной, то в обоих случаях вольно или невольно воздвигается полемичность между планом содержания и планом выражения. Получается, что можно воспринимать форму в отвлечении от содержания, а содержание в отвлечении от формы или даже противопоставить их друг другу.

Однако на самом деле их неразрывная связь, тем более в реалистическом художественном творчестве, не требует даже доказательств, она безусловна. И если Горький использует, а тем более развивает какие-либо художественные приемы Достоевского, то он не берет при этом «чистую форму». Например, многие исследователи признают очевидную близость в использовании Горьким и Достоевским приема «двойничества», но это означает, что сходным было их понимание психологических процессов в сознании человека, а это уже взаимосвязь в сфере идей.

Сравним двух героев, выбранных Достоевским и Горьким. Достоевский настойчиво отмечает отщепенство Раскольникова, подчеркивает одиночество героя и речь идет не только о психологическом одиночестве, что естественно в предлагаемых обстоятельствах. Горький отмечает, что это характерно также для образа Ильи, испытывающего, по словам автора, «жуткое ощущение одиночества», – в данном случае делается упор на социальную изолированность героя, на его отдаленность от среды, от нормальной человеческой среды, даже своей, студенческой, даже, наконец, семейной – это дает преступлению известное объяснение.

Характеры и обстоятельства, подобранные под углом зрения чрезвычайности, выдают цель автора объяснить бунт Раскольникова его оторванностью от народной почвы и его книжной, заимствованной мудростью.

Горький же, выводя рядового, неотличимого, «серого» человека, взятого из гущи народной массы, демонстрирует самую эту почву, оберегать которую от раскольничества призывает Достоевский.

Отказываясь от чрезвычайности в изображении характера, Горький отказывается от чрезвычайности в изображении обстоятельств. «Сверкающий метеор» свидригайловщины рассыпается в горьковской повести на бесчисленное количество мелких и мельчайших частиц, распыляется в воздухе, которым, не замечая, дышат герои… Происходит неустанное, беспрерывное, повсеместное уничтожение человека, уничтожение его жизни, здоровья, чести, достоинства и т. д. Происходит оно ежедневно, ежечасно, многообразно и в массовом масштабе, составляет каждодневность жизни, ее быт, ее привычки, «скуку жизни» и доходит до степени такой естественности, что возникает представление: такова есть и должна быть человеческая жизнь и другой быть не может, такова норма жизни. «Его глаза раскрывались шире, смотрели глубже в жизнь... Он ясно видел, что все люди идут к одной с ним цели, – ищут той же спокойной, сытой и чистой жизни... И никто не стесняется оттолкнуть со своей дороги другого, если он мешает ему; все жадны, безжалостны, часто обижают друг друга, не имея в этом надобности, без пользы для себя, только ради удовольствия обидеть человека».

Шире и глубже изучая окружающую его жизнь, герой приходит к убеждению, что все люди хотят сытой жизни и что для достижения

ее безжалостно пожирают друг друга и получают от этого удовольствие. Вот она – свидригайловщина в ее будничном, рядовом, заурядном, «затрапезном» виде.

Горький настойчиво призывал человека быть человечным особенно тогда, когда для этого открылась широкая возможность. Однако в вопросе о том, что является определяющим во взаимодействии среды и личности и кто кого в конечном итоге исправляет, Горький отказывался от тех роковых, хотя и соблазнительных иллюзий, которым с таким упорством предавался Достоевский.

Горький, продолжая свою полемику, охотно брал ради проверки самой жизнью (которую он знал как никто другой) этот неприемлемый для него взгляд и производил его испытание со всевозможной добросовестностью, словно давая понять, чтотезис «ведь, сделавшись сами лучшими, мы и среду исправим и сделаем лучшею, ведь только этим и можно ее исправить», подтвердится и восторжествует на практике. Следовательно, возможно будет обойтись без насилия и без революции, то он, Горький, первый этому обрадуется и признает правоту своего противника.

Однако весь путь Лунева до и после преступления, с чрезвычайной тщательностью и объективностью прослеженный Горьким, опровергает тезис Достоевского. Лунев упорно стремится быть лучшим в надежде, что если он станет лучшим, – а он и в самом деле, по возможности, становится лучшим, – то и среда станет лучшею. Однако среда не только не становится лучшей, но ему самому не позволяет быть лучшим, несмотря на его сопротивление, приводит его к послушанию, наказывая его за эту строптивость, за его донкихотскую борьбу – провалом избранной им «линии».

Горький в повести «Трое» поставил главного героя в ситуации сходные с теми, в которых оказывались герои Достоевского, задал те же вопросы, которые волновали Достоевского,– о смысле и цели человеческой жизни, и дал свои ответы на них. Горьковское обоснование системы взглядов Лунева на жизнь как бы полемически заострено против философской теории Раскольникова–героя «Преступления и наказания» Достоевского. Горький ведет своего героя не к признанию, а к отрицанию идеи Божественного промысла, более того – к отрицанию Бога. Полемизируя с христианской доктриной Достоевского, его призывом к «гордому человеку» смириться. Горький утверждает возможность и право человека понять законы, по которым развивается человеческая жизнь, найти основанный на разуме, а не на религии выход из ее социальных тупиков.

Если истину жизни человека Достоевский видел в отказе от социальной борьбы и звал к смирению, к принятию страдания, то Горький доказывал необходимость социальной активности человека в борьбе за социальное и духовное самоопределение. Раскольников и Грачев, Соня Мармеладова и Софья Медведева несли в мир противоположные нравственные идеи. Герои Достоевского – смирение и покаяние, герои Горького – социальную и нравственную активность. Тоскливому примирению с жизнью Якова, анархической беспочвенности бунта Лунева Горький противопоставляет социальную позицию Павла.

Проблема «Горький и Достоевский очень важна для понимания этических и эстетических взглядов Горького.

Следует подчеркнуть, что Достоевский всегда зримо или незримо присутствовал в творческом сознаний Горького – с 90-х годов вплоть до «Жизни Клима Самгина».

По словам Горького, «Достоевский, этот, злой гений литературы нашей» – как художник всегда оказывал на Горького огромное влияние, несмотря на различие их общественных и нравственных взглядов. И чем сильнее было притяжение, тем сильнее Горький пытался противиться этике и религии Достоевского.

Илья Лунев в романе «Трое» убивает купца Полуэктова без всякого плана, без «теории» (как Раскольников), повинуясь инстинкту сильного и здорового мужчины, на пути которого стоит жалкое и отвратительное существо.

В русской традиции вопрос о преступлении неразрывно связан с вопросом о наказании, притом не юридическом, а нравственном. В романе Достоевского «Преступление и наказание» преступника наказывает не общество, не юридическое лицо, но Верховная Воля, перед которой бледнеют институты власти. Подлинное наказание – это чувство вины, совесть, истязавшие Раскольникова.

Однако в начале века возникает и другая традиция. Понимать преступление, даже и самое тяжкое – убийство, не как вину, но как беду преступника, тем самым снимая с него всякую ответственность и возлагая вину на окружающий мир в самом широком смысле слова. Вопрос о «несчастном» (говоря словами Ницше, «бледном») преступнике ставится в творчестве Горького. Свое художественное воплощение такая

постановка вопроса обрела в романе «Трое», где проблема «преступления и наказания» нашла совсем другое решение, нежели в известном романе Достоевского.

Причем это роман, написанный под влиянием Достоевского и в то же время в споре с ним.

Однако проблема состоит в том, что спор этот Горький выиграть не мог, потому что, в отличие от Достоевского или Ницше, у него не было своей ясной концепции «преступления и наказания». Весь ужас и экзистенциальная «черная дыра» этого романа заключаются в том, что Илья Лунев совершил именно бессмысленное убийство. В этом убийстве выразились его отчаяние найти смысл жизни и как бы месть мирозданию. Но месть эта оказалась настолько ничтожна, что Илье ничего не оставалось, как покончить с собой.

Согласитесь, старик Полуэктов – мерзавец, развратник, куда отвратительней старухи-процентщицы, которую убивает Раскольников. Он своего рода воплощение мирского срама, нечистоты, от которых страдает душевно ранимый Лунев (здесь угадывается натура самого Горького). Но как ни странно, именно это будто бы «моральное» оправдание убийства и есть последний приговор Луневу. Раскольников убивает «теоретически». Он осознает свой поступок как преступление и играет в «орла и решку»: сможет он вынести собственное преступление в душе своей или нет? Если – да, он – сверхчеловек. Если – нет, он – «тварь дрожащая». Лунев же вовсе не воспринимает свой поступок как преступление. Ему просто противно и все. Вот где ужас!

««Зачем я его удушил?» – спрашивал он себя». Раскольников знал, для чего убивал. Божественное начало победило в нем, опровергнув теоретического человека. Лунев же убил «просто так». Здесь нет предмета для высшего духовного спора.

Вместе с тем сцена убийства Полуэктова очень напоминает убийство Раскольникова, и это говорит о том, что Горький осознанно спорил с автором «Преступления и наказания».

Убийство здесь показано как освобождение от какой-то неизвестной внутренней тяжести. Как будто в старике Илья Лунев убил кого-то, кто виноват в том, что его, Лунева, жизнь не удалась, лишена смысла. Он и сам не понимает, зачем это сделал, и не чувствует за собой никакой вины. Напротив – это самое интересное в полемике Горького с Достоевским – виноват в беде Лунева как раз убитый им Полуэктов, виноват в том, что убийство, оказалось бессмысленным.

Вот Илья Лунев зачем-то (в романе часто поступки героя никак не мотивированы) приходит на могилу Полуэктова: «Памятник Полуэктова изображал гробницу, на крыше была высечена развернутая книга, череп и кости голеней, положенные крестом. Рядом, в этой же ограде, помещалась другая гробница, поменьше; надпись гласила, что под нею покоится раба Божия Евпраксия Полуэктова, двадцати двух лет».

Полуэктов в буквальном смысле «заел» чужую молодую жизнь. И не одну. Так в чем же каяться Илье? Так по логике автора. Но с этим не согласился бы не только Достоевский, но и Ницше. Хотя у Ницше и говорится о том, что «земля полна лишними, жизнь испорчена чрезмерным множеством людей». Так говорил Заратустра в своей притче «О бледном преступнике»: Вы не хотите убивать, – вы, судьи и жертвоносители, пока животное не наклонит головы? Взгляните, бледный преступник склонил голову, из его глаз говорит великое презрение. По словам Ницше, совершивший убийство человек прежде всего убивает человека в себе, таким образом он как бы «превосходит» человека. Но его бедный разум не выдерживает этого «безумного» поступка, и после убийства он еще и грабит свою жертву, чтобы тем самым как-то объяснить собственное преступление. «Бледному» преступнику не хватило духа совершить убийство «просто так», ради «счастия ножа». Если бы Лунев и Раскольников убили и не ограбили, вот тогда бы они стали преступниками в высшем смысле – почти уже «сверхчеловеками».

Так, весьма своеобразно, понял Ницше роман Достоевского «Преступление и наказание», который оказал на него огромное воздействие. Но так же своеобразно понял Горький проповедь Ницше о «бледном» преступнике, фактически дав в своем романе иллюстрацию этой притчи Заратустры. Илья тоже не признает суда над собой, смеется над следователем, судьями. Но это смех опустошенного человека, потому что Илья не чувствует, что совершил страшный грех. Он не преступник в своем понимании. Вина за убийство – что, повторяем, парадоксально! – лежит на Полуэктове. Вот такая происходит подмена нравственных координат.

Последнее страшное кощунство Лунева может затмить для читателя главный внутренний смысл этого отрывка. Ведь именно в нем разгадка убийства и его единственный мотив.

Обида!Это самый могучий душевный двигатель героев раннего Горького. Обида! На мир, на Бога,за то, что Он создал «людей», но не объ-

яснил им смысл и назначение «человека». Что такое этот «человек»? Простая единица, которой измеряется количество «людей»? Просто социальное животное? Почему Илья, красивый, здоровый и умный парень, должен работать разносчиком мелкого дамского товара, разных ленточек, побрякушек? Разве для этого Бог вдохнул в него душу, заставив страдать и мучиться поисками смысла своего бытия?

С этого момента Илья подсознательно задумал «убийство Бога». Но где Бог? И вот – опять же подсознательно – он решился на убийство менялы Полуэктова, который воплотил в себе все самое грязное в этом мире, убив Полуэктова, Лунев и в самом деле убил Бога в себе. Не может пройти безнаказанным такой тяжкий грех, если останется без покаяния. После убийства Илье думать «уже не хотелось ни о чем: грудь его была полна в этот час холодной бесконечностью и тоскливой пустотой, которую он видел в небе, там, где раньше чувствовал Бога».Итак, «Бог умер». Но «убийство Бога» не стало для Ильи актом дерзкого человеческого вызова небесам. Оно обернулось «грязным» убийством «с ограблением». Мерзостью.

В конце романа Лунев разбивает себе голову о стену. Это очень символический жест. Для Горького он означал один из тупиков его «умствований», из которого он когда-то отправился в странствие по Руси – новое странствие.

Известный литературовед Б. Михайловский писал о произведениях Достоевского: «Жизнь идей пронизывает его художество, и к Достоевскому нельзя подойти, нельзя понять его, не углубляясь, в богатый и своеобразный мир его идей... Достоевский открывает новые миры. Но те, которые ограничивают себя интересом... к формальной стороне его художества, те закрывают себе доступ к этим мирам» [1, 12]. В принципе, это утверждение можно отнести и к творчеству Горького. Поэтому формальные методы исследования по отношению к этим писателям оказываются недостаточными для понимания сути их творчества, но то же самое касается и социологического метода.

Таким образом, в работах, посвященных проблеме «Горький и Достоевский», есть одна особенность, общая для большинства из них. Обычно литературоведы говорят о неприятии Горьким «социальной педагогики Достоевского», однако не уточняют семантику этого понятия, употребляют его в качестве синонима к понятию «философия Достоевского». Но необходимо учитывать, что они на самом деле вовсе не синонимичны. Получается, что философское глубже социального, «социальная педагогика» еще не отражает всей глубины философских идей. В этом плане очень интересна вызвавшая в свое время оживленную полемику книгаЮ. Кудрявцева «Три круга Достоевского».

Ю. Кудрявцев выделяет в произведениях Достоевского три пласта проблематики: «сегодняшнее» («событийное»), «временное» («социальное») и «вечное» («философское»). Если принять такую терминологию, то «социальная педагогика» должна быть отнесена ко второму «кругу», а философия – к третьему. Что касается «социальной педагогики» Достоевского, то она действительно не принималась Горьким. На этом уровне можно выстроить впечатляющий ряд противопоставлений. Например, призыв Достоевского «Смирись, гордый человек!» Горький воспринимал как проповедь покорности, терпения и противопоставлял ему призыв к активности, борьбе и знаменитый тезис: «Человек – это звучит гордо!». Достоевский – противник социализма, революции, а Горький – «буревестник». Достоевский – «почвенник», а Горький – «западник» и так далее.

Литература

1 Михайловский Б. Творчество М. Горького и мировая литература. – Москва, 1965.
2 Кудрявцева Ю. Три круга Достоевского. – М., 1979.

References

1 1Mihajlovskij B. Tvorchestvo M. Gor’kogo i mirovaya literatura. – Moskva, 1965.
2 Kudryavceva YU. Tri kruga Dostoevskogo. – M., 1979.

МРНТИ 17.82

Мирзалиев Т.Э.,

аспирант Института литературы
имени Низами Национальной Академии наук Азербайджана,
г. Баку, Азербайджан, e-mail: tural.mirzeli@gmail.com

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНО-ЕВРОПЕЙСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

В статье исследуется история возникновения Азербайджано-Европейских литературных связей. Автор раскрывает все существующие значения термина «литературные связи» и подробно останавливается на литературных связях до XX века. По мнению автора, связь, на литературном уровне, может возникнуть и из взаимного или одностороннего интереса, и из необходимости. Тот же самый процесс наблюдается и в жизни народов и культур, в том числе в литературном процессе Азербайджана. Рассматривая теорию литературных связей, в статье эти связи классифицируются на связи, порожденные интересом к литературе других народов и связи, порожденные необходимостью в литературе других народов. Автор статьи приходит к выводу, что существовавшие в одно и то же или в различное время между отдельными национальными литературами или их отдельными представителями, в целом, могут возникнуть благодаря контакту условных сходств истории литературного процесса и сходств развития являющегося причиной этого общественно-исторического процесса.

Ключевые слова: литературные связи, Азербайджанская литература, Низами, Физули, Вагиф, Ахундзаде, Агаоглы

Mirzaliyev T.E.

The main factors in history Azerbaijan-european literary relation

In the article the history of the appearance of Azerbaijan-European literary relations is investigated. The author reveals all existing meanings of the term «the literary connections» and studies the literary connections till the 20th century particularly. According to the author's thought the connection in the literary level can be from one-sided or mutual interest, and out of necessity. The same process occurs in the life of peoples and cultures, including in the literary process of Azerbaijan. Investigating the theory of literary relations in the article these relations are classified on communication generated interest in the literature of the other nations and relations, generated by the need in the literature of other nations. The author of the article concludes that existed at the same or at different times among the individual national literatures or their individual representatives, in general, can occur through the contact of the contingent similarities history of the literary process and the similarities of being the cause of the socio-historical process.

Key words: the literary relations, Azerbaijan literature, Nizami, Fizuli, Vagif, Akhundzade, Agaoglu

Мирзалиев Т.Э.

Азербайжан-Европа әдеби байланыстары тарихындағы негізгі факторлар

Мақалада Азербайжан-Европа әдеби байланыстарының пайда болу тарихы әңгімеленеді. Автор «Әдебиет байланысы» терминінің ғылымға белгілі барлық мағыналарын ашады, XXғасырға дейінгі әдебиеттік байланыстарға тұтастай тоқталады. Автордың пікірі бойынша, әдебиет байланысы екі жақты немесе бір жақты мүддеден тіпті қажеттіліктен туындауы мүмкін. Мұндай

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

үдеріс Азербайжан халқының өмірі мен мәдениетінен де байқалады. Мақалада әдебиеттер байланысы теориясы қарастырыла отырып, бұл байланыстар өзге халықтардың әдебиетіне деген қызығушылықтан туған байланыстар, өзге халықтардың әдебиетіне деген қажеттіліктен туған байланыстар болып екі топқа жіктеледі. Автор әдебиет байланыстарының, біріншіден, әдебиет үдерістері тарихында ұқсастық болған жағдайда, екіншіден, қоғамдық-тарихи үдерістерді дамуында ұқсастық болған жағдайда туындайтындығын атап көрсетеді.

Түйін сөздер: әдеби байланыстар, Азербайжан әдебиеті, Низами, Физули, Вагиф, Ахундзаде, Агаоглы.

Значение термина «Литературные связи» до настоящего времени было изложено во многих аспектах. Если подойти к вопросу обобщенно, в качестве литературных связей можно взять и взаимосвязи между любыми двумя мастерами (как внутреннюю связь), и схожие черты в литературных текстах двух народов в целом. Исследователь английской литературы, профессор Ш.Халилли в обобщенном виде термин «литературные связи» объясняет таким образом: «Если есть в культуре и литературе какого-либо народа величественное, прекрасное искусство, воплощающее в себе человеческие чувства, идеи, оно открывается, как материки – будучи переведено, завоевывает себе место в духовном мире других народов. Влияние, связь литературы отдельных народов, создателей этой литературы друг на друга считается главным фактором, обуславливающим литературные связи» [1].

На наш взгляд, в аспекте различных народов понятие «литературные связи» превращается в один из важнейших показателей обретения национальной идентификации самого малого одного из этих народов.

Связь, порожденная общением, может возникнуть и из взаимного или одностороннего интереса, и из необходимости. Тот же самый процесс наблюдается и в жизни народов и культур. С этой точки зрения литературные связи можно классифицировать следующим образом:

1. Связь, порожденная интересом к литературе других народов

2. Связь, порожденная необходимостью в литературе других народов

Первый тип связи условно можно назвать и неполной связью. Отложив в сторону сходство в фольклорных образцах (например, сходство сюжетов «Книги моего Деда Коркута» и «Одиссеи»; поскольку в этом случае невозможно определить период, направление влияния и источник в целом), рассмотрим непосредственно письменную литературу: в течение большого периода (до XX века) использование, интерес были направлены с Востока на Запад. Известно влияние сюжетов, тем и творчества Низами в целом на европейскую литературу (например, использование сюжетов Низами в драме Карло Гоцци «Принцесса Турандот», Бокаччо, Джеффри Чосера, Шиллера). Иногда даже это воздействие проявляется в любопытной форме, в уподобляющем стиле. Известно, что в народном сознании уровень принятия уподобления связана также и со степенью распространенности этого элемента. Например, Герцен в своем произведении «Легенда» так описывает красоту дочери игумена: «Рядом с крепостью находилась привлекательная женщина наподобие воспетых Низами девушек Востока» [2, 197]. Разумеется, подобные явления не должны привлекать внимание в качестве случайного элемента. Метафора-уподобление интересна с точки зрения демонстрации в той или иной степени уже образовавшегося образа Низами как мастера.

Правда, в подобных случаях к таким корифеям, как Низами, Саади, Хафиз, Джами, Руми относились не как представителю какого-либо народа, а именно как к представителю восточной литературы. И поэтому эти связи больше, чем в контексте национальных литературных связей, интересны нам в историческом аспекте, в качестве пути, приведшего к этому.

На второй стадии литературных связей типы незавершенных связей уступают свое место полной связи. В этот период другие литературные образцы не просто вызывают интерес, в них есть потребность. Эта потребность может выражаться со многих ракурсов, однако основным критерием является примерность, образцовость.

В истории азербайджано-европейских связей второй этап начинается с XIX века. Правда, связь противоположной стороны была еще на первой стадии (Кавказ-Восток Бестужева-Марлинского, Лермонтова, Пушкина был в большей степени экзотическим Востоком, впоследствии этот взгляд Львом Толстым был несколько изменен). На этом этапе Азербайджан не был местом проживания тюрков, а страной Востока. Однако азербайджанская литература хотела обрести новую форму, содержание, и в качестве самой

сильной стороны той эпохи, естественно, пришлось обратиться к Европе.

Интересно, что в азербайджанской литературе связь с Европой началась посредством образов. На наш взгляд, эта связь обусловлена не только Мусье Жорданом, но также и такими восточными образами, как Молла Ибрагимхалил алхимик, Дервиш Масталишах, Шейх Насруллах. Носители фронта мертвецов, мошенников были восточными, а сторонники нововведений, прогресса – западными людьми. Европа уже была названием места идей и в этом содержании Пьяницу Искендера, относительно, можно считать преемником Мусье Жордана.

«Термин литературные связи в качестве совокупности отличающихся друг от друга по смыслу и качеству понятий очень часто используются без вникания в различия, в одинаковой форме для всех времен, что в результате приводит к не имеющей научной основы идентификации. Хотя когда речь идет о русско-азербайджанских литературных связях, можем сказать, что только на фоне общественно-политической картины XIX века выражали различные формы. Дело в том, что привлекающее к себе внимание в сфере литературных связей данное различие форм органично связано с новым качеством этих связей, выражаемых в отдельные периоды» [2, 329]. Расширив это сравнение, возможно применение и к другим связям. В целом, второй тип литературных связей – полная связь – появляется на фоне общественно-исторических явлений. При этом необходимо основываться не на отдельные детали в творчестве отдельных писателей, а на серьезные факторы, характерные для их творчества в целом. Такие схожие факторы, как тема, сюжет, форма лишь начало, основное воздействие проявляется в идее. Связь, возникшая в результате схожести исторической почвы, а также отдельного, порой же одновременного самостоятельного развития представляет собой идейную связь.

Например, русская литература, которой воспользовались, с которой наладили связь и мы в процессе национального самоосознания в нашей литературе с середины XIX века до начала XX века (это еще и общественный процесс) была отображением схожих процессов, произошедших в русском обществе. Хотя произведения Мирзы Джалила Мамедкулизаде «Гурбаналибек» и «Мертвецы» обладали сюжетным сходством с произведениями Гоголя «Коляска» и «Ревизор», в идее имелось отличие. Однако основной целью обоих авторов была попытка пробуждения. В этом случае схожие процессы в России повторялись и в Азербайджане (и в политическом плане тоже). Следовательно, мы должны учитывать сходство Мирзы Джалила и Гоголя не как случайную связь, не как процесс, возникший в результате симпатии одного автора к другому, а как необходимое событие. К сказанному можно добавить и другое доказательство: почему азербайджанские писатели того периода воспользовались русскими писателями XIX века, и в основном, критическими реалистами? Ведь были и до них тоже, например, Кантемир. Идентичность времени в этой необходимости не находится в передних рядах, в противном случае в связях с французской литературой впереди были бы не именно мастера прежнего периода как Жан-Жак Руссо, и не критиковались бы бывшие его современниками такие писатели, как Бурже и Оне. Воздействие таких писателей, как Гоголь, Чехов, Толстой, Руссо, Мольер, Вольтер, Шиллер, Гёте связано не со временем, а с соответствием свойств периода, в котором они сформировались, азербайджанским реалиям того периода.

Следовательно, связи, существовавшие в одно и то же или в различное время между отдельными национальными литературами или их отдельными представителями, в целом, могут возникнуть благодаря контакту условных сходств истории литературного процесса и сходств развития являющегося причиной этого общественно-исторического процесса.

Ада Холли Шисслер разногласия, появляющиеся среди интеллигентов Востока того времени (в отношении к Европе), берет в контексте принадлежности: «Не можем , что полемика в то время об принадлежности Агаоглу и подобных людей лишь отображает взгляды, вытекающие из самобытной природы того человека, кроме того, должны указать и на то, что наличие в этой борьбе не на жизнь, а на смерть подобного выбора насколько влиятельно, насколько влиятельны и определенные личности (здесь подразумевается Европа – Т.М.). В подобном понимании взгляд на новую национальную эволюцию не является чувством, относящимся к самому человеку. Более того, является темой, объединяющей в себе множество факторов, таких как понятие культуры, движения вперед, современности, общества и индивидуальности, и их взаимного влияния» [3, 20].

Начавшийся с Ахундзаде призыв к Западу вовсе не отрицался во все времена. Просто мыслители эпохи еще вели полемику по поводу того,

по какому принципу принадлежности обратимся мы к Европе: «Хотя взгляды «мы восточные люди», «мы мусульмане», «мы тюрки», и как бы ни был слабо слышен, «мы азербайджанцы», в основном друг друга не отрицали, будучи видны на фоне вопроса «кто будет рядом и напротив нас?», в действительности более значимы. Если мы люди восточные, то не отрицая иранский и арабский мир, не повреждая идущие от них и созданные совместно с ними ценности, мы должны воспользоваться от Запада. Если мы тюрки, то восточные народы, с которыми исторически мы вместе жили и с которыми мы были во взаимодействии, не имеют серьезного значения и в этом случае адресатом опять же становиться Запад, он конкретизируется, например, французской культурой. Если мы мусульмане, то европейская культура трансформируется в христианскую культуру и демонстрирует более консервативную позицию.

Правда, как отмечали и прежде, эти ценности вовсе не отрицают всегда друг друга (например, творчество Мирзы Джалила, Омара Фаика). Однако и в этом случае один из взглядов возвышается над другим. Например, азербайджанство в творчестве Мирзы Джалила означает еще и то, что при необходимости тюркизм и ислам могут перейти на последующий план. Даже в творчестве Мирзы Джалила в качестве объекта критики мы видим не азербайджанство, а последующие ценности: Гасан-ага («Мертвецы») и Худаяр-бек («История села Данабаш») критикуются именно как восточные люди и мусульмане (это направление на самом деле не новое, такие же тенденции можно наблюдать в творчестве Ахундзаде). В этом случае литературные связи начинаются с критики большинства пороков, от которых необходимо избавится.

Таким образом, можно прийти к выводу о том, что полная форма литературных связей возникает в следующих случаях:

1. В процессе показателей национальной дифференциации и интеграции с другими народами

2. На фоне поисков принадлежности

3. На фоне схожих историко-политических процессов

Обращение азербайджанской литературы к Западу, как к зеркалу и содержанию общественной мысли, не было независимым и отдельным явлением. Идейные и географические соседи и родственно близкие Азербайджану – Турция, Иран, Аравия, Туркестан в той или иной степени склонялись к Западу. При рассматривании данного явления в этом контексте, увязывание этого лишь с фактором России может привести к наименьшим результатам (хотя благодаря роли России влияние в определенной степени шло в другом направлении).

С XVI века на всем Востоке, в том числе и в Азербайджане, шел процесс деградации ценностей. В первую очередь это проявляется на почве образования национальной культуры в отдельных местах. Если Саади и Низами ценностями и творческим языком, принадлежали всему Востоку, то Вагифа отнести ко всему Востоку сложно.

Ослабление ценностей объединяющих Восток на научном уровне, становится причиной выхода на передний план других, пришедших со стороны, ценностей. Ценности каждого общества формируются в первую очередь на основе религиозного и национального содержания. Совместное проживание народов Востока (в данном случае подразумевается исламский Восток) основывалось на правилах исламской религии. Используемые на определенной территории мусульманского Востока национальные языки, иногда уступали свое место другим языкам (например, в общевосточной литературе – фарси). Несоблюдение религиозных канонов в Османской империи, которая являлась основной силой Ислама и другими мусульманскими государствами (например, для существовавших в жизни Сефевидов распущенности, противоречащий исламу образ жизни, смотри: А.Агаоглу, Иран и его революция), отсутствие создания на религиозной и научной почве новых ценностей, не модифицирование прежних ценностей согласно духу времени в итоге стало причиной превращения традиционных ценностей в устаревшие по форме, а затем полностью непригодные, неиспользуемые, не имеющие применительной силы ценностей. Хотя после выхода религии из кодекса ценностей в течение определенного периода национальные ценности еще были в рабочем состоянии, отсутствие религиозных ценностей, с которыми совместно «жили» в течение долгих веков, делали национальные ценности неполными и косвенно слабыми. Захват Азербайджана Россией, слабость Османской Турции перед Европой, не дали возможности, укрепившись, создать национальные ценности, единолично создать новую систему ценностей, и, таким образом, возникла пустота в обществе. Отражение этого в литературе проявляет себя в период от Физули до Ахундзаде в форме повторяемости. В отсутствие новых научных и философских взглядов поэты XVII-XVIII веков занимались

преимущественно подражанием Физули. Saib Təbrizi, Məsihi kimi şairlər bədii istedad baxımından sələflərindən o qədər də fərqlənməsələr də, məhz yeniliyin təmsilçisi kimi çıxış etməmələri onların başqalarının davamçısı kimi tarixdə qalmalarına səbəb oldu. XVIII əsr şairi Vaqif isə yalnız dil planında maraqlı idi. Хотя такие поэты, как Саиб Тебризи, Месихи в контексте художественного таланта от предшественников мало отличались, но не внеся новизны они упоминаются в истории литературы как продолжатели идей более ранних поэтов. А поэт XVIII века Вагиф был интересен лишь в языковом плане. У Вагифа мы не видим отображения какой-либо новой философии, идейного течения. Рассматривая место Вагифа в азербайджанской литературе, вспоминаются мысли Руссо о состоянии сжавшегося от никчемности, и в результате этого отчужденного человека.

Руссо процесс отчуждения брал в индивидуальном плане. По мнению Руссо, человек по природе своей чист и непорочен. В результате различных общественных отношений он постепенно превращается в отрицательное и аморальное существо. Для того, чтобы уберечь его от подобной испорченности, Руссо призывал человека вернуться в естественную среду, отдалившись от социальной среды, созерцать первобытное состояние [4, 46].

Лев Толстой был сторонником этой философии. Герои романов Толстого, возвратившись в село, всегда становятся самим собой и заново очищаются (например, произведение «Воскрешение»). И возвращение Толстого в село было отображением поведения героев в реальности. В этом смысле, подходя к вопросу с позиции идентификации индивида и социума, возвращение азербайджанской литературы в облике Вагифа на национальную почву – первичную естественность – было подобно попытке уберечь себя в отношениях с другими народами. К сожалению, не закрепление новых ценностей на национальной почве не смогло превратить этот процесс в важный фактор.

Стихотворения в пессимистичном ключе Моллы Вели Видади, бывшего современником Вагифа, в качестве слабого продолжателя Физули на национальной почве (лексически и жанрово) уже сообщали об эрозии ценностей, представителем которых он был, и в этом смысле возникновение в XIX веке сатиры проявлялось также как критика ценностей, сохранивших свою формальную используемость в обществе. Выступление основными мишенями критики относительно слабой сатиры Гасым-бека Закира, Мирзы Бахыша Надима, чуть позже Сеида Азима Ширвани, сильной сатиры Мирзы Алекпера Сабира живущих старыми ценностями, однако выражающих это исключительно формально религиозных деятелей и различных сил общества (интеллигентов, купцов) также является показателем данного процесса (например, отложив в сторону отношение религии к науке, образованию, механизмам общественного регулирования, критика многоженства в качестве основного показателя религии и религиозности).

Уже в начале XX века Восток, в том числе и Азербайджан, страдал из-за отсутствия кодекса высокого поведения. Не удивительно порождение именно в этот период большой полемики вопросом «Какими принципами руководствоваться в отношении к себе и другим?», Эрих Фромм писал: «Под понятием отчуждения понимается такой метод восприятия, при котором человек ощущает себя кем-то чужим. Он словно отходит в сторону сам от себя. Не чувствует себя центром своего мира, своих личных действий. ... Отчужденный человек, как и с другими, теряет связь и с самим собой. ... Отчуждение носит универсальный характер и человек в действительности не выражает своей потенциальной сущности, говоря иными словами, отдаляется от той сущности, которой мог бы стать и которой стал бы» [4, 78].

Тенденции видеть развитие лишь в Европе были столь сильны, что порой доходило до степени отрицания всего Востока. Тенденции противпоставления ислама и развития, озвучиваемые и в наши дни, обосновывалась также приведением примеров из Европы. Возрождение Европы, служило примером Востоку, в том числе Азербайджану, и мы, знакомясь с литературными произведениями этого периода, наблюдаем откровенную защиту этой концепции. Не видя действительных различий между исламской и христианской религиями, представляющие нам в качестве абсолютной истины позитивистскую мораль Европы в лучшем случае удовлетворялись лишь учитыванием местной самобытности и дифференциальности на национальной почве. Правда, никто не отрицал роли человеческой нравственности в факторе развития. Но нравственный призыв, причина и источник которого не указывается, носит(-л) тезис «мораль ради морали» и сам по себе выражает (-л) лишь техническую сторону дела. Однако создавались и произведения подобно «Боязнь Аллаха» Султана

Меджида Ганизаде. Необщеупотребительность подобных произведений в наши дни, невосприятие образов в социальном сознании в качестве типажа имело и художественные, и политические причины. Вместе с тем, ни в каком случае произведение с точки зрения выражаемой идеи, демонстрации пути выхода не основывалось на слабый тезис. Просто, не только эпоха не принимала подобные взгляды как, – «возвыситься, оперевшись на религиозно-национальную мораль», и даже мыслящие подобным образом писатели и публицисты становились мишенью мягкой сатиры, порой старались уберечь читателя, «держать читателя бдительным» от обладателей подобных мыслей.

Говоря об истории азербайджано-европейских связей необходимо определить несколько нюансов. Обычно затрагивающие эту тему начало берут от Низами. Отражение тем Низами, Физули в европейской литературе еще не является связью азербайджанской литературы. Поскольку такие мастера, как Низами, Хагани представляли мусульманский Восток, а такие мастера, как Насими, Физули – тюрко-исламский Восток. В этом смысле речь может идти не об азербайджанстве, а о понятии протоазербайджанства. Азербайджанская литература понятие национальности в современном значении стала обретать творчеством Вагифа. Следовательно, литература периода до Вагифа генетически была азербайджанской, а содержательно и идейно в большей степени представляла иные ценности (пусть даже в дальнейшем эти ценности сыграли роль и в формировании азербайджанства). Вагиф и литература последующего периода же и языком (не только грамматически, но и ценностно), и формой, и содержанием были первыми этапами национальности.

Литература

1 Халилли Ш. Из истории перевода с азербайджанского на английский (и наоборот) // http://translit.az/TERCUME_TARIXI/Ingilis.htm (на азерб. языке)

2 Курбанов Ш. Избранные произведения. В 3-х томах. – Т. 3. – Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1969. – 504 с. (на азерб.языке)

3 Шислер А. Ахмед Агаоглы меж двумя империями и Новая Турция. – Стамбул: Издательство Университета Билги, 2005. – 370 с. (на турецком языке)

4 Гусейнли О. Проблема чуждого в философии: Дисс. на соискание уч. ст. канд. филос. наук. – Баку: БГУ, 2007. (на азерб. языке)

References

1 Halilli SH. Iz istorii perevoda s azerbajdzhanskogo na anglijskij (i naoborot) // http://translit.az/TERCUME_TARIXI/Ingilis.htm (na azerb. yazyke)

2 Kurbanov SH. Izbrannye proizvedeniya. V 3-h tomah. – T. 3. – Baku: Azerbajdzhanskoe Gosudarstvennoe Izdatel'stvo, 1969. – 504 s. (na azerb.yazyke)

3 SHisler A. Ahmed Agaogly mezh dvumya imperiyami i Novaya Turciya. – Stambul: Izdatel'stvo Universiteta Bilgi, 2005. – 370 s. (na tureckom yazyke)

4 Gusejnli O. Problema chuzhdogo v filosofii: Diss. na soiskanie uch. st. kand. filos. nauk. – Baku: BGU, 2007. (na azerb. yazyke)

ҒТАХР 17.71.07

Сарбасов Б.С.[1], Жұмақаева Б.Д.[2],

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
[1] қауымдастырылған профессор м. а., ф. ғ. к., [2]профессор м. а., п. ғ. к.,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: sarbasov.bolathan@mail.ru; bereke @mail.ru

КӨНЕ ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МИФТЕР

Түркі ескерткіштеріндегі фольклорлық мифтер әдебиет саласының өзекті мәселелерінің біріне жатады. Себебі, бүгінгі таңда әлі толық зерттеле қойған жоқ. Бұрынғы ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігіне тірек болып, әдеби көркемдік әдістерін сақтаған. Айналадағы табиғат құбылыстар: күн, ай, жер, жұлдыз, тау, т.б. құбылыстарды киелі санаған. Космостық бейнелер бір кездері ертедегі адамдардың мифтік түсінігінен, келе-келе ауыз әдебиетінің тұрақты поэтикалық образдарына айналған. Бұл ғылыми мақалада негізінен түркі ескерткіштеріндегі фольклорлық мифтердің зерттелуіне талдау жасалып, олардың қаншалықты маңызды екені анықталады. Алдағы уақытта әлі де ашылмаған құнды дүниелер күтілуде.

Түйін сөздер: тұрақты поэтикалық образдар, космостық бейнелер, әдеби көркемдік әдістер, ежелгі наным-сенімдер, космогониялық мифтер.

Sarbasov B.S., Zhumakaeva B.D.

Folklore myths of ancient turkus monuments

Turkic monuments of folk myths is one of the important issues in the field of literature. Because, today, is still not complete with research. The former is based on the daily lite of our ancestors to keer the literatury and artistic techniques. Surrounding natural phenomena: the sun, moon, earth, stars, etc, phenomena considered holy mountain. Satellite lmages of people at one time early mythical notion soon became a regular artist in a poetic oral. This research article is mainly Turkic monuments folk myths zeriitewlerime analysis they determined that it was importans. Still valuable things were not expected in the near future.

Key words: permanent poetic images, satellite images, litetary, artistic methods, ancient beliefs, myths cosmogonic.

Сарбасов Б.С., Жумакаева Б.Д.

Фольклорные мифы в древних тюркских памятниках

Тюркские памятники народных мифов является одним из важных вопросов в области литературы. Потому что, сегодня, по-прежнему не в комплекте с исследований. Первое основано на поседневной жизни наших предков, чтобы сохранить литературные и художественные приемы. Ближайшие народные явления: солнце, луну, землю, звезды и т.д. явления, рассмотренные на святой горе. Спутниковые изоброжения людей в одно время начале мифической понятия, вскоре стал регулярным художником в поэтической устной форме. Это исследование статья в основном тюркские памятники анализ народных мифов, они решили, что это было важно. Тем не менее ценные вещи не были ожидать в ближайшем будушем.

Ключевые слова: постоянные поэтические образы, спутниковые изображения, литературные, художественные методы, древние верования, мифы космогонические.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Адам танымының алғашқы кезеңдеріндегі айнала табиғатты тұтас жан деп ұғыну, адам мен табиғаттың бір-біріне оң және теріс әсерлері туралы түсініктер бұрынғы ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігіне тірек болып, бүгінгі заман ой-танымында, әдеби көркемдік әдістерінде сақталған. Айнала табиғаттағы Күн, Ай, Жер, Жұлдыз, Тау т.б. құбылыстарға қасиет беріп, киелі санау, олармен қарым-қатынаста белгілі бір заңдылықтарды сақтаудың мәні – ол шарт бұзылса адам кеселге, ауруға, өлімге ұшырайды деген сенім. Сондықтан отқа, суға түкірме, аттама, айға қол шошайтпа, күн батарда ұйықтама, жер сабалама деген сияқты түрлі ұғымдардың әрқайсының өзіндік мәні бар.

Өйткені дүние жүзінің көптеген халықтары, солардың ішінде түркі, монғол халықтары да, ерте кезде табиғат сырларын түсінбеген. Ертедегі адамдардың дүниетану шама-шарқы төмен болғандықтан жаратылыс көріністерінің әр алуан түрлерін (ай мен күн, бұлт пен дауыл т.б.) жарылқаушы күш ретінде қабылдап, оларға сиынған, медет тілеген. «Шамандық сенімнің дүниеге келуі, – деп жазады Ш. Уәлиханов – жалпылай немесе жекелей табиғатты қадір тұту, қастерлеу болып табылады» [1, 171]. Осындай арғы замандардың айғағы болған Ай, Күн, Аспан, Жұлдыз сияқты космостық бейнелер бір кездері ертедегі адамдардың мифтік түсінігінен сәйкес туып, келе-келе ауыз әдебиетінің тұрақты поэтикалық образдарына айналған [1, 172].

Алайда бұл ұғымдар аталып отырған ескерткіште тікелей негізгі кейіпкер болмысымен тығыз қабысып жатады. Өйткені, ол күннің нұрынан пайда болады. Жалпы, дүниежүзі тарихында атақты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі жайлы мифтерден көбіне күн нұрынан туу мотивін жиі кездестіруге болады.

Ежелдегі адамдар басында сәулесі болған, текті адамды нұрдан жаратылған етіп көрсету, ол құбылыс келе-келе мақсатты түрдегі қолданылатын фольклорлық әдіске айналған. Күн нұрынан пайда болу мотиві Шыңғысханның дүниеге келуіне байланысты т.б. қазақ жырларында көрініс табады.

Ежелгі түркі аңыз, әпсаналарында бақытты болатын адамның төбесінен нұр жауатыны туралы көп айтылады. Бұл дәстүр түркі халықтарының ерлік дастандарынан да орын алған. Мәселен, қырғыздың «Манас» атты эпосында болашақ батыр Манас та жолына нұр төгілген ал, өзін көкжал бөрі қорғап жүрген қаһарман болып келеді [2, 101].

Түркі-монғол халықтарының аңыз-ертегілерінде кейіпкердің күн нұрынан туу мотивінің орын алуы ежелгі наным-сенімдерге байланысты. Жалпы, дүниежүзі халықтары фольклорында атақты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі көбінесе күн нұрымен байланыстырылады. Фольклортанушы ғалым В.Я. Пропп: «Адам баласы мәдениеттің неғұрлым төменгі сатыларында болған уақытта «ғажайып туу» елдің бәріне талғаусыз таныла береді. Патша мен Құдайлардың бұлай тууы олардың артықшылығына айналды. Ал қарапайым адамдар қалыпты жағдайда дүниеге келеді. Египет патшалары өздерін «күннің құдайы Раның тұқымымыз» деп санайды. Осындай сенім Үнді патшалары мен ханзадалары және Қытай императорларында да бар», – деп жазған [3, 207-208].

Ол «Фольклор и действительность» атты еңбегінде бүкіл дүниежүзі фольклорының ең көне жанрларында пайда болған ғажайып туу мотивінің пайда болу принциптерін ертегі наным-сенімдермен, культтік, рәсімдік мәселелермен тығыз байланысты қарастырады және бұл мотивтің фольклорлық шығармалар сюжетін толықтырушы көркемдік тәсілге айналғанға дейінгі даму тарихын қалпына келтірді.

Түркі халықтарының фольклорында осындай Ай, Күн әсерімен дүниеге келуін баяндайтын сөздеріне орайлас тұрақты дәстүрдің қалыптасуы тегін емес. Ол түркілердің ең көне дүниетанымына, яғни, олардың көне наным-сенімдеріне Ай мен Күн культінің маңызды рөл атқарғандығын әрі сенім көріністері халықтың эстетикалық қалыпты нормасына айналғанын байқатады.

А.Н. Веселовскиий зерттеулеріндегі пайымдауларға қарағанда түркі тайпаларында Ай мен Күн тотемдеріне табынушылық ұзақ уақыттар сақталып келген. Сол себепті түрікмен тайпаларының шығу тегі баяндалатын шежірелерде түрікмендердің Әли-или, Ерсары, Шах, Теке тайпаларында «Айтолды», «Күнтолды» ру тайпалары кездесетіні сөз болады [4, 538-539].

Жүсіп Баласағұнидың «Құдатғу білік» дастанындағы басты кейіпкерлердің есімдері де Айтолды және Күнтолды болуы бұл дәстүрдің түркі фольклорында мықтап орныққанын аңдатады. Талданып отырған «Оғыз-наме» ескерткішінде Оғыз қағанның өзі ғана емес оның үйленуі, Ай, Күн, Жұлдыз, Тау, Көк, Теңіз деген балаларының тууында космогониялық мифтердің мәні көркемдік рөл атқарады.

«Оғыз қағанның оны көргенде жаны қалмады. Ол осы қызды алып үйіне кетті. Оны сүйді, алды. Бірге жатты. Тілегі қабыл болды. Сол қыз жүкті болды. Күннен күн өтіп, түннен түн өтіп, көзі

жарыды, үш ер бала туды, біріншісіне Күн деп ат қойды, екіншісіне Ай деп ат қойды, үшіншісіне Жұлдыз деп ат қойды» [5, 205]. Бұл мысалдар негізінде көне түркі тайпаларының Көк Тәңіріге табынып, жақсылықты да, жамандықты да Көктен яғни, аспаннан күткен дүниетаным сақталған.

«Көк тәңірі – көк аспан деп аталады. Қазақтар ұғымындағы бірінші аталатын сын есім «көк» – көріністі бейнелейді және заттық түсінікті білдіреді, ал зат есім (тәңірі) «көк» атауының (синонимі) баламасы... – (Алланы) және құдайды (худда). Сондай-ақ, даланың алыс түкпірлерінде, мысалы қазақ ордасында «Көке-Тәңірі» – деген атау әлі кездеседі» – деп жазады Ш. Уәлиханов [1, 102].

Қазақ мифінде хаостың космосқа айналуындағы басты бір шарт – жер мен аспанның жекеленіп пайда болуы жайлы мифтерде сақталған. Мысалы: Аспан мен жердің бөлектенуі, яғни әлемді қаптаған судан аспанның және құрлықтың бөлініп жасалғаны жайында түсінік бар. Көне заманда, мифтік сана кезінде адамдар бүкіл әлемді, аспанды да су деп білген. Қазақ тілінде «Тәңір» деп көкті, «теңіз» деп суды айту тегін емес. Екеуінің түбірі «көк», «аспан» ұғымымен байланысты, демек, «Тәңір» – көктегі (яғни жоғарыдағы) су болса, «теңіз» – жердегі (яғни төмендегі) су. Басқаша айтқанда, аспанның өзі әуелде су деп түсінілген, оның «көк», «тәңір» болып аталуы содан. Ал, жердегі су да түсі жағынан аспан, яғни Тәңір сияқты көк болғандықтан теңіз деп аталған. Екінші аспан мағынасында айтылған («із» – жұптықтың белгісі). Аспан мен жердің телегей теңізден бөлініп жаралғаны туралы түсінік жаһанда үш түрлі әлем (аспан, жер, жер асты) бар деген сенім тудырған. Ш.Уәлиханов мұндай сенімнің қазақта да бар екенін айтқан: «Аспанда ел бар. Ондағы адамдар белдікті тамағынан тартады, біз ортада, жер бетінде тұрамыз, сондықтан белдікті белімізге байлаймыз, ал, жердің астындағы адамдар белдігін аяғына орайды, олардың өздерінің күні, айы, жұлдыздары бар» [1, 103].

Кейінгі замандарда, миф ертегіге айналғанда осы үш әлем ертегі кейіпкерінің шарлайтын мекеніне айналады. Бұл үш әлем шамандар дінінде де сақталған.

«Қазақтың көне мифінде болуға тиісті ілкі ата-демиург бейнесі Тәңір образымен алмастырылған. Ал, Тәңір аспанның әміршісі саналған. Яғни, Тәңір – ең жоғарғы құдай, ол аспан мен жердегі тылсым мен тіршіліктің иесі. Аспанды да, ондағы жұлдыздарды да, адамды да, жер бетіндегі нәрселердің бәрін де, жаратушы – Тәңір деп саналған. Міне, мұның бәрі – көне мифтік ілкі ата – демиургтың, жасампаз қаһарманның атқаратын істері. Бұл қызметті түркілер заманында Тәңір, ал ислам келгенде Алла атқарады. Қазақтың көне мифінде ілкі ата – демиург образының толық және айқын сақталмау себебі осында деп білуіміз керек» – дейтін С.А. Қасқабасов пікіріне сүйенсек, «Оғыз-наме» эпосындағы тәңірлік сенімнің негізгі сюжеттік өзек болғанын байқау қиын емес. Оның дүниеге келуі де ғана емес, жар таңдап сүюінде де Тәңірлік сипат басым. Ғашық болған жары да тылсыммен тығыз байланысты екендігіне мәтін арқылы көз жеткізуге болады.

«Оғыз-намеде»: «Күндерде бір күн Оғыз қаған бір жерде Тәңіріге жалбарынып отыр еді. Қарауы болды. Көктен бір жарық (сәуле) түсті. Күннен аян, айдан қуқылырақ еді. Оғыз қаған (көк жарыққа қарай) жүрді, көрді. Көрсе, әлгі жарықтың арасында бір қыз бар екен, жалғыз отыр екен. Артықша көрікті бір қыз екен. Ол қыздың маңдайында оттай сәуле шашқан бір меңі бар екен. Алтынқазықтай екен. Яғни, қыздың жаратылысында адамзаттан бөлек тылсымдық қасиет бар. Осы қыз сондай көрікті еді: күлсе Көк Тәңірінің (өзі) күлетіндей, жыласа Көк Тәңірінің (өзі) жылайтындай еді» [5, 56].

Сондай-ақ, түркі тілдес халықтар мифіндегі Тәңірлік сенімнің ерекшеліктері жайлы «Ерлі зайыпты баба-құдайлардың ең көне универсальды тараған түрі аспан-әке мен жер-ана. Бұл образдарда, бір жағынан, рулардың бабалары болып саналатын ілкі адамдардың космостанғанын, ел екінші жағынан, неке мен семьялық қатынастардың табиғат дүниелеріне көшірілгенін көруге болады», – дейтін пікірін шындығында, бүкіл түркі жұртында Тәңір – көктегі ер рөлінде, ал Ұмай –жер-ана болып қабылданады [6, 73]. Сонда, жоғарыда Е.М. Мелетинский айтқандай, қазақта да аспан – әке, жер – ана ретінде (Тәңір – Ұмай түрінде) алғашқы ерлі – зайыпты құдайлар болып саналған деуге әбден болады, – деп тереңдей қарастырған С.А. Қасқабасов пікірлерінің дәйегін осы ескерткіштен анық көруге болады.

Себебі, «Оғыз-наме» ескерткішінде тек Ай мен Күн, Жұлдыз секілді аспан денелеріне қатысты ұғымдар ғана емес, Көк, Тау, Теңіз ұғымдары да басты мән иеленеді. Оғыз қаганның екінші рет үйленіп, ол әйелінен тағы үш ұлдан дүниеге келуі, төмендегідей баяндалады: «Бір күндері Оғыз қаған тағы да аңға кетті. (Аңда жүрсе) бір көлдің ортасынан бір ағаш көрді. Бұл

ағаштың қуысында бір қыз жалғыз отыр екен. Артықша көрікті бір қыз екен. Ол қыздың көзі көктен де көгірек, шашы теңіз толқынындай, тісі інжудей екен.

Осы қыз сондай көрікті еді: жер басқан елжұрт оны көрсе: «Ай, ай! Ах, ах! Өлерміз!» – деп сүттен қымыз болатындай еді. Оғыз қағанның оны көргенде ынтығы кетті, жүрегіне от түсті. Оны сүйді, алды. Бірге жатты. Тілегі қабыл болды. Сол қыз жүкті болды. Күннен күн өтіп, түннен түн өтіп көзі жарыды, үш ер бала туды. Біріншісіне Көк деп ат қойды, екіншісіне Тау деп ат қойды, үшіншісіне Теңіз деп ат қойды» [5, 56].

Оғыз қағанның аң аулап жүріп тапқан теңдесі жоқ сұлуды көргені, қызға ғашық болып, оған да үйленгені, одан үш ұл бала туылғаны, есімдерін «Көк» (Аспан) «Тау» және «Теңіз» деп қойғаны тартымды етіп баяндалады. Осындағы «Көк» – Тәңірлік сенімнің негізі.

Шаманизмнің негізін құрайтын тотемдік және анимистік түсініктердің көк түріктерге дейін жан-жақты таралғанын ешкім де жоққа шығармайды. Ал тәңірліктің көне түрік дәуірінде тұтас жүйеге түсіп, дін дәрежесіне көтерілгенін дәлелдеуші ғылымдардың бірі Л.П. Потапов. Бұл дәуір біздің заманымыздың VI-XII ғасырлар аралығын қамтиды. Түрік қағанаты (551-744 жылдар) мен ұйғыр қағанатының (745-840 жылдар) этникалық ядросын құраған түрік тайпаларының Тәңірі, Ұмай, Жер – Су аталатын құдайлары қазіргі көптеген түркі халықтарында сақталуы кездейсоқ емес.

Жалпы, Тәңірлік сенімнің көшпелі түркілердің мемлекеттік бір ізділікке түсіп үлгермегендігі, тек түркі қағанаты тұсындағы бірдей қалып иеленгендігі, бірақ кейінгі мұсылман дінінің ықпалына байланысы көктегі «Тәңір – иенің» орнын «Жалғыз Алланың» басуы, кейбір көп тәңірлік ұғымдардың мұсылмандық ұғымға сіңісіп кеткені белгілі.

Оғыз қаған жаратылысындағы тәңірмен байланыстылық көне түркілік ескерткіштердің тұрақты мотиві екендігі белгілі. Ол жөнінде Ш. Ыбыраев:

Қаңым Елтеріс қағануғ,
Өгім Ілбіге қатұнұғ,
Теңрі тепесінте тұтұп
Иөгерү көтермүс ерінч.

(Әкем Елтеріс қағанды,
Шешем Елбіге қатынды
Тәңір төбесіне ұстап
Жоғары көтерген екен) –

дейтін мысалдарды келтіре отырып, «Демек, қағанның тәңірлік жаратылысы алдымен алдымен өзіміздің байырғы төл тарихымыздан мықтап орын алған дүниетаным болып шықты. Біз үшін мұның маңызы зор деп» – деп ой қорытады.

Оғыз қағанның жарын Тәңіріден тілеуі және оның бірінің ағаш қуысында отырған сұлулығы керемет қыз болуын сипаттайтын тұстарда түрлі фольклорлық наным-түсініктер тоғысқан. Осындағы ағаштың қуысындағы сұлу қыз көзінің көктен де көгірек, шашының теңіз толқынындай (ол да көк) болуы – тәңірлік нанымның көріністері. Себебі, Жаратушы Көк Тәңірінің мекені көкте болғандықтан, ең әдемі де қасиетті түс – Көк Тәңірінің нышаны. Ал, фольклорлық туындылардағы қаһарманның ағаш қуысында дүниеге келу мотивінің негізінде ежелгі адамдардың ағашты тотем тұтқан наным-сенімінің ізі бар.

Әдебиеттер

1 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр, аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б. – Б. 171-172.
2 Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. –584 б. – Б. 101-102.
3 Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – М.: Наука, 1976. – 325с. – Б. 207-208.
4 Веселовскиий А.Н. Историческая поэтика. – Л., 1940. – 646с. – Б. 538-539.
5 Өмірәлиев Қ. «Оғыз қаған» эпосының тілі. – Алматы: Ғылым, 1988. – 448 б. – Б. 205.
6 Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – Москва: Наука, 1974. – 193 с. – С. 73.

References

1 Margulan A. Ezhelgi zhyr, anezdar. – Almaty: Zhazushy, 1985. – 368 b. – B. 171-172.
2 Qasqabasov Q. Zhanazyk. – Astana: Augarma, 2002. – 584 b. – B.101.
3 Propp V.Ya. Folklor I deistvitelnost. – M: Nauka, 1976. – 325 s. – S. 207-208.
4 Veslobskii A.N. Istoricheckaya poetika. – L., 1940. – 646 s. – S. 538-539.
5 Omiralieb Q. «Ogyz qagan» eposynyn tili. – Almaty: Gylym, 1988. – 448 b. – B. 205.
6 Meletinskii E.M. Poetika mifa. – M: Nauka, 1974. – 193 s. – S. 73.

МРНТИ 17.82.94.

Сарсекеева Н.К.[1], Женис Н.Н.[2],

[1]к. ф. н. доцент, [2]преподаватель Казахского национального университета
имени аль-Фараби, г. Алматы, Қазақстан,
e-mail: sarsekeeva1403@inbox.ru; zhenisova.nurai@gmail.com

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СПЕЦИФИКА РЕАЛИСТИЧЕСКИХ РАССКАЗОВ М. ЗВЕРЕВА О ЖИВОТНЫХ В КОНТЕКСТЕ АНИМАЛИСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КАЗАХСТАНА

В статье рассматривается традиция анимализма в казахской и мировой литературе, устанавливаются ее основные особенности. На примере повестей и рассказов М. Зверева выявляется художественная специфика его реалистических рассказов о животных. Натуралистические произведения М. Зверева представляют собой краткие рассказы из жизни обитателей дикой природы, повествующие о различных наблюдениях автора над животным миром Казахстана. Рассказы писателя отличаются достоверным описанием поведения зверей в различных ситуациях, при определенных обстоятельствах. М.Д. Зверев одним из первых в отечественной анималистической литературе проявил интерес к познанию внутреннего мира животного, открыл новый взгляд на мир животных, таящий в себе множество неизведанных тайн. Утверждается, что основополагающим конститутивным признаком его стиля является применение в качестве ведущего подхода познание внутреннего мира животного. М.Д. Звереву удалось совместить в своем творчестве научное, художественное и публицистическое начала, открыв тем самым в отечественной анималистической литературе новый этап. При этом особенно важным для него стало художественное отражение научных проблем естествознания.

Ключевые слова: анимализм, литературный жанр, реалистический рассказ, натурализм, антропоморфизм, психология животного, естествознание.

Sarsekeeva N.K., Zhenis N.N.

Artistic specificity of M. Zverev's realistic stories about animals in the context of the animalistic literature of Kazakhstan

The article discusses the tradition of animalism in the Kazakh and world literature, establishes its main features. On the example of M. Zverev's novels and short stories reveals the artistic specificity of his realistic stories about animals. M. Zverev naturalistic works are short stories from the life of the inhabitants of wildlife, telling about author's various observations of the animal world of Kazakhstan. The writer's stories differ in a reliable description of the behavior of animals in various situations. M.D. Zverev was one of the first in the domestic animalistic literature, who showed interest in understanding animal's inner world, opened a new view of the animal world, which conceals many uncharted secrets. The fundamental constitutive feature of his style is the application of animal's inner world as the leading approach. M.D. Zverev was able to combine in his work scientific, artistic and journalistic beginnings, thus opening in the domestic animalistic literature a new stage. At the same time, the artistic reflection of scientific problems in literature became especially important for him.

Key words: animalism, literary genre, realistic story, naturalism, anthropomorphism, animal psychology, natural science.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Сарсекеева Н.К., Женис Н.Н.

Қазақстанның анималистік әдебиетінің мәнмәтініндегі М. Зверевтің жануарлар туралы реалистік әңгімелеріндегі көркемдік ерекшеліктері

Мақалада Қазақстан және әлем әдебиетіндегі анимализм дәстүрі қарастырылады, оның негізгі ерекшеліктері бекітіледі. М. Зверевтің повестері мен әңгімелерінің негізінде оның жануарлар туралы реалистік шығармаларының көркемдік ерекшеліктері анықталады. М. Зверевтің натуралистік шығармаларына автордың Қазақстан жануарлар әлеміне жүргізген түрлі бақылауларын баяндайтын дала жануарларының өмірі туралы қысқа әңгімелер құрайды. Жазушының әңгімелері белгілі жағдайлардағы жануарлардың түрлі іс-әрекеттерін шынайы сипаттаумен ерекшеленеді. Отандық анималистік әдебиетте алғашқылардың бірі болып М.Д. Зверев жануарлардың ішкі жан дүниесіне қызығушылық танытып, жануарларға деген жаңа көзқарас қалыптастырды. М.Д. Зверев өз шығармашылығында ғылымды, көркем әдебиетті және публицистиканы ұштастыра білді.

Түйін сөздер: анимализм, әдеби жанр, реалистік әңгіме, натурализм, антропоморфизм, жануарлар психологиясы, жаратылыстану.

Анимализм – это интроспективный, психолого-ориентированный подход к познанию внутреннего мира (психики) животного и репрезентации его в различных сферах культуры, исходящий из признания наличия в животном чувственного и разумного начал. Для анимализма принципиальное значение имеет то, что аксиоматичное положение о наличии (в той или иной степени, форме проявления) у животных разумного и чувственного начал должно соотноситься в общественной мысли непосредственно с первообразом объекта, т.е. с животным как явлением материального мира и окружающей действительности.

Кульминацией в развитии анимализма как подхода к познанию животных следует считать возникновение в конце XIX в. в канадской литературе определенного жанра – реалистического рассказа о диких животных, ознаменовавшего появление новых принципов репрезентации животных в целом. Отмечая культурологическое значение нового жанра, американский исследователь Р. Лутц писал: *«Конец девятнадцатого века ознаменовался появлением и развитием новой и очень популярной разновидности анималистического рассказа – «реалистического рассказа о диких животных». Являясь определенно канадской формой литературы, он также стал важной частью культуры североамериканского континента»* [1, 12-13].

Исследователь А. Лукас также констатирует появление нового жанра в литературе указанного периода и определяет его литературные истоки в творчестве Э. Сетона-Томпсона, называя его основателем реалистического рассказа о животных [2, 4]. Первые сборники рассказов вышеуказанного писателя-анималиста, посвященные жизни диких животных, вышли в свет в 1898 г. Писатели-анималисты пытались представить происходящие в рассказе события с точки зрения животного как персонажа, выводимого на передний план повествования путем передачи его собственных чувств, ощущений, мыслительных процессов, внутренне переживаемых им и находящих свое выражение в его поведении и поступках.

Отметим то, что, на наш взгляд, отличает реалистический рассказ о диких животных от иных анималистических рассказов, и дает основание констатировать возникновение нового жанра в национальной литературе Канады. Известно, что обособление каждого отдельно взятого жанра (в том числе, в рамках малой прозы) обуславливается наличием в его форме и содержании ряда устойчивых признаков, которые могут быть выявлены при анализе литературного произведения, относимого к соответствующему жанру.

В реалистическом рассказе о животных таких признаков можно выделить три, и все они находятся в неразрывной связи между собой. Во-первых, реалистический рассказ о диких животных представлял собой своеобразный синтез элементов натуралистических описаний (nature writing) и художественной прозы о животных (animal fiction). Реалистические рассказы о диких животных преподносились читателю как часть естественной истории, основанной на реальных фактах животного мира. В этом смысле методологически (наблюдение, компаративистика, эксперимент) рассказы приближались к научным работам, однако специфика художественных задач, приемов и средств позволяла лишь сделать вывод об их наукообразности.

Во-вторых, героями рассказа преимущественно выступают дикие животные; животные персонажи при этом занимают ведущие, центральные позиции в повествовании. Интерес к диким животным в самой общей постановке продиктован наличием в них таких свойств натуры, которые не инспирированы человеком и являются своеобразным выражением асимметричности человеческого и животного сообществ. В отличие от домашних животных, поведение диких зверей всегда было менее предсказуемым, часто неожиданным; не случайно они часто относились к разряду загадок природы.

Третьим и основополагающим конститутивным признаком жанра следует считать использование в рассказах анимализма в качестве подхода к познанию внутреннего мира животного, достигаемого посредством эмпатии. Основное внимание авторов реалистических рассказов о диких животных уделялось именно психологии животного. Современникам Э.Сетона-Томпсона открылся новый взгляд на мир животных, таивший в себе множество неизведанных тайн.

Ч. Роберте, указывая на эпистемиологическую направленность нового жанра, писал: *«Наши ведущие писатели – анималисты современности могут рассматриваться как исследователи этого неизвестного мира, составляющие новую топографическую карту... Они ежеминутно добросовестно работают над естественной историей, неустанно дополняя эту науку. Но, кроме того, они усердны в поисках мотива, скрытого действием»* [3, 21-22].

Наиболее сложной нам видится проблема разграничения анимализма и антропоморфизма (в т.ч. антропопатизма): человек в силу своей биологической конституции в той или иной степени склонен сопоставлять явления окружающего мира (в том числе животных) со своей телесной и душевной организацией. Сам по себе тезис о наличии в действиях животных разумного начала (являющийся базовым положением анимализма) нуждался в обосновании, и одним из таких доказательств служило сравнение человека и животного, их действий при определенных обстоятельствах.

Заметим, что И. Кант прямо допускал возможность применения такой аналогии: *«из подобия действий животных (основание к которым мы воспринять непосредственно не можем) действиям человека (которые мы непосредственно осознаем) мы можем по аналогии вывести совершенно верное заключение, что животные также действуют по представлениям»* [4, 112]. Основной вопрос заключается в том, насколько человек использует при сравнении присущие ему интеллектуальные, эмоциональные, волевые свойства с теми, что присутствуют у животных. Необходимость выделения такой категории, как *«степень антропоморфизации»,* таким образом, актуализируется при любом декларируемом совпадении признаков человека и животного.

Применительно к литературному анимализму следует отметить также минимализацию средств выражения и интерпретации сигнальных систем животных, их «языка» в переложении на человеческую речь. Так, говоря о творчестве Сетона-Томпсона, А. Лукас отмечает, что он старался в своих рассказах избегать таких сравнений, которые можно было бы назвать заведомым очеловечиванием: он тщательно следил за тем, чтобы его животные *не думали слишком хорошо* [2, 7]. По нашему убеждению, определенное сходство и параллели обнаруживаются при рассмотрении феномена анимализма и направления натурализм, получившего широкое развитие в литературе в конце XIX века.

Приверженцем «зоологического» подхода в казахстанской анималистической литературе принято считать Максима Дмитриевича Зверева. Натуралистические рассказы М. Зверева представляют собой краткие рассказы из жизни животных, повествующие о различных наблюдениях писателя над животным миром. Рассказы Зверева отличаются достоверным описанием поведения зверей в различных ситуациях, при определенных обстоятельствах.

Имя М.Зверева тесно связано с анималистической темой в литературе Казахстана. Роль и значение произведений писателя в этом контексте не раз были заслуженно отмечены его исследователями. М.Д. Зверев одним из первых в отечественной анималистической литературе проявил интерес к познанию внутреннего мира животного, открыл новый взгляд на мир обитателей дикой природы, таящий в себе множество неизведанных тайн. В художественной литературе нашей страны писатель открыл новые темы и проблемы, сюжеты и формы, но особенно важным для него стало художественное отражение научных проблем естествознания.

Животные, описанные М. Зверевым в его книгах, не имеют ничего общего с животными из сказки, басни или бестиария. У писателя они показаны вне всякой соотнесенности с человеком (разумеется, помимо общей принадлежности к

природе). Описывая животных, он постоянно заботится о внесении в их изображение живописного элемента; его не оставляет симпатия к его героям, он с большим удовольствием и тщательностью передает их достоинства, красоту, особенности характера: *«Первые шаги Волчка в пустыне были очень робкими. Вытянувшись и поджав хвост, он обнюхивал незнакомые предметы. Около лагеря было множество песчанок, и охота на них была быстро освоена Волчком»* [5, 52].

М. Зверева животный мир интересовал не в качестве средства для отражения отношений между людьми, и в этом заключается его принципиальное отличие и от баснописцев, и от писателей, произведения которых основаны на антропоморфизме. Концепция изображения животного у Зверева свидетельствует о его новаторстве как ученого и как писателя в их органическом единстве. Автор скрупулезно описывает внешность животного, его повадки, их изменение под влиянием условий жизни, анатомические особенности наконец. При этом, передавая внешний вид и повадки животного, писатель рисует, по существу, его «*портрет»* и «*нрав»,* а рассматривая поведение животного, он приходит к выводу об изменении его *«характера»* и причинах этого.

Многое в описаниях М.Зверева зависит от умственного развития и «душевных свойств» того или иного животного, как, например, в следующем эпизоде: *«затем зверь неслышными шагами подошёл к хлеву и стал осторожно скрести дверь, пытаясь открыть её. Корова замолчала. Дверь не поддавалась, и тогда мягким прыжком барс взлетел на крышу хлева и медленно прошёлся по гребню, оставляя на снегу чёрные пятна следов. Потом он прилёг и надолго остался недвижен, словно бы задремал...»* [5, 135].

Как подлинный художник, Зверев не равнодушен к своим героям и рисует их отнюдь не беспристрастно. Почти все «*портреты»* животных в его произведениях субъективны и эмоционально окрашены симпатией или антипатией автора: «*К зиме Бугу стал красой всего маральника. Гордая голова его всегда была высоко вскинута. Тело казалось высеченным из мрамора. Всего же красивее была его шерсть: светло-серая, она, как серебро, сверкала на фоне темных стен маральника»* [6, 126]. Автор явно симпатизирует молодому маралу, акцентируя в описании его наиболее привлекательные внешние черты.

Основополагающим конститутивным признаком стиля Зверева следует считать применение в его произведениях в качестве ведущего подхода познание внутреннего мира животного. Основное внимание автора рассказов о животных уделялось именно психологии животного. Как ученый – зоолог он не может отойти от правды в раскрытии сложных процессов психики животных, но художественность произведения требует воображения, фантазии, эмоциональности и образной выразительности. Умение писателя сочетать все вышеперечисленное способствовало успеху его произведений, переведенных на многие мировые языки.

До М.Д. Зверева в казахстанской анималистической литературе повествование о животных в прозаических жанрах носило, как правило, либо мифологический, магический, волшебный, сказочный характер, либо отличалось присутствием нравоучительных, сатирических или аллегорических особенностей. М.Д. Звереву удалось совместить в своем творчестве научное, художественное и публицистическое начала, открыв тем самым в отечественной анималистической литературе новый этап. При этом особенно важным для него стало художественное отражение научных проблем естествознания.

Литература

1 Lutts R. The Wild Animal Story: Animals and Ideas / R.H. Lutts. The Wild Animal Story: Animals and Ideas. (Philad., Temple U. P., 1998). – PP. 12-13.

2 Lucas A. Introduction / Roberts C. The last barrier and other stories. – Toronto (Mclelland & Stewart), 1958. – 125 p.

3 Roberts C. The kindred of the wild. A book of animal life by Charles G.D. Roberts. Livingston Bull, Boston Page, 1902. – PP. 21-22.

4 Кант И. Собрание сочинений в 8-ми томах. Т. 5. – М.: Чоро, 1994. – 308 с.

5 Зверев М. Таинственные перья: Повести и рассказы. – М.: Детгиз, 1963. – 144 с.

6 Зверев М. Золотой сайгак: Рассказы натуралиста. Сказки. – Алма-Ата, 1957. – 235 с.

References

1 Lutts R. The Wild Animal Story: Animals and Ideas / R.H. Lutts. The Wild Animal Story: Animals and Ideas. (Philad., Temple U. P., 1998). – PP. 12-13.

2 Lucas A. Introduction / Roberts C. The last barrier and other stories. – Toronto (Mclelland & Stewart), 1958. – 125 p.

3 Roberts C. The kindred of the wild. A book of animal life by Charles G.D. Roberts. Livingston Bull, Boston Page, 1902. – PP. 21-22.

4 Kant I. Sobranie sochinenij v 8-mi tomah. T. 5. – M.: Choro, 1994. – 308 s.

5 Zverev M. Tainstvennye per'ja: Povesti i rasskazy. – M.: Detgiz, 1963. – 144 s.

6 Zverev M. Zolotoj sajgak: Rasskazy naturalista. Skazki. – Alma-Ata, 1957. – 235 s.

МРНТИ 17.82.94.

Сафарова Д.Р.,

аспирант Института фольклора
Национальной Академии наук Азербайджана,
г. Баку, Азербайджан, e-mail: dseferova@qu.edu.az

СВОЕОБРАЗИЕ КОНТАМИНАЦИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗКАХ

В статье анализируются контаминации в азербайджанских сказках, подавляющее большинство которых записано в первой половине прошлого века, говорится об их своеобразности, роли в формировании репертуара сказителя. В статье подчеркивается, что построение на контаминации 43 процентов (70 текстов) из 164 сказок, привлеченных к анализу, сообщает о широком распространении в свое время сюжетных соединений в Азербайджане. Встречающиеся в азербайджанских сказках контаминации отличаются от других народов насыщенностью, многообразием и различным ассортиментом форм и методов. В результате выведения из жизни фольклорных меджлисов – собраний, начиная со второй половины века, наблюдается ослабление традиций сказочничества, параллельно этому уменьшение способов контаминации, методов создания сказок.

Ключевые слова: контаминация, Азербайджанские сказки, сюжет, сказитель, репертуар.

Safarova D.R.

Originality contamination in Azerbaijan fairy tales

In the article, the contamination in Azerbaijan fairy tales were analyzed which the vast majority were written in the first half of the last century and discussed about their identity, the role of narrator repertoire. The article emphasized that 43 percent of 164 fairy tales (70 text) which involved in the analysis based on contamination shows the wide spread of combination of plot in Azerbaijan. Contamination in Azerbaijan fairy tales differs from other nations with its form and method richness, diversity and pluralism. As a result of traditional folklore assembly being out of the way of life from the second half of the century weakening of narrator's tradition and it's observed reductions in tale creation methods and also in parallel with contamination methods.

Key words: contamination, Azerbaijan fairy tales, plot, narrator, repertoire

Сафарова Д.Р.

Әзербайжан ертегілеріндегі өзіндік алмасулар мен қоспалар

Мақалада әзербайжан ертегілеріндегі қоспалар мен алмасулар әр қырынан қарастырылады. Олардың көпшілігі өткен ғасырдың бірінші жартысында хатқа түсірілген болатын. Сонымен қатар қоспалар мен алмасулардың өзіне тән ерекшеліктері, ертегішінің репертуарын қалыптастырудағы рөлі де әңгімеленеді. Мақалада талдауға түскен 164 ертегінің 43 пайызы (70 мәтін) өзгеріске түскені атап көрсетілген, бұл Азербайжанда сюжеттік қоспалардың өз кезінде өте кең таралғанын көрсетеді. Азербайжан ертегілерінде ұшырасатын қоспалар мен алмасулар өзге халықтардың осы тектес шығармаларынан өзінің тартымдылығы, әр түрлілігі, формалары мен әдістерінің әр алуандығы жағынан айрықшаланады. Фольклорлық жиындардың өмірден шығып қалуына байланысты ғасырдың екінші жартысынан бастап ертегішілер дәстүрі әлсірей бастағаны байқалады. Мұнымен қоса алмастыру, қоспа әдістері, ертегілерді жаңғырту амалдары да өз маңызын азайта бастады.

Түйін сөздер: алмасулар, Азербайжан ертегілері, сюжет, ертегіші, репертуар.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Детально рассматривая структуру сказок, мы становимся свидетелями использования сказителями различных методов для их расширения, придания событиям эпической широты, придания большей сложности сказке. Среди них самым широко распространенным является утроение какой-либо деятельности или ходов, структура сказок достаточно насыщена подобными утроениями. Например, герой, чтобы сломать заклятье, должен сбить стрелой птицу на самой высокой точке крепости. В действительности герой может сделать это уже с первой попытки, однако сказитель, для удержания слушателей в ожидании, придания сказке эпической широты доводит это до трех попыток. Герой, первая и вторая попытки которого были безуспешны, лишь с третьей попытки сумел сбить птицу. Или же герой для того, чтобы узнать место похищенной жены, просит помощи у зятей. Младший и средний зятья помочь ему в этом деле не могут, лишь старший и более возрастной зять указывает ему местонахождение жены. Не только деятельность и ходы, но и утраивание образов являются одним из факторов, служащих расширению структуры сказки. В сказках этого типа задания, которые не могут выполнить старшие братья, выполняют младшие братья. Например, в сказке «Меликмамед» братья, чтобы найти вора, по очереди сторожат яблоню. При первой, второй попытках старших братьев сморил сон, только на третьей попытке – во время бодроствования младшего брата – становится возможным выявить вора. Или же падишах поручает сыновьям принести предмет из места, которого не касалась нога его коня. Попытки старших братьев оказываются безуспешными, лишь младший брат смог принести этот предмет. Как видно, еще большее усложнение произведения за счет придания эпической широты событиям, дополнительных ходов и деятельности не является чуждым природе сказки явлением. Для этого сказитель пользуется различными методами и средствами, и контаминация одна из них.

Говоря о контаминации в фольклористике, подразумевается соединение в произведении двух или более сюжетов. Если контаминацию рассматривать лишь как явление, состоящее из сюжетных соединений, это не поможет понять его сущность. Контаминация не просто состоит из соединения сюжетов, а представляет собой явление, требующее от сказителя особого творчества, способностей. Для более ясного изложения соображения рассмотрим один пример. Напечатанная в пятитомном сборнике «Азербайджанские сказки» [1] «Сказка Мелика Джамиля» составлена из сюжетов «Страж на могиле» (530)[1*] и «Жизнь дива находится в бутылке» (302). Сказка начинается ходами, присущими основному сюжету. *Находящийся при смерти отец завещает сыновьям три дня сторожить его могилу и выдать сестер за первых посватавшихся к ним людей. Младший брат выполняет завещание отца: убив желающих разрушить могилу его отца всадников, овладевает их конями и выдает сестер за посватавшихся к ним дервишей. Далее младший брат с помощью добытого коня, выполнив брачные задания, женится на падишахской дочери. Сказка продолжается кражей жены младшего брата и спасением жены с помощью своих зятей после убийства Учтюк-косы (букв: трехволосый безбородый – прим. пер.).* Обретение младшим братом помощников, посредством выдачи замуж сестер за дервишей, на самом деле является деталью, присущей второму сюжету. Поскольку сказка была начата сюжетом под номером 530, в начале сказки они остаются несколько на заднем плане. Как только жена героя похищается Учтюк-косой, так и эти помощники включаются в структуру сказки: герой спасает жену лишь с их помощью. Выведением этого хода в начало сказки, сказитель, согласно структуре сказки, переносит в начало сказки получение помощников, и добивается логической завершенности в сказке. Как видно, контаминация не просто состоит из сюжетного соединения, а представляет собой явление, требующее от сказителя творчества, таланта. Поэтому Н.М.Ведерникова представляет контаминацию явлением, присущим не каждому сказителю, а именно творчеству искусных сказителей [2, 161). Новиков же пишет: «На объем сказок есть большое воздействие среды, в которой они живут (сюжетный запас сказителя, наличие свободного времени у него и у слушателей и пр.) и национальной поэтической традиции. ... для опытного сказителя удлинение и укорачивание сказки в зависимости от ситуации не является столь уж сложным делом [3, 24]. И действительно, сказители, недостаточно хорошо знающие сказочную кухню, структуру сказки, репертуар которых состоит лишь из нескольких сказок, это реализовать не могут. Контаминацию могут претворить в жизнь те сказители, которые обладают широким репертуаром, хорошо знают

[1] Сюжетная нумерация сказок дана на основе книги И.Рустамзаде «Сюжетный показатель азербайджанских сказок» (Баку: Наука и образование, 2013).

закономерности сказки, и склонны не к сохранению верности традиционному тексту, а к импровизированию. Это подтверждает и статистический анализ зафиксированных контаминаций. При детальном рассмотрении азербайджанских сказок становимся свидетелями наличия контаминаций в большинстве своем в репертуаре искусных сказителей. Например, в пятитомном сборнике «Азербайджанские сказки» шесть из восьми сказок, записанных у жителя Гянджи Исрафила Тагизаде, четыре из пяти сказок, записанных у жителя Гянджи Ибрагима Гафара, три из шести сказок, записанных у Мурада Гахрамана составлены из сюжетных соединений. Во втором томе этого сборника четыре из пяти записанных от жителя Али-Байрамлы (ныне Ширван) Самеда Самедова сказок построены на контаминации. Красота повествования, богатство средств их художественного изображения, составление более половины их репертуара из сюжетных соединений дает основание сказать о том, что эти сказочники были обладающими насыщенным репертуаром (в сборнике было по 4-5 сказок каждого из них) профессиональными сказителями.

Осуществленные над сюжетами работы сказителей при контаминации можно сравнить с работой каменщика. Как каменщик использует камень при кладке, обтесывая и приводя камень в нужную форму, так и сказитель относится к своему материалу в аналогичной форме. В зависимости от поставленной перед собой цели, требований основного сюжета, интереса аудитории кромсает сюжеты, нагружает их дополнительным смыслом, добавляет определенные детали, дает обоснования и пр. Если сказитель не выполнит эти работы, тогда мы столкнемся не с единым, а с неким составленным из различных, не имеющих друг с другом никакой связи, фрагментов многокомпозиционным произведением. Именно в результате этих операций появляется завершенное, единое произведение. При рассматривании сюжетного состава азербайджанских сказок становится понятно, что контаминация широко распространилась именно в периоды могущества традиций сказочничества. Мысль Т.Г.Ивановой «контаминация как творческий метод характерна для периода, в котором сама сказка проживала свою активную жизнь» также подтверждает это [4, 246]. Весомость и качество, богатство методов контаминации зафиксированных в первой половине прошлого века материалов сообщают о существовании некогда в Азербайджане сильной традиции сказочничества. Подтверждают это и сведения, представленные сказителями о знаменитых сказителях-сказочниках и фольклорных меджлисах-собраниях. Сохранившие свою активность до конца прошлого века фольклорные собрания – субботники-имаджи, вечера чиля, долгие зимние вечера, ашугские собрания-меджлисы были местами, где исполнялись и жили фольклорные тексты. На эти собрания приглашались самые лучшие сказочники, знатоки фольклора села, которые развлекали своими разговорами собравшихся, их провожали с определенными дарами и подарками хозяева домов. Эти собрания иногда затягивались до полуночи, разговоры бывали столь увлекательны, что участники даже не замечали наступления утра. Эти собрания, наряду с влиянием на формирование репертуара сказителей, становились причиной обновления репертуара сказителей, создания все новых сказок на основе контаминаций.

70 из привлеченных нами к анализу и записанных в первой половине прошлого века 164 сказок (что составляет 43 процента привлеченных к анализу сказок) построены на контаминации. Сам по себе этот факт показывает, насколько контаминация характерна для азербайджанской традиции сказочничества, насколько широко она была распространена. И поэтому встречающиеся в азербайджанских сказках контаминации отличаются от других народов богатством формы и методов, разнообразием. Начиная со второй половины века становимся свидетелями того, как эта традиция подвергается упадку, и параллельно этому ослабевают методы контаминации, методы создания сказок.

Сравнение контаминаций, зафиксированных у сказителей мужского и женского пола показывает, что сюжетные соединения более характерны для мужчин. Только 6 из привлеченных к анализу 70 контаминаций зафиксированы в женском репертуаре, остальные контаминации же присущи мужчинам. Одинаковое положение дел наблюдается не только в Азербайджане, но и у других народов, и этот факт нашел свое отражение в исследовании Т.Г.Ивановой, изучавшей сюжетные соединения в беломорских волшебных сказках [4, 246].

Обратив внимание на регионы, где зафиксированы сюжетные соединения, увидим, что соединения наиболее широко распространены в регионах, где сильны традиции сказочничества. Для того, чтобы стало ясно, обратимся к фактам. В пятитомном сборнике «Азербайджанские сказки» контаминации чаще всего встречаются

в сказках, собранных в Гяндже, Ширване, Нахчыване, Физули. Например, в 20 из 26 записанных в Гяндже сказок, в 6 из 14 записанных в Нахчыване зафиксирована контаминация. Число собранных в этих регионах сказок, обширность повествования, богатство художественно-стилистических средств сообщает в действительности о существовании некогда в этих регионах богатой традиции сказочничества.

При детализации сюжетного состава азербайджанских сказок становится понятно, что часто сюжеты одной группы соединяются между собой. Представление героев одинакового типа, обладание схожими композиционными особенностями создает для этого прекрасную почву, однако принимать это в качестве некой закономерности нельзя. Так как достаточно широко распространена контаминация сюжетов, относящихся к различным группам. Р.П. Матвеева, рассматривая сюжетные соединения в сибирских сказках, приходит к выводу о том, что контаминация происходит между сюжетами, принадлежащими к одной группе, а контаминация между различными сказочными группами встречается крайне редко [5, 74]. Эти высказывания Р.П. Матвеевой применить в отношении репертуара азербайджанских сказок невозможно, поскольку у нас положение дел несколько иное. Из 70 контаминаций, привлеченных нами к анализу, только 46 произошли между сюжетами, принадлежащими к одной группе, остальные 24 воплотились между сюжетами, относящимися к различным группам. Можно также встретить контаминации между волшебными и новеллистическими сказками и сказками о животных, новеллистическими сказками и религиозными и сатирическими сказками, богатырскими сказками и волшебными сказками. Соединение воедино сюжетов, имеющих различную структуру, различный тип героев, превращение их в единый организм требует от сказителя особого мастерства. И поэтому подобные соединения чаще всего характерны для репертуара сказителей.

При написании статьи было детализировано 164 сказки и определено 187 сюжетов, присущих им. Из них только двадцать восемь не контаминируются, остальные же, соединяясь с различными сюжетами, участвуют в организации сказок. Многие сюжеты более склонны к соединению, иными словами легче вступают в контаминацию, и поэтому они часто встречаются в составе соединения. Вот эти сюжеты: «Джантиг» (318), «Неустрашимый герой» (326), «Подмена себя другим» (327A), «Девушка и дервиш» (337), «Муж ищет потерявшуюся жену» (400), «Гюль и Санавар» (449) и др. Эти сюжеты в очень редких случаях выступают самостоятельно, часто соединяясь с другими сюжетами участвуют в организации определенных сказок. А множество таких сюжетов, как «Рана курдюка, страдания сына» (285D), «С неба падают волки» (558*), «Падишах и кузнец» (898*), «Деревянный конь» (575), «Лже-богатырь» (1640) вообще не вступают в контаминацию.

В азербайджанской сказочной традиции широко распространились преимущественно контаминации, состоящие из двух сюжетов, число которых превышает более половины существующих контаминаций. Например, из проанализированных 70 сюжетов 41 состоит из двух сюжетов, что составляет 58 процентов сказок, составленных на основе контаминации. Из трех сюжетов составлены тринадцать контаминаций, из четырех десять, пяти и более сюжетов – шесть контаминаций. Соединение пяти и более сюжетов характерно для сказок о животных и сатирических сказок, в других группах встречаются соединения, состоящие преимущественно из двух, трех и четырех сюжетов. Сказкой, в которой принимает участие наибольшее число сюжетов, является сказка «Плешивый и купец», составленная из восьми сюжетов. Число составляющих сказку сюжетов, естественно, зависит от мастерства, профессионализма сказителя. Насколько профессионален сказитель, насколько хорошо знает закономерности сказки, настолько большее количество сюжетов присоединить он имеет возможность. Вместе с тем, соединение семи-восьми и большего числа сюжетов не столь характерное явление для азербайджанской устной традиции, подобное встречается лишь в одной-двух сказках.

Сравнение существующих в Азербайджане типов контаминаций с сюжетными соединениями восточнославянских народов играет важную роль в создании более ясной картины, выявлении сходств и отличий, определении национальной самобытности. В сравнительном сюжетном указателе (SUS) дана таблица наиболее используемых в восточнославянских сказках контаминаций. При сравнении сюжетных соединений в азербайджанских сказках с ними наблюдаем интересную картину. Из таблицы становится ясно, что у славянских народов наиболее контаминируется сюжет «Преградивший путь воде дракон» (300A). Согласно написанному Р.П. Матвеевой, у сибирских народов этот сюжет самостоятельно выступает в 15 текстах, в 51 тексте же вы-

ступает в пределах контаминации. И чаще всего контаминируется с сюжетами «Три похищенные принцессы» (301), «Окаменевший брат» (303) и «Джантиг» (318). В азербайджанском сказочном репертуаре сталкиваемся примерно с такой же картиной. У сюжета «Преградивший путь воде дракон» зафиксировно до сего дня 24 варианта, из которых лишь в одном выступает самостоятельно, в других же вариантах контаминируется с различными сюжетами. В 12 сказках сконтаминировался с сюжетом «Три похищенные принцессы» (301), в 2 сказках с сюжетом «Окаменевший брат» (303), в трех сказках с сюжетом «Джантиг» (318). В отличие от восточнославянских народов, у нас встречается соединение этого сюжета с сюжетами «Мать, объединившись с дивом, хочет убить сына» (590), «Щедрость от богатства, или от человечества» (750B).

В общем, из привлеченных к анализу 70 контаминаций лишь 34 имеют аналоги в каталоге SUS. И подавляющее большинство из них представляют собой интернациональные контаминации. Например, сюжетные соединения под номерами 303+300, 402+400, 531+327B, 538*+532, 1380+1725, 1384+1540 широко распространены и у восточных славян, и в Азербайджане. В то время, как подобные контаминации у восточных славян широко распространены, у нас встречается лишь несколько текстов. Например, популярные у восточнославянских народов сюжетные соединения под номерами 302+555, 532+327B, 1384+1540 в Азербайджане встречаются лишь в одном тексте. В то время, как сюжетные соединения «Подмена себя другим» (327B) и «Чатчы» (328) широко распространены у украинцев и белорусов, в Азербайджане зафиксированы лишь в одном тексте. Контаминации, характерные для одного народа, для другого народа могут не быть характерными. Например, широко распространенные у восточнославянских народов сюжетные соединения 301+312D, 328+531, 432+400, 706+707 в Азербайджане не встречаются. Также, широко распространенные в устной азербайджанской традиции сюжетные соединения 400+936, 465C+513A, 465C+554, 485+936, 514+410*, 559+653A+661*, 976A+925**+925*** у восточнославянских народов мы не встречаем. В целом, лишь 17 из 90 сюжетных соединений, характерных для восточнославянских народов имеют аналоги в азербайджанских сказках.

По сравнению с восточнославянскими народами в Азербайджане у многих сюжетов возможности соединения более широки, они могут войти в контаминацию с большим числом сюжетов. Например, сюжет «Испытание невест» (402) у восточнославянских народов контаминируется преимущественно с сюжетом «Муж ищет потерявшуюся жену» (400), а в Азербайджане контаминируется с сюжетами «Принесение вести с того света» (465C), «Похищение животными девушек» (546*), «Золотая гора» (936).

Сюжет «Жизнь дива в голубе» (302) у восточных славян вступают в контаминацию с сюжетом «Добрые животные» (554), а в Азербайджане – преимущественно с сюжетом «Страж на могиле» (TR 530). У восточных славян сюжет «Муж ищет потерявшуюся жену» (400) контаминируется с сюжетами номер 402, 432, 440, в Азербайджане – преимущественно с номерами 402, 936. Сюжет «Хромая газель» (450) у восточных славян контаминируется с сюжетом 403, а в Азербайджане – с сюжетами номер 480, 520. Сюжет «Шесть необычных товарищей» (513A) у восточных славян контаминируются с сюжетами номер 300A, 302, в Азербайджане же с сюжетами номер 465C, 465E*, 531A*. Сюжет «Страж на могиле» (530) у восточнославянских народов контаминируется с сюжетами «Испытание зятей» (538*), «Молчаливая девушка» (559), а в Азербайджане контаминируется с сюжетами под номерами 302, 302B*, 312D.

Некоторые сюжеты у восточнославянских народов не контаминируются, но в Азербайджане могут соединяться с различными сюжетами. Например, сюжет «Охотник» (305) у восточнославянских народов в соединении не встречается, но в Азербайджане часто вступает в контаминацию с различными сюжетами.

Поскольку 60 процентов азербайджанского сказочного репертуара состоит из международных сюжетов, число международных контаминаций также достаточно велико. Международными контаминациями считаются те соединения, которые составлены из «бродячих сюжетов». Международные контаминации нашли себе сильную почву в устной традиции, настолько широко распространились, что порой их число составляет более половины зафиксированных вариантов. Например, до сего дня известно 24 варианта сюжета «Преградивший путь воде дракон» (300), из них 14 встречается в контаминации с сюжетом «Три похищенные принцессы» (301). Сюжетное соединение «Испытание невесток» (402) и «Жена ищет потерянного мужа» (400) встречается в 6 сказках, сюжетное соединение «Мачеха с падчерицей» (480) и «Прекрасная Фатима» (510A) в 8 сказках, сюжетное соединение «Птица счастья» (567) и «3 волшеб-

ных предмета и необыкновенный фрукт» (566) в 4 сказках, сюжетное соединение «Наставник и ученик» (950) и «Вор в обличии Азраила-ангела смерти» (1525 G) в 10 сказках. В общем, в азербайджанских сказках мы классифицировали двадцать восемь типов международных контаминаций. Международные контаминации в устной традиции еще больше развились, обогатились за счет дополнительных сюжетов. Примеры международных контаминаций «Три похищенные принцессы» (301A) и «Преградивший путь воде дракон» (300), «Испытание невест» (402) и «Жена ищет потерянного мужа» (402) в Азербайджане, соединившись с сюжетами «Жеребец Гасан» (2502*B) и «Гюль и Санавар» (449) соответственно, еще больше расширили цепь контаминаций.

Хотя контаминации и были созданы определенными мастерами-сказителями, впоследствии были освоены другими исполнителями и, передаваясь из поколения в поколение, становились традицией. Такие примеры, как «Преградивший путь воде дракон» (300) и «Три похищенные принцессы» (301), «Неразговорчивая девушка» (559), «Столяр, плотник и портной» (661*), «Самый ценный подарок» (653A) и «Спор за амулет» (1406), «Договор о гневе» (1000), «Побег от слуги» (1132), «Хозяин хочет бросить плешивого в воду» (1120) и «Безумный брат купает мать» (1013), «Трусливый Ахмед» (1060) и «Попыка убийства мельничным жерновом» (1115), «Рамазан» (1541) и «Пришелец с того света» (1540), «Смена пола» (514) и «Окаменевший город» (410*), «Страж на могиле» (530) и «Жизнь дива в коне» (302B*) представляют собой самые широко распространенные в устной традиции контаминации. Нельзя забывать, что лишь часть творческих контаминаций становится традиционной, большая их часть ограничивается репертуаром одного сказителя и варианты их не наблюдаются. Их нераспространение в устной традиции вытекает из чрезвычайной сложности методов контаминации, известности методов очень малому числу сказителей, использования малораспространенных, редких сюжетов во время контаминаций. Например, записанная у жителя Джабраила Аббаса Аббасова сказка «Искандер» повествует о путешествии героя на север, юг, восток и запад, и интересных происшествиях происходящих с ним каждый раз [6, 145]. Включением в структуру сказки отличающегося сюжета во время каждой поездки сказитель создал интересную сказку из пяти сюжетов. Отличающийся необычайностью и своеобразностью этот метод контаминации присущ лишь репертуару Аббаса Аббасова, в других сказках подобное не встречается.

Часть не ставших традиционными контаминаций в устную традицию вошла посредством «Тысячи и одной ночи». Эти контаминации книжного происхождения в устной традиции широко распространиться не могут, ограничиваются репертуаром лишь одного-двух сказителей. Например, сказка «Сапожник Магомед» составлен из сюжетов «Фальшивый купец» (864*) и «Найденный на пашне перстень» (560*). Основываясь на созвучии большинства мотивов друг с другом, имен персонажей, речи и выражений образов, присущих арабскому быту черт И. Рустамзаде пришел к выводу о генезисе этой сказки из «Тысячи и одной ночи». Вошедшие в традицию посредством книг подобного типа сказки, как выразился и исследователь, в устной традиции широко распространиться не могут, становятся характерными для репертуара какого-либо сказителя [7, 63]. Известны два варианта сказки, напечатанные в пятитомнике «Азербайджанские сказки» и в двухтомном сборнике Ахлимана Ахундова «Азербайджанские сказки». И в обоих вариантах сказка, соответственно оригиналу, контаминировались в количестве сюжетов 864*+560*A. Кроме этого, и сюжетные соединения «Продавец драгоценных камней Салим» (485), «Золотая гора» (936) и «Муж ищет потерявшуюся жену» (400), «Драгоценный камень между золотых волос» (581*) и «Саттар и Улькер» (526****) представляют собой контаминации, вошедшие в эпический оборот посредством «Тысячи и одной ночи».

Таким образом, анализ сюжетных соединений дает основание сказать об отображении контаминаций в качестве творческого явления в репертуаре мастеров-сказителей. Азербайджанская традиция сказочничества, которая выделяется богатством и разнообразием методов контаминации, развилась, сформировавшись на репертуаре этих самых мастеров-сказителей.

Литература

1 Азербайджанские сказки. В 5-ти томах. – Т. 1-5. – Баку: Восток-Запад, 2005. (на азерб. языке)

2 Ведерникова Н.М. Контаминация как творческий прием в волшебной сказке / Русский фольклор. – Т. 13. – М., 1972. – С. 160-165.

3 Новиков Н.В. Образы восточнославянской волшебной сказки. – Л: Наука, 1974. –254 с.

4 Иванова Т.Г. К вопросу о контаминации в волшебной сказке (на материале беломорских сказок) / Русский Север: Проблемы этнографии и фольклора. – Л., 1981. – С. 233-247.

5 Матвеева Р.П. Контаминация как творческий процесс в Сибирском сказительстве (на материале волшебных сказок) / Русский фольклор Сибири. Элементы архитектоники: Сб. науч. тр. – Новосибирск: Наука, 1990. – С. 73-93.

6 Карабах: фольклор тоже история / Сбор и составление, автор сюжетного указателя И. Рустамзаде. – Баку: Зардаби, 2014. – 401 с. (на азерб. языке)

7 Рустамзаде И. Сюжетный указатель азербайджанских сказок. – Баку: Наука и образование, 2013. – 368 с. (на азерб. языке)

References

1 Azerbajdzhanskie skazki. V 5-ti tomah. – T. 1-5. – Baku: Vostok-Zapad, 2005. (na azerb. yazyke)

2 Vedernikova N.M. Kontaminaciya kak tvorcheskij priem v volshebnoj skazke / Russkij fol'klor. – T. 13. – M., 1972. – S. 160-165.

3 Novikov N.V. Obrazy vostochnoslavyanskoj volshebnoj skazki. – L: Nauka, 1974. –254 s.

4 Ivanova T.G. K voprosu o kontaminacii v volshebnoj skazke (na materiale belo-morskih skazok) / Russkij Sever: Problemy ehtnografii i fol'klora. – L., 1981. – S. 233-247.

5 Matveeva R.P. Kontaminaciya kak tvorcheskij process v Sibirskom skazitel'stve (na materiale volshebnyh skazok) / Russkij fol'klor Sibiri. EHlementy arhitektoniki: Sb. nauch. tr. – Novosibirsk: Nauka, 1990. – S. 73-93.

6 Karabah: fol'klor tozhe istoriya / Sbor i sostavlenie, avtor syuzhetnogo ukazatelya I. Rustamzade. – Baku: Zardabi, 2014. – 401 s. (na azerb. yazyke)

7 Rustamzade I. Syuzhetnyj ukazatel' azerbajdzhanskih skazok. – Baku: Nauka i obrazovanie, 2013. – 368 s. (na azerb. yazyke)

ҒТАХР 17.82

Сейітжанов З.Н.[1], Оспанова А.А.[2], Абиханова Г.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]профессоры, ф. ғ. д., [2]PhD, аға оқытушы, [3]PhD докторант, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: aknur.ospanova@mail.ru

АҚТАН МЕН АҚБАЛА АЙТЫСЫ

Мақалада Ақтан мен Ақбала айтысы туралы айтылады. Ақтан мен Ақбала айтысы 1921 жылы Жәйір деген жерде өтеді. Ақбала өте алғыр, хат танитын дарынды ақын болған. Ақтан да бұдан бұрын да бірнеше айтысқа түсіп, ақын атанған азамат. Екеуі бір қыздың ұзатылу тойында айтысады. Айтыста отбасы, ошақ қасын сөз етіп қоймай, аса бір үлкен әлеуметтік мәселелерді көтереді. Мәселен, екі ақын айтысында Гоминдаң үкіметінің озбырлығынан қайтыс болған, ел қамын ойлаған батырларды (Қожаберген, Демежан, Зуха, Оспан т.б.) тілге тиек етеді. Солардың арманда кеткен әруақтарын елге үлгі етеді. Сонымен бірге, айтыста халықтың ішкі береке бірлігі кеңінен сөз болады. Әсіресе айтыстың бір ұтымды тұсы туған жерді қадір тұта асқақтата жырлауы. Айтыста Ақбала жеңіледі. Себебі ол Жәйірдегі қоныстанған руларды таратып бере алмай ата тек шежіреге келгенде сүрінеді. Айтыс өте көркем, мұнда дәстүрлі көркемдік құралдар да, ақындар өз ойларынан тапқан ажарлы айшықтар да жиі қолданылады. Сондықтан бұл айтыстың мән маңызы ерекше. Әрі осы айтыс Қытай және Монғолия қазақтарына кеңінен тараған алғашқы айтыстардың бірі болып табылады. Әсіресе бұл айтыстың ел тарихына қатысты, халықтың мұң мұқтажына, өмір тіршілігіне жан-жақты тоқталып тереңнен ой қозғауы айтыстың мәнін арттыра түседі.

Түйін сөздер: айтыс, ұлт, еркіндік, туған жер, ру, тарих, өмір, батыр, шиеленіс, тәсіл.

Sejtzhanov Z.N., Ospanova A.A., Abihanova G.

The verbal poetry contest between Aktan and Akbala

The article deals with the verbal poetry contest between Aktan and Akbala. The verbal poetry contest between Aktan and Akbala took place in 1921 in the place Zhaiyr. Akbala was very talented and literate bard. Aktan had participated in several verbal poetry contests before and had already become a bard. They competed at a wedding party. Not only home matters were discussed during the contest, but big social problems were also considered in this verbal poetry contest. For instance, during the contest between the two bards were mentioned such heroes as Kozhabergen, Demezhan, Zukha, Ospan etc. who had taken care of their nation, but who had died because of the violence of the Gomindan government. The contestants of the verbal poetry contest sang about these heroes. In the contest was also discussed the inner situation of the nation and prosperity and unity of the nation. The most important point of this contest is to sing respectfully about the native land and glorify it. Akbala loses in the contest. Because she failed in the part of the contest about the tribes who lived in Zhaiyrand she failed to talk about the genealogy of these tribes. The contest is very interesting, as in this contest had been used traditional artistic means and the beautiful linguistic elements that the contestants had made up spontaneously. That is why this contest has a peculiar significance.Moreover, this contest is considered to be one of the first wide spread verbal poetry contests among the Kazakhs in China and Mongolia. The importance of the contest increases as the history, the sorrow of the people, the lives of ordinary people are deeply described in this verbal poetry contest from different angles.

Key words: verbal poetry contest, nation, freedom, native land, tribe, history, life, hero, tension, way, method.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Сейтжанов З.Н., Оспанова А.А., Абиханова Г.

Айтыс между Актаном и Акбалой

В статье рассматривается айтыс между Актаном и Акбалой. Этот айтыс между Актаном и Акбалой состоялся в 1921 году в местности Жайыр. Акбала была талантливым и грамотным акыном. Актан до этого участвовал в нескольких айтысах и был уже акыном. Они состязались на свадьбе одной девушки. Не только бытовые проблемы были обсуждены во время данного айтыса, но и большие социальные проблемы были также затронуты во время айтыса. Например, в ходе айтыса были упомянуты имена таких батыров как Кожаберген, Демежан, Зуха, Оспан и т.д., которые думали о благосостоянии своего народа и которые погибли вследствие насилия правительства Гоминдан. Акыны воспевали этих героев. Кроме этого, во время айтыса акыны пели о внутренней ситуации в стране и о процветании и единстве народа. Самым важным пунктом данного состязания было воспевание красот родной земли. Акбала терпит поражение в этом состязании. Ей не удается рассказать о племенах, живших в Жайыре а также об генеалогическом древе этих племен. Данный айтыс интересен, так как акыны в нём использовали не только традиционные художественные языковые средства, но и красивые лингвистические способы выражения мысли. Поэтому данное состязание имеет особенное значение. Более того, данный айтыс является одним из первых айтысов распространённых среди казахов Китая и Монголии. Особенно этот айтыс знаменателен тем, что в нём разносторонне описываются история, страны, печаль людей, жизнь простых людей.

Ключевые слова: айтыс, нация, свобода, родная земля, племя, история, жизнь, батыр, напряженность, метод.

Монғолиядағы қазақ әдебиетінің ірі өкілінің бірі – Ақтан Бабиұлы (1897-1973). Ол талантты ақын және драматург. Өлеңді төгіп те айтқан, жазып та шығарған. Оның ақын ретінде көпке танымал болуы айтыс өнеріне байланысты. Ақтан алғаш рет 1914 жылы Ұмсындықпен айтысып жеңеді. Бұдан кейін де бірнеше ақындармен (Ғазиза, Ақбала, Сағи, Бұрқасын т.б.) сөз сайысына түседі. Оның алғашқы айтысыАқтанның есімін көпке әйгілеп ақын ретінде танытады. Өнер салыстырып сөзбен сайысудың бір әдемі үлгісін Ақбала мен Ақтанның айтысынан көреміз. Ақбала арабша хат таныған, сөзге шешен, алғыр қыз болады. Ақтан да 24 жастағы жас жігіт екен. Айтыс 1921 жылы Алтайдың шығыс жағында Жәйір деген жерде төре ауылындағы бір тойда өтеді. Ақтан осы ауылға күйеу жолдас болып келеді.

Ақбаланың ақындығы Ақтанның құлағына жетеді. Бір кездесудің реті енді келгендей болады. Ақбала отырған ақ ордаға кіріп келіп сәлем береді. Етікпен кірген Ақтан масаты кілемді басып, төре қыздың жанына келеді. Кілем үстінде қырындай отырған қызды көреді. Сол сәтте Ақбала:

Кім еді мына біреу ән сап тұрған,
Қылмыңдап қаршығадай мойын бұрған
Етікпен неге бастың кілемімді
Кім едің тәртібің жоқ құдай ұрған ? [1]

деп менменси сөйлейді қыз. Бейтаныс ақынды сүріндірудің бір тәсілін тапқандай, «етікпен кілемді бастың тәрбиең жоқ» деп кінә тағады. Ақтан бұл сөзге ыға қоймай:

Ақбала арындаймын аш көзіңді ,
Оқша атып тигізейін мен сөзімді
Алтайдың ардақты ақын еркесімін
Сипармын кілем тұр ғой ақ төсіңді, –

дейді. Сөзін оққа балап, туған жерін ардақ тұта асқақтай түседі, қитығынан тие сөйлейді. Өзім көтере көрсету – бұрыннан бар тәсілдің бірі. Қарсыласының мысын басу үшін ақындар өздерінің шабыт-шалымын небір әдемі сөздермен өрнектеуге ден қояды. Ақбала да осы тәсілді ұстанады.

Жәйірдің жайнап тұрған шырағымын,
Елімнің арғымағы –пырағымын.
Аузыңды тартып сөйле аптық Жәдік
Біреудің күн шалмаған құрағымын.

Ақбала да шалқи сөйлеп, үдей түседі. «Жәйірдің шырағымын, елімнің пырағымын» деп тапқырлық танытады. «Біреудің күн шалмаған құрағы» екенін айтады. Ақтан сонда былай жауап береді:

Алтайдың ақ иығы сұңқарымын,
Елімнің арғымағы тұлпарымын.
Құрағың күн шалмаған қуқылдапты,
Дәмі жоқ қауызындай құр тарының.

Өзін Алтайдың ақиық сұңқарына, арғымақ-тұлпарына балайды. Екеуі бір-бірінен асып

түскендей болады. Ақтан «біреудің күн шалмаған құрағымын» деген сөзінен ілік тауып, «Біреудің күн шалмаған қуқылдапты», атыңа затың сай емес деп қағытады. Сондай-ақ «Көгедай, Сәмен, Жабағыны» аталарының сатып әкелгенін айтып, өткен тарихты қозғайды. Айтыстың әлеуметтік салмағы арта түседі. Бұған Ақбала:

Тарихты басқа халық жүр ме көрмей,
Төрені сен не дейсің тантық керей.
«Ауыз тый әлем жерде» – деген қайда?
Олжаң сол осы жерден қайтсаң өлмей, –

деген жолдардан айбатын аңғартқандай болады. Ата-тегінің ақ сүйек екенін айтып, тіліңді тарта сөйлемесең, осы жерден аман кетпейсің деп сес көрсетеді.

Сөз айтысы барған сайын шиеленісе, өткірлене түседі. Ақтан да, «Қанша арындағаныңмен айтқаныңа жете алмайсың», «Ұлы керей ұрқына соқтығам деп, күлің көкке ұшпасын» деп сақтандырады. Мықты рудың бірі екенін айтады. Айтыстың өн бойынан ақындардың нағыз айтыс шеберлері екені байқалып отырады. Бірін-бірі қуып айтып, бірінен-бірі асып түсіп ұтымды жауаптасады. Әу баста айтысты бастаған Ақбала болғандықтан, айтыстың соңына дейін тізгінді қолдан шығармай қарсыласын сүріндіруді мақсат етеді. Сондықтан ол ойламаған жерден жалт беріп, айтысты басқа арнаға бұрып жібереді. Бұл тәсілі оның әбден ысылған, қалай айтысудың айла-амалын жете білетіндігінің белгісі екені хақ.

Ақбала енді бір кезекте байлық пен батырлықты тілге тиек етеді:

Жәйірдей әсем сұлу жерің бар ма?
Шаппастай байлығы асқан елің бар ма?
Қытайға қызыл шоқты күш бермеген
Мамаңдай батыр туған ерің бар ма?

«Шаппастай байлығы асқан елі мен Мамаңдай ерін» мақтаныш етеді. Осы сияқты қандай ер-азаматтарың бар деп сауал тастайды. Бірақ Ақтан бұл сөзге тосыла қоймайды:

Бұл Ақаң өлең десе аттай желді,
Жарайды мен мақтасам Ошың ерді.
Осындай батыр болса Мамаң төре
Жәйірге не себепті қашып келді? –

деп өзінеқайыра тіке сауал қояды. Тағы бір шындықтың шетін шығарып, айтысты әлеуметтік арнаға бұрады. Мамаңдай ерінің Жәйірге қашып келгенін әжуалайды. «Қамқоршы болса Мамаң халығына, Даңсам деп мың еркек қой неге жеді?», – деген жолдар арқылы оның жемқорлығын әшкерелейді. Екеуі алма-кезек жауаптасады. Нағыз төкпе өнердің иесі болған ақындар бірінің сөзіне бірі ұтымды жауап береді. Айтыс күнделікті күйбең тірлікті айналсоқтамай, қоғамдық мәнді мәселелерді қамтып отырады. Әр кезде болған тарихи деректерді алға тартып, тапқырлық таныта ой өрбітеді.

Ақтан алғашқы ел билеген төрт биді мақтаса, Ақбала қарсы жауап беріп, «кедей-кепшіктерді зар жылатқан» деп кінәлайды. Кейбіреуге көрсеткен қиянат-қысымдарын сынайды. Бұған қарағанда, ел билеушілерді қанша мақтағанмен де олардың шынайы бейнелері, іс-әрекеттері ашылып отырады. Ақындар ру аралық араздықты да мінейді. «Сыйыспай Алтайға елің Қобда кетті». Өз ұлтының еркіндігі мен жерінің тұтастығы үшін басын бәйгеге тіккен ерлердің Гоминдаң отарлаушылары тарапынан қаза тапқан аянышты өмірлерін де назардан тыс қалдырмайды. Ақбала:

... Қытайың өлтірмесе қайда кетті,
Ізғұтты, Қылаң менен Жарқынбайың, –

десе, Ақтан да қарап қалмайды. Қожаберген, Демежан, Зуха, Оспан сияқты батырларды мақтан етеді. Осылардың өліміне ел билеушілер де кінәлі екенін алға тартады.

Шынымен өлтірмесең , ойлашы өзің
Кешегі ер Демежан қайда кетті?
Атқызып торғауыттың уаңына
Атанбай, Байжұманы матап бердің, –

дейді. Ақындардың айтып отырғаны шынайы шындық еді. Бұл көптің көңілінде жүрген ойды дөп басатын сөз. Сөз сайысында саяси мәні бар мәселелер батыл көтеріледі. Ел үшін қазақ болған ерлердің намысын жоқтайды. Ақындар жорта сөйлемей, үнемі шындыққа табан тіреп ой өрбітеді. Ақбала енді бірде Ақтанның намысына тие:

Ататын тай ұрласа тырс еткізіп,
Қытайдан қай ерің бар кегін алған?

Немесе:

Мақтаған керейдегі төрт үкірдей
Қытайға басын иіпбодан болған, –

деуі ащы шындық. Бір жағынан Гоминдаң ұлықтарының озбырлығын шенейді. Ұлттың намысын қайрап, ойын оятады. Кек алмай үнсіз

қалғандарына көңілі толмайды. Екінші жағынан бодандық бұғауға көнбеуге шақырғандай болады. Екі ақынның сөзі терең мағыналы, мәнділігімен ерекшеленеді. Қоғам бойындағы кесапатты кесіп айту – батылдық. Ру атынан сөйлеп отырып-ақ бүкіл ел басындағы ауыртпалықты ашып береді. Мұндай елдік мәселені көтеру олардың ой-өрісінің биік екенін байқатады.

Айтыста ақындар туып-өскен жерлерін (Алтай, Жәйір) ерекше сүйіспеншілікпен шабыттана жырлайды. Ақбала Жәйірді:

Жәйірдің суы тұнық, шөбі раң,
Жер жетпес айта берсем тіпті бұған, –
десе, Ақтан былай дейді:
Бойынан он екі өзен ел тараған,
Алтайды көшіп ауылым жоталаған.
Шүйгіні Алтайымның сол емес пе,
Тайы туып, тайлағы боталаған.

Екі ақын туған жердің тамаша табиғатын, мол байлығын аса шеберлікпен төгілте жырлайды. Алтай мен Жәйірді қасиетті жер, қастерлі елдің мекені ретінде көрсетеді. Әсіресе Ақтан Алтай мен оны мекендеген елді мақтаныш ете отырып, бүкіл он екі рудың шежіресіне де жетік екенін де көрсетеді және Ақбалаға өз туған тегінді таратып айтып бер деп Ақбаланың бір осал тұсын тапқандай болады. Дәлелді шындық сөзге келгенде Ақбала тығырыққа тіреледі:

Бәйгеден аяқ тастап төске өрледім,
Жәдікке көпке дейін дес бермедім.
Жәйірге жалғыз ауыл келмесе атам,
Осындай қорлық сөзді естірмедім.
Төре аға-ау қашқын дейді мына керей,
Шыдаймын бұл қорлыққа қайтып өлмей. –

деп шындықтан жалтаруға мүмкіндік жоқ екенін айтып, шағына сөйлейді. Руының кім екені таратып бере алмайды, жеңілгенін мойындайды. Ақтан тағы сөзін сабақтап шалқи түседі:

Мекенім туып-өскен Алтай тауы,
Қызбенен аяқталды жігіт дауы.

Айтыс Ақтанның жеңісімен бітеді.

Екі ақын ұзақ сөз сайысына түседі. Бірінің айтқан сөзіне бірі тапқырлықпен жауап береді. Ақындар ел мен жердің рухын көтереді. Тарихи деректерге жүгінеді. Бірақ қызыл сөзді қуаламай, шындыққа сүйене отырып білгірлікпен айтысады. Сөзге жүйрік Ақбала Жәйірдағы руларды таратып айта алмағандықтан тосылады. «Кім еді Жәйірдағы руымыз, мен бұдан құтылам ба санап бермей» деуге мәжбүр болады. Айтыстың көркемдігі жоғары деңгейде. Өлең сөздің ажарын ашатын көркемдеу құралдары ұшырасады. Айтыс елдік мәселелерді көтеріп, қоғамдық ой қозғай білген. Ел басынан өткен қилы заманның қиянатын батыл айта алған. Сондықтан бұл төкпе (импровизатор) ақындықтың тамаша үлгісі боларлық айтыс деп білуіміз керек.

Әдебиеттер

Бабиұлы А. Өлең-толғаулар, айтыс, поэма, пьесалар. – Өлгий, 1987. – Б. 368-377.

References

Babiuli A. Olen-tolgaular, aitis, poema, pesalar. – Olgii, 1987. – B. 368-377.

МРНТИ 17.07.41

Толысбаева Ж.Ж.,

д. ф. н. профессор Казахской национальной академии хореографии,
г. Астана, Казахстан, e-mail: Zh_kazpoetry@inbox.ru

ИЗМЕНЕНИЕ ФОРМАЛЬНОГО КАНОНА ВЕНКА СОНЕТА В СОВРЕМЕННОЙ КАЗАХСТАНСКОЙ ПОЭЗИИ

В работе исследуется трансформация жанровой формы венка сонета в поэтических практиках российских и русскоязычных казахстанских поэтов. По наблюдению автора, все уровни жанровой организации венка подвержены трансформации, но особенно значимым становится преодоление формального канона. Изменение количества сонетов в «венке» усиливает статус сонета как одного из самых востребованных жанров текущей литературной эпохи.

Ключевые слова: венок сонетов, твердая форма, жанр, постмодернизм, контекст, интертекст, литературная традиция, пародирование.

Tolysbaeva J.J.

Changing the formal canon of sonnets crown in modern poetry of Kazakhstan

The transformation of the genre form of the wreath of sonnet is investigated in the poetic practice of Russian and Russian-Kazakh poets. According to the observations of the author, all levels of the genre organization of sonnet wreath are subject to transformation, but overcoming the formal canon is especially important. Changing the number of sonnets in the «crown» enhances the sonnet status as one of the most popular genre of the current literary era.

Key words: crown of sonnets, solid form, genre, postmodernism, the context, intertext, literary tradition.

Толысбаева Ж.Ж.

Қазіргі заманғы қазақстандық поэзиядағы сонет гүлтізбегінің ресми канонының өзгеруі

Жұмыста Ресей және орыстілді казақстандық ақындардың поэтикалық тәжірибесіндегі сонет гүлтізбегінің жанрлық пішінінің түрленісі зерттеледі. Автордың бақылауынша, сонет гүлтізбегінің жанрлық ұйымдасуының барлық деңгейі өзгеріске түскен, әсіресе, ресми канонның еңсерілу маңызы белсенді. «Гүлтізбектегі» сонеттер санының өзгерісі ағымдағы әдеби дәуірдің ең талап етілген жанры ретінде сонет статусын күшейтеді.

Түйін сөздер: сонеттер гүлтізбегі, берік пішін, жанр, постмодернизм, контекст, интермәтін, әдеби дәстүр, пародия жасау.

Порубежная поэзия, о какой бы стране ни шла речь, – явление неординарное, вырабатывающее принципиально обновленный мирообраз, где активно переплавляются традиции прошлого и экспериментальный эпатаж, по-новому задействованы национальные культурные коды, меняется состав и специфика жанров. Особенностью современной поэтической культуры является её открытость мировой практике жанропользования. В данном исследовании предлагается материал творчества современных российских и русскоязычных поэтов Казахстана, которые активно экспериментируют с жанрами и формами, освященными практикой европейской

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

литературы, пропуская мирообразы последних через синтетичное евразийское сознание. С одной стороны, культурный билингвизм современных поэтов дает бинокулярное зрение, позволяющее увидеть и понять специфику обновления отдельных жанров, обнаружить универсальные пути трансформации литературной традиции. Но при этом заявляет о себе и другая тенденция, согласно которой единое ментально языковое пространство обуславливает неизбежное взаимопроникновение путей развития литературной традиции.

Объектом изучения настоящей статьи является твердая форма венка сонетов, в каноническом виде представляющем цепь из пятнадцати сонетов, где первые четырнадцать сонетов связаны в своеобразный круг: последняя строка каждого сонета повторяется в первой строке последующего, последняя строка четырнадцатого сонета закреплена в первом стихе первого сонета. Повторяющиеся строки сонетов образуют текст сонета-магистала, завершающего венок. Интерес к форме венка совпадает с периодами актуализации жанра сонета. Так, первый массовый интерес к венку сонетов приходится на рубеж XIX – XX веков. В этой сложной форме пробовали себя признанные мастера слова (М. Волошин, Вяч. Иванов, К. Бальмонт, В. Брюсов, И. Сельвинский) и малоизвестные поэты (Н. Оболенский, А. Архангельский, М. Тарловский и др.)

В русскоязычной поэзии Казахстана актуализация венка сонета начинается в 1960 – 1970-е годы, «перевернувшие» культурное сознание и обнаружившие потенциал поэтического обновления. Рубеж XX-XXI века стал временем расцвета формы венка сонетов: в этот период создано 9 «венков сонета». Названная твердая форма подвергнута активной художественно-эстетической реконструкции. Если в российской поэзии этого периода жанр сонета актуализируется в масштабах циклического сонетного контекста («Двадцать сонетов к Марии Стюарт» И.Бродского, «Сонеты Лэму» Н. Матвеевой, «Сонеты на рубашках» Г.Сапгира, «Сонеты к картинкам» Б.Чичибабина, «Двадцать сонетов к Саше Запоевой» Т.Кибирова, «20 сонетов к М» М.Степановой), то поэзия Казахстана избирает иные формально-жанровые приоритеты. Специфика культурно-национального менталитета, более склонного к эволюции накопления, чем к революционному отрицанию, повлияла на способ обновления традиции. Обращение к венку сонета десакрализовало однозначность понимания традиции как категории подражания. Тип современного венка сонетов свидетельствует о действенности двустороннего гармонически-ровного интереса как к сохранению, так и к преодолению (трансформации) традиции.

Информация о своеобразном отношении поэтов-современников к традиции вынесена в наименования «венков». Существующие эксперименты показали усложнившуюся функциональность заглавия «венка». Указание на тип формального строения сонетного контекста, как правило, информирует о сохранении канона (В. Антонов, «Лета. Венок сонетов»; Л. Шашкова, «Повторение пройденного. Венок сонетов»). Заглавие современного венка обнаруживает интересную тенденцию на расширение терминологического смысла определения «венок сонетов». Так, например, в заглавии венка сонетов российского поэта Е. Зейферт «Полынный венок (сонетов) Максимилиану Волошину» соединяются планы эмоционально-оценочного и формального выражения. Выведение лексемы «сонет» за рамки основного текста «испытывает» статус твердой формы «венка» в читательском восприятии. По аналогичной логике оформлено заглавие венка сонетов казахстанского автора А. Корчевского «Предвосхищение дождя (венок)»; термин «венок», вынесенный в подзаголовок, с развитием сюжета дорастает до метаформы самого произведения:

Ты ощутишь, как призрачный свет сонета,
Словно венок, на волосы лег твои [1, 30].

Заглавие «венка» М. Немцева «Кольцо надежды» дважды информирует о типе формального строения: на уровне подзаголовка и текстуального преломления семантики словообраза «кольцо». Приметой времени становится «утаивание» информации о формальном строении контекста. При этом указание на форму венка сонетов либо отсутствует (Н. Чернова, «Август»; Р. Оленина, «Сонеты»), либо подменяется на другое: так Ю. Функоринео назвал контекст «Час совы» «циклом стихов». Такой вид отклонения от номинативной нормы мотивируется: а) недореализованностью формы венка сонетов (контекст «Август» казахстанского автора Н. Черновой состоит из трех сонетов, связанных между собой принципами «венка», а сонетный контекст Р. Олениной лишь фрагментарно реализует веночную конструкцию); б) полижанровым строением сонетных контекстов («Час совы» Ю. Функоринео включает двадцать сонетов и претендует на статус циклического контек-

ста); в) вовлеченностью художественного образа в более актуальные и масштабные отношения жанровой преемственности (количество сонетов и аллюзивное содержание циклов Ю. Функоринео и Р. Олениной позволяет соотнести данные эксперименты с «Двадцатью сонетами» И. Бродского, Т. Кибирова. Э. Крыловой и других российских поэтов, которые ввели традицию декларации количества входящих в контекст сонетов («Девять горных сонетов» И. Потахиной).

В экспериментах поэтов, нарушивших канон формально-композиционного построения венка сонетов, наблюдается та же тенденция на запечатление органики взаимопроникновения формального и содержательного компонентов сонетного жанра. В названных текстах расширяется арсенал средств манифестации метажанровой природы венка. Традиционный повтор всё чаще проявляет свойства сюжетообразования: стягивая к «границе» сонетов хронологически-обусловленную информацию, автор «бессознательно» претендует на эпически-упорядоченное изложение событий. Такая интенция угадывается в «Полынном венке (сонетов) Максимилиану Волошину» Е. Зейферт, в «Кольце надежды» М. Немцева, «Повторении пройденного» Л. Шашковой. Современный венок сонетов стремится обрести не только «пунктирно»-намеченную, но содержательно выраженную четкость сюжетного построения. Так в основу сюжета венка сонетов российского автора А. Кочеткова «Природа» положена ситуация противостояния идеальной и неизменной Природы быстротечности человеческой истории: «Тебе незрим бунтующий пожар, / Тебе невнятны возгласы народа…», «Вздымались жерла мертвые завода…», «Был долгий бой, и скрежет многих бед, / И мор, и глад, и в зареве побед / Народный гнев стал твёрдо у кормила…», «…ты поле битвы именуешь севом» [2, с.100], «…огнем чумы опустошенный дом» [2, 101], «…ярость толп над свергнутым Тельцом» [2, 103].

Примечательно, что в «венке» канон формы подвергается такой же деформации, которой подвержен жанр сонета конца XX века. При относительной традиционности тем, устойчивости рифменно-строфического канона «венок» утрачивает чистоту стиля, допуская метафорическое сближение слов различных стилевых доминант, вводя большое количество реминисцентных образов. Реминисцентное наполнение венков свидетельствует о том, что названная целостность продолжает восприниматься современниками как эстетически утонченная и возвышенная форма творчества. Венок сонетов вбирает большое количество цитат и аллюзий:

…крылатые, как лермонтовский слог… [3, 68],
…тут вновь хотят дойти до самой сути… [3, 77],
…Море, помнишь, а? –
как здесь гостили цепкий Бенуа,
точеный Брюсов, Бунин окаянный,
пришелец с «Башни» Вячеслав Иванов,
стихийная Марина, Белый А.,
миф Макса – Черубина Габриак…
И соляная каменная Анна… [3, 23].

Достаточно активно современный венок сонетов обращается к анжамбеману. Фразовый перенос в венке сонетов И. Потахиной как прием дешифровки полемичного сознания проявляет тенденцию к смещению на границы строф. Например:

…И только менуэта мертвый такт
Остановил по правилам скольженья
Дыхание…[4, 27];
…Форма сонета – водоворот. Весло
Вряд ли поможет… [4, 28].

Оригинальный вариант сдвоенного «венка» представляет сонетный контекст В. Антонова «Зеркало». Форма венка реализует принцип зеркального отражения на разных уровнях контекста. Композиция этого венка имеет маркированное начало и конец: «Пролог» и «Эпилог» зеркально отражают текст одного и того же сонета. Структура первого венка повторяется второй частью данного контекста, соответственно, и магистрал смещается в его финальную часть. В первом «венке» процесс «комментирования» магистрала осуществляется не последовательным обращением к его строкам, а методом «встречного» взаимоотражения: строки кодового сонета повторяются в последовательности 14, 1 (I) – 14, 13 (XIV) – 13, 12 (II) – 2, 3 (XIII) – 12, 11 (III) – 3, 4 (XII) – и.т.д. (где первая цифра соответствует начальной, а вторая – последней строке анализируемого сонета). Вторая часть «Зеркала» «разводит» строки магистрального сонета по схеме 7, 8 (VIII) – 7, 6 (VII) – 8, 9 (IX) – 6, 5 (VI) – 9, 10 (X) – 5, 4 (V) – 10, 11 (XI) – 4, 3 (IV) – и т.д. Каждый из представленных сонетов имеет самостоятельную нумерацию, исподволь «выпрямляющую» ломаную кривую отражений до канонической цепочки венка. Например:

I.
1. Из зеркала, где все наоборот…
14. …совсем порой как женщина другая.

XIV.
1.Совсем порой как женщина другая…
14. …из зеркала представ передо мной.
II.
1. Совсем порой как женщина другая…
14. …из зеркала представ передо мной… [5, 112].

В современной поэзии обнаруживается важная тенденция к преодолению жесткости формальной структуры венка сонетов за счет изменения количества входящих текстов. Отличительное свойство контекстов, собирающих «веночной» цепочкой три («Август» Н. Черновой), девять («Девять горных сонетов» И. Потахиной), двадцать сонетов («Час совы» Ю. Функоринео), тридцать сонетов («Зеркало» В.Антонова), обнаруживается в том, что не формальный компонент, но мирообраз сонета приобретает значимость приоритетно организующего начала. *«Венки» с неканоничным количественным показателем можно рассмотреть как аналоги сонетных циклов с выраженной формальной организацией.* Так же, как сонетный цикл, неканоничный венок сонетов собирается жанровой картиной мира первокомпонента, т.е. сонета. Художественная идея количественно-дифференцированного венка развивается в соответствии с диалектикой сонетного мирообраза. Так «веночный» триптих Н.Черновой «Август» реализует логику сонетного мирообраза на образно-композиционном уровне. Пограничные строки этого контекста обнаруживают диалектику сонета:

№I. Прекрасен август нынче, как и встарь!..[6, 12].
№II. Пускай не раз обманывало лето…
№III. Ведь только жизнь прекрасна и права…[6, 13],

а сюжеты отдельных сонетов складываются в мифологически-обратимый метасюжет поисков и обретения истины, сюжет, актуальный «нынче, как и встарь».

Достаточно виртуозно диалектика сонета организует контекст «Девяти горных сонетов» И. Потахиной. Философия сонета считывается с разных уровней художественного целого. Драматизм сонета декларируется в заглавии и повторяется в «сюжетных» ситуациях, где дистанцирование субъекта мысли от «недвижной» картины природы, «рокового запала» любви, «хмельного и непутевого Бога», ожидания чуда мотивировано его местоположением – «средь … горной непроглядной ночи» [5, 26]. Шестой сонет доказывает тщету усилий человека «вести свою нелепую игру»:

Себя и зоревого притяженья
Нам не понять в трусливом далеке.
А там, на суетливом островке,
Мы испытали горечь пораженья…[5, 27].

Композиционная значимость названного сонета поддержана астрофической формой построения. Следующие сонеты развивают тему «равновесия», вводя знакомые антиномии в иную парадигму ценностей:

Всё то, что помешать могло бы счастью,
Заставило о будущем страдать…,
…Спешу навстречу истинному чуду –
где будет день подрубленных дерев… [5, 28].

Последний, девятый, сонет интересно завершает сюжет через введение нового, «примиряющего», образа:

Уже с горы слетает, словно птица,…
…свободный и величественный стих [5, 28]

и декодирование логики становления контекста. Повышенная эмоциональность, риторичность, стилистическая возвышенность строк

Да здравствует!
Да сгинет!
Да придет!
Благословляю! [5, 28]

«оправдывает» их графическую выделенность в тексте и, следовательно, смысловую значимость. Особенностью «веночной» конструкции И. Потахиной является наличие сонета-магистрала, перенесенного в начало произведения. Из 14 строк сонета контекст востребовал 2 – 10 стихи. Индивидуальную волю автора на построение «венка» можно мотивировать все той же ситуацией топонимически-обусловленного «всевидения». Сюжет контекста формирует первая строка магистрала («Так затаилась мгла у наших ног»), оставшаяся неотрефлектированной в корпусе сонетных повторений и маркировавшая прозрение субъекта в девятом сонете.

Поэтический контекст российского автора Ю. Функоринео «Час совы», номинативно определенный автором как «цикл стихов», состоит из двадцати сонетов, соединенных между собой по принципу венка. Отсутствие магистрала и количество входящих в произведение сонетов указывают на то, что пересоздание «венка» не является единственной целью данного художественного образования. Объем и состав цикла Ю. Функо-

ринео позволяет предположить объекты пародирования: «Двадцать сонетов к Марии Стюарт» И. Бродского, «Двадцать сонетов к Саше Запоевой» Т. Кибирова, «Двадцать сонетов с Васильевского острова» Э. Крыловой, «20 сонетов к М» М. Степановой. Традиция обращения к форме «Двадцати сонетов», обозначившаяся в российской поэзии в 1990-е годы, оригинально продолжена в контексте «Час совы». Информация о предшествующих сонетных контекстах считывается не только с формального показателя, но с сюжетно-тематического, образного, цитатно-аллюзивного материала. Тема памяти, утраченной и вновь обретенной любви, искусства; мотивы одиночества, тоски, альтернативного выбора между «духом и бытом»; образы Пустоты, Палача, «гордой души», Бога, «белой мыши с добрыми глазами», гильотины, Пути, многократное обращение «мой друг» – названные и другие моменты дают филологически осведомленному читателю неоднократную возможность восстановления интертекстуальных связей текста Ю. Функоринео с «Двадцатью сонетами» И. Бродского, Т. Кибирова, Э. Крыловой, М. Степановой. Примечательно, что содержание цикла так же ненавязчиво, как и его формальная организация, переосмысливает предшествующую традицию, тем более, что сонеты активно воспроизводят фрагменты из творчества Данте, А. Пушкина, А. Блока, Н. Рубцова. Сюжет данного контекста ведет самостоятельное повествование о Пути лирического героя. История духовной жизни последовательно излагается в сонетах через повторяющиеся ситуации прозрений и разочарований:

Я тебя не встречу никогда…,
Помоги надежду мне вернуть…,
…хватит вспоминать…,
Мне очень одиноко… [7, 90],
…Страсть к тебе пройдет когда-нибудь…[7, 91],
…Быть может, Вас иные звезды ждут,
А мне моя навязана дорога… [7, 92],
Простите же печаль мою, мой друг…[7, 93].

Эпический сюжет, перетекающий из одного сонета в другой, не свойственен венку сонетов, сосредоточенному на постижении одномоментного эмоционального прозрения. Но одним из средств формирования «текучей» повествовательности является «веночный» тип композиции, фиксирующий в повторяющихся пограничных строках сонетов логику причинно-следственной обусловленности событий. Так цикл использует форму венка, чтобы как можно полнее реализовать свой мирообраз и изобразить один этап жизни субъекта как звено необратимой связи, как бесконечный круг поиска своего «я» (содержательная активность семы круга поддерживается формальной «цепочной» конструкцией венка, соединяющей конец и начало циклического контекста в макровиток эволюционной спирали:

Я тебя не встречу никогда,
До конца не выдумаю – знаю… [7, 90]

и

Увы, мой друг, мы варвары во всем.
И до сих пор довольны колесом,
Мечтать всерьез не смевшие ни раз [7, 93]).

Как видим, эксперименты над венком сонетов реализуют интенцию сонета на дискурсивную трансформацию. В восприятии российских и казахстанских авторов венок сонетов перестает функционировать как твердая форма, но всё чаще за основу содержания принимает картину мира сонета. Переход количества сонетов в новые качественные отношения в венке сонетов существует как путь трансформации твердой формы, нарабатывания избыточного жанрового содержания. Если контекст современного «венка», подчиняясь принципам жанровой организации сонета, преодолевает замкнутость формы, то сонетный циклический контекст «обуздывает» свою интерпретативную бесконечность той же жанровой универсалией – ведущим мирообразом сонета. «Венок» и сонетный контекст с разных сторон движутся к одной цели – стремятся увеличить поле жанровой востребованности сонета.

Литература

1 Корчевский А. Однажды, навсегда. – Алматы, 2003.
2 Кочетков А. Природа. Венок сонетов // Простор. – 1990. – № 6. – С. 99-103.
3 Зейферт Е. Полынный венок (сонетов) Максимилиану Волошину – Караганда, 2003. –40 с.
4 Потахина И. Колокольчик. – Алматы, 2002.
5 Антонов В. Избранное. – Алма-Ата, 1988.
6 Чернова Н. Помню. – Алма-Ата, 1982.
7 Функоринео Ю. Час совы // Простор. – 2003. – № 4. – С. 90-93.

References

1 Korchevskij A. Odnajdy, navcegda. – Almaty, 2003.
2 Kochetkov A. Priroda.Venok sonetov // Prostor. – 1990. – № 6. – S. 99-103.
3 Zejfert E. Pollynnyj venok (sonetov) Maкsimilianu Voloshinu. – Karaganda, 2003. – 40 s.
4 Potahina I. Kolokolchik. – Almaty, 2002.
5 Antonov V. Izbrannoe. – Alma-Ata, 1988.
6 Chernova N. Pomnju. – Alma-Ata, 1982.
7 Funkorineo Ju. Chas sovy // Prostor. – 2003. – №4. – S. 90-93.

ҒТАХР 17.07.41

Тұңғышбаева Ғ.Ж.[1], Қожахметова Ф.Б.[2],

С. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университетінің
[1]аға оқытушысы, ф. ғ. м., [2]оқытушысы, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: galiya503@gmail.com; Kozakhmetova.farida@mail.ru

ЭПИКАЛЫҚ ЖАНРЛАР ТАБИҒАТЫ

Мақалада эпикалақ жанрдың түрлерін сөз ете отырып, олардың басқа жанр түрлерінен айырмашылығы да қарастырылады. Эпикалық жанр түрлері Академик З.Қабдоловтың шағын көлемді, орта көлемді және кең көлемді деген жіктеуі бойынша талданады. Бұл жіктеу эпикалық шығармаларды тек көлемдік жағынан ғана емес, ең бастысы өмір шындығын қамту мен адам мінезін тұлғалау мүмкіндігіне де байланысты жасалған.

Мақалада эпостық жанр ерекшеліктерінің бірі өмір шындығы уақиғаны баяндау арқылы көрсетілетіні сөз етіле отырып, эпикалық жанр түрлері: аңыз, ертегі, мысал, очерк, әңгіме, новелла, батырлар жыры, дастандар, поэма, повесть, роман және роман-эпопеялардың ұқсастықтары мен айырым белгілері де көрсетіледі. Сондай-ақ, мақалада эпикалық жанр түрлері мен ерекшеліктері туралы ғалымдардың айтқан ой-пікірлері берілген. Эпикалық жанр түрлерінің айырым-белгілері мен ерекшеліктеріне төл әдебиетіміздің классик жазушыларының шығармаларынан мысал келтірілген.

Түйін сөздер: жанр, эпикалық туындылар, аңыз, ертегі, мысал, очерк, әңгіме, новелла, батырлар жыры, дастандар, поэма, повесть, роман және роман-эпопея, шығарма көлемі, кейіпкер.

Tungyshbaeva G.Zh., Kozhahmetova F.B.

The nature of epic genres

This article discusses the types of epic genres and their differences from other genres. The types of epic genres are classified according to the classification provided by the academician Z. Kabdolov, who revealed small, medium and large sizes of epos. This classification analyzes the epic genres not only in volume, but also, most importantly, on coverage of the realities of life and characteristics.

The article notes one of the features of the epic genre, which implies the usage of the method of narration of the realities of life, events, and it also identifies the similarities and differences between the types of epic genres, such as: legend, fairy tale, fable, essay, story, novel, heroic epic, dastan, poem, narrative, novel and epic novel. In addition, the article provides the opinions and views of scientists on the types of epic genres and their characteristics, as well as examples from the works of national classical writers on similarity and difference, as well as the peculiarities of the types of epic genres.

Key words: genre, epic works, legend, fairy tale, fable, essay, story, novel, heroic epic, dastan, poem, narrative, novel and epic novel.

Тунгышбаева Г.Ж., Кожахметова Ф.Б.

Природа эпических жанров

Данная статья рассматривает виды эпических жанров, а также их отличие от других жанров. Виды эпических жанров классифицируются по систематике академика З. Кабдолова, который выявил малый, средний и большой виды эпоса. Данная классификация анализирует эпические жанры не только по объему, но также, самое главное, по охвату реалий жизни и характеристике персонажей. Статья отмечает одну из особенностей эпического жанра, которая заключается в использовании способа изложения реалий жизни, события, а также выявляет сходства и отличия видов эпического жанра, таких как: легенда, сказка, басня, очерк, рассказ, новелла, богатырский эпос, дастан, поэма, повесть, роман и роман-эпопея.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

В дополнение, в статье приводятся мнения и взгляды ученых по видам эпических жанров и их особенностей, а также примеры из произведении отечественных классических писателей по сходству и отличию, а также по особенностям видов эпических жанров.

Ключевые слова: жанр, эпические произведения, легенда, сказка, басня, очерк, рассказ, новелла, богатырский эпос, дастан, поэма, повесть, роман и роман-эпопея.

Жанр – әдеби шығармалардың жеке түрлері, көркем әдебиеттің салалары. Көркем шығармаларды тегіне қарай және бітім-тұлғасы, өмірді бейнелеу өзгешелігі жағынан жіктеп – ажырату ерте заманнан бастап-ақ кездеседі. Осылай әдеби нұсқаларды тегіне, түр-түріне қарай ажыратып бөлу негізінде жанр деген ұғым қалыптасқан. Орныққан жүйе бойынша әдеби шығармалар негізінде үш топқа бөлініп, жіктеледі: эпостық жанр, лирикалық жанр, драмалық жанр.

Эпостық жанр. Мұнда өмір шындығы негізінен уақиғаны баяндау арқылы көрсетіледі. Оқиғалар, кейіпкерлердің іс-әрекеттері өмірдегі болатын объективті болмыс қалпында алынып, бейнеленеді, жазушы тек баяндап жеткізуші ретінде көрінеді. Бұл жанрдың шығу тегі ауызша поэзиядағы халықтық жыр, эпостық поэмадан басталады.

Эпикалық тектің немесе эпостың жанрлық түрлері сан алуан: аңыз, ертегі, мысал, очерк, әңгіме, новелла, батырлар жыры, дастандар, поэма, повесть, роман және роман-эпопея.

Эпикалық туындылар көркем қара сөзбен де, өлеңмен де жазылады. Енді эпикалық шығармалардың негізгі жанрлық түрлеріне тоқталайық. Академик З.Қабдолов өзінің «Сөз өнері» (2002) атты оқулығында эпикалық тектің үлгілерін шағын көлемді, орта көлемді, кең көлемді эпикалық түрлер деп үшке бөлген [1]. Бұл жіктеу эпикалық шығармаларды тек көлемдік жағынан ғана емес, ең бастысы өмір шындығын қамту мен адам мінезін тұлғалау мүмкіндігіне де байланысты жасалған.

Алдымен шағын көлемді жанрларға тоқталайық. Әңгіме – эпикалық жанрдың шағын түрі, сондықтан онда көбіне көп адам өмірінің жекелеген сәтін танытатын бірер оқиға ғана баяндалады. Осы мақсатына сай әңгіменің көлемі шағын, кейіпкерлер саны да мейлінше шақтаулы болып келеді. Әңгімеде баяндалатын оқиғаның шектеулілігі, кейіпкерлер санының аздығы, құрылысының жинақылығы, көлемінің шағындығы бұл жанрдың жеңілдігін емес, қайта қиындығын көрсетеді. Автор уақыт жағынан мейлінше қысқа мерзім ішінде кейіпкерлер өміріндегі біреу де болса бірегей оқиғаны көркем баяндау-суреттеу арқылы оқырманға олардың адамдық болмыс-бітімін айқындап беруі керек. Бұл әрине, оңай іс емес. Осы міндетті мінсіз орындау үшін өмірді, оның заңдылықтарын терең білу өз алдына, ең бастысы оның (өмірдің) бір сәтінің тынысын аядай уақыт шеңберінде көркем де кемел таныта білуі керек, бұл қаламгерден талант пен суреткерлік шеберлікті талап ететін шарттар.

Айтылған жайлар әңгіменің автордан қалыптасқан шеберлікті, көркемдік талғамды, танымды талап ететін қиын да кірпияз жанр екенін айғақтайды. Тегінде «Шынында жазу өнеріне шағын әңгіме арқылы төселу керек, өйткені, шағын әңгіме авторды сөзді үнемдеп қолдануға, оқиғаны қою етіп көрсетуге үйретеді» деп Горький өте білікті айтқан. Бұл пікірді У.Фолькнердің «Қысқа әңгімеде әр сөз өз орнымен, мейлінше нақты болуы керек. Романда басы артық сөз, детальдар бола береді, ал әңгімеде болмауы тиіс. Оның көлемінің өзі мол сөздікті көтере бермейді» деген толымды тұжырымы толықтыра түседі [2]. Бұған әйгілі қаламгер А.П.Чеховтың «Қысқалық– таланттылық тәлімі» деген белгілі сөзін қоссақ, мұның бәрі қосыла келгенде әңгіме жанрының ерекшеліктерін, оның шынында да шеберлік мектебі екенін, себебін айқындай түсетіні ақиқат.

Қазақ көркем қарасөзінің айтулы өкілі Б. Майлин қаламынан көптеген әсем, шынайы әңгімелер туғаны белгілі. Жазушы әңгімелері – жанрдың бар ерекшеліктерін (қысқалығы, композициялық жинақылығы, сюжетінің бірер оқиға, эпизодқа құрылуы, кейіпкерлер характерінің бірер әрекет, жағдайда танылуы т.б.) танытатын көркемдік қасиетке ие. Жазушының «Талақ» атты әңгімесіне негіз болған оқиға – Айдарбек есімді отағасының ашу үстінде зайыбын талақ етуі. Кейіпкерлер характерінің сыры да, жалпы әңгіменің барлық түйіні де осы оқиғаға негізделген. Айдарбектің ұр да жық мінезі мен еркексіп байқамай айтқан бір сөзінен тартқан өкініші, Зейнептің көнбістігі мен сезімталдығы, екеуінің бірде тату, бірде араз қоңырқай тірлігі, не керек, бар адамдық болмысы шағын әңгімеде бір оқиға құраған екі эпизод (ренжісу мен татуласу) барысында өте нанымды да әсерлі бейне-

ленген. Кейіпкерлердің белгілі бір қалыптасқан мінезбен, әдет-дағдымен көрінуі – әңгімеге тән бір ерекшелік десек, Бейімбет туындысында екі кейіпкер де (Айдарбек, Зейнеп) күнделікті төл мінезімен, қалыптасқан өмір дағдысы-салтымен мейлінше табиғи көрінген.

Әңгімемен көлемі, құрылысы, мазмұны, кейіпкерді танытуы жағынан ауылдас болғанымен, одан өзіндік бірер ерекшелігімен оқшауланатын шағын эпикалық жанрдың бірі – новелла (итальян сөзі – novella – жаңалық).

Новелла – бұл да әңгіме, бірақ, классикалық үлгідегі новеллада қалыпты әңгімеден өзгешелік бар, ол оқиғаның қызу, ширақ дамуы әрі оның күтпеген жерден кілт, тосын шешіммен аяқталуы. Гете тауып айтқандай, новелланың шынында да «адам естімеген әрі айрықша оқиға туралы шындыққа сай әңгіме» екені рас:

Жанрдың классикалық үлгілері Еуропа және орыс әдебиеттерінде көптеп кездеседі. Новелланың атасы дерлік Боккачодан (Қайта өрлеу дәуірі, XIV ғасыр) бастап, Ги де Мопассан, А. Чехов, Эдгар По, Стефан Цвейг новеллист қаламгерлер ретінде әлемге әйгілі. Қазақ жазушыларынан бұл жанрда елеулі еңбек еткен Ғ. Мүсірепов. Оның ана туралы новеллалары («Ашынған ана», «Ананың анасы», «Ананың арашасы», «Ақлима»)' төл әдебиетіміздегі осы жанрдың озық үлгілері санатында [3].

Әңгіме мен новелланың аталып өткен ерекшеліктегі бұл жанрлардың классикалық үлгілеріне тән айырмашылық. Әйтпесе, қазіргі әдебиеттегі әңгіме мен новеллаларда бұл ерекшеліктер үнемі және соншалықты дараланып көріне бермейді. Сондай-ақ қазіргі әңгіме мен новеллалық туындыларда көлем, композиция тұрғысынан да бірсыпыра өзгешеліктер бар.

Поэма – эпикалық жанрдың орта көлемді түрі. Онда белгілі бір кезендегі өмір шындығы (ол тарихи шындық немесе автордың ойдан алған шындығы болуы мүмкін) мен адам тіршілігінің алуан сәттері, қоғам өміріндегі елеулі оқиғалар суреттеледі.

Туу, даму тарихы тұрғысынан қарағанда поэманың әдебиет тарихында қалыптасқан негізгі екі үлгісі бар, оның біріншісі – түп негізі көне дүние әдебиетінде туып, жетілген гректердің халық эпосы («Илиада» мен «Одиссея») мен өзге халықтардың ауыз эдебиетінде кеңінен орын алған дәстүрлі батырлар жыры, былиналар немесе эпостық поэмалар. Бұл үлгідегі батырлар жыры әсіресе қазак халқының ауыз әдебиетінде, сондай-ақ туысқан түркі халықтарының ауыз әдебиетінде молынан дамыған. «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», қырғыздың «Манас» жыры т.б. Екіншісі – жазба әдебиеттегі өлеңмен жазылған, сюжетке құрылған көлемді шығармалар. Мәселен, Пушкиннің «Полтавасы», Абайдың «Ескендірі», Мағжанның «Батыр Баяны» т.б. сияқты. Поэмалар негізінен белгілі бір сюжетке құрылады, алайда сюжетсіз поэмалар да әдебиет тарихында баршылық. Мысалы: С. Торайғыровтың «Адасқан өмір», Жұбан Молдағалиевтің «Мен – қазақпын» поэмалары т.б.

Өмір шындығын бейнелеу, көркем таныту әдісіне байланысты поэмаларды романтикалық (Пушкиннің «Кавказ тұтқыны», Мағауияның «Медғат-Қасым», Ақылбайдың «Дағыстаны», Қ. Аманжоловтың «Ақын өлімі туралы аңызы» т.б.), реалистік (С. Сейфуллиннің «Көкшетауы», І. Жансүгіровтің «Құлагері», С. Мұқановтың «Сұлушашы», т.б.) деп жіктеу де қалыптасқан. Поэмаларды сондай-ақ тақырыбына қарай бөліп, топтастыру да қалыптасқан дағды. Мәселен, тарихи тақырыптағы поэма, төңкеріс тақырыбындағы поэма, махаббат – сүйіспеншілік тақырыбындағы поэма т.с.с.

Орта көлемді эпикалық түрге жататын повесть (хикаят) көлемі мен мазмұны, құрылысы жағынан өзгеше жанр. Мәселен, ол әңгіме мен новеллаға қарағанда анағұрлым көлемді, сондықтан оны ұзақ әңгіме (А. Байтұрсынов) деп те атайды. Повестің сөз болған жанрлардан көлемділігі, композициялық құрылымының күрделілігі, сюжет ерекшелігі, кейіпкерлер санының айтарлықтай көптігі оның өмір шындығын қамту мен оны көркем жинақтап таныту мүмкіндігінің молдығын т.б. белгілейді. Повесте өмір келбеті адамдар арасындағы қарым-қатынас жайлары бірер оқиға, көрініс ті, санаулы сәттер шеңберінде емес, адам ғұмырының белгілі кезеңдерін, шақтарын қоғам шындығымен тығыз сабақтастыра отырып кеңірек те тереңірек қамту арқылы көркем танылады.

Орыстың ұлы сыншысы В.Г. Белинский «Поэзияны тегі мен түріне қарай бөлу» атты әйгілі еңбегінде «повесть дегеніміз ол да роман, бірақ оның көлемі кіші болады, повестің айырмасы мазмұнының көлемі мен мағынасында» [4] деп атап көрсетеді. Сыншы пікірінің дұрыс жағымен қатар ойланарлық тұстары да бар. Мәселен, повесть пен романның жанрлық айырмашылығын мазмұнға байланысты таныту орынды десек те, көлемге сәйкес ажыратуға ұмтылу шартты. Өйткені аталған екі жанрдың кейбір туындыларын көп ретте көлем жағынан ажырату қиынға түседі

әрі бұл дәл болмас та еді. Пушкиннің «Капитан қызы» повесі, мәселен, Лермонтовтың «Біздің заманымыздың геройы» романынан көлем жағынан үлкен, М. Горькийдің «Челкаш» атты әңгімесі көлемі тұрғысынан кез келген повеспен иық тірестіре алады [5]. Демек, жанрлардың аражігін ажыратуда шығарманың көлемі нық, дәл өлшем бола алмайды. Ең басты өлшем-критерий -қоғамдық шындық көркем танылған мазмұн, көркем жинақтау мен типтендіру деңгейі, типтік түлғалардың сомдалуы, баяндау шеберлігі, суреттеу кемелдігі, композициялық бітім ерекшелігі.

Сонымен повесте қандай жағдаят суреттелуі керек? Бұны Белинский сөзімен айтқанда төмендегідей: «Тіпті ғасыр жасасаң да басынан өткере алмайтын, бірақ, маңыздылығы соншалық, бір сәтте қаншама өмір белестерін көз алдыңа әкелетін оқиғалар, жағдаяттар болады ғой. Олар драмаға жетпейді, романға келмейді, повесть міне осындай оқиғаларды қамтып, оларды өзінің тар шеңберіне сиғызады».

Повесте баяндалар оқиғалар негізінен бас кейіпкердің төңірегіне топтастырылып, оның болмыс-бітімін ашуға, характерінің қалыптасу белестерін көрсетуге бағытталады. Сюжет желісі де екі бағытта өрбуі мүмкін.

Мәселен, Б. Майлиннің «Шұғаның белгісі» повесінде негізгі сюжеттік желі Әбдірахман мен Шұғаның сүйіспеншілік жайларына құрылған десек, екі жастың бас еркіндігіне қарсы топтың іс-әрекеті екінші желіні құрайды.

Повесть – орыс әдебиетіндегі тарихи көне жанрдың бірі. Алғашқы орыс повестері қатарында «Повесть временных лет» аталып жүр. Бұл жанрдың өрлеу – гүлдену дәуірі XIX ғасырдан басталады. Пушкиннің «Бұрқасын», «Капитан қызы», Гогольдің «Тарас Бульба», «Шинель», Тургеневтің «Ася», Л. Толстойдың «Қажымұрат» т.б. – жанрдың классикалық үлгілері.

Ал төл әдебиетте жанрдың туу тарихы XX ғасыр басындағы әдебиеттен – «Мұңлы Мариям» (М. Кәшімов), «Шұғаның белгісі» (Б. Майлин) повестерінен (алғашқысы 1914, кейінгісі 1914-1915 жылдары жазылғаны мәлім) бастау алады. Бұл жанрдың шын мәнінде профессионалды түрде өсіп, қалыптасуы кеңестік кезеңде М. Әуезовтің, Б. Майлиннің, С. Сейфулиннің, Ғ. Мүсіреповтің, Т. Әлімқұловтың, Т. Ахтановтың, О. Бөкеевтің, М. Мағауиннің, Д. Исабековтің т.б. повестері бұған дәлел.

Эпикалық жанрдың ең күрделі, жоғары түрі – роман. Роман қоғам өмірі мен жеке адам тіршілігінің алуан жайларын, жекелеген сәттері мен тұтас характерінің қалыптасуының белестерін, дәуір шындығын жан-жақты ашып бейнелейтін жанр. Романның көлемінің молдығы, композициялық құрылысының күрделілігі, сюжетінің көпжелілігі, суреттеу-баяндау, бейнелеу құралдарының алуандығы оған осындай мүмкіндік береді.

Роман деп әуелде түрлі тақырып, алуан мазмұндағы роман тілдерінде қарасөзбен жазылған шығармаларды атаған. Кейін келе-келе тілдің атауы ғана қалып, сюжетті, кең көлемді, баяндауға құрылған шығармаларды роман деп атайтын болған. «Дафнис пен Хлоядан» XIX ғасырдағы Бальзак, Тургенев, Достоевский, Л. Толстой романдарына дейінгі аралықта талай ғасыр жатыр, бұл мерзім осы жанрдың өсу, қалыптасуының ұзақ жолдарын көрсетеді.

Шынында да роман көркемдік ойлаудың жоғары түрі ретінде қай кезде де болмасын – кеше де, бүгін де ұлттың, қоғамның мерейін көтеретін маңызға ие болып келді, алда да солай бола бермек. Адамзаттың көркемдік дамуының ұзақ та мерейлі тарихына көз жіберсек, әр дәуірдің әдебиетінде белгілі бір жанрдың үстемдік құрғанын аңғарар едік. Аристотель заманынан бастап XVIII ғасырға дейін Батыс Еуропа әдебиетінде драма (трагедия, комедия) мерейі басым болып келгені әмбеге аян. Ал, XIX ғасырдың орта тұсынан, әсіресе екінші жартысынан бастап орыс және Батыс Еуропа әдебиеттерінде проза, үлкен проза (роман) жетекші рольге ие болады. В.Г. Белинский сөзінің шындығы («біздің заманымыздың эпопеясы – роман» деген) әдеби процестен айна-қатесіз көрінеді. Міне осы кезден бері қарай роман әдеби процесте жетекші жанрға айналып қана қойған жоқ, ол сонымен қатар, белгілі бір халықтың, ұлттың әдебиетінің профессиональдық жоғары деңгейге жеткендігінің де өлшеміне айналады. Романы бар, роман жанры қалыптасқан әдебиет – өскен әдебиет саналуы заңдылыққа айналды.

Төл әдебиетімізде де роман жанрының мәртебесі жоғары. Тарихы XX ғасыр басындағы алғашқы қазақ романдары -»Бақытсыз Жамал» мен «Қалың малдан» басталатын бұл жанр 20-30-жылдарда «Адасқандар», «Ақбілек», «Қартқожа», «Жұмбақ жалау» арқылы негізін қалап алып, 40-60-жылдарда Абай туралы әйгілі романдармен сол кездегі Одақ пен әлемге кеңінен танылып, «Дауылдан кейін», «Ақ Жайық», «Көшпенділер», «Қан мен тер» арқылы толыға, биіктей түсіп, бүгінгі» Үркер» мен « Аласапыранға», «Соңғы көшке» сәтті

ұласып отыр.Төл әдебиетте кейінгі 25-30 жылда роман жанры, оның ішінде тарихи роман мейлінше қарқынды дамып, әдеби процесте жетекші жанрға айналды. Бұл – өскен, толысқан әдебиетке тән құбылыс.

Үлкен сөз зергерлерінің бірі Константин Федин: «Роман – жанрлардың құдайы» деген екен бірде [6]. Бұлай дегенде ол жанрдың алымдылығын, өмір шындығын қамту мен суреттеудегі мол мүмкіндігін ескерсе керек. Шындығында, өмір болмыстың сырлы суретін, адам характерінің алуан қырларын көркем бейнелеп-бедерлеуде, жан-жақты танытуда романмен бәсекеге түсетін жанр жоқ. Өйткені, роман – көркемдік ойлаудың шыңы, ең күрделі де толымды эпикалық жанр.

Бұл тұжырымды Ш.Айтматовтың мына пікірі де толықтыра түскендей: «Роман жазушы ойының мүшелене толысып, шеберлігінің шыңдалып, нағыз суреткер ретінде қалыптасуының дәлелі [7]. Роман – шығармашылық ойдың асқаралы шыңы»

Сонымен роман қандай жанр? Оның жанрлық ерекшеліктері қандай? Бұл ретте алдымен бірсыпыра пікірлерге жүгінуді мақұл көреміз.

Белгілі орыс ғалымы М. Бахтин Ф. Достоевский романдарын сөз ете отырып жанрдың полифониялық (полифония – гр.сөзі, музыкалық термин, көпүнділік, алуан сазды деген мағынада) сипатына мән берген [8]. Ал, «Эпос және роман» деп аталатын мәшһүр мақаласында роман геройының дайын, өзгермейтін күйде емес, керісінше өмір ықпалымен өзгеру, қалыптасу үстінде көрінетіндігі, кейіпкерлердің өз болмысында ұнамды, ұнамсыз, күлкілі және байыпты сипаттарымен қатар алынып суреттелуі, романның өзге жанрлар ерекшеліктерін өзіне еркін сіңіріп отыратындығы, сондай-ақ оның әлі қалыптасып болмаған, қалыптасу үстіндегі бірден бір жанр екендігі т.б. туралы толымды ойлары роман табиғатын тануда маңызды.

Әдебиеттанушы ғалым В.Днепров болса романның көпжоспарлылығы (многоплановой), суреттеу амалдары мен тәсілдерінің (драмалық көріністер мен лирикалық монологтар, табиғат көріністері мен көсемсөз, шағын және өте кең көлемді суреттеулер, автор атынан және кейіпкер атынан әңгімелеу, оқиғалар дамуы мен психологиялық талдау, өткенге шегініс – шолу жасау мен бүгінгіге оралу, болғанды көрсету мен оны талдау, суреттеу мен пайымдау т.б.) қатар колданылу мүмкіндігінің молдығына мән берген [9].

Ал, З. Қабдолов «Сөз өнері» оқулығында (308-6.) «....эпостың бұл түрінде жазылған шығармалар шындықтың жекелеген эпизодтарын суреттеумен тынбайды, әдеби шығармаға арқау болған адам мен қоғам тіршілігін мейлінше кең қамтып, алуан-алуан даму кезеңдерімен тұтас жүйелеп, толассыз қимыл-қозғалыс қалпында жан-жақты жинақтайды. Адам мен қоғам өмірінің қандай ақиқаты болсын мұнда бүкіл тамыр-тереңі-мен қопарыла көрсетіледі де, оқырманның көз алдында өзгеше бір әлем, бүтін бір тіршілік дүниесі пайда болады» дейді.

Сонымен, қорытындылай келгенде, романның жанрлық ерекшеліктері дегенде біз мынаны есте ұстауымыз керек: өмір шындығын барынша кеңінен қамтитын ауқымдылығы, композициялық құрылысының күрделілігі, оқиғалардың, адамдар арасындағы қарым-қатынастардың сан сала бағытта, әлденеше сюжеттік желілер құрып қатар дамуы, адам мен адам, адам мен қоғам арасындағы, әлеуметтік топтар арасындағы күрделі қатынастарды, қақтығыстартыстарды ұзақ кезеңге немесе адам өмірінің белгілі белестеріне, тұтас ғұмырына орайластыра жан-жақты әрі терең қамтып, суреттеп, белгілі бір уақыт пен кеңістік аясындағы өмір шындығының көркем панорамасын бере алатындығы, жеке адамдар тағдыры, олардың тартыс-талайы арқылы халық тағдыры, қоғамның әлеуметтік келбеті танылатындығы.

Роман жанрының ең кемелді жоғары түрі – роман-эпопея. Шынтуайтқа келгенде, бұл да роман, бірақ ол қалыпты романнан романдық ойлаудың, осы заманғы эпостың биік үлгісі ретінде көптеген ерекшеліктерімен ажыратылады.

Роман-эпопеяға «ерекше бір бетбұрыс кезеңдегі халық өмірінің шежіресі» (Якименко) деп қарау – көпке танымал тұрлаулы түсінік. Тіпті Л. Якименко «роман-эпопея» деген терминді қош көрмейді, эпопея деген атаудың өзі-ақ жетіп жатыр деп біледі [10]. Ал, Чичерин болса, роман-эпопеяда адамның жеке өмірі халық тарихымен сабақтасып жатады дейді [11]. Көрнекті әдебиет теоретигі Н. Гуляев пікірі мынадай: «Самый существенный признак эпопеи в том, что в ней изображаются события, решающие судьбу родины, нации, народа. Эпический герой, проявляя свободную волю, подчиняет себя целиком выполнению высокого патриотического или революционного долга. В силу этого образ, не теряя индивидуального своеобразия, становится необыкновенно емким, в нем концентрируются типические черты народа» [12].

Үш пікір де бірін-бірі толықтыра отырып, жанрға тән басты ерекшеліктерді (бетбұрыс

кезеңдегі халық өмірінің шежіресі, жеке тұлға тағдырының халық тарихымен, өмірімен сабақтастыра бейнеленуі т.б.) дұрыс түйіндейді. Әрине, роман-эпопеяда бұнымен қатар адамның жеке тіршілігі, отбасылық өмірі де қамтылады. Л.Толстой әйгілі туындысында («Соғыс және бейбітшілік») соғыс, майдан көріністерімен қатар Болконскийлердің, Ростовтардың т.б. отбасылық өмірін де өзіне тән талант қуатымен барынша шынайы бейнелесе, М. Әуезов «Абай жолында» Абайдың ұшқан ұя, өскен ортасының шындығын, туыс-ағайындар, замандас достарының бейнелерін, бас кейіпкердің жеке адамдық тағдырын, азаматтық, ақындық қалыптасу өткелдерін суреттеуге зор мән берген. Сөйтіп, Абайдың жеке адамдық, азаматтық арманының көптің, халықтың арман-тілегімен ұштасуын шынайы суреттеген. Шынында да, эпопеяға өмір-пәнидің кез келген құбылыстары ғана емес, халық, ұлт, қоғам өміріндегі айрықша елеулі әлеуметтік мәселелер – оқиғалар мен тарихи бетбұрыс кезеңінің шындығы арқау болады.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келгенде, эпикалық баяндау немесе бейнелеу тәсілінің өмір шындығын көркем әрі кеңінен таныту мүмкіндігі мол. Өйткені эпикалық шығармаларда шындықты бейнелеп танытудың алуан түрлі амал-тәсілдері молынан қолданылады. Олар: авторлық баяндау, суреттеу, кейіпкер (кейіпкерлер) сөздері (монолог, диалог), лирикалық шегіністер, табиғат көріністері, мінездеу, психологиялық талдау үлгілері, интерьер т.б. Бұның бәрі жазушыға өзін толғандырған қоғамдық жағдаяттар мен адамдар тағдырын таным тереңдігі, талант құлашы жеткенше қамтып, көркем танытуға көптеген мүмкіндіктер береді.

Эпикалық шығармаларда қоғамдық өмір шындығы мен адамдар тағдырының жекелеген сәттері мен кезеңі де, сондай-ақ тұтас дәуір, бірнеше ұрпақ ғұмыры да кеңінен қамтылып, жан-жақты көрініс таба алады. Сөйтіп, эпикалық туындыларда уақыт пен кеңістік тұрғысынан ешқандай шектеулік болмайды.

Әдебиеттер

1 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 1992.
2 Фолкнер У. Шум и ярость. – М., 1987.
3 Мүсірепов Ғ. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1989.
4 Щедрин С. Литературные жанры. – М.: Наука, 1973.
5 Горький М. О литературе. – Алматы, 1984.
6 Бугаенко П.А. Константин Федин: Личность. Творчество. – Саратов, 1980.
7 Айтматов Ч.Т. Плаха. – Днепропетровск, 1989. – 559 с.
8 Бахтин М.М. Театрология. – М.: Лабиринт, 1998.
9 Днепров В. Идеи времени и формы времени. – М., 1980.
10 Якименко Л.В., Воронцов Н.Н. Морфотипичекаая изменчивость кариологически дифференцированных популяций слепушонок надвида Ellobius talpinus // Фенетика популяций: [материалы 2 Всесоюз. совещ., Москва, 1979 г.]. – М.: Наука, 1982. – С. 276-289.
11 Чичерин А.К. История лейб-гвардии Преображенского полка. 1683-1883 г. – СПб.: Тип. А.А. Краевского, 1883-1888.
12 Гуляев Н.А.Теория литературы. – М., 1985.

References

1 Qabdolov Z. Söz öneri. – Almatı, 1992.
2 Folkner U. SHum i yarost'. – M., 1987.
3 Müsirepov Ğ. Şığarmalar jïnağı. – Almatı: Jazwşı, 1989.
4 SHCHedrin S. Literaturnye zhanry. – M.: Nauka, 1973.
5 Gor'kij M. O literature. – Almaty, 1984.
6 Bugaenko P.A. Konstantin Fedin: Lichnost'. Tvorchestvo. – Saratov, 1980.
7 Ajtmatov CH.T. Plaha. – Dnepropetrovsk, 1989. – 559 s.
8 BahtinM.M. Teatrologiya. – M.: Labirint, 1998.
9 Dneprov V. Idei vremeni i formy vremeni. – M., 1980.
10 YAkimenko L.V., Voroncov N.N. Morfotipichekaaya izmenchivost' kariologicheski differencirovannyh populyacij slepushonok nadvida Ellobius talpinus // Fenetika populyacij: [materialy 2 Vsesoyuz. soveshch., Moskva, 1979 g.]. – M.: Nauka, 1982. – C. 276-289.
11 CHicherin A.K. Istoriya lejb-gvardii Preobrazhenskogo polka. 1683-1883 g. – SPb.: Tip. A.A. Kraevskogo, 1883-1888.
12 Gulyaev N.A.Teoriya literatury. – M., 1985.

МРНТИ 17.82.31.

Шанаев Р.У.[1], Джолдасбекова Б.У.[2],

[1]ассистент преподавателя, [2]д. ф. н. профессор
Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: dzholdasbekova.baiyan@kaznu.kz, rus.shanaeff@gmail.com

ОСОБЕННОСТИ ФИЛОСОФСКОГО МИРОСОЗЕРЦАНИЯ В ЭССЕИСТИКЕ И.П. ЩЕГОЛИХИНА

В статье рассматриваются особенности философского мировоззрения в эссеистике И.П. Щеголихина. Острая социальная проблематика, открытость и независимость творческой, гражданской позиции, новаторские искания в изображении жизненной правды, сложные поиски ценностного в его прозе давно привлекают исследователей творчества писателя. На примере произведений «Не жалею, не зову, не плачу...» и «Любовь к дальнему», рассматривается эксплицитность авторской позиции, эссеистический стиль изложения И. Щеголихина. Отмечается, что в эссеистике И. Щеголихина важное место занимает понятия «прошлое» и «воспоминания». Проведенный анализ позволил сделать вывод о том, что эссеистика И. Щеголихина отличается взаимодействием философии и литературных текстов, трансформацией повествовательных форм, корректировкой позиций автора и точки зрения автора-повествователя, также тематической разнообразностью.

Ключевые слова: роман-эссе, автор, время, пространство, философия.

Shanaev R.U., Dzholdasbekova B.U.

Features of philosophical worldview in I.P. Shchegolikhin's essays

The article discusses the features of the philosophical worldview in I.P. Shchegolikhin's essays. Acute social issues, openness and independence of creative citizenship, pioneering quest to image the truth of life, and complex searches for value in his prose have long attracted researchers of the writer. On the example of the works «I do not regret, do not call, do not cry ...» and «Love for another man», is considered the explicitness of the author's position, I. Shchegolikhin's essayistic style of writing. It is noted that in the essays by I. Shchegolikhin important place is taken by the concepts «past» and «memories». The analysis led to the conclusion that the essays of I. Shchegolikhin are characterized by interaction of philosophy and literary texts, the transformation of narrative forms, the adjustment position of the author and the author's view, the narrator, and the thematic diversity.

Key words: novel-essay, author, time, space, philosophy.

Шанаев Р.У., Жолдасбекова Б.Ө.

И. Щеголихин эссеистикасындағы философиялық дүниетанымының ерекшеліктері

Мақалада И. Щеголихин эссеистикасындағы философиялық дүниетанымының ерекшеліктері қарастырылады. Оның шығармаларындағы шынайы өмірді бейнелеудегі әлеуметтік мәселелердің өткірлігі, шығармашылық, азаматтық жайғасымының ашықтығы мен тәуелсіздігі, жаңашылдық ізденістері жазушы шығармашылығын зерттеушілердің үнемі назарында болып келді. «Не жалею, не зову, не плачу...» және «Любовь к дальнему» шығармаларының негізінде авторлық жайғасымның айқындылығы, щеголихиннің шығарма жазудағы эссестикалық стилі қарастырылады. И. Щеголихиннің эссеистикасында «өткен» мен «естеліктер» секілді ұғымдардың ерекше орынға ие екендігі атап өтіледі. Талдау нәтижесінде И. Щеголихиннің эссеистикасы философия мен әдеби мәтіннің ұштасуымен, баяндау формаларының өзгеруімін, автор жайғасымының және автор-баяндаушының көзқарасының түзутелерімен, сонымен қатар тақырыптың алуан түрлілігімен ерекшеленетіні туралы қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: роман-эссе, автор, уақыт, кеңістік, философия.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Творчество Ивана Павловича Щеголихина, казахстанского писателя переводчика, общественного деятеля, политика-сенатора, широко известно в Республике и за его пределами. Острая социальная проблематика, открытость и независимость творческой, гражданской позиции, новаторские искания в изображении жизненной правды, сложные поиски ценностного в его прозе давно привлекают благодарных читателей. Художественному творчеству И. Щеголихина посвящено много статей, рецензий, отдельных мнений исследователей, обращавшихся к анализу различных нюансов художественного творчества писателя – особенностей тематики, проблематики, языковых и художественных средств в контексте литературных процессов современной русскоязычной прозы Казахстана.

Эссеистический стиль изложения материала литературоведы отмечали уже в 70-ые годы, так В. Владимиров пишет «отличительная и пожалуй самая характерная особенность творчества И. Щеголихина – определенность авторской позиции, ее искренность», и поэтому «читать его всегда интересно, несмотря на кажущуюся скупость его литературной техники, очерковую манеру письма» [1, 115].

Эссеистика, став органической частью творчества И. Щеголихина как особо значимое звено, получила самостоятельное звучание.

Эссеистика И. Щеголихина, отличающаяся взаимодействием философии и литературных текстов, трансформацией повествовательных форм, корректировкой позиций автора и точки зрения автора-повествователя, тематически разнообразна – обществоведение, история, философия, этнография, политика, литературная критика. Для писателя важно постоянное соотнесение культурных ценностей (идей, обычаев, знаний) с целостной личностью конкретного отдельного человека.

Роман И. Щеголихина «Не жалею, не зову, не плачу» по жанру определяется как «роман-эссе», трансформированный жанр, сочетающий в себе и сугубо романные свойства и качества эссе. Одно из основных достоинств произведения: единство автобиографического и неавтобиографического.

И. Щеголихин не навязывает свое понимание мира, предлагая читателю найти ответы на сложные вопросы о мире и своем месте в нем, пропуская через себя вместе с героями романа-эссе различные жизненные ситуации, неразрывно связанные с историческими событиями большей или меньшей степени важности и значимости. Рассказывая о делах давно минувших дней, автор постоянно напоминает о той дистанции, которая разделяет «тогда» и «сейчас». Роман основан на воспоминаниях детства, юности, молодости. Переклички с собственными статьями, ранее написанными произведениями – особенность щеголихинского творчества. Как правило, повторяются мысли, которые больше всего волнуют писателя. Можно говорить и о проникнутости авторской интонацией всего романа-эссе. Это «книга о жизни», которую мечтает создать в период своей творческой зрелости почти каждый большой писатель.

Личный опыт писателя связан непосредственно с эпохальными историческими событиями, суровой атмосферой сороковых-пятидесятых, опытом гулагов, поэтому среда жизнеописания своего автобиографического героя обусловлена как показом повседневного труда, быта, сферой обыденного житейского существования, так и «опытом выживания», сохранения нравственных принципов в условиях, мало пригодных для этого.

Сам Иван Павлович в другом своем произведении – повести-эссе «Любовь к дальнему» подчеркивает, что в романе главной «была тема народная, вечная, и главным в ней были первая любовь и война, тюрьма и сама жизнь всенародная» [2, 36]. Эссеистический ракурс подачи материала усилил акцент на проблемах нравственной и философской подоплек жизни человека, проявляющихся не столько в экстремальных, сколько в конкретных каждодневных условиях жизни героев романа.

В романе Щеголихин изображает общество, на фоне которого и во взаимодействии с которым формировались индивидуальные характеры. А сами характеры намечены и изображены в своем многомерном развитии, становлении, с учетом и жизненно-семейного фона и контекста. Герои не статичны, меняют свои качества, проходят через жизненные испытания, позволяющие им подтвердить свое достоинство, порядочность, либо опровергнуть их.

Названием романа послужила строка есенинского стихотворения. Уже это дает заряд лирического, исповедального настроения; настроенности на разговор откровенный, о прошлом, настоящем и будущем. Это обуславливает лиричность романа-эссе, основанного на нравственно-этическом опыте. Тема есенинского стихотворения своеобразно воплотилась в романе, возникшем на основании личного опыта. Это скорее не воспоминания о жизни, а воссоз-

дание своего восприятия жизни и переживание этого восприятия: «Я люблю свое прошлое, вот в чем дело. Сожалеть – значит предавать то время, свои дни и годы, тех людей, которые тебя окружали и с которыми ты шел бок о бок. Пятясь в те годы, можно увидеть, где попал в западню, где действовал опрометчиво, но можно ли теперь стелить соломку там, где больно стукнулся, и как теперь задним числом разрядить капканы?» [3, 180-181]. Перед нами апперцепция (восприятие, узнавание на основе прежних представлений), опыт перевоплощения в самого себя. Это не банальные мемуары, облаченные в форму романа.

Мы имеем дело с трансформированным жанром – романом-эссе, где взаимосвязь сугубо романных и качеств эссеистических произведений проявлена как на проблемном уровне, так и на уровне поэтики. Поэтому, событийная сторона лишь канва, сплетенная из многих нитей – впечатлений, ощущений, мыслей, чувств, своего понимания жизни. Тех, кого автор раньше вспоминал в связи с их поступками, он вспоминает в связи с их характерами.

Очень по-эссеистически выстроена в романе цепочка эпизодов, разделенных иной раз целыми десятилетиями, где действие часто перебивается воспоминаниями, документами, письмами, смонтированными, иногда, без всякого авторского комментария, философскими размышлениями.

Динамика романа строится на развитии темы, на постепенном раскрытии сущности характера персонажа. Действие разворачивается чаще всего в конфликтной и предконфликтной ситуациях. Характер героя раскрыт не сразу, а в ряде дел и поступков, мотивируется предшествующим развитием сюжета. Причем жизненные конфликты имеют то свойство, что вместе с судьбой человека решается и судьба его мечты.

Роман-эссе интересен по своей художественной структуре, по характерам задействованных в нем персонажей, вращающихся вокруг единого центра – героя. Роман-эссе подчеркнуто полемичен, как в отношении традиционных трактовок, так и по своему внутреннему составу и содержанию. В традиционном эссе или статье, иногда в личном письме возможен, и подчас нужен более прямой разговор о современном обществе, нравах, политике, чем в романе или повести. Однако в трансформированном жанре романа-эссе отношение пишущего к коренным проблемам времени, нравственным ценностям может быть выражено как в сложном обличье образов, иллюзий, символов, но и в весьма эссеистически вольной, предельно открытой манере, эксплицитно. Для многих мысли писателя покажутся шокирующими в соединении с открытой проповедью ценностей, не допускающих для И. Щеголихина никакой инверсии. Минимум абстракции, как можно больше вещественности и зримости.

Авторская оценка вырастает из целой системы составляющих. Теперь становится важной та эссеистская направленность повести, ярко выраженная в произведении. Здесь срабатывает закон строгой закономерности между жанром и воплощаемым в нем определенным материалом. Образная и повествовательная система сориентированы как на романную фабульность, так и на философские раздумья автора над интересующими, мучающими его вопросами.

В произведении слиты воедино сложные философские мотивы с кажущимся простым, зачастую иронически окрашенным действием. Опоэтизированная лирическим героем просветленность чувств, осознание своего таланта, восприятие родной природы, родного дома, семьи. И хотя роман охватывает достаточно большой период, он не на миг не утрачивает камерности.

Роман Ивана Щеголихина имеет своеобразную композицию: в нем переплетаются картины прошлого и настоящего с раздумьями автора о будущем. Поскольку речь идет о юности и молодости, поре нравственного возмужания, то в центре повествования – движение от детства к отрочеству, от юности к «взрослости». Можно четко проследить динамику: от юношеского романтического восприятия жизни, со свойственным ему максимализмом, к душевному смятению зрелой поры, глубоким философским раздумьям.

Вкратце роман явственно очерчивается темами детства и взросления, образом героя и образом родной страны (это как Казахстан, Киргизия, так и Россия), образом дома и семьи, поиском смысла существования, выбора пути, темой памяти личной и исторической, темами любви и предательства, скорби; «лагерной» темой; образами природы как вечной ценности. Автору удалось донести до читателя клокотание его авантюрной юности, молодости, переполненной грандиозными замыслами, решимостью добиться поставленных целей.

Хронологически роман охватывает около века: художественное время романа намного

протяженнее – «от далекого прошлого до современности».

Роман-эссе по большей части монологичен, диалоги присутствуют, но они даны в контексте монологических раздумий автора и рассказчика. Их голоса часто сливаются, поэтому переходы этих голосов практически неощутимы. Образы автора и рассказчика слиты, тождественны. Перед нами два повествователя: и автор, и его герой – что они думают о мире, о себе, о своем времени. И здесь важно определить «угол зрения» на изображаемое, ведущий эмоциональный тон при создании образа-воспоминания.

Особая эмоциональная окрашенность образа-воспоминания обусловлена тем, что прекрасное будущее юного героя Ванчи, Ваная, как уменьшительно ласкательно назвали И. Щеголихина в детстве, стало уже прошлым, безвозвратно ушло. А события происходят одно за другим.

Повести-эссе И. Щеголихина «Любовь к дальнему» и «Хочу вечности» отличает острая постановка социально-политических вопросов, рожденных периодом обретения независимости Казахстаном, Отдельные материалы двух повестей были реализованы писателем в многочисленных журнально-газетных публикациях. В них усилилась авторская концептуальность, пристальное внимание к духовным поискам, нормам поведения человека, его мировоззренческим коллизиям. Непроясненость социальной ситуации рождает у Щеголихина философско-социологические аллюзии. Повествователь часто судит человека историей. Таким образом, противоречия между устоявшимся мировоззрением и непосредственно современной жизнью стали своего рода драмой. Повествование преследует цель показать сложность и неоднозначность процесса происходящих перемен во всех сферах жизни общества, но в тоже время неотвратимых и закономерных.

Сам писатель о склонности его к социальной вопросам писал: «Мои романы и повести всегда были связаны с общественной проблематикой» [4, 89]. Мысль обоснована в его эссеистике многосторонне, с пафосом, порою с безоглядным увлечением.

Автор-повествователь утверждает право на собственный обостренный пафос, свои эстетические параметры, продиктованные стремлением более активного воздействия на читателя-современника, ориентацией на эстетически заданные пространства. Здесь и заложен тот главный «нерв» талантливых, но не во всем бесспорных книг, обращенных к нравственной и психологической сути народов, к тому, что вмещено в относительно молодом слове-понятии «ментальность».

Стиль И. Щеголихина отличает тонкий отбор исторических деталей, опирающихся на глубокие знания, мастерство построения четких объясняющих концепций, гармонирующих с этими деталями. Злободневность, несомненно, давит на эссеиста, хотя постоянные аналогии современности с фактами истории прошлого возникают естественным образом, не являясь при этом главной целью.

Главный смысл текстов повестей выражен не на периферии – в области непроизвольных проговорок и косвенных свидетельств, а в открытой, демонстративной значимости. Приведенные истолкования событий позволяют ощутить универсальность культурных смыслов, принципиально локальных в пространстве и времени. Довольно часты в эссеистике Щеголихина интенции моралиста-обличителя.

Важной особенностью поэтики И. Щеголихина является исключительная реминисцентная насыщенность последних его произведений, художественная ткань которых пронизана аллюзиями, цитатами, перифразами из мировой литературы, сюжетными и структурными парафразами. Произведения И. Щеголихина – повести «Любовь к дальнему», «Хочу вечности», роман «Не жалею, не зову, не плачу» объединяет одно общее свойство. Все эти книги как бы дописывают предыдущие. Поэтому идеи, темы, мотивы, присутствующие в «Любви к дальнему», даны в совокупности с написанным.

Сам писатель в повести по этому поводу говорит: «Я люблю цитировать, повторять, делиться с другими. В последние годы, при разгуле свободы слова поносного, я перестал называть имена авторов, чтобы спасти их от поругания, но их мысль не привести для читателя. Но без автора получается, что ты чужую мысль выдаешь за свою... Бывает, что и чужое становится твоим естественно, если много читаешь, запоминаешь, согласно резонируешь. Анна Ахматова о Пушкине: «Всегда брал у чужих и делал навеки своим», «мысль – всеобщее достояние, не зря говорят: у земли кроме атмосферы есть еще и ноосфера-фосфоренценция мысли... Пусть в моей повести будут прекрасные стихи и глубокие мысли – без имени. В чистом виде. В первозданном. «Я хочу бессмертия и вечности не имени, а душе» [4, 91].

Щеголихин-эссеист, как и его современники-эссеисты Герольд Бельгер, Олжас Сулейменов,

Дмитрий Снегин, Морис Симашко, Юрий Герт, стремится раскрыть, проанализировать огромный пласт укоренившихся взглядов, представлений различных сфер и аспектов бытия (религия, политика, этнополитика и межнациональные отношения, история, философия, образование, литература и литературная критика, языкознание, медицина, промышленность; семья и общество; любовь, страсть и ненависть, преданность и предательство); богатый, накопленный годами жизненный и профессиональный опыт. Непоследовательный поток возникающих ассоциаций служит основой единения этого разнородного, разнохарактерного материала.

Литература

1 Владимиров Вл. Что же сказать комиссарам: Литературно-критические размышления. – Алма-Ата: Жазушы, 1975. – 216 с.

2 Исмакова А.С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль (начало XX века и современность). – Алматы: Ғылым, 1998. – 394 с.

3 Щеголихин И.П. Не жалею, не зову, не плачу... – Алма-Ата: Жазушы, 1991. – 430 с.

4 Щеголихин И.П. Что имеем – не храним, потеряем – плачем // Нива. – 2003. – № 3. – С. 88–91.

References

1 Vladimirov Vl. CHto zhe skazat' komissaram: Literaturno-kriticheskie razmyshleniya. – Alma-Ata: Zhazushy, 1975. – 216 s.

2 Ismakova A.S. Kazahskaya hudozhestvennaya proza. Poehtika, zhanr, stil' (nachalo XX veka i sovremennost'). – Almaty: Ғylym, 1998. – 394 s.

3 SHCHegolihin I.P. Ne zhaleyu, ne zovu, ne plachu... – Alma-Ata: Zhazushy, 1991. – 430 s.

4 SHCHegolihin I.P. CHto imeem – ne hranim, poteryaem – plachem // Niva. – 2003. – № 3. – S. 88–91.

ҒТАХР 17.82.31.

Шортанбаев Ш.А.[1], Карбозов Е.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]аға оқытушысы, [2]доценті, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: shokhan.shortanbaev@gmail.com; e.karbozov@gmail.com

ШЕРНИЯЗ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЕРЛІК ПЕН ЕЛДІКТІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада XIX ғасырда өмір сүрген қазақтың арқалы ақындарының бірі, Исатай-Махамбет бастаған шаруалар көтерілісіне белсене қатысып, оның жалынды жыршысына айналған ақын Шернияз Жарылғасұлының шығармашылығы қарастырылған. Ол қазақтың ежелден келе жатқан суырыпсалмалық өнерін мейлінше жетілдіруге, кемелдендіруге зор үлес қосқан ақын ретінде де ерекшеленеді. Заманның халін, күйін айтқан Шернияздың шығармалары идеялық-көркемдік ерекшеліктерімен, саяси-әлеуметтік сипатымен қазақ әдебиетінің рухани қазынасын байытуға үлес қосты. Шернияз поэзиясы шырайлы, құнарлы тілмен замана шындығын жырлап, ел өткенін екшеп, болашағына көз тіккен ақын ретінде бағаланады. Өлеңдерінің Ел бірлігі, ұлт тұтастығы дейтін құндылықтарымызды қастерлеуге, асыл қасиеттерімізді қадірлеуге үйрететіні жан-жақты айтылады.

Қорыта айтқанда, Ерлік пен елдіктің туын биік көтеріп, ар-намыс пен адамшылықты жоғары бағалап, алауыздық пен екіжүзділікті мінеп-сынайтын ақын өлеңдеріндегі ой-арман «Мәңгілік ел» идеясы қамтитын бағытпен бағдарлас, мұраттас екендігі сараланып, тұжырымдалған.

Түйін сөздер: ақын, поэзия, ұлттық идея, ел бірлігі, өлең, көтеріліс жыршысы, көркемдік.

Shortanbayev Sh.A., Karbozov E.

Sherniyaz- the patron of heroism and freedom

The article considers acreative writing of one of the inspiredkazakh poets Shernijaz Zharylgasuly, who lived in the XIX century and actively participated in peasant movement of Isatai and Makhambet, and became the teller of that time. He is alsonotable for his enormous contribution to the development of native Kazakh art «suyrypsalma» and it's improvement. Works of Shernijaz, describing the state and situation of thatperiod with ideological and aesthetic peculiarities and political-social features made a huge contribution to Kazakh literature. Shernijaz's poetry is evaluated as aglorifying the truth of the present, contemplating the past and motivating the future of the country. His poems call forthe respect of such values as solidarity of country and unity of people.

Ultimately, we can say, that the idea of poetry of this poet rises the bannerof heroism and peace, highly appreciates the pride and honor, humanity, despising the duplicity and turmoil and has a big convergence with the idea of «Mangilik el».

Key words: poet, poetry, national idea, the unity of the country, the verse, the teller of uprising, aesthetic.

Шортанбаев Ш.А., Карбозов Е.

Шернияз – покровитель героизма и свободы

В статье рассматривается творчество одного из казахских одухотворенных поэтов Шернияза Жарылгасулы, жившего в XIX веке, активно участвовавшего крестьянской восстании предводителейИсатая и Махамбета и ставшего великим сказанником. Он также выделился благодаря огромному вкладу в развитие исконно – казахского искусства «суырыпсалма» и его совершенствованию. Произведения Шернияза, описывающие состояние и положение эпохи с идейно-эстетическими особенностями и политическо-социальной чертой, внесли лепту в

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

обагащение духовного богатства казахской литературы. Поэзия Шернияза оценивается как воспевающая истуну настоящего, обдумывающая прошлое и заинтересовавшая будущее своей страны. Его стихи учат почитать такие ценности как сплоченность страны и единство народа.

Подведя итог, можно сказать, что идея поэзии этого поэта возносит знамя героизма и мира ввысь, высоко ценит гордость и честь, человечество, презирая двуличность и неурядицы, и имеет общую направленность с идеей «Мангилик ел».

Ключевые слова: поэт, поэзия, национальная идея, единство страны, стих, сказанник восстания, эстетическая.

Он тоғызыншы ғасырдың алғашқы жартысында қазақ даласына дендеп кірген отаршылдықтың, өктемдіктің ызғары халық наразылығын күшейтіп, ұлт ақындарының намысын қоздырды. Езгіге түскен ел-жұртының қамын жеген сөз өнері иелері өз өлең-толғауларында заманның қайғы-қасіретін, мұң-шерін, арман-тілегін жырлады. Осы тұста өмір сүрген ел ақындары әкімшіл-әміршіл жүйені сынап, билеушілердің қылығын батыл әшкерелеп отырды. Олардың шығармаларында әділетсіздікке қарсы үн көрсету, бостандыққа шақыру идеялары батыл көріне бастады. Ел билеушілерін жөнсіз мақтап-мадақтау азайып, ұнамсыз әрекеттері шенелді. Елдің мұңы, аңсары ашық айтылып, тәуелсіздік, бостандық ұраны ашық бой көтеріп, ел қамын жеген ерлердің ерлік ісі дәріптелу жағы басым түсіп жатты. «Зар заман ақындары» деген атауға ие болған бұл топтың ішінде Шернияз Жарылғасұлының да аты аталады.

Шернияз Жарылғасұлы – XIX ғасырда өмір сүрген қазақтың арқалы ақындарының бірі. Ақтөбе облысы, Ойыл ауданында 1807 жылы дүниеге келіп, алпыс жыл өмір сүріп, өмірден өткен. Исатай-Махамбет бастаған шаруалар көтерілісіне белсене қатысып, оның жалынды жыршысына айналған. Исатай мен Махамбеттің айнымас досы, серігі болған. Ол қазақтың ежелден келе жатқан суырыпсалмалық өнерін мейлінше жетілдіруге, кемелдендіруге зор үлес қосқан ақын ретінде де ерекшеленеді. Он бір буынды өлеңді де еркін, кең қолданған. Ақынның Баймағамбет сұлтанға айтқан өлеңдері бұл сөзімізге дәлел бола алады.

Патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы күреске шыққан Исатай мен Махамбет бастаған көтерілістің басы-қасында болған Шернияз өлеңдерінде ел басындағы зауалды күндер шынайы жырланады. Заманның сипатын дәл аңғарып, өткен күннің тұрлаулы шақтарын аңсады, жаңа күндерден үміттенді.

Шалқыған заман бар еді,
Іздегенің табылған.
Малдап есеп берген соң,
Шыр айналып жүрген соң,
Аузы ала алашым
Сол күндерді сағынған.

Ақын өлеңінен «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заманның» өткеніне өкінетінін, түрлі алым-салықтың көбейіп, қолдағы малынан айрылғалы тұрған халқының алдағы өмірінен қауіптеніп, тыныш заманды, берекелі қоғамды аңсайтынын анық аңғарамыз.

Замана келді қырынан,
Қамыңды жер бұрыннан,
Бұрыңғы заман билерде
Азған бар ма еді, бұзылған?..

Ақын бодандыққа душар болған еліп ойлап қамығып, қиындыққа тап келген заманын күстаналайды. Бұрынғы ел билеушілерінің дәл осы күнгідей жебір, залым болмағанын, халықты аздырып-тоздырмағанын емірене еске алып, бұндай нәубеттен құтылар күнді аңсайды. Осы сарындағы өлеңдеріне қарап, тексеріп, сараалай келе, Мұхтар Әуезовтің Шерниязды да зар заман ақындары қатарына телитіні тегіннен-тегін емес. М. Әуезов бұл кезең ақындары туралы: «Бұл дәуірдің әдебиеті сол кездегі жұмбақ күнге жеткен елдің алдында тұрған құздан, алдында тұрған қайғылы күннен қорқып, қобалжып тұрып, ыңыранып, күрсінген күйін білдіреді. Не болса да артқа қайтар күн жоқ. Өлімге кетсе де алға кететін болған соң артқы бостандық, бірлік күшіне қоштасқан мезгілі»[1, 55] – деп атап көрсетеді.

Заманның халін, күйін айтқан Шерниязды шығармалары идеялық-көркемдік ерекшеліктерімен, саяси-әлеуметтік сипатымен қазақ әдебиетінің рухани қазынасын байытуға үлес қосты. Отаршылдық езгіні сынады, халықтың қасіретін шын ұғып, шынайы жырлады. Елі үшін ерлік іс атқарған Исатай, Махамбеттей ерлердің әрекетін құптап, ісімен де, өлеңімен де жігерлендірді. Халқының саят-санасын, әдет-ғұрпын, баянды күндерін жырлады. Елінің ертеңгі күніне үмыт артып, келешегінің кемел болатынына сенді.

Шернияздың ата-тегіне, өскен ортасына ақындық мұрасына қатысты алғаш пікір білдіріп, орнықты ой айтқандардың бірі – Халел Досмұхамедұлы. Ғалым зерттеулерінде өзге де ақындармен қатар Шернияз есімі ілтипатпен аталып, оның өлең өнеріне, өріміне қосқан үлесін әдеби тұрғыдан талдап, зерделейді. «Шернияздың әзілқойлығы, біреудің міні табуға, не көзге мақтай қоюға шеберлігі, қысылған жерде сөз тапқырлығы, күлдіргі сөзге ұсталығы таңданарлық нәрсе» [2, 102], – деп, оның бойындағы қасиеттерді тізбелеп, ақындық, адамдық болмыс-бітімін ерекшелеп көрсетуге тырысады. Аттарын атауға тиым салынған зар заман ақындарының әдебиет тарихындағы алар орнын бағамдап, кейінгі ұрпақ үшін үлгі-өнеге көрсетіп, еңбектерін ыждаһаттап жинап, бастырып, жариялауда зор еңбек атқарған Халел Шернияздың Истатайдың қасына еріп, қазақты қорғауға бас болғанын, тапқыр, сөзге жаңылмайтын, сөзге жүйрік шешен болғанын да айтып, жазып қалдырған. Амалсыздан Баймағамбеттің сөзін сөйлегенін, реті келгенде, оны аямай зәрлі тілмен талай шаққанын да біз алғаш Халел еңбектері арқылы халық арасына таралғанын білеміз. Шернияздың Баймағамбет сұлтанға айтты дейтін әйгілі сөздері, арнаулары да әдебиетші ғалымның назарынан тыс қалмай, көпшілік назарына ұсынылып, сұлтан мен ақын арақатынасының, шиеленістің неден бастау алып, қай бағытта өрбитінін де алғаш болып, тарамдатып, таратып айтқан Халел Досмұхамедұлы болатын. Шернияз шығармашылығы туралы әр кезде С. Мұқановтың, Қ. Жұмалиевтің, Х. Сүйіншәлиевтың, Б. Аманшиннің, Қ. Мәдібайдың т.б. зерттеулерінде жарияланды. Өлеңдері жиналып, толықтырылып, өңделіп, қайта басылды.

Шернияз Жарылғасұлының шығармалары әдебиет тарихында өзіндік орны бар, шынай, өткір туындылары ел арасында ерте жайылып, халқының жүрегінен орын алғанын айтуға тиіспіз. Тауып айтуға шебер, сөзді ойнатуға құмбыл, тайсалмай сөйлейтін шешен болғаны ақын атын ерте танытып, атағын алаш жұртына жайғаны мәлім. Тіл қолданысындағы өзіне тән ерекшелік, өлең өріміндегі, құрылымындағы өзгешелік, стильдік, көркемдік ерекшелік Шернияз өлеңін өзгелерден айрықшалап, өзіндік үнін айқын аңғартатынын алаш әдебиеттанушыларынан бастап айтып келе жатыр. Әдебиеттегі арнау өлеңдерді, сатира дәстүрін де кеңінен дамытқанын, сарай ақыны емес, халықшыл бағытта ұстанғанын да ұмытпауымыз керек.

Ия, шынында, Шернияз өзіне дейінгі әдеби дәстүр үлгілерін мансұқтаған жоқ, оны тиісінше игеріп, меңгеріп, өлеңдеріне халықтық сипат, ұлттық рух дарыта алды. Жай, жалаң ұрандамай, бостандықты, ерлікті жырлауда ерекше үн қатып, дидактикалық сарынды азаматтық, реалистік сипатқа ауыстыра алды.

«Махамбет, Шернияз өлеңдерінің идеялық мазмұны хан, сұлтан, би-феодалдардың халықты езіп отырғандығын әшкерелеуге, халықты соларға қарсы күреске үндеуге арналса, олардың қолданған сөз образдары поэтик тілін, жалпы сөздіктерінің халық көпшілігіне түсініктілігін керек етті. Олар өздерінің мағынасы тұжырымды, дәл, анық және образдарының өмір шындығынан алынуына, жұртшылыққа мейлінше түсінікті болуына алдымен көңіл бөлді»[3, 278].

Қара халықтың күйін көріп, сезіп өскен Шернияз есейе келе, ат жалын тартып мінген азамат шағында бұл қатердің, қауіптің күшейе түскенін бағамдады. Отаршылдық қамыттың қыспағына ілінген халқының тағдыры іштегі шерін қозғады. Көрші елдердің қысымына өз еліндегі сұлтан-билердің әпербақандығы қосылды. Жан-жақты талауға, қинауға түскен халықтың ашу-ызасы, кегі мен жанайқайы тыныш отырғызбай, қара халықпен бірге қолына қару алғызды. Зұлымдыққа, озбырлыққа қарсы шығып, қолынан келгенінше айтысты, айқасты. Жанын жегідей жеген жағдайлар Шернияз өлеңінен шиыршық ата жырланып, қамкөңіл ақын шерлі көңілдің қайғысын өлеңмен тарқатты. Осы тұста қазақ поэзиясында бой көрсеткен күресшіл, төңкерісшіл рух елге серпін әкеліп, әдебиетке өршіл сарын дарытты. Бұрыңғы поэзия үлгілерін малданып қана қоймай, жаңашылдық сипаты басым өлең үліглері өмірге келді. Өршіл пафосқа, ерлік рухқа толы Махамбет поэзиясының әсері Шерниязда анық байқалды. Қысастық көрген халқының мұндай жағдайға жетуіне бисұлтандарды кінәлі санады. Олардың аяр, екі жүзді қалпын аяусыз әшкереледі. Ел мүддесіне адалдық танытпаған ессіздігін, намыссыздығын бетіне басты. Халық шерін алдыңғы кезекке шығарып, бостандыққа жетер, тәуелсіз ел болар күнге жеткізуді армандады.

Заманы арқалатқан жүктің ауырлығын, жауапкершілігін айқын сезініп, еркіндік үшін алысуға, бостандық үшін күресуге басын бәйгеге тікті. Ерлікті дәріптеді, ерлердің ісін үлгі етті. Бұрынғы өткен дәуірдегі тыныштықты аңсады, келер замандағы бостандық күніне тезірек жетуді қалап, өлеңдеріне қосты. Ол өлеңдер өзгеше өріммен өріліп, жеке бастың

халін көрсету деңгейінен шырқай көтеріліп, елдік мүдде, халықтың сипат баса айтылды. Шерниязды шерлі өлеңінен халықтың мұңы көрінді, арман-тілегі айтылды.

Жұрт теңгеріп тұруға,
Әділ төре, хан керек;
Ханның көркін сұрасаң,
Қара орман ел керек.

Ел ішінің алатайдай бүлінгеніне алаңдап, ел-жұртын уысында ұстайтын, ішкі-сыртқы дұшпанға алдырмайтын басшының осалдығына күйініп, жұртты теңгеріп ұстап тұруға әділ төре, адал хан керек деп есептейді. Сонда ғана қараормандай халқының берекесі кіреді, іргелі ел бола алады дегенді меңзейді.

Жұрт жабылып ішетін,
Айдын-шалқан көл керек;
Ел үстіне жау келсе,
Көк бөрідей ер керек, –

деп ежелге жыраулық поэзия дәстүріне салып төкпелегенмен, ақынның ойы анық, айтары айқын.

«Өйткені, олар (билеушілер) – өз сүйіктестерінің ар-абыройын, жер жайлауын, мүлік-мүкәмалын малға, мансапқа аяусыз сатушылар. Махамбеттің «қабырғасын бір-бірлеп сөксе де, қабағын шытпас» қайсар, қайтпас ымырасыздығының бір түйткілі осында. Хан – әділетсіз, би – жалақор тұста ол жалғыз нәрсені – «бір бойында бес еркектің буы бар», «елге ете-не батырлықты ғана марапаттауға мәжбүр» [4, 100].

Ата-бабадан мирас болып келе жатқан жазиралы өлкені, айдын-шалқар көлді, көкорай белді, кең сахараны сақтап қалуға, болашақ ұрпаққа мұра етіп қалдыруға тиіспіз, ал ол үшін, мынадай қиын-қыстау кезеңде көмекке келер, ел шетін жаудан қорғар ерлердің орны бөлек екенін, мұндай міндетті атқаруға бел шеше кіріскен Исатай, Махамбеттерге дем беріп, қолдау керек дегенді ашық айтады. Басыңнан ұшса дәулетің, айналып қайта оралмайтынын сезеді.

Көмексіз болса, ер жігіт,
Жалғыз теңдік таба алмас.
Жалғыздың ісі оңалмас,
Көптің ісі жоғалмас, –

деп жырлаған ақынның айтар ойы анық та қанық. Жауға жалғыз шабатын көзсіз батырлардың заманы өткенін, бірігіп қана жауды жеңуге болатын меңзеп, ел азаматтарын ерлік іс қылуға, көп болып, жұмылып, әрекет етуге шақырады. Исатай, Махамбеттердің аз, жалғыз екеніне алаңдап, тізе қосып ұмтылуға, кеңесіп, көп қол болуға үндейді. Елінің ертеңіне алаңдар, болашағына қам жер азаматтарды үлгі етіп, алаштың басын қосар күнді ойлайды. Ел бүтіндігін сақтауда, іргесін нықтауда ерлердің ісі әрдайым көпке үлгі болатынын ескеріп, ел үмітін ақтар ерлердің орны бөлек екенін жырға қосады. Ел болып қалудың, ертеңгі ұрпаққа аманаттар жерге ие болудың көбіне-көп ер-азаматтарға байланысты екенін шынайы жеткізеді.

Әдебиеттер

1 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Санат, 1996. – 240 б.
2 Досмұхамедұлы Х. Қазақ әдебиетінің бастаулары. – Алматы: Ана тілі, 1998. –256 б.
3 Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Орал: Ағартушы, 2010. – 436 б.
4 Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2001. – 336 б.

References

1 Äwezov M. Ädebïet tarïxı. – Almatı: Sanat, 1996. – 240 b.
2 Dosmuxamedulı X. Qazaq ädebïetiniñ bastawları. – Almatı: Ana tili, 1998. –256 b.
3 Jumalïev Q. Qazaq éposı men ädebïet tarïxınıñ mäseleleri. – Oral: Ağartwşı, 2010. – 436 b.
4 Şärip A. Qazaq poézïyası jäne ulttıq ïdeya. – Almatı: Bilim, 2001. – 336 b.

2-бөлім

ТІЛ БІЛІМІ

Раздел 2

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Section 2

LINGUISTICS

IRSTI 16.21.29.

Abdramanova S.,

PhD, Assistant Professor of KIMEP University,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: saule.abdramanova@kimep.kz

ETHNIC IDENTITY OF KAZAKHSTANI YOUNG PEOPLE IN RELATION TO LANGUAGE

This paper explores the ways Kazakhstani young people define themselves ethnically. For this purpose, the survey was conducted among bachelor students of a Kazakhstani university to find out personal information about respondents, their linguistic competence, their religious and ethnical belonging, and their choice of ethnicity in case they had a chance to choose at birth. The results of the survey showed that participants mostly refer themselves to ethnicity of their parents in ethnically homogeneous families, and to ethnicity of fathers – in ethnically mixed families. The study did not reveal any dependence of ethnical identification on place of birth, language competence and religious attachment. The goal of this paper is to contribute to understanding of the situation in Kazakhstan and to proper elaboration of adequate national programs.

Key words: identity, ethnicity, language, education, religion, Kazakhstan.

Әбдіраманова С.Ә.

Қазақстан жастарынын тілге этникалық тұрғыдан қатысы

Мақалада Қазақстан жастарының этникалық тұрғыдан өздерін қай топқа жатқызатыны жайында талқыланады. Респонденттердің жеке мәліметі мен лингвистикалық құзыреттілігі, діни мен этникалық тұрғыдан қатысын анықтау мақсатында Қазақстан университеттерінің бірінде бакалавриат бөлімінде оқитын студенттері арасында сауалнама жүргізілді. Сауалнама нәтижелері бойынша ата-анасы бір ұлтты жастардың көпшілігі ата-анасының ұлтын, ал аралас ұлтты отбасында туып өскен жастар әкесінің ұлтын таңдайтыны анықталды. Зерттеу жастардың этникалық таңдауына – туылған жері мен тілдік құзыреті, діни ұстанымдары әсер етпейтінін анықтады. Зерттеудің мақсаты – Қазақстанда аталған мәселенің ахуалдың дәрежесін түсіну мен алынған нәтижеге қарай тиісті ұлттық бағдарламаларды әзірлеу болып табылады.

Түйін сөздер: Қазақстан, этникалық, ұқсастық, тіл, білім, дін.

Абдраманова С.А.

Этническая принадлежность казахстанской молодежи по отношению к языку

В данной статье рассматривается вопрос о том, как казахстанская молодежь определяет себя этнически. С этой целью был проведен опрос среди студентов бакалавриата казахстанского университета, чтобы получить личную информацию о респондентах, их лингвистическую компетентность, их религиозную и этническую принадлежность. Результаты опроса показали, что участники, в основном, относят себя к этнической принадлежности своих родителей в этнически однородных семьях и к этнической принадлежности отцов – в этнически смешанных семьях. Исследование не выявило зависимости этнической идентификации от места рождения, языковой компетенции и религиозной привязанности. Цель данного исследования – способствовать пониманию ситуации в Казахстане и надлежащей разработке соответствующих национальных программ.

Ключевые слова: идентичность, этничность, язык, образование, религия, Казахстан.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Introduction

The Republic of Kazakhstan is an independent multinational country located in Central Asia, roughly saying, between Russia in the north and China in the south. According to the UN World Population Prospects (2016), the population of the state is more than 17 million people; 70% of the population are Muslims, and 26% are Christians; 52% are females and 48% are males; the percentage of Kazakhs is 63%, Russians 24%, Uzbeks – 3%, Ukrainians – 2%, and there are some other minority ethnicities as Uighurs, Tatars, Koreans, Chechens, and Germans, each comprise around 1%. Until recently, due to national policy of and politically and economically reasoned migration strategies by the Communist Party of the Soviet Union (CPSU), representatives of Russian ethnicity dominated over Kazakhs (1979: 41% and 38%, respectively). Since the collapse of the Soviet Union, big demographic changes have occurred in the country – Russians, Germans, and Greeks, etc. migrated to their historical motherlands – which, together with immigration of ethnic Kazakhs from China and Mongolia, and the neighboring Central Asian republics, resulted in the increased proportion of indigenous ethnic population.

The representatives of the Kazakh ethnicity were heavily 'russified'; as a result, most of them did not speak Kazakh, especially those who lived in urban areas [1]. Proclamation of independence by Kazakhstan generated a shift in the language policy which strove to revive the Kazakh language; it was declared a state language, and Russian received a status of interethnic language. The system of secondary education has undergone big changes in relation to the number of schools with Kazakh and Russian languages as media of instruction. If in 1990/1991 academic year 32% of pupils studied in Kazakh schools and 65% – in Russian ones, then in 2013/2014 year – vice versa, 65% – in Kazakh schools and 32% – in Russian ones [2]. This is also reasoned by demographic changes in the society – the increase of proportion of Kazakhs due to traditionally high birth rate in Kazakh families and migration trends. According to the Ministry of Education and Science of RK [3], in 2014 there were 7,567 schools in the country; out of them 3,794 schools provided education in the Kazakh language, 1,291 schools – in Russian. Kazakh and Russian are basic languages of instruction, though there are few schools which give instruction in Uzbek (20), Uighur (13), and Tajik (4). There are also special schools which provide education in English, French and German; also, there are Kazakh-Turkish high schools where students are taught to four languages: Kazakh, Russian, English, and Turkish [4].

Though big efforts have been paid to upgrade the role of the Kazakh language [5; 6], it is still not typically used in all spheres of communication. Russian which has obtained some specific features under the influence of Kazakh [7] is still widely applied in everyday intercourse. This situation is reasoned by the fact that the law on languages does not have a mandatory character, and, secondly, the government has taken a course on trilingual education where the role of Kazakh could be diminished. The Ministry of Education and Research of Kazakhstan initiated a reform (2016-2022) in education for transition to a new model of trilingual system where disciplines will be taught in Kazakh, Russian and English. For example, in Kazakh schools such subjects as «Russian and Literature» and «World History» will be taught in Russian; in Russian schools «Kazakh and Literature» and «History of Kazakh» will be taught in Kazakh; lastly, starting from 2019 all schools will teach Sciences in English to students of senior grades – 10th and 11th [8].

The reforms in the system of education cause certain positive resonance in some layers of Kazakhstani society [9]; still, they raise certain concerns among educators and parents on the decrease of quality of education, and among Kazakh intelligentsia – on the failure of efforts to revive and develop the Kazakh language in the state. Besides, in the message to people of Kazakhstan – Strategy «Kazakhstan – 2050», the head of the country [10] emphasized the importance of formation of a new national identity for all citizens of the country – a Kazakhstani one; this idea is definitely politically motivated and aims to meet the challenges of a multinational state in the modern vibrant and complex world; at the same time, it causes a lot of uncertainty and vagueness in identification and language practices [11]. The aim of the present study is to find out whether Kazakhstani young people have clear notion of belonging to a certain ethnicity and how they identify themselves.

Literature review

The concept of 'ethnicity' has been debated in its relation to 'nation', 'ethnic identity' and 'national identity' throughout its relatively short history (since 1953). This paper does not aim to dispute the basic definitions of 'ethnicity' and 'ethnic identity' but rather finds it convenient to cite here the one which is close to the author's vision of

the issue. Thus, the definition given by Wann and Vanderwerf mostly suits; they define 'ethnicity as «a sense of solidarity shared between people (usually related through real or fictive kinship) who see themselves as distinct and different from others» [12, 2]. Theories on ethnicity can be roughly divided into two parts: primordialist and constructivist ones. The former view ethnicity as something attached to human beings at birth, which does not change throughout their lives; I stick to the latter one, which define ethnicity as something constructed by individuals themselves that can change throughout their lives depending on social contexts. Phinney emphasizes a flexible nature of ethnic identity viewing it as a continuum from low to high depending on self-esteem of a person. He also claims that «there is, or may be, a shift over time from a low to diffuse ethnic identity to a high or achieved one» [13, 196]. I would presume that the shift may be reverse as well – from high to low – in case the change occurred in the political, economic and/or cultural context of an individual.

Under modern conditions of globalization and extensive migration, the phenomenon of transnational identity has emerged and become an object of research. It refers to people who tend to combine their old and new identity (of the country they migrated from and the country they came to) and who find themselves, as a result, in the state of in-betweenness and hybridity [14]. Another impact of globalization can be traced in the notion of cosmopolitanism, 'a sense of belonging to the world', a loose identity. Based on the data from World Values Surveys (1995-1997), Schueth and O'Loughlin studied this phenomenon and one of their conclusions was that younger generation is more prone to be cosmopolitan, i.e., less attached to any local community and feeling more a world citizen [15]. A paper by Koukoutsaki-Monnier [16] is focused on the relations between national culture and official institutions. On the example of discourse samples taken from Linked-In, she finds out that different migrant groups (i.e., Greeks and French) perceive the issue of ethnic group differently, and their perception is grounded by the position that their countries have on the international stage. Thus, the author emphasizes the importance of external factors that impact people's self-identity and the necessity of deeper and wider examination and analysis of issues related to national identity.

The relationship between ethnical identity and language is rather complicated and fluid [17]. First of all, language is an indicator and a means that help people to identify each other in an interaction: «An individual negotiates a sense of self within and across different contexts at different times through language. In other words, languages are used to legitimize, challenge, and negotiate identities» [18]. Also, a choice and usage of language may introduce shifts into a person's identity and worldview [19]. Edwards [20] in his historical observation of the societal development provides the facts that prove the connection of identity ('groupness') to language, religion, and gender. Ige [21] stresses the role of language in the construction of identity, and, vice versa, the impact of identity on the choice of language. In her study, she examined the behavior, attitudes and language of young Zulu students who did not want to lose their ingenious identity and, thus, tended to protect and sustain it. Through their behavior and language, young people resisted to diverse University environment, new to them. The research, done by Kemppainen, Hilton, and Rannut [22] in Estonia, shows that there is a close link between ethnic identification and language, i.e., school language. The data collected from Russian-speaking students who entered schools with different language of instruction – Estonian and Russian – revealed dependence of school language on their self-identification: those who attended Estonian schools mostly referred themselves to Estonian ethnicity, and vice versa.

There have been several attempts to study different aspects of identity at citizens of Kazakhstan. The scholars considered, for example, cultural values at Kazakh and Russian young people, their reference to and identification level to ethnic groups [23]. Jumageldinov [24] surveyed young representatives of different nationalities in the city of Karaganda (Kazakhstan) to research a role of ethnicity in identity construction by Kazakhs, Russians, and minority ethnic groups. He found out that the category of ethnicity appeared to be decisive in the construction of identity at all respondents; moreover, the results showed that representatives of Russian and minority groups revealed a certain level of concern and perceived threat to their ethnic identity from the side of title nation. The author concludes that «interethnic relations in Kazakhstan possess an inherent conflict potential and raise issues about the existence of national unity» [24, 785]. Consequently, these tendencies hinder realization of the national policy of forming a new Kazakhstani identity. The present paper is believed to be contributing to understanding the situation in Kazakhstan and to proper elaboration of adequate national programs.

Methodology

The aim of the present study is to learn which ethnicity Kazakhstani young people refer themselves to and which factors define their choice. For this purpose, a survey was conducted among bachelor students of a Kazakhstani university; the results were analyzed and described. Descriptive statistics has been applied to calculate the participants' responses. The research aims to find out if young people in Almaty (Kazakhstan) identify themselves as belonging to a definite ethnicity and what criteria define their self-identification. Similarly, a certain attention is given to the relationship between ethnicity and language. Thus, the research questions are the following: «What ethnicity do Kazakhstani young people refer themselves to?» and «What role does the language have in their self-identification?»

In the survey 38 respondents participated; 14 males and 24 females. All of them are young people aged from 18 to 25; 36 participants were born in Kazakhstan (31 – in urban areas and 5 – in rural ones) and two respondents were born in Uzbekistan (with later migration to Kazakhstan). By nationality, there participated 32 Kazakhs, 1 Korean male, 1 Russian female, and four respondents of mixed identity. They were asked to fill in hard copies of a questionnaire consisting of 13 questions which were divided into three main sections: the first part sought to obtain personal information on participants' age, gender and place of birth; the second section – the information on language(s) knowledge, level and length of study languages, the native language and the language of school instruction; lastly, the third part – the information on ethnicity of parents, reference to their own ethnicity and religion, and the nationality they would choose at birth if they had the second chance to be born. The study was based on convenience sampling; the participation of respondents was voluntary and anonymous. The limitation of the research is that it was geographically limited to Almaty (a city in the south of Kazakhstan) and to bachelor students of a Kazakhstani educational institution.

Results

Table 1 shows the mastership of languages and the level of their knowledge by respondents. The results indicate that Russian and Kazakh are two basic languages of possession. Almost all participants know the Russian language (95%; one Kazakh female did not indicate she spoke Russian; another Kazakh female responded that she knew Russian but did not indicate its level) and the Kazakh language (97%; one Kazakh female did not indicate the level of her Kazakh though stated that she knew it). But if the participants' mastership of Russian is homogeneously advanced, the level of knowledge of Kazakh is intrinsically diverse: advanced – 47%, medium and low – 27% each. Other languages in the list are known only by few participants, and, as analysis showed, knowledge of those languages did not introduce any shifts to self-identification of respondents. One male from a mixed family (Kyrgyz and Kazakh) had advanced competence of four languages – Kazakh, Kyrgyz, Russian, and Uzbek. He was born and raised in Uzbekistan; then, his family moved to Kazakhstan. He identified himself as Kyrgyz – his father's ethnicity.

Table 1 – Knowledge of languages and their mastership by survey respondents (in numbers)

Language	Low		Medium		Advanced	
	Male	Female	Male	Female	Male	Female
Kazakh	2	8	5	5	7	10
Russian	-	1	-	-	14	22
Chinese		1				
German		1				
Kyrgyz	1				1	
Turkish			1	1		
Ukrainian		1				
Uzbek					1	

As it was mentioned above, majority of survey participants (32) were representatives of Kazakh nationality: 21 females and 11 males. Table 2 shows their mastership of Kazakh and Russian. Out of 32 Kazakh participants, 30 males and females know Russian on advanced level (two respondents did not

indicate the level). As for knowledge of Kazakh, out of 31 Kazakh participants 48% had advanced level, 26% – medium and low levels, each; one respondent did not indicate her level of knowledge. This result of the survey is a reflection of the language situation in the country where the interaction mostly occurs in the Russian language not only between representatives of different ethnicities but also between Kazakh people themselves as far as many of them do not know their native language or have a low level of it.

Table 2 – Level of mastership of Kazakh and Russian by Kazakh respondents (in numbers)

	Kazakh			Russian		
	Low	Medium	Advanced	Low	Medium	Advanced
Males	1	4	6	-	-	11
Females	7	4	9	-	-	19

It is believed that the Kazakh language is mostly spoken in villages with dominant Kazakh population, and rural residents have better mastership of the language than urban ones. Our data refutes this belief; regretfully, the questionnaire did not include a question on the period of staying in villages after birth to clarify the findings. Out of 21 Kazakh females, 17 respondents were born in cities, while four females – in villages. Out of four Kazakh females born in villages, only two respondents had advanced level of Kazakh, other two females – low level. Out of nine females who had advanced level of Kazakh, seven were born in urban areas. Out of 11 Kazakh males, ten were born in urban areas and one male – in a village. Half of those males born in a city (five respondents) had advanced level of Kazakh; four of them studied in schools with Kazakh as language of instruction, and one – with English as language of instruction. Five other respondents had lower level of Kazakh (4 – medium; 1 – low) which determined their choice of schools with Russian language of instruction. The level of mastership of Kazakh did not determine the choice of school instruction language of Kazakh females as well: 14 out of 21 students finished schools with Russian as language of instruction (4 – with advanced level of Kazakh, 3 – medium, 7 – low); five respondents finished schools with Kazakh language of instruction (4 – with advanced level of Kazakh, 1 – medium). Thus, among Kazakhs there is no dependence of the level of knowledge of Kazakh on the choice of school with certain language of instruction. That may hugely depend on family language policies and decisions.

Out of 32 Kazakhs, 30 respondents preferred to stay Kazakhs in case they had a choice of choosing the ethnicity at birth. Only two participants chose other nationalities: one male preferred to be a Norwegian, and one female wanted to be an Italian. Both were born in urban areas of Kazakhstan, their parents ethnicity is Kazakh; the only difference is that the female refers herself to a Muslim, and the male is an Atheist.

Out of total 38 respondents, two participants turned out to be of other nationalities and four respondents were of mixed ethnicity. One male was a Korean, and one female was a Russian one; they both chose their ingenious ethnicity, both indicated they were atheists. A Russian, together with another female who referred herself to a «mixed ethnicity» (father is Kazakh, and mother is Tatar + Ukrainian), did not give a direct answer to the question on choosing ethnicity at birth – they gave comments: «it does not matter for me, what kind of person you are – that is what really matters» and «I do not care, honestly». Other three respondents of mixed ethnicity (a male – father is Tatar, and mother is Russian; a male – is father Kyrgyz, mother is Kazakh; one female – father is Tatar, and mother is Kazakh) referred themselves to the ethnicity of their fathers, i.e., Kyrgyz and Tatar, correspondingly. Interestingly, in case they had a chance to be reborn, the males would have chosen their own ethnicity, the female would like to be a Kazakh. Also, she identified herself as agnostic in reference to religion.

Out of all 36 respondents of the survey who stated they knew Russian, six participants named Russian as their native language, a language different from their ethnicity: they are three females and three males. One male is a Korean by nationality; he did not claim he knew Korean; instead, he mastered English and Kazakh on the medium level, and named Russian as his native language. The same reason lies behind the answers of three respondents from families of mixed ethnicity: a male (Tatar + Russian) and two females (the first is of Tatar/ Kazakh origin,

and the second is Kazakh + Tatar/ Ukrainian. They did not state they knew the language of their father though referred themselves to his identity. All of them named Russian as their mother tongue. Lastly, one Kazakh female and one Kazakh male stated that their native language was Russian due to the fact that the level of their Kazakh was low; the female commented that she has been speaking Russian «from the time when I started to speak». All other 34 respondents claimed the language of their ethnicity as their native language, no matter whether the level of their linguistic competence was low, medium, or advanced.

Discussion

Thus, the majority of respondents clearly refer themselves to the ethnicity of their parents, or, in case of mixed ethnicity, to ethnicity of fathers. For example, all 32 Kazakhs referred themselves to Kazakh ethnicity, though only 15 of them had advanced level of the Kazakh language, eight of them had medium level, and eight – low (Table 2). Almost all of them would stay Kazakhs if they were given an option to choose a nationality at birth (30 respondents). Three respondents of other nationalities also referred to the nationality of their parents (a Korean male, a Tatar male, and a Russian female). Jumageldinov [24] in his paper stated that identity at young people in Karaganda has substantial ethnical grounding. The results of the present study confirm this conclusion; here, the participants of the survey have a clear perception of their identity which is ethnically reasoned. This could be explained by objective factors – during the Soviet Union Kazakh people appeared to be more vulnerable to political, economic and cultural experiments by the CPSU, became 'russified' and downsized in population. Since independence in 1991 efforts to revive the Kazakh language have been paid in Kazakhstan, and they brought to growth of national consciousness and salience of ethnical identity. This process involved other nationalities residing in the country as well, as a resistance to outstanding Kazakh identity and as a survival strategy.

This survey also revealed that cases of mixed families may cause a difficulty when identifying ethnicity. There were three respondents of mixed ethnicity; two of them referred to the ethnicity of their fathers – Kyrgyz and Tatar, correspondingly; one female in the survey failed to refer herself either to a Tatar as her father, or to a Kazakh as her mother. Fina and Perrini [14] attached the term 'transformational identity' to people who migrated from one country to another, and, as a result attained a transitional state where their identity seeks compromise or contradicts to a new environment, culture and mentality of people in an arrival country. The same could be said in relation to children from mixed families: they live within mixed cultural conditions, and their identity construction does not have clear boundaries. It depends on the 'quality' of relations between parents – where there is parity or competition, or domination/submission. There are also external factors that can impact their identity formation. Generalizations cannot be done due to limited number of respondents, and there is a need for further research in this sphere, especially in Kazakhstan – a country of 140 different ethnicities and 40 confessions, and numerous cases of mixed marriages.

There have been few interesting findings on links between ethnic identity and language competence. Some respondents do not see any connection between ethnicity and their mother tongue; two Kazakh participants stated Russian as their native language, though still referred themselves to Kazakh nation. Out of six participants of non-Kazakh nationality, five respondents (a Korean male, a Tatar male, a Russian female, and two females of mixed ethnicity) named Russian as their native language, and one male wrote two languages – Kyrgyz and Kazakh. According to answers of some respondents, language was not an indicator of ethnicity. Almost all of them referred themselves to the ethnicity of their parents/ fathers, no matter how good the level of their mother tongue was. As it can be concluded, there is no direct dependence of the respondents' ethnic identity on linguistic competence. Thus, the present research does not confirm the findings of scholars who stated that there is a close link between language and identity [20; 21; 22]. This could be due to external factors – different historical background and language situation in countries under research.

The level of language competence did not impact the respondents' national identification as well: they could have a very poor mastership of the native language, or they could not know it at all, or they could have better mastership of another language rather than mother tongue – these factors did not change their reference to ethnicity. As it was mentioned above, 30 Kazakh respondents stated that they knew the Russian language very well (advanced level) and 19 of them finished a secondary school with Russian as language of instruction, though all of them referred themselves to Kazakh ethnicity. Four respondents (two of them are Kazakhs and two are from mixed families) named Russian as their native

language, though they still referred themselves to ethnicity of their parents (Kazakh, Korean, Tatar, Tatar/Kazakh, and Kazakh/ Tatar + Ukrainian). The survey also found no dependence of religion on ethnicity of participants. Seven respondents did not refer themselves to any religion: five of them stated they were atheists, one was agnostic, and, lastly, one female just wrote «none» which can be referred to agnostic as well.

Finally, as it was mentioned above, the Kazakhstani government has been conducting a policy on formation of unified nation for the purpose of cohesion and consolidation of society – of Kazakhstani people. As the results of the present research imply, this process may have a long run; at present, people tend to stick to their ethnic identity, to the ethnicity of parents/fathers, and there is indication that the core of the Kazakhstani unity will be mainly comprised of people from mixed families and those Kazakh people who have poor mastership of their mother tongue, the so called 'shala' Kazakhs.

Conclusion

The present study was aimed to find out if Kazakhstani young people identify themselves as representatives of different ethnicities, and if so, which criteria define their identification. For this purpose, the survey was conducted among 38 bachelor students of a Kazakhstani university. They were asked to fill in the questionnaire which sought personal information about respondents, their linguistic competence, their religious and ethnical belonging, and their choice of ethnicity in case they had a chance to choose at birth.

The results showed that participants of the survey refer themselves to ethnicity of their parents belong to; 35 respondents clearly stated they were Kazakhs, a Russian, a Tatar, and a Korean. Two participants from mixed families referred themselves to ethnicity of their fathers, not mothers (Kyrgyz and Tatar). One student from a mixed family (Kazakh + Tatar/ Ukrainian) failed to name any ethnicity (mixed ethnicity). The results showed no dependence of respondents' reference to ethnicity on place of birth, language competence and religious attachment. Finally, if participants were reborn, they would most obviously choose the same ethnicity they had at the moment of filling in questionnaires (only two Kazakh respondents chose had other options – Norwegian and Italian). Thus, the present study showed that Kazakhstani young people have a clear perception of their identity, and the basic criterion of their identification in ethnically homogeneous families is the ethnicity of parents, in mixed families – the ethnicity of fathers. Further and wider research should be done to confirm or refute the findings of the present study for generalization.

References

1 Pavlenko A. Multilingualism in post-Soviet countries: Language revival, language removal, and sociolinguistic theory // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism, 2008, 11 (3-4), 275-314.

2 Altynbekova O., Zuyeva N. (2014). Language shifts in school education in Kazakhstan //

Theoretical-applied aspects of social-economic and political development of countries of Central Asia and CIS – Almaty, 2014, 3-11.

3 National report on state and development of education system of RK (2014). Internet resource: http://edu.gov.kz/ru/analytics/nacionalnyy-doklad-o-sostoyanii-i-razvitii-sistemi-obrazovaniya-respubliki-kazahstan

4 Gaipov D., Yaylaci Yu., Guvercin K. Formation of multilingual educational system in Kazakhstan: Kazakh-Turkish high schools // Procedia – Social and Behavioral Sciences, 2013, 103, 416-424.

5 Aksholakova A., Ismailova N. The language policy of Kazakhstan and the state language in government service. Procedia – Social and Behavioral Sciences, 2013, 93, 1580-1586.

6 Smagulova J. Language polices of kazakhization and their influence on language attitudes and use // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism, 2008,11 (3-4), 440-475.

7 Sabitova Z., Alishariyeva A. The Russian language in Kazakhstan: Status and functions // Russian Journal of Communication, 2015, Vol.7, 2, 213-217.

8 Interview of minister of education and science of Republic of Kazakhstan on summer holidays, trilingualism, and future of the Kazakh language (April 22, 2016). Internet resource: http://tengrinews.kz/conference/150.

9 Zharkynbekova Sh., Aimoldina A., Akynova D., Abaildilda A., Kuzar Zh. The role of multilingual education in the process of Kazakhstani identity formation // Procedia – Social and Behavioral Sciences, 2014, 143, 217-221.

10 President's message Strategy «Kazakhstan – 2050». Internet resource: edu.gov.kz/ru/strategy/strategiya-Kazakhstan-2050.

11 Fierman W. Kazakh Language and Prospects for its role in Kazakh «Groupness» // Ab Imperio, 2, 393-423. Internet resource: http://mason.gmu.edu/~cenasia/Fierman.pdf.

12 Wann E., Vanderwerf M. A review of the literature on ethnicity, national identity and related missiological studies // *Featured Articles*. Internet resource: www.GlobalMissiology.

13 Phinney J.S. Ethnic identity and self-esteem: A review and integration // Hispanic Journal of Behavioral Sciences, 1991, Vol. 13(2), 193-208.

14 Fina, Perrini.'Transnational identities' // Applied Linguistics, 1-8. Internet resource: http://applij.oxforjournals.org.

15 Schueth S., Loughlin J. Belonging to the world: Cosmopolitanism in geographic contexts // Geoforum, 2008, 39, 926-941.

16 Koukoutsaki-Monnier A. Understanding national identity: Between culture and institutions // American Journal of Cultural Socioligy, 2015, Vol.3(1), 65-88.

17 Norton B. Language, identity, and the ownership of English// TESOL Quarterly, 1997, Vol.31(3), 409-429.

18 Cohen J. (2008). Language and identity // Encyclopedia of Bilingual Education. SAGE Publications. Internet resource: http// www.sage-ereference.com/bilingual/Article_n163.html.

19 Gumperz J. Language and social identity. – Cambridge, 1982.

20 Edwards J. Language and identity: An introduction. – Cambridge, 2010.

21 Ige B. Identity and language choice: 'We equals I' // Journal of Pragmatics, 2010, 42, 3047-3054.

22 Kemppainen R.P., Hilton S.C., Rannut U. Ethnic identification and school language of Russian-speaking students in Estonia // Journal of Language, Identity and Education, 2015, 14(5), 336-353.

23 Sakhiyeva F., Berdibayeva S., Shomanbayeva A., Kalkhojayeva, A. Ethnic identity as an ethnic identity aggregate value orientations // Procedia – Social and Behavioral Sciences, 2014, 114, 415-419.

24 Jumageldinov A. Cultural identification and interethnic relations in Kazakhstan // Procedia – Social and Behavioral Sciences, 2014, 114, 782-786.

IRSTI 16.21.45

Aliyarova L.M.[1], Makhazhanova L.M.[2], Khalenova A.R.[3],

Senior teachers of al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail.ru: aliyarova.laura@mail.ru, makhazhanova.leila@mail.ru

SEMANTIC STRUCTURE OF CATEGORIES OF PLURALITY AND QUANTITY

The article deals with the field of functional–semantic indefinite plurality, its semantic structure, which is grouped into three categories: substantive, qualitative and active quantity. Functional-semantic field consists of inner content and transmitting them to the unity of language means. Internal contents – is one of the semantic categories. A unit of language means – a lexical and grammatical means for transmitting these categories. Functional-semantic field of indefinite multiplicity covers not only the value of the quantitative and the value of indefinite plurality, but it is also a large-scale linguistic categories expressing the objective, high-quality value and uncertainty. In the expression of functional semantic microfield of subject indefinite plurality apart numerals are involved and other parts of speech, the various linguistic units. Among them multiple morphological form is actively involved in the expression of the uncertainty of the plurality. Also, it is investigated linguistic characteristics in the form of comparative, non-comparative sub-categories of action indefinite plurality.However, this work is determined by the special place of phraseological units, which expresses combining the degree of comparison of uncertain plurality with objective, subjective modus, expressive, emotional intension of the speaker in the meaning of motivation and by origin.. Methods of expressing the concept of indefinite plurality by lexical receptions or internal semantics of words, in spite of some of the features are a common property of the three comparative languages. This property is formed after performing the function categories of indefinite plurality. Consequently, the qualitative and quantitative determinants of indefinite plurality are grammar-semantic categories of nouns.

Key words: indefinite plurality, collective numerals, quantitative, functional-semantic field,word formation, category.

Алиярова Л.М., Махажанова Л.М., Халенова А.Р.

Жиынтық және сандық категорияларының семантикалық құрылысы

Мақалада белгісіз жиынтықтың функционалды- семантикалық өрісі, оның 3 топқа бөлінетін семантикалық құрылысы: заттық, сапалық және белсенділік құны қарастыралады. Белгісіз жиынтықтың функционалды-семантикалық өрісі тек қана сандық мағынаны ғана емес, белгісіз жиынтық заттық, сапалық және белгісіз мағынадағы ауқымды тілдік категорияны қамтиды. Сондай-ақ салыстырмалы, салыстырмалы емес түрдегі субкатегориялары, белгісіз жиынтықтың іс-қимыл категория дәрежесіндегі лингвистикалық сипаттамалары зерттеледі. Сонымен қатар, мақалада, белгісіз жиынтықтың салыстырмалы түрін объективті, субъективті модуспен байланыстыра отырып, шығу тегіне және мотивациялық мағынадағы сөйлеушінің экспрессивті, эмоционалды ниетін білдіретін, фразеологиялық бірліктің ерекшелігі анықталады.

Түйін сөздер: белгісіз жиынтық, ұжымдық сандар, функционалды-семантикалық өріс, сөзжасам, категория.

Алиярова Л.М., Махажанова Л.М., Халенова А.Р.

Семантическая структура категории множества и количества

В статье рассматривается функционально-семантическое поле неопределенной множественности, его семантическая структура которая группируется на три группы: предметная,

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

качественная и деятельная величина. Функционально-семантическое поле неопределенной множественности охватывает не только значение количественности, значение неопределенной множнственности, но и является масштабной языковой категорией, выражающей предметное качественное значение и значение неопределенности. Также исследуется языковая характеристика в форме сопоставительной, несопоставительной субкатегории, степени действия категории неопределенной множественности. Вместе с тем в данной работе определяется особое место фразеологических единиц, которое выражает, сочетая степень сравнения неопределенной множественности с объективным, субъективным модусам, экспрессивной, эмоциональной интенцией говорящего.значению, мотивированности и по происхождению.

Ключевые слова: неопределенное множество, собирательные числительные, количественные, функционально-семантическое поле, словообразование, категория.

In one of the basic concepts of knowledge of languages, an image of the world includes content of indefinite multiplicity. The basis of the relationship of indefinite plurality may include homogeneous parts to be compared on their combination. Functional-semantic field is reversible integrity formed by lexical, lexical-grammatical and word-building elements and grammatical means belonging to the same semantic group of a particular language.

The modern theory of the language nomination does not consider the content of language units in terms of their internal system communication.

For this onomosology as a part of meaning generates interest in relation to the objective facts of particular languages. For an accurate picture of the functional semantic field requires different types of nomination.

The onomasiological point of view in the language, theory of V.Gumboldt requires a comprehensive study revealing the need to address in the language of the creativity of the speaker, his relationship with the collective and personal activities in the real and potential, common usage, occasional sentence. It is known that the characteristic of an intensive language in its original form is not transmitted component analysis and semes. [6.139].

The specificity of the field of an indefinite multiplicity in the centre of the field in the first place, is not grammatical category, and vocabulary. In the centre of the field, there are two components of the discharge which determines their functional-semantic field, concentrating special degree-quality and large functional load.

An indefinite multiplicity, is primarily a structural core of the center kop– viel (e) many or much hyperonyms and for a plurality constituents and the general field center. Many basic words viel is versatile: it is in grammatical literature, different definitions of indefinite pronouns, numerals in indefinite; some values are passed as an adverb. In conjunction with the noun it is used in the short or inflected form. Here, first of all, there is the distinction between semantic concepts of weight. «Viel» have a common collective meaning that expresses plurality of common objects, and «viele» with seme of an indefinite multiplicity of forms detailed quantitative importance in determining the degree of quality [7.,89], [8,.394]. «Viel Apfel essen, Herr Lohkamp! «Eat a lot of apples, Mr. Lohkamp» (E.M. Remarque). In the substantive use «viel» exists in the short or inflected form. This is related to the concept of weight and discrete multiplicity.»Viel» is combined with the verb expresses many results or actions in long and short aspects. (For example: viel lachen – laugh much, viel arbeiten – work much, viel wissen – know much). Thus, the general pattern is determined by a combination of the words viel with specific semantic noun, a verb has a quantitative value, and when combined with abstract semantic words portable quantitative and qualitative meaning. Periphery of the field encompasses elements of different levels: word formation, syntax, lexical and phraseological. They can be considered as equivalents [9,12].

Methods of analysis of the expression of uncertainty with the concept of multiplicity from the concept of structural field of linguistic phenomena cited in the German language by E.V. Gulyga and E.I. Shendels and the materials of the Russian language A.V. Bondarko. This is due to the possibilities of research interaction effects of different levels.

Methods of expressing an indefinite multiplicity, can be regarded as a portion of the plurality of the field, described in the writings by E.V. Gulyga and E.I. Shendels «grammar-lexical field.» [7, 45]. According to the authors, «Quantitative plural forms of nouns are the superiority of the field. Lexical components of the field function in order to clarify quantitative and indefinite pronouns with the nouns, clarify multiplicity as a pure collectivity as definite and indefinite multiplicity. Adverb expresses spatial multiplicity in conjunction with numerals.

Names with collective numerals as collective plurality specify the qualitative indefinite plural forms. An indefinite multiplicity is transmitted in

implicit form, its implicit transfer is located in the periphery of the field. In content-based micro field is lying a relevant concept: a collective term for the collective plural field, estimated to approximate the notion of multiple fields, and others. The expression of each microfield different methods: morphological (plural quantitative form of a noun acting as a general and quantities of microscopic field), lexical (numerals, indefinite pronouns, adverbs, and other methods), word formation, such as suffixes with a collective meaning – shaft, – heit (Bauernshaft – peasantry, Menschheit– mankind), by a syntactic predicate expresses separately combines of collectiveness. For example: Es war eine Menge Bucher. There were a lot of books. The meaning of numerals can be transferred by content numerals and quantitative nouns. (compare: drei – three, der dritte – the third, drei Viertel – three quarters, zwolf – twelve, ein Dutzend – a dozen). Other numerals semes transferred to adjectives, adverbs, verbs, derivatives numerals and noun. Specific quantitative field in the literal sense are the names of numbers, quantitative nouns and their derivatives. Some of them have an indefinite amount expressed in figurative meaning.

The possibility of a specific definition of the parameters of the objects and phenomena is carried out by means of a specific quantitative field (numeratives) at the intersection of its parameter field value. Such definitions are expressed in the use of units of measurement, defined as the names of measurement and weight, numerals and quantitative nouns .A system of measuring instruments (mezuratives) – result of the combination of physics, engineering, economics and other languages with a natural language. For the measurement of non-discrete values they express conditional standards [10,22], [11,174] and others. These measurements of weights are length, volume, speed, temperature, time, and other names. They also include the name of monetary units. For example: drei kilo wiegen – weigh 3 kilos; funf Meter breit–five meters wide; mit 80 Kilometren je Stunde fahren- drive 80 miles per hour; 30 Grad Warme- 30 degrees of heat. Older mezuratives show national characteristics, while new International has characteristic. In a figurative sense, some mezuratives can express an indefinite number. The means of the unit (singular) option is particularly the microscopic of the second degree, which refer to specific quantitative field. The singularity meaning is a number (one) and quantitative seme [12,70]. A separate form of nouns in this sense is the center of the field. They just joined the meanings of the unit of the article. The singularity of personal pronouns are also expressed, names of numerals, of particles, demonstrative and possessive pronouns, verbs. The numeral with the meaning of numbers is a field that is moving closer to number field. The single seme is introduced in some phraseological content in derivative morphemes ein-, mono-, uni- compound words.

In the above mentioned microfields of the second degree there is a functional, accurate, semantic characteristic. Along with morphological means vocabulary and morphemes are transmitted. Thus, specific numerical meaning and large amounts of tenths of full numbers are transmitted along with morphemes. As in the Kazakh language, as well as in German and in English ein – one, zwei – two, doppel – double, drei – three, and other typical morpheme and their international Greco-Latin equivalents uni-, mono-, bi-, di-, tri-, and other forms of parallel use of national-specific morpheme, the latter are used only in terminology. The next einfarbig- one- coloured = monochromatisch – monochromatic, zweifarbig – double coloured = dichromatisch – dichromatic, doppelhornig – doublehorned.

In general, the estimated number of special phenomenon associated with a specific number of the field of digital scale, according to the logic connection with presumably to the uncertainty is less.

In English, the structure of the field in indefinite number is much more complicated. In general, it is a quantitative field of micro field of the first degree. It turns out that the number of microscopic field is of low degree. Initially it is divided into a wide field of multiplicity and indefinite field of the number estimates (the microfield of the second degree). Centre of the field of plurality (pluralism) make multiple forms of a noun expressing the basic meaning. Meaningfully of pluralism include unlimited indefinite semes. According to Katznelson, here is based on not natural series of numbers, and discrete, and combined statements of potential plurality [5,28].

As I.I.Revzin said: «The importance of shape in the Slavonic language types of plurality is indefinite for a single species – definitions formed on the basis of the opposition» [4,155].Consequently, in German and in English linguistics individueller Plural – Indvidual plural and Einheitsplural – unity plural: die Apfel – the apples, die Schritte – the steps and die Zahne – the teeth.

Category of number and quantity in the German and English languages is inherent in the noun. The difference of a single and plural meaning – properties inherent, but not all nouns, but only nouns that can only be called by one or more similar items. The nouns and the singular form in the English language, as in the other languages have plural, collective, group meaning. In this regard, some nouns are used

in a plural or singular form. A noun used in the singular form is called singular tantum – singular cardinal. This group includes proper names, nouns with integrity-subject, collective, group of meaning: das Gold, der Regen, das Schone, das Uben, der Sporter and others.

In German, there are also nouns used in the plural form. Some names of holidays, seasons, etc.: die Karpaten, die Eltern, die Ferien. Due to the similar meaning for collective nouns with plural form of the type they are inherent semes of plural form. These words are in a single form, express indefinite plurality [13,322]. O.Esperson explains their weight names. Typical specific substance Wasser–water, Gold–gold and Musik–music, Bewegung – movement, Gerechtigkeit– justice are phenomena that can not be counted. [2.,229].

Collective meaning in the semantics of words on the properties and nature of objects associated with a logical and fully mature category in our abstract thought. In this regard, the semantics of words expressing the one object is different. If some items have a specific collective meaning – halyk – people, kus– bird, мal – animal, some are recognized by properties: su–water, kan– blood, sγt–milk…, some of these words is absolutely impossible to consider one. They include words like biday – corn, shash – hair, kirpik – eyelashes, zhun – wool... From this we can conclude that the value of the indefinite plural in the language is associated with the different properties of the object and is recognized by the collective meaning in the semantics of many words and indefinite plural meaning in the semantics of some words. Such words according to semantics can be grouped as follows: the word-treatment generalizing meaning in many cases by collective meanings in the semantics gives an indefinite plural meaning. Their singular and plural meanings differ meaningfully in context. For example: 1. Budan bylai Inzhudyn tomengi zhagyndagy kalyn zhurt – kypshak pen konyrat ruyna senyesyn (D.Doszhan). In the first sentence of the words zhurt – people, кypshaк – Kypshaks and kongyrat – Konyrats and expressed not only through their collective values, but also through the determinant «public – duyim, people – halyk.» And in the last sentence, we see that the word konyrat, kypshak refer to the semantics of the word «ru», that is, by the proper use of stylistic method of substitution in all these examples is expressed specifically denotative meaning of the seme. Specific names of objects that are considered part of a word with a generalized meaning, in turn, expresses the notion of indefinite of plurality, by expressing the collective concept. a) forms the concept of indefinite multiplicity by semantic meaning. For example: 1.Tγtini budaktap, koy-kozysyn shubyrtyp – stock of mixed animals, bykyp zhatyr. (M.Auezov). In this case, the word siyr, tuye, koy, kozy does not mean that we are talking about only one tγye and кoy indicates plurality of this group of animals.

In these words, the meaning of indefinite plurality is transmited not by one specific form also the inner meaning of the word.

T. Kovalsky spoke about it as follows: «In Turkic languages, there is no formal distinction between the singular and the collectiveness « [15,35].

According to I.A. Andreeva, «The way in which possessed the ancient Turkic language to express a lot of individual objects, was not grammatical by lexical way only» [16,.5].

As mentioned above, in Kazakh and in German and in English, the transfer of expression category of indefinite plurality of lexical method is recognized only through a collective meaning. When looking at the separate semantics of any word in these languages can be seen that many of them have generalized meaning. In general, it is known that the word in the language nominative have a generalized meaning. This is typical for all. However, nominative subjects in its meaning, it gives a collective meaning to semantics .1.Shapkan tay lezde nu ormandy– thick forest aynalyp, kozden gayyp boldy. (S.Mukanov). The word orman – forest shows not only one tree, but also covers all the animals, trees and plants. Here denotative meaning seme is transmitted as an explicit.

V.I. Degtyarov gives the following definition of collective meaning «collectiveness – is a cumulative set of homogeneous objects, it is a qualitative plurality regardless of the plurality of its quantitative content» [17,.22].

In German and in English the indefinite plurality of the the microfield operate not only all categories of collective nouns, but also quantitative determinants with nouns of plural types. One of the main features of collective nouns of plural indefinite meanings associated with the absence of independent nominative meanings. They express no substance, and its signs, and the sign, due to the dependence of the substance is used in conjunction with a collective noun, quantifiable sign and usually a noun. Therefore, it is the substantive and structural point of view is not independent, and sinsemantic words [1,.63].

In conclusion, we can say that the functional-semantic field indeterminate plurality refers to polycentric functional-semantic field, as this

field is, on the one hand, based on quantitative morphological category, on the other hand, the numerals, adjectival and adverbial indicators of quantitative relationships together are expressed by predicates. Consequently, there is a set of linguistic resources.

References

1 Lomtev T.P. Qvantative of modern Russian language // WCS: – Memory of Academician Viktor Vladimirovich Vinogradova. Sbornik articles. – M., 1971. – P. 106-116

2 Esperson O. Philosophy of grammar. Trans. from English. –M .: Publishing House of the foreign. Lit., 1958. – P. 404.

3 Vinogradov V.V .Russian language. Grammatical doctrine of the word. – M.: Uchpedgiz, 1986. – P. 639

4 Revzin II. Modern structural linguistika. Problems and methods. – Moscow: Nauka., 1977. – P. 120

5 Guzeev V.G.Violence D.M By Interpretation category of nouns in Turkic languages // Vja Moscow: Nauka.1975.

6 Stepanova M.D. Methods for simultaneous analysis of vocabulary (on the material of modern German language). – M.: Higher School, 1968. – P. 200.

7 Shendels E.I. The grammar of the German language. -M .: Publishing House of the literary.Foreign language, 1964. – P. 368.

8 Moskalskaya O.I. The grammar of the German language. Theoretical course. – M .: Publishing House of the literary. On foreign. Lang., 1956. – P. 394.

9 Arnold I.V. Equivalence as a linguistic concept. // Inostr. languages at school., 1976. – №1. P. 189.

9 Shvachko S.A. Evolution and function words-meters in the English language (based on the weight of the words and actions). // Avtoref.diss.kand. philologist. Sciences. – Kiev. –1971. – P. 122.

10 Romanov G.Y. Naimenovanie measures of length in the Russian language. – M.: Nauka, 1975. – P. 175.

11 Yarnatovskaya V.E. Noun. –Gorky: Gorky State. Ped. Foreign institution. lang., 1981. – P. 76.

12 Paul G. Principles of the history of language. Trans. with it. – M .: Publishing House of the foreign. lit., 1966. – P. 500.

13 Eselevich I.E. From the history of the category of collectivity in the Russian language. –Kazan, 1979. – P. 207.

14 Kowalski T. Zur semantischen function plural suffixes –lar/ – ler in den Turksprachen. Krakow, 1936. – P. 234.

15 Andreev I.A. Proichozhdenie plural form of names in the light of dialectal data. «Materials on the Chuvash diaktelogii» – vol.3. – Cheboksary, 1969. – P. 207.

16 Degtyarov V.I. The development of lexical and grammatical classes of collective and real names of noun's in Russ. Language of 11-17 centuries. // Author's abstract diss ... candidate. Philology. Sciences. – Rostov-on-Don. – 1964. – P. 122.

17 Chirkinyan N.S. The Field of quantitatives / Based on Russian and Armenian languages // Abstract of diss ... candidate. Philology. Sciences. – Yerevan, 1980. – P.135.

ҒТАХР 16.21.21

Байтуова А.Н.,

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Түркістан қ., Қазақстан, e-mail: baituaigul@mail.ru

ЖАҺАНДАНУ ДӘУІРІНДЕ ЭТНОМӘДЕНИ ЖӘНЕ ТІЛДІК ҰҚСАСТЫҚТЫҢ САҚТАЛУЫ

Ғасырлар тоғысында заманауи адамзаттың жаһандық өзгерістері жаңа бағдардың, жаңа құндылықтардың пайда болуымен ерекшеленеді. Ғаламдық экономиканың соны әлемдік идеялары, мәдениеттердің бірігуі т.с.с. өзекті мәселеге айналуда. Жаһандану үдерістері ұлттық мәдениеттерге көптеп енген сайын, халық та мәдениет, дәстүр, тіл, дін, діл сияқты ішкі компоненттерін барынша сақтап қалуға күш салуда. Яғни ғаламдық өзгерістер кезеңінде халықтың осы дүниеде қоғамдағы өз орнын өзі анықтауға, өзінің ұқсастығын қорғап қалуға және сақтап қалуға және өзіндік ерекшелікке ұмтылуымен байланысты ұлттық ұқсастық мәселелері күшеюде. Ұлттық мәдениеттің ғасырлық әдет-ғұрпына баса-көктеп кіретін жаһанданудың шарасыз үдерістері кейде соңы дау-дамайға, одан соң адамзаттың құрбан болуына әкеп соқтыратын ұлтаралық, дінаралық шиеленіске алып келеді. Заманауи әлемде ұлтаралық дау-дамайлар мен сепаративтік идеялардың бүгінгі таңдағы басты мәселелердің біріне айналғаны кездейсоқ емес.

Түйін сөздер: ұлттық, заманауи, ғасырлық, этномәдени, жаһандану, этникалық, тіл, әлемдік, қалыптасу.

Baituova A.N.

Preservation of ethnocultural and linguistic identity in the era of globalization

Ethnic culture expresses its linguistic and cultural identity of the ethnic group, including the specific features of the material and spiritual culture, life, group psychological characteristics common identity based on the idea of their common origin. Ethnic culture, in addition, includes the language of the world of communication, which represents emerging in communications of various ethnic groups shared «communicative and cultural zones» – areas of global culture. In the culture of the ethnic group and the ethnic specific common worldwide languages coexist as represent different cultural layers. Based on the above, ethnic and cultural identity can be determined as part of a multiple identity which is a socio-cultural construct, transmit awareness of the individual himself as a member of an ethnic group, the degree of mastery of the ethnic culture and language, the adoption of its values and unconditional adherence to them in practice. Becoming the global cultural space and the emergence of a global culture occurs on the basis of cultural values that are common to all the world's cultures. Although these values were in all cultures have always, however, the formation of a global culture of today occurs only during the information globalization of the world, when activated by the process of cultural interchange, leading to a deepening of the cultural self-development and enrichment at the expense of the development of a cultural experience. Therefore, in today's world issues of national identity and national in¬teresa in the context of globalization are the focus of both researchers and policy makers. The global transformation of modern humanity at the turn of the century characterized voz¬niknoveniem new guidelines, new values. Relevant ideas become new world of the global economy, the integration of cultures, etc.

The stronger the processes of globalization penetrate into the national culture, the more the nations are trying to protect the internal components such as culture, traditions, language and religion. That is, in the period of global transformations aggravated the problem of national identity related to people's desire for identity and self-determination in the real world, and sohra¬nit defend their identity.

Key words: identity, globalization, ethnic culture, language, ethnic and cultural identity, language identity, individual, cultural values, mentality, multilingualism.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Байтуова А.Н.

Сохранение этнокультурной и языковой идентичности в эпоху глобализации

Одной из главных причин возросшего интереса к проблемам этнокультурной идентичности явилось и то, что этнические отношения стали играть в конструировании общества весьма заметную роль, поэтому игнорировать их было бы просто невозможно. Если в начале XX столетия многие ученые в сфере социальных наук полагали, что этнокультурная идентичность будет постепенно терять свое значение в жизни людей вследствие процессов модернизации, индустриализации, развития гражданского общества и личностного индивидуализма, то последующая практика показала во многом неправомерность такого мнения. Этничность, этнокультурная идентичность не только сохранили, но и усилили свое значение в социальной, политической и культурной жизни. Боязнь утратить свой язык, культуру, свою самобытность, историческую уникальность характерна для всех народов, независимо от того, где бы, в границах каких бы то ни было государственных образований, они не проживали.

Таким образом, путь разрешения противоречия между всемирным языком глобализации и языками и культурами планеты заключается в признании комплементарности их отношений на основе принципа дополнительности. Угроза сохранению этнокультурных идентичностей возникает в тех случаях, когда различные идентичности в рамках множественной идентичности ставятся в условия соперничества, ведущего к вытеснению одной или нескольких идентичностей.

Ключевые слова: идентичность, глобализация, этническая культура, язык, этнокультурная идентичность, языковая идентичность, индивид, культурная ценность, менталитет, многоязычие.

Жаһандық мәдени кеңістіктің сақталуы және жаһандық мәдениеттің пайда болуы барлық әлемдік мәдениеттерге жалпы болып табылатын мәдени құндылықтар негізінде жүзеге асуы тиіс. Десе де мұндай құндылықтар әрқашан барлық мәдениетте болған, сонымен қатар жаһандық мәдениет бүгінде ғана әлемнің ақпараттық жаһандану кезеңінде, яғни басқа мәдени тәжірибені меңгеру есебінен мәдени өзіндік даму мен өзіндік байытуды тереңдетуге алып келетін мәдени өзара алмасу үдерісі белсендендірілетін кезде қалыптасуда. Тарих қойнауы, салт-дәстүрлер мен зерттеудің теориялық негіздері осы мәселені зерттеушілердің басым бөлігіне ұқсастықтың қалыптасуында этномәдени фактордың басым болуын және соған сәйкес ғаламшардың тілдік және мәдени мұрасының ажырамас бөлігі ретінде этномәдени ұқсастықтарды қорғау және сақтау жолдарының іздестіру қажеттілігін мойындауға мүмкіндік береді.

Тіл мен мәдениеттің байланысы тілдің репрезентативті функциясы негізінде жүзеге асырылады. Тіл үшін нақты мәдениеттің заттылығы тілдік тәсілмен белгіленетін референт ретінде еске түседі. Тілдің мұндай функциясын этномәдени деп те атауға болады. Этномәдени функцияның болуы тілге мәдени маңыздылық береді және оны этномәдени ұқсастық белгілерінің бірі ретінде негізге алады. Тіл этностың айрықша белгісі ретінде мәдениеттің ұлттық-ерекше компоненттерінің арасында алғашқы орынды иеленеді. Этномәдени ұқсастыққа тікелей қатысы бар тілдің функциялары жазбаша және ауызша сөйлеу формаларында мәдени құндылықтарды сақтаудан, ұлттық мәдениет қазынасын ұрпақтан ұрпаққа жеткізуден және әлемнің өзгеше көрінісі мен менталитетін жасау арқылы адамды қалыптастырудан тұрады.

Тіл этностың басты белгілері ретінде әрдайым тарихи және теориялық тұрғыдан қарастырылды. Тілдік және мәдени жаһандану орнықсыз жағдай қалыптастырады, оның аясында әлемнің тілдік және этномәдени алуандылығын бүкіл әлемдік тілмен және басым мәдениетпен және этномәдени ұқсастықтардың тілдік және мәдени алуандылығын сақтау қажеттілігімен сіңіру мүмкіндігі арасындағы қайшылықтарды шешу қажеттілігі туралы мәселе туындайды.

Ғасырлар тоғысында заманауи адамзаттың жаһандық өзгерістері жаңа бағдардың, жаңа құндылықтардың пайда болуымен ерекшеленеді. Ғаламдық экономиканың соны әлемдік идеялары, мәдениеттердің бірігуі т.с.с. өзекті мәселеге айналуда. Жаһандану үдерістері ұлттық мәдениеттерге көптеп енген сайын, халық та мәдениет, дәстүр, тіл, дін, діл сияқты ішкі компоненттерін барынша сақтап қалуға күш салуда. Яғни ғаламдық өзгерістер кезеңінде халықтың осы дүниеде қоғамдағы өз орнын өзі анықтауға, өзінің ұқсастығын қорғап қалуға және сақтап қалуға және өзіндік ерекшелікке ұмтылуымен байланысты ұлттық ұқсастық мәселелері күшеюде [1, 10-11].

Ұлттық мәдениеттің ғасырлық әдет-ғұрпына баса-көктеп кіретін жаһанданудың шарасыз

үдерістері кейде соңы дау-дамайға, одан соң адамзаттың құрбан болуына әкеп соқтыратын ұлтаралық, дінаралық шиеленіске алып келеді. Заманауи әлемде ұлтаралық дау-дамайлар мен сепаративтік идеялардың бүгінгі таңдағы басты мәселелердің біріне айналғаны кездейсоқ емес.

Жаһандану жағдайындағы этномәдени ұқсастық өзгеріске ұшырауда, өйткені мұнда коммуникативтік, сондай-ақ репрезентативтік (этномәдени) функцияларды да орындайтын этникалық тіл қатарына кіретін этноерекше қасиеттер кешенінде енді өзін негіздей алмайды. Соған сәйкес этникалық тіл этнос аясындағы өзара түсіністікті қамтамасыз етеді және бір мезгілде оның мәдениетінің өзгешелігін (тарихи жадыны заттандырады, сөзде білдіреді және жалпы дәстүрлерді сақтайды, топтық сәйкестік сезімін қалыптастырады т.с.с.) көрнекілейді. Бүкіл әлемдік қатынас тілі болса, этникалық тілге кірмей, бірақ жаһандану үдерістеріне ұшыраған этнос мәдениетін сипаттап, бір-бірін толықтыра келе этномәдени ұқсастыққа жатады, соның арқасында ол жаһандану талабына жауап беру мүмкіндігін иеленеді. Ол жаппай коммуникация мүмкіндігін иеленіп, нақты этностың мәдениеті мен тілінің және жаппай қатынас пен жалпы мәдениет тілінің бір-бірін толықтыратын қатынастарды қамтамасыз ете отырып этносты әлемдік мәдени кеңістікке шығарады [2, 62].

Қалыптасып жатқан жаһандық мәдениет барлық ұлттық мәдениеттер үшін жалпы құндылықтар негізінде құрылады, және әрбір ұлттық мәдениет өзінің жаһандану деңгейінде ғаламдық мәдениеттің қалыптасуына өз үлесін қосады. Халықтың өзіндік ерекшелігін сақтауға, өзінің тарихи бірегейлігін айрықшалауға, өзінің дәстүрлі мәдениетінің, тілі мен психологиялық үйлесімінің артықшылықтарын қайта қалпына келтіруге және қорғауға ұмтылуын сипаттайтын, миллиондаған адамдардың (әсіресе – «үшінші әлем» елдерінде) күшті ниетпен (кейде төтенше жағдайларда – қаруланған күрес, көтерілістік қозғалыс, террор) өздерінің белгілі этносқа тиістілігін мойындайтынын, яғни этникалық сана-сезімі мен этникалық сәйкестігін танытумен білдіретін үдерістер бар.

Этномәдени ұқсастық мәселелеріне деген аса қызығушылық білдірудің басты себептерінің бірі сол, этникалық қатынастар қоғамды құруда айтарлықтай рөл ойнай бастады, сондықтан оларды жоққа шығару тіпті мүмкін болмады. Егер XX ғасырдың басында әлеуметтік ғылымдар саласындағы көптеген ғалымдар этномәдени сәйкестік адамдардың өмірінде азаматтық қоғам мен тұлғалық дарашылдықты модернизациялау, индустриализациялау, дамыту үдерістері салдарынан өз мәнін біртіндеп жоятын болады деп болжаған, кейінгі тәжірибе көп жерде мұндай пікірдің заңсыз екенін көрсетті. Этникалылық, этномәдени ұқсастық әлеуметтік, саяси және мәдени өмірде өз мәнін сақтап қана қоймай, сонымен қатар оның маңызын арттырды. Өзінің тілін, өзіндік ерекшелігін, тарихи бірегейлігін жоғалтып алу қаупі қайда өмір сүретініне қарамстан барлық халықтарға тән.

Сөйте тұра әлеуметтік-философиялық жоспарда этномәдени ұқсастық өздігінен емес, дәл қоғамдық және мәдени тұтастықтың компоненті ретінде, яғни әлеуметтік-философиялық білім жүйесіндегі негізгі категориялар ретінде қоғам мен мәдениеттің анықталған рөлін ескеру арқылы қызығушылық білдіруі тиіс. Мұның барлығы зерттеушінің «этномәдени ұқсастық» ұғымын дәлме-дәл анықтау үшін базистік ерекшеліктерді айқындау, адам өмірінде және заманауи қоғамда оның функционалды ерекшеліктері мен рөлін нақтылау сияқты маңызды мәселелерге жүгінуін көздейді. Ең алдымен, оған біздің ойымызша, халықтардың өзінөзі сәйкестендірудің әлеуметтік-тарихи және экологиялық-шаруашылық сияқты «сыртқы» факторлары жатады, өйткені олар оның шарттылық табиғатын «сырттан» сияқты түсіну үшін қызықты және маңызды. Сонымен қатар, этномәдени ұқсастықтың әлеуметтік-танымдық құндылығы адам феноменінің өзінде негізі қаланған басты ерекшеліктерді зерттеумен де байланысты. Бұл тұрғыда адамзат психологиясы мен мәдениетінің кейде сезілмейтін, бірақ сонымен бірге ең ықпалды механизмдерін қозғайтын дін мен тіл сияқты терең «ішкі» этномәдени факторларды да зерттеудің маңызы зор. Этникалық сана-сезім – тарихи дамудың өнімі болып табылатын күрделі әлеуметтік-психологиялық құбылыс. Тарихтың түрлі кезеңдерінде, кез келген мемлекет ішінің жағдайына, мемлекет ішіндегі қоғамдық байланыстардың даму, оның поли- немесе моноэтникалылық деңгейіне қарай бұл құбылыстың сипаты мен адамдардың осы құбылысқа деген қатынасы (бағасы) әр түрлі болған. Осыған сәйкес, түрлі кезеңдерде осы құбылыстың өзі де, адамдардың оған деген қызығушылығы да әрқалай танылды [3, 214]. Этникалық сана-сезім – бұл сәйкестендіру, яғни адамның өзін қандай-да бір ұлтқа жатқызуы, оның өз халқы, оның ерекше қасиеттері, мәдениеті, тілі, өмір сүру аймағы, тарихи өткені, яғни «біз» деген бейнесі туралы түсінуі. Барлық осы түсініктер эмоциялы бейнеленген, оларға белгілі қатынас, мысалы, адамның іс-

әрекеттерін ынталандыруға қабілетті мақтаныш, бірге күйзелу сезімдері қалыптастырылады. Сонымен, мәдени сәйкестендіру – бұл адамның өзін-өзі нақты мәдениет ішінде сезінуі. Ол жеке өзін-өзі ұқсатудың субъективті сезімімен, яғни өзін мәдени ұйымдастырудың қандай-да типологиялық формаларын ұқсатуымен сипатталады. Жеке тұлға дүние есігін ашқан кезде өзін қоршаған адамдарынан меңгеретін белгілі мәдени «мұрагерлікке» ие болады.

Осы ретте ұлттық-этникалық аспект әрдайым нақтылаушы болмаса да, басты рөлді ойнайды.

Этникалық ұқсастық өзінің белгілі этникалық ортақтыққа тиесілі екенін сезінетін психологиялық категорияның, тұлғаның әлеуметтік ұқсастығының ажырамас бөлігі болып табылады. Осыған сүйене отырып, біз этникалық ұқсастық дегенде күрделі әлеуметтік феноменді, өзінің этноспен ұқсастығын сезінудің, осы этностың ерекшеліктері салдарынан пайда болатын және адамдардың мінез-құлқында байқалатын нәтижені түсінеміз.

XXI ғасыр өркениеттердің, мәдениеттердің, менталдылықтардың тоғысуымен ерекшеленді. Бүгінде аясында тұлға қалыптасатын заманауи мемлекеттер территориясындағы кез келген коммуникативтік кеңістік полиэтникалық, поликонфессионалдық және полимәдени болып табылады. Мұндай жағдайларда полиэтникалық әлеуметтерде сәйкестендіру факторлары ретінде жалпы этникалық тілдің рөлі артады. Тіл ішкі этникалық нормативтік бірліктің негізін құрайды, этностың тұтастай коммуникациясын анықтайды, этностың, коммуникация барысында тіпті түрлі әлеуметтік мәдени топтарға жататын барлық мүшелері арасында әлеуметтік өзара әрекет пен әлеуметтік мәдени қатынасты анықтайды. Этникалық ұқсастық құрылымына өзін-өзі анықтау; этно біріктіруші және этно дифференциалдаушы белгілер жүйесі; өзінің этникалылығын сезінумен байланысты сезімдер, эмоциялар (ұялу, мақтан тұту, кінәлау, қысым көру, немқұрайлық т.б.) жатады. Этникалылық адамдардың нақты мінез-құлқында (тілдік, діни тәртіп, мәдени бағдар, этникааралық тәртіптің стратегиялары) танылады, сондықтан этникалық ұқсастықтың құрылымына мінез-құлық элементі де кіреді [4, 107].

Адам көшіп-қону кезінде жат ортада бейімделу мәселелерімен, өзінің этникалық мәртебесін қалыптастыру және дәлелдеу қажеттілігімен ұшырасады. Этникалық мәртебе тұлғалық және топтық деңгейде этникааралық қатынастар жүйесінде жеке адамның немесе топтың орнын көрсетеді және біршама дәрежеде тұлғаның әлеуметтік байланыстарының құрылымын анықтайды; этникалық мәртебе кез келген этностың немесе этникалық топтың белгісі болып саналады және де тұлға белгілі этноса қаншалықты тиесілі болса, оны да соншалықты иеленеді.

Жаһандану жағдайларында этномәдени ұқсастық көптеген ұқсастықтардың бөлігіне айналды. Осы ретте ұлттық тіл немесе этнос тілі этномәдени ұқсастықты білдірудің маңызды функциясын орындаса, бүкіл әлемдік қатынас тілі жаһандық қатынас құралының коммуникативті функциясында пайдаланылады және этномәдени ұқсастық көрінісінде жергілікті тілдермен бәсекелеспейді. Этномәдени ұқсастықтардағы этномәдени архетиптердің болуы олардың тұрақтылығына ықпал етеді.

Тіл үшін нақты мәдениеттің заттылығы тілдік тәсілмен белгіленетін референт ретінде көрінеді. Тілдің мұндай функциясын этномәдени деп те атауға болады. Этномәдени функцияның болуы тілге мәдени маңыз береді және оны этномәдени ұқсастық белгілерінің бірі ретінде негіздейді. Тіл этностың ерекше белгісі ретінде мәдениеттің ұлттық-ерекше компоненттері арасында бірінші орынды иеленеді. Этномәдени ұқсастыққа тікелей қатысы бар тілдің функциялары мәдени құндылықтарды жазбаша және ауызша сөйлеу формаларында сақтаудан, ұлттық мәдениет қазынасын ұрпақтан ұрпаққа жеткізуден және әлемнің ерекше көрінісі мен менталитетті құру арқылы адамды қалыптастырудан тұрады.

Жаңа халықаралық ұйымдастырушылық құрылымдар бүкіл әлемдік қатынас тілі қажет мәдени кеңістік болып табылады. Этномәдени құрамдастың болмауы бүкіл әлемдік қатынас тілінің ерекшелігі екенін ескерген жөн. Ол коммуникативті функцияда тіларалық кедергілерді жою үшін ғана пайдаланылады.

Қазіргі таңда тілдік және мәдени жаһанданудың кері әсері мен этномәдени ұқсастық мәселелерінің салыстырмалы өңделуіне қарамастан жаһандану жағдайларында этномәдени ұқсастық пен кедергісіз тілдік коммуникация қажеттілігінің сақталуы арасындағы қайшылықтың шешілу мәселесін тұтас өңдеудің жетіспеушілігін атап өткен абзал. Ұлттық тілдер мен мәдениеттердің сақталуы мен тұрақты дамуында жаһандану үдерістері кезінде тіларалық және мәдени аралық коммуникацияны сәтті жүзеге асырудың ең әсерлі жолдарын айқындау үшін тілдер мен мәдениеттердің жаһандану жүйесіндегі өзара әрекет ету ерекшеліктерін, көптілді қауымдастықтарды тілдік ұйымдастыру тәсілдерін, қоғамдық және мемлекеттік көптілділіктің оң және кері тәжі-

рибесін, жаһандану үдерістерінің тілдер мен мәдениеттерге, әсіресе аз халықтар мен тілдік азшылықтардың тілі мен мәдениетіне деген әсерін зерттеу қажет. Сондай-ақ көптілділіктің тұлға деңгейінде жұмыс істеу ерекшеліктерін, көптілді және полимәдени әлемде қатынасу мәселелерін, сонымен бірге жаһандану ғасырында көптілді және полимәдени тұлғаны тәрбиелеуде білімнің рөлін қарастыру қажет [5, 152].

Жаңа мәдени білім – этномәдени және жаһандық ұқсастықтары бар көпшілік ұқсастық пайда болады. Ұлттық тілдер мен мәдениеттердің сақталуы мен тұрақты дамуында жаһандану үдерістері кезінде тіларалық және мәдени аралық коммуникацияны сәтті жүзеге асырудың ең әсерлі жолдарын айқындау үшін тілдер мен мәдениеттердің жаһандану жүйесіндегі өзара әрекет ету ерекшеліктерін, көптілді қауымдастықтарды тілдік ұйымдастыру тәсілдерін, қоғамдық және мемлекеттік көптілділіктің оң және кері тәжірибесін, жаһандану үдерістерінің тілдер мен мәдениеттерге, әсіресе аз халықтар мен тілдік азшылықтардың тілі мен мәдениетіне деген әсерін зерттеу қажет. Сондай-ақ көптілділіктің тұлға деңгейінде жұмыс істеу ерекшеліктерін, көптілді және полимәдени әлемде қатынасу мәселелерін, сонымен бірге жаһандану ғасырында көптілді және полимәдени тұлғаны тәрбиелеуде білімнің рөлін қарастыру қажет.

Осылайша, жаһанданудың бүкіл әлемдік тілі мен ғамашардың тілдері мен мәдениеттері арасындағы қайшылықты шешу жолы толықтыру қағидасы негізінде бір-бірін толықтыратын қатынастарды мойындаудан тұрады.

Көптеген ұқсастықтарды құрайтын тілдер мен мәдениеттер арасында функционалды рөлдерді бөлу кезінде ғаламшардың тілдік және мәдени алуандылығын сақтауға мүмкіндік беретін тілдердің бүкіл әлемдік жүйесінің тепе-теңдігі мен тұрақтылығы үшін жағдай жасалады.

Жаһандану дәуірінде бүкіл әлемдік коммуникация тілінің – бүкіл әлемдік қатынас тілінің жеке тілдік репертуарға қосылуы қажет. Жаһандану бұл кезеңде өзін көптеген ұқсастықтың өкілі деп сезінетін адамда мәдени және ұлттық ұқсастық үшін ең күшті сынақ болып табылатынына қарамастан, кез келген мәдениетті бөтен немесе дұшпандық деп сәйкестендіруге негіз аз. Заманауи әлем дәстүрлімен қатар ұқсастықтың барлық жаңа деңгейлерін қамтитын ұқсастықтардың кешенді, көпдеңгейлі құрылымымен сипатталады, бұл жаһанданудың бір мәнді еместігін дәлелдейді: бір жағынан, ол мемлекеттің бұрынғы рөлін, және соған сәйкес онымен байланысты ұлттық ұқсастықты күмәнға келтіріп отыр, екінші жағынан – түрлі қауымдастықтардың бірігуіне септігін тигізеді және ұқсастықты анықтау қажеттілігін қарқындатады. Диалог пен мәдениеттер сабақтастығы қалыптасқан жағдайда қиындыққа тап болса да ұқсастықтың үлесіне тиген сынақтарды жеңудің басты құралы. Алайда қазіргі заманның сын-тегеуріндері қарқынды өзгеруші әлемнің жағдайларына сәйкес жаңа ұқсастықтардың құрылымын жасауға түрткі болады.

Әдебиеттер

1 Малинова О.Ю. Идентичность как категория практики и научного анализа: о различии подходов // Права человека и проблемы идентичности в России в современном мире / Под ред. О.Ю. Малинова, А.Ю. Сунгурова. – СПб .: Норма, 2005. – С. 7-20.

2 Мелосик З., Шклуляк Т. Культура, самобытность и образование: мерцание ценностей [Электронный ресурс]. URL: www.relga.ru/Environ/WebObiects/tgu-www.woa/wa/

3 Федотова Н.Н. Идентичность // Энциклопедия «Глобалистика» / Под ред. И.И. Мазур, А.Н. Чумакова. – М., 2003. – С. 357.

4 Эриксон Э.Г. Идентичность: молодежь и кризис / Транс. А.Д. Андреева и другие. – М.: Прогресс, 1996. – 342 с.

5 Эриксон Э.Г. Идентичность и недержание в наше время // Философские науки. – 1995. – № 5-6.

References

1 Malinova O.YU. Identichnost’ kak kategoriya praktiki i nauchnogo analiza: o razlichii podhodov // Prava cheloveka i problemy identichnosti v Rossii v sovremennom mire / Pod red. O.YU. Malinova, A.YU. Sungurova. – SPb .: Norma, 2005. – S. 7-20.

2 Melosik Z., SHklulyak T. Kul’tura, samobytnost’ i obrazovanie: mercanie cennostej [EHlektronnyj resurs]. URL: www.relga.ru/Environ/WebObiects/tgu-www.woa/wa/

3 Fedotova N.N. Identichnost’ // EHnciklopediya «Globalistika» / Pod red. I.I. Mazur, A.N. CHumakova. – M., 2003. – S. 357.

4 EHrikson EH.G. Identichnost’: molodezh’ i krizis / Trans. A.D. Andreeva i drugie; – M.: Progress, 1996. – 342 s.

5 EHrikson EH.G. Identichnost’ i nederzhanie v nashe vremya // Filosofskie nauki. – 1995. – № 5-6.

МРНТИ 16.01

Джаамбаева Б.А.[1], Амалова А.Ы.[2] ,

[1]к. ф. н. профессор, [2]магистрант 1 курса
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: asanakunovnab@mail.ru; akerke.amalova@gmail.com

СТАНОВЛЕНИЯ ФИЛОСОФИИ ЯЗЫКА

В статье описывается этапы становления философия языка как отдельной отрасли – одного из центральных направлений в исследованиях современной западной философии. В центре внимания этого направления – представление о языке как ключе к пониманию мышления и сознания. Предшественниками философско-лингвистического направления были Ж.Ж. Руссо с его идеей о происхождении письменности, Дж. Милль, В. Гумбольдт и другие. Переход от философской классики к периоду философии языка связан с изменением объекта исследования: на место «идей» приходят лингвистические сущности – предложения и термины. Начиная со второй половины XX века, все основные разделы философии испытывают как минимум стилистическое влияние философско-лингвистического хода мысли. Таким образом, философия языка – это не просто отдельно взятое направление философских исследований, но и особый стиль философского мышления, который связан с преимущественным интересом к вопросам о способах построения теорий и с изучением принципов упорядоченности средств выражения знаний.

Ключевые слова: язык, философия языка, лингвистика, мышление.

Jaambaeva B.A., Amalova A.Y.

Formation of philosophy of language

This article describes the steps of the formation of a separate branch of philosophy of language – one of the central areas of research in modern western philosophy, which focuses on understanding of the language as the key to understanding the thinking and knowledge. The forerunners of the philosophical and linguistic areas were Rousseau with ideas about the origin of writing, John. Mill contribution to the theory of reference, von Humboldt and others.The transition from the philosophical classics to the period of the philosophy of language is associated with a change in the object of research: the place of «ideas» come to the linguistic nature – offers and terms.Since the second half of the XX century, all the major sections of the philosophy of experiencing at least stylistic influence of philosophical and linguistic turns of thought. Thus, the philosophy of language – it's not just separately taken the direction of philosophical studies, but also a particular style of philosophical thinking, which is associated with a primary interest in the question of how to construct theories and with the study of the principles of orderliness means of expressing knowledge.

Key words: language, language philosophy, linguistics, thinking.

Джаамбаева Б.А., Амалова А.Ы.

Тіл философиясының қалыптасуы

Мақалада тіл философиясының жеке сала ретінде кезеңдері қалыптасуын сипатталады – бір орталық бағыттарын зерттеу қазіргі замандағы батыс философиясы, туралы ұсыныс тілінде қалай тұрғыда түсінуге, ойлау және білу. Бастамашылар философиялық-лингвистикалық бағыттарда Ж.Ж. Руссо с идеялар шығу тегі туралы жазған, Дж. Милль теориясына үлесі референциясы, В. Гумбольдтежәне басқалар да. Өткел философиялық классикадан тілдің философиясының кезіне зертте- нысанының өзгерісімен тоқулыда: «идеяның» жеріне лингвистикалық түйір – ұсыныстармен және терминдер келеді.XX ғасырдың екінші жартысынан бастап, барлық

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

негізгі бөлімдерін философия бастан, кем дегенде, стилистикалық әсері, философиялық-лингвистикалық жүріс ойға жататын. Осылайша, тіл философиясы – бұл жай ғана жеке алған бағыт философиялық зерттеулер, бірақ ерекше стильде философиялық ойлау байланысты басым қызығушылығы мәселелері тәсілдері туралы құрудың теориялар мен зерттеу принциптерін и құралдарын білдірген білім болып жатады.

Түйін сөздер: тіл, тіл философиясы, лингвистика, ойлану.

Язык имеет две первичные функции: функцию выражения и функцию коммуникации. В обычной речи присутствуют оба этих элемента. Коммуникация состоит не только в передаче информации; в нее должны быть включены приказы и вопросы. Язык имеет два взаимосвязанных достоинства: первое – то, что он социален, и второе – что он является для общества средством выражения «мыслей», которые иначе остались бы личным достоянием.

Имеются два других очень важных употребления языка: он дает нам возможность вести дела с внешним миром посредством знаков, которые имеют определенную степень постоянства во времени и значительную степень дискретности в пространстве. Каждое из этих достоинств больше проявляется в письме, чем в устной речи.

В философии имеется широкая область исследований языка, которая включает в себя направления по изучению взаимоотношений между языком, бытием и мышлением, теоретико-методологические знания, выражающие и интерпретирующие эти взаимосвязи. Язык, бытие и мышление – могут трактоваться при этом в различных лингвофилософских концепциях как: 1) самостоятельные и независимые друг от друга; 2) частично тождественные; 3) не отличающиеся друг от друга [1, 15].

В качестве самостоятельного начала в философии языка может рассматриваться бытие, а язык и мышление могут интерпретироваться как моменты включающего их сознания, противостоящего бытию. Задача философии языка сводится в этом случае к установлению соотношений между бытием и сознанием в его языковом проявлении.

В современной гуманитарной мысли, философия языка определяется, как подход к языку, при котором философские положения используются для объяснения наиболее общих законов языка. Из данного определения становится очевидной разница гносеологического статуса языка в исследованиях по философии языка собственно лингвистической и философской ориентаций. Хотя в обоих направлениях речь может идти о трех сферах – языке, бытии и мышлении, – для этих направлений философии языка данные сферы не являются равнозначными. Основной фокус внимания в исследованиях первого типа направлен на язык, его сущность, предназначение, условия, формы и закономерности существования. В лингвофилософских исследованиях второго типа такая направленность не обязательна.

Что касается двух других сфер – бытия и мышления, то они рассматриваются в лингвофилософских исследованиях первого типа не сами по себе, а преимущественно в аспекте их соотношения с языком – в роли сопряженных категорий, образующих контекст обсуждения проблемы сущности и существования языка. В исследованиях второго типа бытие и мышление выступают в качестве самостоятельных предметов рассмотрения, для постижения которых, собственно, и прибегают к языку.

В европейской философии язык ведет свое начало от классической античности и является тем источником, от которого обособилась впоследствии сама наука о языке. Со времени ренессанса в Европе до конца латинского Средневековья язык оставался предметом почти исключительно чисто «философского умозрения». Интерес, проявляемый мыслителями к языку, имел при этом исключительно философский характер. Так, философия языка в античности возникает в ходе решения центральной философской проблемы этой эпохи – взаимоотношения между вещью, мыслью и словом. В последующем, философия языка развивается в европейской культуре, как в русле философии, так и теологии, логики, лингвистики, и особенного подъема достигает в философии 20в., вытесняя при этом ряд традиционных тем. Проблема языка занимает в современной философии такое же ведущее положение, какое полтора столетия назад имела в ней проблема мышления, а в немецкой классической философии – мышления, «мыслящего самого себя».

В современной европейской философской мысли проблема языка возникает в связи с попыткой преодолеть тенденции к деонтологиза-

ции в философии, а также в русле традиционной философской проблематики поиска базисных оснований человеческого познания и культуры – особых «культурно-исторических априори», в качестве которых стали рассматривать язык.

При другом, прямо противоположном взгляде язык расценивается в качестве источника заблуждений («тюрьмы») для человека, и задача философии усматривается в освобождении от мифологии, содержащейся в языке и препятствующей свободе мышления. Согласно позиции немецкого гносеологаФ.Маутнера, «нам неведомы и надчеловеческий философский язык и чистый разум, а потому критика разума должна стать критикой языка, а всякая критическая философия есть критика языка» [2, 20].

В философии языка различаются три основные парадигмы представления языка, делающие акцент на семантическом, синтаксическом или же прагматическом планах языка:

1) философия имени («семантическая парадигма»), исходящая из имени и его отношения к миру,

2) философия предиката («синтаксическая парадигма»), опирающаяся на предикат как на ядро суждения и изучающая синтаксические связи между языковым выражением и взглядом на мир лишенного личностных свойств усредненного носителя языка, и, наконец,

3) «философия эгоцентрических свойств» («прагматическая парадигма»), исходящая из момента связи между языком и говорящим субъектом. Первая парадигма разрабатывалась в философии языка со времен античности вплоть до начала 20 в. Вторая – в философии языка неопозитивизма. Третья – в философии языка позднего логического неопозитивизма Б. Рассела и в формальной прагматике Р. Монтегю, К.И. Льюис, Я. Хинтикка.

Классическая философия затронула проблему языка под двумя углами зрения:

1) объяснения генезиса языка, где были выдвинуты две альтернативные концепции – возникновение языка по природе концепции, развивавшиеся от софистов и стоиков до Просвещения и от греческих атомистов до Т. Гоббса и Ж.Ж. Руссо

2) взаимосвязь языка и мышления, при всем многообразии концепций, обсуждавших этот круг проблем, их объединяло то, что язык рассматривался как материал выражения мысли [3, 12].

Трансцендентализм стремился освободить мышление от сопряженности с языком и ориентировал философию на постижение структур чистого мышления вне языковой реальности. И.Г. Гердер, И. Г. Гаман и В. Гумбольдт, подвергнув критике трансцендентальную философию, рассматривали язык, как органон рассудка, как способ существования и функционирования ума. В.Гумбольдт задал новую перспективу исследования языка, который был понят им как «самодеятельное начало», не как мертвый продукт, а как созидающий процесс, не как продукт деятельности (Ergon), а как деятельность (Energeia). Статус языка после Гумбольдта в корне изменился – из пластичного материала выражения духа он стал постоянно возобновляющейся работой духа. Язык и образует тот мир, который лежит между миром внешних явлений и внутренним миром человека. И этот языковый мир не просто податливый материал для выражения мысли, он сам является энергичной активностью, задавая определенные диспозиции восприятию и мышлению, формируя установки и перспективы для усилий мысли. Несмотря на всю оригинальность лингвистической концепции Гумбольдта, она все же вплоть до XX в. не оказала какого-либо существенного влияния ни на философию, ни на лингвистику. Философия по-прежнему стремилась очистить структуры знания и мышления от сопряженности с языком, повернуть в своей критической рефлексии от мышления, погруженного в неоправданные отождествления, в метафоры. Классическую философию интересовал мир идеальных значений, а язык представал либо как податливый материал выражения этого значения, либо как неадекватная форма выражения этого идеального значения, что присуще естественному языку, который должен быть критически проанализирован [4, 16].

Ситуация изменилась в кон. 19 и нач. 20 в. Уже Ф.Ницше связал все заблуждения с языком, с гипостазированием и с онтологизацией словфикций. Немецкий идеализм он называл «метафизикой языка».

В языкознании возникли концепции, которые не просто возвращались к идеям Гумбольдта, но и развивали их. Так, Г. Штейнталь выделил в языке 1) речь, 2) способность к языку, 3) материал языка. К. Бюлер, стремясь реализовать замыслы Гумбольдта, выдвинул ряд аксиом нового языкознания – 1) язык как органон, 2) знаковая природа языка, 3) анализ языка как речевого действия и речевого акта, как языкового произведения и языковой структуры, 4) язык как система из слов и предложений [4, 18].

Одна из особенностей лингвистики 20 в. – соединение структурализма и семиотики. Осно-

ватель структурализма Ф.Соссюр провел различие между языком как структурой возможных и реальных норм и речью как совокупностью актов. Ч.Моррис предложил понять процесс семиозиса, как процесс, совершающийся в трех измерениях: знак может быть осмыслен либо в своих взаимоотношениях с другими знаками или с совокупной знаковой системой – синтаксически, либо в своем отношении к предмету, который он обозначает – семантически, либо в отношении к говорящему, который использует те или иные знаки – прагматически [5, 5]

Философия языка окончательно складывается в 20 веке. Необходимость формирования новой исследовательской области обусловлена рядом причин. Прежде всего дифференциацией самого языкознания. Для языкознания важен был интегративный образ языка, который позволил бы найти способы категориального и методологического синтеза разнообразных лингвистических дисциплин и теорий, различным образом характеризующих язык. Философия языка и призвана была обеспечить интегративные функции в постоянно дифференцирующемся языкознании. Вторая причина формирования философии языка – лингвистический поворот в самой философии, который привел к тому, что язык был понят как та реальность, которая задает категориальное расчленение мира, как то бытие, которое не только обладает своей спецификой, но и формирует бытие знания и сознания.

Любой аспект языка может стать источником информации о ментальности, особенностях наглядно-образного отражения мира. Ментальность может выражаться в синтаксической структуре языка. Польская исследовательница Анна Вежбицкая считает, что существуют два основных синтаксических типа языков, в которых зафиксировано два разных способа отношения к реальности. Различие этих подходов выражается особенностями фраз «я делаю» и «со мной происходит». В первом случае человек предстает как активный деятель, во втором – как пассивное существо, не контролирующее события. Первый подход А. Вежбицкая называет агентивным, второй – пациентивным [5, 48].

Несмотря на то, что словесный язык – универсальное средство общения, с его помощью выразимо не все. Для эмоции, переживания адекватной формой может оказаться вовсе не слово, а художественный образ, религиозный символ, жест, поступок, молчание. Культура предлагает огромные возможности для выражения различных движений души. Люди создают все новые и новые языки в соответствии с теми задачами, которые им приходится решать, и используют знаковые системы, сложившиеся естественно. В заключение следует сказать, что знаково-символический универсум не является самоценным, он существует как инструмент общения и понимания людей, как средство самовыражения отдельной личности, т.е. через человека и для человека.

Литература

1 Волошинов В.Н. Марксизм и философия языка. – М.-Л., 1929.
2 Донских О.А. Происхождение языка как философская проблема. – Новосибирск, 1984.
3 Философия языка: в границах и вне границ / вып. 1-2. – Харьков, 1993–95.
4 Житецкий П.И. Гумбольдт в истории философского языкознания / Вопр. философии и психологии. – 1900. – Кн. 1.
5 Вежбицкая А. Язык, познание, культура. – М., 1996.

References

1 Voloshinov V.N. Marksizm i filosofiya yazyka. – M.-L., 1929.
2 Donskih O.A. Proiskhozhdenie yazyka kak filosofskaya problema. – Novosibirsk, 1984.
3 Filosofiya yazyka: v granicah i vne granic / vyp. 1-2. – Har'kov, 1993–95.
4 ZHiteckij P.I. Gumbol'dt v istorii filosofskogo yazykoznaniya / Vopr. filosofii i psihologii. – 1900. – Kn. 1.
5 Vezhbickaya A. YAzyk, poznanie, kul'tura. – M., 1996.

МРНТИ 16.21.61

Егорова Т.В.,

к. ф. н. профессор Алматинского филиала
Санкт-Петербургского гуманитарного университета профсоюзов,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: 2009.egor @mail.ru

ИНОЯЗЫЧНОЕ СЛОВО В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ

Статья посвящена исследованию заимствования как многоаспектного явления, имеющего одновременно стилистическую, психолингвистическую, прагматическую и эстетическую природу и требующегоизучения и серьезной лингводидактической работы. Заимствование характеризуется как доминантный процесс в современном языковом пространстве, на формирование которого оказали влияние кардинальные социально-политические изменения последних лет. В статье анализируются экстралингвистические и лингвистические причины резкой и даже агрессивной активизации употребления иноязычных слов, которая приводит к появлению серьезных проблем в речевой практике; описываются пути и способы ассимиляции заимствованных слов в современном русском языке. Среди лингвистических причин называются такие, как отсутствие в лексической системе русского языка наименований для новых понятий; необходимость детализировать признаки предмета либо актуализировать выразительные оттенки слова; использованиепотенциала заимствованных слов определенной словообразовательной модели и др.На основе анализа разнообразных языковых фактов утверждается, что появилось новое коммуникативное пространство, которое меняет стереотипы о литературном и нелитературном, старом и новом, своем и чужом в языке.

Ключевые слова: иноязычное (заимствованное) слово, семантическая структура, сужение значения, расширение значения, конкретизация значения,семантическая редукция, речевая ошибка.

Yegorova T.V.

Loanwords in the context of the modern language situation

The article investigates borrowing as a multidimensional phenomenon that has a stylistic, psycholinguistic, pragmatic and aesthetic nature, and requires serious study and linguodidactics work. Borrowing is characterized as a dominant process in the modern language space, the formation of which was influenced by radical social and political changes of recent years. In this article the author analyzes the linguistic and extra-linguistic reasons the process of cutting and even aggressive revitalization use of foreign words, which leads to serious problems in speech practice, describes the ways and means of assimilation of loanwords in the modern Russian language.Among the linguistic reasons they are named such reasons as the absence in the lexical system of Russian language of names for new concepts; the need to lay out the features of the subject or actualize the expressive shades of the word; using the potential of borrowed words of a certain word-formation model, etc. On the basisofthe analysis of various linguistic facts, it is affirmed that a new communicative space has emerged that changes stereotypes about literary and non-literary, old and new, its own and others' language.

Key words: the borrowed word, semantic structure, narrowing the value, extension of value, specifying the value, semantic reduction, speech error.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Егорова Т.В.

Қазіргі тілдік жағдаят контексіндегі шетсөздер

Мақала көпаспектілі құбылыс ретінде стилистикалық, психолингвистикалық, прагматикалық және эстетикалық табиғаты қатар жүретін және лингводидактикалық тұрғыдан зерттеуді талап ететін кірме сөздерді зерттеуге арналған. Соңғы жылдары әлеуметтік-саяси өзгерістердің әсерінен кірме сөздердің қалыптасуы қазіргі тілдік кеңістікте доминантты үдеріс ретінде сипатталады. Мақалада ауызекі сөйлеу тәжірибесінде үлкен мәселелерді туғызып отыратын шеттілдік сөздердің күрт мол, тіпті актив қолданылу үдерісінің экстралингвистикалық және лингвистикалық себептері талданады. Қазіргі орыс тіліндегі кірме сөздердің үндесу жолдары мен тәсілдері сипатталады. Лингвистикалық себептерге орыс тілінің лексикалық жүйесінде жаңа ұғымдара берілетін атаулардың жоқтығы, заттардың сынын саралау немесе сөздердің мәнерлі реңктерін белсендендіру қажеттілігі, кірме сөздердің әлеуетін белгілі бір сөз тудырушы моделінде қолдану және т.б. жатады. Әртүрлі тілдік фактілерді саралау нәтижесінде әдеби және әдеби емес, ескі және жаңа, өз тілі мен бөтен тілдегі стереотиптерді өзгертетін жаңа коммуникативтік кеңістік пайда болатыны аңғарылады.

Түйін сөздер: шеттілдік сөз (кірме) сөз, семантикалық құрылым, мағыналардың тарылуы, мағыналардың кеңеюі, мағыналардың нақтылануы, семантикалық редукция, сөйлеу тіліндегі қателік.

Известно, что в конце XX века в России произошли многочисленные социальные, политические, экономические, культурные перемены, которые активизировали в русском языке разного рода процессы, сразу ставшие объектом пристального внимания филологов, педагогов, деятелей культуры и широкой общественности. Такие процессы современного общества, как глобализация, интернационализация жизни, рост информационного, экономического обмена и сотрудничества, культурная и языковая интеграция, изменение нравственных приоритетов привели к созданию новойязыковой ситуации и речевых отношений между членами единого коллектива, изучение которых представляется чрезвычайно актуальным в настоящее время.

Серьезные научные исследования, посвященные изучению происходящих событий в выбранном нами аспекте и способов отражения их в языке, появились в 90-е годы XX столетия. Состояние русского языка конца XX века представлялось многим лингвистам катастрофическим, все лингвистические процессы в нем были рассогласованы, хаотичны и вызывали тревогу и озабоченность всей общественности. В начале XXI столетия лингвисты (Ю.А. Бельчиков, О.В Загоровская, В.Г. Костомаров, Л.П. Крысин, Е.В. Горчакова, Г.Н. Скляревская, И.А. Стернин, Н.Ю. Шведова и др.) начали проводить мысль о стабилизационных процессах в языковой системе, о нормативно-правовом аспекте, о завершенности некоторых языковых процессов. «К началу XXI столетия, – пишет Г.Н. Скляревская, – можно говорить если не о заметной стабилизации лексической системы русского языка, то, во всяком случае, об обретении ею равновесия: сейчас мы наблюдаем уже не столь бурные и вихреобразные языковые явления, которые происходили в 90-х годах минувшего века, а скорее интенсивное развитие двух разнонаправленных процессов: «онаучивание» языка, проявляющееся в освоении общим языком терминологии и потоков иностранных заимствований, с одной стороны, и встречное движение жаргонизации языка – с другой» [1, 5].

На наш взгляд, говорить о стабилизации процессов в языковой системе в настоящее время несколько преждевременно. Некоторые процессы, наметившиеся в конце XX столетия, сейчас развиваются стремительно, другие обострились и актуализировались, третьи закрепились в языке, противореча прогнозам.

К динамическим процессам, протекающим в русском языке новейшего периода активно и разнонаправленно, следует отнести прежде всего резкую активизацию употребления иноязычных слов. Полагаем, что в настоящее время стало возможным объективно оценить некоторые результаты данного процесса и охарактеризовать его на основе новейших языковых данных.

Иноязычные слова в русском языке издавна были предметом пристального внимания и обсуждения ученых, общественных деятелей, писателей, любителей русского языка. Как и в другие эпохи, отношение к иноязычным словам в настоящее время двойственное: одни остро реагируют на перенасыщение современной речи иностранными словами, протестуя против «засилья иностранщины», называя такую языковую ситуацию кризисной, агрессивной и не призна-

вая ее нормальной для общества; другим заимствования (чаще англицизмы) кажутся уместными и необходимыми [2; 3; 4; 5].

Экстралингвистические причины процесса заимствования многообразны и хорошо изучены в научной литературе. Среди них: разрушение преград, стоящих на пути к общению с западным миром; расширение международного сотрудничества, укрепление деловых, научных, торговых, культурных связей с разными странами; приобщение говорящих на русском языке к интернациональным профессиональным языкам (чаще созданным на базе английского языка) и др. Можно без преувеличения сказать, что русский язык переживает своеобразный «заимствованный взрыв», огромное количество заимствований появилось в различных сферах жизни общества: активно используются в современном русском языке слова специалистов по вычислительной технике (интерфейс, хакер, гаджет, аккаунт, вебсайт, браузер), экономистов (бартер, дилер, супервайзер, дистрибьютер), спортсменов (бобслей, скейтборд, кикбоксинг), музыкантов (диск-жокей, хит, шлягер, ремейк, саунд-трэк), политиков (пресс-атташе, спикер, саммит, электорат) и т.д. В последние десятилетия поток иноязычных слов, главным образом английских, настолько активизировался, что известный русист В.Г. Костомаров назвал этот процесс потопом заимствований [6, 156]. Действительно, политический, экономический, информационный дискурс, язык СМИ переполнен англицизмами-американизмами, например, «От частого повторения слова девальвируются»; «В журнале поместили эксклюзивные фотографии президента»; «Участники саммита пришли к консенсусу»; «Ничего интересного: развлечение для тинейджеров»; «Реши, наконец, этот вопрос, что за инфантильность»; «Эти музыканты представляют на сцене прямо какое-то инфернальное действо» и т.д.

На наш взгляд, вопрос о том, нужны ли нам заимствования и можно ли от них отказаться, не представляется сегодня актуальным. Заимствованные слова пополняли лексический состав русского языка на протяжении многих веков, они активно внедряются в русский язык и сегодня. Множество слов подарено нашему языку другими языками: идея, логика, математика, философия (из греческого); аудитория, декан, каникулы, экзамен (из латинского); лидер, митинг, хоккей, финиш (из английского); гавань, матрос, флаг, флот (из немецкого); морж, пельмени, пурга (из финского языка); пальто, бульон, браслет, жалюзи (из французского); ария, браво, карнавал, вермишель (из итальянского); серенада, гитара, карамель, сигара (из испанского языка); жемчуг, башмак, сундук, базар (из тюркского) и др.

Полагаем, что только всесторонний анализ конкретных заимствований позволяет увидеть, почему слово пришло в русский язык, какие функции оно выполняет, как оно взаимодействует с другими словами. И только учет всех этих факторов поможет дать справедливую оценку новшеству и определить, является ли желательным присутствие такого иноязычного слова в русском языке. А потому рассмотрим некоторые конкретные примеры.

В наши дни практически каждый пользователь Интернета знает, что означает слово блог – одна из форм интернет-общения, сетевой дневник. Несмотря на недолгую историю этого слова, его можно считать полноправной лексической единицей русского языка. Во-первых, это слово чрезвычайно популярно и активно в Интернет-общении; во-вторых, от этого слова в настоящее время уже образовался ряд производных лексем, что свидетельствует о его словообразовательной активности: блог – блогер, блоговый, блогосфера, блогозапись; в-третьих, слово блог обозначает специфичное явление, которое не дублирует другие понятия и не имеет русского синонима: блог – это не средство массовой информации, потому что не подлежит регистрации в государственных органах, а является частным делом конкретного человека; это не дневник в традиционном понимании, потому что предназначен для других пользователей, а не только для самого автора; и, наконец, цель ведения блога – намеренный добровольный показ собственной жизни перед большой аудиторией – также оригинальна.

Данный пример демонстрирует одну из причин появления заимствований: заимствованное слово позволяет восполнить в лексической системе языка недостающие звенья. Это касается случаев, когда происходит заимствование слова вместе с заимствованием предмета, явления, понятия, качества, действия. Например, с появлением у нас таких реалий, как космонавт, радио, телевизор, компьютер, принтер, лазер в русский язык вошли и их наименования. Соответственно, большинство заимствований связано с развитием науки, техники, культуры, экономики. Многие из этих слов прочно входят в жизнь, а затем утрачивают свою новизну и переходят в активный словарный запас. Именно поэтому в

современном словаре закрепляются такие слова, как ноутбук, бэйдж, принтер, сканер, органайзер, тамагочи, виртуальный, киборг и т.д.

Другой языковой причиной заимствований является стремление современных носителей языка углубить, расширить представление о предмете, детализировать понятие признака посредством разграничения смысловых и функциональных оттенков. Например, для обозначения особого сорта варенья используем английское джем, для названия сорта колбасы применяем слово салями и т.д. Заимствованное слово при этом позволяет точнее выразить те или иные понятия, оттенки смысла. Так, слово ностальгия, являясь синонимом слова тоска, не передает значений этого слова в полном объеме. Ностальгия – это не просто тоска, это тоска по родине. Как видим, понятие в заимствованном слове конкретизируется, сужается и связывается только с определенной коммуникативной ситуацией.

Таким же путем закрепилось в русском языке слово презентация. Наблюдения показывают, что заимствованное слово презентация используется намного чаще, чем русские слова открытие, показ, демонстрация. Слова, несомненно, являются синонимами, но признать их абсолютными синонимами невозможно. Возникли идеографические синонимы, которые явно различаются оттенками значений: презентация новой книги ≠ открытие новой книги, пригласить на презентацию ≠ пригласить на представление. Наблюдения показывают, что семантическая структура данного слова находится в процессе становления. В словарях указывается от двух до шести значений данной лексемы. Среди них находим значения общеупотребительные: 1) ’официальное, торжественное представление вновь созданной компании, фирмы, проекта, товара общественности, потенциальным потребителям’; 2) ’информационный или рекламный инструмент, позволяющий сообщить нужную информацию об объекте презентации в удобной для получателя форме’; 3) ’набор слайдов и спецэффектов, текстовое содержимое презентации, заметки докладчика, а также раздаточный материал для аудитории, хранящиеся в одном файле’. Кроме этого, лингвистические словари включают в словарные статьи и узкоспециальные значения, например, ’представление, предъявление переводного векселя лицу, обязанному совершить платеж’. Причем случаи лингвистических ограничений в виде словарных помет до сих пор не определены. Как видим, формирование семантической структуры слова не закончено.

Процесс конкуренции между исконно русским и заимствованным словом известен в истории русского языка с давних пор. В свое время пуристами (А.С. Шишковым, В.И. Далем) предлагалось множество вариантов замены иноязычных слов русскими лексическими единицами: калоша – мокроступ, фонтан – водомет, горизонт – окоём, эгоизм – ячество, тротуар – топталище, бильярд – шаротык. В результате языкового соперничества победа в историческом развитии языка была одержана не русскими словами. Такие же замены предлагаются и современными «любителями языка», которые иронизируют, ёрничают по поводу импортозамещения нерусских слов: менеджер по продажам – втюхиватель по продажам; кредитка – кабальник; банкомат – деньгоплюв; селфи – себяфотка и т.д. Безусловно, закрепление слова в языке или его отторжение зависит от многих факторов, как экстралингвистического, так и лингвистического характера.

Актуальной для современной языковой ситуации является и давно наметившаяся тенденция к замене описательного наименования однословным заимствованным эквивалентом. Сравним: круиз вместо путешествие на пароходе или теплоходе; мотель вместо гостиница для автотуристов;турне вместо путешествие по круговому маршруту;снайпер вместо меткий стрелок и т.д. Этот процесс поддерживается и тенденцией к созданию международных терминов, единых наименований, и стремлением носителей языка к краткости, лаконичности наименований. В связи с этим закрепляются в языке такие краткие по сравнению с русским вариантом лексемы, как секонд-хенд; инаугурация; шоу-рум, заменяющие обороты одежда, бывшая в употреблении; церемония вступления в должность президента страны; выставочный зал для показа образцов товаров.

Отмечается в современной коммуникации и активизация процесса наращивания потенциала заимствованных слов определенной словообразовательной модели: например, заимствованные в XIX в. русским языком из английского слова джентльмен и полисмен в XX в. образовали целый ряд: спортсмен, рекордсмен, яхтсмен, конгрессмен и др. Ранее заимствованное слово сэндвич позволило выстроить ряд слов, которые конкретизируют значение этого слова – гамбургер, фишбургер, чизбургер, чикенбургер. Суффикс -ИНГ, имеющий четкую выделяемость и значение как в английском, так и в русском языках, стал основой создания большого количе-

ства слов: маркетинг, киднэппинг, кикбоксинг, боулинг, лизинг, шопинг. Структурный элемент слова –мейкер со значением лица, совершающего действие, послужил производящей основой для таких слов, как имиджмейкер, клипмейкер, ньюсмейкер, битмейкер. При образовании подобных слов в языке зачастую происходит семантическое и функциональное размежевание между старым и новым, что позволяет деятелям культуры, искусства вносить оттенок уничижительности в такие новые слова: «Многих современных композиторов нельзя назвать композиторами. Для обозначения их профессии надо употреблять слово хитмейкеры» (М. Дунаевский).

Наблюдения над речью современников показывают, что данный процесс привел к появлению довольно серьезных проблем в современном коммуникативном пространстве.

Одна из них – яркое противоположение литературного языка другим видам общенационального русского языка. Иноязычные нововведения живут зачастую лишь в литературном языке: публицистической речи, в политических выступлениях, в научных кругах. Большей части людей в бытовом общении они незнакомы. Так, проведенные нами лингвистические эксперименты показали, что более 80% студентов слабо представляют себе значения таких, например, слов, как конфронтация, дилемма, реноме, релевантный, имплицитный. Несмотря на то, что молодые люди активно изучают английский язык, их сознание зачастую не становится полилингвистическим, они не проводят параллели между языками, не видят соотносительных пар слов, не реагируют на семантические сдвиги и оттенки значений. Поэтому можно сделать вывод, что большинство заимствований остается на сегодняшний день в пассивном словаре языка.

Другая проблема, связанная с заимствованиями, названа в научной литературе проблемой семантической неопределенности, семантической редукции. Использование некоторых заимствованных слов приводит к затушевыванию отдельных семантических признаков, и появляются слова с пониженным уровнем конкретности, семантически неопределенные. Заметим, что, кроме собственно понятийной неопределенности, зачастую имеется тенденция употребления слов с расплывчатой денотативной семантикой с целью манипулирования словом. Приведем пример: студент, получивший диплом об окончании высшего учебного заведения, очень расстроен, потому что в его дипломе в графе квалификация написано: менеджер социально-культурной деятельности. Ход его рассуждений прост и понятен: стоило учиться 6 лет, чтобы стать менеджером, ведь сегодня менеджером называют рекламного или страхового агента, поставщика и даже продавца. Между тем, менеджер – это управленец или хозяйственный руководитель предприятия.

К числу потенциально манипулятивных заимствованных лексических единиц можно отнести слова: модернизация, оптимизация, реструктуризация, маркетинг, бизнес-план и др. Читаем в статьях журналистов: «Кризис образовательной политики отразился и в закрытии ряда школ. Их, как сейчас выражаются, реструктуризировали»; «Когда рейдеры, серьезные ребята, сделали свое дело, наш руководитель стал готов к конструктивному диалогу».

Добавим к этому, что неуместное, неоправданное введение в речь заимствованных слов наносит большой ущерб культуре речи, ведет к речевым ошибкам и непониманию. Например, в рекламе читаем о квалитетном (а не качественном) авторемонте; юрист пишет о консалтинговой деятельности фирмы (хотя существует более понятный синоним консультативной); издательство оговаривает с автором эксклюзивное (исключительное) право на публикацию рукописи. Как видим, такое важное коммуникативное качество речи, как ясность, авторами явно игнорируется.

Грубые лексические ошибки возникают при употреблении заимствованных слов без учета их значения, что приводит к появлению нелепых фраз: «Продаем парадоксальные итальянские светильники» (реклама); «Дружная игра нашей команды не позволила шведским хоккеистам добиться успеха в дебюте матча». С употреблением заимствованных слов может быть связана и речевая избыточность. В этом случае рядом с заимствованным словом используется русское, что ведет к появлению плеоназма: праздничный гала-концерт, актуальное сообщение на злободневную тему, свободные вакансии, импортировать из-за рубежа, народная демократия,инициативное начинание, ускорить и форсировать и т.п.

Процесс заимствований зачастую связан с абсурдностью, нелогичностью использования иноязычных слов в определенных ситуациях. Обращает на себя внимание обилие англизированной транслитерированной и транскрибированной сленговой лексики: войс (Войс был молодой, звонкий, веселый), герлы, гуд, даун, дарлинг, драйв, дэнс, ивнинг, икскьюз, хаус и др.

Основы заимствованных слов активно используются для создания окказионализмов: чилдрената, даунята, дринкать,заслипать. В числе таких окказиональных слов появляются жаргонные неологизмы, образованные чаще от англицизмов посредством уподобления русским лексемам. Примерами подобной фонетической мимикрии могут являться русские лексемы емеля, мыло, образованные от английского e-mail; ваня, ванёк, ванька – от слово one (один).

Обобщая всё сказанное, можно сделать следующие выводы:

1. Современная языковая ситуация, являясь отражением кардинальных изменений во всех сферах общественной жизни: политической, социально-экономической, государственно-правовой, культурной, – отличается особой сложностью, связанной не только с количественными изменениями, демонстрирующими номинативные и коммуникативные потребности общества, но и с качественными преобразованиями, вызванными появлением нового соотношения между исконно русским и заимствованным, нормированным и ненормированным, литературным и нелитературным, старым и новым.

2. Языковое окружение современного человека содержит значительное количество иноязычных слов, освоение которых представляется неизбежным и нередко обязательным для успешной коммуникации процессом, формирующим определенные языковые приоритеты, влияющие на познавательную деятельность носителя языка и его коммуникативную компетентность, связанную с нормативным и этическим аспектом культуры речи как отдельного человека, так и общества в целом.

Литература

1 Скляревская Г.Н. Слово в меняющемся мире: русский язык начала XXI столетия: состояние, проблемы, перспективы //Исследования по славянским языкам. – Сеул, 2001. – № 6.

2 Крысин Л.П. Русское слово, своё и чужое. – М., 2004.

3 Ефименко Т.М. Роль иноязычной лексики в объективации взаимодействия картин мира: автореф. дис. ... канд. филол. наук.– М., 2009.

4 Маринова Е.В. Иноязычные слова в русской речи конца XX – начала XXI в.: проблемы освоения и функционирования: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 2008.

5 Загоровская О.В. Лексические инновации в русском языке новейшего периода. //Актуальные проблемы изучения и преподавания русского языка на рубеже XX-XXI вв. – Воронеж, 2001.

6 Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. – М., 1994.

References

1 Skljarevskaja G.N. Slovo v menjajushhemsjamire: Russkijjazyknachala XXI stoletija: sostojanie, problemy, perspektivy // Issledovanijaposlavjanskimjazykam. – Seul, 2001. – № 6.

2 Krysin L.P. Russkoeslovo, svojoichuzhoe. – M., 2004.

3 Efimenko T.M. Rol' inojazychnojleksiki v objektivaciivzaimodejstvijakartinmira: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – M., 2009.

4 Marinova E.V. Inojazychnyeslova v russkojrechikonca XX – nachala XXI v.: problemyosvoenijaifunkcionirovanija: avtoref. dis. ... d-rafilol. nauk. – M., 2008.

5 Zagorovskaja O.V. Leksicheskieinnovacii v russkomjazykenovejshegoperioda. //Aktual'nyeproblemyizuchenijaiprepodavani jarusskogojazykanarubezhe XX-XXI vv. – Voronezh, 2001.

6 Kostomarov V.G. Jazykovojvkusjepohi. Iznabljudenijnadrechevojpraktikojmass-media. – M.,1994.

ҒТАХР 16.31

Ерназарова З.Ш.,

КИМЭП университетінің профессоры, ф. ғ. д.,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: isalta_69@mail.ru

ҚАЗАҚ ШЕШЕНДІК СӨЗДЕРІНІҢ АРГУМЕНТТЕУ МОДЕЛЬДЕРІ

Қазақ халқы ертеден шешендік сөзге айрықша мән берген. Шешен билер ойды жүйелі жеткізудің, сөзді әдемі құрудың тәсілдерін жақсы білген. Оның айқын көріністерін бізге жеткен қанатты сөздерден, толғаулардан көруге болады.

Қазақ шешендері ел басқаруға, дала заңдарын құруға, дауларды шешуге, келіссөздер жүргізуге қатысқаны тарихтан белгілі. Әр халықтың әлем туралы өз көзқарасы, сонымен байланысты жинақталған білім – тәжірибесі, қалыптасқан құндылықтары бар. Ұлттық дүниетаным әлем туралы тұрақталған көзқарастардың, қағидалар мен құндылықтардың, тәжірибе мен білімнің, сенімнің жиынтығы болып табылады. Бұл, ең бірінші, адамның әлемдегі орнын, өмірінің мәнін, қоғам мен жеке тұлғаның арақатынасын анықтайтын, белгілейтін этикалық, эстетикалық ұстанымдар жиынтығы болып табылады. Шешендік сөз үлгілерінде көшпенділердің әлем туралы бай көзқарасы, дүниені тану мәдениеті бейнеленген. Дүниетаным мәдениетінде ойды негіздеу, аргумент құру, дәлелдеу әдісі үлкен маңызға ие. Өйткені аргументтеу моделі ойлау моделін бейнелейді. Шешендік сөздердегі қазақ билерінің аргументтеу тәсілдерін анықтай отырып, ұлттық дүниетанымның негізінде жатқан ойлау моделін реконструкциялауға болады.

Түйін сөздер: қазақ шешендік сөздері, шешендік дискурс, аргументтеу модельдері, ұлттық дүниетаным.

Yernazarova Z.Sh.

Models of argumentation of Kazakh oratory

In the article are defined argumentation models of oratory words, having peculiar role in the history of the Kazakh people. But there are several reasons for distinguishing the Kazakh peoples' eloquence and oratorical skill. Firstly, holders of oratory words were bi (the Kazakh orators), who having interfered in policy of leading peoples in order to harmonize relationships among individuals, between nation and nation, fulfilled the functions of a prosecutor, an advocate and an executioner. Secondly, telling to people the profoundly philosophical propaganda words and ideas about the essence of life.

In the article are defined argumentation models, lying in the structure and content of the Kazakh oratory words, which are taken as the material for a rhetorical word. In the research discourse components of the oratory words, acceptance of information by a listener, the procedure of cognition process, basic concepts of the people's national worldview are taken with due account into primary concern.

Key words: the Kazakh oratory words, oratorical discourse, argumentation models, national worldview.

Ерназарова З.Ш.

Модели аргументирования казахского ораторского искусства

Казахи издавна придавали особое значение ораторскому искусству. Наши предки умели красиво и ясно излагать свои мысли, от них до нас дошло много крылатых слов и выражений. Казахские шешены, или бии, участвовали в управлении государством, в создании сводов законов, они были и судьями, решал разные споры среди жузов и родов. У каждого народа свое мировоззрение, свой взгляд на мир. Мировоззрение представляет собой совокупность устойчивых взглядов, принципов, оценок и убеждений, определяющую отношение к окружающей действительности

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

и характеризующую видение мира в целом и место человека в этом мире. Характеризует общее понимание мира, быта, социума и индивида, его этическую и эстетическую составляющие, и роль и положение человека в объективном мире. Известно, что в ораторском искусстве основную роль играют модели аргументации. Модели аргументации отражают модели мышления. Анализируя модели аргументации казахского ораторского искусства, можно реконструировать менталитет народа, его основные жизненные ценности.

Ключевые слова: шешен, ораторский дискурс, мировоззрение кочевников, топос, модели аргументации, законы степи.

Ежелгі грек және рим шешендерінің риторика туралы еңбектерінде сөзді құрастырудың модельдерін анықтау маңызды тақырыптардың бірі болған. Осымен байланысты Аристотельдің риторикаға арнаған еңбектерінде «топос» ұғымы қолданылып, оның түрлері анықталады. Топос-адамның таным процесін модельдеудің түрі, адам танымында ақпаратты жүйелеудің, жадыда сақтаудың механизмін абстракциялау болып табылады. Топос ұғымын Протагор енгізіп, Аристотель әрі қарай дамытқан [1, 23-24].

Қазақ халқының ұлт болып қалыптасуында, мемлекетінің даму тарихында шешендік өнер ерекше орынға ие. Қазақ қоғамында сөздің орнын, халықтың пікірін өзгертуші қоғамдық күшін хандар мен ел басшыларына тура айтылған кесімді шешімдерінен, асқақтаған, шектен шыққандардың көкірегін басқан өткір сөздерінен, жүрекке сенім беріп, санаға ізгілікті дарытқан әдемі, әсерлі сөздерінен көруге болады [2, 11; 5,-15; 8, 38]. Бұл сөздердің бұлтартпас шынайлығы, ақиқатқа қайшы келмеуі салиқалы ой жүйесіне негізделген аргументтерге құрылуымен байланысты.

Ш. Уәлиханов қазақ шешендік өнерін әлем әдебиетінің жоғары деңгейімен қатар қояды: «Бии никем формально не избераются и формально никем не утверждается. Значение их основано на частном авторитете, который приобретают они так же, как в Европе поэты, ученые и адвокаты. Народ наш имеет богатую и насыщенную поэтических достоинств, замечательную литературу, более близкую к индогерманскому эпосу, чем к восточным произведениям этого рода. Наконец, что всего важнее, формы нашего общественного развития находятся в том самом безыскусственном периоде, когда они представляют наибольшую аналогию с результатами высшего культурного развития» [4, 81].

Қазақ билерінің өмірімен танысқан А. Янушкевич қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың әкесі ел басқарған Құнанбай би туралы өз жазбаларында былай деп жазады: «Кунанбай – это просто машина для говорения, часы, которые только тогда идут, когда не заведены. Как только проснется, пускает в ход свой язык и говорит неустанно, пока не заснет. Каждую минуту приходят к нему киргизы за советом, а он как оракул, который вещает со своего треножника, часто подперев бока руками; на каждое три слова цитата из шарията, а память у него такая удивительная, что все указы и распоряжения правительства приводит, будто по книжке читает [15, 181].

Қазақ шешендік өнері ел басқару, мемлекеттілікті нығайтуда халықты біріктіріп, елдің тұтастығын нығайтты. Бір ғана сөзбен дауларды ымыраға, бітіспес дұшпандықты достыққа айналдырудың құпиясы неде? Қазақ шешендері өз сөздерінде қандай сөйлеу стратегияларын жиі қолданды, дәлелді, аргументтерді қалай құрды?

Қазақ шешендік өнерінің адамзат тарихында қалыптасқан риторика өнерімен қандай ұқсастығы және қандай айырмашылықтары мен ерекшеліктері бар? Бұл сұрақтарға жауап беру арқылы ұлттық ойлаудың когнитивті моделін жаңғыртуға болады.

Аталған мәселені зерттеу үшін когнитивті лингвистика, коммуникация теориясы, дискурс теориясының негізгі ұғымдары мен ұстанымдары басшылыққа алынды. Шешендік сөз дискурсын – аргументтер лингвистикалық талдауда оны жүйелі байланыстағы бөліктердің тұтастығы ретінде қарау керек және оның өзгермелі сипатқа ие екендігін есте сақтау керек. Өйткені кез келген шешен сөздің дүниеге келуі ой, концепция, сөз мақсаты, оның бірнеше міндеттерге бөлінуі, олардың өз ішінде подтезистерге бөлінуі, сөздің сыртқа шығуы сияқты өзара байланысты компоненттерден тұрады. Сонымен қатар бұл компоненттердің мазмұны бірыңғай сипатқа ие емес. Ал шешен сөздің дискретті сипаты адамның қабылдау процесімен байланысты.

Қазақ шешен билері сөзге ежелгі грек шешендері сияқты жазбаша дайындалып, жаттамаған [2, 11]. Алайда жастайынан шешен сөздерді естіп, ауызша жаттау, ауыздан –ауызға тарату, орамды нақыл сөздерді құрудың белгілі бір

тәсілдерін меңгеруге итерген. Дегенмен шешен сөз сөйлеу адамнан кең, терең дүниетанымды, сезімталдық пен байқағыштықты, шынайы өмір құбылыстарына талдау жасап, пайымдаулар жасауды керек еткен. Ол жөнінде С. Негимов: «Әлеумет алдында ойлы сөз сөйлеу – шешеннің биік дүниетанымынан, қабілеттілігінен, өмірлік және өнерпаздық тәжірибесінен туындайды. Тізелескен дауда, ғылым-білім бәсекесінде самарқанды сапырып, алмас қылыштай жарқылдатып сөз айту – кез келген шешеннің маңдайына жазылған бақыт емес», – деп жазады [8, 116].

Шешен сөз стратегиясын анықтауда халық танымындағы тріек құндылықтарға баса назар аударған. Халық танымындағы құндылықтарды бірнеше концепцияның айналасына топтастыруға болады: толық адам, дала заңдары, әділдік, ел-жер, ағайын, намыс, батыр,би.

Қазақ халқының дүниені тану философиясы шығыстық философиядағы ең толық адам, рухани жағынан жетілген адам болу рухын қастерлеу мен зерделеу дәстүрін жалғастыра отырып, оны өзіндік мазмұнмен байытады. Көне қазақ қоғамында тұлғаға қатысты «азамат», «алаштың азаматы», «пенде», «кісілікті кісі» деген толық адам концептісін ашатын ұғымдарға ұнамсыз болып табылатын қасиеттер «менменшілдік», «өзімшілдік», «мақтаншақтық», намыссыз, жасықтық ұғымдары қарсы қойылған.[7; 9].

Қазақ шешендік сөздерін дикурс ретінде қарстырған авторлар ұжымы Ж. Смағұлова, К. Күркебаева, Ә. Жұмағұлова шешендік сөз дискурсын прагматикалық, гносеологиялық және онтологиялық аспектіде қарастырады [11, 21].

Шешендік өнердегі аргументтеу тәсілдері ойлау моделі ретінде философтарды, психологтрады, филологтарды ертеден қызықтырып келеді. Ой қалай құрылады?

Ойды құрудың универсалды моделі бар ма? Оны меңгеруге, үйренуше болады ма? Аргументті құрудың ұлттық сипаты бар ма, жоқ па деге сұрақтар ғалымдарды, шешендік өнерді меңгергісі келетіндерді талай уақыттан бері қызықтырып келеді.

Батыс риторикасындағы аргументтеу модельдерін зерттеген О.Э. Сухарева риторикада тыңдаушының аругмент қабылдауының қалыптасқан 6 моделі бар екенін айтады. Олар: (1). Тұтастық. Адам ақпаратты жүйелі байланыстағы тұтастық ретінде қабылдайды. (2) Ритм. Адам миы ритмдегі, яғни қозғалыстағы ақпараты қабылдайды. (3) Ассоциация. Айғақтардың ассоциация негізінде қабылдануы: адам таным дүниесі жаңа ақпаратты өзінде бар ақпаратпен салыстыру, қарсы қою, дәлдігін айқындау арқылы қабылдайды. (4) Жіктелім. Талдау, салыстыру негізінде ақпараттарды топтастыру арқылы қабылдау. (5) Абстракциялау. Ақпаратты маңыздылығына қарай жалпылау, негізгі және көмекші белгілерді анықтау, жалпылау. (6) Иерархия. Ақпараттар арасындағы бүтін-бөлшектік байланысты, қарым-қатынасты анықтау. [13, 13]. Әр халықтың аргументті құрудағы ерекшеліктері туралы Н.И. Рец, А.Н. Барановтың зерттеулерінде ұлттық дүниетанымын концептілерінің аргумент құруда негіз шешуші қызмет атқаратыны айтылады [10; 2]. Осы аталған теорияны қазақ шешендік өнеріне қолданып көрелік.

Қазақ шешендік сөздерінде қабылдаудың ақпаратты жалпы тұтастық сипатта – әлем –табиғат-адам – арасындағы өзара байланыс түрінде беру арқылы тыңдаушыны сендіру, халық танымында бар құндылықтармен ассоциациялық байланыс орнату арқылы сендіру, жеке мен жалпы арасындағы жалпы байланысты көрсету арқылы сендіруге құрылған сөз модельдері көп кездеседі.

1.Адам танымында ақпаратты ассоциациялық салыстыру, қарсы қою моделіне құрылған аргумент үліглері:

Атың жақсы болса,
Ер жігіттің пырағы,
Балаң жақсы болса,
Жан мен тәннің шырағы.
Қызың жақсы болса,
Жайқалып өскен құрағы.
Әйелің жақсы болса,
Бірінші – иманың,
Екінші – жиғаның,
Үшінші – ырысыңның тұрағы
Толе би [6, 193].

2. Әлемдегі барлық нәрсе өзара байланысты, адам – табиғаттың бөлшегі, табиғат пен адам арасындағы алдыңғысы соңғысына бағынатын тәуелділік бар деген дүние туралы көзқарас шешендік сөзде сендірудің бір тәсілі ретінде қолданылған. Сөз тақырыбын ашу, мәселені анықтауда, көңіл аударуда табиғат құбылыстарын қатар алып ұсыну тыңдаушыны иландыру , айтылған ойды мақұлдату қазақ шешендік сөздерінің басты ерекшелігі деп айтуға болады.

Мысалы, *Абылайханның сұрау салуы*

Бір күні Абылайхан қарамына көз тойған, үш жүзден озған, әлемнен озған ала аяқ билері бас қосып отырғанда, айтыпты:

– Дүниеде тозбайтұғын нәрсе бар ма, өлмейтұғын жан бар ма? Тозбайтұғын не нәрсе? Осыны тауып беріңдер де, менен қалағандарыңды алыңдар.

Сонда түбі-тегі қыпшақ Таймас-Жуас орнынан ұшып тұрып, Абылайханның алдына барып жүгініп сөйлейді. Алдияр тақсыр, бұлардың бәрінің айтып тұрғаны тозатұғын нәрселер. Тозбасты ұста соқпайды,Өлместі құдай жаратпаған демеді ме? Құдай дескен құда болады, құшақтасқан дос болады. Дос болғанда, бірінен –бірі жүйрік ат алады, қыран құс алады, түзу мылтық алады. Ат өледі, құс ұшады, түзу мылтық қисаяды, достық сондаймен тозады.»Төсекте басы қосылсын, Төскейде малы қосылсын» деп құда болады. Киіт саларда бір дау, мал бererде екі дау, үйге енгізерде үш дау, ұзатарда төрт дау. Осы даулардың бірде болмаса да, бірімен ол құдалық та тозады. Құдай қосқан құда емес, құшақтасқан дос емес, бірінен-бірі жан аяспайтын, көрмесе, сағынып жүретұғын бір-екі тату болады. Тозбағанда, ол екі татудың татулығы тозбайды.

Қара жердің өлгені
Қар астында қалғаны
Асқар таудың өлгені
Басын мұнар шалғаны
Аққан с удың өлгені
Мұз боп тоңып қатқаны
Ай мен күннің өлгені
Түнеріп барып батқаны
Өлмегенде не өлмейді
Ғалымның жазған хаты өлмейді.
Жақысының аты өлмейді,

дегенде естіген жандар сілтідей тұнады. Абылай хан риза болды. Қамқа тонды бас қылып, тоғыз беріпті [6,112-113]. Бұл сөзде толық адам ұғымы жақсы істер істеуші, ізденуші,әлемді танушы адамдардың бейнесі арқылы беріледі.

3. Адам өмірін табиғат құбылыстарына ұқсату, адамға таныс табиғат құбылыстарын аналогия ретінде қатар алып, ойды абстракциялау аргументтеудің тәсілі болған.

Тоғайболған тал едім.
Таяққылса, шарам не?
Айдыншалқаркөледім,
Құдыққылса, шарам не?
Жапалаққұсмақтанса,
Жардантышқаналдым дер
Жаманадаммақтанса,
Жақсыныаяғынаншалдым дер.

4.Таза логика заңдарына, бөлшектер арасындағы ұқсастықтардан жалпылықты анықтау арқылы өз ойын дәлелдеу қазақ шешендік сөздерінде жиі қолданылатын аргументтеу жолы болып табылады. Қазақ шешендік сөздері силлогизмге, таза логика заңдарына құрылған пайымдауларға құрылған. [1,350]. Пайымдаудың үш тағанды құрылымына негізделген сөздердің жазылмаған дала заңдарына негізделе отырып, тыңдаушыны сендіруге, ойды логика заңдарына сай дәлелдеуге құрылған. Мысалы:*Қара қазаққа хан ие, қара жерге халық ие.*

Хандығыңды бер де, жерді ал. Хандығыңды қимасаң, қара жерде нең бар?

Халық арасында тараған әдет құқығын негіздеме-сілтеме ретінде алып, аргумент құру шешендік дауларда көп кездеседі.

Ұлы жүз бен кіші жүз арасында малдауы туады. Сонда дуды тыңдап отырғна Қазыбек би: – Ұлы жүзді қауға бер де малға қой, Кіші жүзді найза бер де, жауға қой. Орта жүзді қамшы бер де дауға қой,-дегені қайда? Соған қарағанда, төре беру жолы менікі емес пе? Жығылсам, алдымнан ағам бар. Сүрінсем, артымда інім бар. Билік менікі еді ғой. Мұны біреуің ауыздарыңа алмағандарың қалай?

Төле би сен атадан үлкен болып тудың.Ініңнің бір еркелігін көтеретін жөнің бар. Оны оалймай, жылқысын негеқып аласың? Уа, жарқыным, Мама би, сен атаның қара шаңырағында қалған екенсің, ағаңның көзінің тірісінде жеңгеңді неге зорлықпен әкетесің? Даугердің адалы құстай ұшатын да, арамы мұрттай ұшатын. Сен Мама би, қатыныңды қайтар, сен Төле би, жылқыны қайтар. Екі жағыңда иесіне табысы болмаған соң, екі аяқты түгіл төрт аяқты қалмасын [6, 119].

Шешендік дауда Қазыбек би ұсынған аргументті семнатикалық бөілктерге бөліп көрейік. Шешендік даудағы аргументті құру моделі:

1. Алғышарт: халық түсінігінде бар қағида ұстаным (атаңның өсиеті....).2.Байланыс (соған қарағанда); 3. Тұжырым (жол менікі емес пе?). 4. Негіздеме (алдымда ағам ....). 5. Байланыс сұрақ – қорытынды. Аргумент құрылымын анықтауда С. Тулминнің моделі негізе алынды [14, 119].

Қорыта келгенде, қазақ шешендік сөздеріндегі аргументтеу модельдері адамның жалпы дүниетаным заңдылықтарына сай индукция мен дедукцияға, соның ішінде индукцияның жекелген тәсілдері – себеп-салдарлық қатынасқа, ұқсату, аналогия заңдарына құрылған. Шещендік сөздің басты ерекшелігі ретінде

- тыңдаушыны сөзді дұрыс қабылдауға алдын ала дайындау, жалпыға ортақ таныс ақпараттар мен тұжырымдарды мақұлдату арқылы негізгі ойды беру;

- әлемді өзара байланысты тұтастық ретіне қарау, табиғат пен адам арасындағы бүтін-бөлшектік байланысты тану;

- адам тіршілігімен байланысты табиғи ортадағы таныс, бұлтартпас шындықты аргументтің айғақтары түрінде қолдану;

- сөз стратегиясын халық танымындағы құндылықтарға негіздей отырып құру;

- дала заңдарына, әдет құқығына аргументтің негіздемесі ретінде сілтеме жасау сияқты әдіс-тәсілдерін атауға болады.

Шешендік сөздер ұлттық ойлау моделінің жарқын көрінісі болып табылады. Шешендік сөздердің аргументтеу модельдерін білім беру жүйесіне енгізу жас ұрпақтың ойлау қабілетін ұлттық негізде дамытуға ықпал етеді деп есептейміз.

Әдебиеттер

1 Аристотель. Сочинения в 4 томах. – Т. 2. – М.: Мысль, 1978. – 687с.

2 Адамбаев Б. Казахское народное ораторское искусство. – Алматы: Ана тілі, 2007.

3 Баранов А.Н. Аргументация как языковой и когнитивный феномен // Речевое воздействие в сфере массовой коммуникации. – М.: Наука, 1990. – С. 40-52.

4 ВалихановЧ.Ч. Собрание сочинений в пят томах. – Том 4. – Алматы, 1985. – 450 с.

5 Қосымова Г. Шешендік өнер негіздері. – Алматы: Баянжүрек, 2007. – 295 б.

6 Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. – Т. 6. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2005. – 394 с.

7 Нысанбаев А. Қазақстандық философия: өткені, бүгіні, ертеңі /»Айқын» газеті, 2013 жыл, 25 қыркүйек.

8 Негимов С. Шешендік өнер Алматы, 1997. – 203 б

9 Оразбаева А. Қазаққа тән құқық мәдениетінің қайнары: ұлт тағдырындағы билер институтының бастауы турасында / Оразбаева А. // Егемен Қазақстан. – 1998. – С. 9 қазан.

10 Рец Н.И. Типичные структуры аргументирования в русском и чувашском языках / Вестник Чувашского университета. – Выпуск № 1. – 2013. – С. 159-161.

11 Смағұлова Г., Күркебаев К., Жұмағұлова Ә. Шешендік сөздер дискурс. – Алматы: ҚазҰУ, 2012. – 184 б.

12 Сопер П.Л. Основы искусства речи. – М.: Феникс, 2006. – 448 с.

13 Сухарева О.Э. Западная риторическая традиция и проблема убедительности монолога. – АКД, Ижевск, 2010. – 21 с.

14 Тулмин Ст. Человеческое понимание. – М.: Прогресс, 1984. – 327 с.

15 Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским сипеям. – Казахстан, 1966. – С.184.

References

1 Aristotel'. Sochineniya v 4 tomakh. – T. 2. – M.: Mysl', 1978. – 687s.

2 Adambayev B. Kazakhskoye narodnoye oratorskoye iskusstvo. – Almaty: Ana tílí, 2007.

3 Baranov A.N. Argumentatsiya kak yazykovoy i kognitivnyy fenomen // Rechevoye vozdeystviye v sfere massovoy kommunikatsii. – M.: Nauka, 1990. – S. 40-52.

4 ValikhanovCH.CH. Sobraniye sochineniy v pyat tomakh. – Tom 4. – Almaty, 1985. – 450 s.

5 K¸osymova G. Sheshendík өner negízderí. – Almaty: Bayanzhүrek, 2007. – 295 b.

6 Məshhүr-ZHүsíp Kөpeyұly. Shyġarmalary. – T. 6. – Pavlodar: «EKO» ĠӨF, 2005. – 394 s.

7 Nysanbayev A. K¸azak¸standyk¸ filosofiya: өtkení, bүgíní, yertеңí /»Ayk¸yn» gazetí, 2013 zhyl, 25 k¸yrkүyyek.

8 Negimov S. Sheshendík өner Almaty, 1997. – 203 b

9 Orazbayeva A. K¸azak¸k¸a tən k¸ұk¸yk¸ mədeniyetíníң k¸aynary: ұlt taġdyryndaġy biler institutynyң bastauy turasynda / Orazbayeva A. // Yegemen K¸azak¸stan. – 1998. – S. 9 k¸azan.

10 Rets N.I. Tipichnyye struktury argumentirovaniya v russkom i chuvashskom yazykakh / Vestnik Chuvashskogo universiteta. – Vypusk № 1. – 2013. – S. 159-161.

11 Smaġұlova G., Kүrkebayev K., ZHұmaġұlova Ә. Sheshendík sөzder diskurs. – Almaty: K¸azҰU, 2012. – 184 b.

12 Soper P.L. Osnovy iskusstva rechi. – M.: Feniks, 2006. – 448 s.

13 Sukhareva O.E. Zapadnaya ritoricheskaya traditsiya i problema ubeditel'nosti monologa. – AKD, Izhevsk, 2010. – 21 s.

14 Tulmin St. Chelovecheskoye ponimaniye. – M.: Progress, 1984. – 327 s.

15 Yanushkevich A. Dnevniki i pis'ma iz puteshestviya po kazakhskim sipeyam. – Kazakhstan, 1966. – S.184.

ҒТАХР 16.21.33

Иманалиева Ғ.Қ.[1], Ешимов М.П.[2], Ермагулова А.А.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]доценті, ф. ғ. к., [2]аға оқытушысы, ф. ғ. к., [3]II курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: kafinos2016@gmail.com

ҚАЛИХАН ЫСҚАҚ ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ («КЕЛМЕС КҮНДЕР ЕЛЕСІ» РОМАН-ЭССЕ) КЕЙІПКЕРЛЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ КҮЙІ

Мақалада қаламгер Қалихан Ысқақ шығармасындағы («Келмес күндер елесі» роман-эссе) кейіпкерлердің эмоционалдық күйінің берілу жолдары қарастырылады. Көркем шығармадағы адамның эмоциялық көңіл-күйін, ішкі эмоциясын білдіретін сөздердің табиғаттағы қандай да бір затқа теңеліп қолданылу ерекшелігі мен көркемдік сипаты көрсетіледі.

Автор шығармасында сезімнің, еріктің қатысуы негізінде тілдің көркемдеуші құралы арқылы бейнеленетін сөздерді кейіпкердің тілімен шебер береді. Сонымен бірге, экспрессивтілік белгілі бір тіл бірліктерінің қызметін белсендіру арқылы сөйлеушінің психикалық жай-күйін айқын көрсетіп, сөздің әсер ету әлеуетін арттырады.

Автор шығармасынан адамның кейбір дене мүшесінің қимыл-қалпын білдіретін лексика-семантикалық топтарды және бір нәрсеге теңеу арқылы еркелете қолданылатын эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтарын көруге болады.

Түйін сөздер: эмоциялық, кейіпкер тілі, бейвербалды амал, экспрессия, бағалауыштық.

Imanalieva F.Q., Eshimov M.P., Ermagulova A.A.

Emotional state of characters in the works Qalihan Ysqaq («Kelmes kynder elesi» roman-essay)

The article discusses ways of expressing the emotional state of the characters in the works QalihanYsqaq («Келмес күндер елесі» novel-essay). It is a question of comparing the features of the emotional state of the person and the inner emotions with natural phenomena in the artistic character. The author in his work conveys a sense of the person in the language of the character.At the same time, by using expressive words clearly shows the mental state of human and the influence of words. The author in his work uses several types of lexical-semantic groups: lexical-semantic group of words physical movements; emotional lexical and semantic word used by the character.

Key words: emotional, character, language, non-verbal way the expression is evaluated.

Иманалиева Ғ.Қ., Ешимов М.П., Ермагулова А.А.

Эмоциональные состояния персонажей в творчестве Қалихан Ысқақ («Келмес күндер елесі» роман-эссе)

В статье рассматривается способы выражения эмоционального состояния персонажей в творчестве Қалихан Ысқақ («Келмес күндер елесі» роман-эссе). Идет речь об особенностях сравнения эмоционального состояния человека с природными явлениями в художественном характере. Автор в своей работе чувство человека передает на языке персонажа. В то же время, с помощью экспрессивных слов ясно показывает психического состояния человека и влияние слов. Автор в своей работе использует несколько видов лексика-семантических групп: лексическа-семантическая группа слов физических движений; эмоциональные лексические и семантические слова используемые персонажем.

Ключевые слова: эмоциональный, характер, язык, невербальная путь, выражение оценивается.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Қаламгердің көркем шығармасы мен кейіпкерлер тілінің қарым-қатынастағы бейвербалды амалдардан тұратындығы сөзсіз. Шығармада кейіпкерлердің эмоциясы қарым-қатынастағы бейвербалды амалдардан тек қана сөйлесушілердің не айтып, нені мезгеп тұрғанын ғана емес, сонымен бірге олардың жасаған әрбір қимылдары мен іс-әрекеттерінен, ым-ишараларынан көңіл-күйінің қандай күйде, жағдайда екенін, яғни оның ашулы, қуанышты, жақтырғандығы мен жақтырмағандығын, ұялғанын, қайғылы екенін білуге болады. Адам баласы табиғи жолмен берілген мұндай табиғи қасиеттерді жасыра алмайды, қанша жасырмақ болғанымен оның астарында табиғи қасиеті жатады. Мысалы, қуаныштан жүрегі жарылайын деп тұрған адам өз қуанышын қанша жасырғанымен, оның от шашып, сәулеленіп тұрған жанарынан бәрібір қуаныш ізін байқауға болады. Ал қалған эмоцияға байланысты бейвербалды амалдар да осылай.

Сыртқы дүние заттары мен құбылыстар адамның қажеттеріне сәйкес келу-келмеуінің нәтижесінде пайда болып отыратын психикалық үрдістердің түрін сезім деп атайды. Көптеген ұнамды және ұнамсыз сезімдерді туғызып жек көрушілік, шошыну, абыржу, наздану т.б. осындай сезімдер мен эмоциялардың сан алуан түрлері күнделікті тұрмыста адам бойынан көрініс тауып отыратыны белгілі. Сезімдер мен эмоциялардың адамның практикалық әрекетінде алатын орны зор.

Жағымды эмоциялық көңіл-күй барынша өнімді жұмыс істеуге жағдай жасайды, ол адамға «кереметтей күш-қуат» береді, мұндайда адам ешбір шаршап-шалдығу дегенді білмейді. Адамның жан-дүниесінің шарықтап жан-жақты жетілуінің қажетті шартты сезімдерінің байлығы. Сезімнің қораш, солғын болуы адам өмірін де күңгірт, мардымсыз етіп жібереді.

Көптеген ғалымдар өз ғылыми зерттеулерінде бейвербалды компоненттердің эмоцияға тәуелді болуына байланысты эмоцияларды төмендегіше бөледі: позитивті, яғни жағымды эмоциялар (күлу, сыпайы түрде сөйлеу т.б.), негативті-агрессивтік (ашулана сөйлеу) және қорқу, депрессия қалыбын танытатын негативті-астеникалық (көз қырын тайдыру, жылау т.б.). Ол осы аталған топтарды пайызға шағып, олардың қолданысына көңіл аударған. Ғалымның есептеуі бойынша негативті-астеникалық бейвербалды амалдар 28,5%-ға, позитивті бейвербалды амалдар 22,8%-ға, нейтралды бейвербалды амалдар 34,2%-ға, негативті-агрессивтік бейвербалды амалдар 44,5%-ға жеткен.Осы айтылған эмоциялардың барлығына ортақ басты бір ерекшелігі оларда әр түрлі мәнерлі қозғалыстардың болып отыратындығында.

Эмоция сөзінің шығу төркіні латын тіліндегі «emoure» етістігі арқылы жасалған. Бұл толқыту (возбуждать, волновать) деген ұғымды білдіреді. Сөз сөйлеушінің ойымен қатар, оның әр түрлі психикалық толқуларын білдіреді. Эмоцияның қазақша мағынасы толқу, қуаныш белгісі деген ұғымды білдіреді.

Эмоция деп айналадағы жағымсыз қатынастың сәулеленуін айтамыз. Эмоциялар дүниедегі шындықтың жүйкеде сәулеленуінің айрықша бір түрі. Эмоция адамның сыртқы келбеті, бет әлпеті, дауысы арқылы айқын көрінеді. Сезім жалпы көңіл-күйді, ал эмоция сол көңіл-күйдің белгілі бір жағдайға қатты әсерленуін білдіреді. Әрине, адамдардың эмоциялары бірдей болмайды, себебі олардың айналасындағы зат, құбылыстарға қатысы бірдей емес. Әр адамның мінезіне, олардың басынан кешкен тәжірибесіне қарай сыртқы дүниенің әсеріне жауап қайтаруы түрліше болады. Адам эмоцияларының бір-бірінен айырмашылығы сезімдердің күш жағынан, әрекет ету мерзімінің уақыт мөлшері жағынан, олардың қимылдарынан, бет әлпетінен білініп, көрініп отырады. Осындай іс-әрекеттердің нәтижесінде *эмоциналдылық* терминінің аяси кеңейе түседі.

Проза мен поэтикаға байланысты бірқатар еңбектерде *эмоционалдылық* пен *экспрессия* ұғымдары синонимдернемесе фразеологиялық бірліктердің функционалды-стилистикалық сипаты мен сөйлем семантикасына қатысты тепе-тең шамаларретінде қарастырылып келсе, ауызекі сөйлеу т.б. семантикалық қолданыстарды талдау барысында *эмоционалдылық* пен *бағалауыштық* бірліктер біртұтас бірліктесөз етіледі. Ал эмоция ұғымын кең мағынада түсінетін ғалымдар *эмоционалдылық* категориясының ұғымына адам эмоциясын сипаттау және білдіру мақсатында қолданылатын бүкіл тілдік амалдардың жиынтығын жатқызады. Эмоционалдылық категориясына қатысты бірқатар еңбектерді шолу барысында аталмыш бірліктің шекарасы мен құрамы төменгідей жүйелілікте көрініс тапқанын көруге болады:

1. Белгілі бір эмоцияны, сезімді, көңіл-күйді білдіретін сөздер (*қуаныш, мұң, жақсы көру, қорқыныш* т.б.).

2. Белгілі бір нәрсеге немесе құбылысқа деген жеке-дара субъекттіңнемесе қоғамның қатынасын білдіретін эмоционалды-бағалауыш-

тық лексика (*жауыз, тамаша, жақсы, жаман, сарań* т.б.).

3. Еркелету, қомсыну, үлкейту, кішірейту белгілерін білдіретін жұрнақтар арқылы жасалған сөздер (*апатай, балақай, жігітсымақ, байеке* т.б.).

4. Эмоционалды және экспрессивті бояулы тура мағынасындағы сөздер(синонимдер, омонимдер, антонимдер, варваризмдер, архаизмдер) және ауыс мағына негізіндегі эмоциялы сөздер (метафора, эвфемизм, эпитет, теңеу, мысқыл).

5. Белгілі бір затқа, құбылысқа, іс-әрекетке, күй-жағдайға тән белгініңең жоғарғы дәрежесін білдіретін күшейткіш сөздер (*нөсер, қарқылдап күлу, тарс ете қалу*).

Көптеген жағдайда ғалымдар тарапынан осы эмоционалдық бірліктер сөз етілгенде, экспрессия категориясы да назардан тыс қалмайды. Аталмыш категорияларды тануға бағытталған еңбектерде «эмоционалдылық» және «экспрессия» деген терминдермен қатар, «эмоционалды-экспрессивтік», «экспрессивтік-эмоционалды» деген терминдер де ұшырасады. Ауызекі қолданыстағы экспрессивті лексиканы арнайы зерттеген ғалым Н. Лукьянова«Экспрессивная лексика разговорного употребления: проблемы семантики» (1986 г.) атты еңбегінде былай деп жазады: «Если принять в качестве исходного тезис о том, что экспрессивная функция связана с выражением эмоций и чувств, то необходимо принять и второй постулат, логический вытекающий из первого. Экспрессивные лексические единицы, выражая эмоции говорящих лиц, являются эмоциональными» [1, 22]. Дегенмен, әрі қарай нақты деректерді келтіре отыра, ол барлық экспрессивтік бірліктер эмоционалды бола бермейтіндігін баса айтады.

Экспрессивтіліккатегориясытілбірліктерінің экспрессивтік стилистикалық қызметін анықтауда басшылыққа алынатын негізгі ұғым болып табылады. Ол – тіл бірліктерінің коммуникативтік мақсат-міндеттен туындайтын белгілерінің стилистикалық жиынтығы. Экспрессивтілік белгілі бір тіл бірліктерінің қызметін белсендіру арқылы сөйлеушінің психикалық жай-күйін айқын көрсетіп, сөздің әсер ету әлеуетін арттырады. Экспрессивтілік тілде эмоционалды, бағалауыштық, қарқындылық, көркемдеуіштік тағы басқа мағыналық элементтердің интегративтік жиынтығы болып, ол нақты контексте жүзеге асып, контексте түсіндірілетіндіктен, ол көпқырлы, күрделі құбылыс болып табылады.

Қазақ тілінде эмоционалды сөздерді қимылды, қимылдың санын, заттың атауын, санын білдіретін және адамның көңіл-күйіне байланысты шыққан сөздер деп, лексика-семантикалық топқа бөліп, одан әрі іштей бірнеше айырушы (диференциалды) семаларға жіктеп қарауға болады. Қимылдың білдіретін эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтары.

Қимыл-қалпын білдіретін эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтары. Қаламгер жазушының шығармаларында кездесетін эмоционалды сөздердің өзін жалпы адамға қатыстылығы, жан-жануарларға қатысты деп жалпылап және олардың кейбір дене мүшесінің қимыл-қалпын білдіретіндер деп жалқылап іштей шағын екі топқа жіктеп қараймыз. Адамға қатысты:*бұраңда, бұрти, бұртаңда, қипақта, қопаңда, мелши, салбыра, шалжи, шошаңда* т.б. Мысалы: – Мұқтар үккен масағын шала қуырып қара бақырдың бұрқ етуін аңдып *бұртиып* отыр [5, 69]. Мұқтар дүмбілез егінді жұлдың деп ұрсады-ау деген қауыппен *қипақтап* біраз тұрды да Бөкемнің жүзіне күлкі үйрілген соң ыржалақтап қосқа жүгірді. Ыстық сүт пен дүмбіл бидайды көргенде: – Бәсе, Бекбау тұқымы екенің рас болса, ұрлықсыз жүрмесең керек еді, – деп Бөкем аспазымыздың қолының пысықтығын да *қағыта* кетті. – Қара қостан дәм татпай кетем бе деп қорқып едім. – Сосын бізбен қатар отырып бидайға қолын созды, темір күрекшеге құйып берген сүттен де тартынған жоқ. Жаратқан сопақша бетіне шақтап қана жаспырған қапталы қушықтау жарғақ мұрынның жотасына*салбырап* шық жинала бастаған екен, дүмбіл бидай, ыстық сүт бастыққа да жағатын тәрізді [5, 72].

Адамның кейбір дене мүшесінің қимыл-қалпын білдіретін лексика-семантикалық топтар: *бұлтың, шұнти былғаң, қылжаң*т.б. Мысалы: – Қарағай мен шырша ымыртта ғана, жел тұрмаса да үн қатады, қыр астынан жеткен сыбызғы сазындай мұңға бөлейтін тәтті бір сыңсу. – Темен...Еркелету ме, әлде еріншектік пе, адам атын ауыз толтырып ежіктеп жатпай жармысынан кесіп тастап *шұнтита* салатын әдетіміз бар. Темірбекті – Темен, Қажыбекті – Қажөк, Әділбекті – Әлөк, Болатбекті – Болаш, Мырзакелдіні – Мырзөк, тіпті шал екеш Құмарбек те Кәмөк атанып, толық есімін жаназасында ғана естіп кетті, жеңгеміз Күлпашты – Күпай дй салатынбыз... Айта берсек Береговой атанған да бар. Космонавт болсын деп сәбиге әдейі қойған ба десем, бұл да *қылжақ* есім боп шықты [5, 137].

Еркелету мәнінде қолданылатын эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық топтары.

Олардың мағынасына қарай іштей бірнеше лексика-семантикалық топтарға бөлуге болады.

Бір нәрсеге теңеу арқылы еркелете қолданылатын эмоционалды сөздердің лексика-семантикалық таптары:*адалым-ай, айбарым, айдарлым, айым, алақайым, алтыным, аңқауым-ай, арысым, аспаным, балапаным, жаным, жарқыным, жарығым, жарықтығым, жолбарысым, көгершінім, көлеңкем, күнім, қалқам, қалқатайым, қалқаш, қанатым-ай, қарағым, қарашығым, қозым, қорғаным-ай, қошақаным, құлыным, қымбаттым, періштем-ау, сабазым, сәулем, тарланым-ай, шүкірім, шырағым, шыбыным, шырайлым, шырақтарым т.*б. Мысалы: – Жылап-еңіреп жөнелген жігіт қатынын тірі көргенде жүрегі орнына түсіп, қуанғанынан: – Айналдым! Аю таласа таласын, қайнағаннан аман қалғаның қандай жақсы болған!-депті [5, 188]. – Құлыным,тұра ғой, ел көшіп кетті, сен жұртта қалдың,-деген апамның дауысын естіп көзімді ашып алғанда Асылбек ағам есіктен кіріп келе жатыр екен [5, 227]. Экзаменатор қасындағы қара жігітке қырсықты ма, қалған екі сұрағымды айтқызбай «Емтихан пашпыртына» «Отлично» деген бағаны қойып берді де тағы да көзіме қадалып отырып: – Айналайын, қалған сынақтардан құлап қалып жүрме, сен оқитын бала екенсің, – деді [5, 246]. – Қайным-ау, мен сені әлі күтіп жүрмін ғой, қашан аласың? – дегенде кірерге тесік таппай, Түрленбай ағамның алдында кінәлі болған адамдай бетіне қарай алмай, ақ тер, көк терге түсетін едім... [5, 257]. – Қарағым-ай, саған қимай жүргенде жеңгеңді алланың өзі алып кетті ғой! – деп кемсеңдеп жылады...[5, 257].

Бұл келтірілген мысалдардағы сөздер табиғаттағы қандай да бір затқа теңей қолданылып, адамның ішкі эмоциясын білдіріп тұр.

Қорыта келгенде, эмоционалды (эмотив-экспрессив) сөздердің категорияларын адамның қоршаған болмысқа деген әртүрлі көңіл-күйін, сезімін білдіретін сөздер – «эмотив» сөздер деп, адамның қоршаған ортаға деген әртүрлі әсерін білдіретін эмоцияның (кейде олар қатыспайды), сезімнің, еріктің қатысуы негізінде тілдің көркемдеуші құралы арқылы бейнеленетін сөздер – «экспрессив» сөздер деп анықтаймыз. Сондай-ақ,экспрессивтілік белгілі бір тіл бірліктерінің қызметін белсендіру арқылы сөйлеушінің психикалық жай-күйін айқын көрсетіп, сөздің әсер ету әлеуетін арттырады. Экспрессивтілік тілде эмоционалды, бағалауыштық, қарқындылық, көркемдеуіштік тағы басқа мағыналық элементтердің интегративтік жиынтығы болып, ол нақты контексте жүзеге асырылады.

Әдебиеттер

1 Лукянова Н.А. О термине экспрессив и о функциях экспрессивов русского языка // Актуальные проблемы лексикологии и словооброзования. Сборник научных трудов. – Аып. XI. – Новосибирск, НГУ, 1980.
2 Джунисбеков А. Гласные казахского языка. – Алма-Ата, 1972.
3 Досқараев Ж. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері. II бөлім (лексика). – Алматы, 1955.
4 Есенов Қ. Қазіргі қазақ тіліндегі шартты және қарсылықты бағыныңқы сөйлемдер. – Алматы,1969.
5 Ысқақ Қ. Келмес күндер елесі. Роман-эссе. – Ана тілі, 2013.

References

1 Lukyanova N.A. O termine ehkspressiv i o funkciyah ehkspressivov russkogo yazyka // Aktual'nye problemy leksikologii i slovoobrozovaniya. Sbornik nauchnyh trudov. – Ayp. HI. – Novosibirsk, NGU, 1980.
2 Dzhunisbekov A. Glasnye kazahskogo yazyka. – Alma-Ata, 1972.
3 Dosqaraev J. Qazaq tiliniñ jergilikti erekşelikteri. II bölim (leksïka). – Almatı, 1955.
4 Esenov Q. Qazirgi qazaq tilindegi şarttı jäne qarsılıqtı bağınıñqı söylemder. – Almatı, 1969.
5 Isqaq Q. Kelmes künder elesi. Roman-ésse. – Ana tili, 2013.

МРНТИ 19.45.11.

Итжанова Н.Б.,

преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: nazim.i.b10gmail.com

ОСКОРБЛЕНИЕ КАК РЕЧЕВОЙ АКТ АГРЕССИИ

В статье рассматриваются основные структурные компоненты и разновидности оскорблений, имеющие различную языковую структуру в восклицательных и побудительных предложениях. Автор уделяет внимание тому, что оскорбление является единственным исследованным речевым жанром, имеющим прямое отношение к речевой агрессии. Также в статье выявляются наиболее распространенные формы оскорблений по отношению к адресату и их воздействию на него. Таким образом, оскорбление является оценочным речевым жанром, коммуникативная цель которых – «изменить самочувствие участников общения, соотнося их поступки, качества и все другие манифестации с принятой в данном обществе шкалой ценностей».

Ключевые слова: оскорбление, речевой акт, речевой жанр, агрессия, структурная формула, разновидность.

Itzhanova N.B.

Insult as a speech act of aggression

The article considers the main structural components and varieties of insults, which have a different language structure in exclamation and motivation. The author pays attention to the fact that the insult is the only investigated speech genre, directly related to verbal aggression. And also the article reveals the most common forms of insults to the addressee and their impact on him. Thus, the insult is an evaluative speech genre, the communicative goal of which is «to change the feelings of the participants in communication, correlating their actions, qualities and all other manifestations with the scale of values adopted in the society».

Key words: insult, speech act, speech genre, aggression, structural formula, variety.

Итжанова Н.Б.

Жәбірлеу агрессияның сөйлеу актісі ретінде

Бұл мақалада түрлі тілдік құрылымы бар сұраулы және бұйрықты сөйлемдердегі жәбірлеудің негізгі құрылымдық компоненттері мен өзгешеліктері қарастырылады. Автор жәбірлеудің сөйлеу агресссиясымен тікелей қатысты жалғыз зерттелген сөйлеу жанры екенін ерекше атап өтеді. Сонымен қатар мақалада көп таралған жәбірлеу формаларыныңадресатқа қатысы мен ықпалы сипатталады. Коммуникативтік мақсаты – сөйлеу актісіне қатысушылардың көңіл-күйін, олардың іс-әрекеттері мен басқа да қоғамдық құндылықтармен байланыстыр өзгерту болып табылатын жәбірлеу бағалау негізіндегі сөйлеу жанрларының бірі.

Түйін сөздер: жәбірлеу, сөйлеу акті, сөйлеу жанры, агрессия, құрылымдық формуласы, өзгешелік.

Оскорбление является одной из наиболее часто диагностируемых формречевой агрессии в социальной среде.

В большинстве случаев оскорбление реализует явную и сильно выраженную речевую агрессию, поскольку практически всегда оно воспринимается как однозначно агрессивное высказывание.

Данное положение подтверждают также определения понятия «оскорбление» в различных источниках. Например, в «Словаре русского языка» С.И. Ожегова [1, 421] оскорбить означает

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

«тяжело обидеть, крайне унизить». «Словарь синонимов русского языка» З.Е. Александровой [2, 292] также соотносит оскорбление с понятиями «обида» и «унижение». Кроме того, оскорбление является, вероятно, наиболее типичным речевым жанром, в котором употребляется инвектива.

Структурная формула оскорбления предельно проста: «Ты – Х». При этом местоимение «ты» может опускаться. Вторая часть оскорбления «Х» определяет смысловое наполнение оскорбительного высказывания: *Ты не мент, ты – мусор* (Аргументы и Факты, №7, 2010),*Не все так продажны как наш презренный президент* (Аргументы и Факты, №7, 2010), *Киевские власти в лице Порошенко и Яценюка – жалкие и слабые фигуры, нет никакого смысла принимать их всерьез, они делают только то, что им прикажут извне.* (РИА Новости, 25.03.2015), *Ангела Меркель и Франсуа Олланд поставили на Минские соглашения свой политический авторитет и, конечно, не позволят «какому-то» Порошенко портить им имидж, репутацию и бизнес с Россией* (РИА Новости, 25.03.2015).

С лексической точки зрения, это различные – обидные, неприятные для адресата – эмоционально-оценочные слова с отрицательной (в том числе, окказионально негативной) семантикой вплоть до нецензурной брани (мата). В зависимости от степени осознанности и целенаправленности агрессивного высказывания в них господствуют либо эмоциональность, либо оценка. При этом слово может употребляться как в прямом («негодяй», «подлец» и т.п.), так и в переносном (метафорическом) значении («свинья», «дуб» и т.п.).

Как правило, в одном предложении используется одно агрессивное слово, чаще всего существительное. Иногда, для усиления негатива, оно может использоваться вместе с прилагательным в роли определения – форма словосочетания («овца паршивая»; «дубина стоеросовая»; «глупая курица» и т.п.).

Кроме того, в некоторых случаях можно услышать оскорбительные восклицания*(«Марадона высунул голову из машины и заорал: «Ну ты, придурок!»* (Советский спорт, 05.21.2013); «*А вам не приходило в голову, что на противоположном берегу такие же идиоты, как вы, построят такую же дрянь, как вы, и никакого вида уже не будет?*» (Известия, 02.20.2011) и т.п.). Дополнительным дифференциальным признаком является здесь лексическая наполняемость – усилительных частиц («ну») наличие восклицательных местоимений («такой»).

Оскорбление является оценочным (по классификации Т.В. Шмелевой) речевым жанром, коммуникативная цель которых – «изменить самочувствие участников общения, соотнося их поступки, качества и все другие манифестации с принятой в данном обществе шкалой ценностей» [3, 92].

Поскольку основным жанрообразующим признаком оскорбления является фактор адресата, то в качестве коммуникативной задачи данного речевого жанра можно рассматривать изменение (в отрицательную сторону) самочувствия адресата – объекта оскорбления, понижение его социального статуса.

В качестве способов осуществления этой функции в оскорблении В.И. Жельвис выделяет следующие: простое сопоставление имени адресата с обсценными (непристойными) наименованиями («дурацкий»); метафорический перенос на адресата названия животного («козел»); обвинение в нарушении социального табу («проститутка»); употреблениесниженного вокабуляра как выразителяотрицательного отношения к адресату («харю отрастил») [4, 100].

Оскорбление является, вероятно, одним из наиболее типичных речевых жанров, которые в различных речевых ситуациях могут функционировать и как проявления агрессивного речевого поведения, и как целенаправленная речевая деятельность. На основании этого можно выделить две разновидности оскорблений, каждая из которых была тем или иным образом зафиксирована в речевом поведении говорящего:

1. Защитное оскорбление – чаще всего ответ на предшествующее проявление агрессии, своеобразная «защитная реакция». В такого рода высказывании доминирует эмоциональность («дурак», «идиот», «псих», «больной», «скотина» и т.п.) и обычно отсутствует объективная характеристика адресата. Если в нем и выражается оценка, то это скорее косвенное порицание конкретного действия или поступка адресата, а не его личности в целом. Функцией защитного оскорбления является, по определению В.И. Жельвиса «тактический выигрыш» [4, 69] – эмоциональный катарсис, выплеск негативных эмоций.

2. Намеренное оскорбление – реализует целенаправленную речевую агрессию, в отличие от защитного оскорбления, предполагает более объективную оценку внешности или качеств собеседника и, следовательно, является более действенным. Реже используются слова первой группы оскорблений («дурак», «псих», «идиот»

и т.п.). Чаще всего это слова, содержащие отрицательную характеристику или негативную оценку адресата («жирдяй», «нищий», «коротышка»). В этом случае их употребление мотивируется заключенным в таких словах очевидным для всех участников речевой ситуации явно негативным значением.

К намеренным оскорблениям можно отнести также обидные прозвища – производные от фамилий, также имеющие целью оскорбить и разозлить партнера (Путин – *«Пузырь путиномики лопнул»* (http://tengrinews.kz, 21.12.2014)).

По отношению к адресату и способу воздействия на него можно выделить следующие разновидности оскорблений:

1. Прямое – оскорбление, непосредственно воздействующее на личность адресата (*«Вы не вторая жена. Вы – содержанка!»* (365info.kz, 28.04.15), *«Иными словами вы обычная лошадь. Безмолвное животное.»* (365info.kz, 28.04.15) и т.п.). Интересную особенность таких оскорблений отмечает В.И. Жельвис: «если слово в роли оскорбления сохраняет свое лексическое значение и обладает яркой образностью, то такое оскорбление обладает большей степенью воздействия на адресата» (ср., например, прямые оскорбления «свинья» и «негодяй») [4, 39].

2. Косвенное оскорбление – можно рассматривать как смягченную разновидность этого жанра. Чаще всего это оценочное высказывание, построенное на приеме умолчания, когда оценочное слово заменяется указательным или определительным местоимениями («Сам такой»; «Это ты о себе сказал!» и т.п.). Как правило, его употребление наблюдается среди людей с достаточно высоким уровнем социализации агрессии и, соответственно, более высокой культурой речевого поведения. Использование такого оскорбления человеком, находящимся на явно низком уровне социализации речевой агрессии, является чаще эпизодическим и выполняет функцию, которую можно определить как «стратегический выигрыш» [4, 69] – бессознательное оттягивание времени на обдумывание дальнейшей речевой деятельности путем отсрочки конкретного ответа.

3. Опосредованное – косвенное, непрямое оскорбление, направленное на отдельные составляющие образа адресата – внешность, черты характера, образ жизни, принадлежащие предметы и т.п. Очень часто такие оскорбления сопутствуют враждебному замечанию. Пример – агрессивное высказывание адресанта в адрес мешающего ему товарища: «*Так что США будут властвовать над старушкой Европой, объятой страхом и религиозным противостоянием.*» (Комсомольская правда, 11.01.2015).

Оскорбления не следует путать со внешне сходными по форме и ситуациям употребления высказываниями. Основное отличие таких высказываний от оскорблений является отсутствие у говорящего агрессивного намерения и адекватное их восприятие адресатом. К подобного рода высказываниям, по нашему мнению, относятся:

а) необидные прозвища, «клички» – существуют практически в любой, даже самой высоко организованной речевой среде; эмоционально нейтральны; их употребление имеет целью не оскорбление, а называние, обозначение адресата, выявление его отличительных признаков, выделения из ряда подобных;

б) ритуальные обращения–бытуют в определенной, чаще всего замкнутой речевой среде, например, в некоторых молодежных неформальных объединениях, группировках («фашисты», «сепаратисты», «байкеры» и пр.); имеют положительные коннотации; целью таких обращений является узнавание друг другом членов данной языковой группы. Примеры: слово «москаля», которое можно употребить как оскорбление.

Литература

1 Ожегова С.И. Словарь русского языка. – М.: Оникс, Мир и Образование, 1990. − 1200 с.
2 Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка. – М.: Русский язык, 2001. – 568 с.
3 Шмелева Т.В. Модель речевого жанра // Жанры речи. − Саратов: Изд. ГосУНЦ «Колледж», 1997. − С. 88-98.
4 Жельвис В.И. Поле брани. Сквернословие как социальная проблема в языках и культурах мира. – М.: Ладомир, 1997. – 453 с.

References

1 Ojegova S.I. Slovarrusskogoyazika. – M.Oniks, Mir iObrazovanie, 1990. − 1200 s.
2 Aleksandrova Z.E. Slovarsinonimovrusskogoyazika. – M.: Russkiiyazik, 2001. – 568 s.
3 Shmeleva T.V. Model rechevogojanra. // Janrirechi. – Saratov: Izd. GosUNC «Kolledj», 1997. − S. 88-98.
4 Jelvis V.I. Pole brani. Skvernosloviekaksocialnayaproblema v yazikahikulturahmira. – M.: Ladomir, 1997. – 453 s.

ҒТАХР 16.21.51

Қожахметова Ф.Б.[1], Тұңғышбаева Ғ.Ж.[2], Абдықадырова А.Р.[3],

С. Асфендиярав атындағы Қазақ ұлттық медицина университетінің
[1]оқытушысы, ф. ғ. к., [2]аға оқытушы, ф. ғ. м., [3]аға оқытушы, п. ғ. м., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: kozhakhmetova.farida@mail.ru; galiya503@gmail.com; tauke04@mail.ru

«ҒАЛАМНЫҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІН» ЖАСАУДАҒЫ КӘСІП, ЗАТ, САН АТАУЛАРЫ МЕН КІРМЕ СӨЗДЕР ҚОЛДАНЫСЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ МӘНІ (Т. Ізтілеуов шығармашылығы бойынша)

Мақалада ғаламның тілдік бейнесін айқындауда кез-келген көркем шығармадағы дүниетанымдық тілдік бірліктердің кейіпкер образын ашуға қызмет ететініндігі туралы сөз етіледі. Адам баласы ес біле бастағаннан ақиқат өмірге бейімделуі үшін өзін қоршаған ортаның болмысы мен өмірлік тәжірибесі туралы мәдени ақпараттардың жадтағы қорын жинақтай бастайтыны, осы түрлі білімдер арқылы тұлғаның бойында ғаламның тілдік бейнесі жасалатындығы қарастырылады. Мақалада Тұрмағамбет Ізтілеуов дискурсында ғаламның тілдік бейнесін жасаушы кәсіп, зат, сан атаулары мен мамандық атаулары, ұлтаралық қатынас негізінде пайда болған кірме сөздер қолданысының танымдық мәні нақты тілдік деректермен дәйектеледі. Сонымен қатар, зерттеу жұмысымызда ақын шығармаларының тілінде дәстүрлі көркемдік тәсілдерді қалай пайдаланғаны, өз жанына жалпыхалықтық тілге қандай өзгеріс әкелгендігі қарастырылады.

Түйін сөздер: дискурс, ғаламның тілдік бейнесі, тілдік тұлға, аялық білім, лингвомәдени бірліктер, автордың прагматикалық ұстанымы.

Kozhakhmetova F.B.,Tungushbaeva G.J., Abdykadirova A.R.

Cognitive meaning of the name of the subject, profession, numbers of the formation of the language picture of the world (on the works of T. Iztileuov)

This article is devoted to study individually-authorial world perception features, reflected on the material of T.Iztileuov's fiction works. As it is generally known, the world view in the artistic text is created by language means, here it reflects the individual world view in the writer's consciousness and it is realized in the selection of elements of artistic work maintenance, language, because the question is about literary work, where language serves as a means of creation of the artistic world. It is considered, how the originality of the national picture of the world, basic features of national mentality of the Kazakh people, and also individually-authorial world view of the writer are reflected in the works of T.Iztileuov. Also language units, performing the characterizing duty, thus answering the disclosure of the image of the hero are studied in it.

Key words: linguistic picture of the world, language personality, cognitive paradigm, linguacultural, pragmatic adjustment of the author.

Кожахметова Ф.Б., Тунгушбаева Г.Ж., Абдыкадырова А.Р.

Познавательное значение названий предмета, профессии, чисел образовании языковой картины мира (по творчеству Т. Изтелеуова)

Данная статья посвящена изучению особенностей индивидуального авторского мировосприятия в художественных произведениях Т. Изтилеуова. Как известно, картина мира в художественном тексте создается языковыми средствами, при этом она отражает

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

индивидуальную картину мира в сознании писателя и воплощается в отборе элементов содержания художественного произведения, языковых средств, а также в индивидуальном использовании образных средств. В статье рассматривается индивидуально-авторская картина мира, отраженная в художественном тексте, она носит статус художественной и языковой, так как речь идет о литературном творчестве, где средством создания художественного мира служит язык. Основываясь на этом, на языке Т.Изтилеуова отражается познавательный аспект вводных слов и наименование специальностей, цифр и предметов в языковой картине мира. Также рассмотрено, каким образом в художественной картине мира произведений отражаются своеобразие национальной картины мира, основные черты национального менталитета казахского народа, а также индивидуально-авторское мировоззрение писателя.

Ключевые слова: дискурс, языковая картина мира, языковая личность, лингвокультуремы, фоновое знание, прагматическая установка автора.

Ғаламның тілдік бейнесін айқындауда кезкелген көркем шығармадағы дүниетанымдық тілдік бірліктердің кейіпкер образын ашуға қызмет ететініндігі заңды құбылыс. Адам баласы ес біле бастағаннан ақиқат өмірге бейімделуі үшін өзін қоршаған ортаның болмысы мен өмірлік тәжірибесі туралы мәдени ақпараттардың жадтағы қорын жинақтай бастайды. Осы түрлі білімдер арқылы тұлғаның бойында ғаламның тілдік бейнесі жасалады.

Көркем шығарма түрлі тілдік тәсілдердің көмегі арқылы ғаламның көркем бейнесін жасайды. Оны қабылдау ақынның жеке тілдік дүниесі арқылы суреттелетін ғалам бейнесін түсінбей жүзеге аспайды. *Ғалам бейнесі* деген ұғым адамның қоршаған ғалам жайлы көзқарастарын зерттеуге құрылады. Қоршаған дүние – адам мен оның ортасының өзара байланысы, ал ғалам бейнесі – «адам мен оның ортасы жайлы ақпараттарды өңдеудің нәтижесі» [1, 16]. Ғалам бейнесі «тұрақсыз», үнемі өзгерісте болатын» құбылыс. Онда адамдардың өзара түсінісушілігін қамтамасыз ететін жалпыхалықтық элементтер бар.

Ғаламның тілдік бейнесіне «тілдің ішкі формасы, сөйлем, сөздің мағыналық жағының өзгеруі, оның ауыспалы мағынада қолданылуы, эмоционалды-экспрессивтік реңктер» және т.б. жатады.

Яғни, адамдар тілдің көмегімен өздерін қоршаған дүниеден өзге, өз танымына сәйкес ерекше дүние қалыптастырады.

Зерттеу нысанамызға алып отырған Тұрмағамбет шығармаларындағы ғаламның тілдік бейнесі ұлттық менталитеттің өзіндік ерекшелігімен айқындалады. Тілдің көркемдік-әдеби тәсілдері автордың дүниеге деген қатынасын суреттеп, ұлтымызға тән ойлау процесінің негізгі ерекшеліктерінен хабар берері хақ.

Ғаламның тілдік бейне – көріністері әр тілдің өзіне ғана тән ерекшеліктеріне, әр халықтың дүние – ғаламның түрлі түсін өзінше мүшелей тануына, ол үзіктерді өзінше бейнелеп атауына байланысты тіл көркем мәтін тілінде өзгеше болып өріледі. [2, 65]. Тілдік ұжым мүшесі – жеке адам өз тіршілігінің әр сәтін ой елегінен қайыра өткізіп, өзінше ой түйіп, қорытынды жасағанда өзі өкілі болып отырған тіл иесі (халықтың/этностың) ғасырлар бойы сұрыптап жинаған білімдерінің жиынтығын санасына өлшем етеді. Ғаламның тілдік бейнесінде халықтың тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімі, жөн-жосығы сияқты ұлттық-мәдени қазыналықтары да, адамның күллі әлем, ғалам жайлы түсініктері және сол әлемнен адамның өз орнын табуға деген талпынысы да, адамдар асындағы қарым-қатынас та көрініс тауып жатады.

Демек, ғалам бейнесі мен тіл өзара күрделі қарым қатынаста болады. Тіл әр ұлттың дүниені игерудегі тәжірибесін сипаттап, бейнелеудің тәсілі қызметін атқарады. Екіншіден, бұл тәжірибе тек сипатталып қана қоймай, тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Осылайша әр елде шындық болмысты игерудің ұлттық ерекшеліктері жинақталып, тіл болмысты қабылдау, сезіну тәсілдерінің біріне айналып, сол тілде сөйлейтін ұлт өкілдерін өзара жақындастырады. Осымен байланысты ғаламның тілдік бейнесін жасауда мамандық атауларының атқаратын өзіндік ролі бар.

Қазіргі таңда қолданылатын кәсіп атауларының кейбірінің бұрын болмағанын немесе ертедегі кәсіп атауларының қазір көбіне кездеспейтінін еске алсақ, тіл мен қоғам арасындағы өзара қарым-қатынастың кәсіп атауларын білдіретін лексиканың пайда болуы немесе жоғалып кетуіне әсерін тигізетінін көруімізге болады.

Тұрмағамбет дискурсында адамдардың айналысатын кәсібінің атауларын білдіретін танымдық бірліктердің жасалуы лингвистикалық қызығушылық туғызады.

Ақын тілінде ғаламның (шындық болмыс) тілдік бейнесін жасауға ат салысатын *мирақор* «әкімдердің атын бағушы», *бекауыл* «той табақшысы», *батағөй* «бата беруші», *шоры* «қызметкер әйел, үй қызметшісі», *сейіс* «ат күтуші адам», *жаду* «сиқыршы, жәдігөй», *дарға* керуен басы», *шабарман, түйеші, қасапшы*, *қайықшы, бағбан, үкама* «балшы», *мірғазап* «жазалаушы», *сардар* «әскерді бақылаушы бастық», *бажақ* «жол бастаушы», *баяр* «қожа, басқарушы», *қазы* «үкім, билік шығарушы», *найып* «мұрагер», *тубегі* «ту ұстаушы әскери басшы», *сопасалар* «әскери қолбасшы», *атар* «атарман» т.б. лингвокультуремалары жаугершілік заманнан мағлұмат береді және мал шаруашылығымен айналысқан ұлт тұрмысында кездесетін кәсіп атауларын білдіреді. Олар нетізінен түбірге -шы, -ші, -қор, -гер жұрнақтарының жалгануы арқылы жасалып тұрғаны байқалады.

Мысалы, ақын шығармаларында кездесетін араб, парсы тілдерінен енген сөздер де ғалам бейнесін жасауға ат салысады. Қолданылу тұрғысынан Тұрмағамбет лексиконындағы ең жиі қолданылатын тегі жағынан парсы-ирандық, бірақ әбден сіңісіп, қазақтың төл сөзі болып кеткен *амал, бақ, зейін, ақыл, дәурен, айбат, дүние, сабыр, мәртебе, ықпал, ілім, талап, ырыс, ниет*, *ой, қадір, уағда*, *өсиет*, *қанағат*, *дәулет*, *қаһар*, *қасірет, уайым*, *қайғы, үкім, қаза, ажал, зұлмат, қиянат, пейіл*, *асылық, ізет*, *мирас, ықылас, қуат* төрізді абстракт ұғым атаулары және *-лық, -шылық* жұрнақтары арқылы араб-парсы түбірлерінен жасалған *зұлымдық, аманшылық, заманшылық, жарамшылық, жаманшылық, адалшылық, табаршылық, мақтаншылық, қараншылық, ақылшылық, алаңшылық, әділеттік*, *адамдық* тәрізді сөздер мен сын-сипатты білдіретін *арам, қас, абзал, сабырды, бапты, жігерлі* т.б., сондай-ақ оқу мәдениет саласына қатысты *хат, қалам, медресе, нақылият*, *насихат*, *ғалым, ілім, бәйіт*, *дастан* тәрізді адамды сан алуан жақтан бейнелейтін сөздерді де Тұрмағамбет әр түрлі мақсатпен еркін және жиі қолданған. Себебі бұлар халық тіліне Абай, Тұрмағамбет тектес тілдік тұлғалардың танымдық, шығармашылық, мұрасы негізінде еніп, поэтикалық, стилистикалық тұрғыдан мәнмазмұны айқындалып, жалпы тілдік қолданыс тапқан, сіңген. Бұл арада ерекше назар аударатын бір жай – шығыс текті сөздердің Тұрмағамбетте жиі қолданылуы кездейсоқ құбылыс емес.

Б.А. Серебренниковтың пікірінше, кез-келген кірме сөздің пайда болуы ғалам бейнесіндегі болып өткен немесе болып жатқан өзгерістерден хабар береді. Жаңа ұғымды басқа тілден енуіне байланысты ғалам бейнесі кеңи түседі [3, 85]. Біз де осы пікірмен келісеміз. Өйткені ақын тіліндегі кірме сөздердің ұлттық санадағы ғалам бейнесіне өзгеріс әкелмей қоймайтыны түсінікті жай. Сондықтан, кірме сөздер ғалам бейнесінің қалыптасуы мен дамуына әсер етеді. Басқа тілден сөздердің енуіне ұлтаралық мәдени және тарихи жақындасудың себеп болатыны белгілі [1, 32].

Тұрмағамбет халық тіліне енбеген, көбінесе діни мазмұнды немесе абстракт ұғым атауы болып келетін *сопы, иман*, *молда, дұға, намаз*, *зиярат*, *иншалла*, *халифат*, *хұтпа, хақ, күпірлік*, *аят-хадис*, *пәни* сияқты араб сөздерін едәуір мол қолданып, өлең тіліне таңдай білген.

Таза «қазақы» өлеңдерінде Тұрмағамбет араб және парсы сөздерін белгілібір стильдік мақсатпен әдейі таңдап алады. Мысалы: *Өтініш осылайша айтқан кезде, Қозғалтып қасқыр көңілін пәруәрдігер,* – деген өлең жолдарында *құдай*, *алла, тәңірі* деген синонимдердің біреуі де келмей, төрт буынды сирек сөз *пәруәрдігер* деген парсы тұлғасы қолданылып тұр.

Ақын тілінде құдайдың бірнеше атаулары: қазақтың исламға дейінгі жалпы түріктік *тәңірі*сі де, парсының *құдай-ы* да, арабтың *алла-сы* да, *жаппар-ы* да, *қадыр һақ-ы* да синонимдік қатар ретінде жатсынбай пайдаланылған. Ақын енді бірде:

Ұят сөз ондайынша аузыңа алма,
Ақ білед пенделердің еткен айыбын –

деп, *құдай* сөзінің орнына көп мағыналы *ақ* сөзін қолданады.

Сонымен бірге Тұрмағамбет шығармашылығында қолданылған кейбір шығыс сөздері сол кездегі жалпыхалықтық тілге де енбеген, кейін де қалыптаспаған элементтер болып табылады. Оларға *ағызаз, мәруәт*, *әбиәт*, *тәпсилан, пәрзәқ, харап*, *хилаң, хаста* т.б. сөздерді жатқызамыз.

Келтірілген мысалдарға талдау жасай отырып, адамдардың айналысатын кәсібінің атауларын білдіретін лексика мен кірме сөздердің де ғаламның тілдік бейнесін айқындаушы танымдық индикаторлар екеніне көз жеткізуге болады. Кумулятивтік қасиет тіл білімінде заттардың атауы (номинация) мен олар туралы белгілерден (уәж) де танылады. Өйткені, әр зат деп танылатын атаудың өзінде халықтың тарихи дамуындағы күнкөріс тәжірибесінің өзі ат қоюдағы ұлттық дүниетанымдық ой-өрісі бейнеленеді. Затты атау (номинациялау)

өмірдің шындығын бейнелейтін тіл деректерінің қалпын құрайды, ал оның аталуына себеп болған жағдайлар (заттың ішкі, сыртқы қасиеттері, халықтық наным-сенім, салт-дәстүрлер) сол заттың айрықша қызметін танытып, өзгелерден ерекшелігін ажыратады. Осыдан кейін ғана ол зат атауға ие болады. Затты танудағы осындай белгілерді *уәждер* деп атаймыз.

Заттық мәдениет жайлы Р.Г.Ахметьянов: «материалдық мәдениет атаулары адам қызметінің басты материалды игілікті өндіру жағын белгілейді, яғни тамақ, киім, баспана т.б. оларды талдау халықтың тарихын оқу үшін аса маңызды көңіл аударарлық жай болып саналады», – деген пікір айтса [4, 17], профессор Ж.Манкеева: «Заттық мәдениет лексикасы – ұлттық рух пен талғам негізінде, ұлттық тұрмыс пен шаруашылық ерекшеліктеріне сай технологиялық процесс нәтижесінде, өз мәні мен атқаратын қызметіне сай сөз тудырушы модельдер арқылы жасалатын лексика-семантикалық категория ретінде, кумулятивтік қызметі негізінде саналған материалдық өндіріс пен мәдени туындылардың атаулары», – деп ой түйіндейді [5, 14].

Тұрмағамбет тілінде заттық мәдениет лексикасына қатысты ұлт өкілдерінің киіну үрдісін сипаттайтын киім-кешек атаулары, әсемдік бұйымдары, жиһаз атаулары, жаугершілікке байланысты лингвомәдени бірліктер т.б. кездеседі.

Бірде табиғат, енді бірде жанды, жансыз дүниенің жаратылысына, тағы бірде адам өмірінің тірлігінен туған ұғымдарға телінген «төрт» сияқты басқа да сандар сөзді астарлап, бейнелеп, тұспалдап және ықшамдап айтудың негізінде нақтылы заттық мағына алып, тірі образға, суретке айналып кеткен. Мысалы, Тұрмағамбет тілінде:

Тұрған соң туралықтың туын тұтып
Даңқы оның кетті дүние төрт бұрышына

Осы мысалда «дүниенің төрт бұрышы» деген тіркестегі «төрт» сан есімі төрт бағыттың жиынтық атауы ретінде қолданылады. Әйтсе де, әдеби тілде оның «шар тарап» деген екінші атауы бар. «Шар» – парсы сөзі – төрт деген ұғымды білдіреді. Бұл тіркестің мағынасы – «дүниенің төрт тарабы» – шығыс, батыс, солтүстік, оңтүстік.

Мысалы, Тұрмағамбет тілінде *Үш тоғыз тарту берді төрт түліктен, Гауһар, дүр, көп берді зат әр мүліктен* немесе *Үш тоғыз елшілерге берді тұлпар, Тағалы тұяқтары тасты қырқар* деген жолдардағы *үш тоғыз* этноатауының негізіндегі халықтық ұғымның сыры *тоғыз* санының қасиетін танытумен қатар, жұрт өмірінде кең етек алған сыйлық тарту мен айып төлеудегі ғұрыптың ерекше сипатын көрсетеді. Халқымызда *тоғызға* байланысты бірнеше түсініктер бар. Мысалы, қазақ қызы тұрмысқа шыққанда бірнеше тоғыздан жасау жасайды. Айталық оған тоғыз көрпе, тоғыз қасық, тоғыз шыны-аяқ, тағы басқа үй мүліктері, киім-кешек сияқты дүниелер жатуы мүмкін. Ал жігіт қалыңдығына құда түскенде бірнеше тоғыздан тұратын қалыңмал береді. *«Тоғыз сәлемдеме»* – тоғыз түрлі заттан тұратын ерекше жолданған сәлемдеменің түрі болумен қатар, барлықтың, байлықтың белгісінің нышаны [6, 62]. Академик І.Кеңесбаев *тоғыз* лексемасына байланысты: «Тоғыз сөзінің қазақтың ескі салтынан орын тепкенін, бір рудың екінші руға, бір кісінің екінші кісіге төлейтін сыйлығының, кейде айыбының «бір тоғыз», «үш тоғыз», «тоғыз тоғыз» болып келуі толық айқындайды: Қазақтың өте бір сүйіп ойнайтын ойыны «Тоғызқұмалақты» алсақ, оның ойын тәртібінде «ұту» («айып алу»), «ұтылу» («айып тарту», «айып төлеу») мағынасы бар десе [7, 615], ғалым Ә.Қайдар «Тоғыз тарту – халқымыздың көне дәстүрінде жиі қолданылып келген сыйлық пен айып өлшемі. Тоғыз тарту әдеті, оның мөлшері қазақ арасында әр түрлі болып келген: ол көбінесе айыптың құнның ауыр-жеңілдігіне, сыйдың қымбат-арзандығына байланысты өзгеріп отырған» деп толықтыра түседі [8, 47]. Үш тоғыз – әрқайсысы тоғыздан тұратын үш топ сыйлық, айыбы, сыйлығы. Үлкен жиын тойларда, ат бәйгесіне, сондай-ақ әр түрлі даушарда (барымтада, жер дауы, жесір дауында, құн төлеуде т.б.) бір тоғыздан үш тоғызға дейін сыйлық тартылып, айып төленетін болған [9, 52]. Ақын тіліндегі «үш тоғыз тарту» тұрақты тіркесі о баста рухани өмірдің осы көрінісінен туындаса керек. Яғни заттың атауы ең алдымен уәжде қалыптасып, кейіннен сөз арқылы танылады.

Тоғыз беру дәстүрі – тек қазақ халқына ғана тән емес, жалпы Шығыс халықтарының көпшілігіне ортақ ұғым деп ойлаймыз. Себебі, өзбек халқында үйлену тойы үстінде қонақ әйелдерге тартылатын тоғыз түрлі тағамды «тоққиз тобақ» десе, той жасаушының үйіне «туққиз – туққиз» сыйлық әкелу рәсімі кездеседі, қырғыздарда «тоғуз» беру тоғыз бас малдың мөлшерін білдіреді, ал татарларда қалыңдыққа берілетін тоғыз түрлі сыйлық түрінде танылады, ал, саха халықтары қалың мал үшін

төленетін «тоғыз жылқы, тоғыз өгіз, тоғыз сиырды» «сылғи тоғуса» деп атайды. Мұндай жөн-жоралғылар қарашай, балқар, түркімен, моңғол, парсы халықтарында да ұшырайды [10, 79]. Жалпы түркі тектес халықтарындағы «тоғыз тарту» ұғымының қай кезде және не себепті шыққандығы туралы нақты дерек жоқ.

Демек, тоғыз саны белгілібір бүтіндікті, тұтастықты, әлемнің үш бірлігінің – жоғарғы, ортаңғы, төменгі қосындысын білдіріп, халық ұғымында барлық нәрсенің толыққандылығын, баяндылығын көрсетеді. Тіліміздегі *тоғыз тұрып, тоғыз айып тартты, тоғыз жолдың торабы*, *тоғыз көзді кіреуке, тоғыз қатынның толғағы қатар келді*, *тоғыз қырлы* т.б. тұрақты тіркестері мен жоғарғы келтірген мәліметтерге қарағанда тоғыз толыққанды, тұтастық символы болады деп топшылауға болады.

Әдебиеттер

1 Снасапова Г. Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени бірліктер. Фил. ғылым. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты. − Алматы, 2003.– 34 б.

2 Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие. − Москва, 2001. − 264 с.

3 Серебренников Б.А. Языковая картина мира. − Москва, 1972. − 285 с.

4 Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. − Москва, 1978. − 170 с.

5 Манкеева Ж. Қазақтілінің заттық мәденилексикасы. Фил. ғылым. док. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты. − Алматы, 1997.– 50 б.

6 Сейілхан А.Қ. Қазақ тіліндегі этнографизмдердің лингвомәдениеттанымдық мәні. Фил. ғылым. канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты. − Алматы, 2001.– 32 б.

7 Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. − Алматы, 1997. – 617 б.

8 Қайдар Ә.Т Қазақ тілінің өзекті мәселелері. − Алматы, 1998. – 347 б.

9 Уәлиев Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы, 1998. – 252 б.

10 Жанпейісов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. – Алматы, 1989. – 379 с.

References

1 Snasapova G. Ğ.Müsirepovtiñ «Ulpan» povesindegi lïngvomädenï birlikter. Fïl. ğılım. kand. ğılımï därejesin alw üşin dayındalğan dïssertacïyasınıñ avtoreferatı. − Almatı, 2003.– 34 b.

2 Maslova V.A. Lïngvokwltwrologïya: Wçebnoe posobïe. − Moskva, 2001. − 264 s.

3 Serebrennïkov B.A. Yazıkovaya kartïna mïra. − Moskva, 1972. − 285 s.

4 Axmetyanov R.G. Sravnïtelnoe ïssledovanïe tatarskogo ï çwvaşskogo yazıkov. − Moskva, 1978. − 170 s.

5 Mankeeva J. Qazaqtiliniñ zattıq mädenïleksïkası. Fïl. ğılım. dok. ğılımï därejesin alw üşin dayındalğan dïssertacïyasınıñ avtoreferatı. − Almatı, 1997.– 50 b.

6 Seyilxan A.Q. Qazak tilindegi étnografïzmderdiñ lïngvomädenïettanımdıq mäni. Fïl. ğılım. kand. ğılımï därejesin alw üşin dayındalğan dïssertacïyasınıñ avtoreferatı. − Almatı, 2001.– 32 b.

7 Keñesbaev I. Qazaq tiliniñ frazeologïyalıq sözdigi. − Almatı, 1997. – 617 b.

8 Qaydar Ä.T Qazaq tiliniñ özekti mäseleleri. − Almatı, 1998. – 347 b.

9 Wälïev N. Frazeologïya jäne tildik norma. – Almatı, 1998. – 252 b.

10 Janpeyisov E.N. Étnokwltwrnaya leksïka kazaxskogo yazıka. – Almatı, 1989. – 379 s.

МРНТИ 16.21.51

Ли Э.В.,

к. ф. н. доцент, ак. профессор
Жетысуского государственного университета им. И. Жансугурова,
г. Талдыкорган, Казахстан, e-mail: emmaviclee@yandex.ru

СЕМАНТИЧЕСКИЕ СВЯЗИ СЛОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ

Особенностью семантической организации художественного текста является выявление семантической связи слов и их семантической сопряжённости, что образует семантическую близость более крупного объединения слов в тематические группы. При этом всегда важно выявить полный набор семантико-стилистических особенностей, приобретаемых словом в произведении. Кроме того, важно изучение как проявлений особенностей отдельных слов, так и изучение тематических групп слов в тексте, так как именно особенности отдельных слов нередко создают в произведении своеобразный стилистический колорит и именно от них зависит возникновение тематических групп.

Ключевые слова: семантическая связь слов, семантическая сопряжённость, ассоциативная соотнесённость, тематическая группа, символическое значение, эмоционально-экспрессивная нагрузка.

Li E.V.

Semantic links of words in the work of art

A feature of the semantic organization of the art text is the identification of the semantic link of words and their semantic associates which forms semantic similarity of larger combination of words in theme groups. At the same time it is always important to reveal a full set of the semantic-stylistic features acquired by the word in the work. Besides, studying both the manifestations of the peculiarities of individual words and thematic groups of words in the text is important as features of individual words often create a peculiar stylistic coloring in the work and it is from them that the emergence of thematic groups depends.

Key words: semantic link of words, semantic associability, associative correlation, theme group, symbolical meaning, emotional and expressional loading.

Ли Э.В.

Көркем шығармадағы семантикалық сөздердің байланысы

Көркем мәтіндердің семантикалық ұйымдастырылу ерекшелігі, сөздердің семантикалық жақтан байланысы және семантикалық жақындығы үлкен тақырыптық әрекетті құрады. Осыған қарамастан, оның толық сематикалық-стилистикалық ерекшелігін шығармалардан алынған сөздерден жинақтап біріктіру жолдары берілген. Сонымен қатар кейбір сөздердің шығу тарихы және олардың шығармадағы берілу жолдары шығармаға өздігінше ерекше көрініс береді, осыған негізделіп тақырыптық топтар құру талданған.

Түйін сөздер: сөздердің семантикалық байланысы, семантикалық жақындығы, ассоциативтік қатысы, ақырыптық топ, символдық мәні, эмоционалды және экспрессивті жүктеме.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Изучение художественного произведения предполагает, что основное внимание нужно уделять наблюдениям над семантической организацией текста, которая предполагает семантическую связь слов и их семантическую сопряженность. Семантическая связь опирается на реализацию семантической валентности слов, тогда как семантическая сопряженность – это отнесенность слов к одной тематической группе, а также смысловая близость самих групп, которая отражает контактирование в реальной действительности явлений, обозначаемых анализируемыми словами. Смысловая близость обусловлена экстралингвистически, так как явления, называемые словами разных групп, могут контактировать в действительности [1].

Исследуя текст, важно выявить полный набор семантико-стилистических особенностей, приобретаемых словом в произведении. Поэтому в тематические группы, во-первых, объединяются слова по их прямым общеупотребительным значениям и, во-вторых, по контекстуально обусловленным, то есть начальной точкой рассуждений для нас является прямое общеупотребительное значение, представленное в толковых словарях. Следовательно, в центре группы располагаются наиболее употребительные слова, их окружают слова, менее употребительные, тяготеющие к периферии, к которым можно отнести стилистически маркированные единицы и единицы, вовлеченные в данную группу из других тематических групп [2].

Попытаемся показать особенности семантической организации текста на примере анализа лексики в рассказе В. Набокова «Сказка». Изучение лексического состава художественного произведения необходимо проводить таким образом, чтобы можно было учесть семантические связи слов, их семантическое взаимодействие. В силу тематической или ассоциативной соотнесенности слова объединяются в определенные тематические группы. Следовательно, важно изучение как проявлений особенностей отдельных слов, так и изучение тематических групп слов в анализируемом художественном тексте, так как именно особенности отдельных слов нередко создают в произведении своеобразный стилистический колорит.

Многие исследователи творчества В.Набокова отмечают, что его произведения – это поток самых неожиданных стилистических, психологических, художественных находок [3, 404]. В анализируемом рассказе носителями образности становятся все стороны лексико-грамматической природы слова, получающие в контексте различное образно-эстетическое использование. Лексика рассказа полностью соответствует одной из проблем, всегда интересовавшей писателя, – проблеме реального и ирреального, их соотношения, связи. Во многих произведениях В.Набокова эти два момента настолько тесно переплетаются друг с другом, что трудно ощутить ту грань, которая их отделяет.

Уже само название рассказа «Сказка» даёт возможность читателю предположить наличие чего-то волшебного, чудесного в произведении. Не менее значима и первая фраза: «*Фантазия, трепет, восторг фантазии…*», что как бы подтверждает первое предположение читателя. Внимание читателя останавливает и второе предложение: «*Эрвин хорошо это знал*». И дальше становится известным, что дважды в день герой садился в трамвай и «*набирал гарем*». Нерешительный от природы, Эрвин только один раз подошёл на улице к женщине, и та тихо сказала ему: «*Как вам не стыдно… Подите прочь*» [4, 309]. Этого оказалось достаточно, и герой научился тайно, только в своих фантазиях подбирать себе женщин. Это происходило каждый день и стало привычным занятием.

Тонкий психолог, наделённый необыкновенной наблюдательностью, В.Набоков рисует образ главного героя рассказа настолько зримо, осязаемо, что у читателя невольно создаётся впечатление, что он всё это видит и чувствует сам. Читателю становится понятно, почему Эрвин в мечтах подыскивает себе женщин. Он робок, он недостаточно красив и уверен в себе, не так хорошо одет. Одним словом, не тот тип мужчин, который нравится женщинам. Об этом свидетельствуют такие мимолётные детали, как «*хмурая робость», «тонкий, бледный нос, с заметной выемкой на кончике», «нога в задрипанной полосатой штанине», «оранжевые башмаки»*, он может посещать только «*дешёвый ресторан*». Такова одна сторона героя рассказа. Но он совершенно меняется, когда занимается в трамвае своим привычным делом, когда ему никто и ничто не мешает среди множества женщин выбирать себе понравившихся особ.

Это была своеобразная система, придуманная Эрвином. Утром он садился в трамвай и «*разрабатывал*» один тротуар, вечером, когда возвращался с работы, – другой. И всегда его сопровождало *солнце*, потому что и оно «*ехало и возвращалось*». Эта деталь подчёркивает, насколько радостно и светло было на душе у героя. Отделённый стеклом трамвая от людей, Эрвин

«*смело, свободно смотрел на проходивших женщин*», которые были далеко от него и *«поэтому хмурая робость не примешивалась к наслаждению выбора»*[4, 309]. Его быстрый взгляд прыгал, «*как компасная стрелка*», и он «*вдруг закусывал губу»* – это значило, что он пополнил свой «*несуществующий гарем».*

Но как он страдал, когда миловидная женщина садилась напротив. От досады он не мог прямо рассматривать её, «*не мог решиться посмотреть в лицо этой женщины*». Он чувствовал, что «*в лобных костях, над бровями, так и ломило от робости, словно сжимал голову железный шлем, не давал поднять глаза».* Зато когда женщина шла к выходу, он «*хапал взглядом её прелестный затылок, шёлковые икры, – и приобщал её к своему несуществующему гарему».* Потом он снова продолжал своё дело, «*выбирал невольниц*».

Именно это и есть для героя «*фантазия, трепет, восторг фантазии*». [4, 309]. Повтор выражения поясняет первоначальное предположение читателя.

Так, наверное, всё бы и продолжалось, если бы не встреча с удивительной женщиной. Здесь проявилась страсть В. Набокова мистифицировать происходящее. Центральной в рассказе становится тема рока, фатума, который подчиняет человека, заставляет строить жизнь вопреки воле. Герой рассказа смирился с тем, что только в мыслях он может выбрать себе подходящую женщину и, более того, может набрать таким образом целый гарем «невольниц».

Но неожиданно ему предлагают реально осуществить его тайные планы. И это опять не настоящее лицо, а сама судьба в обличье стареющей женщины, которая открыто заявляет, что она чёрт в таком неожиданном и непривычном облике. В рассказе опять находим элементы двоемирия: в нём как бы сосуществуют реальная жизнь и воображаемый мир. В реальной жизни Эрвин скован, немного странен, не чувствует свободы и уверенности, живёт обыденной скучной жизнью, как и большинство молодых и неустроенных людей. Зато в мире выдуманном он смел, решителен, на душе у него светло и легко, потому что только там он может чувствовать свободу выбора и беспрекословное подчинение. Судьба решила помочь Эрвину осуществить мечту. И однажды майским вечером наш герой в открытом кафе оглядывал прохожих, «*изредка захватывая резцом нижнюю губу».* Читателя невольно останавливает описание обстановки: «небо было сплошь розоватое» и «каким-то *неземным огнём* горели фонари и лампочки вывесок». Можно предположить, что за этим последует что-то необычное: *неземное, фантастическое.* Большая женщина в темно-сером костюме, не найдя свободного места, садится на стул против Эрвина. Его это не смутило и не насторожило, он не боялся «*крупных пожилых дам*», поэтому «*лёгким нырком*» разрешил женщине сесть за его стол. Заметьте, *нырком*, лёгким движением головы вниз, будто собирался погрузиться во что-то. Дама была *большая*, у неё и рука *большая*, и на стол она положила свою сумку, «*скорее похожую на небольшой чемоданчик»,* и голос у неё «*густой, хрипловатый, но приятный*». А вокруг *«огромное небо, налитое розоватой мутью, темнело, мигали огни»,* даже трамвай «*промахнул*» (быстро пролетел) и «*разрыдался райским блеском в асфальте*».[4, 310] В данном примере, на первый взгляд, сравнение «райским блеском» не сочетается со словом «разрыдался», которое предполагает сравнение со словом, обозначающим какой-то звук. Но если вспомнить факт, что в дальнейшем с героем происходит нечто фантастическое, то можно понять и выражение «разрыдался райским блеском в асфальте»: райским – потусторонним, манящим, привлекательным блеском – яркий, тема света обязательно присутствует, когда происходит фантастическое (к примеру, в рассказе «Гроза» пророк Илья на сверкающей золотом колеснице при блеске ярких молний объезжает небосвод). В выражении удивительным образом совмещены два значения: *разрыдался* – громко, со всхлипом прозвенел сигнал трамвая, и этот же трамвай блеском своих огней одновременно отразился в асфальте. Причём в начале рассказа было отмечено, что «*неземным огнём* горели фонари». Это уже подготавливает последующий эпизод.

И на этом фоне «проходили женщины», глядя на которых изредка «кусал губу Эрвин». И тут неожиданно «спокойным тускловатым голосом» женщина предлагает свои услуги. Герой изумлён, он не ожидал, что кто-то может вмешаться в процедуру отбора женщин, может попросту догадаться, чем в мыслях он занят. В описании дамы останавливают внимание «подтушёванные *глаза»*, которые «как *яркие поддельные камни, блестели равнодушно и твёрдо»,* затем Эрвин обращает внимание на «*большую морщинистую руку с миндалевидными, выпуклыми, очень острыми ногтями*». Глаза, как поддельные камни, равнодушные и твёрдые, морщинистая рука с очень острыми ногтями – всё это при-

водит Эрвина в замешательство. И тут звучит признание: «*Я – чёрт*». Дама, «понизив голос», объясняет, что черти могут рождаться в разном обличье. Как резко меняется настроение героя! Эрвин смутился и оробел настолько, что может только что-то пробормотать и потянуться за свалившейся под стол шляпой. Дама останавливает Эрвина словами: «Я же вам предлагаю *гарем*» и делает попытку доказать свою силу, устраивая столкновение трамвая с неким прохожим. Эрвин поражён.

В описании дамы всё больше проявляются совершенно неженские черты. Так, она выпускает «сквозь ноздри *два серых клыка дыма»,* две струйки густого дыма от толстой сигареты, которую она курит, напоминают звериные клыки (вспомните до этого описанные каменные глаза, очень острые ногти, густой голос). Она объясняет, что Эрвин ей понравился своей робостью и одновременно смелым воображением, и она решила «*невинно поразвлечься*» в свой предпоследний вечер. Дама-чёрт разрешает Эрвину до полуночи следующего дня выбирать женщин, которых она потом соберёт вместе. Главное условие – женщин должно быть непременно *нечётное число.* И Эрвин поверил в возможное чудо, он посмел даже спросить, где всё это будет происходить, при этом уже в нетерпении «*шаркая под столом подошвами*». И когда дама подвезла его в открытом таксомоторе до дома, «Эрвин почувствовал, что *счастлив чрезвычайно*», находясь где-то «между звёздным небом и звёздным асфальтом» [4, 312]. И опять он увидел «*твёрдые блестящие глаза*» дамы, в которых «*мелькали ночные огни города*».

Наутро Эрвин не может поверить в реальность происшедшего, решив, что «кружка чёрного густого пива, *проколотого молнией коньяка*» (смесь пива с коньяком) опьянила его, и он всё вообразил себе сам. Но потом он понял, «*что одним воображением всего этого не объяснишь*». Реальное и ирреальное полностью наложились одно на другое.

Оказавшись на улице, Эрвин не может объяснить то состояние «*замечательной легкости»,* которое овладело им, «а ведь *лёгкость – это почти полёт*». То есть он опять оказался где-то между небом и землёй, как прошлой ночью. Возможно, на него так подействовало то, что было солнечное воскресенье, и то, что «на углу *лиловой бурей кипела персидская сирень*». И в этом состоянии полёта он видит и замечает всё вокруг.

В сквере Эрвин увидел молодую девушку, игравшую с толстым щенком. Он присел на скамейку и «*мгновенным, робким и жадным взглядом окинул её лицо*». И от этого быстрого, робкого, но жадного, желающего увидеть всё сразу взгляда не ускользнуло ничего: «Он увидел его (лицо) *такясно*, *так пронзительно, с такой совершенной полнотой восприятия,* что, быть может, долгие годы близости ничего не могли бы открыть ему нового в этих чертах» [4, 313]. Эрвин залюбовался девушкой, и вдруг он «вспомнил, *какая власть ему дана*». Девушка на бегу обернулась и улыбнулась. Это был знак, и Эрвин понял, что это была первая женщина из его будущего гарема, которая оставила в его душе глубочайший след – «*солнечную впадину*».

Он шёл по улице «*в ярко-жёлтых, почти оранжевых башмаках»,* его взгляд «*постреливал по сторонам*». Нелепый цвет башмаков не подходит к описанию мужчины, но он как нельзя лучше подходит к состоянию, которое испытывает герой – радостное от первой удачи, светлое, солнечное, как день, как золотистые волосы первой избранницы. Видимо, поэтому долгое время ни одно женское лицо не привлекало внимание Эрвина. Но постепенно «*солнечная впадина*» в душе превратилась в «*солнечную щель»* и затянулась. На трамвайной остановке он заметил двух симпатичных девушек, по-видимому, сестёр, худеньких, с живыми глазами, оживлённо споривших о чём-то. «Обеих, пожалуйста, – *быстро* попросил Эрвин» [4, 313]. Он ведёт себя как на рынке, при этом особо не присматривается к тому, что выбирает. Эрвин удовлетворён результатом, он направляется в те места, где, ему казалось, всё было «п*онаряднее, где больше возможностей».*

Далее он посещает «дешевый ресторан», где со скучающим видом оглядывает обедающих, но «*ни одна из дам не прельщала его*». Тут «*блуждающий взгляд* Эрвина *пополз* к стойке и нашёл там *деловитую девицу*», «*скользнул по её оголённым рукам*, по *бледному, рябоватому, но чрезвычайно миловидному лицу»* и снисходительно решил*: «Ну, что ж – и вот эту»*[4, 314].

После обеда он решил, что можно поспать часок и садится в трамвай, где его взгляд останавливает «дама в лёгком платье», «*крупная стройность которой возбудила желание взглянуть в лицо*». Смутившись, он не смог сразу взглянуть в лицо и прибегнул к своему привычному в подобных случаях приёму: сделал вид, что оглядывается вокруг, а затем «небрежно» перевёл взгляд на даму. Это была госпожа Отт, дама-чёрт. Эрвин смущён, и на вопрос «Как ваши дела?», от-

вечает скромно и коротко: «*Всего пять*». Дама советует остановиться на пяти и приглашает прийти в полночь по адресу: *улица Гофмана*, *дом тринадцать*[4, 315]. И опять ассоциация: число *тринадцать,* которого следует избегать, улица *Гофмана*. Здесь аллюзия на известного немецкого писателя, который пытался в произведениях сочетать тонкую философскую иронию и фантазию, иногда принимавшую самые причудливые, гротескные формы, с критическим восприятием реальной действительности. Именно здесь должно произойти столкновение фантазийного с реальной жизнью, нереальное, созданное воображением героя, должно было реализоваться по указанному адресу. Но герой ничего не заподозрил, ни с чем не увязал подобные ассоциации, ему просто было не до этого. Он поглощён полностью предстоящим чудесным событием. И даже, набравшись храбрости, ставит условие, чтобы все дамы были в тех же нарядах и «пускай они будут сразу очень весёлые, очень ласковые».

Герой просыпается вечером и принимается анализировать выбранных им женщин. Первая показалась ему самой простой, он даже сделал вывод, что поспешил с выбором. Но остальные четыре так или иначе отвечали его желаниям, смущало одно – «*маловато*». Заметно меняется настроение Эрвина: просыпается он в благодушном настроении, поэтому замечает, что за окном «*медовым тенором* заливался соседский граммофон», но после характеристики женщин он понимает, что их недостаточно, и тут повторяется деталь, но уже без определения: он послушал «*граммофонный тенор*».Эта деталь показывает неудовлетворённость героя, он захотел исправить сложившееся:

«Пять… Нет, маловато. Ах, всякие ещё бывают… Удивительные…» – так подумал Эрвин и, «торопясь и волнуясь», вышел на улицу [4, 315].

Шестую женщину он заметил в кафе, она привлекла его незнакомым языком (то ли польским, то ли русским). Эрвин заметил и её привлекательное лицо, и «*стройные нарядные ноги»,* которые были видны до колен. Седьмую он встретил возле увеселительного парка, она была в «*красной кофточке*», «*зелёной юбке*», «её *голая шеявздувалась от игривого визга*», она локтями отбивалась от «*двух грубых, жизнерадостных юношей»*, хватавших её за бока. Там же на одном из аттракционов он приметил четырёх женщин «*в коротких штанах*», крутивших педали: «Эрвин поглядел на *сильные голые ноги женщин, на гибко согнутые спины, на разгорячённые лица с яркими красными губами, с синими крашеными ресницами*» и подумал: «*Они, наверное, хорошо пляшут…Мне бы всех четверых».* И выбор был сделан. Эрвин с удовлетворением отметил: «*Одиннадцать часов и одиннадцать женщин. Пора остановиться*» [4, 316]. Он мысленно уже представлял себе картины предстоящего наслаждения и «*с удовольствием подумал, что нынче бельё на нём – чистое»,* то есть он полностью готов был к встрече с чудесным. Но оставался ещё час до заветного момента, и Эрвин медленно шёл по направлению к улице Гофмана. Неожиданно он услышал «*раскат детского смеха*», потом он увидел *знаменитого старого поэта, «одиноко жившего на окраине города», ступавшего «с какой-то тяжкой грацией»,* его волосы «*цвета грязной ваты*» спадали на уши.И рядом с этим неопрятным человеком взгляд Эрвина заметил «*лицо девочки*» со странными, «*слишком блестящими глазами*», она «*шла, едва поводя бёдрами, тесно передвигая ноги*». Она привлекла Эрвина своей неиспорченностью, детскостью, он даже ничего не приказывал, но «вдруг почувствовал, *что его тайное мгновенное желание исполнено*». Автор противопоставляет здесь два образа: образ дряхлого поэта, пытавшегося выглядеть сейчас моложе, сильнее и важнее, чем на самом деле. Поэтому – это «*дряхлый лебедь*», который хочет передвигаться *грациозно*, но *грация эта тяжёлая, неуклюжая.* С другой стороны, совсем маленькая девочка «лет четырнадцати», которая, наоборот, *хочет казаться старше* и подражает зрелым, опытным женщинам.

Эрвину становится *досадно*, что придётся искать ещё одну женщину, но вместе с тем ему было «*приятно*, что есть ещё одна возможность». Он успокаивает себя словами: «По дороге найду. *Несомненно найду…»* [4, 317]. И действительно совсем скоро он почувствовал *«знакомое сладкое сжатие, холодок под ложечкой*». Он увидел перед собой женщину, и ему нестерпимо захотелось взглянуть ей в лицо. Он устремляется за ней, но никак не может догнать её и заглянуть в лицо. Это преследование превращается в мучительную погоню, Эрвину непременно нужно заглянуть в лицо тринадцатой женщины, которая, решил он, «*есть его лучшая избранница*» [4, 318]. Он не может понять, что влечёт его к этой женщине, может, это «*только фантазия, трепет, восторг фантазии»?* Третий повтор фразы как бы подготавливает финал: герой должен убедиться в несостоятельности придуманного удовольствия. Так и случается – он догоняет, наконец, женщину и узнаёт в ней ту

первую, вспоминает её «*драгоценное сияние»*. И именно она повторяет ту постыдную фразу, которую он услышал когда-то:

«*Как вам не стыдно*… – сказала она тихо. – *Подите прочь*» [4, 319].

И опять смена настроения, герой страдает, он устал, ему становится всё равно, его угнетает одна мысль, что «*завтра понедельник и вставать будет трудно*».

Удивительно тонко, достоверно автор описывает состояние героя рассказа в разные моменты его жизни. Можно сформировать тематическое поле «состояние героя» с двумя подразделами «позитивное состояние» и «негативное состояние», наполнив их специфическими единицами, подчёркнутыми в процессе анализа, и выделить внутри соотношение реального и ирреального.

Таким образом, В.Набоков сумел в маленьком рассказе передать богатейшую внутреннюю жизнь героя, причём это сделано настолько тщательно и скрупулёзно, что для читателя не составляет труда определить характер героя, его привычки, особенности восприятия мира. Автор увлекается идеей «дамы-чёрта» и совершенно не видит явное присутствие двоемирия, не различает, когда реальное смещается в сторону фантазии, такой светлой, завораживающей. И совершенно не важно, что писатель неоднократно даёт понять, что фантастическое сменится серыми буднями, скучным однообразием и прежним желанием волшебных моментов. Круг событий замкнулся, герою не удаётся изменить, поправить судьбу, которая просто посмеялась над ним.

Литература

1 Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука,1973. – 279 с.
2 Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования). – М.: Астрель, 2003. – 221 с.
3 Дарк О. Загадка Сирина // Набоков В. Собрание сочинений в четырех томах. – М.: Правда, 1990. – С. 403-409.
4 Набоков В. Сказка // Набоков В. Собрание сочинений в четырех томах. – Т. 1. – М.: Правда,1990. – С. 309-319.

References

1 Shmelev D.N. Problemy semanticheskogo analiza leksiki. – M.: Nauka, 1973. – 279 s.
2 Arnold I.V. Stilistika sovremennogo anglijskogo jazyka (stilistika dekodirovanija). – M.: Astrel, 2003. – 221 s.
3 Dark O. Zagadka Sirina // Nabokov V. Sobranije sochinenij v chetyreh tomah. – M.: Pravda, 1990. – S. 403-409.
4 Nabokov V. Skazka // Nabokov V. Sobranije sochinenij v chetyreh tomah. – T. 1. – M.: Pravda, 1990. – S. 309-319.

МРНТИ 16.21

Мадиева Г.Б.[1], Мансурова М.Е.[2],
Аубакиров С.С.[3], Ермеков Ж.С.[4],

[1]д. ф. н. профессор, [2] к. физ.-мат. н., и.о. профессора, [3]докторант PhD, [4]студент 4 курса
Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: gbmadiyeva.kz@gmail.com

К ВОПРОСУ О ПОДГОТОВКЕ МЕДИАКОРПУСА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Особое место в современной корпусной лингвистике занимают медиа-корпусы. В базу медиа-текстов включены на основе приема сплошной выборки новостные тексты, опубликованные в средствах массовой информации. Безусловно, медиа-корпус является весьма ценным источником по сбору, анализу какой-либо новостной информации для широкого круга потребителей, которые могут задавать поиск по различным основаниям. Он может быть и обучающим инструментом для будущих специалистов-журналистов, обозревателей, политиков, специалистов любой медиа-сферы.

Целью данной работы является разработка медиа-корпуса казахского языка на платформе Казахского национального университета имени аль-Фараби. На настоящий момент фактические данные для медиа-корпуса собираются с 44 казахоязычных сайтов, из них 10 порталов по чрезвычайным ситуациям, 11 новостных порталов, 13 образовательных порталов, 10 развлекательных ресурсов. Разрабатываемый авторами медиа-корпус казахского языка будет представлять собой публичный веб-портал, который станет новым инструментом для исследования, анализа, изучения, преподавания казахского языка, предназначенный для широкого круга потребителей на отечественной и мировой арене.

Ключевые слова: корпус, корпусная лингвистика, национальный корпус, национальный корпус казахского языка, медиа-корпус, медиа-тексты, медиа-сфера, новостной портал.

Madieva G.B., Mansurova M.E., Aubakirov S.S., Ermekov Zh.S.

To the question of preparation of media-corpus of the kazakh language

A special place in modern corpus linguistics is occupied by media corpora. The media texts are based on the reception of a continuous sample of news texts published in the media. Undoubtedly, the media corpus is a very valuable source for collecting, analyzing any news information for a wide range of consumers who can search on different grounds. It can also be a training tool for future journalists, observers, politicians, experts of any media sphere. The purpose of this work is to develop a media corpus of the Kazakh language on the platform of the Kazakh National University named after al-Farabi. At the moment, actual data for media corpora are collected from 44 Kazakh-language sites, including 10 emergency portals, 11 news portals, 13 educational portals, and 10 entertainment resources. The media corpus of the Kazakh language, developed by the authors, will be a public web portal, which will become a new tool for researching, analyzing, studying, teaching the Kazakh language, intended for a wide range of consumers in the domestic and world arena.

Key word: corpus linguistics, national corpus, national corpus of the Kazakh language, media corpora, media texts, media sphere, news portal.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Мадиева Г.Б., Мансурова М.Е., Аубакиров С.С., Ермеков Ж.С.

Қазақ тілі медиа-корпусты даярлау мәселесі

Қазіргі корпустық лингвистикада медиа-корпус ерекше орынды алады. Медиа-мәтіндер деректеріне бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланған жаңалық мәтіндері жаппай іріктеу тәсілдері негізінде қамтылды. Сөзсіз, медиа-корпус әртүрлі негізге бағытталған сұрауға іздеу арқылы кең ауқымдағы тұтынушылар үшін жаңалық ақпараттарын талдауға, жинақтауға өте құнды дереккөз болып табылады. Ол болашақ медиа-саласының кез-келген мамандарына, саясаткерлерге, шолушыларға, журналист-мамандарға оқу құралы бола алады. Аталмыш жұмыстың мақсаты әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті платформасында қазақ тілінің медиа-корпусын жасау. Қазіргі уақытта медиа-корпусқа нақты деректер 44 қазақ тілді сайттарынан, оның ішінде 10 портал төтенше жағдайлар бойынша, 11 жаңалық порталы, 13 білім беру порталы, 10 ойын-сауық ресурстарынан жинақталуда. Қазақ тілінің медиа-корпусын құрастырушы авторлары отандық және әлемдік аренадағы кең ауқымды тұтынушыларына қазақ тілін оқытуда, меңгертуде, талдауда, зерттеуге арналған жаңа құрал болып табылатын жалпыхалықтық веб-порталды ұсынады.

Түйін сөздер: корпус, корпустік лингвистика, ұлттық корпус, қазақ тілі ұлттық корпусы, медиа-корпус, медиа-мәтіндер, медиа-аясы, ақпараттық портал.

Введение

Национальный корпус языка – ценный инструмент, который позволяет за минуты найти необходимую справочную информацию и тем самым существенно сократить затраты на техническую работу по изучению различных языковых явлений. В свою очередь, корпус казахского языка – это современный инновационный инструмент, справочно-информационная база по казахскому языку, позволяющая получать ответы на многие вопросы, возникающие как перед отечественным, так и зарубежным исследователем, студентом, потребителем, изучающим и исследующим казахский язык.

Особое место в современной корпусной лингвистике занимают медиа-корпусы. В базу медиа-текстов включены на основе приема сплошной выборки новостные тексты, опубликованные в средствах массовой информации. Безусловно, медиа-корпус является весьма ценным источником по сбору, анализу какой-либо новостной информации для широкого круга потребителей, которые могут задавать поиск по различным основаниям (ключевым словам, интересующим рубрикам, темам и т.п.). Он может быть и обучающим инструментом для будущих специалистов-журналистов, обозревателей, политиков, специалистов любой медиа-сферы.

Целью данной работы является разработка медиа-корпуса казахского языка на платформе Казахского национального университета имени аль-Фараби. На настоящий момент фактические данные для медиа-корпуса собираются с 44 казахоязычных сайтов, из них 10 порталов по чрезвычайным ситуациям, 11 новостных порталов, 13 образовательных порталов, 10 развлекательных ресурсов. Разрабатываемый авторами медиа-корпус казахского языка будет представлять собой публичный веб-портал, который станет новым инструментом для исследования, анализа, изучения, преподавания казахского языка, предназначенный для широкого круга потребителей на отечественной и мировой арене.

Развитие тюркской корпусной лингвистики

В рамках казахского языкознания и прикладной лингвистики в Казахстане исследование и разработка Национального корпуса казахского языка представляет особый интерес, что определяется недостаточной разработанностью проблематики в данной области. Несмотря на достижения в этой области (попытка составления корпуса с необходимой разметкой, наличие научных исследований в виде монографий, диссертаций, учебников всех стилей казахского языка, работы сопоставительного характера, анализирующие отличия разговорного и литературного языков, исследования отдельных его аспектов), границы исследований не выходят за рамки традиционного языкознания, что ограничивает исследовательские усилия по разработке корпуса или сводит их к механистическому выявлению лексических, фонетических и других отличий казахского языка.

Казахский язык,являясь агглютинативным языком, характеризуется, как известно, последовательным присоединением различных формообразующих суффиксов или окончаний, несущих грамматическое значение, к неизменяемому корню или основе, являющихся носите-

лями лексического значения. Априори, что порядок добавления аффиксов в агглютинативных языкахстрого определен. Например, в казахском языке для имен существительных к основе слова вначале добавляется суффикс и далее окончание множественного числа, затем притяжательное окончание, далее следует падежное окончание и последним окончание формы спряжения (добавляется только к одушевленным существительным) [1; 2].

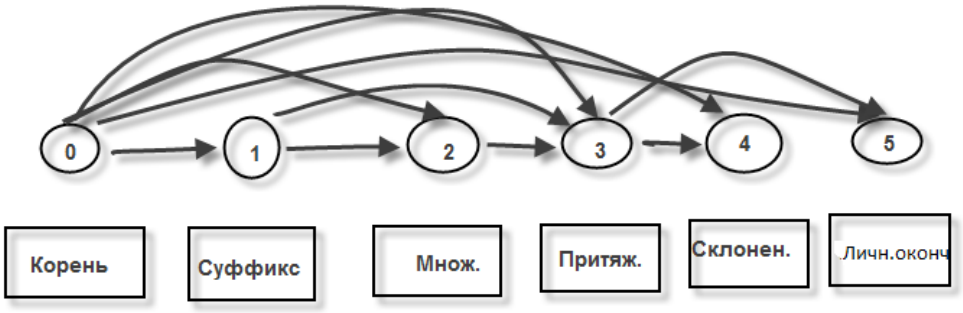

Рисунок 1 – Правило присоединения аффиксов для имен существительных

Тюркская корпусная лингвистика начала интенсивно развиваться лишь с 1990 годов, поэтому проекты создания общедоступных корпусов тюркских языков особенно актуальны. На сегодняшний день имеется небольшое количество репрезентативных корпусов текстов на тюркских языках, к которым относятся:

1) Турецкий национальный корпус объемом 50 миллионов словоупотреблений, который является сбалансированным и репрезентативным корпусом современного турецкого языка. Он состоит из образцов текстовых данных в широком разнообразии жанров, охватывающих период в 20 лет (1990-2009) [3].

2) Башкирский поэтический корпус объемом более 1,8 миллионов словоупотреблений. Он является вторым в мире поэтическим корпусом. Его особенность заключается в том, что корпус состоит из произведений башкирских поэтов XX и начала XXI века [4].

3) Письменный корпус татарского языка объемом более 116 миллионов словоупотреблений при числе различных словоформ – около 1,5 миллиона [5].

Опыт разработки корпусов тюркских языков положительно повлиял на разработку корпуса казахского языка. Однако проблема создания Национального корпуса казахского языка до сих пор остается актуальной. Из реально существующих и функционирующих разработок корпуса казахского языка следует назвать размещенный на портале государственного языка Комитета по языкам Министерства культуры и информации Республики Казахстан Корпус казахского языка [6], Корпус казахского языка, созданный силами сотрудников Национальной лаборатории Астана (NLA) Евразийского университета им. Л. Гумилева [7]. Следует отметить составленный на основе юридических текстов так называемый англо-казахский параллельный корпус, выполняемый Т.Е. Калдыбековым [8], а также Казахский национальный корпус [9], который является еще одной попыткой создания полноценного корпуса казахского языка и может считаться одним из первых корпусов, однако это небольшой по объему не имеющий аннотирования корпус, который также не относится к доступным открытым корпусам. Имеются попытки создать новый ресурс казахского языка с лингвистической аннотацией, это исследование ученых из Назарбаев Университета [10], скорее всего, это инструмент грамматических разметок, который также находится в стадии разработки; совместный проект Г. Алтынбек и W.Xiao-long, которые разработали корпус казахского языка в Xinjiang университете (2010). Однако информация о последнем корпусе, как отмечает Т.Е. Калдыбеков, отсутствует [8]. Близким к полифункциональному корпусу является Алматинский корпус казахского языка [11].

Архитектура медиа-корпуса казахского языка

Компонентная архитектура программного обеспечения – это парадигма программиро-

вания, существенно опирающаяся на понятие «компонент» [12]. Компонентная архитектура подразумевает создание системы, состоящей из компонентов в качестве многократно используемых узлов. Это позволяет отделять разработку отдельного компонента от разработки системы в целом, что дает возможность разрабатывать и поддерживать компоненты разным командам независимо друг от друга.

Информационная система, построенная на основе компонентной архитектуры, удовлетворяет следующим требованиям [13; 14]:

- Работает автономно, не требует оператора;
- Компоненты системы не зависят друг от друга;
- Все компоненты системы горизонтально масштабируются;
- Система устойчива к сбоям, перезагрузкам и отключениям.

При этом каждый компонент обладает следующими четырьмя свойствами: возможностью многократного использования; взаимозаменяемостью; расширяемостью; компонуемостью [11]. В силу приведенных доводов представленная в работе информационная система была построена на основе компонентной архитектуры.

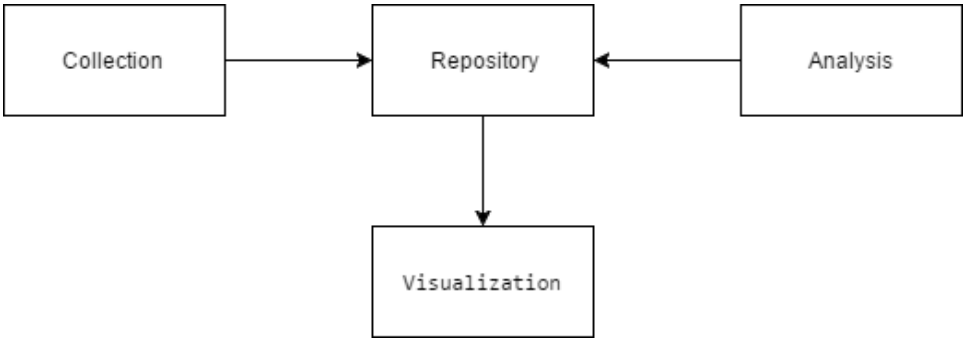

Рисунок 2 – Компонентная архитектура информационной системы

Для автоматизации сбора, хранения и анализа медиа-текстов на казахском языке была спроектирована и реализована информационная система. Данная система состоит из четырех компонентов:

1) компонент сбора информации,
2) компонент хранения данных,
3) компонент анализа данных,
4) компонент визуализации данных.

Компонентная архитектура информационной системы показана на рисунке 2. Использование очередей позволяет системе быть легко масштабируемой и устойчивой к сбоям.

Формат хранения данных

В медиа-корпусе для размеченных текстов применяется язык eXtensibleMarkupLanguage (XML). В компоненте сбора информации происходит извлечение релевантного текста из кода HTML страниц с использованием библиотеки Jsoap. Далее данные проходят обработку в компоненте анализа данных. Также на этом этапе проводится морфологический разбор текстов на казахском языке. Морфологический анализатор получает на вход простой текст, а на выходе отдаёт текст в формате XML, с которым в дальнейшем удобно работать, к примеру, легко преобразовать в JSON формат. Формат XML определен при помощи XML SchemaDefinition (XSD). XSD позволяет эффективно конвертировать данные в любой другой формат, что упрощает обмен данными между системами.

Морфологическая разметка и пост обработка данных

Корпус содержит особую разметку, представляющую собой дополнительную информацию о свойствах входящих в него текстов. Разметка – главная характеристика корпуса; она отличает корпус от простых коллекций (или «библиотек») текстов. Чем богаче и разнообразнее разметка, тем выше научная ценность корпуса [15].

Для постобработки слов в случае неполной морфологической разметки и наличия омонимии разработан специальный интерфейс, с помощью которого эксперт-лингвист может выбрать пра-

вильный вариант разбора, или выполнить полную ручную разметку для конкретного слова.

Заключение

Разработанный медиа-корпус казахского языка позволит:

- предоставлять открытый доступ всем желающим;
- осуществлять поиск по морфологическим параметрам;
- Использовать корпус для решения задач NaturalLanguageProcessing;
- проводить частотный анализ текстов;
- осуществлять обучение языку, используя переводы слов.

Данная работа выполнена при частичной поддержке МОН РК (проект ГФ4/5033 «Разработка интеллектуальной высокопроизводительной информационно-аналитической поисковой системы обработки слабоструктурированных данных», 2015-2017).

Литература

1 Бекманова Г.Т. Соме приближается к проблемам автоматических изменений слова и морфологического анализа на казахском языке// Бюллетень Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева, №1, 2009. – С. 192-197.

2 Койбагаров К.Ч., Мусабаев Р.Р., Калимолдаев М.Н. Разработка лингвистического процессора текстов на казахском языке // Проблемы информатики. 2014. № 3. – С. 64-72.

3 Национальный корпус турецкого языка, http://www.tnc.org.tr/index.php/en/, дата обращения 2017/03/03.

4 Башкирский поэтический корпус, http://web-corpora.net/bashcorpus/search/?interface_language=ru, дата обращения 2017/03/03. 2017/03/03.

5 Письменный корпус татарского языка, http://corpus.tatar/, дата обращения 2017/03/03.

6 Portal of the state language of the Committee on languages of the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, http://til.gov.kz/wps/portal/!ut/p/, датаобращения 2017/03/03.

7 Корпус казахского языка, созданный силами сотрудников Национальной лаборатории Астана Евразийского университета им. Л.Гумилева //http: //kazcorpus.kz/klcweb/en/, lastaccessed 2017/03/03.

8 Калдыбеков Т.Е. Англо-Казахский параллельный корпус для статистического машинного перевода // Молодой ученый. – 2014. – №6. – С. 92-95.

9 Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Тіл порталы, http://dawhois.com/www/til.gov.kz.html, дата обращения 2017/03/03.

10 Макажанов О.А., Махамбетов О.Е. и др. Разработка морфологического, синтаксического и лексического наборов меток для грамматической разметки текстов на казахском языке // Филология и культура. Philologyandculture. – Казань: Казанский университет, 2014. – № 2 (36). – С. 37-39.

11 Алматинский корпус казахского языка, http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=ru, дата обращения 2017/03/03.

12 C. Szyperski: Component Software: Beyond Object Oriented Programming, Addison-Wesley Professional, 1997.

13 Aubakirov S.S., Akhmed-ZakiD.Zh., Trigo P.S., News Classification using Apache Lucene, KazNU Bulletin Mathematics, Mechanics, Computer Science Series, #3(91), pp. 59-65 Almaty (2016)

14 Len Bass, Paul Clements, Rick Kazman. Software Architecture in Practice (SEI Series in Software Engineering) Addison Wesley; 3rd edition (2012)

15 Национальный корпус русского языка, http://ruscorpora.ru/corpora-intro.html, дата обращения 2017/03/03.

References

1 Bekmanova G.T. Some priblizhaetsja k problemam avtomaticheskih izmenenij slova i morfologicheskogo analiza na kazahskom jazyke// Bjulleten' Vostochno-Kazahstanskogo gosudarstvennogo tehnicheskogo universiteta im. D. Serikbaeva, ¹1, 2009. – S. 192-197.

2 Kojbagarov K.Ch., Musabaev R.R., Kalimoldaev M.N. Razrabotka lingvisticheskogo processora tekstov na kazahskom jazyke // Problemy informatiki. 2014. ¹ 3. – S. 64-72.

3 Nacional'nyj korpus tureckogo jazyka, http://www.tnc.org.tr/index.php/en/, data obrashhenija 2017/03/03.

4 Bashkirskij pojeticheskij korpus, http://web-corpora.net/bashcorpus/search/?interface_language=ru, data obrashhenija 2017/03/03. 2017/03/03.

5 Pis'mennyj korpus tatarskogo jazyka, http://corpus.tatar/, data obrashhenija 2017/03/03.

6 Portal of the state language of the Committee on languages of the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan, http://til.gov.kz/wps/portal/!ut/p/, dataobrashhenija 2017/03/03.

7 Korpus kazahskogo jazyka, sozdannyj silami sotrudnikov Nacional'noj laboratorii Astana Evrazijskogo universiteta im. L.Gumileva //http: //kazcorpus.kz/klcweb/en/, lastaccessed 2017/03/03.

8 Kaldybekov T.E. Anglo-Kazahskij parallel'nyj korpus dlja statisticheskogo mashinnogo perevoda // Molodoj uchenyj. – 2014. – ¹6. – S. 92-95.

9 Қазақстан Respublikasy Memlekett³k T³l portaly, http://dawhois.com/www/til.gov.kz.html, data obrashhenija 2017/03/03.

10 Makazhanov O.A., Mahambetov O.E. i dr. Razrabotka morfologicheskogo, sintaksicheskogo i leksicheskogo naborov metok dlja grammaticheskoj razmetki tekstov na kazahskom jazyke // Filologija i kul'tura. Philologyandculture. – Kazan': Kazanskij universitet, 2014. – ¹ 2 (36). – S. 37-39.

11 Almatinskij korpus kazahskogo jazyka, http://web-corpora.net/KazakhCorpus/search/?interface_language=ru, data obrashhenija 2017/03/03.

12 S. Szyperski: Component Software: Beyond Object Oriented Programming, Addison-Wesley Professional, 1997.

13 Aubakirov S.S., Akhmed-ZakiD.Zh., Trigo P.S., News Classification using Apache Lucene, KazNU Bulletin Mathematics, Mechanics, Computer Science Series, #3(91), pp. 59-65 Almaty (2016)

14 Len Bass, Paul Clements, Rick Kazman. Software Architecture in Practice (SEI Series in Software Engineering) Addison Wesley; 3rd edition (2012)

15 Nacional'nyj korpus russkogo jazyka, http://ruscorpora.ru/corpora-intro.html, data obrashhenija 2017/03/03.

ҒТАХР 16.21.47

Медетбекова П.Т.[1], Мәмбетова М.Қ.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценттері, ф. ғ. к.,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: medet_73@ mail.ru,mmanshuk@mail.ru

ТІЛДІК БІРЛІКТЕР ВАРИАНТТЫЛЫҒЫНЫҢ ЖАЛПЫ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАБИҒАТЫ

Мақалада қазақ және орыс тілдеріндегі варианттылық мәселесі салғастырыла қарастырылған. Қазақ тіл білімін зерттеуші ғалымдар мен ресей ғалымдарының пікірлерін негізге ала отырып, тілдік бірліктер варианттылығының жалпы лингвистикалық табиғаты жайында айтылған.Вариант ұғымы вариантталудың түрлері үшін де, тілдің түрлі деңгейлері мен аспектілері үшін де әлі күнге дейін нақтыланбаған. Сондықтан да, ғалымдардың осыған байланысты пікірлері саралана келе айқындалған вариантталуға интралингвистикалық және экстралингвистикалық себептермен, әдеби тілдің әр түрлі тіл варианттармен бірге өмір сүруі, сондай-ақ, тілдің ұлттық-аумақтық түрлері жатқызған.

Түйін сөздер: вариант, варианттaлу, лексикалық варианттылық, әдеби норма, инвариант, ортология, варианттылық теориясы, вариалогия, вариантология.

Medetbekova P.T., Mambetova M.K.

General linguistic characteristics of linguistic units of variability

In the article a comparative analysis of the problems of variability in the Kazakh and Russian languages is carried out. Based on the opinion of the Kazakh linguistists and Russian scientists, the author considers the general linguistic characteristic of variability of language units. The concept of variant hasn't been exactly defined for the types of variation, different levels and aspects of language. Therefore, on the basis of the analysis of opinions of scientists concerning this problem variability covers intralinguistic and extralinguistic factors, existence of the literary language together with different language variants, and also national and regional types of language.

Key words: variant, variation, lexical variability, literary norm, invariant, orthology, theory of variability, varialogy, variantology.

Медетбекова П.Т., Мамбетова М.К.

Общая лингвистическая характеристика вариантности языковых единиц

В статье дается сравнительный анализ проблемы вариатности в казахском и русском языках. Основываясь на мнения ученых казахского языкознания и российских исследователей, автор рассматривает общую лингвистическую характеристику вариантности языковых единиц. Понятие варианта для видов варьирования, разных уровней и аспектов языка до сих пор точно не определено. Поэтому на основе анализа мнений ученых относительно этой проблемы к варьированию относят интралингвистические и экстралингвистические факторы, существование литературного языка вместе с разными языковыми вариантами, а также национально-региональные виды языка.

Ключевые слова: вариант, варьирование, лексическая вариантность, литературная норма, инвариант, ортология, теория вариантности, вариалогия, вариантология.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Тіл динамикасын бейнелейтін заңды үрдістердің бірі вариативтілік екендігі белгілі. Оған тілдің тарихын және қазіргі жай-күйін зерттеушілер де айрықша назар аударуда. Лингвистикада варианттарды зерттеп, оның мәнін түсіндіруде түрлі қырынан қаралатындығы байқалады, себебі варианттылық мәселесі көпқырлы, XX ғасырдың ортасынан бастап қазіргі уақытқа дейін ол отандық және шетелдік ғалымдардың түрлі лингвистика салалары мен бірқатар аралас ғылымдардың зерттеу нысаны болып табылады.

Варианттылық мәселесін қарастыруда әдеби норма мен лексикалық варианттылық өлшемдерін анықтау аса маңызды, ол үшін вариант және варианттылық терминдерін анықтау мәселесіне назар аудару керек.

Қазақтілбілімігалымдарыеңбектеріндеөзекті мәселе ретінде қарастырылатын орфографиялық норма, орфоэпиялық заңдылықтар тікелей түрде варианттылық жайларымен қабысып жатады. Жалпы тілдік норма, әдеби тіл нормасы, сөйлеу мәдениеті, тіл мәдениеті, орфографиялық норма, орфоэпиялық заңдылықтар мәселелерін тілдік бірліктердің варианттар түрінде өмір сүруі, түр өзгерткіштікке бейімдігі тудырады. Мысалы, проф. М. Балақаевтың еңбектерінде көтерілген әдеби тіл мен сөйлеу тілі мәдениеті, әдеби норма мен стильдік ерекшеліктер туралы мәселелері, Р.Сыздықова, Н. Уәлиев пен А. Алдашеваның еңбектерінде әдеби норманы қалыптастыруда өзекті болып табылатын әріптердің дыбыстық мәні, фонемалардың позициялық, тарихи алмасуларының жазудағы көрінісі, бірге және бөлек жазылатын сөздердің кейбір типтері, орыс және араб-парсы тілдерінен енген сөздердің орфографиясы сияқты жайлар, проф. М. Серғалиевтің әлем жаңалықтарын, әлеуметтік-қоғамдық жағдай, ғылым мен өнер, мәдениет сияқты жаңалықтарды баяндайтын ақпарат құралдарының тіліндегі жарыспа тұлғаларды тұрақтандыру тұрғысындағы қарастыратын әдеби тіл нормасы мәселелері қазақ тіліндегі варианттардың көрініс беруімен, тілде қызмет етуімен байланысты зерттеледі. Жалпы әдеби норма мен варианттылық мәселесінің тығыз байланыстылығын И. Ұйықбаев дәл сипаттайды: «Әдеби тіл нормасының дамуы варианттардың қызметімен тығыз байланысты болғандықтан, тілдегі сөз варианттарын зерттеу – жалпы тіл білімінің, тіл мәдениетінің ең басты проблемасының бірі» [1, 3].

Арнайы әдебиетті шолу «вариант» және «варианттылық» терминдерін түсіндіруге мүмкіндік береді. Кейбір ғалымдардың пікірінше, варианттар – бұл мағынасы жағынан ұқсас тілдік бірліктер, сөздің дыбыстық материалдық формасының ұқсастығы мен айырмашылығы, оның мәнді белгісі емес, ал варианттылық – бір мағынаны білдірудің көптілігі. Басқа лингвистердің пікірінше, варианттар – мағына ұқсастығымен және жартылай сөздің дыбыстық құрамының өзгешелігімен сипатталатын бір сөздің әр түрлілігі, ал варианттылық – сөздің материалдық қабыршығының кейбір өзгерісі.

«Вариант» (латын тілінен *variantis* – өзгермелі) және «варианттылық» терминін анықтау бойынша лексикографиялық басылымдарға шолу жасау арқылы әр түрлі дереккөздерде олардың әркалай түсіндірілетінін, бұл терминдердің біреуі кейбір сөздіктерде мүлдем жоқ екендігіне көз жеткізуге болады. Лингвистикалық экскурс нәтижесінде неғұрлым жалпыға мойындалған лексикографиялық басылымдардан төмендегілер айқындалды.

С.И. Ожеговтың «Словарь русского языка» еңбегінде «вариант» сөзі «түр өзгерту, әр түрлілік» және «мәтін әр түрлі оқу» деп түсіндіріледі.

Н.Г. Комлевтің «Словарь иностранных слов» кітабында тек қана француз тіліндегі – *variable* өзгермелі деген сөзінен шыққан *«вариабельный»* сөзіне ғана түсіндірме берілген. Осы сөздікте *«вариабельный»* сөзі «варианталуға бейім келетін, варианттары болуға қабілетті; өзгермелі, тұрақсыз» мағынасына ие.

О.С. Ахманованың «Словарь лингвистических терминов» атты сөздігінде «вариативтілік» терминінің мағынасы «...түрлі қолданыс жағдайымен, сондай-ақ сөйлеуші тұлғалардың әлеуметтік және аумақтық ерекшелігіндегі өзгешіліктермен айқындалатын сөйлеудің әртиптілігі, әркилылығы». «Словарь-справочник лингвистических терминов» атты еңбектің авторлары Д.Э. Розенталь мен М.А. Теленкованың пікірінше, «сөз варианттары» – бұл бір-біріне ұқсас морфемдік құрамды сақтаған жағдайдағы қандай да бір қатынаста ерекшеленетін сөздің түр өзгерушілігі». Сөздік-анықтамалықта сөз варианттарының вариант-сөздердің бірнеше типтері ажыратылады, олар акцентологиялық сөз варианттары – «тек қана екпінмен ғана ажыратылатын түр өзгерушілік», морфологиялық (грамматикалық) сөз варианттары – «көбіне род формасымен байланысты жалғау жүйесімен ажыратылатын сөздің түр өзгерушілігі», орфоэпиялық сөз варианттары – «жазуда көрініс таппайтын сөздің түрліше айтылуы»; семантикалық

сөз варианттары – «көп мағыналы сөздің әр түрлі мағыналары»; сөзтудырушылық сөз варианттары – «морфемалардың ауысуымен байланысты түрөзгерушілік», соңғысы, фонетикалық (фонематикалық) сөз варианттары – «сөздің дыбыстық жағының түр өзгерушілігі, сөздің морфологиялық алмасуы мен парадигматикалық өзгерістеріне тәуелсіз фонеманың құрамындағы өзгешеліктер».

Варианттардың соңғы типін нақты ажырату қажеттілігін атап кетер болсақ, фонетикалық (дыбыстық) сөз вариантына дыбыстардың әр түрлі айтылуындағы және олардың сөздердегі тіркесуі мен сөз формаларындағы варианттары жатады, ал фонематикалыққа – екі түрлі жазылуы сөздіктерде беріліп отыратын орфографиялық варианттар жатады. Варианталудың мұндай типі көне және орта орыс тілі кезеңдерінде кеңінен көрініс тапқан, қазіргі орыс тілінде аз мөлшерде кездеседі.

«Орыс тілі» энциклопедиясында көрсетілгендей, тілдік варианттар – бұл тарихи категория, сондықтан тілдік варианттардың өмір сүру уақытын «яғни, варианттылық фазасының сипаты мен ұзақтығын, әсіресе нормативті-тарихи аспектіде қарастырған дұрыс. Орфоэпиялық және акценттік варианттар тек ауызша сөйлеу формасында ғана (алайда кейде өлең жолдарында да) кездеседі. Кейбір грамматикалық варианттардың ғасырлық тарихы бар, бірқатар фонематикалық варинаттарға жазылу вариантында жазуда сақталған біржылдық өмір сүру тән, алайда мұның барлығы тілдік заңдылық ретінде ұғынылады».

«Лингвистический энциклопедический словарь» атты сөздікте «варианттылық (вариативтілік)» терминінің екі мағынасы беріледі: 1) қандай да бір тілдік мәннің модификациясы, әр түрлілігі; 2) кейбір нормалардан ауытқушылықты білдіру ретіндегі түрлі тәсілдер туралы ұғым.

Салыстырмалы түрде жаңа лексикографиялық басылым Л.Л. Нелюбиннің «Толковый переводоведческий словарь» еңбегінен алып қарасақ – «вариант» терминінің төрт мағынасы бар. Бұл сөздікте «вариант» – біріншіден, «тілдік бірліктердің оларды білдіруге болатын тәсілдердің бірі ретіндегі формалдық түр өзгерушілігі», екіншіден, «шығарманың бірнеше редакциясының біреуі; үшіншіден, «әр түрлілік, түрөзгерушілік, тілдің, сөйлеудің я оның жекелеген бөлігінің түрөзгерушілігі», төртіншіден, «мәтіндегі әр түрлі оқылу».

Варианттылық құбылысына баса назар аударатын – социолингвистика. Бұл бағыттың құзырына тілдік саясат, тіл мен қоғам арасындағы өзара қатынастар, тілдік әлеуметтік аспектілер, әдеби норма, оның варианттары мен нормадан ауытқушылық мәселелері жататындығы белгілі. Социолингвистикалық аспектідегі тілдік вариативтілікті зерттеуге белгілі ғалымдар А.И. Домашнев, Н.Б. Мечковская, Г.В. Степанов, Н.М. Фирсова үлес қосты. Дегенмен Н.М. Фирсова атап көрсеткендей, социолингвистика «аумақтық және әлеуметтік кеңістіктегі тілдің ішкі вариативтілік мәселесіне, әсіресе ұлттық деңгейде тілде болатын процестерді зерттеуге» назар аударады [2, 128].

Отандық тіл білімінде «вариативтілік» терминіне неғұрлым дәл және толық анықтаманы «Словарь социолингвистических терминов» сөздігінің авторлары Э.Д. Сүлейменова мен Н.Ж. Шаймерденова береді. Олардың пікірінше, «вариантивтілік» – бұл «тілдік және тіл бірліктерінің қолданылуы мен коммуникативтік қажеттілігін қамтамасыз ететін іргелі және әмбебап қасиеті». Тілдің әрбір бірлігі, өз мағынасында өзгеріссіз қала отырып, көптеген варианттар түрінде өмір сүре алады, ал тілдің өзі сондай-ақ аумақтық, әлеуметтік, стилистикалық, функционалдық, ұлттық және басқа да тіл варианттары мен тілдің өмір сүру формалары түрінде де өмір сүреді. Ғылымда стратификациялық немесе әлеуметтік вариативтілікті бөледі, ол «түрлі әлеуметтік қабат пен әлеуметтік топ өкілдері арасында болатын тілдік және сөйлеу айырмашылықтары» дегенді білдіреді, сонымен қатар жағдаятты вариативтілік – «қандай да бір тілдік құралдарды әлеуметтік жадғаят пен контекске байланысты қолдану» [3, 20-21].

Акад. К. Аханов бір сөздің түрліше дыбысталуын фонетикалық, ал бір сөздің морфологиялық құрылысы әр түрлі болғанымен, іштей, яғни семантикалық жақтан айырмашылығы болмайтын түрлері оның морфологиялық варианттары деп анықтап, сөз әр түрлі фонетикалық және морфологиялық вариантта жұмсалғанымен, ол варианттар әр басқа сөздер ретінде емес, әдетте, бір сөз ретінде танылатынын баса айтады [4, 94].

В.М. Солнцев вариативтілік идеясының өзі өзгермелілік, бір нәрсенің модификациясын білдіретіндігін атап көрсетеді. Зерттеушінің пікірінше, «вариативтілік – бұл жай ғана өзгерушілік емес, жаңа мәннің пайда болуына әкеп соқтырмайтын өзгермелік немесе модификация». Осылайша, оның пайымдауынша, «вариативтілік ... өзгермелілікті де, тұрақтылықты да білдіріп, өзгеру мен тұрақтының бірлігі ретінде айқын-

далады».

Вариативтілік үдерісін сипаттауда оның зерттелу қырын айқындаудың да маңызы зор. Варианттылық теориясында варианттарды және тілдік құбылыс ретіндегі варианталуды қарастырғанда синхрондық және диахрондық қыры ажыратылады. Вариант және вариативтілік мәселесінің болуына тілдің жалпы ортақ қасиеті ретінде әр түрлі кезеңдерде функционализм, структурализм, постструктурализм, прагмалингвистика, психолинвистика және социолингвистика сияқты лингвистикалық ілімдердің ғалымдары бірнеше мәрте тоқталғандығын атап кету керек. Алғашқыда тіл вариативтілігін Прага мектебінің лингвистері қалыптастырды, олар вариативтілік терминінің көмегімен лингвистикалық талдау нысаны ретіндегі синхрония мен диахрония арасындағы алшақтықты жеңіп, олардың өзара кірігуін көрсетті.

Сөйлеудегі вариативтілікте байқалатын анықтама дұрыс әрі сәтті «Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике» еңбегінде берілген, онда вариативтілік «сөйлеудегі тілдік құрылымдарды жүзеге асырудың арнайы ерекшеліктері» ретінде сипатталады [5, 379].

Фонология арқылы лингвистикаға инвариант ұғымы кірді, онда фонема инвариант ретінде, ал оның дыбыстық қайта айтылуы вариант ретінде сипатталады. В.М. Солнцев варианттар мен инварианттардың шекарасын өте дәл сипаттап береді, ол лингвистикада вариативтілік (варианттылық) ұғымы екі жақты қолданылады деп жазады: «Біріншіден, кез келген тілдік өзгерушіліктің, модификацияның сипаттамасы ретінде, яғни эволюция нәтижесі болуы мүмкін, түрлі тілдік құралдарды ұқсас немесе бір құбылыстарды білдіру үшін пайдалану». Бұлай түсінген жағдайда вариативтілікті инварианттылыққа қарама қайшы қою қажеттілігі жойылады. Екіншіден, вариативтілік ұғымы синхрониядағы тіл бірліктерінің өмір сүру және қолданылу тәсілінің сипаты ретінде қолданылады. Осы екінші жағдайда, әсіресе фонологиялық зерттеулерде варианталу ұғымы инвариантты, өзгермейтін ұғым аясында түсініледі. Бұл жерде «вариант» терминіне «инвариант» термині сәйкес келеді. Вариативтілік туралы осы екінші ұғымды қолдану кейіннен фонологиядан лингвистиканың басқа да салаларына ауысты [6, 32].

Орыс тіл білімінде дәстүрлі түрде «инвариант» деп «бір мәннің (мысалы, сол бір бірліктің) нақты модификациясы – вариантынан ауытқыған дерексіз мағынасы» түсініледі [7, 60], сондықтан біздің зерттеу пәнімізге «инвариант» терминін қолдану келмейді. Айта кету керек, вариант және инвариант ұғымдарын кез келген тілдік бірліктерге ауыстырған Л. Ельмслев болатын.

Тіл зерттеушісі М.Я. Блох «вариативтілік» терминін өзін өзі түсіндіретін атаулар класына жатқызады (түсіндірме терминдерге) және сөздікте синонимдік тәсілге сәйкес анықталады, мысалы, «жекелей өзгерушілік», «түр өзгерушілікке қабілеттілік», «түр өзгеру процесі» [8, 14].

Фонология саласынан тілдің басқа қабаттарына вариативтілік кеңінен таралып кетті, себебі К.С. Горбачевичтің анықтауынша, «форманың вариант-талуы – бұл тілдік эволюцияның объективті және ажырамас салдары. Тіл біртіндеп дамып жетіледі. «Тіл өздігінен өзгереді» деген парадокс бекер айтылмаса керек. Бұл мағынада варианттылықтың болуы, яғни ескі және жаңа сапаның болу деңгейі, зиянсыз емес, керек десеңіз пайдалы. Варианттар бізге жаңа формаға үйренуге көмектеседі, норманың жылжуын, ауытқуын білдірмей жібереді» [9, 25]. Грамматика саласында вариантқа қайта фразалаудың кез келген фактілерін кіргізе салуға болмайды, сондай-ақ синтаксис саласында да – кез келген синтаксистік тұлға семантикалық тұрғыдан эквивалентті бола алмайды.

Лингвистикадағы тілдік варианттарды топтастырудың неғұрлым ортақ принципі олардың жүйелі айқындалған және прагматикалық айқындалған түрде жіктелуі екендігін мойындау керек. Прагматикалық айқындалған вариант типтерінің бірі ретінде тым көпқырлы, себебі, айналып келгенде, олардың экстралингвистикалық факторларын айқындайтын әр түрлілікті бейнелейді. Мұндай варианттарға әлеуметтік, жас ерекшелік, гендерлік, аумақтық, хронологиялық, стилистикалық, коммуникативті-жағдаяттық варианттар жатқызылады.

Варианттарды белгілері мен типтері бойынша топтастыруға ұмтылу көбіне стихиялық және жеке сипат алады. Мысалы, К. Маттайер варианттарды мынадай белгілері бойынша шектеуге құрылған топтастыру ұсынады: «тілдердің деңгейі, тіл сатылары, яғни жағдаят және контекс типтері бойынша, коммуникативтік қызмет, пайда болуы бойынша» [10, 12].

Тілдің басқа деңгейлеріне варианттардың кең таралуы көптеген сұрақтардың туындауына әкеп соқтырды, оларға өз еңбектерінде төмендегідей көптеген ғалымдар жауап беруге тырысты: О.С. Ахманова, В.С. Гак, К.С. Горбачевич, Л.П. Жу-

ковская, В.Н. Ярцева, Н.Н. Семенюк және т.б., алайда қазіргі зерттеушілердің пікірінше, «вариант ұғымы варианталудың түрлері үшін де (формалды, семантикалық, құрылымдық, функционалдық, прагматикалық айқындалған және т.б.), тілдің түрлі деңгейлері мен аспектілері үшін де әлі күнге дейін нақтыланбаған» [11, 9].

Тіл білімінде варианталудың екі типі бір-біріне қарама-қарсы қойылады – лексикалық және грамматикалық (немесе морфологиялық), олар бірліктің жүйелі модификациясының міндеттілік / міндеттілік емес, варианттар санының реттеушілік / бейреттеушілік, варианталу шекараларының қатаңдық / бейқатаңдық және т.б. белгілері бойынша ажыратылады. «Айрықша ажыратылатыны лексика, сөзжасам және синтаксис бірліктерін біріктіретін варианталудың деңгей аралық типі (бір денотатты білдіруге арналған әр түрлі құрылымдық бірліктердің варианталуы)» [12, 13].

Варианттар толық және толық емес болады. Варианттардың бірінші типі айтылу, екпін секілді формалды көрсеткіштермен ажыратылса, екінші типі функционалды жағынан ажыратылады, яғни сөз варианттары жалпы қолданылатын арнайы кәсіптік салада және әдеби нормадан тыс өмір сүре алады.

Варианттардың қазіргі жағдайы және ары қарайғы зерттеу келешегі Н.С. Бабенко, Э.Ф. Володарская, Е.И. Кириленко, Т.Б. Крючкова, О.Н. Селиверстова, Н.Н. Семенюк секілді авторлардың бірігуімін жарық көрген «Варианттылық теориясы: қазіргі жағдайы және кейбір зерттеудің болашақ бағдары» деп аталатын мақалада көрінеді. Зерттеушілер варианттардың пайда болу тарихы мен зерттелуін қазіргі орыс тілі материалдары негізінде қарастырып, варианттарды тіл біліміндегі жетекші ұғымдардың бірі ретінде мұқият жан-жақты талдау жасайды. Жұмыс авторлары вариативтілік құбылысын зерттеудің стихиялылығы (кездейсоқтылығы) тілдік варианталуды зерттеудің XX ғасырдағы түрлі лингвистика бағыттарында маңызды рөл атқарғандығынан, «...мұнымен қоса осы проблематиканы қарастырудың кейбір нәтижелері куә болғандай, көптеген түрлі кездейсоқ қалыптасқан бағыттарда орын алуымен» деп түсіндіреді.

Соңғы онжылдықта вариативтілік терминология саласында арнайы зерттеу пәніне айналды. Қандай да бір терминді таңдауда күрделі мәселелерге алып келген терминологиядағы аса кең вариативтілікті бірқатар ғалымдар атап көрсетеді. Терминологиядағы варианттарды зерттеудің өзектілігіне келетін болсақ, өз зерттеуінде К.Я. Авербух көрсеткендей: «Әзірге терминологиялық теорияның «ғимаратын» соғуға негіз болатындай іргелі идея жоқ. Алайда терминдер мен терминтануды ретке келтіру және стандарттау әрекеті де арнайы кәсіптік қатынас саласындағы вариативтілікпен күрес астарында пайда болғандығын еске түсірейік, олардың материалдық көрінісі синонимия, полисемия және омонимия болды. Бұған қоса, кез келген құбылыспен тиімді күрес бұл құбылыстың табиғатының зерттелу жағдайында ғана мүмкін болады, сондықтан да вариативтілік теориясы терминнің жалпы теориясы пайда болатын фундамент, іргетас болу мүмкіндігіне толық негіз бар деп пайымдауға болады» [13, 192-194].

Терминтануда сонымен бірге терминологиялық варианттардың бірнеше топтастыруы бар, мысалы, Л.С. Фролова толықтырған В.М. Лейчиктің топтастыруы, С.В. Гринев пен В.А. Татариновтың топтастыруы.

Қазіргі қазақ тіліндегі тілдік бірліктер мен нормалардың варианттылығын зерттеуге зор үлес қосқан қазақстандық лингвистердің бірқатарын атап өткен жөн. Олар С. Бизақов, А. Болғанбаев, А.И. Ысқақов, С.К. Кеңесбаев, Г.Г. Мұсабаев, Ш. Сарыбаев, Р. Сыздық, И.К. Ұйықбаев, К.Ш. Хусаин, т.б.

1997 жылы С. Бизақов қазақ тіліндегі варианттылық мәселелерінің жеткіліксіз қарастырылғандығын айта келе, төмендегідей себептерін келтіреді: «а) жазу дәстүрінде баспа ісінің «дамымаушылығы» жергілікті говорлардың әдеби тіл нормасы тұрғысынан жүйелендірілуін күрделендірді. Жаңа әлеуметтік жағдайларда ұлттық тілдің жан-жақты дамуы, стилистикалық формалардың қалыптасуы говорлардың даму мүмкіншілігін тарылтты. Бұның барлығы тілдегі сапалы түрде ерекшеленетін варианттардың азаюына жақсы жағдай жасады; б) вариативтілік мәселесі лингвистикалық сұрақтардың кең ауқымды байланысты қарастырылатындықтан, ол басқа да бірқатар құбылыстарды алдын ала зерттеуді талап етеді».

Түркі, семит және үндіеуропа тілдеріндегі метатеза мен түбір вариативтілігі туралы мәселелерді шешуге арналған жұмысында К.Ш. Хусаин былай деп көрсетеді: «Бір мазмұнды бірақ екі түрлі формалардан тұратын тілдік бірліктердің вариативтілігі лингвистикалық әдебиетте форманың артықшылығы және жаңа бірліктер жасаудағы тілдің даму процесіндегі мүмкіндіктерін жүзеге асыру тәсілі ретінде қарастырылады. Форманың артықшылығы тұр-

ғысында вариативтілік коммуникацияның негізгі заңдарына қайшы келеді, себебі дыбысталу мен мағынаның бірлігін, әр түрлі жасалған туынды сөздер арасындағы фонематикалық қатынасты бұзады, семантикалық тұрақтылықты формалды білдіру көптілігіне ықпал етеді». Оның пікірінше, «вариативтілік сипатының өзгеруі барлық тіл деңгейлерінде болуы мүмкін» [14, 174].

Сөйтіп, әдебиеттерді аналитикалық шолу көрсетіп отырғандай, вариант және вариативтілік лингвистикада кең көлемде зерттеулер мен әр түрлі тұрғыдан қарастырыла алады. Бір дереккөздерде вариативлік сөйлеу құбылысы деп қарастырылса, енді біреулерінде тілге тән социолингвистикалық фактор ретінде түсіндіріледі (әр түрлі тіл варианттары). Сондықтан да Л.П. Крысиннің мына пікірін әбден орынды деуге болады, варианттарды зерттеудің қызықтылығы мен маңыздылығы «тек тілдің қолданылуының әлеуметтік факторларға тәуелділігі туралы тезистің иллюстрациясы ғана емес, әдеби тілдердің көпшілігіне тән вариативтілік олардың дамуы жолындағы кедергі емес, қалыпты құбылыс, оның негізі тіл жүйесінің маңызды қасиеттерінде және оның қарым-қатынас құралы ретінде қолданылу сипатында жатыр. Тіл – жүйе ретінде де, норма ретінде де, сөйлеу ретінде де гетерогенді». Енді біреулері вариативтілікті мәтіндегі, яғни жазба деректердегі әр түрлі оқылуы деп түсінеді. Әр түрлі қырынан қарастырылуының жағымды және жағымсыз жақтары да бар, ал оларды таңдау зерттеуші іріктеп алатын нақты талдау материалына байланысты.

Сонымен, қазіргі кең көлемдегі түсінікте вариативтілік құбылыстардың сипаты бойынша айтарлықтай әр түрлі спектрді қамтиды, оларға төмендегідей айқындалған варианттану жатады:

- интралингвистикалық себептермен, мысалы, бір тілдің жүйесіндегі тілдік бірліктердің эволюциялық дамуы сияқты;
- тілдік қатынас және қостілділік секілді экстралингвистикалық себептермен;
- тілдің өмір сүруінің жекелеген формалары: әдеби тілдің әр түрлі тіл варианттармен бірге өмір сүруі;
- тілдің ұлттық-аумақтық түрлері: әдеби тіл және диалектілер.

Сондай-ақ варианттар мен вариативтілік құбылыстарын зерттейтін бағыттардың анықтамасына да назар аудару керек, себебі осы лингвистика саласын білдіретін бірнеше терминдер бар, олардың зерттеу категориялары варианттар және әлбетте вариативтілік құбылысы болып табылады. Мысалы, ортология, варианттылық теориясы, вариология, вариантология секілді терминдер кездеседі.

Әдебиеттер

1 Ұйықбаев И. Қазіргі қазақ тіліндегі варианттылық проблемасы. –Алматы, 1967. – 3 б.

2 Фирсова Н.М. Языковая варитивность и национально-культурная специфика речевого общения в испанском языке. – М.: Изд. РУДН, 2000. – 128 с.

3 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж. Словарь социолингвистических терминов. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 170 с.

4 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б.

5 Англо-русский словарь по лингвистике и семиотике. – М.: Азбуковники, 2001. – 640 с.

6 Солнцев В.М. Вариативность как общее свойство языковой системы // ВЯ. – 1984. –№2. – С. 32.

7 Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ю.Н. Караулов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия; Дрофа, 1997. – 703 с.

8 Проблемы языковой вариативности / Сборник обзоров. – М., 1990. – 189 с.

9 Горбачевич К.С. Нормы современного русского литературного языка. – М.: Просвещение, 1989. – 208 с.

10 Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке. – М.: Логос, 2003. – 304 с.

11 Бабенко Н.С., Володарская Э.Ф., Кириленко Е.И., Крючкова Т.Б., Селиверстова О.Н., Семенюк Н.Н. К теории вариантности: современное состояние и некоторые перспективы изучения // Вопросы филологии. – 2000. – №2(5). – С. 9.

12 Бизақов С. Тілдік норма және варианттылық. – Алматы: Ғылым, 1997. – 208 б.

13 Авербух К.Я. Манифест современной терминологии // Мат. межд. научно-практ. конф. «Коммуникация: теория и практика в различных социальных контекстах «Коммуникация – 2002». – Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2002. – Ч. 1. – С. 192-194.

14 Хусаин К.Ш. К вопросу о метатезе и вариативности корня (на материале тюркских, семитских и индоевропейских языков) // Вестник КазГУ. Серия филол. – 2001. – № 50. – С. 174.

References

1 Yiykbaev I. Qazirgi qazaq tilindegi varianttylyq problemasy. –Almaty, 1967. – 3 b.

2 Firsova N.M. Yazykovaya varitivnost' i nacional'no-kul'turnaya specifika rechevogo obshcheniya v ispanskom yazyke. – M.: Izd. RUDN, 2000. – 128 s.

3 Sulejmenova E.D., Shajmerdenova N.ZH. Slovar' sociolingvisticheskih terminov. – Almaty: Qazaq universiteti, 2002. – 170 s.

4 Ahanov K. Til biliminin negizderi. – Almaty: Sanat, 1993. – 496 b.

5 Anglo-russkij slovar' po lingvistike i semiotike. – M.: Azbukovniki, 2001. – 640 s.

6 Solncev V.M. Variativnost' kak obshchee svojstvo yazykovoj sistemy // VYA. – 1984. –№2. – S. 32.

7 Russkij yazyk. EHnciklopediya / Gl. red. Yu.N. Karaulov. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Bol'shaya Rossijskaya ehnciklopediya; Drofa, 1997. – 703 s.

8 Problemy yazykovoj variativnosti / Sbornik obzorov. – M., 1990. – 189 s.

9 Gorbachevich K.S. Normy sovremennogo russkogo literaturnogo yazyka. – M.: Prosveshchenie, 1989. – 208 s.

10 Valgina N.S. Aktivnye processy v sovremennom russkom yazyke. – M.: Logos, 2003. – 304 s.

11 Babenko N.S., Volodarskaya EH.F., Kirilenko E.I., Kryuchkova T.B., Seliverstova O.N., Semenyuk N.N. K teorii variantnosti: sovremennoe sostoyanie i nekotorye perspektivy izucheniya // Voprosy filologii. – 2000. – №2(5). – S. 9.

12 Bizaqov S. Tildik norma zhane varianttylyq. – Almaty: Gylym, 1997. – 208 b.

13 Averbuh K.YA. Manifest sovremennoj terminologii // Mat. mezhd. nauchno-prakt. konf. «Kommunikaciya: teoriya i praktika v razlichnyh social'nyh kontekstah «Kommunikaciya – 2002». – Pyatigorsk: Izd-vo PGLU, 2002. – CH. 1. – S. 192-194.

14 Husain K.SH. K voprosu o metateze i variativnosti kornya (na materiale tyurkskih, semitskih i indoevropejskih yazykov) // Vestnik KazGU. Seriya filol. – 2001. – № 50. – S. 174.

IRSTI 16.21.65

Mussabekova U.E.[1], Taubayev Zh.T.[2],

[2]Doctor of Philological science, professor, [2]3rd year PhD student
of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: zharasxiansheng@mail.ru

SIGNIFICANCE OF DISCOURSE ANALYSIS AND PRAGMALINGUISTICS IN MODERN LINGUISTICS

The article considers modern research directions of modern linguistics such as discourse-analysis, pragmalinguistics and their interrelation, relevance. There is given comprehensive literature review of scientists, linguists who dealt with discourse, discourse analysis and pragmalinguistics. In addition to this, authors give their own standpoints and conclusions concerning these two notions. Author mentions about similarities of discourse analysis and pragmalinguistcs , moreover one of the main tasks of pragmalinguistics is to reveal the nature of discourse / text. In other words, pragmalinguistics take into account all problems of discourse and text. The relevance of discourse analysis and pragmalinguistics lays on the fact that they are used within or under the latest, modern anthropocentric paradigm, by investigating discourse / text we can understand a person's cognitive structure, outlook, worldview. pragmalinguistics investigates how a language unit can influence on a certain audience. Thereby, above-mentioned two scientific directions play an important role and relevant to linguistics.

Key words: discourse, discourse analysis, pragmalinguistics, anthropocentric paradigm.

Мусабекова У.Е., Таубаев Ж.Т.

Дискурс-талдау мен прагмалингвистиканың қазіргі лингвистикадағы маңыздылығы

Берілген мақала лингвистикадағы жаңа зерттеу бағыттары болып саналатын дискурс-талдау мен прагмалингвистиканың өзара байланысын, маңыздылығын қарастырады. Дискурс-талдау мен прагмалингвистика жайлы отандық және шетедік зерттеген ғалымдар жайлы жаң-жақты ақпараттар беріліп, өз тараптарынан аталған ұғымдарға өз қорытындыларын жасайды. Прагмалингвистика мен дискурс-талдау арасындағы ұқсастықтары анықталады, тіпті прагмалингвистиканың негізгі мақсаты дискурс пен мәтіннің табиғатын ашу, оларға қатысты бүкіл мәселелерді шешу екендігі дәлелденіп айтылады. Автор аталған ғылыми зерттеу бағыттарының маңыздылығы, өзектілігі ретінде олардың лингвистиканың ең соңғы антропоөзектілік парадигмасына сәйкес жүзеге асатыны, дискурс-талдауда тілдік бірліктер арқылы адамның когнитивті дүниетанымын, әлемді қабылдауын, ой-өрісін анықтауға болатыны туралы ой қозғайды. Ал прагмалингвистика арқылы, тілдік бірліктер арқылы өзге аудиторияға ықпал етуге болатыны айтылады. Яғни, осылайша екі зерттеу бағыты қазіргі лингвистикада үлкен орын ала отырып, өзінің маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: дискурс, дискурс-талдау, прагмалингвистика, антропоцентрикалық парадигма.

Мусабекова У.Е., Таубаев Ж. Т.

Значимость дискурс-анализа и прагмалингвистики в современной лингвистике

Данная статья рассматривает новые исследовательские направления современной лингвистики, такие как дискурс-анализ и прагмалингвистика, их взаимосвязь и значимость. Дан всесторонний литературный обзор ученых, лингвистов, которые тщательно изучали дискурс, дискурс-анализ и прагмалингвистику. Автор даёт свои трактовки, умозаключения относительно этих понятий. Были выявлены схожие факторы дискурса-анализа и прагмалингвистики, более того одной из главных целей прагмалингвистики является выявление природы дискурса и

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

текста. Иными словами прагмалингвистика берёт на себя все вопросы, проблемы дискурса и текста. Автор в качестве значимости дискурс-анализа и прагмалингвистики оговаривают что они рассматриваются в рамках новейшей антропоцентрической парадигмы, дискурс-анализ исследуя тексты выявляет когнитивные структуры, мировоззрения, кругозор языковой личности. В свою очередь прагмалингвистика исследует способы воздействия на определенную аудиторию по средством языковых знаков. Таким образом, эти два направления занимают особую роль и являются значимым для современной лингвистики.

Ключевые слова: дискурс, дискурс-анализ, прагмалингвистика, антропоцентрическая парадигма.

We are aware of that there were a number of paradigm in linguistics from historical linguistics. There were comparative, structural, systemic. But nowadays the latest paradigm is anthropocentric. It investigates not language separately that used to do in the past. In studies real language with regard to human being. And in this circumstance we need to study words, sayings of people with their aims, intentions. So, with this issue deals Discourse analysis and pragmalinguistics.

At present time discourse, discourse analysis, pragmalinguistics play key role in modern linguistics. Because they are studied within the anthropocentric paradigm which the latest paradigm and directed to investigate language with it's owner. E.D. Suleimenova defines discourse as «one of the main object of modern linguistics, discourse theory – is the mean to bring language up to the real interaction with the help of discourse analysis» [1, 64-66]. It shows one more time that investigating discourse with discourse analysis is crucially important to modern linguistics. Because by examining it, you investigate entirely person's ideas, intentions and cognitive processes that take place in human being's mind. First of all, let me expand on what is discourse and discourse analysis.

There are a range of scientists, linguists who investigated discourse and discourse analysis such as J. Ostin, T. van Dijk, O.S. Issers, A.E. Karlinski, N. Arutunova. An important theory of discourse is cognitive-oriented analysis directed to mental structure, mechanisms, strategies which are relevant in producing and understanding speech and text [2, 53].

Discourse has very broad meaning and definitions because of four directions of defining it – formal, functional, situational and cognitive. From formal point of view «discourse is a language more than sentence. Correspondingly discourse is the semantic cohesion of two or more sentences» [3, 154,]. Functional way of explaining discourse shows that it is any «language use» and situational means that it should be to be considered in social-cultural context [4, 67]. So we see that discourse is the cohesion of two or more sentences (written) or real language use (spoken) that should be scrutinized in social-cultural context (situation).

We smoothly move from defining the term discourse to the discourse analysis. According to M.L. Makarov «Discourse analysis studies socio-cultural, interactive sides of language conversation including even trivial written text» [4, 88]. E.S. Kubriyakova points out «Discourse analysis – is the text analysis not only texts, but also speech acts where we can analyze language semantics of different speech units. It would be insufficient without considering cognitive categories, because semantics of the words closely connected with the cognitive structures. Discourse analyses on the base of sending information to an addressee, on-line. In order to understand not all information is used, just classified information; secondly, to activate knowledge in the mind of addressee the sending text / speech production must have some language signals and the text must be structured with special rules («own» lexicon and «own» grammar)» [5, 20].

On the base of above mentioned definitions we think that in Discourse analysis (in analyzing speech production) there are three main principles:

1) analysis of cognitive structure which provides adequate data processing;

2) analysis language and speech semantics of speech units:

3) analysis of speech form an interpreter's position (interrelation between addresser's information intention and addressee's understanding that intention).

It enables us to understand discourse analysis investigates not only text / speech but also cognitive, mental processes that take place in human being's mind. Because under every word lays outlook, worldview, cognitive conception.

Nowadays there are different definitions of pragmalinguistics (pragmatics): the first one – Charles Morris's semantics – syntax – pragmatics; the second one – radical pragmatics, that means relationship between linguistics and pragmatics within the framework of the cognitive level. Even here we can

understand that discourse analysis and pragmalinguistics have deep relationship.

Pragmalinguistics was investigated by outstanding scientists such as A. Fetzer, T. van Dijk, Ch. Morris, J. Searle, J. Ostin, R. Vanderveken, I.P. Susov, V.V. Bagdanov, V.N. Komissarov, M.A. Danilova, Z.Sh. Ernazarova, G.A. Mashinbayeva, L.M. Shaikenova, D.A. Alkebayeva, A.Zh. Amanbayeva, K. Esenova and others.

According to I.P. Susov «Pragmalinguistics can be defined as a branch of linguistics, which studies usage of natural language by people as a mean of social action and interaction in real situation on the base of special system of rules, postulates and strategies. It is like a grammar of speech behaviour of people in society» [6, 17]. So that means the author considers Pragmalinguistics as a branch of linguistics which investigates how a person uses language in different social situations and demonstrates that it is the grammar of human being's speech act which is used in different situation.

The object of pragmalinguistcs (pragmatics) is speech acts and Grice's cooperative principles . As we probably know speech acts comprise three stages: locutionary (uttering words), illocutionary (directing intentions with the help of performative verbs) and perlocutionary (it is the expected result). But J. Searle did not add perlocutionary act to the speech act. According to V.V. Bogdanov's opinion: «the problem lays on not concerning perlocutionary act belongs to linguistic or not. The issue is that in linguistic theory (especially in pragmatics) there is no any rules that can guarantee 100 percent realization of perlocutionary act» [7, 38].

V.N. Komissarov defines pragmalinguistics or process of influencing speech acts as «receptors by receiving information relates with the text. It is called pragmatic relation. A person may get just intellectual knowledge form the text. Secondly, information affects on receptor's feeling and may create emotional reaction. He calls it as pragmatic aspect (or pragmatic power of the text)» [8, 209].

In Kazakh linguistics, Z.Sh. Ernazarova mentions that «pragmatics is the science which investigates relationship of dynamic text / discourse with the creator of it» [9, 200]. G.A. Mashibayeva points out: «pragmalinguistics is the branch that teaches true based communication, substantial – functional peculiarities of language. Moreover it teaches how to share information, ideas with the help of verbal and nonverbal language approaches» [10, 7].

If Pragmalinguistcs deals with speech acts, the realization of speech acts are performatives / performative verbs. According to M.A. Danilova «Performatives are realized with this structure I + performative verb + addressee name» [11, 47]. Performative sentence is different from ordinary sentence because of this fact: the ordinary sentence conveys only information, description, utterance, whereas in contrast performative sentence conveys how to react and affect. Regarding this case L.M. Shaikenova points out «In speech act theory performatives are action oriented utterance». Examples for them could be war proclaim, declaration, begging apologize, military orders and others [12, 25]. In fact, we use performatives to influence on someone. For example, I sentence you for 25 years. I beg you pardon. I will forgive your betrayal.

The main form of communication is discourse and text. pragmalinguistics examines communication acts of people in two forms: spoken (discourse) and written (text). Thereby discourse theory and text theory identifies the main aim of pragmalinguistics. That's why Pragmalinguistics take all issues of discourse, text theories as it's purpose. The main aim is to discover, make clear the nature of discourse and text.

As we understand discourse analysis and pragmalinguistics are closely connected and even more one of the main tasks of pragmalinguistics is to discover the nature of discourse. That they are inseparable at present time. This good combination is one of the main directions of modern linguistics and plays crucially important role in Linguistics. Firstly, in correspondence with anthropocentric paradigm, they investigate language elements with it's owner not separately. Particularly, discourse analysis studies how the cognitive processes that take place in human's mind. So, discourse analysis investigation deals with not only with the text or oral information, but also cognitive perceptions of the people. That means it is person-oriented. When we understand that how people produce words due to a certain outlook, worldview, then we need to clarify how that cognitive, world view oriented words must influence, affect on something. Hence, we rely on pragmalinguistics, because it studies how express intentions, influence, agitate, convince somebody about something. Especially it is used in political discourse. IN comparison with the past, now there are many talk shows, TV shows, political debates, discussions concerning different problematic questions where scientists need to analyze discourse and understand how to attract people's attentions , as a result to persuade the audience.

Литература

1 Сулейменова Э.Д. Дискурс в дискурсе казахстанской лингвистики // Современные проблемы дискурса: теория и практика: Международная научно-практическая конференция. – Алматы: КазУМО и МЯ, 2006. – С. 64-66

2 Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – Изд. 3-е, стереотипное. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 284 с.

3 Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. – М.: Изд-во МГУ, 1976. – 170 с.

4 Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с.

5 Кубрякова Е.С. О понятиях дискурса и дискурсивного анализа в современной лингвистике // Дискурс, речь и речевая деятельность: функциональные и структурные аспекты. – М.: МГУ имени М.В. Ломоносова, 2000. – С. 7-25

6 Сусов И.П. Лингвистическая прагматика. – М.: Восток-Запад, 2006. – 200 с.

7 Богданов В.В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты: учеб. Пос. – Л.: ЛГУ, 1991. – 87 с

8 Комиссаров В.Н. Теория перевода. – М.: Высшая школа, 2004. – 253 с.

9 Ерназарова С.Ш. Қазақ сөйлеу тілі синтаксисінің бірліктерінің прагматикалық негіздері: филол.ғыл.док. ...дис. – Алматы, 2001. – 246 б.

10 Машинбаева Г.А. Теледидар тілінің лингвопрагматикалық аспектілері: ғыл.канд.дисс. – Алматы, 2007. – 125 б.

11 Данилова М.А. Речевые акты в текстах евангельских притч: дис. ...канд.фил.наук. – Алматы, 2008. – 222с

12 Шайкенова Л.М. Функционально-семантическое описание ментальных перфомативов: дис. ...канд.филол. наук. – Алматы, 1999. – 130 б.

References

1 Suleimenova E.D. Diskurs v diskurse kazakhstnaskoi lingvistiki // Sovremennie problemi diskursa: teoria i praktika: Mezhdunarodnaya nauchno-teoreticheskaya konferencia. – Almaty: KazUMO I MIYA, 2006. – S. 64-66

2 Issers O.S. Kommunikativnie strategii i taktiki russkoi rechi. – Izd. 3-e, stereotipnoe. – M.: Editorial URSS, 2003. – 284 s.

3 Zvegincev V.A. Predlozhenie i ego otnoshenie k yaziku i rechi. – M.: Izd-vo MGU, 1976. – 170 s.

4 Makarov M.L. Osnovi teorii diskursa. – M.: ITDGK «Gnozis», 2003. – 280 s.

5 Kubriyakova E.S. O poniyatiyakh diskursa i diskursivnogo analiza v sovremennoi lingvistike // Diskurs, rech i rechevaya deietelnost': funkcionalnie I strukturnie aspekti. – M.: MGU imeni M.V. Lomonosova, 2000. – S. 7-25

6 Susov I.P. Lingvisticheskaya pragmatika. – M.: Vostok-Zapad, 2006. – 200 s.

7 Bogdanov V.V. Rechevoe obchenie. Pragmaticheskie I semanticheskie aspekti: ucheb. pos. – L.: LGU, 1991. – 87 s.

8 Komissarov V.N. Teoriya perevoda. – M.: Visshaya shkola, 2004. – 253 s.

9 Ernazarova S.Sh. Kazakh soileu tili sintaksisinin birlikterinin pragmatikalik negizderi: philol.gil.dok. …dis. – Almaty, 2001. – 246 b.

10 Mashinbaeva G.A. Teledidar tilinin lingvopragmatikalik aspektileri. gil.kand.diss. – Almaty, 2007. – 125 b.

11 Danilova M.A. Recheviye akti v tekstakh evangelskikh pritch: dis. …kand.phil.nauk. – Almaty, 2008. – 222 s.

12 Shaikenova L.M. Funcionalno-semanticheskoe opisanie mentalnikh performativov: dis. …kand. philol. nauk. – Almaty, 1999. – 130 b.

ҒТАХР 16.21.55

Оданова С.А.[1], Абишова Р.А.[2],

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
[1]профессоры, [2]2 курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: abaiqyzy@mail.ru

ЖАРНАМА ДИСКУРСЫНЫҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Соңғы жиырма бес жыл ішіндеелімізде нарықтық қатынастарға негізделген жүйе қалыптаса бастағаннан бері жарнама қоғамдық өмірдің ажырамас бір бөлігіне айналды. Осы кезеңнен бастап жарнама тілін зерттеу тіл білімі ғылымында да алға қойылды. Жарнама қоғамның барлық сферасына ене отырып, оның әлеуметтік институтына және онда өмір сүріп отырған адамдар өміріне белсенді түрде әсер етуде. Қазіргі таңда жарнама берілу жолына қарай тележарнама, радиожарнама, баспа жарнамасы, көше жарнамалары және желілік жарнама болып бөлінеді.

Тіл біліміндегі бағалауыштық мән әртүрлі тіл деңгейлерінде көрініс тауып коммуниканттардың көздеген мақсатына жетуіне қызмет етеді. Жарнама мәтінінде бағалауыштық мәнді беретін ең негізгі бірліктер – сөз таптары.Жарнама тілінің бағалауыштық мәнді беруінде стилистикалық аспектісі тұрғысынан көркемдегіш құралдар жарнаманың құндылығын арттырып, ішкі бояуын аша түседі. Эпитет, метафора және оның түрлері, теңеу, сөзойнатым («каламбур» терминін «сөзойнатым» деп алғанды жөн көрдік), шендестіру, салыстыру, кейіптеу сынды көркемдегіш құралдар актив түрде қолданылып, қазақ тілді жарнамалардың мәтінінде ұтымды қолданылған.

Түйін сөздер: жарнама, жарнама мәтіні, жарнама тілі, тележарнама, бағалауыштық мән, сын есімдер.

Odanova S.A., Abishova R.A.

Stylistic aspect of advertising discourse

Since the period of the year of independence the language of advertizing has been considered in Kazakh linguistics. This is because in this period the republic passed to market society. Now the life of the modern person is inconceivable without advertizing background which is more and more obvious, more active and acting. Advertizing which has already penetrated and is getting into all spheres of society actively influences its social institutes and has considerable impact on social behavior of the people living in it.

The evaluative meaning in linguistics is reflected in different language levels and it is used to achieve the objectives of the communicants. The most basic units forming the evaluative meaning are parts of speech. Adjective is a derivative way of conveying evaluative value in advertising in the Kazakh language. The categories of comparative degree of adjectives, lexical groups are owners of the evaluation value of any kind of advertising. The article is an analysis of a group of words, which are considered an integral part of society with evaluation value made by using the adjective and it shows the findings which were made by scientists.

Key words: advertising, ad text, the language of advertising, television advertising, estimated value, style.

Оданова С.А., Абишова Р.А.

Стилистический аспект рекламного дискурса

С начала периода независимости в казахской лингвистике рассматривается язык рекламы. В этот период наша республика перешла на путь капитализма. Сейчас жизнь современного человека немыслима без рекламного фона, который является все более очевидным, более активным и действующим. Реклама, проникшая и проникающая во все сферы общества, активно

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

воздействует на его социальные институты и оказывает значительное влияние на социальное поведение живущих в нем людей.

Оценочное значение в языкознании отражается в разных языковых уровнях и служат для достижения целей коммуникантов. Самыми основными единицами, формирующих оценочное значение, являются части речи. Имя прилагательное – самый производный путь передачи оценочного значения в рекламах на казахском языке. Категории сравнительной степени имен прилагательных, лексические группы являются обладателями оценочного значения любого вида рекламы. В статье делается разбор на группы слов, которые считаются неотъемлимой частью общества, с оценочными значениями, сделанные с помощью имени прилагательного и были сделаны научные выводы.

Ключевые слова: реклама, текст объявления, язык рекламы, телевизионная реклама, оценочная стоимость, стиль.

Жарнама мәтінінің әрекет ету механизмін қарастыруға жақындау психологтардың тарапынан қарапайым түсіндіріледі. Жарнамалық хабарлама көрермен көз алдына тауар бейнесімен байланысатын оң эмоцияны индукциялайды. Бәріне белгілі болғандай, жақсы жарнама санадан тыс (бұлыңғыр) әсер етеді, мүлдем логикалық сендіруді қажет етпейді. Бұл әрекет етудің негізінде бәрінен бұрын адам психикасының ойлау және эмоционалды өзегіне бағытталған тілдік айла жатыр. Жарнама тілі – бұл «адресаттың когнитивті және мінез-құлықтық қызметіне жасырын әсер ету мақсатында нақты бір ресурстарды қолдану жолдарымен» жасалатын, мифтер, нышандар, бейнелер.

Бұл адамның психологиялық ерекшелігімен байланысты сөздің екі есе әсер етуі нәтижесінде болады: «Мисөздіекітүрліжағдайдақабылдайды: рационалды-логикалық; және эмоциналды-бейнелі. Көп сөздер жасырын бағалауыштық компонент ұстайды: «жақсы», «жаман». Сонымен бірге олар нақты ассоциациялық көру, есту және сезу әрекеттерін тудырады. Сөзбен арбау арқылы адам санасында өздері түсінбейтін жақсы немесе жаман түсініктер қалыптастыруға болады. Бұл сөздер «итеру» немесе «шақыру» [1, 232]. Оларды дұрыс қолдана білу тұтынушыға жарнаманың әсерін арттырады.

Жарнаманың бағалауыштық тілінен «жай ғана қысым туады, бірақ қысымның әрекеті сезілмеуі де мүмкін», міне, сол себептенде жарнама мәтінінен адресатпен алынған барлық ақпарат тура бағалауға ұшырамайды және ешқандай қарсылық тудырмайды, нәтижесінде оның ары қарайғы шешімі мен әрекеті оның жекеменшігі ретінде қабылданады.

Бұл функциялардың барлығы адамның ойлауына, сезіміне, қатынасы мен мінезіне әсер ететін, ерекше экспрессивті образдылығымен және модальдылығымен ерекшеленетін, жарнама мәтінінде оның тілімен жүзеге асырылады, яғни лексиканың, синтаксистік құрылымы мен стилистикалық тәсілдердің деңгейінде қадағаланады.

Жарнама тілінің мәнерлілік тәсілдеріне мыналарды жатқызуға болады:

1) оң бағалауыштық семантикалы эмоционалды-бағалауыштық лексика;

2) оң бағалаудағы гиперболаларды қолдану тәсілдері: сын есімнің асырмалы шырайы мен үстулер, күшейткіш үстеулер мен шылаулар, сапаны арттыру морфемалары, жалпылама есімдіктер, жоғары стильге тән лексика, ауызекі тілдегі гиперболалар;

3) сәндік сөздер;

4) шет ел сөздері, тіл айналымы мен нақыл сөздер;

5) диалект сөздер мен айналымдар;

6) синтаксис ерекшелігі: эмоционалды инверсия, парцелляция, аяқталмаған сөйлемдер, шешендік сұраулар мен лепті сөздер;

7) барлық деңгейлерді қайталау: фонетикалық, морфемалық, лексикалық, синтаксистік;

8) сөз ойыны, метафоралар, салыстырулар, авторлық қосарланған сөз тіркестері мен стильдің басқа лексикалық бейнелері;

9) стилистикалық боялған лексика: қарапайым сөздер, жаргон, жоғары стиль [2, 252].

Қазақ тілді жарнамалардың мәтіні көп жағдайда орыс тілінен аударма болып келеді. Соның салдарынан мәтіндегі ой қазақи оймен үйлеспей, жарнамадағы жарнамаланып отырған тауардың табиғаты ашылмай, халыққа жетпей жатады. Төмендегі қытай қазақтарының шаш сабынды жарнамалаған бейнеролигіндегі жарнама мәтініне назар аударайық: «Ақ шағала» шаш сабынының жарнама мәтіні: «Көркемдігі көз байлаған сайын даланың төрінен жұпар иісті дәрі шөбінен жасалған, жусаңыз шашыңызға нәр беретін, көркіңізге өзгеше сән беретін «Ақ шағала» маркалы шаш сабынын іздесеңіз, құлан шашыңыз жібектей судырап, ажарыңызды аша

түседі.Сүмбіл шашыңыздың сенімді серігі, сұлу сымбатыңыздың көрігі, арулардың арманы – «Ақшағала» шаш сабыны». Көркемдегіш құралдар мен қазақ тілінің сұлулығына толы бұл жарнаманың біздің халқымыздың рухани жан дүниесі жақындығын бір оқығаннанақ байқауға болады. Жарнама мәтінінде *сайын дала, жұпар иісті, құлан шашыңыз, сүмбіл шашыңыз, сұлу сымбатыңыз* сынды эпитеттерді орынды қолданып, жарнамадағы бағалауыштық қызметті атқаруда бағалауыштық мәнге ие болып тұр. Жарнамаланып отырған «Ақ шағала» шаш сабынының қасиетін эпитеттердің бағалауыштық мәнге ие болуы арқылы ашып тұр.

Жарнама мәтініндегі *қайталаудың* қолданылуы жарнамаланатын тауардың ерекше қасиетін ашып, танытады. Бағалауыштық мәнге ие бола отырып, қайталаулар тауардың сапалық ерекшелігін көрсетеді. Мәселен «Сникерс» шоколадының жарнама мәтіні: «*Жер жаңғақ*! *Жер жаңғақ* карамельде. *Жер жаңғақ* шоколадта. *Жер жаңғақ* нугада. *Жер жаңғақ* әр жерде. Сникерс – *жер жаңғаққа* лық толы. Ол кез келген аштықты жеңеді. Сникерс: Ашыққан сен – сен емессің». Бұл 7 сөйлемнен тұратын жарнама мәтінінде 6 рет *жер жаңғақ* лексемасын қолданған. Осы арқылы жарнамада мәтініндегі әрбір сөзге бағалауыштық мән үстеп тұр. Осы лексеманы бір рет қана «жер жаңғақ шоколадта, карамельде, нугада, әр жерде» деп қолданса, оның мәтіндегі бағалауыштық қызметі, көркемдік бояуы төменірек болатын еді. Бұл сөз басындағы қайталаудың бағалауыштық қызметінің ауқымы кең екендігін көрсетіп тұр. Сондай-ақ «Coca cola»сусынының жарнама мәтінінде:

«Мейрам келе жатыр
Мейрам келе жатыр/6рет
Шаттыққа толы дәмі сергітеді
Нағыз мейрамның дәміне не жетеді?!

Жаңа жыл «Coca cola»-мен таңғажайып өтпек!» жарнама мәтінінде де «Мейрам келе жатыр» сөйлемі 8рет қайталана отырып, жарнаманың бағалауыштық қызметін атқарып тұр. Сөз соңындағы қайталаудың бағалауыштық мәнін танытатын мына бір жарнама мәтініне назар аударайық: «*Оян!* Бүгін табиғат ұйқысынан тұрады. Махаббат пен жақсылықты *оят!* Жылу мен қуанышты *оят*! Наурызбен шаттық *оянсын!* «Coca-cola». Бақытыңа жол аш!». «Оян, оят» етістігін қайта-қайта қолдану арқылы жаңа уақыттың басталғанын, жаңа мезгілдің келгенін таныта отырып, халықтың сонау тарих толқындарынан бері келе жатқан «Оян, қазақ» түсінігін қайта жаңғыртқандай әсер қалдырады. Және бұл сөз соңындағы қайталаудың бағалауыштық мәнінің нәтижеге жеткенін көрсетеді.

Салыстыру – жарнамадағы мәтінінде қолданылатын ең басты көркемдік әдістердің бірі. Себебі жарнаманың өзі бір заттың екінші бір заттан жақсы екендігін дәлелдеуге ұмтылады. Және мәтіндерде де логикалық тұрғыдан салыстырулар байқалады. Бұл сөйлемдер қарсылықты мәнді сөйлемдердің үлгісінде құрылады. Мәселен: қақ кетіргіш «Калгон»-ның жарнамасында: «Кір жуушы машиналар ма? Мен олар туралы бәрін білемін.*Мынау жақсы жұмыс істейді.Ал мынаны жөндеуге болмайды. Оны қаспақ басты.* Басқа машина жап жаңа болып қалды. Өйткені оның ішінде «Калгон» пайдаланды. Ол барлық өмірлік қажетті бөлшектерді сақтайды: жылыту элементі насос пен барабан. Осыған байланысты «Калгонды» жетекші өндірушілер ұсынады. Машина ұзақ уақыт қызмет атқарсын!». Осы арқылы жарнамаланушы тауардың бағасын асырып, келесі бір тауардың бағасын түсіріп тұр. «Дирол» сағызының жарнамасында: ««Дирол»-дың достары, «Дирол»-дың *жаңа қаптамасын* ашқан оңай дейді ғой?! Қақпақты ысырсаң болғаны. Керемет! Тексереміз бе? Тәжірибе өткізейік?! «Дирол»-ды жүгіріп бара жатқанда ашқан оңай ма екен? Көрейік?! Әп сәтте ашылу!». Осы жарнама мәтінінде жарнамаланып отырған сағызды басқа сағыз түрімен, осы сағыздың өзімеен, тура айтқанда бұрынғы, осыған дейінгі сағыз қорапшасымен салыстыруда. Бұны *іштей салыстыру* деп тануға болады. Салыстыру әдісінің бағалауыштық қызметі өте зор екендігін барлық жарнамаларда дерлік қолданылуынан байқауға болады.

Көркемдегіш құралдардың бір түрі кейіптеудің жарнама мәтінін жасауда сирек кездесетінін жарнама мәтіндерін талдау барысында көз жеткіздік. «Кока-кола» сусынының: «Оян! Бүгін табиғат ұйқысынан тұрады. Махаббат пен жақсылықты оят! Жылу мен қуанышты оят! Наурызбен шаттық оянсын! «Coca-cola». Бақытыңа жол аш!» деген мәтінге құрылған жарнамасы тұнып тұрған кейіптеуге құрылған. «Бүгін табиғат ұйқысынан тұрады» деп адамарға тән әрекертті табиғатқа телиді, сондай-ақ «Махаббат пен жақсылықты *оят,* Жылу мен қуанышты *оят,* Наурызбен шаттық *оян*сын» сөйлемдерінде де кейіптеу құбылыстары байқалады. Себебі адамдар ұйқысынан оянғандай табиғатты да, жақсылық пен шаттықты да, махаббат пен жылулықты да ұйқысынан оятады. Осы су-

сынның келесі жарнама мәтінінде: «Аңызға айналған шыны бөтелке! *Аңыздан дәм тат!»* жарнама мәтінінде «аңыздан дәм тат» қолданысы да кейіптеудің көрінісі. Аңызды оқуға болады, бірақ оны жеуге немесе ішуге болмайтыны анық. Аталған сусынның тағы бір жарнама мәтінінде: «...Шаттыққа толы дәмі сергітеді, Нағыз мейрамның дәміне не жетеді?!» деп басталатын жарнама мәтініндегі «мейрамның дәмі» қолданысы да кейіптеудің үлгісі.

Жарнама мәтіндерінде бағалауыштық мәнді беруде *сөздің тура және ауыс мағыналарының* да қызметі кездеседі. Мәселен, «Чистая линия» кремінің жарнама мәтінінде: «Байкал қорығында ерекше шөптер өседі. «Чистая линия» институтында біз ең бағалысын таңдап алдық. Байкал томаға шөбі әжімдерге қарсы әрекет етеді. Мүк – жастықтың қайнар көзі. Осылардың қоспасымен біз жаңа «Чистая линия» 55 жастан кремдерін жасап шығардық. Күндізгі, түнгі және қабаққа арналған. Томаға шөп беттің терісін тартады, мүк теріге сіңеді. «Чистая линия» фитотерапия – сіздің теріңіздің әдемілігі мен балғындығы. Бұл менің сүйікті кремім». Осы мәтіндегі «қайнар көзі» тіркесіндегі *«көзі»* ауыс мағынада тұр. Сондай-ақ бағалауыштық мәнді білдіретін сын есімдер: *ерекше, бағалы,сүйікті* және *қарсы әрекет етеді, тартады, сіңеді* сынды етістіктер кездеседі.

Жарнамадағы мәнерлі және көлемді троптардың бірі – метафора. Метафора – жарнамалық мәтіннің бағалауыштық мәнін беруде айтарлықтай жиі қолданылатын негізгі мәнерлі тәсілдерінің бірі. Метафораны тілдік және көркемдік, жеке-авторлық деп бөлу кеңінен танымал. Кез-келген мәтін секілді жарнамалық мәтін өшірілген және бейнелі тілдік метафоралардан болуы мүмкін. «»Оливье» салатына майонез қажет, бірақ әдеттегідей емес, «Оливьез».«Оливьез» – *салаттың патшасы».* Майонез маңызды тұлға ретінде келтіріледі, соның салдарынан ерекше дәмді салат дайындалады. *Салат патшасы* деген тіркестің өзі оң коннотация туғызады: «Оливьез» майонезі – басқалардың ішіндегі үздігі (футбол патшасы, вальс патшасы т.б.). «Принцесса Нури» шәйінің жарнамасындағы бағалауыштық метафора прагматикалық түсінікті: ««Принцесса Нури» шәйі – *күн түйіршіктерінің қуаты*». Жарнамаланушы өнім шәйдің әрбір түйіршігін күнмен, сәуле қуатымен салыстырады. Күн бейнесі жарықпен, жылумен, жинақылықпен беріледі. Басқа маркаларды жарнама жасаушылар сусынды әдетте, хош иісті, қанық тұнба мен кремет жқпар иісті деп ұсынады. Осы жарнама мәтінінің астарында жарнамаланатын тауардың маңыздылығы, қажеттілігі, өте бағалылығы ашық көрініп тұрады.

Жарнама мәтіндерінің авторлары жарнамаланатын өнімді айшықтау мақсатында оның жетістіктерін метафораға жақын болатын ұрандербестеуді пайдаланады.

«Жарайсың, Балтимор»,
Тұздықты жақсы дайындайды!
Өзі неге келмеді?
Ол әркезде шақырылған қонақ.
«Балтимор» – қалаулы қонақ»,

Бұл жарнамада «Балтимор» тұздығы дербестеніп тұр. Оған адами қасиеттер беріліп тұр: жақсы ие, қалаулы қонақ. Жарнама жасаушылардың ойынша, өнімнің сапасы соншалықты жоғары, оған тірі зат ретінде қарайды: өзі неге келмеді?

«Comet» ұнтағының жарнамасы да дербестенеді.

««Comet» тазалағыш ұнтағы кез-келген кірді кетіреді; басқалардың күші жетпейтінді тазартады». «Comet» ұнтағы адамға тән сапамен берілген: *ол еңбекқор, жинақы, шаруашыл».*

Қанық үлгідегі дербестенуді «Я» шырынынан кездестіруге болады:

«*Бұл менің құрбым,* ал мына «Я» жұмсақ мәйегімен». Менде жемістер өте көп, яғни дәмі мен дәрумендері көбірек, сондықтан ол мені ешнәрсеге ауыстырмайды. «Я» шырыны. Сапасы өзі үшін сөйлейді».

Жандыны пайдалану оң эмоция тудырады, шырынды ешқашанда ешнәрсеге айырбастамайтын сүйікті адамымен салыстырады. Осы сапаларды елестете отырып, жарнамаланатын өнімнің атынан нәтижеге қол жеткізеді. Осы жарнаманың ұранында «сапа» түсінігі метафорланады, оған адами қасиеттер берілгеносы өнімнің сапасының жоғарылығы соншалықты, өзі үшін сөйлей алады.

Сарапталынған жарнамалық мәтіндердегі метафораларды метафоралық ауыспалығына байланысты шартты түрде бес топқа бөлуге болады:

1. Антропоморфты метафора. Донор-саласы «Адам» семантикалық саласы болып табылады. Метафоралық ауысу: адам – зат: «ФРИДЕРМ – Сіздің *шашыңыздың дәрігері*», «СУПРИМАЛОР – *денсаулығыңыздың серігі*», «ЦИТОВИР – вирустарды жеңуші», «Суыққа қарсы үштік. Басты рөлде: КСИМЕЛИН, БРОМГЕКСИН, ГЕВАДАЛ».

2. Заттық метафора. Донорлы саласы «Зат» семантикалық саласы болып табылады. Метафоралық ауысу заттан затқа ауысу түрінде жүреді: «ТРИОВИТ – *Сіздің қорғаушы қалқаныңыз!*», НИТРОМИНТ. Ауыру кезіндегі Сіздің құтқарушы шеңберіңіз».

3. Физикалық метафора. «Физикалық әлем» семантикалық саласы болып табылатын донор-сала. Метафорлық ауысу былай жүзеге асырылады:

1) табиғи құбылыстан затқа: «САНА-СОЛ. Денсаулық пен Күн», «АКТОВЕГИН – өмір қуаты»;

2) табиғи құбылыстан физиологиялық күйге: НИТРОМИНТ. Ауыру кезіндегі Сіздің құтқарушы шеңберіңіз». Әрі қарай жарнамада ауырудың толқыны жөнінде ақпарат беріледі (соңғы мысал – кейіптеу, заттан адамға метафоралық ауысу);

3) адамдармен жасалынған әрекеттен затқа: «ВУКА ВУКА. Белсіздікке африкалық тұрғыдан соққы беру», «КЛАРИСЕНС. Аллергияның кез-келген түріне қирата соққы беру», «ВИТРУМ – денсаулық жеңіл қадам басу».

Сәтті шыққан антропоморфты, заттық және физикалық метафоралар анық және есте тез сақталынады. Олар жарнамаланып отырған зат жөнінде, оның қасиеті мен күтілетін емдік әсері жөнінде нақты-сезімтал түсінік береді, бірақ, басқа да шығармашылық табыстар секілді сирек кездеседі.

4. Психикалық метафора. «Психикалық әлем» семантикалық саласы болып табылатын донор-саласы. Метафоралық ауысу психикалық әлем нысанынан затқа ауысу арқылы жүзеге асырылады: «РИМАДИЛ. Шынайы жәрдем», «ОВЕСТИН – қарапайым шешім», «ЛОМИЛАН – онымен аллергияны ұмытасың, сенің қорғаушың».

Психикалық метафора жиі кездеседі, әйтседе, образдылығы азырақ, образды мағынаны жиі қолданғаннан сөз өшіріледі. Мәселе сонда, сәтті жолды таба отырып, жарнама оның сансыз санын бірақ рет пайдаланады. Осындай сүйікті метафоралардың бірі – «дәрі – мәселенің шешімі» – адресаттың назарын аударатын ешбір қасиеті болмаса да, әрбір екінші жарнамада қолданылады. Алайда психикалық метафора саласында өз орындары бар, мысалы: «МИЛАНА – Ресейдің нәзік секторы», «МУЛЬТИ-ТАБС – ақылды дәрумендер», «МАГНЕ B_6 – күнделікті үйлесім».

5. Абстрактылы метафора. «Абстракция» семантикалық саласы болып табылатын донор-саласы. Метафоралық ауысу абстарктылық түсініктен затқа ауысу арқылы жүзеге асырылады: «АКТОВЕГИН – өмір мәні», «ВИТАМАКС – өмірдің жаңа шегі».

Жоғарыда көрсеткеніміздей, метафоралық ауысулар жарнамада жалпы тілдік заңдылық бойынша іске асырылады: «Тектік және түрлік семаларды қалпына келтіру және потенциалды семаларды өзекті ету». Алайда жүйелі метафоралық ауысулар тілдік ауысулармен сәйкес келмейді. Тілде жүйелі ауысулар заттан психикалық әлемнің нысанына немесе абстрактылыққа ауысу болып табылады.

Жарнамалық метафора – жарнама затын жаңаша таныстыруға мүмкіндік беретін, оның жақсы жақтарын көрсететін, жарнамаланатын марканы есте сақтауға себеп болатын мықты мәнерлі тәсіл. Сондықтанда жарнамалық метафора көп жағдайда «фирманың айқай-ұраны» – жарнама ұранына орналастырылады.

Мәтіннің ерекше үндестігі онда стилистикалық бояудың және эмоционалды-бағалауыштық лексиканың болуының арқасында жасалады.

Жарнамалық мәтіндерде қолданылатын барлық экспрессивті-эмоционалды тәсілдер қатысымдық-прагматикалық мақсатпен тығыз байланысты бағалауыштық модальды береді. Эмоционалды-бағалауыштық әлеует арқылы лексика, стилистикалық тәсілдер және синтаксистік құрылымдар көмегімен жасалатын жарнамалық мәтіндегі бағалау мен эмоцияның семантикалық модальдық алаңы анық көрсетілген қатысымдық-прагматикалық бағытқа ие, адресатты сендіруге ұмтылу, нақты бір әрекетке тарту, жарнамаланатын өнімді алу немесе фирма қызметіне жүгіну. Жарнама жасаушылары жарнаманың негізгі тағайындауларын орындай отырып, негізгі сөздер, ұрандар мен кескіндер арқылы тілдің мәнерлі тәсілдері арқылы эмоционалдық деңгейде әрекет етуге тырысады.

Әдебиеттер

1 Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – Москва, 1985. – 232 с.
2 Дымшиц, Михаил Наумович. Манипулирование покупателем. – Москва: Омега, 2004. – 252 с.
3 Тележарнамалардағы жарнама мәтіндері.

References

1 Vol'f E.M. Funkcional'naya semantika ocenki. – Moskva, 1985. – 232 s.
2 Dymshic, Mihail Naumovich. Manipulirovanie pokupatelem. – Moskva: Omega, 2004. – 252 s.
3 Telezharnamalardağy zharnama mətinderi.

МРНТИ 16.21.51

Онгарбаева М.С.[1], Таева Р.М.[2], Зуева Н.Ю.[3], Алимбаева А.Т.[4],

[1,4]магистр, [2,3]к. ф. н., доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
e-mail: trmeru16@mail.ru; rozt@mail.ru; nataliazueva@rambler.ru

К ВОПРОСУ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО АНАЛИЗА КОНЦЕПТОВ

В статье описывается лингвокультурологическая специфика понятия «семья» и «брак» в паремиях в казахском и английском языках. Объектом исследования являются пословицы, вербализующие понятия отбасы/семья и неке/брак. Предметом исследования является анализ лингвокультурологических особенностей пословиц о семье и браке, которые представляют особый интерес для изучения культурной идентичности, поскольку паремиологические единицы, содержать кросс-языковые различия не только на «семантическом» уровне, но и на его втором, «коннотативный уровень». Проанализированы более 200 пословиц казахского и английского языков.

Ключевые слова: концепт, лингвокультурология, семья, брак, язык, культура, сравнительный анализ, пословицы, культурные ценности.

Ongarbaeva M.S., Taeva R.M., Zueva N.YU., Alimbaeva A.T.

To the question of the comparative analysis of concepts

The purpose of this work is to give a comprehensive description for linguacultural specifics of a concepts «family» and «marriage» at paremiological level in Kazakh and English languages. Object of the study are proverbs verbalizing the concepts of отбасы/family and неке/marriage. Subject of the research is the analysis of linguacultural characteristics of proverbs about family and marriage in Kazakh and English languages Proverbs are of particular interest for the study of cultural identity, as they relate to such units, which may contain cross-language differences not only at the «semantic» level – reflecting realities, but also at its second,» connotative floor». There were analyzed over than 200 proverbs of Kazakh and English Languages.

Key words: concept, linguoculture, family, marriage, language, culture, comparative analysis, proverbs, cultural values.

Онгарбаева М.С., Таева Р.М., Зуева Н.Ю., Алимбаева А.Т.

Концепттердің салғастырмалы талдау мәселесі

Мақалада «отбасы» және «неке» лингвомәдени ұғымының қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі ерекшеліктері қаралады. Зерттеудің объектісі отбасы/семья және неке/брак атты вербалды ұғымдар мен мақал-мәтелдер болып табылады. Зерттеу нысаны отбасы мен неке туралы мақал-мәтелдердің лингвомәдени ерекшеліктерін талдау болып табылады, бұл мәдени бірлікті зерделеуге ерекше қызықтырады, өйткені паремиологиялық тек қана тіларалық айырмашылықтарды ғана емес сонымен қатар коннотативті деңгейде де қарастырылады.Қазақ және ағылшын тілдеріндегі 200-ден астам мақал-мәтелдер талданып, салыстырылды.

Түйін сөздер: концепт, лингвомәдениет, отбасы, неке, тіл, мәдениет, салғастырмалы талдау, мақалалар, мәдени құндылықтар.

Концепты-универсалии НЕКЕ/MARRIAGE и ОТБАСЫ/FAMILY, являющиеся ключевыми ориентирами человеческого поведения в социуме, относятся к одним из важнейших в психологии взаимоотношения людей. Исследования в области вербализации аналогичных базовых

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

концептов на материале разных языков представляют несомненный интерес, поскольку они способствуют не только выявлению этнокультурологических особенностей их языковой репрезентации, но и более глубокому проникновению в структуру общечеловеческих представлений о внутреннем мире человека.

Известно, что институт брака и семьи является одним из наиболее неотъемлемых элементов культуры и его основополагающая общественная роль влияет на формирование индивида в условиях этнокультурной, социальной и психологической адаптации в лингвокультурном сообществе. В связи с этим концепты *НЕКЕ/MARRIAGE* и *ОТБАСЫ/FAMILY* представляют собой этническую и понятийно-языковую целостность самосознания, отражающую взаимосвязь языка и мышления, что позволяет обратиться к национальным и этноспецифичным аспектам языковой картины мира носителей той или иной культуры.

Особый интерес для изучения национально-культурной специфики концепта представляют пословицы и поговорки, так как они относятся к таким единицам языка, которые «могут содержать межъязыковые отличия не только на уровне «первого семантического этажа» – уровне, отражаемых ими реалий, но и на уровне своего второго, «коннотативного этажа», отсылая к «морали» – представлениям говорящих об этических, деонтических и прочих нормах...» [1, 2].

При этом основным направлением анализа пословиц является сопоставительный подход. Сопоставительное лингвокультурологическое исследование паремиологического состава двух принадлежащих разным структурам и семьям языков дает возможность выявить универсальное и культурно-национальное в семантике пословиц, охарактеризовать особенности миропонимания народа, поскольку пословицы заключают в себе в культурно-национальную информацию и как продукт человеческой речи сохраняют, воспроизводят и передают менталитет народа, его культуру. В паремиях закреплены оценки и суждения сфер жизни человека, таких как работа, дом, семья, любовь, ненависть, страх, красота и мн.др.

Сопоставительное исследование пословиц, объективирующих концепты *НЕКЕ/MARRIAGE* и *ОТБАСЫ/FAMILY*, важно как с точки теоретической значимости, так и с практической, поскольку полновесное использование языка как средства межкультурной коммуникации является предпосылкой взаимопонимания между носителями разных лингвокультур.

Проблемам семьи, брака и родственных отношений посвящено немало работ казахстанских ученых, особое место занимает труд Х. Аргынбаева «Казахская семья», где собраны материалы этнографических экспедиций более чем 20-летнего исследования [3].

Материалом для нашего исследования послужили пословицы, репрезентирующие концепты *НЕКЕ/MARRIAGE*и *ОТБАСЫ/FAMILY* в английском и казахском языках, которые были отобраны на основе метода сплошной выборки из веб-ресурсов ифразеографических источников [4].

Для выделения ключевых идей, связанных с браком и семьей в казахской лингвокультуре, было рассмотрено свыше 180 паремий. В ходе анализа было выделено 23 представления о семье и брачном союзе, наиболее широко представленные в казахском паремиологическом сознании. Ниже представим некоторые из них:

1. Семья и родственники символизируют надежное место, где всегда можно найти любовь и поддержку близких людей (*Әпкенің үйі – кең жайлау, ағаның үйі – ақ жайлау. Ағасы бардың жағасы бар, інісі бардың тынысы бар. Отан-қуат, отбасы-шуақ; Үйдің жылы-суығын қыс түскенде білерсің, Ағайын бір өліде, бір тіріде керек. Ағайын тату болса, аткөп, Абысын тату болса, ас көп; Күйеу жүз жылдық, құда мың жылдық)* – 7.

2. Терпимое отношение к плохой родне, несмотря на ссоры и конфликты между родственниками, необходимость оставаться на их стороне. Огромное значение уделяется поддерживанию хороших отношений с родственниками – (*Туғаныңмен сыйыспасаң, кең дүниеге сыймассың; ЫРыс қашса да туыс қашпайды; Жаман да болса ағамыз, жақсыны қайдан табамыз; Ағайын тату болса ат көп, абысын тату болса ас көп; Жақыныңды жат етсең, жатқа күлкі боларсың; Ағайын бірде араз, бірде тату; Ағайында өкпе бар да, кек жоқ; Семья сәні – сыйластық, достық сәні – қимастық; Мал қонысын іздейді, ер туысын іздейді, «Сіз», «біз» – деген жылы сөз ағайынға жарасар*) – 8.

3. Негативное влияние плохого нрава женщины на супруга, приносящее в дом беды и несчастья и наоборот (*Ердің атын не аты шығарар не жары шығарар. Жақсы әйел теңі жоқ жолдас, түбі жоқ сырлас. Жақсы қатын жарының жақсысын асырар жаманын жасырар. Білімді әйел басыңа қарайды. Жақсы қатын жүн қарыз алады, жаман қатын су қарыз алады; Жақсы*

әйел жаман еркекті түзетеді; Жаман қатын байына жалғыз атын сойғызар, жақсы қатын жолдасын жоқтан құрап тойғызар) – 7.

4. Женщина является хранительницей домашнего очага, *создающая тепло и уют в доме (Қатыны жоқ үй – жетім; Атасыз үй батасыз, анасыз үй панасыз; Әйел – үйдің көркі, еркек – тенздің көркі)* – 3.

5. У плохой жены беспорядки в домашнем хозяйстве. (*Жалқау қатынның төсегі тал түске дейін жиналмас; Салақ қатынның үйінен, сабақты ине табылмас*) – 2.

6. Многоженство приносит одни хлопоты и проблемы (*Екі қатын алғанның – құлағы тынбас, есекке мінгеннің – аяғы тынбас; Екі қатын алыпсың, бір пәлеге қалыпсың*) – 2.

7. Нежелательно становится между мужем и женой (*Ерлі-зайыптының ортасына есі кеткен отырар*) – 1.

8. После свадьбы супруг становится ближе, чем родители (*Ата-анадан жар жақын; Жан қимақ бар, жар қимақ жоқ*) – 2.

Свидетельством актуальности проблем, связанных с концептами *брак* и *семья* для ценностной картины мира английской лингвокультуры, является значительное количество пословиц, используемых для вербализации данных концептов. В ходе анализа было выделено 23 представления о браке и семейных отношениях. Общее количество пословиц составило свыше 170. Некоторые из них:

1) Стараться не ссориться и искать пути примирения для сохранения брака. *Leave a poem on her kitchen table after a quarrel; similarity, put a love note in his lunch box. Never yell at each other unless the house is on fire. Never both be angry at the same time. Neglect the whole world rather than each other. If you have to criticize, do it lovingly. A compliment a day keeps the divorce away* – (13)

2) И в счастье, и в беде всегда поддерживать друг друга. *Share each other's joy, feel each other's pains. In marriage, tears and smiles make the music of life; dress-up and have fun together outside, undress and have fun together inside. Two persons living in a holy matrimony must avoid slipping into blasphemy, despond and apathy* – (10)

3) Закрывать глаза на недостатки и уметь прощать ошибки друг друга. *You can love and be angry at the same time, wink at her after the quarrel. No one is perfect; forget each other`s faults. The peculiar quality of fussy person is to see the faults of the others and to forget his own. Keep your eyes wide open before marriage, half shut afterwards. The greatest secret of successful marriage is to treat all disasters as incidents and none of the incidents as disasters* – (11)

4) В браке муж и жена объединяются и противостоят всем невзгодам. *Marriage resembles a pair of shears, so joined that they cannot be separated; often moving in opposite directions, yet always pushing any one who comes between them* – (7)

5) Ради счастья в браке нужно бороться и учиться этому. *How to be happily married can never be fully taught, but only be learnt. It takes two to make a marriage a success and only one for failure. In marriage, becoming together is beginning, keeping together is progress, and working together is a sweet home. To marry is to halve your rights and double your duties* – (12)

6) Хороший отец – это глава семьи, отвечающий за воспитание и благополучие детей. *Like father, like son. Many a good father has but a bad son. One father is more than a hundred schoolmasters. A miserly father makes a prodigal son. Father should remember that one day his son will follow his example instead of his advice* – (9)

7) Флирт между супругами. *Develop your own secret code to tell your preparedness and to know other's confirmation for the love on bed* – (3).

В казахском и английском сознании прочно укрепилось понимание того что именно женщина создает домашний уют и от нее зависит благополучие семьи (например, *Үйді қырық еркек толтыра алмайд, Menmakehouses, women*makehome), но в казахском браке не затрагиваются интимные отношения супругов. Упоминается о ролях, которые должны выполнять муж и жена, в то время как в английских пословицах мы видим умение поддерживать друг друга и бороться за семейное счастье и любовь (*Marriages maybe made in heaven, but the yhavetobeworkedout of earth*). В казахском корпусе паремий, в отличие от английского, отсутствуют пословицы, связные с флиртом (*Never bring up past mistakes, and so also never go to bed with an argument unsettled*).

В большом количестве английских пословицподчеркивается важность сохранения любви в супружеских взаимоотношениях для обретения счастья в браке (например, *Countoneachother`sstrength; forgiveeachother `sweaknesses*). В казахском языковом сознании не зафиксированы пословицы, выражающие способы решения конфликтов между супругами и пути достижения любви и гармонии в браке.

При выборе жены в двух лингвокультурах супруг ставит в пример мать невесты (в казахском фонде паремий – *Аяғын көріп асын іш, анасын көріп қызын ал, в английском* фонде паремий

– *Take* ***vine of agoodsoil, and a wife of agoodmother***). Так, роль женщины является более важной, нежели роль мужа в двух лингвокультурах (в казахском языке – *Жақсы әйел ырыс, жаман әйел ұрыс,* в английском языке – *Agoodwifemakesagoodhusband*).

Разное видение указанного фрагмента действительности представителями двух разных языковых сообществ тесно связано с особенностями культуры и исторического развития народов – носителей данных языков. У носителей казахского языка особенно сильно подчеркивается поддерживание близких отношений с родичами, в то время как в английских пословицах упоминаются отношения внутри одной семьи (например, *Қарға тамырды қазақпыз, сұраса келе қарын бөле болып шығамыз, Nogardenis with outitsweeds.*). Для казахов *отбасы* носит некий коллективный характер, а у англичан *family* (семья) рассматривается с точки зрения родителей и детей как одно целое.

Что касается общих особенностей, в пословицах упоминается важность материального положения молодожен (в казахском фонде паремий – *Теңін тапса, тегін бер,* в английском фонде паремий – *First thrive and the nwife*). В казахском сознании отсутствует резко негативная оценка разногласий, неизбежно возникающих в браке.

В казахской культуре личная свобода не имеет такой большой ценности, поэтому в сознании не отражена идея о том, что брак ограничивает свободу. Кроме того, в сознании представителей англоязычного сообщества нет установки свойственной казахскому сознанию о том, что любой брак лучше одиночества (*Жалға шағаш үй болмас, жалғыз жігіт би болмас*).

В английской лингвокультуре брак – это союз мужчины и женщины, которые противостоят всем невзгодам и бедам вместе, в то время как в казахском браке отводится каждому супругу своя роль, также большее внимание уделяется воспитанию детей, нежели поддерживанию отношений между супругами (например, *Баланы жастан, әйелді бастан*). В казахском языке много пословиц о любви к детям, которые являются счастьем в жизни (*Балалы үй базар, баласыз үй қу мазар*). Следует также отметить факт существования в казахской культуре феномена многоженства, который отсутствует в английской лингвокультуре (в казахском фонде паремий – *Екі қатын алыпсың, бір пәлеге қалыпсың*).

В казахских пословицах встречаются метафоры связанные с животными так как казахи являются кочевниками и скот являлся основным пропитанием и служил материалом для строительства юрт, нами были зафиксированы следующие пословицы с животными например: *Тайдың мінгені білінбес,баланың істегені білінбес; Мал қонысын іздейді, ер туысын іздейді.*

Тем не менее, складывается впечатление, что для казахского менталитета брак и семья значат больше, чем для английского: даже в количественном плане преимущество пословиц о семье отмечается именно в казахском языке. В английском языке преобладают паремии о семейной жизни, общих целях и устремлениях.

Кроме того, в английских пословицах идея о том, что брак дается свыше выражена в английском языке пословицей: *Marriagesaremade in heavens*. Как в казахской, так и английской паремиологии брак и семья имеют положительную и негативную оценку: брак приносит счастье и любовь с одной стороны, а с другой доставляет хлопоты и проблемы, связанные с разочарованиями и страданиями членов семьи.

Сопоставительный анализ языковых средств, используемых для описания семейных отношений и брачного союза представителями анализируемых языковых культур, позволил выявить особенности восприятия этих явлений носителями казахской и английской лингвокультур.

Казахским языковым сознанием семья и брак оцениваются более позитивно, о чем свидетельствуют пословицы о любви к детям и родственникам. Положительная оценка присутствует в 43% казахских и только в 19% английских паремий. Отрицательная оценка содержится в относительно большем количестве английских пословиц (51%) по сравнению с казахскими паремиями (12%).

Литература

1 Воркачев С.Г. Этносемантика паремии: сопоставительный анализ метафоризированных показателей безразличия в русском и испанском языках // Языковая личность: культурные концепты / Сб. науч. тр. – Волгоград; Архангельск: Перемена, 1996. – С. 16-25.

2 Антология концептов / Под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. – Том 1. – Волгоград: Парадигма, 2005. – 352 с.

3 Аргынбаев Х.А. Казахская семья (на каз. языке). – Алматы: Кайнар, 1996. – 288 с.
4 Elizabeth Knowles Little Oxford Dictionary of Proverbs Oxford University Press, USA; 1 edition (December 3, 2009) 432 p.
5 Пословицы и поговорки. – Мн.: Харвест,2007. – 320 с. (Золотая коллекция).
6 «Ақылдыңкөзі» Мақал мәтелдер Құрастырған Қ.Саттарова. – Алматы: Жазушы, 1990. – 160 б.
7 Қазақ халқының мақалдары мен мәтелдер / Жалпы ред. басқ. профессор С. Садырбайұлы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012. – 230 б.

References

1 Vorkachev S.G. EHtnosemantika paremii: sopostavitel'nyj analiz metaforizirovannyh pokazatelej bezrazlichiya v russkom i ispanskom yazykah // YAzykovaya lichnost': kul'turnye koncepty / Sb. nauch. tr. – Volgograd; Arhangel'sk: Peremena, 1996. – S. 16-25.
2 Antologiya konceptov / Pod red. V.I. Karasika, I.A. Sternina. – Tom 1. – Volgograd: Paradigma, 2005. – 352 c.
3 Argynbaev H.A. Kazahskaya sem'ya (na kaz. yazyke). – Almaty: Kajnar, 1996. – 288 s.
4 Elizabeth Knowles Little Oxford Dictionary of Proverbs Oxford University Press, USA; 1 edition (December 3, 2009) 432 p.
5 Poslovicy i pogovorki. – Mn.: Harvest,2007. – 320 s. (Zolotaya kollekciya).
6 «Aqıldıñközi» Maqal mätelder Qurastırğan Q.Sattarova. – Almatı: Jazwşı, 1990. – 160 b.
7 Qazaq xalqınıñ maqaldarı men mätelder / Jalpı red. basq. professor S. Sadırbayulı. – Almatı: Qazaq wnïversïteti, 2012. – 230 b.

ҒТАХР 16.21.45

Сағындықұлы Б.[1], Құлжанова Б.Р.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]профессоры, ф. ғ. д., [2]доценті, ф. ғ. к., Алматы қ. Қазақстан,
e-mail: Bahit777@mail.ru; Berikbay.sagyndykuly@mail.ru

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ БАРЫС СЕПТІГІ ЖАЛҒАУЛАРЫНЫҢ ЖАҢА ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Септік жалғауларының ішіде барыс септігі жалғауларының формалары өте көп. Бұлар қазіргі түркі тілдеріндегі және көне түркі жазба ескерткіштері тіліндегі архаикалық формалар болып екіге жарылады. Түркологтардың барлығы бұл тілдік элементтердің ескіден келе жатқандығын және бір бөлегінің жаңадан пайда болғандығын мойындап, олардың этимологиясы туралы әр түрлі болжамдар жасады. Жаңа этимология барыс септігі жалғауларының формалары қаншалықты көп болғанымен, олардың бір-ақ негізден шыққандығын дәлелдеп шықты. Үнемдеу заңының ықпалы, жылысу, сіңісу, қатаңдардың ұяңдануы сияқты толып жатқан фоно-морфо-семантикалық құбылыстар о бастағы әдепкі форманы адам танығысыздай дәрежеге жеткізген. Мақалада қай форма қай формадан шыққандығы нақты дәлелденеді.

Түйін сөздер: формалар, барыс септігі, этимология, үнемдеу заңы, жылысу.

Sagyndykuly B., Kulzhanova B.

New etymology of suffixes of dative case in the Turkic languages

There are many forms of the suffixes of dative case in grammatical cases. There are classified as archaic forms in modern Turkic languages and in the language of the ancient Turkic manuscripts as well. Turkologists admitted that these elements had a root from the ancient times and a part of it appeared recently and suggested various hypotheses about their etymology. New etymology proved that dative case has one basis in spite of different suffixes of the case. Many phono-morpho and semantic phenomena such as the influence of the linguistic economy, linguistic drift, assimilation and the change of voiceless consonants into the voiced have completely change the original form.

Key words: forms, dative case, etymology, law of economy, linguistic economy, linguistic drift.

Сагындыкулы Б., Кулжанова Б.

Новая этимология окончания дательного падежа в тюркских языках

Из падежных окончаний дательный падеж имеет множество форм. Различаются архаические формы в современных тюркских языках и языке древнетюркских письменных памятников. Тюркологи признают, что эти языковые элементы очень древние, но некоторые из них появились недавно. Они по-разному прогнозируют этимологию этих форм. Новая этимология доказала, что хотя окончания дательного падежа имеет много форм, они вышли из одной основы. Многие фоно-морфо-семантические явления как влияние закона экономии, лингвистические дрейфы, усвоение и озвончение глухих согласных кардинально изменили изначальную форму. В статье рассказывается, как появились эти формы.

Ключевые слова: формы, дательный падеж, этимология, закон экономии, лингвистический дрейф.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Барыс септіктегі сөз, негізінде, істің, қимылдың кімге, неменеге, қай жерге бағытталғандығын білдіреді. Бағыт, бағдарды білдіру – оның ең негізгі мағынасы. Ал қалған мағыналары оның негізгі мағынасының әр түрлі көрінісі есепті. Әлбетте, септік жалғаулы сөздің белгілі бір грамматикалық мағынаны аңғартуы – оны өзіне тәуелді етіп, бағындырып тұратын сөздің лексика-грамматикалық мәніне де белгілі бір дәрежеде қатысты болады. Сол үшін де сөйлемде белгілі бір сөзбен бағыныңқылық қатыста айтылуына байланыста барыс септіктегі сөздің грамматикалық өңінің құбылып отыруы – әбден заңды жағдай. Сонымен бірге септік жалғауы жалғанып отырған сөздің өз мағынасының да септік жалғауының мағыналық реңін түрлендіруге едәуір әсері болады» [1, 58-59]. Септік жалғаулы сөздің мағыналық белгісінің түрліше болуы осындай жағдайларға байланысты.

Түркологтар барыс септігінің барлық жалғауларын екіге бөліп қарастырады:1) қазіргі тілдерде – ға/-ге, -қа/-ке, -а/-е, -на/-не; 2) көне түркі жазба ескерткіштерінде – ғару/-герү, -қару/-керү, -ру/-рү, -ға/-ге, -йа/-йе, -а/-е.

Барлық түркі тілдеріндегі барыс септігінің көне және жаңа формаларының жиынтығын былайша топтастыруға болады: -қарун/-керүн, -ғарун/-герүн, -қару/-керү, -ғару/-герү, -қар/-кер, -ғар/-гер, -қа/-ке, -ға/-ге, -йа/-йе, -ha/-he, -арун/-ерүн, -ару/-ерү>-ар/-ер, -а/-е, -ару/-ерү>-ру/-рү.

Барыс септігі жалғауларының жоғарыда санамаланған формалары туралы түркологтар сан алуан пікір білдірген. Солардың басты-бастыларына тоқталалық.

Қыпшақ және қарлұқ-ұйғыр тобындағы тілдерде, сондай-ақ Сібір, Алтай тілдерінде барыс септік тұлғасы -қа/-ке, -ға/-ге (немесе оның варианттары), оғыз тобындағы тілдерде және чуваш тілінде -а/-йа. Қазақ тілінде егер сөз тәуелдік жалғаулы болса, қ, к, ғ, г дыбыстары түсіп қалады да -а/-е түрінде жалғанады.

Осы екі түрлі форманың қайсысы ескі деген сұраққа аса көрнекті түрколог Г. Рамстедт бүкіл алтай тілдерін өзара салыстыра келе -а/-йа деп жауап қайтарады [2, 39]. Б.А. Серебренников пен К.Г. Менгес те барыс септіктің -а көрсеткішін ең ескі деп есептейді. Олардың ойынша, екінші бір барыс септігінің мағынасын беретін қ элементі ежелгі дәуірде-ақ -а формасымен бірігіп күрделенген.

Бұған керісінше, О.Бетлингк пен А.М. Щербак -қа/-ке, -ға/-ге формасын ежелгі деп таниды. Оғыз тілдеріндегі -а/-е көрсеткіші тарихи даму барысында бірте-бірте қалыптасқан деген болжам жасайды. Қазіргі түркі тілдерінде аса жиі қолданылатын барыс септігінің бұл формалары, сөйтіп, этимологиялық жағынан әлге дейін дұрыс шешімін таба алған жоқ.

Бұдан кейін түркологтар барыс септігінің -қару/-керү, -ғару/-герү, -ару/-ерү формаларына ерекше назар аударды. Бұл жалғаулар орхон-енисей жазбаларында жиі кездескенімен, кейінгі дәуірлерде, тіпті орта ғасырларда-ақ, жойылып кетті. *Ілгері, жоғары, шеткері, сыртқары, ішкері* сияқты үстеулердің құрамында ғана сақталып қалды. Дауыссызға біткен түбірлерге -ару/-ерү түрінде, дауыстыға біткен түбірлерге -қару/-керү, -ғару/-герү түрінде жалғанады.

В.В. Радлов бұл форманы алғашқысы -қа – барыс септігінің элементі болса, соңғысы -ру үстеу жасайтын құранды аффикс деп есептеді. Кейін ол үстеу құрамынан бөлініп шығып, барыс септік жалғауы қызметін атқаратын болған. С.Е. Малов та осы пікірге қосылады. Ол -ру формасын өте ескі дәуірдің қалдығы деп түсінеді. Э.В. Севортян екеуін де -қа-ны да, -ру-ды да барыс септігінің жалғауы деп түсінеді. К. Каримов барыс септігінің жалғауы қара – (көр) көсемшесінен шығуы мүмкін десе, Н.П. Дыренкова мен А.З. Абдуллаев қар (қол) сөзінен пайда болған деп жорамалдайды. А.М. Щербак -қару/-ғару формативін екіге бөліп-жарып қарамайды, біртұтас бірлік деп түсінеді. Ол барыс септігінің формасы -қа/-ға-ны үнемдеу құбылысының заңдылықтарынан кейінірек пайда болған элемент деп таниды. Мынадай кесте ұсынылды: -ғару>-ғар>-ға>-а [3, 48-49]. Шындығында, -ға жалғауынан -а жалғауы пайда болмайды. Соңғы форма – көненің қалдығы.

Түркологияда жемісті еңбек еткен үлкен ғалымдардың бірі А.М. Щербак былай деп жазады: «Көрнекті ғалымдардың бірі М. Левицкий көне түркі тілінде бір ғана түпкітектен тараған барыс септігі қызметін атқаратын -ра/-рә, -ру/-рү, -ры/-ри формаларының өмір сүргендігін түркологияда тұңғыш рет мәлімдеді. Моңғол тілдерімен салыстыра келіп, мұндай септік формалары бар екендігін ірі ғалымдар В. Котвич, К. Брокельман және Г. Рамстедт мойындады. Осыдан кейін арнайы тарихи-грамматикалық зерттеулер жүргізіле бастады. Алайда *асра* (астына қарай), *ичра* (ішіне қарай), *өңрә* (анда), *соңра* (соңына қарай), *үзра* (үстіне қарай) сияқты үстеулердің, *йүрәкра* (жүрекке), *башра* (басқа, басына), *көзрә* (көзге, көзіне), *түбрә* (түпке, түбіне) сияқты есімдердің құрамына жіті назар аударғанда, олардың

бірқатарының көсемшенің түбірге тұтасуы негізінде, бірқатары *ара* сөзінің кірігуі негізінде қалыптасқандығы анықталды. Оның үстіне -ры көрсеткіші орхон-енисей жазбаларында, көне ұйғыр текстерінде ұшырамайды. Иран тілдерінде -ры өзге мағыналарымен қатар бағыт, беталыс мағынасын да береді. Махмуд Қашғари сөздігі мен көне түрік текстерінде ұшырайтын -ра, сірә, парсы тілінен ауысқан элемент болуы да мүмкін» (9. 42-43-б.).

Сондай-ақ -ру/-рү, -ры/-ри формаларының барыс септігі жалғауы болу ықтималдығы күмәнді. Біріншіден, -ғару формасының -ға және -ру бөлшектеріне бөлінетінін айғақтайтындай тура немесе жанама бірде-бір факт жоқ. Екіншіден, *кеңрү* (кең), *бекрү* (берік), *йандру* (қайтадан), *өрү* (жоғары), *утру* (қарама-қарсы) сияқты үстеулер мен шылаулардың құрамындағы -ру көсемшенің түбірге сіңісуі нәтижесінде пайда болғандығы дәлелдеуді қажет етпейді. Ата тілде барыс септігінің -ра/-рә, -ру/-рү, -ры/-ри формалары болғандығына жеткілікті дәрежеде тілдік фактілер жоқ [3, 44]. Түркологиядағы барыс септігінің формалары жайындағы бүкіл зерттеулерді шоли қарағанда мынаны анық аңғарамыз: барыс септігінің этимологиясы ашылмаған. Біз өз тарапымыздан жаңаша этимологиялық болжам (гипотеза) ұсынамыз. Бұған тарихи жазбаларда сақталып қалған бір ғана сөз көмекке келіп отыр. Ол – ташқарун. Оған «Көне түркі сөздігінде» мынадай анықтама берілген: *снаружи, вне, в стороне*: Кенә *ташқарун* қалмасун биллүг болсун Ким күнтүнки булуңда Барақа дегән бир йер бар турур (ДТС, 540) [4]. (Және тысқары қалмасын, жұртқа белгілі болсын, оңтүстік аймақта Барақа деген бір жер бар).

Көне түркі тіліндегі ташқарун сөзінің қазақ тіліндегі баламасы – тысқары. Үстеуге айналған бұл сөзге «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» мынадай анықтама берілген: 1. Сырт жерде, далада. 2. Алыста, қашық жерде, аулақта. 3. Шет, бөлек, сырт, тыс. «Көне түркі сөздігінде» (Древнетюркский словарь) осы үстеуге қатысы бар мынадай сөзформалар кездеседі:

таш 1. *внешний вид, облик; наружная, внешняя сторона.*

2. *наружный внешний; верхний (об одежде)*.

3. *в служ. знач. Послелог а) кроме, вне; б) около*.

ташық – *выходить, выступать, отправляться в поход.* Ер евдин ташықты (ДТС, 540) (Ер үйден сыртқа шықты)

ташқару *наружу.*

Теріп алынған сөздерді өзара салыстырсақ ең алдымен мынаны байқаймыз: түпкітек *ташқарун сөз формасынан соңғы н дауыссызы түсіріліп айтылып (элизияға ұшырап), біртебірте ташқару үстеуі қалыптасқан. Ташық және ташқару сөзформаларын өзара салыстырғанда негіздегі қ дауыссызының қосымшаға ауысқаны аңғарылады: ташық+ару>таш+қару. Сондай-ақ осы үстеудің толық формасы ташық+арун>таш+қарун түрінде түбір мен қосымшаға бөлінеді.

Сонда бұл қосымшалардың алғашқы формасы *арун және *ару екендігі нақты факті арқылы анықталып отыр. Ал қарун мен қару – екінші дәрежелі туынды форма, тілдік өмірге қ қатаң дауыссызының жылысуы нәтижесінде кейін келген: қ+арун, қ+ару.

Көне түркі тілі материалдарынан тағы бір мысал келтірелік.

илик: ең илик *прежде всего, самый первый раз.*

илк *прежде, вначале;* илк сен барғыл вначале ты иди (ДТС, 208).

илгәрү *вперед (~на восток)*, илгәри кетти он ушел вперед (~на восток) (ДТС, 208).

Қазақ тілінде ілгері *алға, алдыңғы жаққа* (ҚТТС, 10-том, 430-б.) [5]. деген мағына береді. Яғни XI ғасырдағы лексикалық мағынасынан анау айтқандай алшақтай қоймаған. Алға сөзформасының түбірі ал, ескі *илк* сөзформасының түбірі *ил* – сингармониялық варианттар. Сөз басындағы а~и сәйкестігі – ішкі флекция қалдығы болуы да мүмкін. Ішкі флекция ілгері дәуірлерде сөздердің лексикалық, лексика-грамматикалық және грамматикалық мағыналарын құбылтып, сөзжасам процесіне қатысып отырған. Осы себепті ал мен ил-дің арасында азын-аулақ айырмашылық болуы заңды.

Көне түркілік ил+ик пен ил+к түбір мен қосымшаға бөлінеді, бірақ жұрнақ түбірге сол кездің өзінде-ақ әбден сіңісіп кеткен. Илк туынды түбіріне (негізге) -әрү жалғауы жалғанғанда негіздегі к ұяңданып, қосымшаға ауысқан. Осыдан келіп ил+гәрү кейінгі дәуірлерде басқаша жіктелетін болған. Анығырақ айтқанда, -гәрү жұрнағы тілдік өмірге келіп, тұрақтанған. Орхон-енисей ескерткіштерінде көп ұшырайтын -қару мен -гәрү осындай, жоғарыда баяндалғандай, жолдармен пайда болған.

Бұл жалғаудың – барыс жалғауының одан әрі дамуына, өзгеріп, құбылуына үнемдеу заңының ықпалы өте күшті болған. -қару/-ғару, -кәрү/-гәрү формаларының құрамындағы у мен ү элизияға ұшырап, жойылып кетеді де, жалғау тұлғалары

одан әрі ықшамдалады: (-қару/-ғару>)-қар/-ғар мен – (-кәрү/-гәрү>)-кәр/-гәр көрсеткіштері барыс септігінің функциялық қызметін атқара бастайды.

Бұл жайында А.М.Щербактың пікірі мына төмендегідей: «В отличие от аффикса -ғару~-қару аффикс -ғар~-қар, присоединяемый обычно к местоимениям, часто встречается не только в наречиях, но и в падежной парадигме, ср. др.-тюрк. *Аңар көрү билиң* «взирайте на нее» (КТ II), *муңар тегир улуғлуқ* «этого [человек] коснется величие» (МК I 352); кум.буғар «этому», *шуғар* «тому», оғар тому; ног. (қараноч) *мағар* «мне», *сағар* «тебе», *буғар* «этому», *оғар* «тому», хак. (качинск) *чоғар* «наверх», «вверх», *часхар* «к весне», *күскәр* «к осени» и. т. п. Аффикс -ғар~-қар – дальнейшее развитие аффикса -ғару~-қару» (9. 47-49-б.).

Біздің заманымызда қ, ғ, к, г дыбыстарынан басталатын кез келген жұрнақ пен жалғау көне замандарда дәл осы дыбыстардан басталмаған. Басқаша айтқанда, тарихи даму барысында қ, ғ, к, г дауыссыздары түбірлер мен негіздерден жұрнақтар мен жалғауларға жылысып отырған. Осы себепті –ғар мен -қар-ды ғ, қ мен ар-дың қосындысы деп қараймыз: -ғ+ар және -қ+ар. Сонда –ар жалғауының тіл тарихында өмір сүргендегі анықталады. Мұның қалдықтары қазіргі тілдерде сақталып қалған. Мысалы қарайым тілінде үшінші жақтағы жіктеу есімдігіне -ар формасында жалғанады: ан+ар. Мұндағы ан – үшінші жақ жіктеу есімдігінің көне формасы. Татар диалектілерінде – улым+ар+ға (менің ұлыма), үзім+әр+ге (менің өзіме). Бұл ретте барыс септігінің көне формасы -әр/-ар мен жаңа формасы -ға/-ге бір-біріне сіңісіп кірігіп кеткен.

Енді жоғарыда баяндалған пікірлерді қорытып көрелік. Бұл үшін ең алғаш әңгімеленген ташқарун сөзформасына қайтадан тоқталуға тура келеді. Бұл үстеу өз заманында толық мағыналы ташық және арун сөздерінің бірігіп сіңісуінен пайда болған: ташық+арун>ташқарун. Мұндағы таш – түбір; -ық – сөз жасайтын жұрнақ; -ар – ежелгі дәуірлерде бағыт, беталысты білдіретін жалғау, тарихқа белгісіз кезеңде бұрынғы лексикалық мағынасы күңгірттеніп, дерексізденіп, бірте-бірте қосымшаға айналып кеткен сөзформа; -ун – есім жасайтын жұрнақ. Олай болса, ар бір замандарда толық мағыналы есім болған екен. Оның бағыт, беталысты білдіретін жалғауға айналуы – кейінгі замандардың ықпалы. -ар–дың одан әрі дамып, негізінде оғыз тілдерінде, сондай-ақ алтай, хақас, шор т.б. тілдерде ықшамдалып а-ға айналуы – эволюция жемісі. Үнемдеу заңының әсерінен ықшамдалған барыс септігінің -а жалғауы дауыссыздардан кейін осы күйінде (*адам+а*) дауыстылардан кейін -йа күйінде (*маса+йа* «столға») жалғанады. Мұндағы й – эпентеза: маса+й+а.

Сонымен барыс септігінің аса ежелгі заманғы -арун формасын алғашқы деп танысақ, -қарун формасын екінші – одан кейінгі тұлға деп пайымдаймыз. Даму кестесі мынадай:

1. арун>ару>ар>а; ерүн>ерү>ер>е.

2. қарун>қару>қар>қа; керүн>керү>кер>ке.

Барыс септігінің көне және осы заманғы формалары қаншалықты көп болғанымен, түпкітегі бір-ақ тұлғаға барып тіреледі. Ол – *-ар. Қазіргі қолданыстағы -қа, -ке, -ға, -ге екі бөлшектен тұрады: -қ+а, -к+е, -ғ+а, -г+е. Мына лексикалық бірліктерге назар аударалық:

ас – *биіктеу, ұзару, жоғары көтерілу*

ас+ық *бір заттың белгілі бір нысанадан, биіктіктен*

жоғары өтіп кетуі

ас+қ+ақ *биік, заңғар, зәулім*

ас+қ+ан *аса, тым, ерекше*

ас+қ+ар *заңғар, зәулім, биік*

Кестеден көрініп тұрғанындай, ең алдымен етістіктің бір буынды түбірі ас сөзформасынан –ық жұрнағы арқылы асық туынды түбірі – негіз жасалған. Оған көне -ақ, -ан, -ар жұрнақтары жалғанып, күрделенген. Бұл жұрнақтар бірте-бірте негізбен кіріккен. Соның нәтижесінде туынды түбірдегі қ қатаң дауыссызы дауыстыдан басталатын көне жұрнақтарға жылысқан. Бұл жерде буынның қайта түзілу заңдылығы әсер еткендігі анық байқалады. Біздің дәуірімізде -қақ, -қар сын есімнің, -қан есімшенің жұрнақтары болып есептеледі. қ, к, ғ, г дыбыстарынан басталатын жұрнақтар мен жалғаулардың барлығы дерлік жылысу құбылысының есебінен пайда болған. Демек барыс септігінің жалғауының қосынды екі элементтен тұруына (-қ+а, -к+е, -ғ+а, -г+е), айналып келгенде, бір ғана заңдылық – жылысу құбылысы – әсер еткен.

Барлық түркі тілдеріндегі барыс септігінің көне және жаңа формаларының жиынтығына тағы бір назар аударалық.

1. *-арун/-ерүн>-ару/-ерү; -ару/-ерү>-ар/-ер; -ару/-ерү>-ру/-рү.

-ар/-ер>-а/-е; -а/-е>-йа/-йе; -а/-е>-ha/-he; -а/-е>-на/-не.

2. *-қарун/-керүн>-ғарун/-герүн; -қарун/-керүн>-қару/-керү; -ғарун/-герүн>-ғару/-герү; -қару/-керү>-қар/-кер; -ғару/-герү>-ғар/-гер;→-қар/-кер>-қа/-ке; -ғар/-гер>-ға/-ге.

Барыс септігі жалғауының даму эволюциясы бізге мынадай тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

1) Барыс септігі жалғауының түпкі негізі – *-арун тұлғасы – тілдік фактілер негізінде бұрынғы қалпына келеді (реконструкцияланады). Мұның құрамындағы ар бөлшегі тарихқа белгісіз ежелгі дәуірлерде толық мағыналы лексема болған. Кейін тарихи даму барысында «бағыт, беталыс» мағыналарын беретін грамматикалық тұлғаға айналған. Ал –ун бөлшегі (морфемасы) – есім көрсеткіші. Демек, *-арун – алғашқыда есім сөз. Бұдан *-арун>-ару>-ар>-а тұлғалары үнемдеу заңының ықпалымен бірте-бірте қалыптасқаны байқалады. Осы себепті біздің заманымызда оғыз тілдері тобында, сондай-ақ алтай, хақас, шор т.б. тілдерде ұшырайтын барыс септігінің -а формасын бір замандарда өмір сүрген аса ежелгі тұлғаның қалдығы, сарқыншағы деп танимыз.

2) қ дауыссызының дауыстыдан басталатын барыс септік мағынасын беретін *-арун тұлғасына жылысуы -қарун формасын өмірге келтірген. Бұл тілдік бірлік те *-арун сияқты үнемдеу заңына бағынып, соңғы дыбыстарын бір-бірлеп жоғалтқан: -қарун>-қару>-қар>-қа. Демек, оғыз, алтай, хақас, шор т.б. тілдердің барыс жалғауының түпкі негізінде *-арун формасы тұрса, қыпшақ, қарлұқ-ұйғыр т.б. тілдердің барыс жалғауының түпкі негізінде -қарун формасы тұр.

3) Түркі тілдері дамуының диахрония дәуірлерінде ұяң дауыссыздар мен жіңішке дауыстылардың мүлде болмағандығы сингармониялық варианттар арқылы дәлелденіледі. Қазір жіңішке айтылатын сөздердің барлығы тұтастай ежелгі, аса ежелгі уақыттарда жуан айтылатын болған. Мысалы, *қары>кәрі, доңғалақ>дөңгелек, қол>көл, бары>бәрі, татлы>тәтті* т.б. Жіңішке айтылатын барлық сөздердің жуан варианттарының табылуы – жоғарыда айтылған тұжырымның дұрыс екендігін айғақтайды. Сондықтан, жуан варианттардан пайда болғандықтан, жалғаулардың жіңішке варианттарына көңіл бөлмесе де болады.

4) Барыс жалғауының көрсеткіші дауыссыздарға -а формасында, дауыстыларға -йа немесе -h формасында жалғанады. -а тұлғасының алдына қосылған й мен h – протезалық дыбыс. Олар ешқашан мағына жасауға қатыспайды. Кейбір тілдердің тілдік базасы й-ді қаласа, кейбір тілдердің тілдік базасы h-ні қалайды. Протезалардың бірде олай, бірде бұлай құбылуы осы себептен. Ал барыс септігі -а формасының алдынан н дыбысының жамалуы – жылысу құбылысының нәтижесі. н – біртұтас тәуелдік жалғауы -ын-ның екіге жарылуынан пайда болған өлі форма. Ол тарихи даму барысында туынды түбірден (негізден) қосымшаға жылысып, тұрақтанған элемент. Мысалы, түркі тілдерінің көне жүйесі бойынша қаған сөзіне алдымен тәуелдік жалғауының толық формасы -ын жалғанған: қаған+ын. Оған барыс септігінің формасы -а қосылғанда қаған+ын+а. Қыпшақ тілдерінде – қаған+ын+қа. Түркі тілдерінің жаңа жүйесі қалыптасқанда тәуелдік жалғауының соңғы н дыбысы дауыстыдан басталатын жұрнақтар мен жалғауларға жылысып, оның құрамынан берік орын алады, алғашқы дыбысы ретінде тұрақтанады: сонда қаған+ын+а емес, қаған+ы+на болып шығады. Осы себепті біздің заманымыздың тілшілері тәуелдеулі септіктің барыс формасы деп а-ның орнына -на-ны таниды. н қыпшақ тілдерінде к/ғ дауыссызын ығыстырып барып, жылысады.

«Кодекс куманикус» ескерткіші тілінің қазіргі қазақ тілімен салыстырғанда басты ерекшелігі – барыс септігі -а/-е формасының тәуелдік жалғауынсыз-ақ түбір сөзге тікелей жалғана беретіндігі. Осы себепті қыпшақтық вариант -қа/-ке, -ға/-ге мен оғыздық вариант -а/-е жарыса қолданылады: *бармақ+қа/бармағ+а, ат+а* (жылқыға)*/ат+қа* т.б. Кей реттерде тәуелдік жалғауының ыдырамай тұрғандағы толық формасы сақталғандығы байқалады. Осы себепті тәуелдік жалғауының үстіне жалпытүркілік -а емес, қыпшақтық -ға/-ге формалары қосылады: алн+ын+ға (алдына).

«Ат тухфа аз-закийа...» ескерткіші тілінде барыс септігіне орай мына ерекшелік ерекше көзге түседі: ол – -а/-е формасының алдынан й протезасының қосылатындығы: тәңри+й+а. Тәңри сөзінің соңғы дыбысы дауысты болғандықтан й соноры эпентеза ретінде қызмет етіп тұр. Жалғауды бөлек алып қарастырғанда, ол – протеза. «Кодекс куманикус» ескерткіші тіліндегідей -а/-е формасы тәуелдеулі сөздерге ғана емес зат есім түбірлеріне тікелей жалғана береді: *ағыз+а* ийлитди (аузына апарды). Екі ескерткіште де барыс септігінің өзге формалары қазіргі қазақ тіліндегідей. Осы себепті қыпшақтарды таза қыпшақтар, оғызданған қыпшақтар деп екіге бөліп қараймыз.

Әдебиеттер

1 Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – М., 1962.
2 Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. – М., 1957.
3 Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Имя). – Ленинград: Наука, 1977.
4 Древнетюркский словар. – Ленинград, 1969.
5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі: 10 томдық / Жалпы ред. басқ. А.Ы. Ысқақов. – Алматы: Ғылым,1985.

References

1 Baskakov N.A. Vvedenie v izuchenie tyurkskih yazykov. – M., 1962.
2 Ramstedt G.I. Vvedenie v altajskoe yazykoznanie. – M., 1957.
3 SHCHerbak A.M. Ocherki po sravnitel'noj morfologii tyurkskih yazykov (Imya). – Leningrad: Nauka, 1977.
4 Drevnetyurkskij slovar. – Leningrad, 1969.
5 Qazaq tiliniñ tüsindirme sözdigi: 10 tomdıq / Jalpı red. basq. A.I. Isqaqov. – Almatı: Ğılım, 1985.

МРНТИ 16.21.47

Сансызбаева С.К.,

к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: sksansyzbaeva@gmail.com

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЗООМОРФНОЙ МЕТАФОРЫ

В статье рассмотрены прагматические аспекты использования зооморфной метафоры в таких разноструктурных языках, как русский и казахский. В статье проанализированы наиболее распространенные примеры употребления зооморфной метафоры в дискурсивном пространстве русского и казахского языков. Автором отмечено, что зооморфные метафоры получили широкое распространение в коммуникативной практике. Они могут быть использованы в функции обращения к людям с различным социальным статусом, могут характеризовать политические убеждения, описывать внешние детали. Зооморфные метафоры имеют высокую частотность в дискурсе, что обусловлено рядом экстралингвистических факторов. В числе данных факторов большое место занимают эмоциональность и выразительность данных лексических единиц по сравнению с другими средствами языка. В статье также описаны национально-культурные особенности, влияющие на различия в коннотативной семантике зооморфной метафоры русского и казахского языков.

Ключевые слова: зооморфная метафора, прагматика, дискурс, обращения, речевая ситуация, эмоциональность.

Sansyzbayeva S.K.

Pragmatical aspects of functioning of a zoomorphical metaphor

In article pragmatical aspects of use of a zoomorphical metaphor in such the different languages as Russian and Kazakh are considered. In article the most widespread examples of the use of a zoomorphical metaphor in discourse space of the Russian and Kazakh languages are analysed. The author has noted that zoomorphical metaphors were widely adopted in communicative practice. They can be used as the address to people with various social status, can characterize political convictions, describe external details. Zoomorphical metaphors have high rate in a discourse that is caused by a number of extralinguistic factors. Among these factors emotionality and expressiveness of these lexical units in comparison with other means of language figure prominently. In article the national and cultural features influencing distinctions in connotive semantics of a zoomorphical metaphor of the Russian and Kazakh languages are also described.

Key words: zoomorphical metaphor, pragmatics, discourse, addresses, speech situation, emotionality.

Сансызбаева С.Қ.

Зооморфтық метафораның қолданылуының прагматикалық аспектісі

Мақалада орыс және қазақ тілдеріндегі зооморфтық метафоралардың қолданылуының прагматикалық аспектілері қарастырылған. Мақалада орыс және қазақ тілдерінің дискурстық кеңістігіндегі зооморфтық метафоралардың кеңінен қолданылатын мысалдары қарастырылған. Автор коммуникативтік тәжірибеде зоомортық метафоралардың жиі қолданылатынына аса назар аударады. Бұл бірліктер әлеуметтік жағдайы әр түрлі деңгейдегі, саяси көзқарастарының айырмашылығы бар адамдарға қаратпа сөз ретінде қолданылады және адамның сыртқы бейнесінің ерекшеліктерін көрсетеді. Зооморфтық метафоралар дискурста жиі қолданысқа

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ұшырайды, оның себебі бірқатар экстралингвистикалық факторлармен байланыстырылған. Олардың ішінде бұл лексикалық бірліктердің басқаларға қарағанда эмоционалды болуымен және ауыспалы мағынада кең қолданылуымен байланысты болу жағдайы. Мақалада орыс және қазақ тіліндегі зооморфтық метафоралардың коннотативтік семантикасының айырмашылығына әсер еткен ұлттық-мәдени ерекшеліктері көрсетілген.

Түйін сөздер: зооморфтық метафоралар, прагматика, дискурс, қаратпа сөздер, тілдік жағдай, эмоционалдық.

В коммуникативной практике широкое распространение получили зооморфизмы – обращения к людям, образованные в результате переосмысления объектов животного мира. Частотное использование зооморфных метафор в дискурсе обусловлено несколькими факторами:

1. Схожесть некоторых внешних признаков и особенностей поведения животных с внешностью и поведением человека формирует универсальные для всех естественных языков типологические модели зооморфной метафоры «внешний вид животного – внешний вид человека», «поведение животного – поведение человека», «предполагаемый образ жизни животного – образ жизни человека» и др.

2. Стремление участника коммуникации эмоционально, оригинально, по-новому обозначить какие-либо предметы. Например, в примерах *Эх, ты ворона!* и *Ты очень невнимательный(-ая). Вот ты лиса!* и *Ты меня провел!* первые предложения является более эмоциональным, ярким, содержательным по сравнению со вторым.

3. Полный набор идентификационных семантико-стилистических признаков названий животных, которые, функционируя в воздействующей функции, приобретают разнообразные коннотации и становятся эффективным средством субъективной оценки собеседника.

Зооморфная лексика активно участвует в различных речевых ситуациях с явными или скрытыми целями высказывания: для оценки, приветствия, одобрения, упрека, укора и др. Следует отметить, что степень активности в речевой коммуникации у зооморфной лексики гораздо выше, чем у остальных лексических единиц, ее объем постоянно расширяется. Стилистическая принадлежность зооморфной лексики преимущественно к разговорной речи характеризует ее основные стилевые черты, такие, как непринужденность, спонтанность, эмоциональность и др. В качестве языковых единиц для общения в различных речевых ситуациях отбираются разговорные, зачастую бранные, иногда – просторечные, для яркого выражения чувств и отношения к объекту речи.

Отличительными особенностями речевого общения являются следующие его признаки: проявление эмоциональности, речевая небрежность, широкая вариативность, необходимость в языковой экономии, проявление субъективной оценки и др. Все это тесно связано с экстралингвистическими факторами. К числу факторов, в наибольшей степени определяющих характер речевого общения, по мнению В.В.Богданова относятся следующие: 1) социально-культурный статус (социальная принадлежность, профессия, культурные нормы и обычаи, уровень образования, место жительства, семейное положение), 2) биолого-физиологические данные (пол, возраст, состояние здоровья, наличие или отсутствие физических недостатков), 3) психологический тип (темперамент, интровертная или экстравертная ориентация, элементы патологии), 4) текущее психологическое состояние (настроение, актуальные для настоящего момента знания, цели и интересы), 5) степень знакомства коммуникантов, 6) внешний вид (одежда, манеры) и др. [1, 28–29].

Вышеуказанные факторы влияют на прагматические аспекты функционирования зооморфной метафоры. Так, например, лица, занимающие высокое общественное положение, вероятнее всего, избегают в различных речевых ситуациях бранные слова типа: *осел, корова, жук, козел* и т. п., мало знакомые собеседники или люди, находящиеся в официальной ситуации общения, не прибегают в обращениях друг к другу, используя слова *голубчик, рыбка, зайка* и т. п.

В акте речевой коммуникации при выборе лексики в общении важную роль выполняют пол, возраст, настроение и другие факторы. Одной из самых главных причин употребления данной лексики, по мнению известного исследователя эмотивной стороны языка В.И.Шаховского, является то, что эмоционально «заряженные» слова «сообщают о душевном волнении говорящего, передают некую эмоциональную информацию (одновременно с фактуальной или независимо от нее), вызывают ответную эмоци-

ональную реакцию» [2, 56]. Например, именуя человека *ослом*, говорящий не только указывает собеседнику на его глупость и упрямство, но также демонстрирует и свои эмоции, раздражение, злость и др. Подобная ситуация, скорее всего, вызовет и ответную реакцию, которая окажется не менее эмоциональной, что может стать причиной развития коммуникативного конфликта. По справедливому утверждению В.И.Шаховского, «эмоции сегодня в моде. Они охватили все коммуникативное пространство Homo loquens: СМИ, политику, бытовое и художественное общение. Эмоции стали важнейшими компонентами разума, мышления и языкового сознания современного человека, принадлежащего к любой лингвокультуре» [2, 5].

Важно отметить, что при выражении эмоций человек в процессе порождения речи, несмотря на ее спонтанность и необдуманность, производит отбор лексики на сознательном или подсознательном уровнях практически всегда намеренно, используя фоновые знания, связанные с коннотацией данного зоонима в языке участника коммуникации. Так, например, при выражении пренебрежительного, презрительного отношения к объекту, вероятнее выбор слова *крыса*, а не *мышь*, поскольку за основу берется сема «подлый, низкий» и др. Большое значение при употреблении зооморфизмов для говорящего имеет не то, *что* эти имена конкретно называют в неметафорическом смысле, а то, *какие* коннотативные оттенки они приобретают. Называя человека любым зооморфизмом, говорящий, в первую очередь, оценивает собеседника, выражает к нему свое отношение, вызывает его ответную реакцию и т. п.

Следовательно, зооморфизмы относятся к выразительной лексике и их семантику формируют эмоциональные, оценочные и экспрессивные компоненты. С помощью этого типа образной метафоры человек может коротко, но в то же время ярко выразить свое душевное состояние. Именно поэтому зооморфизмы становятся столь популярными, и их количество увеличивается за счет того, что разнообразные эмоции вызывают у человека ассоциации с разными животными.

Интересны случаи изменения ядерной семы при функционировании зооморфной метафоры в акте речевой коммуникации. Так, например, зооморфизм *зверь* в русском языке в проекции на человека имеет основные коннотативные значения «жестокий, бессердечный, грубый», однако в разговорной речи может быть использован в качестве комплимента по отношению к мужчине в значении «сильный, ловкий, настойчивый, добившийся высоких результатов». Так, выражение *Ну ты и зверь!*, употребляемое молодыми людьми, имеет вышеуказанные качества.

Ярким примером уникальности в прагматическом характере функционирования зооморфной метафоры является использование обращения *қарғам* (досл. мой вороненок) в казахском языке. Данное обращение старших по возрасту людей является частотным для казахов, однако оно не свойственно носителям русского языка, для которых характерно обращение к адресату при помощи других зоометафор: *голубчик, голубушка*.

Активное использование зооморфной метафоры в качестве обращения к адресату в коммуникации представляет собой универсальный способ выражения оценочных значений. Благодаря зооморфным метафорам язык обретает лексику, характеризующую человека с разных сторон. Говоря о зооморфной метафоре казахского и русского языков, в доминирующем большинстве мы имеем дело с пейоративными характеристиками. Гораздо реже функционируют зооморфизмы с положительной или нейтральной оценочностью в обращениях *(голубь/кептер, лебедь/аққу, орел/бүркіт, лев/арыстан* и др.), и зачастую к ним относятся слова, употребляемые как ласкательные. Объектом их адресации, в основном, являются дети (им присваиваются, как правило, названия детенышей животных и птиц), девушки, женщины, реже – молодые люди и мужчины (ср.: *голубушка, пташка, рыбка, чижик, цыпленок, воробушек, котик, зайчонок, сокол, орел, лев* и др. в русском языке). В казахском языке ряд зооморфной метафоры с положительной оценочностью гораздо шире (ср.: *құлыным, бозторғайым, ботам, шыбыным, қарлығашым, балапаным, лағым* и др.), причем в словообразовательном отношении следует обратить внимание на эксплицитное выражение притяжательности. Причиной доминирования положительной оценочности над отрицательной в казахских зоометафорах является хозяйственная специфика кочевой культуры, существенно повлиявшей на формирование и развитие номадов об окружающем мире, о месте и роли их в этом мире.

Особый интерес вызывают особенности гендерной дифференциации зооморфной метафоры. Так, по мнению многих исследователей, самки представителей животного мира вызывают в языковом сознании носителей языков положительную оценочность по сравнению с противо-

положным полом. Это связано с большей ценностью, которую представляют особи того или иного пола для человека. Например, самки птиц считаются более полезными, так как несут и высиживают яйца, мясо самок животного нежнее и мягче, также они дают молоко и др.

В связи с этим наблюдается некоторая особенность при использовании видовых названий животных в русском языке. Например, общее видовое название собаки используется в различных коннотативных значениях собирательного характера для мужчин и женщин, тогда как названия пес, кобель являются примерами более узкого семантического круга, выступая в качестве пейоративов. Женская особь, именуемая сукой, имеет более узкий круг идентификационных признаков при оценочности и используется в функции инвектива. Отсюда ее редкая употребительность в языке, стилистическая ограниченность и высокая эмоциональность.

Интересно, что в языке названия животных по-разному ассоциируются с представителями обоих полов. О.А.Васькова, говоря о «гендерной референции» в английском языке, приводит такие примеры: «Например, девушек называют «цыпочками» *(chicks),* а когда девушки становятся старше, они ходят на девичники *(hen parties* – досл. «вечеринка куриц») и болтают (*cackling* – досл. «кудахтать») с подругами, затем превращаются в «старых склочниц» (*old biddies: biddy – уст., диал.* «курица») и «заклевывают» *(«henpecking»)* мужей. Некоторые считают, что, называя мужчину *«Chicken!»,* они обвиняют его в недостатке или отсутствии мужественности (молодых гомосексуалистов также называют *«chicken»* [Nilsen, 261]. [3, 262]. Данные примеры показывают влияние английского языка на использование некоторых названий животных в современном русском языке (ср.: «чикса» в молодежном жаргоне о симпатичной, глупой девушке, аналогичное русскому «курица» и др.)

Процессу метафоризации объекты животного мира могут подвергаться не только по принципу «схожесть характера, поведения, образа жизни», но и в соответствии с политическими интересами, социальным статусом, профессиональной деятельностью, а также национально-этнической принадлежностью характеризуемого человека. Так, американские и южноафриканские расисты давали названия темнокожим *«coons»* (еноты). Англичане называли в информационных войнах старых врагов – французов *«frog»*(лягушка) или прозвищем «лягушатники», возникшим на основе гастрономического пристрастия французов, которые в свою очередь именовали типичных англичан *«bull»* – быками.

По мнению Н.В. Солнцевой, исследовавшей зооморфизмы французского языка, называющие представителей национальных и этнических групп, последние чаще всего служат в качестве негативной оценочности. Данный факт автор объясняет тем, что для Франции, владевшей долгое время колониями в Северной Африке, из которых после объявления независимости «хлынул поток эмигрантов», этот исторический процесс оказался негативным опытом, что естественным образом сказалось на языке. «Зооморфизмы, называющие африканцев во французском языке, выражают, в основном, негативное отношение к ним коренного населения Франции:»macaque»/ макака/ – африканец; «raton»/крысенок/ – алжирец; «quenon» /мартышка/ – негр. Эти зооморфизмы имеют ярко выраженную негативную окраску с расистским подтекстом и считаются грубым оскорблением для человека, по отношению к которому они употребляются. С другой стороны, французы как нация ценителей женской красоты, не могли не отметить природную грацию и привлекательность африканских женщин, что отразилось в значении следующих зооморфизмов: «gaselle»/газель/ – африканка / стройная, хорошо сложенная/; «lionne»/львица/ – африканка. Эти зооморфизмы отмечены положительной коннотацией во французском языке. К данной ЛСГ относится также зоометафора «homard»/омар/ – англичанин» [4, 183].

Таким образом, анализ зооморфных метафор, характеризующих человека, показывает, насколько разнообразна и выразительна эмоциональная природа, экспрессивная лексика казахской и русской разговорной речи. Перспективы сопоставительного исследования прагматической составляющей данных лексических единиц при помощи экспериментальных методов дают возможность увидеть, как соотносятся зооморфизмы, приводимые в словарях, с реально функционирующими в современной речи.

Литература

1 Богданов В.В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. – Л.: Изд-во Ленин. гос. унта, 1990. – 88 с.

2 Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций. Монография. – М.: Гнозис, 2008. – 416 с.

3 Васькова О.А. Гендерная референция фразеологических единиц с зоонимами // Языковое сознание и текст: Межвузовский сборник научных трудов / Пермский государственный университет. – Пермь, 2004. – С. 260-265.

4 Солнцева Н.В. Зооморфизмы, отражающие социально-ролевые характеристики человека во французском и немецком языках // Вавилонская башня-2: Слово. Текст. Культура. Ежегодные международные чтения памяти Н.С. Трубецкого «Евразия на перекрестке языков и культур». – М., 2003. – С. 180-185.

References

1 Bogdanov V.V. Rechevoe obshchenie. Pragmaticheskie i semanticheskie aspekty. – L.: Izd-vo Lenin. gos. unta, 1990. – 88 s.

2 SHahovskij V.I. Lingvisticheskaya teoriya ehmocij. Monografiya. – M.: Gnozis, 2008. – 416 s.

3 Vas'kova O.A. Gendernaya referenciya frazeologicheskih edinic s zoonimami // YAzykovoe soznanie i tekst: Mezhvuzovskij sbornik nauchnyh trudov / Permskij gosudarstvennyj universitet. – Perm', 2004. – S. 260-265.

4 4.Solnceva N.V. Zoomorfizmy, otrazhayushchie social'no-rolevye harakteristiki cheloveka vo francuzskom i nemeckom yazykah // Vavilonskaya bashnya-2: Slovo. Tekst. Kul'tura. Ezhegodnye mezhdunarodnye chteniya pamyati N.S. Trubeckogo «Evraziya na perekrestke yazykov i kul'tur». – M., 2003. – S. 180-185.

МРНТИ 16.21.41

Сейдуллаева Г.А.,

к. ф. н. асс. профессор Казахской головной архитектурно-строительной академии,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: g.a.seidullaeva@mail.ru

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ ТЕКСТОВ ПРЕСС-РЕКЛАМЫ

В данной статье рассматриваются морфологические средства выражения коммуникативно-прагматической направленности текстов казахстанской пресс-рекламы.

Анализируются примеры реализации в рекламном тексте эмоционального и перлокутивного потенциала разных частей речи. Содержащаяся в семантической структуре имен существительных, прилагательных, местоимений, безлично-предикативных слов положительная эмоциональность в соответствующем рекламном контексте позволяет им участвовать в общей коммуникативной рекламной стратегии.

По мнению автора статьи, значительным прагматическим воздействием обладают абстрактные имена существительные, что способствует широкому их использованию в медицинском рекламном дискурсе.

Определяется также перлокутивный потенциал имен прилагательных, местоимений, различных грамматических форм глаголов, наречий и безлично-предикативных слов. Прагматическое воздействие данных грамматических классов слов базируется на их «способности» вызывать положительные эмоции и чувства адресата.

Таким образом, доказывается, что в создании нужного рекламодателю эмоционального фона и соответствующей коммуникативно-прагматической направленности рекламного текста участвует система морфологических средств языка.

Ключевые слова: эмоциональность, рекламный текст, морфологические средства, положительное отношение, прагматический потенциал, воздействие, грамматические формы.

Seidullaeva G.A.

Morphological means of expression-pragmatic text direction press advertising

This article discusses the morphological means of expressing communicative and pragmatic orientation of the Kazakh press advertising texts.

Analyzed examples of implementation in the advertising text of emotional and perlocutionary potential of different parts of speech. The information contained in the semantic structure of nouns, adjectives, pronouns, impersonal-predicative words positive emotions in an appropriate context advertising allows them to participate in the general communicative advertising strategy.

According to the author, have a significant exposure to abstract nouns, which contributes to their wide use in the medical advertising discourse.

The pragmatic effects of different grammatical word classes based on their «ability to» evoke positive emotions and feelings of the recipient.

Thus, it is proved that in the creation of the desired advertiser emotional background and appropriate communicative and pragmatic orientation of the advertising text is involved system of morphological means of language.

Key words: emotional, ad text, morphological means, a positive attitude, pragmatic potential, impact, grammatical forms.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Сейдуллаева Г.Ә.

Коммуникативтік-прагматикалық бағыттағы баспасөз-жарнама мәтіндерін өрнектеудің морфологиялық құралдары

Мақалада қазақстандық пресс-жарнаманың коммуникативті прагматикалық бағыттағы мәтіндердің морфологиялық амалдары қарастырылады.

Жарнама мәтініндегі сөз таптарының эмоциялық және прагматикалық қабілетін іске асыру мысалдары талданады. Сәйкесті жарнамалық мәтін құралымындағы зат есімдер, сын есімдер, есімдіктер, жақсыз етістіктердің семантикалық құрылымында табылатын жағымды эмоциялылығы жалпы коммуникативтік стратегиясына қатысу мүмкіншілігін береді.

Мақала авторының ойлауынша дерексіз (абстракциялық) зат есімдер маңызды прагматикалық әсерді игереді, сол себептен медициналық жарнама дискурсында кең қолдануда. Сонымен қатар сын есімдердің, есімдіктердің, үстеу және етістіктің грамматикалық түрлерінің перлокутивті қабілеттіліктері анықталады.

Сонымен, жарнама берушіге қажетті эмоциялық фон және орынды коммуникативті прагматикалық бағытты жарнамалық мәтінді келістіріп жасау үшін тілдің морфологиялық амалдары қолданылатыны дәлелденеді.

Түйін сөздер: эмоциялық, жарнама мәтіні, морфологиялық амалдар, жағымды қатыстық, прагматикалық қабілет, әсер беру, грамматикалық түрлер.

Языковые средства рекламы многообразны. Поиск эффективных способов рекламного воздействия благоприятствует формированию эмоциогенности текста на всех уровнях, в том числе и на грамматическом.

Известно, что потенциальные прагматические возможности грамматических форм обосновываются не только приобретением ими дополнительных функций в структуре целого текста, но строением самих грамматических единиц [1, 150].

Ярко выраженная прагматическая направленность текстов казахстанской пресс-рекламы диктует определенный подбор морфологических средств.

В рамках текстов пресс-рекламы морфология выступает как система средств, всецело подчиненная реализации общей коммуникативной стратегии коллективного автора и действующая только во взаимодействии со средствами иных типов (словообразование, синтаксис, лексика). С данной точки зрения система морфологически выраженных средств рекламы – эта система, формирующая структурно-семантическое единство текстов пресс-рекламы и способствующая эмоционально-оценочной экспрессии.

Как показали наблюдения, главным источником воздействия следует считать содержательные характеристики некоторых грамматических категорий. Особо следует обратить внимание на использование в рекламных слоганах конкретных и абстрактных имен существительных. Различие между данными типами языковых знаков определяется в некоторой степени особенностями их референтной соотнесенности.

Конкретное связывается со способностью человеческой памяти хранить образы некогда увиденных предметов и актуализировать их для опознания тех или иных слов, обозначающих конкретные понятия (живые существа, объекты природы, небесные тела, артефакты и их детали и т.п.) [2].

Абстрактными принято называть понятия, полученные путем отвлечения признака от его реального носителя и отражающие свойства состояния, отношение конкретных объектов [2, 167].

Как известно, именно слоган обладает значительной воздействующей силой, создавая нужный рекламодателю эмоциональный фон и формируя положительное отношение адресата к рекламодателю и рекламируемому продукту.

Наибольший прагматический потенциал характерен для абстрактных имен существительных, так как семантическая структура данных слов позволяет включать данные слова в широкий ассоциативно-эмоциональный ряд слов и понятий. Так, например, абстрактные существительные находят широкое применение в медицинском рекламном дискурсе: *ВольтаренЭмульгель – свобода движения», ТераФлю – мощная сила против гриппа и простуды* и др.

В текстах пресс-рекламы абстрактные существительные иногда приобретают конкретное значение, тем самым оказывается соответствующее эмоциональное воздействие на читателя, например: *Прикосновение к роскоши* (Автомобиль Lexus RX3000). Абстрактное имя существительное роскошь преобразуется в конкретное – автомобиль элитной марки.

Рассмотрим еще один пример. Рекламная фраза *Сладкое восхищение* (речь идет о кондитерской продукции) (Караван-класс. №45. 11.11.2012) демонстрирует контекстуальное проявление прагматического потенциала абстрактного имени существительного *восхищение*, его иллокутивную силу, воздействующую на эмоции и чувства адресата.

В наибольшей степени перлокутивным потенциалом наделены имена прилагательные, чаще всего приобретающие в силу этого эмоционально-оценочное значение.

Преобладают качественные прилагательные, например, *загадочный* Тунис; *быстрая* доставка; *хорошее* настроение; *элитный* особняк, *лучшее* предложение, *низкие* цены; *высокое* качество; *бережные* перевозки и т.п. Использование же относительных прилагательных основано на их контекстуальном, эмоционально-коннотативном употреблении, то есть можно говорить о своеобразном переходе относительных прилагательных в разряд качественных, например:*итальянский* стиль; *тропическая* ночь*; круглосуточное* удовольствие, *естественная* гармония, *цифровая* обработка и т.п.

Чаще всего прилагательные с положительной коннотацией функционируют в рекламном слогане, например: *Немецкие окна для народа!* (Плюс. №2. 19.01.2016). В данном примере относительное прилагательное *немецкие* приобрело определенную положительную эмотивность, связанную со стереотипом высокого качества немецкой продукции. Таким образом, *немецкий* ассоциируется с прилагательным *качественный*, на этом основывается воздействие рекламного слогана. Аналогичным образом прагматически воздействует реклама *европейское качество* (Плюс. №7.07.02.2016): относительное прилагательное переходит в разряд качественных с мелиоративной эмотивностью.

Иногда прагматический эффект рекламного текста строится на повторе качественного прилагательного с положительной коннотацией, например: *Добрые окна доброму дому по добрым ценам* (Плюс. №8. 16.02.2016).

Безусловно, прилагательные, обладающие четко выраженным положительным смыслом, указывающие на высшее качество рекламируемого объекта, придают тексту пресс-рекламы конкретность качеств, образность, служат средством психологического воздействия, связанного с эффектом суггестии.

На силе эмоционального воздействия имен прилагательных строятся эпитеты-триады, которые создают яркий образ товара:

– *Стильный. Аристократичный. Идеальный* (Mercedes-Benz. C-Класс).

– *Легкие, прочные, долговечные* детали (Фасадный декор).

Положительной коннотацией обладает также сравнительная степень прилагательных (компаратив): *EUROWIN.* Еще *доступнее!* Еще *надежнее!* Еще *доступнее!* (Караван-класс. № 46. 23.11.2011.).

Речевое воздействие на адресата оказывается посредством аналитической формы превосходной степени прилагательных, реализующей также положительную аксиологическую стратегию: *Все самое лучшее из Германии* (Плюс. №2. 19.01.2016).

Несомненны прагматические свойства местоимений, а среди них – личных. «Вообще категория лица, – как утверждает Е.Г. Борисова, – как одна из наиболее тесно связанных с ситуацией, речевого общения обладает значительным перлокутивным потенциалом [3, 125]. Категория лица позволяет включать или не включать адресата в состав говорящих, выделять говорящего из общей массы или стирать это противопоставление. Так, фраза *Мы – лучшие!* из рекламного девиза Русского радио Казахстан (Караван-класс. №35. 27.08.2011) более действенна.

Местоимение *вы*в вопросительных предложениях обычно свидетельствует о противопоставлении говорящего к адресату с целью побуждения к совершению прагматического действия. Ср.: А *Вы* подумали как стать богаче? (Плюс. № 46. 02.12.2012). Тогда как местоимение *ты* в рекламе указывает на доверительность отношения между участниками речевого акта: Если *ты* любишь слушать сказки или интересные истории, спеши позвонить Ксюше (Рек-Тайм. № 23. 28.07.2010).

В рекламном тексте раскрывается также эмотивный потенциал определительных местоимений. Наиболее часто используется местоимение *весь*, которое наряду с информативной функцией выполняет также роль соответствующего средства воздействия, например: *Трубы пластиковые. Весь выбор на SOVENTA.KZ; Все для АЗС и нефтебаз; Все самое лучшее из Германии*; *Все от арматуры до электродов; Весь комплекс услуг.*

Часто определительное местоимение *все*, как показывают примеры, субстантивируется, что усиливает его эмотивность и коммуникативно-прагматическую направленность. К подобным примерам можно отнести рекламный слоган «Русского радио» – «*Все будет хорошо*».

Несомненны перлокутивные свойства таких морфологических средств, передающих модаль-

ность, как глаголы повелительного наклонения, в том числе и инфинитив в значении императива. Возможность, долженствование, желательность создают основание для разнообразных способов воздействия на адресата, результатом чего становится имплицированное им самим побуждение к прагматическому действию. Например: *Дарите Добрые Истории!* (Плюс. №2. 19.01.2016). Данный образный рекламный слоган магазина «Книжный город» построен на эмоциональности и прагматической силе глагола повелительного наклонения и мелиоративном значении качественного прилагательного *добрые.*

Интересно, что в пресс-рекламе используются императивные конструкции с глаголами несовершенного вида, которые обозначают приглашение либо побуждение к немедленному действию, например: Никогда *не грусти! Покупай и хрусти!*(Плюс. № 17. 07.10.2011) или действие, как в приведенном выше примере рекламы книжного магазина, связанное с нравственными категориями: добро, радость и т.д.и не ограниченное временными рамками.

Совершенный вид служит призывом к достижению результата: *Купи* телефон отличный. *Получи в подарок аналогичный* (Караван-класс. №15. 15.14.2012); *Добавь роскоши* (Караван-класс. № 35. 02.09.2012); *Купи или получи в подарок: установку, доставку и гарантию* (Плюс. № 3. 20.01.2015).

Классификаторами ключевых слов могут быть глаголы совершенного вида в отрицательных предложениях. Совершенный вид в этих конструкциях обозначает предостережение от нечаянного действия, что можно рассматривать как средство привлечения внимания адресата: *Не дай себе засохнуть; Не упустите свой шанс*! (Караван-класс. № 35. 02.09.2009).

В рекламном тексте эмоционально-побудительную функцию выполняет также инфинитив-определение, например: *Время покупать окна по выгодным ценам!* (Плюс. №2. 19.01.2016).

Для привлечения внимания адресата, часто используются наречия: *Просто! Быстро! Легко!* – реклама FinBOX (Плюс. №2. 19.01. 2016).

Значительным прагматическим потенциалом обладают безлично-предикативные слова. Так, например, рекламный текст *Вам это нужно?* (Плюс. №3. 20.01.2015), содержащий категорию состояния, привлекает внимание, особенно учитывая его вопросительную форму и соответствующий визуальный ряд, который дает ответ на вопрос.

Ключевым в плане прагматического воздействия категория состояния является в тексте рекламы детских автомобильных жилетов безопасности: *Альтернатива автокреслу! Актуально на 100%!* (Плюс. №3. 20.01.2015).

Таким образом, контекстуальные проявления прагматического потенциала морфологических средств в текстах пресс-рекламы позволяют заключить, что они не столько эксплицитно отражают ту или иную содержательно-оценочную информацию, сколько обнаруживают особую заданность иллокутивной силы, воздействующей на эмоции и чувства адресата.

Литература

1 Жумагулова В.И. Средства и приемы создания комического в периодической печати Казахстана. – Алматы, 2001.

2 Арутюнова Н.Д. Оценка в механизмах жизни и языка // Язык и мир человека. – 2-е изд-е., испр. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 130–274.

3 Борисова Е.Г. Перлокутивная лингвистика и ее преподавание студентам-филологам // Вестник моск. ун-та. – Серия 9. Филология. – 2001. – №1. – С. 115–133.

References

1 Zhumagulova V.I. Sredstva i priyomy sozdaniya komicheskogo v periodicheskoi pechati Kazakhstana. – Almaty, 2001.

2 Arutynova N.D. Otsenka v mehanizmah zhizni i yazyka // Yazyk i mir cheloveka. – 2-eizd-e., ispr. – M. : «Yazyki russkoi kultury», 1999. – S. 130 – 274.

3 Borisova E.G. Perlokutivnaya lingvistika i eye prepodavaniye studentam-filologam // Vestnik mosk. un-ta. – Seriya 9. – Filologiya. – 2001. – №1. – S. 115 – 133.

ҒТАХР 16.21.47

Таусоғарова А.Қ.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]доценті, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: aiauzhan@mail.ru

АҚПАРАТТЫҚ ДАУЛЫ ЖАРНАМА МӘТІНІНЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ ЖҮРГІЗУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

Қазіргі қоғамда бұқаралық ақпарат құралдары қатарынан өзіндік орын алатын жарнама дискурсы интерпретаторлар тарапынан түрлі ақпараттық даулардың туындауына себепкер болып жатады. Әсіресе, бірдей қызмет түрін ұсынатын я бірдей тауар өнімдерін шығаратын өзара бәсекелес тараптардың сәйкес жарнамаларының мәтіндері маркетинг саласында компаниялардың бір-бірінің беделіне нұқсан келтіру мүмкіндігіне байланысты лингвистикалық талдауды қажет етеді. Осыған орай, мақалада бір компанияның өз тарапынан ұсынылатын қызмет түріне сұранысты арттыру мақсатындағы жарнамасы мәтініндегі тілдік бірліктердің семантикасы талданылады. Компанияның образын жасаудағы метафораның, сондай-ақ суперлативтің функционалдық-коммуникативтік қызметтері қарастырылады. Тұжырым жарнама мәтініндегі шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын деректік мәліметтердің формасы ретінде орын алады. Автор жарнама мәтіндеріндегі шындыққа сәйкестігі бұрмаланған мәліметтердің орын алуына байланысты маркетинг саласында өзара бәсекелес тараптар арасында туындаған тілдік қақтығыстарды ақпараттық дау ретінде қарастырады.

Түйін сөздер: жарнама мәтіні, тұжырым, суперлатив, метафоралық модель, образ.

Tausogarova A.K.

From the experience of conducting linguistic analysis of contentious advertising and information texts

In modern society, one of the reasons for various kinds of information disputes are interpretations of advertising discourse, which occupies a special place in the media. In this regard, advertising texts, used to belittle business reputation in the marketing of companies that produce the same products or provide the same services, require a linguistic analysis. Within this framework, this article analyses the semantics of linguistic units of the advertising text of one company, which advertises its services in order to increase the demand for them. Functional-communicative functions of the superlative, metaphors forming the image of the given company are considered. The statement is considered as a form of factual information that is checked for compliance with reality in the advertising text. The author considers advertising texts containing inaccurate information, generating in the light of competition, and the language conflicts as information disputes.

Key words: advertising text, statement, superlative, metaphorical model, and image.

Таусогарова А.К.

Из опыта проведения лингвистического анализа спорных рекламно-информационных текстов

В современном обществе одной из причин различного рода информационных споров являются интерпретации рекламного дискурса, занимающего особое место в СМИ. В связи с этим требуют лингвистического анализа рекламные тексты, используемые для умаления деловой репутации в сфере маркетинга компаний, производящих одинаковую продукцию или

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

оказывающих одинаковые услуги. В этой связи в настоящей статье анализируется семантика языковых единиц рекламного текста одной компании, рекламирующего оказываемые ею услуги в целях повышения спроса на них. Рассматриваются функционально-коммуникативные функции суперлатива, метафоры, формирующие образ данной компании. В рекламном тексте утверждение рассматривается как форма фактологических сведений, проверяемых на соответствие действительности. Автор рассматривает рекламные тексты, содержащие недостоверные сведения, порождающие в свете конкурентной борьбы языковые конфликты как информационные споры.

Ключевые слова: рекламный текст, утверждение, суперлатив, метафорическая модель, образ.

Бүгінгі күні ұсынылатын қызмет түріне сұранысты жоғарлату я тауардың өтімділігін арттыру, сондай-ақ жеке немесе заңгерлік тұлғаға қатысты көпшіліктің оң / теріс пікірін қалыптастыру, қоғамда орын алған мәселеге назар аударта отырып, соған орай адамдардың әдеп-дағдыларын өзгерту, оны жаңа арнаға бұру мақсатында берілетін жарнама мәтіндеріндегі ақпаратқа тұтынушыны иландыру, көзін жеткізу, оған ықпал етуде жарнамашылардың бірден бір құралы – тіл. Осындай сипаттағы коммуникативтік мақсатты жүзеге асыруды көздейтін жарнама мәтіндеріндегі тіл қолданысы кейбір жағдайларда өзара бәсекелес тараптан немесе тұтынушылар тарапынан наразылықтардың туындап, оның соңы ақпараттық дауларға алып келіп жатады.

Ақпараттық дау БАҚ өнімдерінде көрініс тапқан шындыққа сәйкестігі бұрмаланған мәліметтерге байланысты немесе қалың бұқараға таратылған тілдік мәліметтің тұтынушы-интерпретаторлар тарапынан екімәнді талқылынап, қабылдануы барысында екі тарап (жауапкер және талапкер) арасында орын алады.

Ғылыми әдебиеттерде ақпараттық даулардың тіл, сөз қатысында орын алғанымен, сот ісінде тілдің тікелей қатысуымен бұзылған құқықтық, заңгерлік мәселенің дауға түсуіне орай олардың заңгерлік дау, құқықтық қақтығыс ретінде де танылатыны көрсетіледі.

Аталмыш жағдай көбінесе бірдей немесе ұқсас өнім, я бір ғана сала бойынша өз қызметтерін ұсынатын компаниялар мен фирмалардың өздерін жарнамалау барысында бірінің екіншісінің құқығына нұқсан келтіру мүмкіндігіне орай туындап, филолог-маманның құзыретіне енетін мәселелер бойынша даулы жарнама мәтініне лингвистикалық зерттеу жүргізілуі қажет етіледі.

Бұл тұрғыда филолог-маман шешіміне қойылатын сұрақтар мазмұны төмендегідей болып келеді: «Ең жақсы бағамдар «МиГ» ақша айырбастау жүйесінен» және «МиГ» компаниясы Алматыдағы валюта айырбастау бойынша көшбасшы» мәтіндері қандай формада (тұжырым, пайымдау, пікір, баға) берілген және бұл мәтіндердің мағыналық мәнісі қандай?; «Ең жақсы бағамдар «МиГ» ақша айырбастау жүйесінен» және «МиГ» компаниясы Алматыдағы валюта айырбастау бойынша көшбасшы» мәтіндерінде басқа айырбастау пунктерінің құқығына нұқсан келтіретін мәліметтер бар ма?; «Ең жақсы бағамдар «МиГ» ақша айырбастау жүйесінен» және «МиГ» компаниясы Алматыдағы валюта айырбастау бойынша көшбасшы» мәтіндерінде басқа айырбастау пунктерінің беделін төмендететін (кемсітен) мәліметтер бар ма?

Зерттеуге ұсынылып отырған «Ең жақсы бағамдар «МиГ» ақша айырбастау жүйесінен» деген жарнама мәнмәтінінде негізгі мағыналық мәніс «Ең жақсы бағамдар» тіркесінің мазмұнында қамтылған. *Ең жақсы* (*лучший* сөзі) тіркесі сын есімнің асырмалы шырайы формасында берілген. Өз кезегінде, асырмалы шырай қайсыбір белгінің объектіде аса жоғары немесе өте төмен дәрежеде екенін білдіре отырып, имплицитті (жасырын) түрде салыстыру мәнін қамтиды. Имплициттілік (ағылшын тілінде «implicit» – астарлы, айтылмаған) объективті жағдаятқа субъекті қатынасы негізіндегі ойды беруде тиісті тілдік элементтің орын алмағанымен, оның мәнісін басқа тілдік бірліктер қатынасында қамтып тұратын, сонымен бірге тілдік бірліктердің логика-ассоциациялық жүйесі қатынасында жеткізетін синтаксистік құрылым.

Имплицитті берілетін ақпарат 1) ешбір тілдік бірлік арқылы ресімделмейді, бірақ ол сөйлемдегі сөздердің өзара байланысында немесе контекстегі сөйленістер я абзац құрайтын сөйлемдердің өзара логика-семантикалық байланысында анықталады. Имплицитті берілетін ақпарат 2) жекелеген имплицитті тілдік бірлік арқылы ресімделуі мүмкін және толық мәлімет тұтас мәтін мазмұнында анықталады [1].

Логика-мағыналық тұрғыдан алғанда, «Ол – менің ең жақын досым» сөйленісі субъектінің өзіне қарым-қатынасында осы досының басқа барлық достарына қарағанда сенімдірек, аса жақын екені туралы ойды имплицитті (жасырын) қамтиды.

Талданылып отырған жарнама мәтінінде сын есімнің асырмалы шырайы формасындағы *ең жақсы* тіркесі (*лучший* сөзі) зат есімнің көптік формасында тұрған *бағам* (бағамдар) сөзін анықтау үшін қолданылған. Бағамдар сөзінің аталмыш мәтінде «МиГ» ақша айырбастау жүйесі тіркесімен логика-семантикалық байланысы негізгі ойдың ақша (валюта) бағамына және қайсыбір емес, нақты түрде «МиГ» ақша айырбастау желісіне қатысты екенін білдіреді.

Сөйтіп, жарнама мәтініндегі сөздердің өзара логика-семантикалық, синтаксистік байланыстары мен *ең жақсы* тіркесінің (лучший) семантикасының талдауы «МиГ» ақша айырбастау жүйесі ең жақсы бағамдарды ұсынады, яғни бұдан жақсы бағам жоқ дегенді мағынаны терең семантикасында қамтиды.

Келесі – «МиГ» компаниясы Алматыдағы валюта айырбастау бойынша көшбасшы» даулы жарнама мәтінінде негізгі мағыналық жүк немесе көпшілікке жеткізілуі тиісті негізгі хабар *көшбасшы* сөзіне шоғырланған.

Көшбасшы сөзінің қазақ тілінің әмбебап сөздігінде келесі мағыналары тіркелген: «Қоғамдық ұйымның жеке ықпалы; әлеуметтік процестерде және жағдайларда, ұжымдағы, топтағы, қоғамдағы қарым-қатынастарды реттеуде маңызды қызмет атқаратын кез келген әлеуметтік топтың беделді мүшесі; сол қауымдастықтың мүдделерін қанағаттандыруға бағытталған ортақ іс-әрекетті ықпалдастыру мақсатында әрекет жасауға қабілетті тұлға.

Көшбасшы – ол жеке қасиеттері, қабілеттері сол қоғамның қажетіне жарайтын, соның арқасында қызметі пайдаға асатын жеке тұлға (шеберкәсіп иесі, талантты зерттеуші және т.с.с.) (Саяси сөздік).

Көшбасшыға тән белгілер нақтылы топтағы адамдар мүдделерін қанағаттандыратын ондағы айқын бағыттың барынан білінеді: танымалдық, адамдарға ұнай білу қабілеті; күшті ерік, өзіне жауапкершілікті жүктей білу, өткір ой мен сыршыл сезім иесі; ұйымдастырушылық дарыны, шешендік өнері; «атына затының» сай болуы (Саяси сөздік). Қазақстанда роман жанрының дамуына көшбасшы болды (М. Дулатов, Шығармалары). Бұл жұмысқа Қазақстанның барлық азаматтары, көрнекті тұлғалар, қоғамдық пікірдің көшбасшылары, ел дегдарларының өкілдері тартылуға тиіс деп білетін, мұның өзі оған барынша ашық әрі бұқаралық сипат берер еді («Егемен Қазақстан»)» [2].

Берілген жарнама мәтінінде *көшбасшы* сөзі метафоралы қолданыста. Ол жеке тұлғаға (субъектіге) тән көшбасшылық қасиеттерді «МиГ» компаниясына телиді.

Талданылып отырған даулы жарнама мәтінінде де көшбасшы сөзінің осы негізгі мағынасы сақаталып, «МиГ» ақша айырбастау компаниясының образын жасау үшін қолданылған.

Сөйтіп, бұл даулы мәтіннің мағыналық мәнісі тұтынушылар санасында «МиГ» компаниясының Алматыдағы валюта айырбастау желелері арасында беделді; қызметі, қабілеті жағынан басқа валюта айырбастау желілеріне үлгі, валюта айырбастау саласындағы ортақ іс-әрекетке ықпалдастығы зор; басқаларына тірек (басқалары оған арқа сүйейтін); адамдар мүдделерін қанағаттандыратын аса танымал т.с.с. валюта айырбастау жүйесі ретіндегі образын тудыруға бағытталған.

Ал «Ең жақсы бағамдар «МиГ» ақша айырбастау жүйесінен» және «МиГ» компаниясы Алматыдағы валюта айырбастау бойынша көшбасшы» сөйлемдерінде басқа айырбастау пунктерінің құқығына нұқсан келтіретін мәліметтер қамтыла ма? сұрағы сот-лингвистикалық сараптама пәні аясында қарастырылатын кейбір ұғымдардың, нақты айтқанда, термин ретіндегі *тұжырым* ұғымының дефинициясына сәйкес зерттеледі.

Зерттеуге ұсынылып отырған «Ең жақсы бағамдар «МиГ» ақша айырбастау жүйесінен» деген жарнама мәтіні тұжырым формасында берілген. Тұжырым бұл – өз мазмұнында пән (нәрсе, құбылыс) және онымен байланысты хабардың ақиқаттығы тұжырымдалатын (оған сендіретін) сөйленіс. Немесе басқаша айтқанда, сөйлеуші / жазушы тарапынан берілгенде мазмұны шындыққа сәйкес келетін сөйленіс. *Тұжырым* ойдың формасы ретінде өз мазмұнының шындыққа сәйкестігі жағынан тексеріле алады. *Тұжырым*ды білдірудің синтаксистік формасы негізінен хабарлы, сондай-ақ хабарлы-лепті сөйлемдер болып табылады [3, 96].

Талданылып отырған жарнама мәтініндегі көпшілікке жеткізілуі тиісті негізгі хабар – «Ең жақсы бағамдар», ал ойдың пәні – «МиГ» ақша айырбастау жүйесі». Осы сөйленістегі басқа сөздермен логика-семантикалық жағынан бай-

ланыса отырып, «ең жақсы бағамдар» тіркесі төмендегі мағыналық мәндерді білдіреді: «МиГ» ақша айырбастау желілерінде ақша айырбастауда *ең жақсы бағам* (бұдан жақсы бағам жоқ: басқа ақша айырбастау жүйелеріне қарағанда валютаны сатып алу бағамы – жоғары және басқа ақша айырбастау жүйелеріне қарағанда валютаны сату бағамы – төмен), яғни басқа ақша айырбастау желілеріндегі ақша бағамы бұдан жақсы емес. Бұл – шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын мәліметтер. «Егер көрсетілген мәліметтердің шындыққа сәйкестігі анықталмаса, онда аталған даулы жарнама мәтіні тұтынушылардың санасына «өзіне тиімді бағытта ықпал ету мақсатында шындық шарты бұрмаланған тілдік манипуляция» бола отырып, басқа айырбастау пунктерінің құқығына нұқсан келтіретін мәліметтер ретінде қарастырыла алады [4, 192].

Келесі – «МиГ» компаниясы Алматыдағы валюта айырбастау бойынша көшбасшы» даулы жарнама сөйленісі де тұжырым формасында берілген. Мәтіндегі субъект-предикаттық топ: «МиГ» компаниясы (субъект) – көшбасшы (предикат). Мұндағы предикат – «көшбасшы» сөзі жоғарыда көрсетілгендей, метафоралы қолданыста өзіндік қызмет атқарып тұр. *Көшбасшы* сөзінің аталмыш жарнама мәтініндегі қызметін анықтауда мына анықтама аса маңызды: «Анықталған метафоралық модельді қолдана отырып, сөйлеуші өзіне тиімді әлем бейнесін тыңдаушының санасында қалыптастыру мүмкіндігіне ие» [5, 307].

Көшбасшы сөзі осы сөйленістегі басқа сөздермен – «Алматыдағы валюта айырбастау бойынша» тіркесімен логика-семантикалық жағынан байланыса отырып, «МиГ» компаниясын Алматыдағы валюта айырбастау бойынша ең беделді (басқалары онымен санасады), ақша айырбастау саласында өзгелерге қатынасында ықпалдастыққа ие, басқа ақша айырбастау бойынша барлық қызметі жағынан алдыңғы қатарда тұрған компания ретінде танытады. Бұлар – шындыққа сәйкестігі тексеріле алатын мәліметтер. Егер көрсетілген мәліметтердің шындыққа сәйкестігі анықталмаса, онда аталған даулы жарнама мәтіні «тұтынушылардың санасына өзіне тиімді бағытта ықпал ету мақсатында шындық шарты бұрмаланған тілдік манипуляция» [4] бола отырып, басқа айырбастау пунктерінің құқығына нұқсан келтіретін мәліметтер ретінде қарастырыла алады.

Зерттеуге ұсынылып отырған «Ең жақсы бағамдар «МиГ» ақша айырбастау жүйесінен» деген даулы жарнама мәтінінде валюта сатып алу және сату саласындағы Алматыдағы компаниялар бағамын салыстыру мәнісі қамтылған. Логика-семантикалық жағынан жоғарыда көрсетілгендей, «ең жақсы бағамдар «МиГ» ақша айырбастау жүйесінен» өз семантикасында «басқа ақша айырбастау желілерінде бұдан жақсы бағам жоқ» деген мағынаны жасырын қамтиды.

Суперлатив – сын есімнің асырмалы шырайы, бір құбылыстағы таңдалынып алынған бір белгісінің өзі тектес басқа құбылыстардағы нақты сол белгі бойынша реалды немесе гипотетикалық салыстырылуын білдіреді. Асырмалы шырай сол белгінің (қасиеттің) басқаларға қарағанда осы нәрсеге, я объектіге, я құбылысқа жоғары деңгейде тән екенін көрсетеді. Суперлатив объектінің бірегейлігі идеясын (идея уникальности) білдіріп, басқа объектілерде сол белгінің осыншалық жоғары дәрежеде болу мүмкіндігін жоққа шығарады. Талданылып отырған даулы жарнама мәтінінде асырмалы шырай семантикасы суперлатив арқылы білдірілген.

Талданылып отырған «МиГ» ақша айырбастау жүйелерінде ақша айырбастауда *ең жақсы бағам»* деген жарнама мәтіні ‘басқа ақша айырбастау жүйелерінде бұдан жақсы бағам жоқ’ имплицитті салыстыруға құрылған суперлатив болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, тұтынушы үшін ақша айырбастауда *ең жақсы бағам» ұсынып отырған* «МиГ» ақша айырбастау жүйелерінің беделі басқа валюта айырбастау пунктерінің беделіне қарағанда жоғары болады.

Сөйтіп, өзін жарнамалаушы «МиГ» ЖШС-нің осы даулы мәтін мазмұнына сәйкес дәлелдері болмаған жағдайда, бұл суперлативті даулы мәтін шындық бұрмаланған, жалған мәлімет ретінде басқа айырбастау пунктерінің беделін төмендетеді.

Келесі «МиГ» компаниясы Алматыдағы валюта айырбастау бойынша көшбасшы» деген даулы жарнама мәтінінде қолданылған және осы мәтіндегі негізгі мағыналық мәністі қамтыған көшбасшы сөзі тікелей түрде салыстыру мағынасын білдірмесе де, асырмалы шырай формасында тұрмаса да, нақты бір субъектіге немесе осы мәтіндегідей объектіге қатысты метафоралы қолданысында бірегейлік идеясын (идея уникальности) өз семантикасында қамтиды. Жоғарыда көрсетілгендей, қазақ тілінің әмбебап түсіндірме сөздігінде тіркелген мағыналарына сәйкес «көшбасшы» сөзі образды түрде «МиГ» компаниясын Алматыдағы валюта айырбастау бойынша ең беделді (басқалары онымен сана-

сады), ақша айырбастау саласында өзгелерге қатынасында ықпалдастыққа ие, басқа ақша айырбастау бойынша барлық қызметі жағынан алдыңғы қатарда тұрған компания ретінде танытып, Алматыдағы басқа валюта айырбастау жүйелерінің көшбасшыдан кейінгі қатардағы орнын көрсетеді.

Сөйтіп, өзін жарнамалаушы «МиГ» ЖШС-нің осы «МиГ» компаниясы Алматыдағы валюта айырбастау бойынша көшбасшы» деген даулы мәтінінің мазмұнына сәйкес дәлелдері болмаған жағдайда, бұл даулы мәтін шындық бұрмаланған, жалған мәлімет ретінде басқа айырбастау пунктерінің беделін төмендетеді.

Қорыта келгенде, «Ең жақсы бағамдар «МиГ» ақша айырбастау жүйесінен» деген даулы жарнама мәтініндегі сөздердің өзара логика-семантикалық, синтаксистік байланыстары мен *ең жақсы* тіркесі семантикасының талдауы «МиГ» ақша айырбастау жүйесі ең жақсы бағамдарды ұсынады, яғни бұдан жақсы ақша айырбастау бағамы жоқ дегенді мағынаны білдіреді. Ал «МиГ» компаниясы Алматыдағы валюта айырбастау бойынша көшбасшы» деген даулы мәтіннің мағыналық мәнісі тұтынушылар санасында «МиГ» компаниясының Алматыдағы валюта айырбастау желелері арасында беделді; қызметі, қабілеті жағынан басқа валюта айырбастау желілеріне үлгі, валюта айырбастау саласындағы ортақ іс-әрекетке ықпалдастығы зор; басқаларына тірек (басқалары оған арқа сүйейтін); адамдар мүдделерін қанағаттандыратын аса танымал т.с.с. валюта айырбастау жүйесі ретіндегі образын тудыруға бағытталған.

Әдебиеттер

1 Қорлау және жала жабу: сарапшының көзқарасы: Оқу құралы Жауапты ред. Әженова Г.Х. – Алматы: Әділ сөз, 2013. – 152 с. (В соавт.: Карымсакова Р.Д. – 4 раздел; Таусогарова А.К. – 1,2,3 разделы). Издано при поддержке Фонда Сорос-Казахстан.

2 Қазақ тілінің әмбебап сөздігі http://www.ikitap.kz/index.php/catalog/search.

3 Ли В.С. Понятийный аппарат современной лингвистики, используемый при лингвистическом исследовании спорного текста // Лингвистическая экспертиза спорного текста. – Алматы: Әділ сөз, 2009. – 140 с.

4 Таусоғарова А.Қ. Тілдік қақтығыс: заң тоғысы, тәжірибе, шешім: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 214 б.

5 Кара-Мурза Е.С. Экспертизы рекламных текстов // Цена слова: Из практики лингвистических экспертиз текстов СМИ в судебных процессах по защите чести, достоинства и деловой репутации / Под ред. М.В.Горбаневского. – М., 2002.

References

1 Korlau zhane zhala zhabu: sarapshynyn kozkarasy: Oku kuraly Zhauapty red. Azhenova G.Kh. – Almaty: «Adil soz», 2013. – 152 s. (V soavt.: Karymsakova R.D. – 4 razdel; Tausogarova A.K. – 1,2,3 razdely). Izdano pri podderzhke Fonda Soros-Kazakhstan.

2 Kazakh tilinin ambebap sozdigi http://www.ikitap.kz/index.php/catalog/search.

3 Li V.S. Ponyatiinyi apparat sovremennoi lingvistiki, ispol`zuemyi pri lingvisticheskom issledovanii spornogo teksta // Lingvisticheskaya ekspertiza spornogo teksta. – Almaty: Adil soz, 2009. – 140 s.

4 Tausogarova A.K. Tildik kaktygys: zan togysy, tazhiribe, sheshim: monografiya. – Almaty: Kazak universiteti, 2016. – 214 b.

5 Kara-Murza E.S. Ekspertizy reklamnykh tekstov // Cena slova: Iz praktiki lingvisticheskih ekspertiz tekstov SMI v sudebnyh processah po zashite chesti, dostoinstva i delovoi reputacii / Pod red. M.V. Gorbanevskogo. – M., 2002.

МРНТИ 16.21.21

Туманова А.Б.[1], Ли В.С.[2],

[1]д. ф. н. профессор, [2]д. ф. н. профессор
Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: a.tumanova@inbox.ru; li-vs@mail.ru

ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Статья посвящена описанию приоритетных направлений исследований в современной лингвистике. В ней представлен краткий обзор научной литературы о проблематике современной лингвистики общего и частного (прикладного) характера. В работе изложен материал об особенностях институционального делового дискурса, имеющего практическую направленность, а также о перспективах его исследования для бакалавров, магистрантов, докторантов (PhD) специальностей «Русская филология», «Русский язык и литература».

Ключевые слова: институциональный деловой дискурс, теоретическая и прикладная лингвистика, коммуникативная среда, речевая деятельность, стереотипные коммуникативные средства, участники коммуникации.

Tumanova A.B., Lee V.S.

Priority areas of research in modern linguistics

The article is devoted to the description of priority areas of research in modern linguistics. It provides a short review of the scientific literature on the problems of modern linguistics of general and particular (applied) character. The paper presents the materials about the features of the institutional business discourse, action-oriented, as well as about the prospects of its research for bachelors, undergraduates, doctoral candidates (PhD) of such kind specialty like «Russian Philology» and «Russian language and literature».

Key words: institutional business discourse, theoretical and applied linguistics, communicative environment, speech activity, stereotypical communication tools, communication participants.

Туманова А.Б., Ли В.С.

Қазіргі замандағы лингвистика зерттеу басымдықтары

Бұл мақала қазіргі тіл білімінің ғылыми-зерттеу басымдықтарын сипаттайды. Ол қоғамдық және жеке заманауи лингвистика мәселелеріне (қолдану) сипаты бойынша ғылыми әдебиеттер қысқаша шолу береді. Қағаз институционалдық бизнес дискурс әрекетті-бағдарланған ерекшеліктері туралы материал баяндалған. Сондай-ақ бакалаврлар, магистранттар, докторанттар (PhD) «Орыс тілі мен әдебиеті», «Орыс филологиясы» мамандары үшін оның зерттеу перспективалары туралы айтылған.

Түйін сөздер: институционалдық бизнес дискурс, теориялық және қолданбалы лингвистика, коммуникативті қоршаған орта, сөйлеу қызметі, байланыс серіктес стереотиптік байланыс құралдары, коммуникация қатысушылары.

Известно, что исследования активных языковых процессов, связанных с влиянием новых общих тенденций развития во всех сферах современной жизни, начиная со сферы инновационных технологий в производстве, кончая коренными изменениями в общественной жизни человека, все больше и больше привлекают внимание ученых различных областей знаний.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Поэтому естественно, что в науке, отвечающей запросам времени, активно разрабатываются именно те проблемы и вопросы, которые связаны с исследованием как общих, так и частных процессов инновационного характера, происходящих в современном мире. Это относится и к естественно-техническим и социально-гуманитарным наукам. В контексте этой глобальной проблематики изучение инноваций в языке представляет, на наш взгляд, научный интерес.

Инновации в языке обусловлены не только экстралингвистическими глобализационными процессами в современном мире, но и собственно лингвистическими процессами, происходящими в науке о языке. Так, под влиянием смены научных парадигм на рубеже XX и XXI вв. актуальным становится изучение языка не «в самом себе и для себя» (Ф. де Соссюр), а языка как самой деятельности человека, как проявление его целей, намерений, всей его жизни. Понятно, что учение о дискурсе, понимаемом как действие, как «речь, погруженная в жизнь», органично вписывается в современный мир глобализационных процессов во всех сферах человеческой деятельности, прежде всего в общественно-деловой. Именно общественно-деловой дискурс выдвигается на передние позиции и его изучение становится важнейшей задачей лингвистики наших дней. Общественно-деловая речь связана с особым видом профессиональной деятельности, который в наши дни становится не просто определяющим общий уровень социально-экономического состояния современного мира, но и формирующим общее будущее.

Деловая профессиональная деятельность, как известно, отличается сугубо прагматическими задачами, решаемыми при речевом взаимодействии между участниками той или иной коммуникативной ситуации. Именно прагматизм деловой речи делает чрезвычайно важным знание особых правил речевой деятельности (этикета, поведения), соблюдение которых способствует достижению соответствующей практической цели. Любой речевой акт при общественно-деловом общении прагматичен, интенционален, т.е. направлен на достижение какой-то определенной цели. А эти цели при общественно-деловом общении, несмотря на их разнообразие, достижимы в значительной степени от успешности речевого акта, от его перлокутивного эффекта. Кроме того, языковая (речевая) составляющая в общественно-деловой деятельности, особенно в современном мире, не менее важна, чем производственная сфера. Конечно, рассмотрение такой проблемы соотносится с ее прикладным характером и прежде всего с ее практической направленностью. Известно, что современная наука о языке решает именно прикладные задачи, в ней дихотомия «теоретическая лингвистика vs. прикладная лингвистика» рассматривается не как противопоставление, а как взаимодействие, взаимообогащение.

Принято считать, что состояние современной лингвистики, тенденции ее развития невозможно охарактеризовать какой-то единой схемой, поскольку в силу своеобразия онтологии языка, его особой роли в жизни человека и социума в целом он действительно неисчерпаем и необозрим, как необозрима и жизнь человека. И сам человек живет прежде всего в мире языка, и язык – это «дом Бытия» (по М. Хайдегеру). Понятно, что этот «дом» неисчерпаем, как бесконечно и неисчерпаемо и само бытие. Такой подход к языку, характеризующийся отказом от имманентного рассмотрения языка, предопределил такую тенденцию развития современной лингвистики, как формирование новых предметов лингвистики, «освоение новых «территорий», которые традиционно принадлежали другим отраслям научного знания. И лингвистика становится также неисчерпаемой. Неисчерпаемость современной лингвистики не только в том, что она в силу особенностей своего объекта изучения должна быть многоликой, но и в связи с высоким уровнем ее развития, под влиянием разнообразия подходов к языку, наличия многообразных теорий и концепций языка и, наконец, существования различных национальных и региональных школ и направлений, связанных с определенной национально-культурной и научной традицией. Многоликость лингвистики как науки можно объяснить и тем, что тенденции к интеграции гуманитарных отраслей знания, к консолидации наук не по объекту, а по решаемым проблемам привели к лингвистическому экспансионизму, в результате чего сама лингвистика утратила свои четко очерченные контуры. В свое время А.А. Леонтьев в докладе «Надгробное слово «чистой» лингвистике» пишет следующее: «Простой анализ выходящей под маркой общей лингвистики литературы показывает, что она либо носит откровенно прикладной характер, либо перерастает в психолингвистику, нейролингвистику, социолингвистику и т.д., либо, наконец, срастается с логикой как наукой о выводном знании, философией и т.д.» [1, 308]. Однако эти «надгробные слова» «чистой», теоретической лингвистике весьма односторонне характеризуют действи-

тельное состояние современной теоретической лингвистики. Они свидетельствуют скорее не о «смерти» лингвистики как единой науки, а о ее новом облике и новых задачах, решаемых ею совместно с другими отраслями гуманитарного знания, с логикой и философией в том числе: «В основе всех понятий, с которыми оперирует логика и философия, лежат концепты естественного языка, заключающего в себе океан концентрированного опыта человечества, сокровищницу недостаточно изученных и недооцениваемых знаний... Человек уже произвел (первичный) философский, логический и психологический анализ, и результаты его отражены и закреплены в языке. Прежде чем двигаться дальше в любом из направлений, предлагаемых различными науками, необходимо извлечь все, что возможно из языка, и сделать это должна лингвистика» [2, 21]. Современная лингвистика на этом пути извлекла многое из того, что не было замечено традиционной «чистой» лингвистикой. Углубление научной рефлексии способствовало также изменению взгляда на язык, на его онтологические свойства, его предназначение в жизнедеятельности отдельного языкового социума и индивидуума. И все это в совокупности предопределило новую роль лингвистики в системе знаний о мире и человеке и создало мистификацию кажущегося растворения лингвистики в других науках. Но одно бесспорно: противопоставление «чистой», теоретической лингвистики и лингвистики прикладной – не генеральная линия развития науки о языке, скорее, следует говорить о новых отношениях между научными дисциплинами. В связи с этим весьма примечательно мнение Вяч. Вс. Иванова, который в своей книге «Лингвистика третьего тысячелетия: вопросы к будущему», пишет следующее: «Связи языкознания, с одной стороны, и шенноновской теории информации и колмогоровской теории сложности, с другой, представляют примеры того, как в будущем могут начать складываться отношения между научными дисциплинами. Вместо традиционно наследуемых и охраняемых условных границ между ними наступит время исследований по проблемам, а не по установленному условному размежеванию сфер занятий. Можно надеяться, что от принятой сейчас традиционной и весьма консервативной классификации знаний уже скоро останутся одни воспоминания» [3, 29].

С этим мнением следует согласиться, поскольку, действительно, вместо традиционной «классификации знаний» пришло время нового «отношения между научными дисциплинами». Более того, эти новые отношения привели к новым дисциплинам, которые формируются по проблемам. Понятно, что изменились и задачи самой лингвистики, которая всё отчетливее приобретает облик междисциплинарной области гуманитарных исследований, о чем свидетельствуют такие названия новых «лингвистик», как прагмалингвистика (лингвопрагматика), геолингвистика, урбанистическая лингвистика, гендерная лингвистика, политическая лингвистика, юрислингвистика, лингвокультурология, лингвокриминалистика и др. Все эти дисциплины «носят откровенно прикладной характер», в связи с чем появилось новое противопоставление: теоретическая лингвистика vs. прикладная лингвистика. Однако это противопоставление, как показывает состояние современной лингвистики и основные тенденции ее развития, представляется надуманным, поскольку проблематика теоретической и прикладной лингвистики оказалась единой. Более того, стало совершенно очевидным, что решение прикладной задачи невозможно без использования научно-исследовательского аппарата теоретической лингвистики. В свою очередь, прикладные задачи выявили новые аспекты, казалось бы, сугубо теоретической проблемы, способствовали формированию новой методологии науки о языке. Всё это заставляет говорить не о противостоянии «чистой», теоретической лингвистики и лингвистики прикладной, а о взаимообогащении их. Именно взаимообогащению лингвистики как единой гуманитарной отрасли научного знания призвано служить исследование делового дискурса как феномена языка. Языковые новшества в общественно-деловой речи представляются как реализации прагматических целей коммуникантов. Сам процесс интеракции между ними рассматривается как проявление межличностных отношений, существующих в общественно-деловой сфере. Новшества (инновации) в этой сфере – веяние и требование времени, поэтому лингвистика должна не только просто фиксировать эти новшества, но установить новые закономерности в этом феномене.

Обратимся к понятию институциональности, представляющему собой неотъемлемый параметр дискурсивной интеракции. Всякий институциональный дискурс использует определенную систему профессионально-ориентированных знаков или, другими словами, обладает собственным подъязыком (специальной лексикой, фразеологией) [4, 368]. Человек вступает в то или иное дискурсивное пространство

не только в определенной социальной роли (включающей или подразумевающей тип социального института), но и с определенными целями. Институциональный дискурс оказывается предельно широким понятием, охватывающим как языковую систему (ту ее часть, которая специфически ориентирована на обслуживание данного участка коммуникаций), так и речевую деятельность (совокупности лингвистических и экстралингвистических факторов) и текст. Институциональный дискурс представляет собой общение в заданных рамках статусно-ролевых отношений [5, 14]. В современном обществе существуют следующие виды институционального дискурса, получившие определенную исследовательскую оценку: политический, дипломатический, административный, юридический, военный, педагогический, религиозный, мистический, медицинский, деловой, рекламный, спортивный, научный, сценический и массово-информационный.

Институциональный дискурс выделяется на основании двух системообразующих признаков: цели и участники общения [5, 15]. Например, цель политического дискурса – завоевание и удержание власти, педагогического дискурса – социализация нового члена общества, делового дискурса – установление взаимовыгодных деловых отношений между организациями и т.д. Основными участниками институционального дискурса являются представители определенного института и люди, обращающиеся к ним. Традиционно выделяют четыре признака институционального дискурса: 1) конститутивность, 2) институциональность, 3) признаки типа институционального дискурса, 4) нейтральность. Конститутивные признаки включают участников, условия, организацию, способы и материал общения, т.е. людей в их статусно-ролевых и ситуационно-коммуникативных амплуа, сферу общения и коммуникативную среду, мотивы, цели, стратегии, канал, режим, тональность, стиль и жанр общения и, наконец, знаковое тело общения (тексты и/или невербальные знаки) [5, 15]. Они получили достаточно полное освещение в работах по социолингвистике и прагмалингвистике (Hymes, 1974; Fishman, 1976; Brown, Fraser, 1979; Белл, 1980; Богданов, 1990; Карасик, 1992; Макаров, 1998). Признаки институциональности фиксируют ролевые характеристики говорящего и слушающего, типичные хронотопы, символические действия, трафаретные жанры и речевые клише.

Таким образом, институциональное общение – это коммуникация в своеобразных масках [6, 66]. Именно трафаретность общения принципиально отличает институциональный дискурс от персонального. Специфика институционального дискурса раскрывается в его типе, т.е. в типе общественного института, который в коллективном языковом сознании обозначен особым именем, обобщен в ключевом концепте этого института (политический дискурс – власть, педагогический – обучение, религиозный – вера, юридический – закон, медицинский – здоровье и т.д.), связывается с определенными функциями людей, сооружениями, построенными для выполнения данных функций, общественными ритуалами и поведенческими стереотипами, мифологемами, а также текстами, производимыми в этом социальном образовании [7, 77]. Нейтральные признаки институционального дискурса включают общедискурсивные характеристики, типичные для любого общения, личностно-ориентированные признаки, а также признаки других типов дискурса, проявляющиеся «на чужой территории», т.е. транспонированные признаки (например, элементы проповеди как части религиозного дискурса в политическом, рекламы – в медицинском, научной дискуссии – в педагогическом) [8, 17]. Коммуникативные клише в рамках институционального дискурса являются своеобразными ключами для понимания всей системы отношений в соответствующем институте.

Институциональный деловой дискурс (далее – ИДД) – сложный объект, имеющий ряд институциональных и когнитивно-лингвистических особенностей, отличающих его от всех других типов дискурса. ИДД – это процесс творческого следования норме, которая диктуется и познается через сложную и многомерную «профессиональную» картину мира, актуализированную через базисные понятия деловой культуры, профессионально направленные идеи и концепты, нормы институционального и межличностного поведения, детерминирующие деловое общение, ценностные ориентации; схемы, фреймы стереотипных ситуаций, формулы; специальный тезаурус (например, слова-сигналы). Все это знания, которые вербализуются в текстах профессиональной направленности на лингвокогнитивном уровне [9, 44].

Так, институциональный деловой дискурс представляет собой целенаправленную статусно-ролевую речевую деятельность людей, общей характерной чертой которых являются деловые отношения (производство товаров, финансирование этого производства, предоставле-

ние денежных займов, торговлю, страхование, коммерцию, продажу продукции и различные услуги, такие как бухгалтерский учет, распределение и ремонт товаров, покупку, продажу товаров или услуг, предварительные переговоры по этим видам деловых отношений), охватывающие не только организации внутри, но и связи между организациями, а также коммуникацию между организациями и отдельными индивидами, базирующуюся на нормах и правилах общения, принятых в деловом сообществе [9, 50].

К особенностям официально-делового дискурса относятся стабильность, традиционность и стандартизированность, поскольку сферой его применения являются деловые отношения между людьми, учреждениями и государствами. Поскольку официально-деловой дискурс, как уже отмечалось, характеризуется строгой точностью, объективностью, конкретностью, лаконичностью, отсутствием образности и эмоциональности, то и выбор средств для него будет определяться этими же особенностями. В частности, использование интернациональных лексических единиц не будет продиктовано стремлением к реализации основных прагматических установок, поскольку выражаемое в официально-деловом стиле содержание должно исключать двусмысленность и возможность разночтения. Институциональность является «системообразующим признаком» ИДД и представляет собой комплекс лингвокогнитивных моделей, стратегий, образцов, схем и т.п., которыми участники делового сообщества обмениваются в разных профессиональных интеракционных плоскостях.

ИДД – как социальное, так и лингвистическое явление. Его существование и развитие, коммуникативные механизмы и набор средств выражения зависят от ситуации общения и требований современного мира бизнеса. Именно социальный институт «деловое сообщество» детерминирует использование языка, «вживляет» определенные знания и представления в личность каждого участника делового сообщества, диктует стратегии и тактики взаимодействия социальных групп и индивидов [9, 50]. Институциональный деловой дискурс является сложным, многоаспектным образованием, где каждая входящая в его состав область имеет своего, только ей присущего адресата и адресанта, цели и задачи коммуникации, ситуации взаимодействия, интенции и стратегии их достижения [9, 51].

Основными причинами, определяющими динамизм делового дискурса, являются стабильное развитие общества, бизнеса и, соответственно, развитие языковой личности; постоянство, разная степень взаимодействия и обмена информацией между членами бизнес-сообщества; изменение последнего в процессе глобализации.

Несмотря на огромный исследовательский интерес к особенностям профессиональной коммуникации, целостная когнитивная теория продуцирования и понимания дискурса в отдельных социальных институтах (в частности, в современном бизнес-сообществе) не разработана. Недостаточно изучены и требуют специального исследования вопросы соотношения различных когнитивных моделей и стратегий речевой деятельности в процессе дискурсивного взаимодействия. С учетом многоаспектности исследуемого феномена, можно говорить о том, что деловой дискурс – это система жанров, актуальных в общении специалистов в области менеджмента, маркетинга, экономики, торговли, бизнеса и т.д. Этот дискурс сводится к образцам вербального поведения, сложившимся в обществе применительно к закрепленным за экономистами сферам профессионального общения. Таких сфер общения в конкретном обществе может быть выделено довольно много. При всем их многообразии не для каждой из них, вероятно, может быть создана частная риторика, так как любая частная риторика описывает систему речевых жанров, а такая система может существовать только в такой профессиональной деятельности, в которой «слово – это профессиональный инструмент» [8, 416].

Как убедительно доказывает Т.В. Анисимова, только система может дать целостное представление о сущности жанра в единстве теории и практики его употребления в речи [10, 11]. Типологический метод позволяет эффективно в каждом конкретном случае формировать по предложенной модели не только уже описанные, но и другие, потенцируемые, жанры. Типологические характеристики являются базовыми критериями контроля и оценки эффективности и качества, действенности конкретной речи в определенном жанре. Предметом деловой риторики являются профессионально значимые жанры, прежде всего, связанные с подготовкой специалистов в сфере маркетинга, менеджмента, финансового дела, национальной экономики. В ИДД выделяют такие жанры, как деловая беседа, деловые переговоры, деловые совещания, в целом ряде современных научных публикаций их относят к так называемым «сложным речевым событиям» (событийный

жанр) [11, 4]. Мы расцениваем такую терминологию как обоснованную, имеющую право на существование, но для методики обучения считаем более целесообразным называть такие виды речевого общения, как деловые беседы, деловые переговоры, деловые совещания комплексными (или сложными) риторическими жанрами или комплексными риторическими жанрами речевых событий. Каждый из деловых речевых жанров имеет свою конкретную коммуникативную задачу и цель (обсудить, составить мнение, принять решение и т.д.), но в то же время эти задачи и цели близки тем, что это задачи и цели делового, профессионального общения определенного круга специалистов, деловых людей, причем в процессе делового общения эти цели и задачи нередко переплетаются, дополняя, «поддерживая» друг друга. С точки зрения структуры любой дискурс представляет собой обмен репликами, включающими, наряду со спонтанной речью, шаблонные фразы, дискурсивные формулы, прецедентные тексты, коммуникативные стереотипы и т.д.

Коммуникативные стереотипы составляют неотъемлемую часть ролевого поведения коммуникантов в ИДД и его специфических жанрах. Стереотипы формируются на основе опыта, частоты повторяемости ролевых признаков, характеризующих поведение, манеру говорить, двигаться, одеваться и т.п. [12, 35]. В целом мы можем говорить, что любой дискурс характеризуется наличием собственных коммуникативных стереотипов. Например, в дискурсе офиса можно выделить коммуникативный стереотип строгого начальника, глупенькой секретарши, ленивого или, наоборот, рьяного работника и т.д.

Подводя итоги, следует отметить, что ИДД характеризуется в первую очередь практической направленностью, важными характеристиками которого являются сфера общения (бытовая или профессиональная), сочетание временных и пространственных рамок, коммуникативная среда, речевая ситуация, участники коммуникации, стереотипные коммуникативные средства (вербальные и невербальные) и др. В этой связи данная проблематика представляет благодатный материал для дальнейших научных исследований прикладного характера в бакалавриате, магистратуре, докторантуре (PhD) по специальностям: «Русская филология», «Русский язык и литература».

Литература

1 Леонтьев А.А. Надгробное слово «чистой лингвистике» // Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы: Тезисы международной конференции. Т. II. – М.: МГУ, 1995. – С. 308-309.

2 Шатуновский И.Б. Семантика предложения и нереферентные слова (значение, коммуникативная перспектива, прагматика). – М.: Языки русской культуры, 1996. – 400 с.

3 Иванов Вяч. Вс. Лингвистика третьего тысячелетия: вопросы к будущему. – М., 2004. –187 с.

4 Шмелева Т.В. Модель речевого жанра / Т.В. Шмелева. Жанры речи. – Саратов, 1997.

5 Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: Сб. науч. тр. / В.И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2000. – 5-20 с.

6 Богданов В.В. Речевое общение: прагматические и семантические аспекты /В.В. Богданов. – Л., 1990.

7 Белл Р.Т. Социолингвистика. Цели, методы и проблемы / Р.Т. Белл. – М., 1980.

8 Михальская А.К. Основы риторики /А.К. Михальская. Просвещение, М., 1996.

9 Ширяева Т.А. К вопросу о статусе дискурса/ Т.А. Ширяева. Вестник ПГЛУ. – 2006. – 49-55 с.

10 Анисимова Т.В. Типология жанров деловой речи (риторический аспект): автореф. дис. канд. филол. Наук / Т.В. Анисимова. – Краснодар, 2000.

11 Гольдин В. Е. Проблемы жанроведения / В. Е. Гольдин // Жанры речи: сб. науч. ст. – Саратов: Изд-во гос. учеб.-науч. центра «Колледж», 1999. – 4-6 с.

12 Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка / Л.П. Крысин. – М., 1989.

References

1 Leont'ev A.A. Nadgrobnoe slovo «chistoj lingvistike» // Lingvistika na iskhode HKH veka: itogi i perspektivy: Tezisy mezhdunarodnoj konferencii. T. II. – M.: MGU, 1995. – S. 308-309.

2 SHatunovskij I.B. Semantika predlozheniya i nereferentnye slova (znachenie, kommunikativnaya perspektiva, pragmatika). – M.: YAzyki russkoj kul'tury, 1996. – 400 s.

3 Ivanov Vyach. Vs. Lingvistika tret'ego tysyacheletiya: voprosy k budushchemu. – M., 2004. –187 s.

4 SHmeleva T.V. Model' rechevogo zhanra / T.V. SHmeleva. ZHanry rechi. – Saratov, 1997.

5 Karasik V.I. O tipah diskursa // YAzykovaya lichnost': institucional'nyj i personal'nyj diskurs: Sb. nauch. tr. / V.I. Karasik. – Volgograd: Peremena, 2000. – 5-20 s.
6 Bogdanov V.V. Rechevoe obshchenie: pragmaticheskie i semanticheskie aspekty /V.V. Bogdanov. – L., 1990.
7 Bell R.T. Sociolingvistika. Celi, metody i problemy / R.T. Bell. – M., 1980.
8 Mihal'skaya A.K. Osnovy ritoriki /A.K. Mihal'skaya. Prosveshchenie, M., 1996.
9 SHiryaeva T.A. K voprosu o statuse diskursa/ T.A. SHiryaeva. Vestnik PGLU. – 2006. – 49-55 s.
10 Anisimova T.V. Tipologiya zhanrov delovoj rechi (ritoricheskij aspekt): avtoref. dis. kand. filol. Nauk / T.V. Anisimova. – Krasnodar, 2000.
11 Gol'din V. E. Problemy zhanrovedeniya / V. E. Gol'din // ZHanry rechi: sb. nauch. st. – Saratov : Izd-vo gos. ucheb.-nauch. centra «Kolledzh», 1999. – 4-6 s.
12 Krysin L.P. Sociolingvisticheskie aspekty izucheniya sovremennogo russkogo yazyka / L.P. Krysin. – M., 1989.

ҒТАХР 16.21.27

Тымболова А.О.[1], Мурзинова А.С.[2], Әлметова А.С.[3],

[1]Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
профессоры, ф. ғ. д., [2]II курс PhD докторанты,
[3]Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің
п.ғ.д., профессоры, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: tumbolova@mail.ru; msai2013@mail.ru; assipat@mail.ru

ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ АРХЕТИПТЕР МЕН СТЕРЕОТИПТЕР

Бұл мақала қазақ, орыс, ағылшын халықтарының дәстүрлі танымында ұлттық тілі арқылы жүйеленген «қонақжайлылық» ұғымын білдіретін архетиптер мен стереотиптерге арналады. Осыған байланысты, мақалада қазақ, орыс, ағылшын тілдері бойынша жинақталған тұрақты теңеулер мен фразеологизмдерге, мақал-мәтелдерге лингвомәдениеттанулық және когнитивті-дискурсивтік салғастырмалы талдау жүргізіледі. Әлемнің тілдік бейнесіндегі архетиптер мен стереотиптердің ұлттық мәдени мазмұнына айырықша мән беріледі. Қазақ, орыс, ағылшын халықтарының тілдік санасында шоғырланған таным көрсеткіштері айқындалады. Архетиптер мен стереотиптердің когнитивті лингвистика мен лингвомәдениеттануда өзіндік орны бар екені анықталады. Сондай-ақ, олардың ұлттық-мәдени құндылықтарды сипаттай алатыны және ұлттық менталитет, ұлттық мінезбен байланысы туралы сөз болады.

Қазақ, орыс, ағылшын тілдері бойынша жинақталған тілдік бірліктер тақырыптық топтарға бөлініп қарастырылады. Әр тақырыптық топты құрайтын тұрақты теңеулер мен фразеологизмдерге, мақал-мәтелдерге салғастырмалы талдау жасалады. Мұндай талдаулар үш халықтың «қонақжайлылық», «қонақ» ұғымдарын қалай қабылдайтыны туралы дәстүрлі танымындағы ұлттық-мәдени ерекшеліктерді түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: лингвомәдениеттану, әлемнің концептуалдық бейнесі, архетип, стереотип, мәдени семантикалық код, ұлттық таным, ұлттық діл.

Tumbolova A.O., Almetova A.S., Murzinova A.S.

National-cultural archetypes and stereotypes in the language picture of the world

This article offers the analysis of the concepts«hospitality» and «guest» in the Kazakh, Russian and English language picture of the world. The analysis of figurative meaning of the Kazakh, Russian and English words and set expression, free combination of words of given thematic group. Weanalyse metaphors, connotation of the in the Kazakh, Russian and English words of given thematic group, phraseology and proverbs in the Kazakh, Russian and English languages. The Kazakh, Russian and English words of given thematic group are a part of the language picture of the world of Kazakh, Russian and English ethnic group. The analysis uncognatelanguagesmakes a certain contribution to the reconstruction of the integrated language world picture Kazakh, Russian and English ethnic group. The helps to find out some peculiarities of national comprehension.

Key words: linguo-cultural studies, conceptual picture of the world, archetype, stereotype, cultural and semantic code, national consciousness, national mentality.

Тымболова А.О., Мурзинова А.С., Әлметова А.С.

Национально-культурные стереотипы и архетипы в языковой картине мира

Настоящая статья посвящена сопоставительному исследованию языковой репрезентации стереотипов и архетипов традиционного народного сознания казахов, русских и англичан, связанных с восприятием и пониманием «гостеприимство».

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Приведены результаты лингвокультурологического и когнитивно-дискурсивного анализа слов и устойчивых сочетаний, репрезентирующих понятии «гостеприимство» и «гость» в казахской, русской и английской языковых картинах мира. В качестве одного из способов выражения символических представлений народа исследуются распространенные метафоры. Особое внимание уделяется коннотации. Важнейшими объектами исследования стали фразеологизмы,пословицы, поговорки, устойчивые сравнения. Как показало исследование, лексика выбранной тематической группы формирует один из значимых фрагментов языковой картины мира носителей казахского, русского и английского языков, что позволяет говорить о важности данной когнитивной сферы в культуре казахского, русского и английского народов. Исследование вносит определенный вклад в реконструкцию целостных языковых картина мира казахского, русского и английского этносов, а также позволяет выявить особенности национального мировосприятия.

Ключевые слова: лингвокультурология, концептуальная картина мира, архетип, стереотип, культурный-семантический код, национальное сознание, национальный менталитет.

Қазіргі таңда отандық және шетелдік тіл білімінде қалыптасқан антропоөзекті бағыт – ұлттық тіл мен тілдік деректер арқылы тіл иесінің ұлттық болмысын жан-жақты танып-зерделеуге мүмкіндік береді.

Тіл – өз бойында халықтың төл тарихы мен мәдениетін, талғамы мен танымын, болмысы мен танымын тұтастықта сақтай алатын таңбалық жүйе, әрі мәдениет көрсеткіші болып табылады. Осыған орай, адамзат жасаған рухани және материалдық мәдениеттің тіл арқылы жарыққа шығуы – тіл білімінде лингвомәдениеттану саласының берік іргетасын қалады. Лингвомәдениеттанудың басты қызметі – белгілі бір халық тіліндегі мәдени мазмұнды бейнелейтін ұлттық-мәдени атаулардың (архетип пен стереотиптің) түп-төркіні мен мәдени семантикалық кодын айқындау болып табылады.

«Архетип» термині К.Г. Юнгтың еңбектерінен бастау алады. Ғалым бұл ұғымды адамның қоршаған болмысқа бейімделуінің ең ежелгі формалары деп түсіндіреді [1, 19]. Кез келген тілдік жүйеде айырықша орны бар, сол ұлттың көне тарихы мен таным-түсінігін көрсете алатын тұрақты бейнелер болады. Мұндай бейнелер ғасырлар бойы халықтың жадында сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады. Осындай тұрақты бейнелер тобын – архетиптер құрайды. Сонымен, «архетип – бұл белгілі бір ұлттың мәдениетінде танымал болған жеке индивидуалды санада тереңінен орын алған, ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы жетіп отырған тұрақты бейне» [2, 27].

«Архетип» ұғымы «стереотип» терминімен тығыз байланысты. «Стереотип» феноменіне арналған іргелі зерттеулерді У. Липпман, И.С. Кон, Ж. Коллен, Ю.Д. Апресян, Ю.А. Сорокин, В.А. Рыжков, Ю.Е. Прохоров, В.В. Красных, П.Н. Шихирев, С.М. Толстая, Е. Бартминский, А.К. Байбурин, В.А. Маслова, М.В. Пименова, Н. Уәли, Б. Хасанұлы, А.С. Әлметова, Г. Исина, А. Әмірбекова, К.А. Құсманова, т.б. еңбектерінен кездестіруге болады.

Адам белгілі бір халықтың мүшесі болғандықтан, сол ұлттың мәдениетінде танылған стереотиптер әлемінде өмір сүреді. Стереотиптер бала кезден қалыптасып, баяу өзгеріске түседі. Олар белгілі бір мәдениет туралы білімнің негізгі өзегін құрайды. Архетиптер сияқты, стереотиптерге де тұрақтылық тән. Стереотиптердің мазмұндық қабатында белгілі бір халықтың ұлттық ерекшелігімен қатар, зат, құбылыс, жағдай туралы ұлттық-мәдени түсінігі сақталады. Сондай-ақ, мұндай ұлттық ерекшеліктер мен түсініктер вербалды бірліктер арқылы жарыққа шығады. Бұл туралы зерттеушіғалым В.А. Маслова: «Стереотип – это некоторый фрагмент концептуальной картины мира, ментальная «картинка», устойчивое культурно-национальное представление о предмете или ситуации» однако, это «не только ментальный образ, но и его вербальная оболочка», – дейді [3, 110].

Демек, стереотиптер мен архетиптер белгілі бір халықтың ұлттық мәдениетінде танылған, әрі сол халықтың ұжымдық санасында қатталған, ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы жеткен тұрақты бейнелер болып табылады.

Бағзы заманнан бері адамзаттың өркениет тарихында мәдени тамырын тереңге жайған архетиптердің бірі – *қонақжайлылық*. Қонақжайлылық – халық жанының айнасы. Оның бойында әр халықтың ұлттық болмысын танытатын өзіне тән стереотиптері көрініс береді. Осыған байланысты қазақ, орыс, ағылшын халықтарына ортақ *«қонақжайлылық»* архетипін салғастыру арқылы стереотиптердің ұлттық-мәдени ерекшелігін айқындауға болады.

Қазақ тіліндегі *қонақжайлылық* сөзі орыс тілі мен ағылшын тілдерінде *«гостеприимство», «hospitality»* деген атаулармен қолданылады. Бұл сөзге үш тілдің түсіндірме сөздіктерінде: «үй иесінің келген қонақты құрметпен қарсы алуы мен ілтипат көрсетуі» [4, 205], «радушие в приеме и угощении посетителей» (келген қонақты құшақ жая қарсы алу және дәм татқызу) [5, 386], «hospitality – friendly and generous reception and entertainment of guests (үй иесінің қонақтарға деген достық қарым-қатынасы)» [6, 300], – деген анықтамалар берілген. Қонақжайлылық жомарттық пен адамгершілікті, сыйластық пен ынтымақты білдіретін рухани құндылықтың өлшемі болып саналады. Осыған байланысты, қазақ тіліндегі: *«Жолаушыны сусындатпай тұрып, бұйымтайын сұрама», «Дастарқан оң болмай, істе жол болмайды», «Қонақ келсе есікке, жүгіріп шық, кешікпе»,«Бір күн дәмін татқанға, қырық күн сәлем»*, *«Қонағын сыйлаған төрге шық дейді», «Қонағыңның алтынын алма, алғысын ал», «Қонағы бар үй қоңырсып тұрады, қонағы жоқ үй бозымсып тұрады»,* «*Қонақ келсе ет пісер, ет піспесе бет пісер», «Кең болсаң, кем болмайсың»* [7, 78] *т.б.* лингвомәдени бірліктерден қонағын құдайындай сыйлайтын дана халқымыздың ұлттық-мәдени стереотипін аңғаруға болады. Аталған паремиялардағы «*сусын ұсыну*», *«қонақты құшақ жая қарсы алу», «сәлем беру», «қонағы бар үйдің қоңырсуы», «қонағы жоқ үйдің бозымсуы»,* «*дастарқан жаю*», «*дәм татқызу*», «*төрге шығару*», «*бата алу», қазаны оттан түспеу, т.б.* бағзы заманнан бері халық жадында қатталып, тұрақталған мәдени мазмұндағы стереотиптер. Халқымыздың дәстүрлі мәдениетінде қонақжайлылық қашан да бірінші орында тұрған. Ұлы даланың кеңдігі мен ауыл арасының алыстығы қазақ халқының қонақжай болып қалыптасуына тікелей әсер еткен деуге болады. Бұған тарихи және географиялық факторлар себеп болса керек.

Келген адамды тіліне, дініне, ұлтына бөліп-жармай, достық ниет танытып, алдына ас-дәм беру қазақ халқының басты қағидасы болып саналған. Оны *«Жолаушыны сусындатпай тұрып, бұйымтайын сұрама»* деген мақалдан-ақ байқауға болады.

Қазақ халқының қонақжайлылығын танытатын игі дәстүрлердің бірі – *«төрге отырғызу».* Төр – ең сыйлы орын. Оның философиялық мәні тереңде. Қазақ танымында төр – үйдің кіндігі. Ол жоғарғы және төменгі әлемді, оңтүстік пен солтүстікті, шығыс пен батысты байланыстырушы аралық. Осындай киелі орынға келген қонақты жайғастыру сыйластықтың нышаны болып есептеледі.

Төрмен бірге қолданылатын лексемалардың қатарына *«дастарқан»* ұғымын жатқызуға болады. Дастарқан – тоқшылық пен берекенің, татулық пен сыйластықтың символы. Ол – қонақжайлылық рәсімінің ең негізгі бөлігі. Жаюлы тұрған дастарқаннан ас-дәм тату – келген қонақ үшін парыз болып саналады.

Ал орыс тіліндегі: *«С хлебом с солью» (Нанмен бірге тұз), «Хлеб-соль не забывается» (нан мен тұз ұмытылмайды)*, *«Сердись, бранись, а за хлебом-солью сходись», «Будьте как дома» (Өз үйіңіздей көріңіз), «Сколько лет, сколько зим не видались» (Көріспегелі көп болды), «Добро пожаловать, милости просим» (Қош келдіңіз, сізден мейірімділік күтеміз), «Красному гостю красное место» (Сыйлы қонаққа – сыйлы орын), «Гость на гость – хозяину радость» (Қонақ – үй иесі үшін қуаныш), «Не будь гостю запасен, а будь ему рад» (Келген қонаққа қуанышты бол), «Гость в дом, а бог в доме» (Үйде қонақ болса, құдай да сонда), «Гость доволен – хозяин рад» (Қонақ риза болса, үй иесі де риза)* (Даль, 1957) т.б. паремиялардан орыс халқының қонақжайлылыққа қатысты дүниетанымдық көзқарасын байқауға болады. Мысалы, *«Хлебосольство»* – орыс халқының қонақжайлылығын көрсететін басты ұлттық-мәдени түсініктердің бірі. Ол – *«хлеб» және «соль» (нан мен тұз)* сөздерінің бірігуі арқылы жасалған. Бұл сөздің мәдени семантикалық аясына діни түсінікпен бірге дәстүрлі наным шоғырланған. Діни түсінік бойынша «*Хлеб – дар Божий» (Нан – құдайдың сыйы), «Хлеб всему голова» (Нан барлық істің басы)* ретінде бағаланады. Орыс танымында *нан мен тұз* – сакральді тағам болып есептеледі. Мұның астарында зұлым күшке қарсы тұра алады деген наным жатыр. Демек, *«нан мен тұз»* қонақжайлылық пен бойтұмар қызметін атқарған. Тіпті күні бүгінге дейін кез келген рәсім осы екі заттың қатысуы арқылы орындалады. Ал қонақты қуана қарсы алуға байланысты қалыптасқан *«сколько лет, сколько зим»* – деген тұрақты тіркестің семантикалық кодын ашу арқылы орыс халқының ұлттық танымына қатысты мифтік түсінігін байқауға болады. Бұл – жыл мезгілдерін жарық пен қараңғы түнек деп бөлуден туындаған түсінік. Мәселен, *жарық пен жылулық – көктем мезгілін, ал қараңғы түнек пен суық – қыс* мезгілін білдірген. Осыған байланысты көктем мен жаз тұтас бір мезгілді білдіріп, жарық бөлікті, ал күз бен қыс мегілдері бірігіп, қараңғы бөлікті

құраған. Бұл айтылыстағы «лет» (жыл) сөзі «лето» (жаз) сөзін білдіреді. *Сколько лет* – жыл мезгілінің «жаңару, жандану» семантикасын, ал *сколько зим* – жылдың өту сәтін бейнелейді [8]. Сонымен, орыс халқы көптен бері көрмеген адамын жарық көктемге балап, оның ұзақ уақыт бойы мейман болмаған сәтін қараңғы түнекпен байланыстырады екен.

«Красный угол» (қызыл орын) – орыс халқы үшін киелі, қасиетті орын. Ол – орыс үйінің сәні. Бұл сөз тіркесі – «красивый, торжественный, праздничный, старший, почетный, божий» деген мағыналарды білдіреді. Кез келген орыс үйінің қызыл бұрышында діни кітаптар мен құдай бейнесі тұрады. Барлық дәстүрлі рәсімдер осы жерде орындалады. Тіпті келген қонақты да осында отырғызады. *«Красному гостю красное место» (Сыйлы қонаққа – сыйлы орын)* деген мәтел осындай түсініктен туындаған.

Ағылшын тілінде қонақжайлылық ұғымын білдіретін мақал-мәтелдердің орнына *«break bread with somebody» (бір үзім нанмен бөлісу), «to keep open house» (қонақты құшақ жая қарсы алу), «keep open doors» (есіктерді айқара ашу), «sit above the salt» (үстелдің жоғарғы бөлігіне отыру), «to play host» (қонақ күту)* [9] сияқты фраземалар қолданылады. Аталған бірліктердің мазмұнында шақырылған қонақпен бірге «*бір үзім нанды бөліп жеу»* және *«оның барлық жағдайын жасау»* деген түсінікті аңғаруға болады. Ағылшындар қонақжай үй иесін *«lighted candle»*, яғни жарық *шырағданға* теңейді. Сондай-ақ қонақжайлылықпен байланысты ағылшын халқының «five o'clock tea» (түстен кейінгі шай) деп аталатын дәстүрі бар. Бұл дәстүр викториядық дәуірден бастау алып, күні бүгінге дейін Тұманды Альбион елінің ажырамас бөлшегіне айналған.

«Five o'clock tea» дәстүрі ағылшын отбасына туыстары не достарымен кездесіп әңгімелесуге, бірлесіп шай ішуге мүмкіндік береді. Мұндай бас қосулар үнемі арнайы дайындықпен өтеді.

Ағылшын халқы үшін, үй иесіне жақын орналасқан үстелдің жоғарғы жағы сыйлы орын болып есептеледі. Мұны «*sit above the salt»* деген фраземаның семантикалық кодын ашу арқылы анықтауға болады. Бұл фразема ағылшын халқының көне дәстүрінен ақпарат береді. Ежелгі дәстүр бойынша сыйлы қонақты үстелдің жоғарғы бөлігіне, ал қарапайым қонақтар мен құлдарды үстелдің аяқ жағына отырғызған.

Демек, *«қонақжайлылық»* архетипі – қазақ, орыс және ағылшын халықтарының көне дәстүрлерімен сабақтастығы бар, күні бүгінге дейін сақталған сыйластық пен татулықтың, жомарттық пен адамгершіліктің биік сатысы болып табылады.

Қонақжайлылық – *«қонақ»* лексемасымен тығыз байланысты. Осыған байланысты қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «Қонақ – үйге келген мейман», – деген анықтама берілген. Қазақ халқының түсінігінде қонақтың бес түрі бар. Олар: *«құдайы қонақ», «арнайы қонақ», «ерулік қонақ», «қыдырма қонақ», «қылғыма қонақ».*

Қазақ халқы шақырусыз, күтпеген жерден келген қонақты құдайы қонақ деп атаған. Бұл культтік діни сенімге қатысты туындаған атау. Қазақ тіліндегі: *«Қырықтың бірі – Қыдыр», «Құтты қонаққа – тәтті тамақ», «Құтты қонақ келсе, қой егіз табады»* деген паремиялар осы атаумен тығыз байланысты. Мәселен, «*Қыдыр*» – мифтік кейіпкер. Ол жолаушылардың желеп-жебеуші пірі. Ел аралап жүретін адам кейпіндегі әулие. Адамдарға бақыт сыйлаушы. Бұның астарында «үйге түскен жолаушының бірі – Қыдыр болуы мүмкін. Сондықтан оған құрмет көрсету қажет» деген түсінік жатыр. Ал екінші паремиядағы: *«Құт»* – киелі ұғым. Оның мәдени мазмұнында «Құдай, құт дарытушы» деген мағына бар. Сол себепті, қазақ халқы үйіне түскен қонақты мәртебе, бақытқа балаған. Әрі оның тұзын Алланың өзі көтереді, яғни ризық-несібесін құдайдың өзі береді деп түсінген.

Әр түрлі жағдайларға (той-томалақ, мереке, т.б.) байланысты шақырылған мейман *«арнайы қонақ»,* алыстан туыстарын арнайы іздеп келген мейман «қыдырма қонақ», ерулік асқа шақырылған мейман *«ерулік қонақ»*, қай үйге қонақ келсе, сол үйдің түтінін аңдып жүріп келетін мейман *«қылғыма қонақ»* болып есептелген. Қонақтың осындай сипатына сәйкес келетін мақал-мәтелдер төмендегідей. *«Қонақ асыңа емес, қабақ-қасыңа риза», «Келгенше қонақ ұялар, келген соң үй иесі ұялар», «Қонақ аз отырып, көп сынайды», «Жақсы қонақ құт әкелер, жаман қонақ жұт әкелер», «Жат асыңа қарайды, дос басыңа қарайды», «Екі үйдің қонағы емексеп жүріп аш қалар», «Шақырған жерден қалма, шақырмаған жерге барма», «Сыпайы қонақ сыйыңды жейді, мылжың қонақ миыңды жейді»* [7, 85]. Келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, қазақ тілінің әлемдік бейнесінде «қонақ» сөзі екі түрлі коннотациялық мәнде жұмсалған.

Орыс тіліндегі «гость» сөзі латынның «hostis» (жатжұрттық) деген сөзінен енген. Ожегов сөздігінде қонаққа мынандай сипаттама берілген:

«үй иесінің жағдайын арнайы сұрай келген, үстел басында отырып бар сырын ортаға салған, бірге уақыт өткізген мейман» [5, 380]. Орыс халқы қонақты үшке бөледі. Олар: «*почетный гость*» (сыйлы қонақ), *«званный гость»* (арнайы қонақ), *«незванный гость»* (шақырылмаған қонақ). Осыған сәйкес мақал-мәтелдер екі түрлі мәнде қолданыс тапқан. *«Званный гость убыточен», «На званного гостя угодить надо», «Хороший гость хозяину в почет»,«Для милых гостей, поломать костей», «Редкое свидание – приятный гость», «Нежданный гость лучше жданных двух», «Незванный гость легок, званный тяжел», «На незваного гостя не припасена и ложка», «Незванный гость хуже татарина», «Гости на двор, так и ворота на запор», «Хорошо тот, кто поит да кормит, а и тот не худ, хлеб-соль помнит»* (Даль, 1957). Мақал-мәтелдердің кейбірі тарихи оқиғаларға байланысты жағымсыз мағынада қолданыс тапса керек. Сондай-ақ, орыс халқы туыстары мен достарын, кіндік әкесі мен кіндік шешесін және таныс адамдарын ғана қонақ ретінде қабылдайды екен.

Ағылшын тілінің түсіндірме сөздігінде «guest» сөзіне мынандай анықтама берілген: «someone else's home because they have been invited» [6, 350]. Яғни, арнайы үйге шақырылған мейман қонақ болып есептеледі.

Ағылшын халқы қонақты *«important guest» (маңызды қонақ), «pleasant guest» (жақсы қонақ), «dear guest» (шақырылмаған қымбат қонақ)* деп үшке бөледі. Алдыңғы қонақтың екеуі іскерлік қатынас пен туыстық, достық қарым-қатынасқа негізделеді. Ал соңғысы жаңа жыл мерекесімен тығыз байланысты. Бұл қонақты ағылшын халқы ерекше қадірлейді. Оны *«as welcome as flowers in May»* мамыр айында шығатын алғашқы гүлге теңейді.

Демек, қазақ халқы үшін таныс адаммен қатар бейтаныс адам да қонақ болып есептеледі. Ал орыс және ағылшын халықтары үшін таныс адамдар ғана қонақ бола алады.

Үш халықтың мәдениетіндегі материалдарды іріктеу арқылы қонақжайлылық ұғымына қатысты ұғымдарды бес семантикалық топқа бөлуге болады. Олар: *«Қонақты қарсы алу», «Дастарханға жайғастыру», «Ас мәзірі», «Қонақтың алғысы»* және *«Қонақты шығарып салу»*.

1) «Қонақты қарсы алу». Халқымыздың жадында сақталып, қатталған дәстүрлерінің бірі – қонақ күту. Қазақ халқы қонақты қарсы алуға ерекше мән берген. Үй иесі жолаушылап келе жатқан мейманды алыстан көргенде-ақ, үй ішіндегілерге жылдам дастарқан жайғызып, сусын даярлатқан. Содан кейін келген қонақтың алдынан шығып, аттан түсірген.

Халықтық ғұрып бойынша үй иесі есікті өзі ашып, мейманды үйге кіргізеді, соңынан өзі кіреді. Бұл қонақпен еріп келген құт үйге де енсін деген қазақ халқына тән мәдени түсінікті білдіреді. Сондай-аққонақты *«жылы жүзбен қарсы алу», «аттан түсіру», «қолына су құю», «төрге шығару», «шынтағына жастық қою»* сияқты бейвербалды бірліктермен бірге халқымыздың амандасу дәстүрі де орындалады. Ал қазақ қауымында амандық-саулық сұраудың өзіне тән сөздері мен сөз орамдары бар. Мысалы, ер-азаматтар арасында *«Ассалаумағалейкум!» (Алланың нұры жаусын!) – «Әлейкумассалам!» (Сізге де Алланың нұры жаусын!) «Мал-жан аман ба?»;* әйел адамдар арасында *«Амансыз ба?» «Есенсіз бе?» (денсаулығын сұрай амандасу), «Сәлеметсіз бе?» (Сәлем – Алла тағаланың 99 есімдерінің бірі)* деген амандасу түрлері қолданылады. Бұдан қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен діни нанымын аңғаруға болады.

Орыс халқы қонақты қарсы алғанда «Хлебосольство» рәсімін орындайды. Бұл рәсім бойынша үй иесі келген қонаққа *«Хлеб да соль!», «-Просим, хлеба кушать!», «От души!», «Всем сердцем!» – деп,* нан мен тұздан ауыз тигізеді. Содан кейін қонақты үйге кіргізіп: *«Чувствуйте себе, как дома!»,* – дейді. Бұл қонаққа көрсетілген ерекше құрмет болып есептеледі. Ал келген қонақ *«Здраствуйте!»* деп сәлем береді. Қонақтың осындай сәлемінен «денсаулығыңыз болсын, соның арқасында жасай беріңіз!» деген ниетін байқауға болады.

Ағылшын халқы қонақты арнайы шақырады. Қонақты қарсы алуға байланысты ағылшын тілінде: *«warm welcome» (жылы жүзбен қарсы алу)*, *«hearty welcome» (шын жүрекпен қарсы алу), «hospitable welcome» (ақ ниетпен қарсы алу), «make feel at home» (өз үйіңіздей көріңіз)* [11, 137] секілді лингвомәдени бірліктер қолданылады. Мұндай бірліктер әр түрлі жағдайларға байланысты жұмсалады. Мәселен, *«birthday party»* яғни, туған күн кешіне жиналған туыстары мен достарына: *«warm welcome! (жылы жүзіммен қарсы алдым) hearty welcome!» (шын жүрегіммен қарсы алдым)*-десе, ал жаңа жыл мерекесінде алғашқы болып кірген мейманға *«hospitable welcome!»* яғни, «сізді ақниетіммен қарсы алдым» дейді.

2) «Дастарқанға жайғастыру». Халқымыз үшін дастарқан қашан да тәрбие мектебі болып

саналған. Келген қонағын жылы шыраймен *«Төрлетіңіз!», «Төрге шығыңыз!»* деп отырғызуында әрі дастарқан жаюында терең мән-мағына жатыр. «Төр» мен «дастарқан» – киелі әрі сыйлы орын. Тілімізде сақталған бірқатар тыйым сөздер дастарқан ұғымымен байланысты. Оны «*дастарқанды баспа», «дастарқанды аттама», «дастарқанды теріс жайма», «үлкен кісі бата бермей дастарқаннан тұрма»* деген тілдік бірліктерден байқауға болады. Әрі *«Дастархан оң болмай, істе жол болмайды»,«Қонақ аз отырып, көп сынайды»* деген мақалдар осындайда айтылса керек. Орыс халқы дастарқанға шақырғанда: *«Милости просим!» (Мейірімділік танытуыңызды сұраймыз!), «Садись, гостем будешь!» (Отыр, қонағым боласың!), «Просим к нашему хлебу и соли!» (Біздің нан мен тұздан дәм татыңыз!), «Красному гостю – красное место!» (Сыйлы қонаққа – сыйлы орын)* (Даль, 1957) сияқты қаратпа бірліктерді қолданады. Бұл бірліктердің мазмұнында орыс халқының дәстүлі дүниетанымы көрініс тапқан. Ағылшындар үстелді безендіруге ерекше мән береді. Тіпті үй иесінің киімі үстелге жайылатын дастарқанмен сәйкес болуы тиіс деген қағида да қалыптасқан. Қонақтарды дастарқанға шақырғанда: *«Dinner is served» (кешкі ас дайын)*, *«Lucullean banguet is served» (берекелі ас дайын),* «*Enjoy your meal!» (астарыңыз дәмді болсын)* [11, 138] т.б. қаратпалар айтылады. *«Lucullean banguet» (берекелі ас)* деген фраземаның мәдени семантикалық аясында көне римнің мифтік кейіпкері – Лукулла туралы ақпарат сақталған. Лукулла беделді бай болған. Ол барша жұртқа арнап үлкен ас берген. Ағылшындардың *«Lucullean banguet»* (*берекелі ас)* деп айтуыдастарқанға мол астың қойылуымен байланысты болса керек.

3) «Ас мәзірі». Ас – сакральді атаулардың бірі. Ол этномәдени функция атқарады. Осыған сәйкес әр халықтың ас қабылдауға байланысты өзіне тән ерекшеліктері болады. Мәселен, қазақ тілінде: *«Таңғы ас тәңірден», «Таңғы асты тастама»*, *«Ас тәңірдің қазынасы»* – деп келетін мәтелдер дәстүрлі наным-сенімге негізделген. Халық түсінігі бойынша, таңғы астан ауыз тию парыз болып есептеледі. *«Жолаушының азығы жолында», «Қонақтың асын тәңір береді», «Түскі асқа, түстік жердегі келеді, кешкі асқа күндік жердегі келеді», «Соғым басы – елдің асы, Наурыз асы – жердің асы»* [7, 79] *т.б.* мақалдар «Алла Тағала жолаушының несібесін үш күн бұрын белгілеп қояды» деген сенім мен *«сыбаға сақтау», «қонақасын беру», «соғымға шақыру», «наурыз көже»* т.б. салт-дәстүрге қатысты қонаққа арналған тағам түрлерін меңзейді. *«Нан – тамақтың атасы, ынтымақ көптің батасы»* – дегендей, қазақ халқы нанды ерекше қастерлейді. Келген қонағына міндетті түрде наннан ауыз тигізеді. Нан – қазақ танымында молшылық пен татулықтың белгісі саналады. Қазақ дастарқанынданан тағамдарынан *«бауырсақ», «шелпек», «тоқаш», «талқан», «қазанжаппа»* тұрады. Сондай-ақ тілімізде: *«дәмдес, табақтас болу», «қолынан дәм тату», «ет асату», «ет асау», «сүр асу», «мүшелі ет», «қазы-қарта», «жал-жая», «сыбағалы мүшелер», «қаужалау», «мал сою», «бас тарту», «табақ тарту», «қуырдақ», «қымыз», «шұбат», «ірімшік», «құрт», «сүт қатылған күрең шай», т.б.* лингвомәдени деректер кездеседі. Осы сияқты ұлттық-мәдени мазмұнды білдіретін мақал-мәтелдер, бейнелі сөздер, фразеологизмдер қазақ халқының тілдік бейнесін құрайды.

Орыс тілінде ас қабылдауға байланысты төмендегідей паремиялар бар. *«Накормить до отвала, сколько душе угодно»* (қонақты тойғанынша ішкізу), *«ешьте, пейте, хозяйского хлеба не жалейте» (ішіңіздер, жеңіздер), «от хлеба-соли не отказываются»* (нан мен тұздан бас тартпайды), *«За пустой стол гостей не сажают» (*бос үстелге қонақты отырғызбайды), *«Принес Бог гостя, дал хозяину пир»* (Құдай қонақпен бірге үй иесіне ас та берді), *«Бог на стене, хлеб на столе»* (Құдай – қабырғада, нан – үстелде), *«Что есть в печи, все на стол мечи»* (Пеште не болса, соның бәрі үстелде), *«Умел в гости звать – умей и угощать»* (қонақты шақырған соң, оны жақсылап күту керек) *«Изба красна углами, обед – пирогами»* (үй қызыл бұрышымен сәнді, түскі ас бәлішімен сәнді) (Даль, 1957); *«пұшпара», «квас», «сыра», «щи», «борщ», «құймақ», «оладьи», «кисель»* [10, 14] т.б. Келтірілген лингвомәдени деректер орыс халқының ұлттық-мәдени ерекшелігінен хабар береді.Ағылшын халқының ас мәзірін *«porridge»* (сұлы ботқасы), «*toast»* (тост), *«Yorshire-Pudding», «Plum pudding» (жүзім қосылған пудинг), «mince pies»(жеміс-жидек қосылған бәліштер), «hot cross buns» (ыстық тоқаштар),* «*gooseberry fool» (бүлдірген дисерті), «Sally Lunn» (тәтті тоқаш), «jacket potato» (картоп), «roast beef»* (қуырылған сиыр еті), *«biscuits»* (бисквиттер), *«Fish and chips»(балық пен картоп),«tea» (шай), «broken tea», «high tea» (кешкі шай), husband's tea (сұйық шай), «coffee» (кофе), «beer» (сыра),* «*wine» (шарап)* [11, 136] т.б. құрайды. Шақырылған қонақтарды үй иесі барынша

күтеді. Оны *«be my guest»* (астан алыңыздар), *«Lucullean feast»* (шын көңілмен тамақтандыру), *«eat one's fill»* (қарын тойғанша тамақтану), *«Come and have pot-luck with us»* (қаншалықты бай болсақ, көңіліміз соншалықты кең), *«to show extra hospitality»* (қонақжайлылық таныту), *«Eat, drink, and merry, for tomorrow we die»* (өмір бір рет берілгендіктен, тамақтанып, көңіл көтеру керек) деген паремиялардан көруге болады.

4) «Қонақтың алғысы». Үйге қонақ келсе *«құт қонады», «ырыс тасиды»* деп сенетін қазақ халқы келген қонақтың алғысын алуға тырысқан. Келген қонақ та өз ризашылығын *«ас қайыру», «бата беру»* арқылы білдірген. Осыған байланысты тілімізде арнайы қалыптасқан тілекмәнді лингвомәдени бірліктер бар. Мысалы, *«Дастарқаның бай болсын!», «Қазан-ошағың май болсын!», «Төрт түлігің сай болсын!», «Ақ дастарқан асқа толсын!» «Бергеннен Алла танбасын!» «Өсе берсін жан басың!»«Берейін бата асыңа, амандық берсін басыңа!».* Берілген этикеттік стереотиптерден қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін аңғаруға болады.

Орыс халқы нан мен тұзды ерекше құрметтейді. Сол себепті де орыс тіліндегі бірқатар алғыс-мәнді бірліктер осы ұғымдармен тығыз байланысты. Мәселен, үйге келген қонақ: *«Благодарю за хлеб-соль!», «Помню хлеб-соль!»* деп үй иесіне өзінің ризашылығын білдіреді. Ал ағылшын тілінде: *«bread and butter letter» (қонақжайлылығыңызға алғыс хат), «I had a lovely time»(уақытты көңілді өткіздім), «Thank you a feast for the goods!» (Керемет асыңызға рақмет!)*, т.б. деген алғыс-мәнді лексемалар қолданылады. Осы мысалдардың екеуі ағылшын халқының дүниетанымдық көзқарасынан мәлімет береді. Мысалы, *«bread and butter letter»* деген фразема ағылшын халқының әлеуметтік тұрмыс тіршілігіне байланысты қалыптасқан. Тікелей аударғанда: *«нан мен май үшін хат»* деген мағынаны білдіреді. Ал *«a feast for the goods» (ауд. құдайларға арналған ас)* фраземасы мифологиялық түсінігінен сыр шертеді.

5) Қонақты шығарып салу. Қазақ халқы қонақты шығарып салуға айырықша мән берген. Жолға қамданған қонаққа арнайы бата беріледі. Үй иесі: *«Жортқанда жолың болсын! Жолдасың Қыдыр болсын!», «Алла жар болсын!» «Жолың ақ болсын!»* – деп қонағына ақжол тілейді. Содан кейін *сарқытын* беріп, көлігіне дейін шығарып салады.

Орыс халқы *«Конного гостя провожай до коня» (аттылы кісіні атына дейін шығарып сал), «Примешь до ласки – проводи до коляски» (қонағыңды қалай күтіп алсаң, солай шығарып сал)* – деп қонағын ерекше құрметпен шығарып салуды парыз санаған. Сондай-ақ орыс тілінде жолаушыны шығарып салуға байланысты *«Счастливо доехать!» (Аман-есен жет!) «Счастливого пути!» (Жолың болсын!)* сияқты тілекмәнді сөздер қолданылады.Ал ағылшын халқы қонақты шығарып саларда мынандай клишелерді пайдаланады. *«I am glad you could come» (Сіздердің келгендеріңізге қуаныштымын!)*, *«heart to heart talk» (айтылған әңгіме жүректен-жүрекке жетті)*. Мұндай айтылыстар үй иесінің қонаққа деген достық қарым-қатынасын көрсетеді.

Түйіндей келгенде, әлемнің тілдік бейнесін құраушы архетиптер мен стереотиптер әр халықтың өзіне тән ұлттық ерекшелігін көрсетеді. Мысалы, қазақ халқының тілдік санасындағы *«қонақжайлылық», «қонақ»* ұғымдары мәдени мазмұны терең құндылықтар ретінде сипатталады. Орыс халқының тілдік санасында дәстүрлі-символикалық ұғым ретінде бейнеленеді. Ал ағылшын халқының тілдік санасында достық қарым-қатынасқа негізделеді.

Демек, үш халықтың тілдік санасында бейнеленген архетиптер мен стереотиптердің мазмұндық қабатында ұлттық-мәдени құндылықтардың өзіне тән ерекшеліктері сақталған деуге болады.

Әдебиеттер

1 Юнг К. Г. Очерки по психологии бессознательного. – Москва: Когито-Центр, 2010. – 890 с. – С. 19.
2 Әмірбекова А.Б. Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа бағыттар. – Алматы: Елтану, 2011. – 335 б. – Б. 27.
3 Маслова В.А. Лингвокультурология. – Изд. 2-е. – Москва: Академия, 2001. – 208 с. – С. 110.
4 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым,1976. – Том 2. – 695 б.– Б. 205.
5 Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – Изд. 4-е. – Москва: ИТИ Технологии, 2003. – 944 с. – С. 380-386.
6 Oxford Dictionary of English. – England: Oxford University Press, 2010. – 900 p. – Б. 300-350.
7 Қазақ мақал-мәтелдерінің алтын кітабы. – Алматы: Арыс, 2010. – 115 б. – Б. 75-92.
8 Мокиенко В.М. Загадки русской фразелогии. – Санкт-Петербург: Авалон, 2005. – 252 с. – С. 56.
9 Литвинов П.П. 3500 английских фразеологизмов и устойчивых словосочетаний. – Москва: Астрель, 2007. – 285 с.

10 Традиционная пища как выражение этнического самосознания. – Москва: Наука, 2001. – 295 с. – С. 14.
11 Ощепкова В.В., Булкин А.П. Великобритания: страна, люди, традиции. – Москва: Гносса/Каро, 2004. – 336 с. – С. 136-142.

References

1 YUng K. G. Ocherki po psihologii bessoznatel'nogo. – Moskva: Kogito-Centr, 2010. – 890 s. – S. 19.
2 Әmírbekova A.B. K¸azírgí k¸azak¸ tílíndegí zhaңa baġyttar. – Almaty: Eltanu, 2011. – 335 b. – B. 27.
3 Maslova V.A. Lingvokul'turologiya. – Izd. 2-e. – Moskva: Akademiya, 2001. – 208 s. – S. 110.
4 K¸azak¸ tílíníң tүsíndírme sөzdígí. – Almaty: Ġylym,1976. – Tom 2. – 695 b.– B. 205.
5 Ozhegov S.I., SHvedova N.YU. Tolkovyj slovar' russkogo yazyka. – Izd. 4-e. – Moskva: ITI Tekhnologii, 2003. – 944 s. – S. 380-386.
6 Oxford Dictionary of English. – England: Oxford University Press, 2010. – 900 p. – B. 300-350.
7 K¸azak¸ mak¸al-mөtelderíníң altyn kítaby. – Almaty: Arys, 2010. – 115 b. – B. 75-92.
8 Mokienko V.M. Zagadki russkoj frazelogii. – Sankt-Peterburg: Avalon, 2005. – 252 s. – S. 56.
9 Litvinov P.P. 3500 anglijskih frazeologizmov i ustojchivyh slovosochetanij. – Moskva: Astrel', 2007. – 285 s.
10 Tradicionnaya pishcha kak vyrazhenie ehtnicheskogo samosoznaniya. – Moskva: Nauka, 2001. – 295 s. – S. 14.
11 Oshchepkova V.V., Bulkin A.P. Velikobritaniya: strana, lyudi, tradicii. – Moskva: Gpossa/Karo, 2004. – 336 s. – S. 136-142.

3-бөлім

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Раздел 3

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Section 3

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

IRSTI 14.25.09

Azamatova A.K.,

Doctor of Philological Sciences, Assistant Professor of KIMEP University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: ariya_azamatova@mail.ru

ON VISUALIZATION IN EDUCATION

The paper reviews new trends in contemporary information technologies, particularly those connected with visualization, and discusses their fundamental features, distinguishing characteristics, and their growing impact on communication, culture, professional activities and the human mind. Nearly revolutionary changes have taken place in recent decades in the field of the transmission of visual information: the volume and the quantity of transmitted information has increased enormously, and new kinds of visual information have developed, as well as new methods of its transmission. A comparative analysis of different methods of presenting information leads to the conclusion that visual methods are more effective, because they represent information in a more structured and systematic way. Special attention is paid to the discrepancy between the level of development of advanced technology and the quality of educational programs, which are in profound need of reform. The article discusses the possibilities for using innovative visual technologies which elevates human cognitive activities.

Key words: visualization, de-verbalization of information, mediated reality, multitasking, communication, innovations.

Азаматова Ә,Қ,

Білім берудегі визуализациалау туралы

Мақала ақпараттық технологиялар дамуындағы жаңа тенденцияларға, әсіресе ақпараттың визуалдануына, олардың негізгі қасиеттеріне және айырмашылық сипаттамаларына байланысты, сонымен қатар олардың коммуникацияға, мәдениетке, білім беру және ойлау қызметіне кең көлемде ықпал етуіне арналған. Соңғы онжылдықтарда ақпаратты визуалды беру саласында революциялық дерлік өзгерістер пайда болды: берілетін ақпараттың көлемі мен саны аса зор өсті, визуалды ақпараттың жаңа түрлері, сонымен қатар оны жіберу әдестері пайда болды. Ақпараттарды берудің әр түрлі әдістеріне салыстырмалы талдау жасау визуалды әдістердің тиімдірек екендігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді, себебі ақпараттар көбірек құрылымдық реттелген және жүйелі түрде беріледі. Жоғары технологиялардың даму деңгейі мен білім беру бағдарламаларының сәйкессіздігі байқалады, ол бағдарламалар түбегейлі жаңалауды қажет етуде. Мақалада оқушылардың когнитивтік мүмкіндіктерін дамытатын «визуалды-бағытталған» әдістемелерді меңгерудің болашағы талқыланады.

Түйін сөздер: визуалдану, ақпараттың девербалдануы, білім беру бағдармалары, қатар қолданылған нақтылық, «көпміндеттілік», коммуникация, инновациялар.

Азаматова А.Х.

О визуализации в образовании

Статья посвящена новым тенденциям в развитии информационных технологий, особенно связанных с визуализацией информации, их основным свойствами отличительным характеристикам, а также их растущему влиянию на коммуникацию, культуру, профессиональную и мыслительную деятельность. В последние десятилетия в области передачи визуальной информации произошли почти революционные изменения: колоссально возросли объем и количество передаваемой информации, сложились новые виды визуальной информации, а также способы ее передачи. Сравнительный анализ разных способов представления информации позволяет сделать вывод о том, что визуальные способы являются более эффективными, так как представляют информацию

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

в более структурированном и систематизированном виде. Отмечается несоответствие уровня развития высоких технологий и качества образовательных программ, которые нуждаются в принципиальном обновлении. В статье обсуждаются перспективы освоения «визуально-ориентированных» методик, развивающих когнитивные способности учащихся.

Ключевые слова: визуализация, девербализация информации, образовательные программы, совмещенная реальность, «многозадачность», коммуникация, инновации.

The 21st century is an age of technology and electronics, an age inundated with information. In this age, humans have placed enormous faith in computers, not only as a piece of metal capable of saving and spitting out information, but as a trusty assistant in the resolution of a variety of intellectual tasks (education, modeling situations, managing different processes, systems of virtual reality, and so on). It is logical to presume that a person endowed with hearing, sight and voice will not be satisfied with a silent, blind assistant and will demand a computer (in which we place such high hopes) to «understand» and synthesize speech, symbolic text, graphics, etc. Within the framework of artificial intelligence, multimedia technologies are emerging that allow the user to work with several different types of information presentations (text, audio, graphics) in real time. Visuals and sound have a very powerful impact on a person and their psyche, consciousness, and memory. It is no accident that there are a multitude of teaching methods using diagrams, graphs, and tables, and probably every person has moments when hearing a certain sound or piece of music triggers memories of related facts, events, and images.

The most prominent development in today's informational space is visualization. One of the main channels of communication in contemporary society is a visual one, and other types of communication, though continuing to play an important role in the interaction process, have faded in prominence. Visual reality is presented as an information construct, to be «read» and interpreted by the same procedures applied to verbal text. This reality is no longer perceived as a secondary or subordinate measurement. A comparative analysis of different methods of presenting information leads to the conclusion that visual methods are more effective, because they represent information in a more structured and systematic way.

Visualization is the process of presenting information in the form of an image in order to make it maximally convenient for understanding. Visualization contributes to systematization and consolidation of information; drawing out key points; rapid and effective mastery of new concepts and courses of action; the development of skills in the collection and processing of information; and the application of theoretical information in practical work. The ability to convert oral and written information into a visual form is a professional skill of many specialists today.

Revolutionary innovations in cyber-methods of information transfer are leading to the emergence of fundamentally new trends in society. This is happening thanks not only to the development of new technologies, but also to their widespread use. The revolutionary development of digital methods of transmitting visual information, which are actively built into every possible device and gadget, has affected social interaction, and especially the principles and methods of perception of this new, integrated type of information. And so, photos and live videos are increasingly replacing text messages; electronic documents are replacing photocopies; electronic delivery of the readouts from various devices is replacing text notifications and much more (cf. photo and video recording of traffic violations).

It can be said that in modern communication there is not only a constant «hybridization» of genres of communication, but also a semiotic hybridization of visual and verbal, and the visual share of that is constantly growing. A verbal, ordinary text (especially a document) captured by a digital camera turns into an electronic object that is sent as a normal picture and at the same time turns into a visual message: an illustration, a picture or an image. The ability to instantly send and share «what is happening here and now» to anywhere else – without needing to select the exact words and expressions to describe what is happening – is fundamentally transforming information flows, and, correspondingly, thought processes, interpersonal interaction, and conditions for decision-making.

At the same time, visual perception is changing. A distinct «verbal-visual» and «visual» thinking is being formed, and there is a need for intensive intersemiotic recoding of information. In applied terms, this includes, for example, the creation of fundamentally new visually-oriented textbooks, teaching aids, simulators and others, not to mention the need for the formation of skills for making efficient on-line decisions, etc.

In addition, directly related to the visualization of communication is its growing semiotization, which is caused by the extensive use of digital means of obtaining, presenting and disseminating information of all kinds. Modern software tools for navigating the Internet and presenting information in it increasingly use a wide variety of signs, symbols, icons, labels, graphic objects, and other semiotic methods of compressing and symbolizing information. This inevitably leads to its visual, international, and semiotic nature [1].

In general, it can be said that electronic discourse is becoming less verbal, but more comprehensive in a semantic sense, due to evolving ways of visualizing information. As a result, the visualization and de-verbalization of modern communication, and even culture as a whole, that is taking place before our eyes brings with it a whole range of innovations. This applies not only to technical devices for receiving, processing and transmitting information, but also to our consciousness, thinking, behavior, education and professional activities in which the visual component is gaining greater prevalence and significance.

There has been a powerful breakthrough in the visualization of information thanks to the creation of a whole range of innovative technologies, such as touch-screen, multi-touch, and the development of a variety of professional and public mobile applications for iPhones, iPads, etc. [2]. Their remarkable convenience, comfort and accessibility make them high in demand in an increasing number of diverse spheres.

The fundamental transformation of information flow that took place at the start of the 21st century, and the beginning of the predominance of visual, non-verbal information that came with it, was primarily related to the global spread of video recording equipment – web cameras, and their installation on most state, industrial, and military institutions, among others. Their key purpose is digital processing of live visual information and, in turn, its growing intellectualization and the video informatization of professional activities.

New computer technologies are contributing to the emergence, formation and development of fundamentally new intellectual abilities, needs and skills (as well as the intellectualization of an increasing number of activities, if only because they are actively introducing a variety of digital devices for receiving, processing and transmitting information). In this regard, it is reasonable to assume that modern human thought is characterized by a whole set of characteristics that have arisen as a result of the development of cybernetic technologies.

Some consider that the very list of digital technologies associated with the creation, transmission, reproduction and use of graphic and visual images indicates that we are witnessing the emergence of a new cognitive-visual/visual way of thinking.

So, in addition to the ability of the younger generation to multitask (cf. «Multitasking is the principle on which our brains are built» [3]), the cognitive phenomenon of «serendipity» stands out: «Digital culture is a browsing culture; For better or worse, serendipity is a fundamental feature» [4, 37].

Psychologists say that new information is better acquired and remembered when knowledge and skills are «imprinted» in our visual-spatial memory. Consequently, the presentation of educational material in a well-structured format allows us to absorb new concepts and courses of action better and more quickly [5].

Using a range of visualization technologies enables students to not simply «receive» the educational material prepared by the teacher, but actively participate in its creation, which makes the process more informative and enlightening. There are a variety of visual technologies for optimizing the learning process, which help analyze information and break it down into its components.

A *mind map* is a tool for displaying information in the form of diagrams of thoughts, plans, or actions. It allows the student to not only solidify already-available information, but also to develop their thoughts and visualize their thinking. For example, they can be used to pinpoint, understand, and remember the contents of a book or text, to generate and record ideas, to understand a new topic, or to prepare for a decision. The technique was designed by psychologist Tony Buzan. The skill of using mind maps allows for information to be more efficiently stored and processed.

Mind maps offer an alternative to text as a method of recording information, and they activate the memory. Lists, solid text, and charts are monotonous. Mind maps, in contrast, use all sorts of methods to activate perception through diversity: using lines of different thickness, branches of different colors, precisely selected keywords of personal significance, or the use of images and symbols. Mind maps not only help us organize and compartmentalize information, but also help us better perceive, understand, and remember that information. Addition-

ally, mind maps are not just a means of visualizing the thinking process, but also its diagnostics.

The *fishbone* is a tool that provides a systematic approach to determining the causes of problems. Also widely known as Ishikawa diagrams, they are the creation of Kaoru Ishikawa, a Japanese professor who invented this method of structural analysis of cause and effect relationships. The fishbone scheme is a graphic representation that visually demonstrates the causes of specific events, phenomena, or problems and the corresponding conclusions or results of the discussion. It is generally accepted that the Ishikawa diagram stimulates creative thinking; presents the relationship among the causes and compares their relative importance; and streamlines the work of the creative (educational) group.

Scribing is the creation of small, understandable drawings that make the meaning of a lecture or presentation more understandable. The success and effectiveness of scribing is explained by the fact that the human brain, inclined to draw pictures, thinks in images, and the language of drawing is a universal language.

A *reference scheme* is an approach of concentrating attention on a text or problem, and also a regulator of immersion in the material. This is an active tool for working with a text, as it helps students to unpack the content of the work. Schemes made while studying a particular work help students digest the material and prepare to write an essay.

A *word cloud* is a visual representation of a list of categories (or tags, also called labels or keywords). This tool can be used as a platform for discussion, or for practicing lexical and grammatical material. It can be used for many grammatical themes – regular and irregular verbs, gerunds and infinitives, verbs and prepositions, and verb tenses, to name a few. For example: Students must highlight or emphasize verbs that only take gerunds.

A *cluster diagram* is a graphic network of information which organizes and separates units of meaning. These units are fixed in a scheme which denotes all the links between each item. This visual tool facilitates the systematization and consolidation of educational material.

As can be seen from the above examples, there are a variety of methods by which to achieve the compression and decoding of educational information using the technology of visualization. These techniques can be used at different stages of the lesson. It is important to remember that these techniques are not an end in themselves, but a means of achieving results. They contribute toward both the ability to work with a large amount of information and the ability to generate new visual images and their verbalization.

There are numerous possible spheres of application for the practice of visualization: medicine (e.g., computer tomography); physics (e.g., modeling fundamentally unobservable phenomena such as the expansion of the universe); the oil industry (e.g., automated electronic maps of construction), etc. However, visualization fits best in the sphere of education and advanced training using computer technology. Educational computer programs for teachers are a reliable assistant and aid, designed to facilitate and enrich the learning process. Just as the importance of books, educational films, and visual aids in the learning process cannot be overestimated, it is also impossible to overestimate the importance of visual methods using computer technology. They go beyond textbooks to engage the learner in an interesting and informative game, and this is what enables the learner to best understand and memorize the material.

Technical progress and the formation of a new visual culture is inevitably leaving its mark on the demands of teachers. There is a discrepancy between the level of development of advanced technology and the quality of educational programs, which need fundamental reforms, especially through the use of modern technology, in both general and professional education.

There are an increasing number of didactic methods involving a combination of informational influences on different human senses and on the ways of presenting educational information. However, the leading mode of perception of information when working with various teaching methods is visual, which is suggested by the development of both traditional and innovative visual methods and techniques that make it possible to activate the work of vision in the learning process. The need for innovation is becoming more and more obvious, and must be recognized early on. There is a need for new didactic principles based around information technologies, as well as new didactics based on the formation of semantics to create an «image of the world» of the student.

References

1 Zantides E. Semiotics and Visual Communication: Concepts and Practices. Cambridge Scholars Publishing, 2014 // http://www.cambridgescholars.com/semiotics-andvisual-communication-6.

2 Bergvall-Kareborn B., Howcroft D. Persistent problems and practices in information systems development: a study of mobile applications development and distribution // Information Systems Journal, 2014 // http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/isj.12036/abstract.

3 Pigarev I., Pigareva M. Partial sleep in the context of augmentation of brain function // Frontiers in Systems Neuroscience. Volume 8. 2014 // http://journal.frontiersin.org/Journal/10.3389/fnsys.2014.00075/abstract.

4 Bolter J.D. Examining and Changing the World of Media // Humanistic Perspectives in a Technological World. Ed. By Richard Utz, Valerie B. Johnson, and Travis Denton. – Atlanta: School of Literature, Media, and Communication, Georgia Institute of Technology, 2014.

5 Ensslin, A. Canonising Hypertext: Explorations and Constructions. Universität Heidelberg, Faculty of Modern Languages, 2006 // http://linguistlist.org/pubs/diss/browse-dissaction.cfm?DissID=13780.

МРНТИ 16.31.51

Абаева Ж.С.,

к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: zhamilya24@mail.ru

ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ТЕКСТЫ КАК ОТРАЖЕНИЕ КУЛЬТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ОБЩЕСТВА

В статье обобщается опыт изучения прецедентных текстов на занятиях по РКИ. Прецедентные тексты в средствах массовой информации рассматриваются как способ изучения культурных особенностей общества. Обосновывается необходимость изучения прецедентных текстов как одного из средств формирования межкультурной компетенции. Рассматриваются причины активного употребления прецедентных текстов в современных СМИ. Прецедентные тексты используютсяи для привлечения внимания.Отмечается, что особенно часто они используются в заголовках. Благодаря им становится возможным предлагать варианты интерпретации фактов. В статье речь идет о различных формах работы с прецедентными текстами, приводятся иллюстрации. Анализируются источники прецедентных текстов, рассматриваются трансформированные прецедентные тексты, которые сопоставляются с исходным вариантом.

Ключевые слова: прецедентный текст, язык СМИ, межкультурная компетенция, фоновые знания.

Abayeva Zh.S.

Precedential texts as a reflection of cultural peculiarities of the society

The article summarizes experience of learning of precedential texts on the lessons of Russian as a foreign language. Precedential texts in mass media are considered as a mean of learning of cultural peculiarities of the society. The need in learning of precedential texts as a mean of intercultural competency formation is being justified. The reasons of the active application of precedential texts in the modern mass media are being considered. Precedential texts are used to draw attention. It is noted that more often they are used in articles' titles. Because of them, it is possible to propose ways of interpretation of facts. The article discusses different forms of work with precedential texts and provides illustrations. Sources of precedential texts are being analyzed. The article considers transformed precedential texts, which are compared to the initial version.

Key words: precedential text, mass media language, intercultural competency, background knowledge.

Абаева Ж.С.

Прецеденттік мәтіндердің қоғамдағы мәдени ерекшеліктердің көрінісі болуы

.Мақаладашетелдіктерге арналған орыс тілі сабақтарындағыпрецеденттік мәтіндерді зерттеу тәжірибесі қорытындылған. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы прецеденттік мәтіндермәдени ерекшеліктерді зерделеутәсілі ретіндеқарастырылған. Мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыру құралы ретінде прецеденттік мәтіндерді зерделеу қажеттілігі дәлелденген. Қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарындағыжиіқолдануыдын себептері қарастырылған. Прецеденттік мәтіндер назар аудару үшін дақолданады. Әсіресе олар жиі тақырыбтарретіндепайдаланады деп айтылған. Прецеденттік мәтіндер арқылы фактілерді түсіндіру мүмкіндігі пайда болады. Мақалада прецеденттік мәтіндерімен өткізілетін түрлі жұмыстар көрсетілген, мысалдар келтірілген. Прецеденттік мәтіндерің шыққан салаларына талдау жасалған, өзгертілгентүрлері негізігі нұсқасымен салыстыру ретінде қарастырылған.

Түйін сөздер: прецеденттік мәтін, БАҚтілі, мәдениетаралық құзыреттілік.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

В процессе изучения языка средств массовой информации студенты-иностранцы не только знакомятся со специфическими стилевыми и языковыми особенностями публицистического стиля, но и познают культурные особенности представителей лингвокультурного сообщества. В связи с этим значительно внимание отводится прецедентным текстам, которые относятся к выразительным средствам, символизирующим культурные особенности того или иного общества.Прецедентность как лингвокультурологическое явление в настоящее время связывают именно с публицистическим стилем. СМИ отражают культурные представления, ценностные ориентации, национальный менталитет. Прецедентными считаются «тексты, значимые для той или иной личности в познавательном и эмоциональном отношениях, имеющие сверхличностный характер, т.е. хорошо известные и окружению данной личности, включая и предшественников, и современников...» [1, 216]. К важным критериям прецедентности относят их узнаваемость всеми представителями национально-лингвокультурного сообщества, актуальность в когнитивном (познавательном и эмоциональном) плане, постоянное возобновление в речи представителей национально-лингвокультурного сообщества, включенность в процесс коммуникации[2, 9].

Язык непосредственно связан с культурой народа, его традициями, искусством, произведениями художественной литературы, т.е. со всем тем, что становится источником появления в речи прецедентных феноменов.Овладение языком культуры имеет познавательную ценность и расширяет возможности приспособления личности к определенному социуму. Межкультурная коммуникация осуществляется успешно в случае преодоления не только языкового, но и культурно-ментального барьера между представителями различных культур. Именно поэтому в практике преподавания русского языка как иностранного одной из целей является формирование межкультурной компетенции, предполагающей речевое поведение, соответствующее принятым в данном обществе нормам общения. В рамках развития вторичной языковой личности актуализация лингвокультурного аспекта осуществляется в том числе и путем изучения прецедентных текстов, благодаря которым у студентов расширяются фоновые знания.

Важно отметить при этом активное использование прецедентных текстов в русской речевой культуре. Насыщенность прецедентными феноменами характерна не только для художественных или публицистических текстов: она давно стала типичной особенностью современного повседневного общения. Как отмечают Н.Д. Бурвикова, В.Г. Костомаров, Ю.М. Лотман, культурная, историко-литературная память всегда оказывала большое влияние на степень насыщенности русского текста (особенно литературного) «чужим словом», отражающим эту память. В современных условиях подобные отсылки участились.

Исследователи по-разному объясняют «моду» на прецедентные тексты в современном публицистическом стиле. Н.С. Валгина указывает, что сегодня в текстах СМИ явно ощущается тяга к переосмыслению старых речевых структур. В каком-то смысле это стремление объясняется «речевой вольницей» сегодняшнего дня, желанием переиначить старые выражения, сообщив им смысловой негатив, свободно поиграть со словом, блеснуть остроумием. Естественно, что прецедентное слово оказывается разгаданным лишь при наличии определенных фоновых знаний. Поэтому в литературе, рассчитанной на массового читателя, в основном используются тексты уровня школьной программы, массовой культуры [3, 100]. При этом старые, привычные высказывания рождают новые современные образы, но «выстреливают» они именно на фоне узнаваемого; в легкой, доступной форме освещается современная ситуация, факт современной жизни.

Понятия «интертекстуальность», «прецедентный текст» стали особенно актуальными в период постмодернизма. Появились даже термины «цитатная литература», «цитатное мышление». Заимствование чужого текста стало принимать самые разнообразные, иногда причудливые формы. И главное в этой игре чужим словом – усиление смысловой насыщенности текста, вхождение в общий контекст соответствующей культуры [3,103].

Другие исследователи отмечают, что прецедентные тексты, являясь одновременно и «чужими» словами, и культурными знаками-кодами, органично вписываются в стилистику современного публицистического дискурса, сообщая ему не только информативную, но и эстетическую функцию. Реализация воздействующей функции претерпевает в постмодернистском медиа-тексте значительные изменения. Одно из них касается важнейшего конструктивного принципа организации публицистического текста – чередования экспрессии и стандарта. Прецедентные тексты

совмещают в себе оба свойства: с одной стороны, они являются воспроизводимыми (и в этом смысле стандартными) единицами, с другой, – они всегда эмоционально нагружены, экспрессивно заряжены. Эти две черты неразделимы и «работают» одновременно на создание дополнительногосмысла и экспрессивной выразительности текста. Кроме того, без специального усилия читателя, направленного на «декодирование» заключенного в прецедентном тексте значения, понимание целостного смысла текста просто невозможно. И это свойство ПТ делает данную лингвокультурную единицу «востребованной» в современном постмодернистском публицистическом дискурсе [4].

Работа с прецедентными текстами проводится с первых занятий по языку СМИ и ведется непрерывно, поскольку данные единицы встречаются как в заголовках, так и в самом тексте публикации, в неизменном или трансформированном виде.

Известные читателям высказывания характеризуются яркостью, «броскостью», благодаря чему наиболее активно используются в заголовках, основная функция которых заключается в привлечении внимания, в возможности заинтриговать, увлечь читателя, чтобы он прочитал материал. Можно утверждать, что прецедентные тексты успешно справляются с данной задачей. Апеллируя к общим фоновым знаниям в прецедентных текстах, журналист задает определенный ракурс восприятия передаваемой информации. Кроме того, умело и тонко синтезируя информацию о явлении социально-психологического характера или общественно-значимом событии и стереотипное, понятное для адресата высказывание, он активизирует сознание читателя, вызывая в нем определенные ассоциации в результате наложения смыслов. На этом основаниии можно утверждать, что прецедентный текст выполняет не столько номинативно-информативную функцию, сколько эмоционально-оценочную и экспрессивную функции. Однако студенту-инофону все это сложно оцеить, поскольку он абсолютно илив достаточной степени не обладает фоновыми знаниями и, соответственно, не может оценить всю экспрессию.

В современных газетных заголовках прецедентные тексты встречаются, как показывает анализ прессы, в своем первоначальном или трансформированном виде. *Выпьем за любовь («НП», 23 февраля 2016), И друг степей калмык («НП», 16 февраля 2016), Яблоко раздора («НП», 12 февраля 2016),Татьянин день («НП», 2 февраля 2016), Долг платежом красен (Экспресс К, 2 февраля 2016) и пр.*

Трансформированные прецедентные тексты привносят больше экспрессии, порождают новые смыслы: *Дама с младенцем («НП», 23 июля 2015), Ремень и пряник («НП», 10 апреля 2015), Орех или решка (ЭкспрессК, 26 февраля 2015), Главное – погода в доме («НП», 9 июля 2015), Учение – не мучение («НП», 15 сентября 2015), В карман – за слово («НП», 6 октября 2015), Жанна-искусница (ЭкспрессК, 2 марта 2016), Живописный герой нашего времени («НП», 4 февраля 2016), Трубы завет («НП», 14 апреля 2017), Что Мельпомена нам готовит («НП», 14 апреля 2017).*

В процессе работы с ними студенты, если это возможно, проводят ассоциации с высказываниями подобного содержания в родном языке. Так, заголовок *Третий раз в одну реку,* представляющий собой трансформированное *В одну реку дважды не войдешь /Нельзы дважды войти в одну реку* ассоциируется, по словам студентов, с высказыванием в английском языке: *Молния не ударяет в одно место дважды.* Заголовок *Ложка Горького* отсылает носителя языка к выражению *Ложка дегтя в бочке меда/Ложка дегтя портит бочку меда.* Студенты предложили вариант в английском языке – *Камень в обуви.* Публикация об инициативе парламентариев Казахстана распуститься раньше срока, озаглавлена *Ушли по-астанински раньше срока.* Заголовок ассоциируется с выражением *уйти по-английски,* которому, в свою очередь, студенты-носители английского языка подобрали смысловое соответствие *ирландское прощание.* Данный процесс становится весьма увлекательным не только для обучаемых, но и для преподавателя.

Как показывает практика, изучение заголовков, помимо ознакомления с культурными реалиями, позволяет расширить и словарный запас. В каждом из заголовков *Невеселое новоселье, Корни и всходы арабской весны, Покорение Африки, По корсету всему свету, Рок сайги, Унылая пора, Ложка дегтя, с Фэйсбука по нитке* содержалась новая для студентов лексика: *новоселье, всходы, покорение, корсет, рок, сайга, унылый, деготь, нитка.*

Усвоение прецедентных текстов предполагает точное понимание их семантического содержания и ситуации, в которой они употребляются, культурологический комментарий, передачу информации о стилистической и прагматической характеристике.

Рассматривая прецедентные тексты в СМИ, невозможно не затронуть их источники. В качестве таковых выступают фразеологизмы, пословицы, поговорки, строки из песен, художественной литературы, науки, политики, фильмов, рекламы и т.д. Работу удобно проводить, фиксируя их в таблице. Ср.:

пословицы и поговорки	песни	фильмы, мультфильмы (названия, цитаты)	художественная литература	реклама, телевидение
Баба с возу и кобыле легче (Заключенный с возу, бюджету легче); Деньги что вода (Деньги – как вода); Все дороги ведут в Рим (Все дороги ведут в Африку); Береги честь смолоду (Береги деньги смолоду).	Пока часы двенадцать бьют; Поле, русское поле (Поле, «минное» поле); Ну что, красивая, поехали кататься?; Назови себя тихо по имени; Нам дворцов заманчивые своды.	Кина не будет (из фильма «Джентльмены удачи»); 17 мгновений весны ; В меру упитанный мужчина (Статистически упитанный гражданин); Эффект бабочки (Эффект бабушки).	Преступление и наказание (Presstупление без наказания, Преступление и условное наказание); Унылая пора; Герой нашего времени (Люди нашего времени); Щит и меч (Щит и мем); Как один мужик двух генералов прокормил (Как генералы от статистики миллион мужиков прокормили).	Требуется няня; Точь-в точь;

Заполнение таблицы представляет определенную сложность для студентов, поскольку они не владеют знаниями об источниках. Однако работа с таблицей помогает формированию умения воспринимать и интерпретировать содержание прецедентных русских текстов, анализировать реалии культуры и быта.

Для более полного и глубокого уяснения предназначения прецедентного текста-заголовка необходимо соотнести его с исходным, неизмененным вариантом и содержанием публикации. В процессе сопоставления актуализируется ассоциативное восприятие, оценивается наложение смыслов прецедентного текста и содержания основного материала.

Заголовок	Исходный вариант	Содержание
Любовь их возрасту покорна	Любви все возрасты покорны	Современная молодежь считает, что любовь живет три года. А вот Калиса Станова и Талап Макашев, чей стаж семейной жизни составляет 46 лет, убеждены в обратном. Супруги до сих пор влюблены друг в друга.
От сумы не зарекайся	От тюрьмы да от сумы не зарекайся	Он был национальным героем. В его честь названы школа, аэропорт, автотрасса. Он награжден орденом Ленина и получил звание Героя Советского Союза. А сейчас он беженец.(о сирийском летчике-истребителе, космонавте, весьма скромно живущем в Турции)
Добрее надо быть, и деньги к вам потянутся	Добрее надо быть, и люди к вам потянутся	Алматинский предприниматель Сергей Пономарев уверен, что финансовое благополучие человека во многом зависит от его личных качеств. Он вывел собственную формулу успеха: предложи людям товар, за который они смогут искренне сказать спасибо, и тогда проблема с поиском покупателей отпадет сама собой.
Чем дальше в лес, тем ближе нечисть	Чем дальше в лес, тем больше дров.	Лес полон загадок. Сколько сказок, фильмов, правдивых и не очень историй об этом странном и безумно красивом месте мы слышали и видели. И вот режиссер и сценарист Корин Харди представил свою интерпретацию легенд о лесе и его обитателях в фильме «Из тьмы», вышедшем вчера в казахстанский прокат

В качестве проверочной работы предлагаются тексты и заголовки к ним. Студентам необходимо подобрать заголовок к каждому из текстов.

С Фэйсбука по нитке. Снежный человек. Поднебесная планета

1. Мать онкобольного ребенка рассказывает, как с помощью волонтеров и социальных сетей она собирала деньги на лечение сына за границей.

Как писать? Что писать? Почему именно твоему ребенку нужна помощь? Ведь уво-

зят в основном детей, у которых здесь нет шанса, а от нас никто официально не отказывался. Но, как мне сказали, ты – мать, ты имеешь право.

И мне поверили, возможно потому, что я не писала плаксивые посты, я больше объясняла и доказывала, почему не доверяю местному лечению...Мы вовремя уехали. Сейчас в Индии его, как терминатора, восстанавливают по частям, каждый раз от чего-то лечат.

2. Нью-Йорк. 20-е годы прошлого столетия. Процветает и увеличивается итальянская «семья» – мафия. Добрая часть Манхэттена получает название Маленькая Италия. Черный костюм в белую полоску, лакированные туфли, широкополая шляпа и «Кадиллак» – ты уважаемый человек! Гангстеры, мафиози вселяют ужас и благоговение одновременно. Но настоящие захватчики – китайцы. После войны этот район Нью-Йорка заселяют хуацяо. Они прибывают сюда в большом количестве и основывают новую колонию. Ведь так всегда – китайцы настолько устойчивы к ассимиляции, что где бы они ни появились, там будет Китай. Многие аналитики считают, что подобное ведение дел – четко спланированное «наступление». А также неплохой заработок для исторической родины. К слову, активы, принадлежащие китайцам за пределами Китая, оцениваются почти в два триллиона долларов

3. В любую погоду – в сильный буран и лютый мороз – Алпамыс Сатаев выходит на городские улицы, чтобы ликвидировать сугробы. Ему приходится трудиться в суровых условиях за весьма скромную зарплату, а дома мужчину с нетерпением ждут дети и надеются, что папа принесет им что-нибудь вкусненькое.

Изучение прецедентных текстов позволяет расширить фоновые знания, закрепить речевые навыки, расширить словарный запас. Формируется лингвокультурная компетентность, предполагающая умение воспринимать, интерпретировать содержание прецедентных текстов, использовать в собственной речи пословицы, фразеологизмы и пр., анализировать реалии культуры и быта современности и различных эпох. В рассматриваемых высказываниях, как в зеркале, отражается жизнь народа, понимание реалий. Рассмотрение прецедентных текстов, используемых в средствах массовой информации, актуализируется благодаря тому, что СМИ – это речь в динамике, живая речь, отражающая злободневные на данном этапе проблемы и отбирающая те или иные прецедентные феномены. Ценность изучения прецедентных текстов на материале газет, журналов, радио, телевидения интернета обусловлена и тем, что их употребление сопровождается приращением смысла, созданием коннотаций и допускает варианты интерпретации фактов, описанных в тексте.

Литература

1 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – 1-е изд. – М.: Наука, 1987. – 261 с.

2 Красных В.В. Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. – Вып. 2. – М.: Филология, 1997. – 124 с.

3 Валгина Н.С. Теория текста. – М.: Логос, 2003. – 173 с.

4 Наумова Е.О. Особенности функционирования прецедентных текстов в современной публицистике // Автореф. канд. филол. наук. – М., 2004.

5 Костомаров В.Г., Бурвикова Н.Д. Старые мехи и молодое вино. Из наблюдений над русским словоупотреблением конца XX века. – СПб.: Златоуст, 2001. – 72 с.

6 Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М.: Гнозис; издательская группа «Прогресс», 1992. – 272. с.

References

1 Karaulov YU.N. Russkij yazyk i yazykovaya lichnost'. – 1-e izd. – M.: Nauka, 1987. – 261 s.

2 Krasnyh V.V. Sistema precedentnyh fenomenov v kontekste sovremennyh issledovanij // YAzyk, soznanie, kommunikaciya: Sb. statej / Red. V.V. Krasnyh, A.I. Izotov. – Vyp. 2. – M.: Filologiya, 1997. – 124 s.

3 Valgina N.S. Teoriya teksta. – M.: Logos, 2003. – 173 s.

4 Naumova E.O. Osobennosti funkcionirovaniya precedentnyh tekstov v sovremennoj publicistike // Avtoref. kand. filol. nauk. – M., 2004.

5 Kostomarov V.G., Burvikova N.D. Starye mekhi i molodoe vino. Iz nablyudenij nad russkim slovoupotrebleniem konca XX veka. – SPb.: Zlatoust, 2001. – 72 s.

6 Lotman YU.M. Kul'tura i vzryv. – M.: Gnozis; izdatel'skaya gruppa «Progress», 1992. – 272. s.

IRSTI 14.25.07.

Amanbaeva Yu.K.,

Candidate of ped. sc., Docent of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: amanbah@mail.ru

THE USE OF ASSOCIATIVE CONNECTION SINMENTAL AND SPEECH ACTIVITIES

This article discusses a certain system of knowledge that updates with new information; their integration into the existing system is one of the main issues of teaching students the language and speech. Use of associative communications at interpretation of the text makes sense when it is demanded to make not only cogitative, but also speech actions with language material. Especially it concerns productive types of speech activity. 4 types of associations are allocated, each of which corresponds to a certain group of the tasks united in one system. Unit of cerebration and the simplest element of knowledge are associations in their polytypic manifestations: local, part-systematic, intrasystem and intersystem.

Key words: speechactivity, typesofassociations, systemoftasks.

Аманбаева Ю.К.

Ойлау және сөйлеу әрекетіндегі ассоциативті байланыстардың қолданылуы

Бұл мақалада жаңа турінде меңгерудің белгілі бір жүйесін талқылайды; қолданыстағы жүйесіне олардың интеграция студенттерге тілімен сөз оқытудың негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Олар тілдік материалмен сөйлеу актілерінің психикалық ғана емес талап кезде мәтін түсіндіруде ассоциативті байланыстарды пайдалану мағынасы. Бұл өнімді сөйлеу қызметінің әсіресе болып табылады. Бірыңғай жүйеге тапсырмалар нақты тобына сәйкес олардың әрқайсысы бірлестіктердің 4 түрі бар: жергілікті, жеке системдік, ішкі және аралық жүйесі: психикалық қызметтің бірлік және білімін ғана элементі, олардың әртүрлі нысандарда бірлестігі болып табылады.

Түйін сөздер: сөйлеу қызметі, бірлестіктердің түрлері, жүйе міндеттері.

Аманбаева Ю.К.

Использование ассоциативных связей в мыслительной и речевой деятельностях

В данной статье рассматривается определенная система знаний, которая пополняется новыми; их включение в уже имеющуюся систему является одним из главных вопросов обучения студентов языку и устной речи. Использование ассоциативных связей при интерпретации текста имеет смысл тогда, когда они требуют не только мыслительных, но и речевых действий с языковым материалом. Особенно это касается продуктивных видов речевой деятельности. Выделяются 4 типа ассоциаций, каждая из которых соответствует определенной группе заданий, объединенных в единую систему. Единицей умственной деятельности и простейшим элементом знания являются ассоциации в их разнотипных проявлениях: локальные, частносистемные, внутрисистемные и межсистемные.

Ключевые слова: речевая деятельность, типы ассоциаций, система заданий.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

There are different approaches to the tasks system construction in the methodical literature, which is devoted to the problems of development and improvement of speech based on socio-political field subjects. In the process of the expressive speech's psycholinguistic features definition in the given functional type, in conjunction with the functional-stylistic features of texts of certain speech genres, the above-mentioned authors creates the corresponding task systems. Such kind of task system do not affect information that is «pulled in» into the text by associative connections and connotations, which invisibly present not merely in every kind of text, but also in any specific communicational situation. Any man has a certain system of knowledge, which is being constantly supplemented by new knowledge; integration of new information to an already existing system is one of the main issues of language learning in general, and particularly in oral speech. Knowledge is the element of mental activity that ensure the unity and integrity of thinking, as well as its activity. However, this integrity and unity is not the result of separate and isolated knowledge, but the result of their most complex and diverse system.

Detailed study of the abovementioned task systems led to the conclusion that they do not address the problem of systematizing knowledge from various spheres of human, political, economic, social, moral activities, etc. At the same time, the gradual movement of thought from concrete facts, phenomena, events and their signs, which are indicated in the newspaper or journalistic text, to the exposition and interpretation of information, makes it possible to create an integral picture of the phenomenon. It is constantly involving all the connections and relations features of the event, phenomena, fact or object, which are typical for them, in the thinking process. According to the G. V. Kolshansky, «... the most important feature of the object is an unlimited number of its properties that cannot be simultaneously cognized and fixed in the language» [1, 168]. Purposeful identification of various properties of the object, their analysis and comprehension, the movement of thought from concrete to abstract, stimulates the mnemonic activity of the students. This process leads to creation of the «miniature» system of knowledge on this object, which is then integrates in the general system of knowledge of each student, because «... the further the analysis is advanced, the wider the synthesis is, that releases generalization contained in the concept».

Proposed system of tasks is based on the YuriiSamarin's theoretical concept of mental activity – «Theory of associative connections». According to the conceptual data of this theory, the analytical unit of mental activity and the simplest element of knowledge are associations in their various types: local, part-system, intrasystem and intersystem. The usage of associative connections in the newspapers style text interpreting, as well as for any other style, makes sense when they require not simply cogitative but also mainly speech actions with linguistic material. Especially it concerns productive types of speech activity. YuriiSamarin identifies four types of associations, and in our opinion, each of which should correspond to a certain group of tasks, united in a unified system.

The mechanism of speech activity at the local association's level manifests itself in the accumulation of knowledge on a particular topic (problem) and in the ability to relate them to each other. Part-system associations implies the «discovery» (detection) of the private knowledge about any subject, fact, phenomenon and their correlation with an existing knowledge foundation.

Intrasystemic associations make it possible to connect the «known» with the «unknown», rethink the «known» from a new angle. The origins of inter-system associations are within the very system of the relevant academic subject, they forms the integrity of the thinking activity and allows you to generalize theoretical knowledge and practical actions and approach the consideration of a particular fact, phenomenon, event based on the life experience, interests, points of view, beliefs.

There are main features of tasks system constructed by us, whichdiffers it from another works, or a series of exercises used in activities to enhance learning activities. They are the following: the complex nature of tasks, which manifests themselves in the attraction and use of associative connections in the various ways; their connection with the main and additional sources of information; gradual increase in difficultness; systematicity and purposefulness in mastering the skills for improving both oral and written speech, which in general creates the opportunity to control students' speech activity. Considering the psycholinguistic characteristics of the activation process, we use four types of associative connections that contribute to its formation and improvement on the basis of the tasks' system proposed below.

Type I is called *local associations*. They are the simplest element of all knowledge and arise not

only in the sources of knowledge, but are formed even when the knowledge accumulation process is not systematic enough, or when knowledge is not fixed and does not correlate with each other. Local associations can also appear in the case when a number of less bright associations fade away and as a result, instead of a knowledge system, there are only separate «islands» – local associations. Local associations can have different forms – individual words, phrases and concepts behind them, dates, answers to the questions: what, where, when, etc. Simply put, they are in the forms of the simplest information from any text. Local associations form associative chains, which along with individual associations require special purposeful work on their systematization, because without elementary knowledge, the transition to a more complex task is impossible. Thus, local associations are a platform for building an extended knowledge system.

Type II – part-system associations. They are the simplest system of associations, limited by given text (paragraph, chapter, article, etc.) – private knowledge of any subject, fact, event, phenomenon. Despite the fact that the mental activity is considerably limited in its resources and possible results, however it has all the necessary features of the thought act, since it compares, isolates and generalizes, makes the simplest classification of the isolated conclusions, and do other types of analysis. Part-system associations are an essential stage in the formation of knowledge and the basis of associative chains of higher levels. They are a necessary stage in the process of organizing knowledge and thinking of students.

Type III – intrasystem associations. This is the type of associations and associative chains that makes it possible to unite the activity of a person, the content of any academic subject or scientific discipline in a single system according to particular features, which have their own system of related concepts and representations connected with each other and where they have one leading idea or a certain logic and systematization of actions. In this case, we are talking about a new level of mental activity in human development, because mental activity transcends individual facts, events, phenomena, it separates common and similar ones. On the one hand – it simultaneously sees specific features in them, and on the another hand – different features.

Consequently, knowledge at the level of intra-system associations are correlated with each other and is subordinated to the leading ideas of this knowledge system, which is acquired in the process of learning and independent searches, as well as personal experience in this field of activity.

This knowledge serves as the basis for the developing method of mental activity in this field. At the same time, appropriate skills and habits will be developed, which make it possible to apply the acquired knowledge.

Type IV – intersystem associations are different systems of knowledge, skills and abilities. These systematizations can go both along the lines of different content knowledge, and in the line of interconnection of theory and practice within a certain content of knowledge.

Inter-system associations are at the highest level of mental activity, since they allow us to approach the phenomenon in different systems of connections.

Inter-system associations include a diverse synthesis of knowledge and skills, systematized in the process of mental and practical activities. This is the fact that allows us to speak of a holistic character of a system of views and beliefs, as well as a system of modes of action of the individual in their inseparable unity. Thus, by systematization of the diverse types of activities experience, it forms the method of mental labor.

With a reference to general provisions of the theory of associative connections and proceeding from the specific features of the learning activity energization process, we summarize that the abovementioned four types of associative connections can be used as the basis for the creation of a system of tasks. The development of inter-system associations is complex and contradictory. It starts at the earliest stages of training, wedging itself into the process of forming part-system and intrasystemic associations, and forming throughout the life of a person on the basis of extending life experience, interests, points of view and beliefs, generalization of theoretical and practical actions.

In accordance with the number of associative connections and taking into account their qualitative features, we have identified four following types of tasks:

1. Assignments at the level of local associations.
2. Assignments at the level of part-system associations.
3. Assignments at the level of intra-system associations.
4. Assignments at the level of intersystem associations.

Ultimately, inter-system associations forms the integrity of mental activity that manifests in behavior

(ideology and principles) and in the course of mental operations (consistency, conditioned by the formed system of knowledge and beliefs of man). Inter-system associations can also be examined through the prism of updating educational information.

Therefore, we recommend to consider studying the learning process from the point of view of the necessity to find ways to update the educational information and, accordingly, to enhance the learning activity.

We tried to ensure that assignments of each type would contribute not merely to the formation of associative connections, but also to the stepping up of student learning activities.

References

1 Kolshansky G.V. Sootnoshenie subyectivnyh i obyektivnyh faktorov v yazike. – M.: Nauka, 1979. – 229 p.
2 Samarin Yu.A. Ocherki psihologii uma. – M.: Publishing house of AN of RSFSR, 1962. – 503 p.
3 Zimnaya I.A. Lingvopsikhologiya rechevoy deyatelnosti. – M.: MODEK, 2001. – 432 p.

ҒТАХР 14.35.09

Аширова А.Т.[1], Абдрахманова Ж.А.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]ф. ғ .к. доценті, [2]ф. ғ. к. доценті, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail:anara_314@mail.ru,zhaz_abd@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЭМОЦИЯНЫҢ РӨЛІ

Эмоция – адам бойындағы ең үлкен күш. Себебі ол адамның еркінен тыс, ол адамға бағынбайды. Ал біз осы ішкі құбылысты еліміздегі қазақ тіл білімінің дамуына, оны оқытуға дұрыс қолдануымызға болады. Адам бойындағы борыш, мақтаныш, жауапкершілік, ұят, аяушылық және т.б. сезімдерді оята отырып, адамның бұл тілді неліктен оқуы керектігін түсіндіруге болады. Адамның психикалық күйін зерттеу арқылы оның жекелеген эмоциясын тануға мүмкіндік аламыз. Және әр адамға тілді әртүрлі эмоцияны ояту арқылы үйретуге, оқытуға болатынын түсінеміз. Тіл тек байланыс құралы ғана емес, сонымен қатар рухани азық бере алатындығын танытамыз. Борыш сезімін оята отырып, өз елінің тілін білуге шақырамыз. Немесе мақтаныш сезімін оята отырып, өзінің осы тілді жетік білуге деген құлшынысын арттырамыз. Мұның барлығы адамның эмоциясын дұрыс таныған кезде іске асады.

Түйін сөздер: психология, эмоция, сезім, мақтаныш, жауапкершілік.

Ashirova A.T., Abdrahmanova ZH.A.

The role of emotion in learning the Kazakh language

Emotion is the greatest force in the human mind. Because it is independent of the will of man, it is not subject to man. And we can use this force for the development of Kazakh linguistics, and learning the language. When a man is awakened sense of duty, pride, responsibility, conscience, compassion and etc. He will think why is this language important to him and why he needs to teach. Investigating the mental state of the person we can discover his ability through a separate emotions. To teach every person this language evoking the characteristic emotions. Language is not only communication tool, and it still is a spiritual power. Awakening of a sense of duty, we urge to know the language of their country! Or awakening a sense of pride, increase motivation to quickly master this language perfectly. All of this is done with the proper measurement of the emotions of a person.

Key words: psychology, emotion, feelings, pride, responsibility.

Аширова А.Т., Абдрахманова Ж.А.

Роль эмоции в изучении казахского языка

Эмоция – самая большая сила в сознании человека. Потому что оно независит от воли человека, оно не подчиняется человеку. А мы можем использовать эту силу для развития казахского языкознания, и для обучения этого языка. Когда в человеке пробуждается чувства долга, гордости, ответственности, совести, сострадания и и.т.д. он будет думать почему этот язык важен для него, и почему он должен его обучать. Исследовая психического состояния человека мы можем познать его возможность через отдельные эмоции. Научить каждого человека этому языку пробуждая свойственные для него эмоции. Язык не только средство связи, он еще и является духовной силой. Пробуждая чувства долга, мы призываем знать язык своей страны! Или пробуждая чувство гордости, повышаем мотивацию поскорее овладеть этим языком в совершенстве. Все это осуществляется при правильном измерении эмоции человека.

Ключевые слова: психология, эмоция, чувства, гордость, ответственность.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Мектептің болмаса жоғарғы оқу орындарының ұстаздары өз жұмыстары барысында әртүрлі шәкірттермен жолығады. Олардың әрқайсысының өзіне тән мінезін, талабын тани дұрыс білу ұстаздың басты міндеті. Сонымен қатар, әр шәкіртке өзіндік талаппен, өзіндік сыни көзқараспен қарау керек. Бұл туралы Ж. Аймауытұлы: «Әркімнің өз ойы, өз оңтайы болады. Баланың ой жемісін, өз ойтаңын бұзып керек емес. Тек өз сарынымен келмей, үйлеспей тұрған сөздерін дұрыс құрастырып, не демек болғанын табу керек. Тамыршылдық осында» дейді өзінің бала оқытуға қатысты мақаласында [1, 235]. Яғни, әр шәкірттің өзіндік талабы болады. Сол талапты тани біліп, дамыту, бұрмаламай тек өз арнасынан шығып бара жатқан тұста ғана қайта қайырып, дұрыс бағыт сілтеп жіберу керек. Және бұл тек бір ғана ғылымға қатысты айтылған пікір емес. Бұл ұстанымды шәкіртке ғылымның қай түрін үйретсекте ұстанғанымыз абзал секілді. Біз өз кезегімізде қазақ тілін оқыту кезінде осы талапты алдымызға қоямыз. Ал енді Аймауытұлы айтып тұрған баланың өз ойы мен өз оңтайы туралы не айтамыз? Оны қалай танимыз.? Біз бұл мақала да осы сұрақтарға жауап іздейтін боламыз.

Шәкірттіңөз оңтайын тану үшін оның ішкі жан-дүниесіне үңілуіміз шарт. Яғни, оның психикасымен эмоциясына мән берген абзал. Алдымен осы психика, эмоция сөздерін түсініп алайық.

Психика – түйсіну, қабылдау, елестету ойлау, сезім, ерік және т.б. түрінде шынайы өмірді бейнелеуге көмек қылатын мидың негізігі қызметтерінің бірі түрі; адамның өзіне тән сапалы, саналы я болмаса керісінше бағыттағы тәлім-тәрбиесін анықтайды; қоғамдық еңбек үдерісі мен тілдің дамуы арқасында пайда болуымен байланысты психиканың жоғары нысаны – адам санасы, бұл бірінші түсініктеме.

Екіншіден, психика адамның рухани жетілушілігі, оның рухани сапасы, көңіл-күй иірімдерінің жиынтығы. Психика биологиялық эволюциялардың жемісі және жалғасы [2, 244]. Психиканың екінші сатысында адамның мінез-құлқы мен іс-әрекетін өзінше ұйымдастыратын және оқиғаның өткенін, бүгінін және болашақ күйін реттей алатын қабілет қалыптасады.

Енді эмоцияны түсінуге келейік. Эмоция – адам мен жан-жануарлардың сыртқы және ішкі тітіркендіргіштер әсеріні реакциясы, қоршаған ортамен қарым-қатынас негізінде пайда болатын көңіл-күй деп түсінуге болады [3, 384]. Эмоция негізінен зерттеулер бойынша ежелгі латын тіліндегі сөз, алайда қазір таңда ғылымда көбінесе француз тіліндегі сөз ретінде жазылып, зерттеліп жүр. Латын тіліндегі аудармасы жоқ болғандықтан француз тіліндегі жаңа аудармасын ұсынып өтейік. Эмоция – толғану немесе көңілдің күйі деген мағынаны білдіреді. Ол адамның мінез-құлқына санадан, еріктен тыс әсер етеді. Эмоцияның құрамына әртүрлі сезімдер мен көңіл-күйлер кіреді.

Сонымен, тақырыпқа азық боларлық екі негізгі, қажетті ұғымды түсініп алдық. Енді олардың қазақ тіл біліміне, тілді үйрену мен оқуға қандай қатысы немесе әсері бар екендігін қарастырайық. Біз шәкірттің тілді оқу кезінде ішкі иірімдерін, түйсігін, сезімдерін оята білуіміз шарт. Оның ішінде негізгісі отансүйгіштік. Яғни егер бізге оған өз отанын, сол отанның мемлекеттік тілін білудің маңызын түсіндіру керек. Сол тілді үйрену арқылы өз ішкі мәдениетінің, өз ішкі руханиятының ғана емес, өз елінің дамуына үлес қосатынын түсіндіру қажет. Бұл адамның тіл үйренуге деген құштарлығын арттыра түседі. Қазақ мәдениетін түсіну әр қазақтың борышы, ал оны түсіну үшін Абайды оқу керек. Және осы өзге тілде емес, Абайдың өз тілінде оқу керек. Расул Ғамзатовтың «Махмуд жырын оқу үшін жас қауым, күте ме, әлде, аударуын басқаның» деген сөзіне сай келеді [4]. Бұл эмоцияның бірінші түрі делік.

Эмоцияның біз қолдануға тиіс тағы бір маңызды түрі – ұят. Біздің елдегі оқыту жүйесінде көп қолданылмайтын бұл көңіл-күй еуропалық, оның ішінде көршілес ресейлік педагогика ғылымында көбірек қолданылады. Мәселен, ресейлік психолог ғалымдардың «мектеп оқушысын оқытудағы эмоцияның әсері» атты зерттеу жұмыстарында көңілдің осы күйін баса назарға алады. Яғни шәкірттің қоғам алдындағы жауапкершілігін арттыру үшін оның бойындағы ұятты ояту керек. Ол өзі білуге тиіс дүниені білмеген жағдайда сол білместігі үшін ата-анасы алдында, ұстазы алдында, қатарластары мен жалпы қоғам алдында ұялуы қажет. Ал оның бойындағы ұят сезімін оятатын тетіктерді табу ұстаздың міндеті [5, 131]. Енді бұл тәжірибенің біздегі қазақ тілін оқытуға тигізер септігі туралы айталық. Бреславтың тәжірибесі бойынша мәселен, сен осы елдің азаматы бола тұра қазақ тілін білмегендігің ұят деп жай ғана айта салатын болсақ, ол шәкірт психикасына қажетті ұят эмоциясын тудырмайды. Ал егер ертең өзге елдің азаматы келіп, сенен сенің еліңнің мемлекеттік тілінде өзіне қажетті ақпаратты сұрайтын болса, сен жауап бере алмасаң бұл ұят

деп түсіндірсек әлдеқайда әсерлі болады. Және эмоциялық толғанысқа түсіреді. Яғни өзге адам білетін нәрсені сен білмейсің деу, психологияда салыстыру арқылы қажетті эмоцияны оята білу.

Эмоцияның тағы бір тамаша түрі мақтаныш. Адам баласының әсіресе жасөспірімдер мен жастардың бойына, ойлау жүйесіне тән сезімнің түрі. Сен өзің осы тілді білетіндігіңе, осы тілді меңгеріп, оқып жүргеніңе мақтана білуің керек. Ал кез келген бір нәрсемен мақтану үшін сен оны жете меңгерген болуың шарт. Сонымен, шәкірт қазақ тілін жете меңгеріп, өз қатарластарының алдында мен тілді сендерге қарағанда жетік білемін, мен бұл тілді өз қажетіме емін-еркін қолдана аламын деген мақтаныш сезімі оянуы тиіс.

Алдыңғы ұят сезімімен, кейінгі мақтаныш сезімін ұстаздың өз қажетіне жаратуына әбден болады. Оны алдымен салыстыру арқылы ол сенен артық біледі немесе сен одан артық білесің деу арқылы ой қозғау. Екінші жағдайда мақтаныш сезімін оятса, екіншісінде ұятты ояту. Алайда кей кездері ұятты оятқаннан гөрі эмоцияны ояту кезінде психологияда кең қолданылатын «мақсат рефлексін» қолдану керек. Яғни сенің мақсатың тілді оның дәрежесіне дейін үйрену немесе одан әрі тереңдей түсу деген секілді. Яғни мотивация бере білу.

Бұл сезімдердің(эмоциялардың) барлығы адамға бала кезінен сіңіп кеткен. Тіпті табиғаттан туа бітті берілген. Жас сәбидің алғаш дүниеге келе салғанда жылағаны осы эмоция көрінісінің бастауы. Уақыт өте келе адам бойындағы эмоция өзгеріске ұшырап, рухани өсуге мәжбүр етеді. Эмоцияның біздің заманда ең көп көрініс тапқан түрі – аяушылық. Сондықтанда қазір Африка материгіндегі ауыр жағдай мен аштық болмаса Жапониядағы цунами болмаса, тағы бір елдігі соғыс, бір елдігі жер сілкінісі әлемдегі жаңалықтардың басты тақырыптарына айналып отыр. Біз осы жағдайларды үздіксіз бақылап отырмыз. Ал осы эмоция түрі аяушылықтың қазақ тілін оқытуға қаншалық қатысы бар. Неліктен жаңағы жаңалықтар тып-тыныш, бейбіт отырған біздерге яғни әлемнің көп бөлігіне әсер етеді. Себебі біз осы арқылы өз жағдайымыздың дұрыстығын түсінеміз. Және бейбіт күннің ұзара түсуі үшін, тыныштық үшін өмір сүріп келеміз. Соны сақтауға тырысамыз. Ал енді әлемде өз тілінде сөйлеп отырған қанша мемлекет бар. Деректерге сүйенсек, әлемнің жүзге жуық елінде ағылшын тілі, елуден астам елінде француз тілі мемлекеттік тіл есебінде екен. Одан бөлек біздің бауырлас ұлттарымыз татарлар мен аварлар, шешендер мен ұйғырлар, дұңгендер өз тілдерінен айырылу қаупі алдында тұр. Ал біз керісінше өз тілдердің үстемдігінен құтылып келеміз. Британдық ғалымдардың зерттеуі бойынша қазақ тілінің даму қарқыны өз түркі тілдерімен салыстырғанда әлдеқайда жоғары [6]. Біл өзге тілдерге деген аяушылық сезімі арқылы өз тіліміздің ол құрсаудан құтылғаны үшін шүкіршілік етеміз. Бұл адами эмоцияның ең үлкен белгісі.

Кез келген тілді үйрену, оқу кезінде қандай да бір сәтсіздікке ұшыраған болсаңыз. Сол сәтсіздіктің қандай себеппен болғандығын анықтап көріңіз. Көбіне ондай сәтсіздіктер эмоция кесірінен, яғни сенімсіздік пен толғаныс әсерінен боғандығын түсінесіз. Мәселен, егер қазақ тілін жаңа үйреніп жүрген адаммен қазақ тілін туғаннан білетін екі адамның әңгімесі кезінде тілді бұрыннан білетін адам жаңа оқып жүрген адамға оның қателіктерін бетке басып, келеке ететін болса, тілді оқуға деген құлшыныс жоғалып кетері анық. Сол үшін адамды келеке етпей, оған қателіктерін түсіндіру керек. оның бойындағы талпыныс сезімін оятып қана қоймай оны одан әрі жетілдіру керек.

Біз тілді бұл жолдармен оқыту арқылы адам бойындағы эмоцияны оятып қана қоймаймыз, біз оны тәрбиелейміз. Яғни адамға өз тілін үйренудің маңызын эмоцияналды түрде түсіндіреміз. Бұл тілді үйретудің ең тамаша жолы. Эмоция дегеніміз психологиның бір парасы. Ал психология сөзін грек, латын тілдерінен Еуропа елдерінің кейбір тілдеріне(ағылшын, неміс, француз, итальян, испан, грек) аударғанда «руханият» деген мағынаны білдіреді. Мысалы қазақ тілі үшін арабтың «рух» сөзі өз сөзі сияқты ұғылатын болса, батыста «псюхе» сөзі «рух» мағынасында өз сөзі ретінде қолданылыла береді. Батыс елдері «Ағылшын руханияты», Француз руханияты» немесе «Грек руханияты» деп түсіндіреді психологияны. Бір сөзбен айтқанда «рух туралы ғылым» [7, 344]. Ал біздегі түсіндірме бойынша психология «жан» деген мағынаны білдіреді.

Біз неліктен психология мұнша терең тоқталып жатыр деп ойлап отырған боларсыз. Себебі біздегі қазақ тілін оқытуда эмоцияны қолдану үшін алдымен психологиялық тұрғыда тұжырымдама жасап алған жөн. Ал бізде ондай тұжырымдар мүлдем жоқ. яғни, адамның ішкі жан дүниесін зерттеу ғылымы кеңестік ойпікірден әрі қарай аса алмаған күйі қалған. Батыс елдеріндегі «рухани даму», «рухани азық», «рухани кесел» деп зерттеулер жүргізіп тастағалы

қашан. Ал біздің ғылым оны «психологиялық даму», «психологиялық азық», «психологиялық кесел» деп қате түсініп жүр. Біздегі психология күнделікті қоғам өмірімен араласпайды. Мәселен, батыста баланы психологқа бердім десеңіз дұрыс қабылдайды. Ал бізде бұлай айтсаңыз балаңыздың «психологиялық ауытқушылығы» бар деп түсініп, тұжырым жасап қояды. Батыста адамның эмоциясын қойып, жан-жануарлардың, өсімдіктердің эмоциясын зерттеуге кірісіп жатқанда, біздегі эмоция театрдағы болмаса кинодағы құбылыс ретінде қарастырылады. Шынайы өмірдегі шынайы адамдардың эмоциясын зерттеу деген атымен жоқ. Сондықтан біздегі тілді болмаса басқа ғылымды оқыту кезінде эмоцияның алар орнын айту үшін алдымен осы психологияның өзін дамытып алу керек.

Ал психология жақсарған тұста біз келесі рет бойынша қазақ тілін оқытуда эмоцияның ролін көрсете аламыз:

1. Гипотезаларды ұсыну. Яғни тілді үйрену үшін эмоцияның қандай түрін қолдану керектігін саралап алу. Оны жоғары да көрсетіп өттік.
2. Тәжірибе немесе бақылау. Ұсынылған гипотезаны іс жүзінде енгізіп, қолданып көру.
3. Тәжірибе барысында қателіктерді тауып, гипотезаларды дұрыстап отыру.
4. Қорытындылау. Қорытынды дұрыс шықпаған, тәжірибе оң нәтиже бермеген жағдайда бірінші кезеңге қайта өту, жаңа жолдарды қарастыру.

Адам санасындағы, бойындағы ең үлкен күш эмоция. Оның үлкендігі сондай адамның өз еркінен тыс. Адам оны басқара алмайды. Ал сол эмоцияның сан қилы түрлерін оята отырып, адамды талай биікке шығаруға болады. Немесе керісінше талай биіктен құлатуға болады. Біз осы эмоцияны қазақ тіл білімінің дамуына, қазақ тілін оқытуға тиімді пайдаланудың жолдарын көрсеттік. Оны тек дұрыс қолдана білу қажет.

Әдебиеттер

1 Сақ Қ. Алаш көсемсөзі: Тіл мәселесі көптомдық 2. – Алматы: Қазақ энцеклопедиясы, 2014.
2 Орысша-қазақша заңдық түсіндірме сөздік-анықтамалық. – Алматы: Жеті жарғы, 2008.
3 Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006.
4 http://zhumeken.kz/
5 Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве. – М., 1990.
6 http://qamshy.kz/
7 Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007.

References

1 Saq Q. Alaş kösemsözi: Til mäselesi köptomdıq 2. – Almatı: Qazaq énceklopedïyası, 2014.
2 Orısşa-qazaqşa zañdıq tüsindirme sözdik-anıqtamalıq. – Almatı: Jeti jarğı, 2008.
3 Jantanw atawlarınıñ tüsindirme sözdigi. – Almatı: Sözdik-Slovar, 2006.
4 http://zhumeken.kz/
5 Breslav G.M. Émocïonalnıe osobennostï formïrovanïya lïçnostï v detstve. – M., 1990.
6 http://qamshy.kz/
7 Bïekenov K., Sadırova M. Älewmettanwdıñ tüsindirme sözdigi. – Almatı: Sözdik-Slovar, 2007.

МРНТИ 16.01.45.

Жумагулова В.И.[1], Кажигалиева Гж.А.[2],
Ханкишиева Э.М.[3], Задаева А.А.[4],

[1]д. ф. н. профессор, [2]к. ф. н. и. о. ассоциированного профессора,
[3]к. ф. н. ст. преподаватель, [4]ст. преподаватель
Казахского государственного женского педагогического университета, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: rus_lit2013@mail.ru; gulnaiman@mail.ru; elchik78@mail.ru; zadaevaalmagul@mail.ru

О МЕЖКУЛЬТУРНОМ ДИАЛОГЕ В СОДЕРЖАНИИ ПОЛИЯЗЫЧНОЙ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ

В статье рассматривается один из важнейших аспектов полиязычной подготовки специалистов – формирование межкультурной компетенции. Предлагается изучение языковых фактов в лингвокультурологическом ключе, что позволит ввести межкультурный диалог в содержание полиязычной подготовки специалистов. Понимание духовной сущности языка, по мнению авторов статьи, составит фундамент языковой и культурной толерантности личности будущего полиязычного педагога.

Анализируются ключевые концепты казахской и русской языковых картин мира, в частности рассматриваются зоонимические и фитонимические метафоры. На основе сравнения выявляется, что одно и то же явление в национальных картинах мира имеет разный эмоциональный статус, который в яркой форме раскрывается в метафорах.

Знание и понимание национально-культурных различий, ценностных ориентаций нации, приоритетов духовной культуры имеет важное значение для продуктивного межкультурного диалога в процессе обучения.

Ключевые слова: полиязычная подготовка специалистов, лингвокультурологический аспект, межкультурная компетенция, толерантность, межкультурный диалог, языковая личность.

Zhumagulova V.I., Kazhigalieva G.A., Khankishiyeva E.M., Zadayeva A.A.

About intercultural dialogue in polylingual content of training

The article deals with one of the most important aspects of multilingual specialists training – formation of intercultural competence. It is proposed to study the linguistic facts in the aspect of the relationship of language and culture, which will help make intercultural dialogue in the contents of multilingual training. Understanding the spiritual essence of the language, according to the authors, will be the foundation of linguistic and cultural tolerance polylingual person of the future teacher.

Analyzes the key concepts of the Kazakh and Russian language picture of the world in particular are considered a metaphor based on the names of animals and fitonims. Based on the comparison reveals that the same phenomenon in the national picture of the world has a different emotional state, which is in striking form is revealed in metaphors.

Knowledge and understanding of the national and cultural differences of value orientations of the nation, the spiritual culture of priorities is essential for productive intercultural dialogue in the learning process.

Key words: polylingual training, linguocultural aspect, intercultural competence, tolerance, intercultural dialogue, language personality.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Жұмағұлова В.И., Қажығалиева Г.А., Ханкишиева Э.М., Задаева А.А.

Мамандарды үштілділікке дайындаудағы мәдениетаралық диалогтың орны

Бұл мақалада үштілділікке маман дайындаудың ең маңызды аспектілерінің бірі – мәдениетаралық құзыреттіліктің қалыптасуы қарастырылады. Авторлар лингвомәдениеттік бағытта тілдік деректерді оқыту ұсынады, себебі аталған тәсіл мамандарды көптілдік дайындау мазмұнына мәдениетаралық диалогты кіргізуге мүмкіншілік береді. Авторлардың пікірінше, тілдің рухани мәнің түсіну, болашақ үштілді маманның тұлғасының тілдік және мәдениеттік төзімділігінің негізін толыққанды құрастырады.

Мақалада қазақ және орыс әлемнің тілдік картиналарының түйінді түсініктері талданады, ал жиірек зоонимдік және фитонимдік метафоралары қарастыралады. Салыстыру негізінде әлемнің ұлттық картиналарында бірдей құбылыстың түрлі эмоционалдық күйі болатыны анықталады. Ал ол түрлі эмоционалдық мәртебе метафоралардың жарқын түрлері арқылы ашылады.

Мәдениетаралық диалогты оқу барысында жемісті өткізу үшін ұлттық-мәдени айырмашылықтардың, ұлттың құндылық бағдарының және рухани мәдениет басымдықтарының танымы мен түсінігінің маңызы өте үлкен.

Түйін сөздер: мамандарды көптілді дайындау, лингвомәдениеттік аспектісі, мәдениетаралық құзыреттілік, төзімділік, мәдениетаралық диалог, тілдік тұлға.

Тенденции развития современного общества – технологизация и глобализация – ставят перед человечеством серьезную проблему – сохранения национальной духовной культуры. Язык – отражение культуры народа, его философии, нравственных ценностей, которые, к сожалению, сегодня утрачиваются. Однако решение проблем становления по-настоящему поликультурной, полиязычной личности невозможно без глубокого понимания языка, его духовных истоков.

Знание языков формирует толерантность, базирующуюся на понимании духовной культуры того или иного народа. Согласно учению В. фон Гумбольдта, как известно, существует тождество «духа народа» и его языка: язык народа «есть его дух, и его дух есть его язык – трудно себе представить что-либо более тождественное» [1, 80].

Учет данной взаимосвязи – важный аспект полиязычной подготовки специалистов. Обучение языкам должно быть направлено не только на формирование коммуникативной компетенции, (что в основном предполагает современное полиязычное образование), но и, что немаловажно, на развитие межкультурной компетенции. Изучение языковых фактов в лингвокультурологическом ключе позволит познать истинную сущность языка и культуры народа, откроет новые горизонты видения мира и, таким образом, послужит фундаментом для межкультурной компетенции.

Лингвокультурологический аспект изучения языковых явлений делает возможным ведение в процессе обучения межкультурного диалога. Его суть состоит в том, что через язык постигается национальная языковая картина мира, связь лингвистических и экстралингвистических факторов, создающих ее национально-культурное своеобразие.

Сравнительный лингвокультурологический анализ ключевых концептов, метафор, сравнений и других лингвокультурем, объясняя основные культурологические различия, позволяет понять другое мировидение и способствует продуктивному межкультурному диалогу в процессе обучения. Кроме того, выявляемые различия помогают лучше понять родную культуру и язык, что сейчас, несомненно, также актуально.

Языковая картина мира предопределяет особенности языковой личности, поэтому центральным объектом лингвокультурологического анализа является национальная языковая личность.

По мнению В.В. Воробьева при изучении национальной личности следует учитывать: 1) духовность (нравственно-этическое начало); 2) материально-культурный «контекст» в его лингвокультурологическом понимании (так как личность познается через связь с другими личностями, носителями духовной культуры); 3) историческое развитие личности, с одной стороны, и одновременно ее целостность, инвариантность, несмотря на преобладание в ту или иную эпоху определенных ее сторон [2].

Одним из важных моментов при лингвокультурологическом описании национальной личности является определение характерных национальных маркеров. То, что отличает ту или иную национальную личность, мы и будем относить к национальным маркерам. В отношении русской национальной личности, например, таковыми являются понятия *удаль, русская душа, непредсказуемость, разгульность*. К национальным маркерам казахской личности, на наш взгляд,

можно отнести *казахское гостеприимство, бахвальство, толерантность, боевой дух, тяготение к родо-племенным отношениям.*

Для описания национальной личности важны культурологические ценности. Восприятие мира человеком определяется многими факторами: социально-экономическим устройством общества, типом культуры, традициями. Данный комплекс предопределяет ценностные ориентации нации, приоритеты духовной культуры.

Одной из фундаментальных общечеловеческих ценностей считается социальная значимость личности. У русской национальной личности она проявляется в ориентации на общину, мир, общество, государство [2]. Через лингвокультурему «русская община», ее парадигматические отношения В.В. Воробьев раскрывает некоторые особенности русской национальной личности: милосердие, отсутствие методичности, иррациональность, беспечность и др. [2].

Сравним, что выявляет социальная значимость личности в казахской картине мира. С давних времен для казахов важно происхождение, родословная, род и даже жуз (самое крупное родо-племенное объединение). В связи с чем можно выделить лингвокультурему *шежіре.* Знание родословной (7 поколений) считалось обязательным. Отсюда уважение к своему роду, обязанность его защищать, оберегать честь. Большой честью считалось служение своему роду. Поэтому появилось особое сословие – батыры. В парадигму *шежіре* входят такие понятия, как *честь, достоинство, смелость, сила, тамга, аул, воинский дух, земля рода, аксакалы (старейшины рода).*

Основная сфера хозяйственной деятельности, материальная и духовная культура предопределила важность и ценность для казахского мировидения таких понятий, как:

– конь (скакун) – символ благородства, красоты, преданности, свободы;

– батыр – символ храбрости, смелости, отваги, благородства, справедливости, мужественности);

– жеті ата (род, жүз) символизирует знание своей истории, родословной;

– шанырақ (круг) – основная часть юрты, по форме напоминает небесный купол; многозначный символ, ассоциируется с небесным сводом (миром и спокойствием), является символом жизни – солнца, дома, единства, благополучия;

– степь – символ любви к родине, ее просторам, свободе;

– көк аспан (голубое небо) – символ бога неба *Көк Тәнірі.*

Для русской языковой личности базовыми культурными символами являются:

– крест – символ христианской религии, страданий, очищения;

– хлеб – символ благополучия, русского гостеприимства, хлебосольства;

– поле (Поле Куликово, Бородинское поле) – символ русской земли;

– береза – символ России, грусти, страданий.

Социально-экономический уклад и территориально-климатические условия жизни предопределяют также различия в характеризации реалий. В результате одно и то же явление в национальных картинах мира иногда имеет разный эмоциональный статус, который в яркой форме раскрывается в метафорах.

Так, казахская модель мира строится с ориентацией на степь: проживание в степи, кочевой образ жизни отражены в казахской языковой картине мира в метафорическом почитании природы, в частности, в мелиоративной эмотивности зооморфной метафоры.

Зооморфную и фитоморфную метафоры в целом можно отнести к ключевым лингвокультуремам, так как они обладают наибольшей эмоционально-культурной коннотацией.

В казахской языковой картине мира зоонимы играют важную символическую роль. В состав 7 ценностей культуры и духовности казахского народа входят животные: конь и собака.

Конь для казахской языковой личности является воплощением красоты, силы, свободы, скорости, грации, благородства и чистоты; верный, надежный друг, телесный образ космоса (тулпары). О чем свидетельствуют следующие казахские пословицы:

– *Имя молодца либо конь прославит, либо жена.*

– *Быстроногий конь, когда – конь, а когда – крылья.*

– *Там, где находится лошадь, там не бывает нечистой силы.*

В казахской поэзии конь также выступает положительной эмоциональной метафорой:

Добро проходит быстротечно, / А зло в любое время вечно. / Надежды конь, как в дни былые, / Не рвется в выси бесконечно. / Вонзай ты хоть двойные шпоры, / Увяз в печали он сердечной. / Уйдешь в одну печаль и тут же / Их сонмы гонит ветер встречный. / Старик – летучий страж кочевий, / Кружа верхом, рыдает желчно (Абай).

Широко представлены в казахском языке имена-зоонимы, немало среди них названий птиц: *Тоты* (попугай), *Беркут*, *Каршыга* (ястреб), *Туйгун* (белый ястреб), *Сункар* (кречет), *Лашын* (сапсан), *Акку* (лебедь), *Укубала* (уку – сова).

Эмоциональная противоположность национальных стереотипов, их субъективность наглядно прослеживается на примере лексем *үкі – сова*.

Сова у казахов выступает в роли защитника от темных сил. Совиные перья используются в казахской традиционной культуре в качестве оберега (на саукеле, домбре и т.д.).

В русской языковой картине мира образ совы амбивалентен. В христианстве она стала символом сатаны, но также ассоциируется с одиночеством, мудростью, знаниями, пророчеством и ясновидением.

Еще один яркий символ казахской степи и казахской традиционной культуры – черный жаворонок, по-казахски «караторгай». Невзрачная оседлая птица покорила степняков стойкостью, преданностью родине, свободолюбием. Ей посвящена одна из известных народных казахских песен.

Қараторғай, / Ұштың зорға-ай. / Бейшара, шырылдайсың, / Жерге қонбай. Ертістің аржағында бір терең сай, / Сүйреткен жібек арқан тел қоңыр тай. Ағаштың бұтағына қоңып алып, / Сайрайды, таң алдында қараторғай (Ақан сері).

Лингвокультурный перевод лексемы *караторгай* – «крепкий, сильный духом».

Среди фитонимов-метафор особую значимую культурную коннотацию для казахской языковой личности имеет лингвокультурема *карагач*.

Ее значение раскрывается в стихотворении О. Сулейменова «Карагач».

В низине – осины, / родник и трава, / и тень, как отрава густая, / здесь корни не длинны, / и осень права, / что плесенью год прорастает. /Смотри – над курганом, / где ветер поет, / где слышится волчий плач, / вцепившись корнями /в сердце мое, / шатаясь, / стоит карагач.

Его не сломает ни зной,/ ни буран, – / ни жажда спокойных дней, стоит, развернув навстречу ветрам / плечи черных ветвей. / И всадник, которому повезло, / увидев, заплачет / и – вскачь. / В низине коня напоит / и без слов / благодарит карагач.

В образе одинокого «чёрного дерева» у О. Сулейменова воплощены простота, жизнестойкость и твёрдость, то, что отличало кочевника-казаха, его жизнь.

Для русской языковой личности ключевой фитоморфной лингвокультуремой является *береза,* она выступает символом России и русской души:

Наряд её легкий чудесен, / Нет дерева сердцу милей,/ И столько задумчивых песен / Поётся в народе о ней! / Он делит с ней радость и слёзы, / И так уж она хороша, что кажется – в шуме берёзы / Есть русская наша душа (Вс. Рождественский).

Яркую лингвокультурную окрашенность имеет метафора *полынь*. Степная трава, является символическим образом как в русской, так и в казахской языковых картинах мира. Так, в произведениях русских поэтов – это метафора горести, страданий, горькой судьбы.

На этом лингвокультурном значении, знакомом каждому представителю русской культуры, построено стихотворение Ольги Бергольц «Полынь»:

Но сжала рот упрямо я, замкнула все слова. / Полынь, полынь, трава моя, / цвела моя трава. / Все не могли проститься мы, / все утаили мы. / Ты взял платок мой ситцевый, / сорвал кусок каймы... / Зачем платок мой порванный, / что сделал ты с каймой?.. / Зачем мне сердце торное / от поступи земной?.. / Зачем мне милые слова / от нелюбых – чужих?.. / Полынь, полынь, моя трава, / на всех путях лежит...

В казахской поэзии находит отражение фрагмент традиционного казахского мировоззрения: полынь – образ степи, степных просторов, родины:

Я – вскормленный полынью соловей; / Сравненья со звездою и водою – / Вот весь запас. Но знай, того я стою, / Чтоб, с молнией сравнявшись простотою, Земли моей прославить сыновей (Ф. Онгарсынова).

Еще более неожиданным для русского языкового сознания представляется сочетание «нежна полынь», которое использует Павел Васильев в стихотворении «Семипалатинск» в следующем фрагменте:

Полдня июльского тяжеловесней, / Ветра легче – припоминай, – /Шли за стадами аулов песни / Мертвой дорогой на Кустанай. / Зноем взятый и сжатый стужей, / В камне, песках и воде рябой, Семипалатинск, город верблюжий, / Коршуны плавают над тобой. Здесь, на грани твоей пустыни, / Нежна полынь, синева чиста. Упала в иртышскую зыбь и стынет / Верблюжья тень твоего моста (1931).

Как показывает приведенный выше сравнительный лингвокультурологический анализ ключевых казахских и русских лингвокультурем даже у народов-соседей, имеющих длительные культурно-исторические контакты, наблюдаются различия в идейно-нравственных ценностях культуры, этнокультурных стереотипах. Их изучение позволит преодолеть национальный центризм, а реализуемый таким образом межкультурный диалог будет способствовать сближению культур и языков. Понимание духовной сущности языка – важнейшая составляющая языковой и культурной толерантности личности будущего полиязычного педагога.

Литература

1 Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – Часть I. – М., 1960. – С. 85-105.

2 Воробьев В.В. Лингвокультурология. – М.: РУДН, 2008.

References

1 Gumboldt V. O razlichiyi stroeniya chelovecheskih yazykov i yego vliyaniyi na duhovnoye razvitiye chelovechestva // Zvegintcev V.A. Istoriya yazykoznaniya XIX-XX vekov v ocherkah i izvlecheniyah. – Chast I. – M., 1960. – S. 85-105.

2 Vorobyev V.V. Lingvokulturologiya. – M.: RUDN, 2008.

IRSTI 14.35.09

Ikhsangalieva G.K.[1], Nurzhanova Zh.S.[2], Раимбекова А.А.[3],

[1]doctor of philological sciences, professor, [2]candidate of philological sciences, associate professor,
[3]candidate of philological sciences, senior lecturer
of al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: g.k.ikhsan@mail.ru; nur.zhanna@list.ru; raimbekova@yandex.kz

AUDIO-VISUAL METHOD AS A MEANS OF FORMING AUDITIVE SKILLS IN RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Expansion of business and cultural relations with foreign countries determines new requirements for language education. One of the conditions for successful and complete communication is the skill of listening. The development of this skill, starting on the initial stage of language learning, promotes the formation of communicative competence. The present study focuses on one of the most urgent problems of modern methodology of foreign language teaching in higher education – teaching students foreign language communication based on listening. The basis for the future full communication in a foreign language is a process of successful formation of skills of perception, recognition and understanding of speech in language study. The material for listening serves as a model of real language environment that allows students to engage in speech activity. Audiovisual materials provide a visual representation of a situation and allow seeing the articulation of spoken sounds, which facilitates the processes of perception and understanding of foreign speech.

Key words: audiovisual method, listening, visualization, movement, design.

Ихсангалиева Г.К., Нуржанова Ж.С., Раимбекова А.А.

Аудиовизуалды әдіс орыс тілін шет тілі ретінде оқытудағы аудитивті дағдыны қалыптастыру құралы ретінде

Шет мемлекеттермен іскерлік және мәдени байланыстарды кеңейту тілдік білім беруге қойылатын жаңа талаптарға себепші болады. Тілдесудің құнды әрі табысты шарттарының бірі тыңдалым икемділігі болып табылады. Тіл үйретудің бастауыш деңгейінен бастап аталмыш икемділікті дамыту коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыруға септігін тигізеді. Аталмыш зерттеу жұмысы жоғары оқу орнында шет тілін үйретудің қазіргі әдістемесі болып табылатын өзекті мәселелердің бірі – студенттерді тыңдалым әрекеті негізінде басқа тілде тілдесуге үйретуге арналған. Шет тілінде толыққанды қарым-қатынасқа түсу негізінде өзі үйреніп жатқан тілінде сөйлеуді білу, қабылдау, түсіну дағдыларын ойдағыдай қалыптастыру үдерісі жатыр. Тыңдалымға таңдап алынған материалдар шынайы тілдік орта моделі ретінде қызмет атқарады. Бұл дегеніміз студенттерді сөйлеу әрекетіне қатыстыруға мүмкіндік береді. Аудиовизуалды материалдар жағдай туралы визуалды ұғымды қамтамасыз етеді, сонымен қатар айтатын дыбыстардың артикуляциясын көруге мүмкіндік береді. Бұл өзге тілдегі сөзді түсіну және қабылдау үдерісін жеңілдетеді.

Түйін сөздер: аудиовизуалды әдіс, тыңдалым, визуализация, механизм, жобалау.

Ихсангалиева Г.К., Нуржанова Ж.С., Раимбекова А.А.

Аудиовизуальный метод как средство формирования аудитивных навыков в рки

Расширение деловых и культурных связей с зарубежными странами обусловливают новые требования, предъявляемые к языковому образованию. Одним из условий успешного и полноценного общения является умение аудирования. Развитие этого умения, начиная с начального этапа обучения языку, способствует формированию коммуникативной компетенции.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Настоящее исследование посвящено одной из самых актуальных проблем современной методики обучения иностранному языку в высшем учебном заведении – обучению студентов иноязычному общению на основе аудирования. В основе будущей полноценной коммуникации на иностранном языке лежит процесс успешного формирования навыков восприятия, узнавания и понимания речи на языке изучения. Материал, предоставляемый для аудирования, служит моделью реальной языковой среды, что позволяет вовлекать студентов в речевую деятельность. Аудиовизуальные материалы обеспечивают визуальное представление о ситуации, позволяет видеть артикуляцию произносимых звуков, что облегчает процессы восприятия и понимания иноязычной речи.

Ключевые слова: аудиовизуальный метод, аудирование, визуализация, механизм, проектирование.

The method concept in language teaching is the notion of the systematic set of teaching practices based on a particular theory of language and language learning – is a powerful one, and the quest for better methods preoccupied teachers and applied linguists throughout the 20th century. Howatt documents the history of changes in language teaching throughout history, up through the Direct Method in the 20th century. One of the most lasting legacies of the Direct Method has been the notion of method itself.

Methodology in language teaching has been characterized in a variety of ways. A more or less classical formulation suggests that methodology links theory and practice. Within methodology a distinction is often made between methods and approaches, in which methods are held to be fixed teaching systems with prescribed techniques and practices, and approaches are language teaching philosophies that can be interpreted and applied in a variety of different ways in the classroom. This distinction is probably best seen as a continuum ranging from highly prescribed methods to loosely described approaches.

The audiovisual method is a method of language teaching, which relies on the predominant using of the auditory channel of perception and allows re-listening and speaking strictly selected structures that lead to their automation. This method allows achieving several learning objectives:

1. To help students mastering the sound system of the language in the limited lexical material. It is believed that the student has mastered the sound system of the language, if it understands the foreign language speaking and able to articulate sounds, so that they can understand.

2. To help students mastering the structural means of the language and to bring enjoyment to the degree of automation. It is believed that this level in foreign language proficiency can be achieved by most adult learners with appropriate learning materials in about 3 months. For a short time adult learner will not learn to speak fluently on any topic, but what he learns, will be a good and proper basis for further work on the language. Thus, the initial training phase used to learn the minimum vocabulary and grammatical patterns necessary for comprehension of foreign speech and speaking within the chosen theme. This allows laying the solid foundation for further work on the language.

3. An important area of language tuition in audio-lingual method is also familiar with the culture of the people whose language is being studied. We need to educate in students the desire to identify himself with the people for whom this language is native, and friendly understanding of the people speaking the language being studied, and not to encourage a consumer attitude or indifferent or negative attitude toward people.

The principle of «first speaking – and then writing» in practice receives the following rationale: «Speaking is the language. The letter is only a secondary language mapping». Written speech is not represented by the pronunciation, intonation, rhythm and stress, so the language is most fully realized in speech. As an addition, reading and the letter are mental pronunciation of the written characters. If the student has not mastered the basics of the language as a set of skills of oral perception, the reading process will be a process of substituting equivalent words in their native language.

It is known that a low vocabulary for speaking should be 2000 words, reading – 7000, and for listening and writing from 3000 to 4000 words. In the solution sequence the introduction of grammatical patterns used step-by-step system – from simple to complex. Thus, the rest of the principles of the development of grammatical constructions:

- The unit of study is a proposal and not a single word. Elements of language smaller than a sentence will not be introduced in isolation, but in the proposal;

- Each new feature or model will join previously learned. So, students first are introduced to the object in the Russian language, and then with the characteristic of the object, and then introduce additional verb constructions:

1. A book – what?
2. An interesting book – what book?
3. To read an interesting book – what to do? etc.

In the sequencing of the introduction of the models and time for their testing takes into account the similarity or difference models for the relevant phenomena in the native language of students. The greatest difficulties present a model in which finds expression in the distinction system of the native language of the system studied.

The models are assimilated in the process of training exercises. Most of the time (about 85%) must be allotted to training in the use of language, and a minority (15%) – explanation and comment.

Also, when using this audio lingual method was developed a system of exercises: 1) speech perception by ear; 2) storing by imitation; 3) substitution; 4) transformation; 5) answering to questions; 6) filling the gaps; 7) extension of the offer; 8) construction of dialogues, monologues, etc.

At the moment widely used in the practice of foreign language teaching application of new technologies and computer tools for testing audio and visual skills: interactive whiteboard, electronic dictionaries, e-learning, cross-cultural and educational materials of the Internet, these methodological, psychological and linguistic literature.

But computer capabilities are not limited only to electronic dictionaries and software allowing relatively easy vocabulary. The multimedia capabilities of the computer in the teaching trials can significantly facilitate the perception of non-native language, as it gives new opportunities for the use of visual memory of students. The material use of these funds by the following types of tasks:

1. Students listen to the audio dialogue (text) and try to understand its content out of context.
2. The teacher says the content streamed using as a means of semantization of multimedia slides and computer capabilities to generate text by sequential introduction of the characters.
3. Dialogue is reproduced again with intervals and repeated until, while the pupils it will not be remembered.
4. There is organized lexical work to reinforce vocabulary of the lesson and check understanding to monitor understanding, re-using slides and multimedia, reproducing the sound.
5. The exercises on grammatical models and is a generalization. In compiling exercises for the models used already familiar to students previously studied grammar with consistent introduction of new grammatical structures.
6. Worked in the classroom material is secured in the hours of self-study using computer-based tools. Subsequently, the students can create own dialogues and record them in the computer to create their own multimedia slides with voice accompaniment.

After oral absorption of the material is organized work on formation of skills of reading and writing. When using the data in audiovisual media it is a special attention to the following points:

- Screening and description of sound articulation, while attention is drawn to the common and different characteristics of native and foreign languages.
- The imitation of sound with the aim of developing the ability to recognize and distinguish sound characteristics, and to reproduce them in accordance with the rules of the language.
- Development of sounds in the syllable.
- Working sound design of words, phrases, sentences.
- Imitation of sounds in speech flow for practicing word stress, intonation, rhythm, phrase.
- Speech practice in large units of speech flow.

Practical work on pronunciation is fulfilled stepped on materials of texts, dialogues and so on. Such knowledge is more complete and accurate – absolutely necessary; they should be the Foundation of learning. However, theoretical knowledge is needed only in order to improve the generation of the appropriate pronunciation skills. Decisive same setting pronunciation is speech practice. Separate exercises, the description of the articulation of sounds, work on similar sounds – all of this ultimately can lead to positive results, but in order that the student has mastered the automated, free speech, needs training in speech activity.

Thus, when using the method of audiovisual language acquisition special emphasis on communication and developing skills of listening and speaking. Meanwhile, most speak the language as the researchers note; use the language «primarily for receiving written messages, i.e. to read».

Teaching Russian as a foreign language involves the formation of a number of competences: orthographic, phonetic, and communicative. Phonetic competence, namely knowledge of the theoretical and practical aspects of phonetics in studying language is the basic part of speaking, listening, understanding verbal and written language. This explains the systematic study of foreign language, which begins with an introductory as the phonetic course and is accompanied by work on the phonetics during almost the whole course of language teaching.

Students, who are already engaged in systemic study of Russian language and have specific knowl-

edge in grammar, are suggesting support or corrective courses of phonetics that will help to correct and further avoid some phonetic mistakes in pronunciation.

Phonetics examines not only language function, but also the material side of the object: the work of the articulator apparatus and the acoustic characteristics of sound phenomena and their perception by native speakers. Phonetics is a branch of linguistics that studies the sounds in connected speech, their compatibility and their positional changes. The range of problems of general phonetics is quite wide. For successful communication and self-confidence student must have phonetic literacy, which is determined by the correct pronunciation of sounds, understanding of the rhythm of Russian speech, proper intonation design statements.

The highest value, in our opinion, is the systematic study of phonetics for listening, as it can give an answer to the question: «Why I don't understand, although I actually know enough words in that language?» Having received the answer to this question, the student gets the answer to the question «How do you need to start to understand sounding speech?» is listening real articulation and real pace a large amount of authentic texts, and then speak, comparing your pronunciation with sounding material. Thus, we can say that the phonetic competence serves as a tool to achieve communication.

At the present Russian language study involves representatives of the language systems radically different from the Russian language (Japanese, Chinese, and Koreans). Precisely linguistic skills in the field of phonetics serve as a basis for further study of Russian language. Question of specialized study of phonetics and phonetic rising of the students` level knowledge raises a new question: what is the ratio of the communicative principles and linguistic literacy in the field of Russian language and national peculiarities and phonetic system of the native language of foreign students during studying phonetics?

Starting to learn a foreign language, the learner faces a number of challenges that greatly complicate the process of mastering a foreign language. This is primarily due to the transition to a phonetic system of another language, especially when detected, caused by the influence of the phonetic system of the native language.

So when learning another language to eliminate the influence of the phonetic system of the native language is necessary a conscious comparison of articulations and speech sounds of both systems as modern researches have demonstrated.

Linguistic phonetic literacy in the field covers four areas: audio pronunciation and change the positions of sounds; design of inflections and cases of their application; the emphasis in the words and moves it to the appropriate application of the word; syntagmatic division of the phrases into separate members.

Between russian phonemes *о, е, я – о* is considered the most volatile of the phoneme. In unstressed position phoneme *о* is reduced, but when the letter «о» is in the unstressed position, and follows a hard consonant, it is pronounced as a short dim reduced sound, hardly recognizable as, for example, *г[ъ]лова*. Based on the experience with foreigners, we can say that the qualitative and quantitative changes of the sound associated with the phonemes о, е, я generate the greatest number of difficulties in the speech and in the perception of Russian sounding speech.

The most interesting, in your opinion, is the acoustic and perceptual phonetics. Acoustic Phonetics studies speech sounds as physical phenomena, describes such their characteristics as height (which depends on the frequency of oscillation), strength (the amplitude), volume, timbre and duration of the sound, as well as perceptual – studying the features of the analysis and perception of speech, hearing organ sounds. This is due to the fact that teaching in a multinational audience, where at one time there are representatives of diametrically opposed on the language system, the teacher is forced to split phonetic course, to maximize take into account the characteristics of this audience. There is no doubt that the level of perception of sounds, such as the Chinese or Vietnamese is different from the English-speaking peoples. There are different perceptions of intonation, tone is also different.

Comparative phonetics has a number of difficulties, since it is usually in the audience sitting multinational audience, in textbooks as this moment may not be taken into account fully. The solution of this issue remains a teacher, which should be taken into account in the selection of tasks typological features of students' native language and typical mistakes in pronunciation and intonation. For example, in Chinese and English-speaking audience it works syllabic principle of the material on the pronunciation of sounds, articulation of clear allocation of oppositions in hardness / softness *л* and development of not only increasing, but also the mandatory reduction in tone interrogative intonation structures.

On the issue of studying phonetics it occupies an important place lexicon of language, which has its own system based on the objective meaning of

words. The words are inextricably linked with the concepts that are always expressed in words. So close to each other in the sound structure of a word, with very different meanings, belong to different series of words («doctor-speaker,» «vector-lecturer»). Conversely, quite different in sound composition words having the same value, constitute one and the same group of words – the synonyms.

The most important objective for the human is the meaning of the words. Therefore, the words of similar meaning, but differ sharply on sound composition, cause a similar reaction. On the contrary, the words similar in sound composition, but sharply different meanings, usually cause different reactions. This happens not only when an arbitrary, but also when an involuntary reaction on the same floor.

All this indicates that certain language words form a system which can be the basis for a sound structure of words and their objective value. The second system is stronger than the first, since synonyms continue to cause reflex after differentiation of similar sounding words. This is the main language and the real system. It determines the role due to the clarity of differentiation of similar sounding words. They are easily differentiated from each other, precisely because of their objective meaning is different. At the same time, similar sound complex not related to differences in the objective value, do not provide differentiation. One of the important tasks of phonetician is diagnosis of phonological and phonetic errors, their analysis and to find possible solutions. Thus, the question arises about the system, which should be correct phonetic errors at the basic level of Russian language teaching. This requires a conscious reproduction of sounds, relying on tangible points of articulation.

Great difficulties are in the rhythmic system of Russian words. Stress is one of the most important and unique phonetic characteristics of Russian speech. For the formation of the ability to properly transfer the rhythmic structure of a word, phrase, syntagm requires knowledge of the theoretical basis. Basics of ownership rhythm lay at the elementary level, but the work must go on, and on the base. This phonological knowledge enable correct determination of the place of the stressed syllable, pronouncing it with greater intensity, duration and more precise quality characteristics when compared with unstressed syllables.

In conclusion, it should be noted the importance of learning the phonetics associated with the training standards of sounds pronunciation in words, sounds, combinations in different parts of the word, with the rules of stress in words. As a result of this principle, the practical orientation in the study of phonetics students formed pronouncing skills. Basic concepts for learning phonetic spelling: vowels – stressed and unstressed, voiced and unvoiced consonants, hard and soft, sibilant consonants, deafened and voicing consonants, must be learned by pupils at the primary level of education. Phonetics language, its rules as a necessary part of mastering communication, must be studied and practiced by students all the time, starting with the first practical lessons of foreign language.

Reference

1 Shkrabo O. N. Audiovizualnuy metod v obuchenii inostrannomu yazuku v vyshey shkole // Molodoy uchonuy. – 2013. – №12. – S. 543-545.

2 Avanesov R.I. Russkoe literaturnoe proiznoshenie. – 6-e izd., pererab. i dop. – M.: Prosveschenie, 1984. – 383 s.

3 Bogomazov G.M. Determinantnyie osnovyi prepodavaniya fonetiki sovremennogo russkogo literaturnogo yazyika v vuze // Fonetika v sisteme yazyika. Vyip. 2. – M.: Vlados, 2001. – 352 s.

4 Bryizgunova E.A. Zvuki i intonatsiya russkoy rechi: Dlya inostrantsev, iuchayusch. rus. yaz./E.A. Bryizgunova.– 3-e izd.– M.: Russkiy yazyik, 1983. – 279 s.

5 Kasatkin L.L. Sovremennyiy russkiy yazyik: Fonetika. – M.: Akademiya, 2006. – 351 s.

6 Trubetskoy N.S. Osnovyi fonologii / Pod red. S. D. Katsnelsona; Vstup. st. L. A. Kasatkina. – Izd. 2-e. – M.: Aspekt-Press, 2000. – 352 s.

IRSTI 14.25.09

Okusheva G.T.[1], Muldagalieva A.A.[2],

[1] Candidate of Philological Sciences docent, [2]Candidate of Philological Sciences docent
of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: okushevag@mail.ru, aizhan-m@inbox.ru

ON THE CONTENT AND LANGUAGE INTEGRATED LEARNING OF A FOREIGN LANGUAGE AND SPECIAL DISCIPLINES IN UNIVERSITY EDUCATION

Introduction of English as one of obligatory languages side by side with Kazakh and Russian into an educational program of schools and universities is a very complex undertaking not only from an educational point of view, but from cultural and social point of view as well. There is certain resistance and misunderstanding on the part of different individuals.

Realization of the project on introduction of English as the medium of instruction for four subjects: biology, chemistry, informatics and physics will not happen in one day and it will not end. There must be a thorough preparatory work which includes various stages like developing textbooks in mainstream subjects, improving English language proficiency of teachers as well as of school children and university students. All that work demands significant financial investments.

Key words: linguistic competence, assessment, multilingual education, content and language integrated learning.

Окушева Г.Т., Мулдагалиева А.А.

Жоғары оқу жүйесінде шетел тілін арнайы пәндермен байланыстыра оқыту

Мектеп және жоғары оқу орындар жүйесінде үштілді білім беру жоба аясында Ағылшын тілі пәнін қазақ тілі мен орыс тілдерімен қатар оқыту оңай дүние емес екені туралы қоғам қайраткерлері өз пікірлерін ортаға салды. Себебі бұл білім беру тұрғысынан да және мәдени әлеуметтік тұрғыларданда күрделі, қиыншылық тудыратын мәселе. Қоғамда түсіністікпен қарамайтын және қарсылық білдіретін тұлғалар басым.

Бұл жоба бойынша биологияны, химияны, информатиканы, физиканы ағылшын тілінде оқыту үшін улкен дайындық жұмыстарды талап етеді. Ең алдымен жобаны іске асыру мақсатында бұл пәндер бойынша ағылшын тілінде оқулықтар дайындалуы тиіс, екінші, осы пәндерді ағылшын тілінде дәріс беретін оқытушыларың – ағылшын тілі біліктілігін көтеру, үшінші, сонымен қатар мектеп оқушыларының және университет студенттерінің де тіл біліктілігін артыру жұмыстары қолға алынылуы қажет. Бұл бағдарламаның іске асыру мәселесі көп факторларға байланысты.

Түйін сөздер: лингвистикалық құзыреттілік, бағалау, көптілді білім беру, шетел тілін арнайы пәндермен байланыстыра оқыту.

Окушева Г.Т., Мулдагалиева А.А.

Об интегрированном обучении иностранному языку и специальным дисциплинам в университетском образовании

Введение английского языка как обязательного в рамках трёхъязычия наряду с казахским и русским языками в систему школьного и университетского образования является сложным предприятием не только с точки зрения образования, но и с точки зрения культурного и социального аспектов. В обществе не все людиотносятся с пониманием к данному вопросу, и даже существует определенноесопротивление со стороны некоторых профессионалов.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Реализация проекта по обучению биологии, химии, информатики, физики на английском языке потребует большой подготовительной работы; это, прежде всего, создание учебников по этим предметам на английском языке, повышение уровня языковой компетенции преподавателей-предметников, а также учеников школ и студентов вузов. Успешнаяреализацияэтойпрограммыз ависитотмногихфакторов.

Ключевые слова: лингвистическая компетенция, оценка, полиязычное образование, предметно-языковое интегрированное обучение.

For the first time the idea to introduce English as the medium instruction was proposed by President of the country N. Nazarbayev in 2004. Later this idea was proclaimed in 2007 in the Message to the people of Kazakhstan «New Kazakhstan in the New World» in which the Head of state proposed to begin a phased implementation of the cultural project «Triunity of Languages»[1].

In his annual address N.A. Nazarbayev constantly stresses the importance of learning English, which will open new opportunities for the younger generation of the Republic of Kazakhstan. The expansion of international integration, the active introduction of new information technologies, the emergence of a multipolar, multicultural and multilingual world have madethe English language proficiency a key factor in enhancing national competitiveness. English proficiency provides access to information in various subject areas, as 80% of all the world's information is stored in English. Thus, all three languages (Kazakh, Russian, English) play an important role in the present and future life of Kazakhstani society.

Starting from the school year 2019, the secondary schools of the country, namely the 9th and 10th form pupils will study sciences (chemistry, biology, physics and informatics) through the medium of English.

A good proficiency in English will open the young people big opportunities in different spheres of their life in the future. English now has become an international language and place a critical role in many areas of international communication. In 1997, Graddol listed 12 domains:

– Working language of international organizations and conferences
– Scientific publications
– International banking, economic affairs, and trade
– Advertising for global brands
– Audio-visual cultural products
– International tourism
– Tertiary education
– International safety
– International law
– Relay language in interpretation and translation
– Technology transfer
– Internet communication[2].

It's the language of diplomacy and the official language of the European Union, the United Nations, NATO and the European Free Trade Association, not to mention many Commonwealth countries. English is also the language of science. With English proficiency the young people will be able to seek new knowledge from scientific books and papers by themselves and benefit their profession,as 95% of articles are written in English and around half of them are from English speaking countries. In this situation English language education has to respond to these different contexts and different uses of English.

Introduction of English as one of obligatory languages side by side with Kazakh and Russian into an educational program of schools and universities is a very complex undertaking not only from an educational point of view, but from cultural and social point of view as well. There is certain resistance and misunderstanding on the part of different individuals.

The idea to begin instruction of the English language at earlier school ages, namely inclusion into study programs of the first form of elementary schools, hasn't been unanimously welcomed by many on the basis that children should be thoroughly taught their native language first. One more reason of discrepancy of opinion is that teachers of English in different regions of the country, especially in rural schools, may or may not have good command of English and lack methodical skills, so that they may be unable to provide effective language instruction to their learners. However at the initiative of the Ministry of education and science the subject «English language» has been included into the elementary school study program as the initial step in realization of the trilingual educational model project, on the assumption that children learn languages easily. Now it is too early to make any conclusions about the outcome, time will show.

It is a common truth that any innovation, even any changeis never accepted unanimously by the community. People have different attitudes and different views toward innovations. Here we consider it to the point to give the definition of what innovation is and what is the difference between innovation and the change. According to Stollerinnovation 'results' from deliberate efforts that are perceived as new, that are intended to bring about improvements [3].

Innovation is a highly complex process. Introduction of any innovation and the outcomes of this process depend upon the contexts, in this case English language education, and the extent to which it is appropriately adapted. An essential aspect of change is creating opportunities for the development of those who are involved in it. Change becomes sustainable when participants fully understand its importance and necessity, and they modify the patterns of their behavior and belief so as to get the best outcome [4].

Realization of the project on introduction of English as the medium of instruction for four subjects biology, chemistry, informatics and physics will not happen in one day and it will not end. There must be a thorough preparatory work which includes various stages like developing textbooks in mainstream subjects, improving English language proficiency of teachers as well as of school children and university students. All that work demands significant financial investments.

The Ministry of education of the Republic of Kazakhstan has developed a program to help improve the English proficiency of science and informatics teachers of universities. The program includes one month courses of English, full immersion into a learning process, after which there is an internet-based instruction.

It should be noted that Kazakh and Russian departments have extensive experience and a long tradition in providing the educational process. Instruction of Kazakh and Russian languages, in our opinion, does not pose many difficulties both for teachers and students, as the teaching process is well equipped with teaching and learning aids, electronic textbooks and, of course, there is highly competent and experienced teaching staff. Moreover these languages are taught and learned in natural language settings.

It is not the case with the English language instruction, where the quality of instruction totally depends on the level of the science teachers'competence in the English language as well as the motivation of students.It is clear that low expertise of science teachers' English competence can be a serious obstacle to providing quality education on their subjects to students. Practice shows that to carry out a full training in the English language level of competence of teachers should not be lower than the Intermediate level according to the Common European Framework. The teacher should possess all communicative (reading, speaking, writing, listening) and language (lexical, grammatical, syntactical) competencies. Besides, science teachers should have good translation skills and good fluency in English.

The integration of language and content in foreign language teaching is very important now, although it has created some challenges for teachers of English because few English language teachers are experts in both academic content and language. Teaching English by studying academic content is difficult. When English is taught through academic content it requires that teachers either develop subject matter expertise in the content area or collaborate with the content area teachers.

Teaching the mainstream subjects through medium of English can have successful outcome when there is a fruitful cooperation between teachers of English and content area teachers.

By taking a decision to conduct a subject in a foreign language, the mainstream teacher shoulders the responsibility for the quality of the knowledge the students obtain on the discipline. And this means that mainstream teachers should have not only a good command of the language, but also knowledge of the elements of the methodology of teaching foreign languages. These skills can be generated through targeted cooperation with qualified specialists in foreign languages.

The teaching of special subjects in English also assumes that students also should have the English competence not lower than Intermediate level. Low language competence of students can also be an obstacle to providing high-quality knowledge. In the process of studying subjects in English, students, along with the acquisition of knowledge on specialty, acquire speech and language skills in English. They widen their every day as well as specific vocabulary, grammatical and syntactical features that are typical for the texts on their specialty, improve communication skills.

Both for teachers and students, it is crucial to steadily improve their English language competence. And the university should offer them the

opportunity to improve their language competence by establishinglanguage learning courses.

It has become a tradition with the teachers of Foreign Language Department to carry out substantial work on the analysis and assessment of linguistic competence of teachers and students of al-FarabiKazakh National University. On the assignment of the Department for Academic Studies teachers of Foreign Languages Department participated in the monitoring of lectures and seminars of science teachers with the purpose to determine the correspondence of their proficiency level to deliver lectures in English.

With the aim to improve the English language competence of the university community the language center «iLC» was created. The activity of «iLC» is many-fold: the organization of language courses for teachers and students, assistance in translation of articles and other materials to the English / Kazakh / Russian languages, development ofsyllabus for the discipline «Professionally-oriented foreign language», preparation and holding conferences, giving consultations and etc.

As we have mentioned above, Ministry of Education and Science has already started the implementation of the project «Triunity of Languages» in the part of improving English competence of subject teachers of Kazakhstani universities. The Ministry financially supported the trips of subject teachers to the central leading universities. Al-Farabi University hosted 400 biology and physics teachers. The teaching program included the following elements:

– One-month intensive interactive course

– Self-instructional study pack (with teacher monitoring)

– One-month internet-based learning

– Final examination

To implement the program the teachers of Foreign Languages Department developed the syllabi, prepared textbooks, teaching aids and materials for independent work. Obviously one month of training is not enough to master a foreign language. However, it was noted that these courses gave subject teachers an opportunity to immerse in the language learning and served as a stimulus for further self-study and improvement of language skills.

These courses have identified a number of issues that need to be addressed in the near future, namely:

– Helping the subject teachers to prepare for international exams.

– Cooperation with the subject teachersin designing textbooks in English on the subject disciplines.

– Organization of language courses for teachers, students and graduate students with the use of such advanced technologies asblended learning, e-learning, the use of the Internet resources.

– Observation of the subject teachers' lectures and seminars with the purpose of monitoring the their language proficiency.

The program provides training in two areas:

– learning practical English that involves strengthening and further development of all 4 speech skills – speaking, listening, reading comprehension and writing;

– training of professionally-oriented English language, including the development of professionally-orientated communicative competence on the basis of application of such teaching methods and technologies, as project work, case study, round tables, conferences, presentation of reports, mini-lessons.

Introducing change into any sphere is always a complicated undertaking and involves changes in beliefs or attitudes. Education in three languages is a complex process. Implementation of this nation-wide project will take time and effort, and we shouldn't expect to see results overnight. The success of it strongly depends on where the teachers are at the beginning of the program, and it depends on the degree of their motivation, responsibility, industry, zeal, energy and etc. Since education is a two-way process students too should have the same qualities.

References

1 Nazarbayev N. «New Kazakhstan in the new world». The Message to the People of Kazakhstan. – Astana, 2007.

2 Graddol, D. The future of English? – London: British Council.www.eduhi.at/dl/02tel-13.pdf. – 2016.

3 Stoller F.L.'Innovation and effective leadership' in M.A. Chrisison and D.E. Murray. Leadership in English language education: theoretical foundations and practical skills for changing times. New York: Routledge, 2011. – P. 37.

4 Woods P.A summary of key lessons from the case studies. – Managing Change in English Language Teaching: Lessons from Experience. Ed. by C. Tribble. – London, 2012. – P. 235-246.

5 Content and Language Integrated Learning (CLIL) at School in Europe. – Eurydice. – http://www.eurydice.org. – 2006.

6 Clegg J. Planning CLIL lessons. (2005). – www.onestopenglish.com/clil/

7 Myron H. Dembo, Helena Seli. Motivation and Learning Strategies for College Success: A Focus on Self-regulated. – Routledge, 2012. – 340 pp.

8 Graddol D. Why global English may mean the end of 'English as a foreign language'. – British Council. –englishagenda. britishcouncil.org/.../books-english-next.pdf. – 2006. – 132 pp.

9 Maurais J. Languages in a globalizing world. – Cambridge University Press, 2003. – 334 pp.

10 Sewel E.H., Jr. Language policy and globalization. www. scholar.lib.vt.edu/ejournals/ICC/2008/ICC2008Sewell.pdf . – P. 74-80.

11 Van Els T. Multilingualism in the European Union. // International Journal of Applied Linguisitics. 2005. – № 15. – 263-281.

ҒТАХР 14.25.09

Рамазанова Ш.А.[1], Иманкулова С.М.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]доценті, ф. ғ. к., [2]доценті, ф. ғ. к.,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: shaigul69@mail. ru; isalta_69@mail. ru

СТУДЕНТТЕРДІҢ ТАБИҒАТ ТУРАЛЫ ТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада табиғат пен адамның арақатынасы және студенттердің ой-танымын тереңдету тұғырнамасын орнықтыру туралы ой-пікірлер қамтылды. Эстетикалық клубтар арқылы табиғатты тану, қорғау, қолдау мәселелері ескерілді. Студенттер санасын әртүрлі кештер мен байқаулар, сауалнамалар арқылы ояту мен ұлттық ұстанымдарды қастерлеудің нақтылы жолдары белгіленді. Табиғат поэзиясы арқылы экологиялық танымды, эстетикалық сауатты ашу амалдары қарастырылды. Студенттердің ой-санасын әлем поэзиясының інжу-маржандары арқылы өзгертудің өрістері көрсетілді.

Түйін сөздер:табиғат пен адам, қазақ поэзиясы, студенттердің ой-танымы, эстетикалық клубтар

Ramazanova Sh.A., Imankulova S.M.

Forming the students 'nature of students

In the article the opinions on strengthening the latform of deepening of students knowledge and the relations between the nature and man are covered. The problems of studying, protection, maintenance of the nature through esthetic clubs are considered. The concrete ways of awakening the consciousness of students through different events and competitions, questionnaires and to appreciate the national principles were defined. The methods of teaching the esthetic literacy, developing the ecological knowledge by means of poetry about the nature were studied. The possibilities of change the consciousness of students by means of masterpieces of world poetry are reviewed.

Key words: nature and man, Kazakh poetry, students' knowledge, aesthetic clubs.

Рамазанова Ш.А., Иманкулова С.М.

Формирование познания природы студентами

В статье охватываются мнения об укреплении платформы углубления познания студентов и отношений между природой и человеком. Были рассмотрены проблемы познания, защиты, поддержания природы через эстетические клубы. Были определены конкретные способы пробуждения сознания студентов путем разных мероприятий и конкурсов, анкеты и ценить национальные принципы. Были рассмотрены способы учения эстетической грамоте, развития экологического познания посредством поэзии о природе. Были показаны как можно изменить сознание студентов с помощью шедевров мировой поэзии.

Ключевые слова: природа и человек, казахская поэзия, познание студентов, эстетические клубы.

Адам табиғатыөмірге келген күннен бастап туған табиғатқа тәуелді, олай болса адам да – табиғат, табиғатта адам баласы – табиғаттың тұрлаулы туындысы іспетті. «Туғанда дүние есігін ашады өлең» деп Абай айтпақшы, табиғат – өлмес өлең, ақ өлең. Ал, енді өлең оқымаған адам табиғатты түсінуінің өзі мүмкін емес, олай болса, табиғатты түсіну, түйсінудің бірден – бір жолы поэзия табиғатын түсіну. Табиғаттың өзі – тұнып тұрған поэзия, туған табиғатты қорғау,

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

қолдаудың бірден-бір жолы көркем шығармадағы, әсіресе поэзиядағы табиғат суреттері арқылы студенттің санасын қалыптастыру. Бұл бағытта әлем әдебиетінің інжу маржандарына ат басын бұрып, суатынан сусындауға ықпал жасау қажет. Әйгілі қалғыған тау, қараңғы түн, балбыраған бұйрат, жіпсіз байланған жапырақ, жабырқау жол кімдікі? Әрине Гетенікі!

Қараңғы түнде тау қалғып,
Ұйқыға кетер балбырап
Даланы жым -жырт дел-сал қып
Түн басады салбырап.

Неміс тауының табиғаты, яғни біздің қазақ даласындағы таулардан оқшауланып, өзгешеленіп, ерекшеленіп тұрған жері жоқ бір табиғат, бір болмыс, бір бояу.

Ал, енді осы өлеңнің байыбына барған адам табиғатқа тас ата ала ма?!

Желсіз түнде жарық ай
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен күрілдеп,

Тағы да табиғат, көктемгі көк өзек шақ, өзен гүрілдеп тасып жатыр, көңілің көтеріледі, қаның қайнайды, тасып жатқан өзенді көріп тамырыңдағы тулаған қан басыңа шапшиды. Себебі, тасып жатқан өзенді көріп тұрып қалай бей-жай қаласың. «Міне табиғат тағлымы осы, табиғатты қолдау үшін де алдымен оны сезінуің, сүйсінуің керек қой.

«Туған жерден ешнәрсе жоқ, сенен ыстық, себебі сенде туып, сенен ұштық» деп Қасым Аманжолов жырлағандай, студенттер арасында «Табиғатым – тал бесігім», «Атамекен аясында», «Қызыл кітап», «Туған жерге туың тік» т. с. с. тақырыптарда кештер, кездесулер, байқаулар өткізу, пікірсайыстар ұйымдастыру, қоршаған ортаны қорғау күндерін өткізуді дәстүрге айналдыру игілікті іс шаралардың бастамасы. Ал, нақтылы нәтижелерге қол жеткізгімізкелсе, әр студенттің қолына «Жасыл желек» сауалнама парағын ұстатып, өз қолымен атқарған іс-шараларын суретке түсіріп, күнін, айын толтырып отыруды міндеттесек, қазіргі кездегі «Жасыл ел», «Жасыл аула» бағдарламаларын да жалқылықтан гөрі жалпылық, нақтылықтан гөрі, шаттылық басымдығы байқалар еді. Әрине, әр адамның табиғатты түлету тұрғысымен ол үшін атқарған іс-әрекеттерін мерзімдік бұқаралық ақпарат құралдары арқылы да насихаттау жағы жетіспей жатады. Сол себепті студенттер арасында «Жасыл желек» атты табиғатты қорғау клубын құрып, клуб мүшелерінің кеңесінде әр адамның өз қолымен отырғызатын ағаштарының, гүлдерінің саны есепке алынып, оны тұрақты түрде күтіп-баптап отыруды бақылауға алу, нақтылы нәтижелерді жариялап отыру да табиғат тынысын кеңейтудің бір көрінісі.

Тіпті студенттер арасында «Ағаштар әлемінде» атты байқау ұйымдастырып, әр студентті әр ағаштың кейпіне келтіріп, сол ағаш турасында айтылған, жазылған өлең-жыр, прозалық шығармалардан үзінділер оқуды дәстүрге айналдырып, жыл сайын «ағаштар әлемінде» атты байқауға дайындалу барысында біреу аққайың, біреу – қарағаш, біреу – емен, біреу – үйеңкі, біреу –шырша, біреу –ақ терек, енді біреулері – көктерек, тобылғы, бүрлен т. с. с болып киініп сол ағаштардың өмірі, қилы қасиеттері, қанша жыл жасайтыны, қай жерді мекендейтіні турасында тың мәліметтер мен деректер келтіріп, сол ағаш турлы толғау, толғамдарға тоқталып, көркем сөз оқу байқауын өткізуге болады. Яғни ақ қайың кейіпіндегі қыз ақ қайың туралы жырлар оқиды, мәселен Мұқағали Мақатаевтың:

Жапырақ жүрек, жас қайың
Жанымды айырбастайын,
Сен адам бола бастасаң,
Мен қайың бола бастайын

немесе Сәкеннің «Тау ішінде» әнін тыңдап, Б. Тәжібаевтың «Ақ бұлақ» әнін орындау, Біржан Салдың әндері, Махамбеттің «Қызғыш құсы», халық әндері «Тобылғы сай» ма, «Әупілдек» пе, бәрі-бәрі тұнып тұрған табиғат, табиғат тылсымы, тылсымға байлау арқылы ғана тәніңіз тазарып, жаныңыз жаңарады, табиғатқа туыса түсесіз, сол сияқты «ағаштар аясында» атты сауалнамада, қай ағаштың ең көп жырланғаны, емдік, шипалық қасиеттері, сол ағаш туралы ең көп жырлаған, жазған, суреттеген қаламгер хақында да тоқтала кету студенттің жан дүниесін жаңғырта түседі. Қазақ ұғымындағы кең дала, қара жол, сары бел сипатының ұлтпен біте қайнасып кеткенін көрсету де құндылық құпиясына беталыстың бір түрі. «Қарағым-ай, қырға шығып жолыңа қарадым-ай», «Сары белден сарғайып таң атады», немесе:

Сусамыр – елдің жайлауы
Өмірдің бар ма байламы?
Болмаса:
Атыңнан айналайын, Қарқаралы,
Сенен бұлт, менен қайғы тарқамады!

Ия, бұл не?! Табиғат пен адам, адам мен табиғат. Табиғатқа айналған адам, адам – табиғатқа айналғанда ғана, адам табиғаты түлейді, түрленеді, табиғатпен тіл табысады.

Ақ бүрлен, қызыл бүрлен, бүрлен, бүрлен,
Бүрленді аралайды тілін білген. . .

деп халық әнінде жырланатындай, табиғаттың тілін білмей тұрып, қорғау хақында қандай сөз болмақ?! «Ғашықтың тілі – тілсіз тіл» деп Абай айтпақшы, табиғаттың тілі де-тілсіз тіл, сол тілсіз тілді «көзбен көріп, ішпен білуден» басталған сезім сонары ғана, табиғат тазалығына ұласады, адам табиғаты тазармай тұрып, төңірегін қалай тазартады?! Сабақ үстінде тақырып табиғатына сәйкестендіріп, «қызыл кітапқа» енген ағаштар, гүлдер туралы толғау, әр студентке жеке-жеке тапсырмалар беріп, әлемдегі табиғат қорғау ұйымдары, олардың мүшелері, атқарған істері жайында деректер жинап, бейнетаспалар арқылы көрсету, әлемдегі ең таза қала, мемелекеттер туралы түсірілімдер дайындау, талқылау, пікірсайыстар ұйымдастыру арқылы ғана жас буынды табиғатпен туыстастыруға болады. Мысалы, «күзгі бал» мерекесі аясында күзгі табиғат көрмесін ұйымдастырып күз табиғатын ең көп белгілегенсуретшілер, олар салған суреттер сиқыры хақында әңгімелесіп, әндер, жырлар байқауын ұйымдастырса құба-құп болар еді. Ең алдымен жастардың бойында жанашырлық сезімін ояту, қалыптастыру қажеттілік. «Әлбетте табиғатты түсіну үшін де өзіңде түсінік болу керек. Ал түсінік атаулының өлшем бірлігі – ар-ұят. » «Табиғат туындыларының ішінде адам ғана ұялып қызара біледі, әрине оның түрлі себептері бар» деп Марк Твен айтпақшы, табиғатта себеп-салдарсыз қимыл қозғалыс жоқ. Міне осы себеп-салдар атауы грамматикада да бар, «жел тұрмаса шөптің басы қозғалмайды» дейді қазақ мақалы. Табиғаттағы себеп-салдар атауларын – -дықтан, -діктен, сол себепті т. с. с. жұрнақтар арқылы жеткізу үшін де оқытушы алдын-ала табиғат құбылыстары хақында сауалнама даярлап, студенттер сол сауалнамаға жауап іздеп көреді. Мәселен: Мұз неге қатады, бу неден пайда болады, тұман неге түседі, шық қалай пайда болады, жер неге айналады, емен неге көп жасайды, қазақ даласын, туған топырағын ақындар неге көп жырлаған т. с. с. сан сауалдарды студенттер -дықтан, -діктен жұрнақтарын қатыстырып тапсырмаларды орындайды, бұл бір жағынан танымдық тапсырмалар болып табылады, әрі студенттің өз бетімен жұмыс жасауына жол ашады, сол сияқты сабақ үстінде немесе алдын-ала табиғат құбылыстары, табиғат жаратылыс жұмбақтары оның әлем әдебиетіндегі, қазақ әдебиетіндегі көріністері хақында мәліметтер жинауға тапсырып атамекен, ата-баба, ата қоныс, ата жұрт туралы түсініктерді толықтыруға мүмкіндік мол. Мәселен, Ілияс Жетісу суреттері атты толық топтама жазса, Сәкен Көкшетау туралы тамаша туындылар қалдырды. Мұқағали Қарасазды, Сәкен Иманасов Алакөлді, С. Мұқанов Есіл жағалауын, Ғ. Мүсірепов Қос Шалқарды, Нүрпейісов Арал аймағын, Ғ. Мұстафин Қарағандыны, М. Әуезов Жидебай мен Қасқабұлақты, Ә. Тәжібаев Сырдың бойын, Махамбет Еділ мен Жайықты жырларына асыл арқау етті. «Осыған орай қазақ даласының тұтас қазақ даласының сүбелі суреттері пайда болды, бір уыс топырақ, бір түйір жусан, бір шөкім бұлт, бір тамшы су, бір күндік өмір жалғанның жалғандығы жайындағы қазақ поэзиясында, халық әндерінде кеңінен орын алған, қазақ баласы туған топырағында мәңгілік тұрақ табуды күні бүгінге дейін көксейді, күні кеше көшіп келе жатқанда бір уыс топырағын, туған жерінің бір уыс топырағын беліне буып, шүбереккетүйіп ала шыққан, яғни жанын шүберекке түйіп ала шыққан деуге де болар еді. Тіпті өлген күннің өзінде туған топырағына жетіп жығылуды көксейді, оның бір айқын айғағы қазақ әдебиетінің классигі Әбдіжамал Нүрпейісовтің өзінің әу бастан шыр етіп дүниеге келген топырағы Арал аймағындағы Беларанда (Арал теңізінің жағасы) күмбезін салғызып қоюы, туған топырақ, бір уыс топырақ қазақ ұғымында киелі, қасиетті екенін осыдан да анық аңғарамыз. Тоқсанның төріне озған қанатты қаламгердің бұл ісін әркім әрқалай жорамалдағанымен салынғанына жетісегіз жыл өткен құтты қоныс – мәңгілік мекен бір уыс топырақ атты ұғымның бәрінен жоғары екенін ескерткендей, ал ата-баба, ата қоныс, ата-тек сықылды бір-бірімен еншілес ұғымдардыңда табиғатын да сол туған жердің бір уыс топырағы жатқаны жасырын емес, олай болса, қазақ рухының, ұлт рухының көтерілген күмбезі – бір уыс топырақ, ал бір уыс топырақтың табиғаты туған жер мен – мұндалап тұрады, «Туған жер өзің дегенде, жүремін іштей еленде» деген жыр жолдары осыған ойысады, әлбетте «туған жердің түтіні», «туған топырақ», «аяулы ата қоныс» тақырыбына көрмелер ұйымдастырып, шығармалар жазғызып, бейнетаспалар байқауын қалыптастырады.

«Құдай табиғатты тамаша сомдаған да, ал адамдарға келгенде асығыстық танытқан» деп

француз жазушысы Жюль Ренар айтса айтқандай, адамдардың асыл мұраты да табиғатқа теңелу болса керек, әлбетте адамдардың табиғатты өзімнің табиғатым, өз үйім, өз босағам, өз көрпетөсегім деп түсінуінен, қалтқысыз қабылдауынан ғана жанашырлық жалғасын табады. Табиғатты қорғаудың бірден-бір және төтенше жолы – «адам аяғының немесе табанының тимеуі» деп американ ақыны Блисс Карман айтқан екен, оны қазақта «адам аяғы баспаған», «адам табаны тимеген», «ит тұмсығы өтпеген», «ит арқасы қиян шет» деп жатады, «өлсе өлер табиғат адам өлмес» деп Абай айтқанымен табиғатты тұншықтырып өлтіріп барып, өзі өлетін адамдарды қайтесіз, қайда қоясыз?! Сондықтан «Абайдың адамдары» бір басқа, қазіргі кездің кісілері бір бөлек екендігін ескеруіміз керек, табиғаттың төрт мезгіліне тұтас, түгел өлмес өлең арнаған ақынның аяқ астынан «өлсе өлер табиғат» деуінде негіз жоқ емес қой. Олай болса, студенттерге табиғатты қорғау керек, қолдау керек деген құрғақ қағидалардан гөрі, табиғатын тазартатын, табиғатын түрлендіретін іс-әрекеттерге жол ашқан жөн. Солардың бірі, бірі емес-ау бірегейі, «мен тұратын үй, мен тұратын подъезд (кіре беріс), мен тұратын жатақхана (қоныс), қабат сияқты нақтылы тапсырмалар топтамасын беріп, суреттерін түсіріп келу, біртебірте күн сайын, ай сайын, апта сайын қанша гүл отырғыздыңыз, қанша ағаш отырғыздыңыз, қанша рет суардыңыз деп қана қоймай, нақтылы нәтижелерін суретке түсіріп әкелу тапсырылады, сонда ғана айналаны нұрландыруға болады. Кезінде ата–бабаларымыз егіп, өсіріп кеткен орман, тоғайлар бұл күнде тұтас бірнеше ондаған шақырымды алып жатыр, олар «алпан тоғайы», «құлжан тоғайы», «қожақ тоғайы» болып сол кісілердің атын сақтап қалған. Сол сияқты қазіргі жастарды сол кісілердің жолын жалғастыруға септігін тигізетін де ұстаз. Ұлт тәрбиесі, ұрпақ тәрбиесі-ұстаздан басталып, ұстазбен аяқталады. «Моральды мадақтау қиын емес, сабақтау қиын» неміс философы Артур Шопенгауэр айтқандай, табиғат туралы ұғымдарды ұялату үшін де жеткізудің жүйелі, жетелі жолдарын қарастыру қажет-ақ, туған топыраққа тағзым ету – тұтастай бір ұлттың ұлылығын ұлықтау екенін ескеріп қана қоймай, еселей түсу еншімізге түскен мүмкіндік. «Мүмкіндікті молайту үшін де өз мүмкіндігінді межелеп, сабақтастығын сақтау үшін де, барлығын өз басынан өткізіп, өз үлгі-өнегеңді көрсету қажеттілік» деп философ, сыншы Григорий Ландау айтқан көрінеді, олай болса, ұлтын ұшпаққа шығаратын ұрпақ тәрбиелеу – ұстаз ұлылығынан туындайды.

Туған топырақ – табиғат тұмары, ал тұмар атаулы адам баласын қорғап, қолдап жүреді, сол сияқты туған жерің де сенің тілеуіңді тілейді, тақымыңды басады, бүтін бір ұлтты ұйыстыруға болады, бір уыс топырақ – туған жердің топырағы – біздің ұлттық ұранымыз!

Әдебиеттер

1 Абай Құнанбаев. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1986. – 437 б.
2 Марк Твен. Рассказы и новеллы. – М.: Художественная литература. 1972. – 213 с.
3 Жюль Ренар. Дневник. – М., 1965. – 232 с.
4 Блисс Карман. Время и исскуства. – М.: Прогресс, 1990. – 310 с.
5 Шопенгауэр А. Собрание сочинений в 6 томах. – Т. 2. – М.: Республика; Дмитрий Сечин, 2015. – 560 с.
6 Ландау Г. А. Эпиграфы. – М.: Пробел, 1997. – 560 с.

References

1 Abay Qunanbaev. Eki tomdıq şığarmalar jïnağı. – Almatı: Jazwşı, 1986. – 437 b.
2 Mark Tven. Rasskazy i novelly. – M. : Hudozhestvennaya literatura. 1972. – 213 s.
3 ZHyul' Renar. Dnevnik. – M., 1965. – 232 s.
4 Bliss Karman. Vremya i isskustva. – M.: Progress, 1990. – 310 s.
5 SHopengauehr A. Sobranie sochinenij v 6 tomah. – T. 2. – M.: Respublika; Dmitrij Sechin, 2015. – 560 s.
6 Landau G. A. EHpigrafy. – M.: Probel, 1997. – 560 s.

ҒТАХР 16.31.51

Таусоғарова А.Қ.[1], Парманова У.И.[2],

әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университетінің
[1]доценті, ф. ғ. к., [2]аға оқытушы, магистрі, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail:aiauzhan@mail.ru; u.parmanova@gmail.com

ШЕТЕЛДІК ТІЛДІК САНАДАҒЫ ЭТНОСТЕРЕОТИПТЕРДІ ЗЕРТТЕУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

Қазіргі жаһандану үдерісіне сәйкес мәдениаралық қарым-қатынастардың қарқын алған заманында түрлі халықтар үшін өз этникалық имиджі маңызды мәселе болып табылады. Этникалық имидждің қалыптасуында масс-медиа ресурстерінде көрініс табатын этникалық ақпараттармен қатар, этностереотиптердің де өзіндік үлесі зор. Ұсынылып отырған мақалада масс-медиа ресурстері қатарында табылатын кинофильмдердің шетелдік тілдік санада қазақ ұлты туралы этностереотиптер мен ассоциация тудыру мүмкіндіктері қарастырылады. Бұл орайда автор зерттеу нысанына этникалық имиджге байланысты теріс пікір қалыптастыру мүмкіндігі тұрғысынан қазақ қоғамында дау тудырған режиссер Е. Тұрсыновтың «Келін» анимациялық фильмі мен С. Қожықовтың «Қыз Жібек» фильмін алып, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дағы шетелдік студент-респонденттерге көрсету арқылы, өз мазмұнында ассоциативті экспериментті де қамтитын сауалнама жүргізеді. Сауалнама нәтижелеріне сандық талдау, сондай-ақ сапалық талдау жасалады. Ассоциативтік эксперимент нәтижесіндеқазақ ұлты, қазақстандық басқа да этностар туралы этностереотиптердің қатары анықталады.

Түйін сөздер: тілдік сана, этностереотиптер, ассоциативті талдау, стереотиптену үрдісі, масс-медиа этностереотиптері.

Tausogarova A. K., Parmanova U. I.

From the experience of studying ethnic stereotypes in a foreign language context

In connection with the process of globalization, cultural and inter-ethnic interactions special meaning is given to «ethnic image». Information from mass media about ethnic groups and ethnic stereotypes widely held by society plays an important role in the formation of an ethnic image. This article examines the question of the perception and reflection of Kazakhs in the linguistic consciousness of foreigners. Associative experiments for proving the veracity of the results and the conclusions of the study are carried out with the help of two films that elicit positive/negative social resonances. They are S. Kozhykov's film «Kyz Zhibek» (positive) and E. Tursynov's film «Kelin» (negative). The respondents were foreign students of Al-Farabi Kazakh National University. The article provides statistical data gathered with the help of qualitative and quantitative analyses. These associative experiments reinforce the basic contours of the ethno-stereotypes of «Kazakhs» and other ethnicities.

Key words: linguistic consciousness, ethnic stereotypes, associative experiments, stereotyping processes, ethnic stereotypes in the media.

Таусоғарова А. Қ., Парманова У. И.

Из опыта исследования этностереотипов в иностранном языковом сознании

В связи с процессом глобализации культурные и межэтнические взаимодействия придают особую значимость этническому имиджу. В становлении этнического имиджа играет большую роль информация в СМИ об этносах и этностереотипах, сложившихся в обществе. В данной статье исследован вопрос восприятия и отражения в языковом сознании иностранцев-казахов из СМИ.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Ассоциативный эксперимент для проверки правильности результатов и выводов исследования проведем проведем с привлечением двух кинофильмов, которые, вызвали положительный/отрицательный общественный резонанс: фильм С. Кожыкова «Қыз Жібек» (положительный) и Е. Турсынова «Келін» (отрицательный). Респондентами выступили иностранные студенты Казахского национального университета им. аль-Фараби. В статье показаны статистические данные, которые были получены с помощью количественного и качественого анализа. Данные ассоциативного эксперимента подтвердили основное содержание этностереотипа «казах» и других этносов.

Ключевые слова:языковое сознание, этностереотипы, ассоциативный эксперимент, процесс стереотипизации, этностереотипы в масс-медиа.

XX ғасырдың 20 жж. бастап зерттеліп келе жатқан, «бір этникалық қауымдастыққа байланысты көпшілік санасында туындайтын бірдей ассоциациялар мен біршама тұрақты стандартты түсініктер» [1, 76] ретінде қарастырылатын этностереотиптердің өзектілігі XXI ғасырда да өз күшін жойған жоқ. Себебі жаһандану дәуірі көптеген ұлттар мен халықтар арасында экономикалық, мәдени, саяси қарым-қатынастардың өркендеуіне жол ашты. Соның әсерінен XXI ғасырдың басында *мультикультурализм*, *мәдениетаралық диалог*, *кроссмәдениет*, *кроссмәдени қарым-қатынастар*, *әлемнің тілдік бейнесі* сияқты ұғымдар қалыптаса бастады. Сонымен қатар бүгінгі таңда еларалық, мемлекетаралық қарым-қатынастардың негізгі бағыттарының бірі болып саналатын білім және ғылым интеграциясы үдерісінде түрлі мәдениет иеленушілердің тілдік санасында түзілген этностереотиптердің зерттелуі аталған байланыстардың коммуникативтік, когнитивтік әлеуетін, әсерін бағамдауға, түрлі мәдениетаралық қарым-қатынастардың оңды болуына, лингвомәдени аумақтың кеңеюіне, этнос менталитетін түсінуге жол ашады.

Этностереотиптер динамикасының үздіксіз зерттеліп тұруы – лингвомәдени қауымдастықтың трансформациясын, оның даму траекториясын бақылауға көмектеседі. Себебі кейбір тұрақталған этностереотиптер белгілі бір саяси, экономикалық жағдайларға байланысты өзгеруі мүмкін, ал кейбірі қоғамдық, саяси, әлеуметтік факторларға қарамастан өз қалпында тұрақталып қалуы да мүмкін. Тілдік бейненің интермәдени танымының кеңеюі – сәтсіз коммуникативтік акттың болмауына, өзге ұлт өкіліне, өзге мәдениет иелері әдебіндегі ерекшеліктерге төзімділік танытуға, құрметпен, түсіністікпен қарауға, реалды әлем мен таптаурындардың аражігін түсінуге қолайлылық туғызады.

Бұл зерттеу этностереотиптердің ішкі түрлерінің бірі немесе бір этностың басқа этнос туралы ой-көзқарасын білдіретін гетеростереотиптерді анықтауға бағытталған. Олардың қазіргі жай-күйі, өзгеру / өзгермеу динамикасы, әсер ететін факторларды анықтау мақсатында сауалнаманың бірінші бөлімінде ерікті ассоциативтік сипаттау әдісіне, екінші бөлімінде бағытталған ассоциативті әдісіне жүгіндік.

Гетеростереотиптік зерттеулер екі мәдениеттің бірі-біріне деген көзқарасын, ойын бақылауға болатындығымен құнды. Сонымен қатар, бір мәдениет өкілінің екінші мәдениетте сәтті коммуникация орната алуын, «өзім» және «өзге» бөлінісін анықтау мақсатында да көмегі зор. Ал автостереотиптік зерттеулер бір ғана мәдени топтың ішінде жасалғандықтан, этникалық сәйкестілікті анықтауға, адамның «өзі» жайлы тілдік бейненің қандай дәрежеде екендігі, оның өзгеруі, «өз» мәдениетіне қатысы, ойын білу өте маңызды.

Сауалнамаға барлығы 22-29 жас шамасындағы 16 шетелдік (американдық) студент қатысты. Олардың 10-ы – ер бала, 6-ы – әйел. Барлығының білімі жоғары және ана тілдері – ағылшын тілі. Респонденттердің дені бірнеше мамандық иелері (тарихшы, саясаттанушы, әскери, лингвист, психолог, метеоролог, географ, русист) және олардың екінші тілі – орыс тілі. Осыған орай, сауалнама орыс тілінде жүргізілді. Бір респондентке шамамен 7-10 минут берілді.

Қазақстандық масс-медиа ықпалында шетелдік тілдік санада түзілген этностереотиптерді зерттеу үшін алынған сауалнама 2 бөлімнен құралған. Бірінші бөлімінде респонденттерге қазақстандық 2 кинофильмнен ұзақтығы бір минуттан аспайтын үзінді көрсетілді (бірінші үзінді қазақ қоғамында теріс, түрлі даулы пікір туғызған Ермек Тұрсыновтың «Келін» фильмі, ал екінші үзінді Сұлтан Қожықовтың «Қыз Жібек» фильмінен алынған). Үзінділердегі бейнелер, этностар / ұлттар және оларға қатысты стереотиптерді айқындайтын нақты әрі объективті ассоциациялар, ұғымдар алу үшін, екі үзінді де дыбыссыз режимде көрсетіліп, фильмдер атауы № 1 («Келін») және № 2 («Қыз Жібек») деп берілді.

Сауалнамада барлығы 12 сұрақ қойылды (бірінші бөлімде – 8, екінші бөлімде – 6). Сауалнама сұрақтарының қатарында нұсқалы, яғни бірнеше жауаптары бар сұрақтар және нұсқасыз, яғни өз жауаптарын жазатын сұрақтар болды.

Сауалнама қатысушыларына бірінші болып «Келін» фильмінен үзінді көрсетілді.

1-сұрақ. «Бұл үзіндіден қандай да бір ұлт / этнос / халық туралы ассоциация пайда болды ма?» деген сұраққа респонденттердің барлығы (100 %) «иә» деп жауап берді. Демек үзіндіде көрсетілген бейнелер респонденттердің ойында белгілі бір ұлт / этнос / халық туралы ассоциация туғызғаны анық.

2-сұрақ. «Егер «иә» деп жауап берсеңіз, үзіндідегі ұлт / этнос / халық туралы қандай ассоциация туды?» деген сұраққа *ханство*, *Казахстан*, *казах* / *казахи* (5), *инуиты*, *Средняя Азия*, *любовь в этой культуре*, *образ жизни в горах*, *одежда из меха*, *казахи или монголы*, *видел традиционную шапку*, *беркут*, *шаманизм*, *кочевники*, *древний век*, *жители Аляски*, *азиатский народ*, *монгольский / монгол*(*ы*) (2), *брак*, *средневековое время*, *Дженгас Хан* (*ред*. Шыңғыс хан), *народы Центральной Азии* (*неизвестно именно какие*), *кочевники*, *монголыможет быть*, *Центральная Азия или индейцы* (*в Америке*), *традиционный*, *культурный*, *близка к природы*, *драматичный*, *китайцы*, *Азия*, *или казахи или монголы*. Екінші сұрақ бойынша 37 жауап алынды. Респонденттердің басым көпшілігі көрсетілген үзіндіндідегі кейіпкерлер қазақ халқы, азия халықтары, моңғолдар, Орталық Азия тұрғындары деп ұғынатынын жауаптардан белгілі болып отыр.

3-сұрақ. Екінші сұрақта берілген ассоциацияларды нақтылау үшін қойылған үшінші сұрақ – «Үзіндіні көріп болған соң, сіз № 1-фильмді қай халықтың өмірі жайлы деп шештіңіз?». Бұл сұрақта респонденттерге 5 нұсқаның (а. Адамзат өмірінің алғашқы кезеңдері; б. Азия халықтары; с. Еуропа халықтары; д. Индеецтер; е. Қазақ халқы; ж. Бұл фильм белгілі бір ұлт/этнос/халық өмірі жайлы емес) бірнешеуін белгілеуге мүмкіндік берілді. Нәтижесінде (10-кесте) 21 жауап алынды. Жауаптар нәтижесінде 38 % респондент көрсетілген бейнефильмдегі бейнелерді «Азия халықтары» деп таныды.

Жауаптардың 43 %-ы фильмнің *қазақ халқы* жайлы, 38 %-ы *Азия халықтары* жайлы, 4,5 %-ы *индеецтер* жайлы, 10%-ы *адамзат өмірінің алғашқы кезеңдері* жайлы түсірілді деген болса, 4,5%-ы *бұл үзіндідегі фильм белгілі бір ұлт / этнос/халық өмірі жайлы емес* деген жауап берді.

1-кесте – № 1-фильм

Нұсқалар	Пайыздық үлесі (%)
а. Адамзат өмірінің алғашқы кезеңдері	10
б. Азия халықтары	38
с. Еуропа халықтары	0
д. Индеецтер	4,5
е. Қазақ халқы	43
ж. Бұл фильм белгілі бір ұлт / этнос / халық өмірі жайлы емес	4,5

4-сұрақ – «Фильмнің белгілі бір халық жайлы түсірілгендігін айқындайтын белгілерді көрсетіңіз» (11-кесте). Бұл сұраққа 31 жауап алынды.

Респонденттердің 45%-ы үзіндідегі кейіпкерлердің киім үлгісіне, 30%-ға жуық жауаптар тұрмыстық заттар/артефактілерге және 26%-ы дәстүрлік белгілерге қарап, фильмнің қандай да бір ұлт/этнос/халыққа қатыстылығын айқындап отыр.

2-кесте – № 1-фильмнің ұлт/этнос/халыққа қатыстылығын айқындайтын белгілер

Нұсқалар	Пайыздық үлесі (%)
а. дәстүр	26
б. Киім үлгілері	45
в. Тұрмыстық заттар/артефактілер	29

Берілген 4 сұрақтан кейін респонденттерге № 2 фильмді көру ұсынылды. Екі фильмге қатысты жауаптарды салыстыру мақсатында, бірінші үзіндіге қойылған сұрақтар қайталанып қойылды. Үзіндіні тамашалаған респонденттер бірінші сұраққа 94 % «иә» деп жауап берсе, қалған 6 %-ы «жоқ» деген жауапты белгіледі. Екінші сұраққа *монгол* / *монголы* / *монгольский* (4), *война* (2), *казах* / *казахи* (7), *азиятскийнарод*, *кочевники*, *солдаты*, *лошадь*, *ханство*, *юрта*, *всадникии боевики*, *Золотая Орда*, *народы Центральной Азии*, *исторический*, *военный*, *традиционный*, *славый*, *Азия*, *Казахстан* (2) деген жауаптар берілді. Барлығы 29 ассоциация алдық.

«Үзіндіні көріп болған соң, сіз № 2-фильмді қай халықтың өмірі жайлы деп шештіңіз?». Бұл сұрақта респонденттер 5 нұсқаның (а. Адамзат

өмірінің алғашқы кезеңдері; б. Азия халықтары; с. Еуропа халықтары; д. Индеецтер; е. Қазақ халқы; ж. Бұл фильм белгілі бір ұлт / этнос / халық өмірі жайлы емес) бірнешеуін белгілеуге мүмкіндік берілді. Жауаптар нәтижесінде (12-кесте) 21 жауап алынды.

3-кесте – № 2-фильм

Нұсқалар	Пайыздық үлесі (%)
а. Адамзат өмірінің алғашқы кезеңдері	14
б. Азия халықтары	38
с. Еуропа халықтары	0
д. Индеецтер	0
е. Қазақ халқы	43
ж. Бұл фильм белгілі бір ұлт / этнос / халық өмірі жайлы емес	5

Байқап қарасақ, № 1 және № 2 фильм үзінділері бойынша берілген жауаптар ұқсас келеді. Мысалы, жауаптардың 43 %-ы фильмнің *қазақ халқы* жайлы, 38 %-ы *Азия халықтары* жайлы, 4,5 %-ы *индеецтер* жайлы, 14%-ы *адамзат өмірінің алғашқы кезеңдері* жайлы түсірілді деген болса, 5%-ға жуығы үзіндідегі фильм *белгілі бір ұлт / этнос / халық өмірі* жайлы емес деген жауап берді.

«Фильмнің белгілі бір халық жайлы түсірілгендігін айқындайтын белгілерді көрсетіңіз». Төртінші сұрақ бойынша 29 жауап алынды (13-кесте).

4-кесте – № 2-фильмнің ұлт / этнос / халыққа қатыстылығын айқындайтын белгілер

Нұсқалар	Пайыздық үлесі (%)
а. дәстүр	24
б. Киім үлгілері	41
в. Тұрмыстық заттар / артефактілер	35

Екінші үзіндіні көрген респонденттер жауабының бірінші фильмге берген жауабынан пайыздық үлесі алшақ емес. Сауалнама қатысушыларының 41%-ы фильмнің белгілі бір ұлт / этнос / халыққа қатыстылығын киім үлгілеріне қарап, 35%-ы тұрмыстық заттар арқылы айқындайтынын және 24%-ы дәстүрі белгі беретінін жазды.

Шетелдік студенттерге жүргізілген сауалнаманың екінші бөлімі отандық бағдарламалардың және ғаламтордың ассоциация тудыра алу әлеуетін анықтауға бағытталған. Бұл мәселені анықтамас бұрын, респонденттің қазақстандық бағдарламаларды көретінін / көрмейтінін анықтау шарт болды. Бұл сауалнамада барлығы 6 сұрақ қойылды. Қойылған ең алғашқы сұраққа – «Қандай қазақстандық бағдарламаларды көресіз?» – сұралған шетел азаматтарының 68 %-ы «көрмеймін / мүлде көрмеймін» деп жауап берсе, қалған 32 %-ы «КТК, Алма ТВ арналарының жаңалықтарын көретінін және «КомедиКлаб» және т.б. бағдарламаларды көретінін жазды. Сондай-ақ жауаптар қатарында «Побег из аула», «Бульвар мечты» (фильмдер) жауаптары да болды. Бірінші сұрақтың сандық көрсеткіштері телебағдарламалардың ассоциация қалыптастыра алу мүмкіндіктерін ғана көрсете алады. Зерттеу тақырыбымыз қазақстандық масс-медианың тілдік санаға ықпал ету, ассоциациативтік әлеуетін тексеру болғандықтан, келесі сұрақтар БАҚ-тағы басқа салаларды қамтуға тырыстық. Ол сұрақтар сауалнамамыздың үшінші, төртінші және бесінші сұрақтарынан көрініс тапқан.

Бірінші сұраққа жауап алынған соң, респонденттер келесі – «*Қазақтар*, *орыстар*, *татарлар*, *ұйғырлар*, *өзбектер*, *қырғыздар*, *түріктер*, *тәжіктер*, *қарақалпақтар*, *белорустар*, *украиндар*, *немістер*, *корейлер*, *шешендер*, *ағылшындар* сияқты ұлттар туралы естігінде / оқығанда ойыңызда қандай ассоциация туады?» деген сұраққа жауап беруге көшті (14-кесте). Жауаптардың барлығы өзгертілмей алынып, түсіндірмесін сілтемеде бердік. Екінші сұрақ бойынша алынған жауаптарды төмендегі кестеде көрсеттік.

Толығырақ түсіндіре кетсек, сауалнама сұрақтарында проф. Э.Д. Сулейменованың ғылыми зерттеуінде көрсетілгендей, 1970 – 1999 жж. арасында Қазақстандағы саны жағынан біршама ірі этностар қатарында қарастырылған 14 ұлт / этнос қамтылды [2, 15]. Сауалнама мәліметтерін санай келе, барлығы 310 ассоциациялық бірлік жиналды. Ассоциациялардың ең көбінен азына дейінгі реті келесідей: ұлт / этностардың реті орыстар (34), немістер (32), қазақтар (32), украиндар (30), ағылшындар (28), өзбектер (23), корейлер (20), шешендер (19), түріктер (19), қырғыздар (19), белорустар (17), татарлар (17), тәжіктер

(12), ұйғырлар (7), қарақалпақтар (0). Қазақтар туралы ассоциациялардың көптігін шетелдік студенттердің Қазақстандағы бір жылдық оқумен түсіндіреміз. Кестеде жалпы ассоциациялар, олардың саны және кездесу жиілігіне қарай үш бағанда топтастырылған.

5-кесте – Ұлттар / этностар жайында ассоциациялар кестесі

Ұлт / этнос	Ассоциациялар	Ассоц. саны	Жиі кездескен ассоциациялар
1	2	3	4
Қазақтар	Юрты / юрта[8], лошади / лошади[4], Астана, Золотой человек, гостеприимные / гостеприимност, бешпармак / бешбармак[6], семья, аул, постсоветский, добрые люди, вкусный плов, кочевники[5], Головкин, азиатские, традициональные, Абай, президент, Тамара, ленивые, степь, чай, Назарбаев, охранники, Золотая Орда, Дженгис хан (Шыңғыс хан), Ханство, советский, конина[2], сильные, древние, старомодные, солнце.	32	Юрты / юрта[8], бешпармак / бешбармак[6], кочевники[5], лошади / лошади[4], конина[2].
Орыстар	Советский союз / СССР[5], медведь[2], Путин[6], Сталин, Коммунизм, царь, империя[2], водка[5], Санкт-Петербург, холодные недобрые люди, борщ, Пушкин, Москва, Петербург, литература[2], самовар, пьяный, застенчивый, лада, язык, баня, война, жёсткий, закрытый, снег[2], строгий, пьющие, холодная погода[2], трудная жизнь.	34	Путин[6], Советский союз / СССР[5], водка[5], медведь[2], империя[2], литература[2], снег[2], холодная погода[2].
Татарлар	Крым[4], Казань[5], лошади, еда, Татарстан, метро, плов, мусульманин / мусульмане[2], Алсу, Ислам[3], плохие гости, округ в РФ, солдат, война, чак-чак, красивые, середина России.	17	Казань[5], Крым[4], Ислам[3], мусульманин / мусульмане[2].
Ұйғырлар	Китай[6], Ислам, лагман[8], красивые глаза, ковры, террористы, вкусная еда.	7	Лагман[8], Китай[6],
Өзбектер	Плов[8], работа[2], крадут работу, Ташкент[2], сельское хозяйство, вкусный сладкий чай, Самарканд, архитектура, президентская дочь, скрытые, гостеприимчивые (гостеприимные), цветы, расизм в СНГ, борода, сухие (сушенные) фрукты, мигранты, Ислам, бедные[2], рабочие / рабочий[2], подавленные, похожи на казахов, южные, Бухара.	23	Плов[8], работа[2], Ташкент[2], бедные[2], рабочие / рабочий[2].
Қырғыздар	Коньяк, как казахи, шапки, Бишкек[5], горы[5], шелковый путь, плов, веселые, толстые, гостеприимность, расизм в СНГ, Советский союз[2], кочевники, похожие на казахов, их мало, мост между Европой и Ближним Востоком, фрукты, тоже похожи на казахов, дешевая еда.	19	Бишкек[5], горы[5], Советский союз[2],
Түріктер	Османская империя[2], кофе[2], империя[3], война[2], Стамбул / Истанбул[3], ракета, вкусная еда, парикмахерская, море, враг России, язык, донер, Константинополь,чай, мощные, курорты.	19	Стамбул / Истанбул[3], империя[3], Османская империя[2], кофе[2], война[2].
Тәжіктер	Душанбе, чайхана, российская база, персидский народ, тоталитарное государство, талибан, аул, маленькая страна, дешевый труд заграницей.	12	-
Қарақалпақтар	-	-	-
Белорустар	Диктатор[2], репрессия, Лукашенко, трактиры, Россия[4], мой друг работает там, почти русские, молоко, СССР / Советский союз[2], Минск, закрытая страна, славянский, похожи на русских, государство странное, почти русские, язык умирает, инфляция.	17	Россия[4], Диктатор[2], СССР / Советский союз[2].
Украиндар	Майдан, коррупция, Киев[4], матрешка, конфликт с Россией, язык, косаки (казаки), изба, западный, война[3], независимость, мои преподавательницы в университете, голубой и желтый флаг, красивый язык, восстание[2], красивый, революция[2], худые, Крым[2], борщ, Одесса, катастрофа (ядерная), славянский, похожи на русских, центр древней «Руси», сильные, храбрые, демократия, политика, в / на Украине.	30	Война[3], Киев[4], восстание[2], Крым[2], революция[2].

5-кестенің жалғасы

Ұлт / этнос	Ассоциациялар	Ассоц. саны	Жиі кездескен ассоциациялар
1	2	3	4
Немістер	Эффективность, пиво[3], костюмы, производство, логичные, родственники, аккуратные, Вторая мировая война[3], Берлин, донер, мигранты[2], зеленый, чистый, порядочные, пои предки, хорошие, образованный, чистый, организованный, Германия, семья, порядок, BMW, империя, трудолюбивые, начали войну в XX-ом веке, Гитлер, любят порядок, красивый язык, литература, колбаса, фашисты.	32	Пиво[3], Вторая мировая война[3], мигранты[2].
Кәрістер	Собака, война[2], компьютерные игры, Азия, мультфильмы, кухня, ким чи[2], поп-музыка[3], технология, коммунизм, проститутки, Южная Азия, еда, Южная и Северная.	20	Поп-музыка[3], война[2], ким чи[2].
Шешендер	Война[5], танец / танцы[2], необразованные, военные, Ислам[2], расизм в СНГ, экстремисты террористы[2], горы[2], Грозный, спецслужбы, ссылки, борода, терроризм, Кадыров[2], коррупция, кошки, непонятные, южные, природа.	19	Война[5], танец / танцы[2], Ислам[2], экстремисты / террористы[2], горы[2], Кадыров[2].
Ағылшындар	Чай[7], империя[5], холодная погода, король, промышленность, порядок, воспитание, родственники, невкусная еда, дождь, акцент[4], чай с молоком, слишком вежливо, братья, плохие зубы, вежливый, Великобритания, сдержанные, длинная история, завоевали весь мир, европейский, друзья, демократия, пиво, чай и печенье, Королева, Лондон, кобель.	28	Чай[7], империя[5], акцент[4].

Қазақтар тобында жиі кездескен ассоциациялар *киіз үй*, *бешбармақ* (*қазақша ет*), *көшпенділер*, *жылқы*, *жылқы еті* болса, орыстарға қатысты жиналған 34 ассоциацияның ішінде ең жиі кездескендері – *Путин*, *Кеңес үкіметі* (*КСРО*), *арақ*, *аю*, *империя*, *әдебиет*, *қар*, *суық ауа-райы*.

А.З. Журтованың «Этнические гетеростереотипы в американской языковой картине мира» атты диссертациясында американдықтардың орыстарға жасаған ерікті ассоциативтік тәжірибенің ядролық аймағында біздің тәжирибемізде кездескен *қар*, *аю*, *суық* табиғи-климаттық реакциялары (74,4%), *Мәскеу*, *Путин* (94,8%), *арақ*, *әдебиет* сынды ассоциациялар орын алған [3, 29].

Н.В. Сорокинаның «Образ германии / россии и немцев / русских в гетеростереотипных представлениях российских и немецких студентов» атты 2011 жылғы зерттеуінде де *орыстар* / *Ресей* туралы неміс студенттерінің түсінігінде қалыптасқан ассоциациялардың, атап айтқанда *холод*, *холодно*, *Москва*, *водка*, *большая*, *Путин*, *Кремль* ассоциациаларының сәйкестігі бекер емес [4, 30].

Бұл дәлелдемелер өз кезегінде гетеростеотиптік тәжирибелердің қалыпты немесе өзгеру жиілігі төмен екендігін аңғартады. Дәлірек айтқанда, гетеростеотиптік ассоциациялардың тұрақтылығын және қазақстандық масс-медиа ықпалында шетелдік санада түзілген ассоциаицялардың өзге елдердегі гетеростеотиптік зерттеу тәжірибелері нәтижелерімен сәйкестілігін танытады.

Ассоциациялық жиілігі жоғары неміс халқы туралы ең жиі кездескен ассоциациялар тізімі *сыра* (19%), *Екінші дүниежүзілік соғыс* (19%), *мигранттар* (13%) сөздерімен басталады. Жалпы еуропа халықтары жайында, соның ішінде немістер туралы жүргізілген сауалнамалар көп. Мәселен, белорус студенттері мен оқытушыларына орыстар, украиндар, поляктар, немістер, литвалықтар, қытайлықтар туралы гетеростереотиптерді анықтау үшін өткізілген сауалнама нәтижесі бойынша немістер *агрессивті* және *қатал* адамдар ретінде суреттеген [5, 23].

Жалпы сауалнама қорытындысы бойынша белорустарда қытайлар, литвалықтар мен немістерге қарағанда украиндар, орыстар, поляктар туралы жағымды бағалау, позитивті бағдар жоғары. Мақала авторының пайымдауынша еларалық, мемлекетаралық бейбіт қарым-қатынастың болуы жағымды ассоциациялардың көп болуына әсер етеді. Ал немістер жайлы кері, жағымсыз ассоциациялардың болуы екі ел арасындағы жағымсыз тарихи оқиғалардың орын алғанығымен түсіндіріледі. Біздің жағдайымызда американдықтар мен немістер арасында «қарым-

қатынас гипотезасының» оң әсерлі болғандығын көреміз, себебі американдық студенттер немістер туралы *эффективті*, *костюм*, *өндіріс*, *туысқандар*, *ұқыпты*, *Берлин*, *таза*, *тәртіпті*, *менің ата-бабам*, *жақсы*, *білімді*, *ұйымдасқан*, *Германия*, *отбасы*, *тәртіп*, *BMW*, *империя*, *еңбекқор*, *тәртіптіжақсы көреді*, *шұжық* сияқты жағымды ассоциациялар жазды.

Ассоциациалық бірліктерінің көптігі бойынша үшінші орында украин халқы тұр. Барлығы 30 ассоциативтік бірлік жиналды. Бұл топта жиі кездескен реакциялар *соғыс*, *Киев*, *көтеріліс*, *Крым*, *революция*. Реакциялар тізбегі украин халқы туралы «ескі» стереотиптерді (*Чернобыль*, *сало, Ресей*) «жаңа» стереотиптерге алмастырды. Жиналған ассоциациялардың ішінде *казактар*, *борщ*, *демократия*, *политика*, *храбрые*, *сильные*, «*в* / *наУкраине*» реакциялары да кездесті. Американдық студенттердің жауаптарына Украинада 2004, 2014 жылдары болған халық көтерілістерінің әсері жоқ деп айта алмаймыз.

Ағылшындар туралы барлығы 28 ассоциация жиналды. Респонденттердің 25 %-ы *ағылшындар* сөзін естігенде *шай* сөзі есіне түсетінін айтты. Сонымен қатар американдықтар *ағылшындар* сөзімен *империя*, *акцент* сөзін байланыстыратынын жазды. Мұндай тәжірибелер жайында Е.П. Белинская «Этническая социализация подростка» атты еңбегінде: «ағылшындар өздерін *салмақты* және *өзгелердің құқығына құрметпен қарайтынын* жазса, ал американдықтар ағылшындықтарды *суық* және *өздерін басқалардан интеллектуалды биік санайтындар*» деп түйген [6].

Өзбек халқы туралы ассоциацияның ядросын *палау*, ал перефериясын *жұмыс*, *Ташкент*, *қонақжай*, *кедей*, *жұмысшы* сөздері құрады. Ассоциация аумағы 20 бірлік сөзді қамтыған корей халқы *поп-музыкамен* есте қалса, перефериясында *соғыс*, *ким чи* сөздері тұр. Респонденттердің пайымдауынша Шешен халқын еске түсіретін *соғыс* сөзі – орыс, татар, түрік, неміс, укараин, корей халықтарынның ассоциациялық аймағында кездеседі.

Түріктер туралы 19 ассоциация жиналды. Респонденттердің 30%-ы Түркия астанасы *Стамбұл*, *империя* сөздерін белгілесе, қырғыз халқын Қырғызстанның астанасы *Бішкек* қаласымен байланыстырады. Сонымен қатар, қырғыздар дегенде *тау*, *Кеңес үкіметі* деген сөздердің ойға келетіні туралы да анықталды. Осы типтес жауаптар *татарлар тобында* да кездесті. Дәлірек айтқанда, респонденттердің 32%-ы *Қазан* қаласын жазды. Сондай-ақ жауаптар ішінде жиілігі бойынша *Қырым*, *Ислам*, *мұсылман*(*дар*) деген жауаптар болды.

Жоғарыда атап өткеніміздей, түріктер туралы астаналары *Стамбұл*, қырғыздар туралы астаналары *Бішкек* қалалалары жазылған болатын, ал белорустар дегенде ең көп кездескен жауап *Россия* (25%) сөзі болды. Мұндай жауаптың болуын әзірге екі халықтың славяндар этнониміне жататындығымен түсіндіре аламыз. Келесі ең жиі кездескен жауап *диктатор* сөзі болды. Сонымен қатар, аталған халыққа тиесілі ассоциациялық аумақта *репрессия*, *Лукашенко*, *сүт*, *орыстар сияқты*, *тілі өліп бара жатыр*, *инфляция* сөздері де кездесті. Ұйғырлар тобындағы ассоциациялардың ішінде ең жиі кездескендері *лағман* (50%) және *Қытай* (38%) сөздері болды.

Тәжіктер мен *қарақалпақтар* топтарында «білмеймін» деген жауаптар болды. Тәжіктер туралы респонденттердің 75%-ы білетін болса, 25%-ы *білмеймін* / *жауапжоқ* / *ештеңе* / *оларкімдер* деген жауап жазды. Ал қарақалпақтар туралы 100 % жауап берілген жоқ. Аталған екі топтан басқа сауалнаманың барысында жауап берілмеген бірнеше топтар: ұйғырлар (13%), татарлар (6,5%), түріктер (6,5%), белорустар (6,5%), шешендер (6,5%), қырғыздар (6,5%) да болды.

Жалпы 310 ассоциациялық бірлікте бірнеше ұлттарда қайталанған ассоцациялар бар. Мысалы,

– *шай* (2%) сөзі қазақтар, өзбектер, немістер, ағылшындар тобында;

– *соғыс* (2%) сөзі орыстар, татарлар, түріктер, украин, корейлер, шешендер тобында;

– *империя* (1,3%) сөзі орыстар, түріктер, немістер және ағылшындар тобында;

– *Кеңес одағы* (1,3%) қазақтар, қырғыздар, белорустар тобында;

– *донер* (0,6%) сөзі түріктер мен немістер тобында;

– *сыра* (0,6%) сөзі немістер мен ағылшындар тобында;

– *тау* / *таулар* (0,6%) қырғыздар мен шешендер тобында кездесті.

Зерттеуімізді қорытындылай келе, американдық студенттер тілдік санасында қазақ және орыс тілді қазақстандық масс-медиа ықпалында түзілген этностереотиптердің 88%-ы ғаламтор арқылы, 70%-ы кинофильмдер арқылы, 70%-ы күнделікті коммуникация арқылы, 56%-ы әдеби шығармалар арқылы, 38%-ы БАҚ арқылы қалыптасады деген шешімге келдік (1-су-

рет). Ал этностар туралы мақалаларды оқуға респонденттердің 50%-ынан «этностар туралы мақалаларды оқуыма мақала атауы әсер етпейді» деген жауап алдық. 31% жағдайда «егер мақала атауында этнос атауы тұрса» оқитынын, 7%-ы «ұлттар туралы» ешнәрсе оқымайтынын» және 10%-ы «ұлттар туралы мақалаларды достары мен таныстарының кеңесі бойынша» оқитынын айтса, қалған 2%-ы аталған сұраққа жауап бермеді.

1-сурет – Масс-медиадағы этностереотиптердің қалыптасу коэфиценті

Ассоциацияның ғаламтор арқылы қалыптасу әлеуетін тексеру үшін, респонденттерге ғаламтор сайттарынан даулы, яғни қазақи менталитетте негативті ассоциация қалыптастыратын тақырыпатты (заголовок) алдық. Мәселен «*Красивая казашка рассказала как совместить спорт и секс*» тақырыбы. Біріншіден, бұл тақырып 56% респонденттерде ассоциация туғызған, ал 38%-ында ешбір ассоциация туғызбағаны анқтылды. Бұл тақырыпаттан шетелдік тілдік санада туған позитивті ассоциациялар: *веселое время*, *казашки очень доброжелательные*, *красавица*, *спорт*, *секс*, *красивая казашка*, *красота казашек* болса, негативті ассоциациялар: *деградация*, *подчинение мужчинам*, *гендерные роли в Казахстане*, *отсутствие равновесия*, *разрядная*, *политика в спорте*, *отсутствие скромности*, *скандальные журналисты*, *безответственные*, *сексизм*[2], *несправедливость*, *патриархия*[2], *высокомерие к женщинам* деген ассоциациялар жиналды. «Негативті этностереотиптердің қалыптасу ортасы – ғаламтор сайттары және сол ұлтқа сәйкес негативті реалийлер» [7, 246].

Тілдік санасында ешбір ассоциация туындамаған респонденттер мұндай тақырыптардың оқырман қызығушылығын оятуда қолданылатын өзіндік прагматикалық-тілдік тәсіл ретінде бағлайтынын көрсетеді. Осы сұраққа берілген негативті ассоциациялардың дені ассоциация емес бағалу, пайым, пікір болып саналатынын атап өту керек.

Зерттеуімізде көрсетілген екі кинофильм үзіндісінен фильмнің *қазақтар* жайлы екендігін және *Азия халықтары* туралы деген жауаптар басым болды. Респонденттер бұл шешімнің фильмде көрсетілген ұлт / этнос / халықтың *киім үлгілері* және *тұрмыстық заттарына* байланысты болғандығын белгіледі. Сонымен қатар, респонденттер зерттеуде ұсынылған ұлт / этнос / халық жайлы ассоциациалардың қалыптасуына ғаламтор (88%) және кинофильмдердің (70%) ықпалы болғанын дәйектеді. Демек кинофильмдердің, ғаламтордың, әдеби шығармалардың бұқаралық ақпарат құралдарына қарағанда тілік санада ассоциация туғыза алу қабілеті жоғары және тілдік сананың әлемдік бейнесіне ықпал ете алатынын ескеруіміз қажет. Ал қазақтар туралы американдық студенттердің тілдік санасында юрты / юрта[8], бешпармак / бешбармак[6], кочевники[5], лошади / лошади[4], конина[2] деген реакциялардың басым сандық үлес иеленуі қазақтардың қазіргі тұрмыс-тіршілігі, өмір салты мен саясаттағы, экономикадағы т.б. қалпы туралы масс-медиа ақпараттарының аз таралып, насихатталатынын көрсетеді.

Әдебиеттер

1 Таусоғарова А.Қ. Тілдік қақатығыс: заң тоғысы, тәжірибе, шешім. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 214 б.

2 Сулейменова Э.Д., Смагулова Ж.С. Языковая ситуация и языковое планирование в Казахстане. – Алматы: Қазақ универсиететі, 2005. – 344 с.

3 Журтова А.З. Этнические гетеростереотипы в американской языковой картине мира: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук. – Нальчик, 2013. – 29 с.

4 Сорокина Н.В. Русские и немцы в зеркале представлений российских и немецких студентов // Россия и современный мир. – Красноярск: Научно-инновационный центр, 2012. –С. 151-166.

5 Волынец Т.Н. Этностереотипы и их отражение в языковом сознании белорусов // Русский язык: система и функционирование / отв. ред. И. С. Ровдо.– Минск: РИВШ, 2009. – Ч. 1. – С. 17-24.

6 Белинская Е.П., Этническая социализация подростка [http://psyera.ru/4906/etnicheskie-stereotipy-i-process-stereotipizacii]

7 Кашкин В.Б., Смоленцева Е.М. Этностереотипы и табуированные темы в межкультурной коммуникации // Культурные табу и их влияние на результат коммуникации. – Воронеж, 2005. – С. 246-252.

References

1 Tawsoğarova A.Q. Tildik qaqatığıs: zañ toğısı, täjirïbe, şeşim. – Almatı: Qazaq wnïversïteti, 2016. – 214 b.

2 Sulejmenova EH.D., Smagulova ZH.S. YAzykovaya situaciya i yazykovoe planirovanie v Kazahstane. – Almaty: Қazaқ universieteti, 2005. – 344 s.

3 ZHurtova A.Z. EHtnicheskie geterostereotipy v amerikanskoj yazykovoj kartine mira: avtoref. dis. na soisk. uchen. step. kand. filol. nauk. – Nal'chik, 2013. – 29 s.

4 Sorokina N.V. Russkie i nemcy v zerkale predstavlenij rossijskih i nemeckih studentov // Rossiya i sovremennyj mir. – Krasnoyarsk: Nauchno-innovacionnyj centr, 2012. –S. 151-166.

5 Volynec T.N. EHtnostereotipy i ih otrazhenie v yazykovom soznanii belorusov // Russkij yazyk: sistema i funkcionirovanie / otv. red. I. S. Rovdo.– Minsk: RIVSH, 2009. – CH. 1. – S. 17-24.

6 Belinskaya E.P., EHtnicheskaya socializaciya podrostka [http://psyera.ru/4906/etnicheskie-stereotipy-i-process-stereotipizacii]

7 Kashkin V.B., Smolenceva E.M. EHtnostereotipy i tabuirovannye temy v mezhkul'turnoj kommunikacii // Kul'turnye tabu i ih vliyanie na rezul'tat kommunikacii. – Voronezh, 2005. – S. 246-252.

ҒТАХР 16.21.61

Тұрабаева Л.Қ.,

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің
доценті, ф. ғ. к., Шымкент қ., Қазақстан, e-mail: turabaeva-l@mail.ru

ОҚЫТУШЫНЫҢ КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІ МЕН ТІЛ МӘДЕНИЕТІ

Мақалада болашақ мамандардың кәсіби сөйлеу мәдениетін қалыптастыру жолдары, педагогикалық мәдени қатынасты қалыптастырудың алғышарттары мен ерекшеліктері туралы мәселе қарастырылады. Сондай-ақ жалпыадамзаттық мәдени құндылықтар, соның ішінде руханилық, тіл мен ойлау сөз болады.

Педагогтардың қарым-қатынас мәдениеті, сондай-ақ рухани және шығармашылық қызметті қалыптастыру жолдары түсіндіріледі. Тіл мәдениеті негізінде сөйлеу шеберлігі, ойын дұрыс, жүйелі, әсерлі баяндауы айтылған. Оқытушының коммуникативтік бағыттағы тіл қызметіне мән беруі басты назарда болуы тиіс. Әрбір оқытушының өзіндік тіл мәдениетінің қалыптасуы, тіл техникасын дұрыс меңгеруі, тілдік шеберлігі болуы керек. Ауызша сөйлеу тіл мәдениеті және шешендік өнер арқылы дамитыны белгілі. Болашақ мамандардың кәсіби құзыретттілігі сөйлеу мәдениетін дұрыс игеруден басталады. Тілдік қатынас адамның ойлау, пайымдау, сөйлеу, тыңдау, түсінісу, айту, пікірлесу, т.б. әрекеттері арқылы жүзеге асады. Сөзді қабылдау және ұғыну бір-бірімен тығыз байланысты. Тіл мәдениетінің басты талаптарының бірі – сөздердің дұрыс айтылуы мен дұрыс жазылуы. Тіл мәдениетін қалыптастырудың тағы бір жолы – тілдің халықтық қасиетін ауыз әдебиеті үлгілерін, көркем әдебиет арқылы меңгеру. Өз ойын көркем етіп жеткізе білу тіл мәдениетін меңгерудің бірден-бір шарты. Адамның ұлттық мәдениет пен дәстүрлі құндылықтарды құрметтеуі және оны ары қарай дамытуы – мәдениетттің белгісі. Болашақ мамандардың кәсіби шеберлігі оның жан-жақты білімінен байқалады.

Түйін сөздер: кәсіби шеберлік, тіл мәдениеті, қарым-қатынас қызметі, тілдік қатынас, шығармашылық қабілет, өзін-өзі дамыту, жеке тұлға.

Turabaeva L.K.

Professional skills and speech culture of the teacher

This article considers main values such as culture, thinking and communication culture, humanism culture, language culture, pedagogical culture. The author tries to explain the terms and reasons of formation of pedagogical communication culture. Some peculiarities of language culture were defined as well in the article.

In this work we consider the communication culture of teachers, ways of formation of their spiritual and creative activities. The article discusses issues of speech skill based on language culture, the ability to express thoughts properly, systematically, figuratively. It is necessary to pay great attention to the speech communication direction of speech activity of a teacher. Every teacher should have culture of speech, speech technique, speech skill. It is known that the culture of oral speech develops on the basis of oratory. Professional competence of future experts begins with the formation of speech culture. Speech communication is realized through thinking, speaking, listening, understanding, exchanging views and different intentions. Perception and understanding of speech are closely linked. One of the basic requirements of speech culture is correct pronunciation and spelling of words. Another way of formation of speech culture is the absorption of ethnic language through samples of oral national creativity, art literature. One of the conditions of assimilation of language culture is the ability to vividly convey his thoughts. The respect of national culture and national values and their further development is a manifestation of culture. Professional skills of future specialists is determined by the diversity of knowledge.

Key words: professional skills, speech culture, communication service, communication language, creative ability, self-development, individual.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Турабаева Л.К.

Професссиональное мастерство и речевая культура преподавателя

В данной статье рассматриваются причины, условия и особенности формирования педагогической культуры общения, процессы формирования профессиональной культуры речи будущих специалистов, а также основные ценности общечеловеческой культуры, таких как: духовность, язык, мышление.

В данной работе рассматривается культура общения педагогов, пути формирования их духовной и творческой деятельности. Рассматриваются вопросы речевого мастерства на основе языковой культуры, умение выражать мысли правильно, системно, образно. Необходимо уделять большое внимание речевой коммуникативной направленности речевой деятельности преподавателя. Каждый преподаватель должен обладать культурой речи, техникой речи, речевым мастерством. Известно, что культура устной речи развивается на основе ораторского искусства. Профессиональная компетенция будущих специалистов начинается с формирования культуры речи. Речевое общение реализуется посредством размышления, говорения, слушания, понимания, обмена мнениями и другими намерениями. Восприятие и понимание слова тесно связаны между собой. Одно из основных требований речевой культуры – правильное произношение и правописание слов. Другой путь формирования культуры речи – усвоение народности языка через образцы устного народного творчества, художественной литературы. Одно из условий усвоения языковой культуры – умение образно передать свои мысли. Уважение национальной культуры и национальных ценностей и дальнейшее их развитие – проявление культуры. Профессиональное мастерство будущих специалистов определяется через разносторонность их знаний.

Ключевые слова: профессиональные навыки, культура речи, коммуникационная служба, язык общения, творческие способности, саморазвитие, физическое лицо.

Тарихы тереңнен бастау алатын тілдік әдеп негіздері мен ұлттық құндылықтардағы сөйлеу талаптарын жалпы адамзаттық мәдениетпен ұштастыра отырып жас ұрпақтың бойына сіңіру, оларды тіл мәдениетіне баулу арқылы жүзеге асатыны белгілі. Өйткені тіл – адам санасында шындықты бейнелеу мен жинақтау құралы болса, сөйлеу – адамның интеллектуалдық әрекетінің ерекше түрі болып табылады. Бұл жас ұрпақтың тілдік, әлеуметтік, қатысымдық, этикалық дағдыларын дара тұлға мәдениетімен бірлікте дамытудың маңыздылығын көрсетеді.

Тіл мәдениеті жоғары педагогикалық кадрларды дайындауда өте қажет. Тіл мәдениеті болашақ мамандардың педагогикалық мәдениетін дамытуға ықпал етеді, оқу-тәрбие процесінде маңызды рөлге ие. Еліміздің тарихы бай, рухани және материалдық мәдениеті жоғары болуы үшін Х.Досмұхамедовтың: «Мәдениеттің негізі – білім. Білімге тіл арқылы жетеді. Білімді жұрттардың тілі бай болады»,- деген пікірі бүгінгі күннің шындығы десек болады [1, 12].

Педагогтың тіл мәдениетін қалыптастырудағы аса маңызды парадигма – ана тілін ұлттық құндылық ретінде меңгерту парадигмасы. Тіл мәдениетін меңгертуде басты міндеттердің бірі оқушының бойында ұлттық тілді қалыптастыру болып саналады. Мәдениет, ойлау, тіл секілді ең негізгі құндылықтар халықтың рухани дамуының түп қазығы, тірегі ретінде тіл мәдениетінің ішкі мазмұны мен жалпы болмысында өзара тығыз ұштасып жатыр. Сондықтан тіл мәдениеті:

– біріншіден, оқушының өзге адамдармен қатынас деңгейін көтеруге қызмет етеді;

– екіншіден, тіл мәдениеті табиғи түрде адамның ойлау мәдениетін жетілдіруге жол ашады;

– үшіншіден, тіл мәдениетінің қатысымдық сапасын меңгерту оқушының тілін дамытудан, тілін ұстартудан басталып, нәтижесінде тілді түйсінуге, құрметтеуге, талғампаздықпен қолдануға әкеледі.

Педагогикалық мәдениет – бұл жоғары деңгейдегі кәсібилік пен педагогтың ішкі жан-дүниесін сараптай білуі, оқыту әдістемесі мен мәдени шығармашылық қабілеттерін игере білуі. Бұл адамның жинақталған тәжірибесі мен шығармашылығын ұштастыра білу іс-шарасы. Жоғары педагогикалық мәдениетті меңгерген ұстаз, жақсы дамыған педагогикалық ойлау мен пайымдауды, шығармашылық потенциал мен әлемдік мәдени-тарихи тәжірибені орайластыра алады. Сондай-ақ, жоғарыда аталған қабілеттерге қоса тіл мәдениетінің жоғары болуы оқытушының меншігінде. «Педагогикалық қарым-қатынас мәдениеті» ұғымы дамудың жалпы қабылданған деңгейі мен адамның ой-өрісін рухани және шығармашылық қызметін қалыптастыру, сондай-ақ адамгершілік қарым-қатынаспен байланысты икемділік пен қабілеттілікке де байланысты. Сондай-ақ үлкендер мен балалардың қарым-қатынас жасауының тәсілдерін, формаларын, талаптары мен әдістерін игеру, алдыңғы қатарлы педагогикалық

тәжірибені, дүниетанымы, мұғалім мен оқушы қарым-қатынасындағы тарихи аспект мәселелері сынды мәнге ие болады [2, 18].

Кәсіби дайындық мазмұнын адамгершілік тұрғыдан қалыптастыру – педагогтың мәдени потенциалын дамытатын негізгі құрал болып табылады. Дайындықтың адамгершілік мазмұны, ең алдымен, тілге қатысты сұрақтар шеңберін айқындайтын маманның бойында жоғары деңгейлі адамгершілік мәдениетін қалыптастыру болып табылады.

Маманның мәдениеттілігі мінез-құлықтың, іс-әрекеттің интегралды көрсеткіші ретінде өз алдына және барлық құрамдас бөліктерінің бірлігі ретінде жинақталады. Педагогтың іс-тәжірибесінде кәсібилік, адамгершілік және қарым-қатынас мәдениеттерінің үйлесу тенденциясы байқалады. Оқытушының қарым-қатынас мәдениетінің кәсібилігі – бұл оның өзгелермен қарым-қатынас жасаудағы қабылдау қабілеттілігі мен икемділігі, түйсіну, өз ойын, сезімін жеткізе білу білім беру мен тәрбиелеу үрдісіндегі нақтылы міндеттерді педагогикалық тұрғыдан дұрыс шеше білу қабілетінің, икемділігінің әлеуметтік көрсеткіші деп санаймыз.

Тіл мәдениетінің коммуникативті сапасы деген ұғымды дұрыстық, тазалық дәлелдік, үйлесімділік, бейнелік, мәнерлілік, көпшілік тілдің түсініктілігі мен әрекеттілігі деп түсіну қалыптасқан. Тіл мәдениеті ұғымы шеңберінде адресаттың нақтылы жағдайда алдына қойған міндеттеріне сай игі әсер ете алуы сынды қасиеттердің бірлігі түсіндіріледі. Оған тіл байлығы, тазалығы, мәнерлігі, анықтылығы мен түсініктілігі, нақтылығы мен дұрыстығы енеді. Педагогтың коммуникативті бағыттағы тіл қызметіне мән бермеуі оқушылармен қарым-қатынасының бұзылуына, психологиялық кедергінің қалыптасуына, тіптен шиеленісуіне алып келеді [3, 14].

Тіл, сөз, сөйлеу – педагогтың негізгі құралы болып табылады. Сондықтан мұғалімнің тіл мәдениетін қалыптастыру вербальді компонент болып табылады. Тіл мәдениетінің өзіндік қалыптасуында: қарым-қатынас технологиясы, тілдік шеберлік, көпшілік алдында сөйлеу т.б. болып табылады. Оқытушының тіл шеберлігі көптеген компоненттерден құралады. Ең маңыздысы тілдің мәдени және шешендік әрекеті. Оқытушының тілдік шеберлігін құратын фактор тіл мәдениеті, дикция, тіл техникасын білу, вербальды ес, импровизациялы қабілет, рольдік және позициялы сөйлесімнің болуы, қарым-қатынас мәселелерін шешу болып табылады. Ауызша сөйлеу тіл мәдениеті мен шешендік өнермен сипатталады. Әрбір педагог дәрістік жағдайға, оқушының даралық қасиетіне байланысты өзгеріп кетуі мүмкін жағдайларға әсер ету формаларын іздестіруге талпынады. Жүргізілген сараптау оқытушының кәсіби тіл мәдениетін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Жоғарыда сөз болған қасиеттерді маман бойына сіңіруде тіл мәдениеті, адамгершілік мәдениеті, педагогикалық мәдениет және қарым-қатынас мәдениетімен ұштасып жатады [4, 26].

Сөйлеу мәдениетін игеру – болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігі. Бұл жерде тілдік қатынас өзара пікір алысу, түсінісу, сөйлесу деген ұғымдардан гөрі тереңірек тілдік қатынас үстіндегі әдеп нормаларының ауызша және жазбаша формаларын меңгеру, дұрыс қатынас жасауға қол жеткізетін тілдік құралдарды тиімді пайдалана білу мағынасын қамтиды. Осындай құзыреттілікті меңгерту – болашақ мұғалім-мамандардың кәсіби шеберлігінің сипаттамасы деуге болады [5,83].

Кәсіби құзыреттіліктің құрылымын анықтаудың бірнеше жолы бар. Олардың біріншісі оқытушының кәсіби құзыреттілігінің құрылымын педагогикалық ептілік жүйесі арқылы ашумен байланысты қарастыратын болсақ, одан кейінгілері педагогтың түрлі кәсіби саладағы құзыреттілігіне бөліну құрылымы арқылы анықталып отыр. Нақты атап өтсек: өзіндік білім беру және оқытушылық; тәрбие беру қызметі; ғылыми-әдістемелік және мәдени-ағартушылық; коррекциялық-дамытушы қызмет; басқарушылық қызмет.

Педагог қызметінің түріне қарамастан олардың әрқайсысында құзыреттілік екі негізгі компоненттен тұрады:

1. Оқытушының теориялық дайындығын анықтаушы білімдер жүйесі.

2. Оның кәсіби қызметін іс жүзінде атқаруға дайындығының негізгі құраушысы болатын ептілік пен дағдылар жүйесі.

Педагогтың мәртебесін көтеретін басты күш – оның кәсіби құзырлылығы. Кәсіби құзырлылық маманның әлеуметтегі қабылданған стандарттар мен нормаларға сәйкес өзінің кәсіби-педагогикалық қызметін атқаруға дайындығы мен қабілетін анықтайтын кәсіби білімдер мен дағдылар жиынтығы немесе жекелік-кәсіби сипаттама. Білімнің сапасын қамтамасыз ететін пе-

дагогтар болғандықтан, ең алдымен олар сапалы қызмет көрсетуі тиіс.

Кәсіби құзыреттілік – жеке тұлғаның кәсіби іс-әрекетті атқаруға теориялық және практикалық әзірлігі мен қабілеттілігінің бірлігі. Ал педагог маманның кәсіби құзыреттілігіне маманның оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыруда өз мамандығына байланысты барлық теория мен практиканы меңгеруі, жеке тұлғаны қалыптастыруда, яғни олармен жұмыс істеуге бағытталған қабілеттерінің бірлігі. Осыдан кәсіби құзыреттілік ұғымына педагогқа тән болуы тиіс барлық, қасиеттер мен қабілеттер кіретіндігін аңғару қиын емес.

Педагогтардың кәсіби құзыреттілігіне байланысты зерттеушілер О.А. Абдулина, Ю.К. Бабанский, В.В. Краевский, Р.В. Овчарова, И.Ф. Харламовтар болса, мұғалімнің мәдениетіне байланысты зерттеу Б.С.Гершунский, Ш. Таубаева сияқты ғалымдардың есімдерімен тығыз байланысты. Аталған ғалымдардың еңбектеріндегі маманның кәсіби құзыреттілігіне берілген анықтамаларды саралай келе, педагогтың кәсіби құзыреттілігін төмендегідей деп танып отырмыз. Олар: педагогтың бойынан табылатын субъектілік, нысандық, пәндік компоненттер. Егер аталған компоненттердің әрқайсысына жеке-жеке тоқталатын болсақ, онда:

– субъектілік компонентке: мұғалімнің мақсат қоя білушілік, шығармашылық және өзін дамыту барысында өзіндік диагностиканы, өз ісіне талдау жасай отырып, өзіне сыни тұрғыдан қарай ашу шеберлігі жатады;

– нысандық компонентке: кәсіби іс-әрекет жүйесін және мұғалімнің әрекетіндегі қойылған міндеттерді шешудегі стратегиялық іскерлік.

– пәндік компонент: өз білімін жетілдіру мақсатында қажеттіліктерін қанағаттандыру.

Білім мазмұнына айтарлықтай өзгеріс әкеліп отырған ақпараттық құзыреттілік жалпы мәдениеттің құрамдас бөлігіне айналды. «Мәдениеттілік» ұғымын Б.С.Гершунский «тарихи мұраға саналы түрде құрметпен қарай отырып, қазіргі өмірдің кез келген саласында жұмыс істейтін адамның шығармашылық тұрғыда қабылдау және өзгерте білуге деген қабілеттілігі» деп көрсетеді [6, 12].

Мәдениеттілікті осы тұрғыда түсіну – мұғалімнің жеке тұлға ретінде қалыптасуында қазіргі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың мүмкіндіктерін игеріп, нағыз ақпараттық мәдениетке ие болуын қажетсінеді. Осы арқылы мұғалім шәкірттерінің бойында ұлт мәдениеттері арасындағы диалогты жеке тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамытуға, адамзат қоғамы арасындағы түсіністік пен өркендеуге жол ашатын білім берудің басты мақсаттарының бірін іске асыра алады [7, 3].

Тіл мәдениетін қалыптастырудың жолы – тілдің халықтық қасиетін ауыз әдебиеті үлгілері, көркем әдебиет арқылы бала бойына сіңіру. Оқыған шығармасы бойынша ойын көркем етіп жеткізе білу де – тіл мәдениетін меңгерудің бірден бір шарты.

Қорыта айтқанда, қазіргі қоғам адамнан прогрессивті ойлай алатын, белсенді әрекетті, жан-жақты болуды талап етеді. Болашақ мамандардың кәсіби шығармашылығы – оның жан-жақты білімінен ұстаздық шеберлігімен, оқытудың жаңа әдістерін меңгеруімен өлшенеді. Маман қаншалықты білімді, шығармашыл болса, оның білім беру аясы да соғұрлым кең болмақ.

Әдебиеттер

1 Озғанбаев Ө. Тереңнен тартып тамырын. Х. Досмұхамедұлының ғылыми мұрасы хақында // Ақиқат. – 2004. – №1. – Б. 64-70.

2 Браже Т.Г. Из опыта развития общей культуры учителя // Педагогика. – 1993. – №2. – С. 71-74.

3 Мурашев А.А. Речевое мастерство учителя (педагогическая риторика). – М.: Педагогическое общество России, 1999. – С. 394.

4 Кенжанова А.М. Бастауыш сынып мұғалімі мен оқушылар арасындағы қарым-қатынас стилін қалыптастыру: п.ғ.к. ғыл. дәреже. алу үшін жаз.дисс. автореф. – Тараз, 1999. – 34 б.

5 Балақаев М.Баспасөздің тіл мәдениеті туралы // Тіл мәдениеті және баспасөз. – Алматы, 1972. – Б. 247.

6 Гершунский Б.С. Философия образования. – М., 1998. – С. 65.

7 Меркибаев Т., Абдрахман Г.Қ., Жұмабаева А.М. / Хабаршы. Филология ғылымдары сериясы. – №2 (52). – 2015. – Б. 154-160.

References

1 Ozğanbaev Ö. Tereñnen tartıp tamırın. X. Dosmuxamedulınıñ ğılımï murası xaqında // Aqïqat. – 2004. – №1. – B. 64-70.

2 Braje T.G. Ïz opıta razvïtïya obşçey kwltwrı wçïtelya // Pedagogïka. – 1993. – №2. – S. 71-74.

3 Mwraşev A.A. Reçevoe masterstvo wçïtelya (pedagogïçeskaya rïtorïka). – M.: Pedagogïçeskoe obşçestvo Rossïï, 1999. – S. 394.

4 Kenjanova A.M. Bastawış sınıp muğalimi men oqwşılar arasındağı qarım-qatınas stïlin qalıptastırw: p.ğ.k. ğıl. däreje. alw üşin jaz.dïss. avtoref. – Taraz, 1999. – 34 b.

5 Balaqaev M.Baspasözdiñ til mädeneti twralı // Til mädenïeti jäne baspasöz. – Almatı, 1972. – B. 247.

6 Gerşwnskïy B.S. Fïlosofïya obrazovanïya. – M., 1998. – S. 65.

7 Merkïbaev T., Abdraxman G.Q., Jumabaeva A.M. / Xabarşı. Fïlologïya ğılımdarı serïyası. – №2 (52). – 2015. – B. 154-160.

4-бөлім

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ

Раздел 4

ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

Section 4

THE THEORY OF TRANSLATION

МРНТИ 16.31.41

Жаксылыков А.Ж.,

д. ф. н. профессор Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: aslanj54@mail.ru

ПРЕДМЕТНО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ МИР ПОЭЗИИ ЖЫРАУ И ЕГО ПЕРЕДАЧА В ПЕРЕВОДАХ НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Поэзия жырау имеет основополагающее значение не только для казахской поэзии пяти веков, но и для ряда тюркских литератур, ногайской, башкирской, каракалпакской, татарской, крымско-татарской и др. В течение XIV-XVIII вв. развития в этих родственных литературах были сформированы схожие фундаментальные принципы поэтики, ритмики, образности, композиции, использования поэтических фигур и тропов. Поэзия жырау за века развития сформировала свой особый космос, который можно охарактеризовать как мировидение, миропонимание, построенный на системе отработанных отношений, применения характерных предметно-концептуальных образов, маркеров, символов, культурорем, идеологем, мифологем, пронизанных единой ментальностью. В виду особой культурной значимости этих слово-образов необходимо выработать методику и методологию переводческого восприятия данных единиц и их адекватной передачи на современные языки. Для этой цели необходимо провести целостный анализ уже существующего опыта перевода поэзии великих жырау средневековья. Данная статья посвящена этой важной проблеме переводоведения и компаративистики.

Ключевые слова: концепт, поэтика, метатекст, пармеология, перевод, лексема, интерпретация, ментальность.

Zhaksylykov A.Zh.

The subject-conceptual world of Zhyrau Poetry and its transfer in Russian translations

Poetry of Zhyrau has fundamental importance not only for Kazakh poetry of five centuries, but also for a number of Turkic literatures as Nogay, Bashkir, Karakalpak, Tatar, Crimean-Tatar, etc. During the 14th-18th centuries, in these related literatures, similar fundamental principles of poetics, rhythm, imagery, composition, use of poetic figures and tropes were formed. Poetry of Zhyrau for the centuries of development has formed its own special cosmos, which can be described as a world view, a world view built on a system of worked relationships, the use of characteristic subject-concept images, markers, symbols, culture, ideology, mythology permeated with a single mentality. In view of the special cultural significance of these word-images, it is necessary to develop Methodology and techniquies for translational perception of these units and their adequate transfer to modern languages. In order to achieve this purpose, it is necessary to conduct an integrally whole analysis of the already existing experience of translating the poetry of the great Zhyraus of the Middle Ages. This article is devoted to this important problem of Translation Studies and Comparative Studies.

Key words: concept, poetics, metatext, parmeology, translation, lexeme, interpretation, mentality.

Жақсылықов А.Ж.

Жыраулар поэзиясының тақырыптық-концептуалдық әлемі мен оның орыс тіліндегі аудармаларда берілу сипаты

Жыраулар поэзиясы тек 5 ғасырлық қазақ поэзиясының ғана емес, сонымен бірге түркі әдебиетінің, атап айтқанда, ноғай, башқұрт, қарақалпақ, татар, Қырым татарлары әдебиетінің іргесін қалаушы мағынаға ие. XIV-XVIII ғасырларда осы туыстас әдебиеттердің дамуы барысында, поэтика, ритмика, бейнелілік, композиция, поэтикалық сөз бен троптарды қолданудың өзара

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ұқсас фундаменталды қағидалары қалыптасты. Ғасырлар бойы дамып отырған жыраулар поэзиясының өзіндік ерекше ғарышы пайда болды. Бұл «ғарышты « біртұтас менталдылық билеген, қалыптасқан қарым-қатынастар жүйесіне, өзіндік тақырыптық-концептуалдық бейне, маркер, символ, культурогема, идиологема, мифологемаларға негізделген әлемтану, әлемді ұғыну деп сипаттауға болады. Бұл сөз-бейнелердің өзіне тән мәдени маңыздылығын ескере отырып, аталмыш бірліктердің заманауи тілдерге адекватты түрде аударылуын қадағалайтын әдістеме мен әдіснамасын жасау қажет. Көзделген мақсатты орындау үшін, ортағасырлық ұлы жыраулар поэзиясының қолдағы бар аударылу тәжірибесінің бірыңғай талдауын жүргізу керек. Мақала аударматану мен компаративистиканың осы бір маңызды мәселесіне арналған.

Түйін сөздер: концепт, поэтика, метамәтін, пармеология, аударма, лексема, интерпретация, менталдылық.

Поэзия жырау 14-18 вв. – это основа основ традиционной казахской поэзии, не только ее духовно-эстетической природы, но и всей системы образов, принципов организации произведений, жанровой типологии, языковой преемственности, ментальной сферы и так называемых твердых форм. Влияние поэзии жырау на последующие стадии развития казахской поэзии было преобладающим фактором, сквозным, доминантным, определяющим сущность и роль поэзии настолько, что поэту-новатору XIX века Абаю Кунанбаеву пришлось сознательно пойти против канонов традиционной эпической поэзии и ломать стереотипы и каноны во имя создания лирики нового типа. Было написано немало исследований на тему господства канонов и стереотипов в зачастую формульной поэзии жырау, нередко напоминавшей своего рода свод народной языковой пармеологии с отточенными тропами и параллелизмами, притчами, афоризмами. Все же представляется, что одним из главных факторов был особый тип сознания жырау, являвшихся идеологами конно-кочевой цивилизации, патриотами номадического общества, которые, несомненно, ностальгировали по Золотому веку кочевников, то есть эпохе Золотой Орды. Их идеал был в эпическом прошлом, непонятное настоящее, тем более неопределенное будущее, для них не могли стать полновластным эстетическим объектом (настоящее требует принципиально иного языка самовыражения), поэтому языком их рефлексий неизбежно становились отработанные образцы старой поэтики, лексемы, несущие печать величия Орды. Образно говоря, жырау смотрели в космос прошлого, дистанция между деструктивным настоящим и эпическим, идеальным прошлым требовала возвышенно-канонического языка обобщений и лексически твердых определений, то есть метатекстов и эпических формул. С этого поля метатекстов и твердых форм поэзия жырау не могла сойти несколько веков вплоть до Абая и Махамбета.

Другим очень серьезным обуславливающим фактором был сам психотип этого сознания, который можно определить как коллективный, экстравертный с доминантной позицией «мы», а не я. Этому способствовала сама специфика общества, основанная на родо-племенных началах и стратификациях с соответствующими институтами и реликтами. Полуфеодальный, родо-племенной социум казахов просуществовал практически до конца XIX века и был сломлен катастрофическими событиями начала XX века. Господствующая ситуация была такой, что даже когда появлялся индивидуально выраженный автор с проявленной позицией «я», внутренне, эстетически его «я» все равно выражало мироощущение и психологию коллектива, то есть рода. Это вполне справедливо по отношению к таким поэтам, как Жиембет жырау (XVII в.), Махамбет (XIX в.). Нельзя не согласиться с К. Жанабаевым, автором нескольких монографий по поэзии жырау, когда он пишет по этому поводу: «Да, в их поэзии уже есть место субъективному «Я», но это «Я» – всегда носитель общественных (общеплеменных и государственных) интересов, как это мы видим, начиная с поэзии Асана Кайгы и до Бухара. Там, где слово имеет высокую общественную значимость, где цель высказывания – коллективный интерес и польза, там нет пока еще осмысления свободно утверждающему себя художнику, как это мы видим с новой европейской традиции» [1, 76]

Твердость, каноничность как жанровых форм поэзии жырау, так и ритмико-композиционных, фоно-интонационных, музыкально-мелодических основ поэзии жырау – известный и хорошо исследованный факт науки о поэтике жанров тюркской словесности. Об этом много писали как зарубежные исследователи, так и отечественные ученые. Между тем представляется не менее важным и вопрос предметной образности поэзии жырау, то есть его лексической определенности и вещной закрепленности в

устойчивом семантическом поле, которое и обуславливало необходимую рецепцию поэтики звучащих рядов и ассоциаций, направленных не только современникам, но и в план будущего, то есть потомкам. Предметно закрепленные образы прочитывались адекватно как современниками, так и потомками по той причине, что эти единицы были претворены и осмыслены, воссозданы как таковые в необычайно устойчивом семантическом космосе ритуально-мифологической культуры кочевников. Существование такого ритуально-мифологического космоса как чрезвычайно устойчивого понятийного кластера обрядового мира с корпусом формульной пармеологии, изощренной и развитой языковой картиной мира, многослойной системой концептов, отражающих мир культуры, просуществовавшего много тысячелетий, как правило, обуславливает и жизнеспособность когнитивных единиц, которые дошли до нашего времени в неизменном смысловом гнезде.

Таким образом выясняется важность гнездовых лексических единиц – предметно насыщенных концептов в поэзии жырау не только для правильного прочтения смыслов этой древней системы, но и для переводческой дешифровки этого смыслового поля. То есть поэзию жырау должны изучать и воспроизводить в переводе филологически достаточно подготовленные мастера – поэты, хорошо понимающие вековое значение поэзии жырау не только для казахского народа, но и для многих других тюркоязычных этносов, но и умеющие читать и идентифицировать образные коды ушедшей от нас древней культуры. Между тем образная система поэзии жырау изобилует такими предметными концептами, знаками и маркерами, смысл которых при всей внешней простоте все-таки бывает иногда затемнен и ассоциативно усложнен. В таких случаях без специального анализа и этнокультурных комментариев не обойтись. Необходим также этнолингвистический словарь наиболее важных лексем поэзии жырау. Такая необходимость давно назрела. Здесь нельзя не посетовать по поводу отсутствия хороших толковых этнографических и этнокультурных словарей казахского языка, которые представляли бы своего рода карту для путешествия в древний языковой мир номадов Великой степи.

Между тем во многих переводах ритуально-мифологически кодифицированной канонической поэзии жырау взгляд читателя натыкается на совершенно неуместные лексические единицы современного языка, вносящие в семантически организованный мир номадов-жырау дисгармоничные интонации и мозаику нашего урбанистического космоса. Приведу несколько примеров. Исследователь М. Бисенкулов приводит фрагмент перевода Вл. Цыбиным строк Казтугана жырау: «Вторая строка перевода начисто стирает грань между средневековой поэзией и современностью, модернизирует текст перевода. Тот же Казтуган так описывает родную землю:

Балығы тайдай тұлаған, Рыбы резвятся, как жеребята,
Бақасы қойдай шұлаған. Лягушки шумят (кричат), как овцы
Вл. Цыбин перевел: Рыбы – как жеребята,
Всю ночь у реки лягушиная гонка.

В его переводе богатая звукопись стиха оригинала сильно обеднилась, но сохранился параллелизм строк, исчезли анафоры, введено неуместное слово «гонка», придающее лирическому тексту какой-то спортивный колорит» [2, 124]

Исследователь верно подметил неуместный смысловой и стилевой диссонанс, который возник с применением в переводческой передаче слова *гонка*. А ведь есть другое слово, хорошо известное как в эпоху жырау, так и современным переводчикам – байга. Тем не менее, судя по оригинальному тексту, это слово вообще не востребовано по смысловому ряду стиха. Глубочайшая основа поэзии жырау – синкретическая духовность, коренная связь с обрядово-мифологическим космосом, наличие архетипов и парадигм анимистического, а то и шаманского мира. Вся эта смысловая глубина, в которой как бы имплицитно присутствуют слои ушедших в прошлое палеолитических и неолитических культов и институтов, по-прежнему живет в предметных образах. Недостаточный учет этого историко-культурного фона может привести к существенным потерям и нежелательной вестернизации поэзии жырау в некорректных переводческих интерпретациях. Вот еще один яркий пример в стихотворении Доспамбета жырау. Описывая свое тяжелое ранение в битве, предчувствуя близкую кончину, поэт произносит следующее:

Қарағалы көдік бойында
Қамшым қалды ойында:
Бүлдіргесі бұлан терісі,
Өрімі құнан білдің қайысы,
Шырмауығы алтын, сабы жез,
Бейазының бойында
Кузен, қарсақ жер ме екен!.. [3, 33]

Ауэзхан Кодар перевел эти строки так:

Где-то вдоль горного подножья, поросшего соснами,
Моя нагайка осталась в низине.
С тесьмой из лосиной кожи,
С плеткой из слоновой кожи,
Перевитая золотом,
С рукояткой, тронутой медью.
Неужто ее обгладают
Хорьки и корсаки на берегу Бейгазы? [4, 90]

В этом звучном и экспрессивном переводе А. Кодара не хотелось бы согласиться только с одним переводческим решением – с появлением в параллельном тексте слова *нагайка* вместо оригинальной лексемы *камча*. Предполагаем, что такой выбор был продиктован требованиями линейности и ритма стиха, так как знания А. Кодара позволяли понять, что слова *камча* несет ритуальную смысловую нагрузку, на архаическом плане морфема *кам* семантически связана с идеологемой *кам* (шаман) в древнетюркском языке. В течение ряда веков (да и в наше время у неошаманов – *А.Ж.*) камча представлялась специальным инструментом шамана, предназначенным для управления духами (демонами и полудемонами). Этот предмет, функционально аналогичный ваджре в брахманском мире, осмысливался шаманами как оружие, которого боятся демоны, в основе такого представления его схожесть по форме с обликом самого Бапу хана, одного из повелителей нижнего мира, великого змея – дракона. Об этом сакральном аспекте камчи в свое время писал и Е. Турсунов, выдающийся казахский фольклорист. Он же и указывал, что некоторые жырау, напрямую были связаны с институтом шаманизма, нередко и сами являлись великими шаманами. [6, 141] Это определенно можно сказать в отношении Коркута, Сыпыра жырау, великого кыргызского батыра Манаса, медиума Жангары, жившего в X в. н.э. и др. В свете этого ритуально-мифологического контекста понятно, почему Доспамбет жырау, осознав тяжесть раны, так сожалеет о потерянной камче, оставшейся в травах где-то на склоне горы. Дело в том, что между воином-медиумом и его вещами, особенно оружием, существует магическая анимистическая связь, предметы несут в себе часть его духа и должны быть захоронены вместе с героем, так как будут защищать его в ином мире. Такова глубочайшая подоплека духовной ритуалистики древнего мира, об этом говорят все погребальные обряды коренных народов Евразии. Слово *нагайка* – более узкая по значению культурорема, в средние века ассоциативно связанная с бытом и практикой ногайского народа, позже она была осмыслена как один из неизменных атрибутов в арсенале русского казака – воина.

Насыщены реминисценциями метасемантического плана и стихотворения Асана Кайгы, поэта, сыгравшего огромную роль в духовной и художественной эволюции словесности тюрков Центральной Азии. И это не случайно, так как Асан Кайгы осознавал себя не только в качестве советника хана, но и вождя своего народа. Поэтому апелляции к вечному началу следуют у него после каждой рефлексии на злободневную социальную или политическую тему. Так в резюме известного творения формулируется вывод: «*...Ай, Жәнібек, ойласаң, Қилы, қилы заман болмай ма, Суда жүрген ақ шортан Қарағай басын шалмай ма, Мұны неге білмейсің!?*». Кайрат Жанабаев перевел эти строки так: «*Черный, черный к степи приближается век, Когда белая щука, в реке схоронясь, Изощрившись, сосны вдруг прикусит верх, Что ж ты этого, хан мой, не понимаешь? Так прощай же! Теперь не увидишь меня. Счастлив будь, и живи как знаешь»*. [5, 128]

К. Жанабаев – один из лучших современных интерпретаторов поэзии акынов-жырау, нередко умеющий передать в переводе уникальные ритмические, рифмо-фонологические особенности языкового строя жырау, в том числе и интонацию. Однако, как нам кажется, в данном случае ему изменила интуиция, он не почувствовал библейско-кораническую эсхатологическую парадигматику «*суда жүрген ақ шортан қарағай басын шалмай ма...*», символически передающую представление о грядущем Апокалипсисе, то есть потопе, когда рыбы будут задевать брюхом верхушки деревьев. Таким образом, данное творение Асана Кайгы не является обычным панегириком хану, то есть мактау. На самом деле, сформулировав мифологему, понятную всему народу, поэт сурово предостерегает повелителя о вечных законах бытия, дает совет и наставление мудреца, хорошо знающего жизнь, космос тюркской традиционной культуры, перипетии переменчивой политики, изменчивую судьбу людей и государства в бренном мире. Знаковая мифологема о всемирном потопе была воспринята и освоена тюркским народом Евразии из двух источников, из Библии, мы знаем, что несколько тюркских этносов были в лоне христианства (несторианства) с V–VI вв. н.э., и из Корана, – народы Золотой Орды приняли ислам в XIII в. н.э. Таким образом несколько веков филосо-

фии и практики аврамитских религий позволили глубоко укоренить в коллективное и индивидуальное сознание тюркских народов парадигму всемирного потопа, она же имманентно имелась и в космогонии древнейшего тенгрианства как общей религии палеосибирских фратрий.

Живой, вещный мир жырау средневековья не только обставлен атрибутами и знаками предметно освоенной, ритуально узнаваемой ойкумены номада, но и густо населен различными зооморфными фигурами, которые и создают экспрессию, выразительный фон этого мира. В этом густо населенном космосе мы видим гусей и лебедей, уток, волков и оленей, лосей и баранов, рыб, куланов, коней и верблюдов, беркутов и кречетов, соколов, воронов и т.д. Животные и птицы, представленные в поэзии жырау, также находятся в определенной ценностной шкале знаков, некоторые из них являются статусными, так как включены в высшую систему символов, например, конь, сокол, лебедь, волк, верблюд и др., то есть это образы, имеющие значение в тотемном культе древних тюрок. Семантика этих символических фигур раз и навсегда высоко определена, она не подвергается сомнению, не подлежит переосмыслению, тем более профанированию. Это своего рода четкий ценностный принцип поэзии жырау. Как известно, в традиционной тюркской мифопоэтике фигуры волка и собаки находятся в определенной смысловой оппозиции. В древние эпохи волк воспринимался тюрками обычно высоко, главный миф древних тюрков объявляет белую волчицу прародительницей. В качестве скрытого демиурга-тотема присутствует волк в казахских волшебных сказках. Примерно такой же статус имел и образ собаки, слово пес (ит) нередко фигурирует в тюркских этнонимах, например, Ногай – (в монгольском языке *Нохай* означает пес), а ведь это этноним одного из тюркских народов Золотой Орды. До сих пор казахская поговорка гласит: *ит ырыстың бірі*. Тем не менее в средние века и позже фигура собаки (ит) подвергается переосмыслению и данное слово постепенно становится нарицательным с низким значением. Начало этого процесса мы видим в строках Доспамбета жырау. Вот данная строфа:

Алғаным Али ағаның қызы еді,
Қас арудың өзі еді.
Маңдайы күнге тимеген,
Желге шашын үрмеген,
Серпіліп адам бетін көрмеген,
Қалай күні кешті екен!
Қосақай, Қосай, Ер Досайдың анасы
Хан қызындай сұлтанның
Айдындықтай ақ білегін жастанып,
Ерең үйін тіктіріп,
Омыраундағы он түймесін ағытып,
Кейінгі қалған көпекке
Қалай да белін шешті екен!... (3, 33)

Перевод Ауэзхана Кодара:

Та, что взял я в жены, дочь бия Али,
Настоящая красавица,
Лоб которой солнца не видел,
Волосы которой не знали дуновения ветра,
Очи которой опущены долу.
Так каково же будет ей,
Матери Косакая, Хосая, Ер Досая,
Лежавшей подобно ханской дочери,
В объятиях такого султана, как я,
Поставить отдельную юрту,
Расстегнуть десять пуговичек на груди,
И развязать шнурок на поясе
Перед каким-нибудь выродком,
Дерзнувшим посягнуть на нее?!.. [4, 90]

Нет, казалось бы, претензий к переводческой интерпретации А. Кодара, прекрасно знавшего природный казахский язык. Тем не менее, смысловые и фактические несоответствия бросаются в глаза. И они связаны с нарушением этнолингвистической точности языка жырау. Во-первых, нам неизвестно, что Доспамбет жырау был султаном. В оригинале же применен сравнительный оборот по отношению к качествам благородной жены поэта, то есть – *Хан қызындай сұлтанның Айдындықтай ақ білегін жастанып. (словно ханская дочь, будто возлежала в объятиях султана* – подстрочный перевод наш – *А.Ж.)* [4, 90] Во-вторых глубокое качественное значение имеет числительное *он*, которым определено количество пуговиц на блузке жены – 10. Как известно, в тюркских языках до сих пор это слово означает не только число, но и верность, правильность выбора, праведность. Таким образом, не случайно применив слово *он*, Доспамбет подчеркивает благородство, верность жены, ее праведность. По отношению к таким качествам безупречной жены, матери таких сыновей, как Косакай, Косай, Ер Досай, безусловной антитезой выступает низкое существо, которое может посягнуть на женскую честь в отсутствии погибшего мужа, и оно охарактеризовано совершенно ясным словом *көпек (*то есть – *собачонка, песик)*. [7, 398] В слове *көпек* и ощущается лексическое снижение обыгриваемого слова *пес, собака*. Поэт не был бы поэтом, если бы не понимал семантическое различие слов *пес* и *песик*. Кроме

того, Доспамбет не был бы истинным тюрком, вождем общины, если бы не понимал, не знал, кому может достаться его жена по древнему закону аменгерства. Он, конечно, знал, понимал, и этот человек иного чувства, кроме презрения, у него не вызывал. Он характеризует этого человека так: *кейінгі қалған* – то есть тот, кто остался позади, не вступил в битву, остался дома, стремился выжить. В этих словах Доспамбета вся точность последнего послания, сожаление воина, гибнущего на поле битвы. Он знает, что его поймут и правильно прочтут его послание. В передаче А. Кодара мы видим следующее: *перед каким-нибудь выродком, дерзнувшим посягнуть на нее.* Слово *выродок* и семантически и лексически находится очень далеко от слова *көпек* (песик), оно, во-первых, не соответствует оригиналу по всем параметрам, ибо является жаргонизмом другой эпохи и другой культуры, во вторых нарушает всю ассоциативную цепь оригинальной семы. А ведь именно эта ассоциативная цепь выступает истинным паттерном – то есть сущностью системы ментальных отношений, которая и создает данный мир как самосозидание. [8, 239]

Глубокая народная философия, связанная с древними анимистическими верованиями, выражена в коротком стихотворении Шалкииза жырау:

Қатынасы бийк көлдерден
Қатар түзеп құ ұшар,
Алға сап тіз оқ ата көрменіз,
Қандыауыздан сыйлы жебе сайламай;
Атаның ұлы ер жігітке
Арту-арту бел келер,
Оқтан қатты сөз келер,
Алға сап жауап берменіз,
Арғы түбін ойламай. [3, 46-47]

Поэт предостерегает от выстрелов в летящих с озер лебедей (не забудем, что лебедь – тотемная птица – *А.Ж.*), причинная связь полностью магическая – погибающая птица может проклясть охотника. Гибель птицы может роковым образом сказаться на судьбе джигита, вышедшего в путь, и которого в будущем ждут перевал за перевалом, причем они образно представлены в метафорической форме. Стрела, выпущенная в лебедя, может опосредованно вернуться к человеку словом, обладающим жестокой силой возмездия (то есть особой кармой – *А.Ж.*). Не можем не согласиться с тем, что слово может быть грозным оружием. Причем поэт дает мудрый совет никогда не спешить на слово отвечать словом, не обдумав при этом все последствия. И это не просто житейская мудрость, не забудем, что кочевое общество было насквозь ритуализировано, в том числе регламентировались и все вербальные коммуникации по горизонтали и вертикали социума. В такой общине за необдуманное и поспешное слово можно было поплатиться. Переводческая интерпретация данного стиха К. Жанабаевым выглядит достаточно приемлемой, кроме одного штриха, в котором все-таки ощущается диссонанс: «*Ты ведь знаешь, что сыну достойных отцов, Приготовлено много роскошных стрел, много слов, поражающих глубже стрел…*» [1, 67] По этому поводу можно сказать, что, во-первых, нам нелегко представить роскошную стрелу воина, во-вторых, такого оттенка в оригинальном контексте просто нет.

Философия и психология воина тюркской конно-кочевой цивилизации средневековья ясно представлена в поэзии Шалкииза жырау. В основе такой поэтики заложен опыт кочевой, воинской жизни в условиях непрерывных перемещений в степи и спорадических сражений, когда необходимо вырабатываются критерии распознавания людей, тех, на которых можно положиться в бою и тех, которые могут предательски подвести. Вот образец такого стиха, который можно воспринять как наставление воинам.

Көктеп мінген еріңнін
Астында көп жүгірер күлік бар,
Көн садақтын ішінде
Көбе бұзар жебе бар.
Көрінгеннің бәрін кісі демеңіз,
Күпе-күндіз тал түсте
Тарандап тузге кетер кісі бар.
Ау, бөрілер, бөрілер,
Бөрімін деп жүрерлер,
hәр бірінің баласы
Алтау болар, бес болар,
Ішінде абаданы бір болар,
Абаданынан айрылса,
Олардың hәр біреуі
hәрбір итке жем болар. [3, 43]

Под крепко стянутым седлом
Неутомимый скакун бывает.
В колчане кожаном среди стрел
Одна, что пробьет кольчугу, бывает.
Не считай человеком любого,
Ведь бывает такой, кто в ясный день
В кусты спешит по своей нужде.
Эй, волки, волки,
Те, кто считают себя волками,
От отца одного бывает пять сыновей
Бывает и шесть, среди них бывает
Лишь один вожаком, если его потеряют,

То любой из них может стать пищей
Случайного пса.
(подстрочный перевод наш – А.Ж.)

На фоне точного смыслового перевода данного стихотворения обратим внимание на поэтическую передачу А. Соловьева:

Под узорчатым седлом
Мчит скакун в степную даль!
Лук твой знал и ту из стрел,
Что пронзает даже сталь.
Всех подряд назвать людьми
Не спеши, ведь недосуг
В ясный день нам вспоминать,
Кто твой враг и кто твой друг...
Вы – как волки-вожаки,
Не всесильны, хоть ловки,
Каждый с выводком своим;
Пять детенышей или шесть,
Среди них сильнейший есть,
Стоит потерять его –
Запросто всех остальных
Пес бродячий может съесть! [9, 38]

Нет никакого сомнения, что перед нами вольный перевод, по смыслам ушедший далеко от историко-культурного контекста оригинала. Об этом свидетельствует потеря важных реалий, таких, как кольчуга (*көбе*), колчан (*көн садақ* – синоним*)*, переводческая передача аллегории *волки,* тяготеющая к буквальному толкованию, в то время как в оригинале речь идет о мужских сообществах – фратриях, нередко о сыновьях из одной семьи, образовавших одну дружину, что считалось признаком особого счастья отца, имя его становилось славным и в качестве *урана* (боевого клича) переходило из поколения в поколение. Нет необходимости объяснять значение идеологемы *волк* в традиционном тюркском эпическом контексте, оно ясно. Только в таком контексте становится понятным значение лексемы *абадан* (то есть, атаман, вожак, сильнейший). Вызывает сожаление и то, что переводчик не понял значения фразеологического выражения *Күпе-күндіз тал түсте Тараңдап тузге кетер кісі бар*, который дан в форме идиоматического обобщения для экспрессивной типизации характерного смысла. Родовая общинная среда Шалкииза прекрасно понимала, что таким образом характеризуется человек, которого больше заботит личная нужда, личные потребности, который чуть что – норовит в кусты. Можно ли его назвать воином? – спрашивает нас поэт. В интерпретации А. Соловьева получилось нечто неясное, необязательное, вполне современная сентенция: *Не спеши, ведь недосуг В ясный день нам вспоминать, Кто твой враг и кто твой друг...* Такая вольная фраза совершенно чужда семантически твердой, ясной по смыслам воинской героической поэзии Шалкииза жырау.

Вывод: Перевод поэзии жырау требует не только серьезного предпереводческого анализа, но и своего рода историко-культурного исследования на предмет выявления значимых реалий, концептов, маркеров, символов, всех предметных образов, семантически связанных со своей эпохой, культурой этноса, ментальностью ушедшего социума. А это предполагает самое серьезное отношение к объекту перевода и нравственную ответственность перед великим словом предков.

Литература

1 Жанабаев К. Тюркский миф в эпосе, обряде и ритуале. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 154 с.
2 Бисенкулов М. Современная казахская литература. – Талдыкурган, 1999. – 130 с.
3 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 с.
4 Кодар А. Очерки по истории казахской литературы. – Алматы: 1999. – 152 с.
5 Жаксылыков А.Ж. Сравнительная типология образов и мотивов с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Эстетика, генезис. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – С. 124-150.
6 Турсунов Е.Д. Истоки тюркского фольклора. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. –168 с.
7 Казахско-Русский словарь. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 1008 с.
8 Капра Ф. Паутина жизни. – К.: София; М.: ИД София, 2003. – 336 с.
9 Поэзия жырау. – Алма-Ата: Жалын, 1987. – 86 с.

References

1 Zhanabaev K. Tyurkskij mif v ehpose, obryade i rituale. – Almaty: Қазақ universiteti, 2016. – 154 s.
2 Bisenkulov M. Sovremennaya kazahskaya literatura. – Taldykurgan, 1999. – 130 s.

3 Bes ғasyr zhyrlajdy. – Almaty: ZHazushy, 1989. – 384 s.
4 Kodar A. Ocherki po istorii kazahskoj literatury. – Almaty: 1999. – 152 s.
5 ZHaksylykov A.ZH. Sravnitel'naya tipologiya obrazov i motivov s religioznoj soderzhatel'nost'yu v proizvedeniyah kazahskoj literatury. EHstetika, genezis. – Almaty: Қazaқ universiteti, 2013. – C. 124-150.
6 Tursunov E.D. Istoki tyurkskogo fol'klora. – Almaty: Dajk-Press, 2001. –168 s.
7 Kazahsko-Russkij slovar'. – Almaty: Dajk-Press, 2002. – 1008 s.
8 Kapra F. Pautina zhizni. – K.: Sofiya; M.: ID Sofiya, 2003. – 336 s.
9 Poehziya zhyrau. – Alma-Ata: ZHalyn, 1987. – 86 s.

ҒТАХР 16.31.41

Ақшолақова А.Ж.[1], Утемгалиева Н.А.[2], Рскелдиева Д.Б.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]аға оқытушысы, [2] оқытушысы, [3]аға оқытушысы,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: askazhan.051@mail.ru; nasikhatd@mail.ru; r.dana.88@mail.ru

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІҢ АУДАРЫЛУЫ

Мақалада көркем аударманың ерекшеліктері қарастырылады және көркем шығарма мәтініндегі жалқы есімдерді аударудың негізгі тәсілдері сипатталады. Көркем әдебиетте жалқы есімдердің қолданылуы қиын мәселелердің бірі саналады. Алайда көркем шығарма мәтінінде кейіпкерлердің есімдері ерекше мәнге ие. Көркем әдебиеттің мақсаты адам және адами қасиеттерді ашуға бағытталған заттарды, табиғатты сипаттау болып табылады, сондықтан да жазушы өз кейіпкерлерінің есімдерін ерекше ұқыптылықпен таңдайды. Адам есімін анықтаған соң адамдардың бір-бірімен таныстығы басталады – тұлғааралық және мәдениаралық коммуникацияда жалқы есімдер тірек қызметін атқарады, тілдік кедергілерді жоюға көмектеседі, бірақ түпкі тілдік ортада олар қиын мағыналық құрылымға, формасы мен этимологиясының бірегей ерекшелігіне ие болады. Жалқы есімдер автордың түпкі ойын жеткізуші құрал ретінде қолданылады, сондай-ақ ұлттық және әлеуметтік-тарихи колоритті білдіреді. Кейіпкер есімінен басқа оның сипаттамаларын жеткізетін басқа сәтті тәсілді елестету қиынға соғады. Мінездеме беру қызметі есім қою қызметі арқылы жасырынған, алайда мәнмәтінде бейнені ашу барысында кейіпкер есімі немесе тегінен оның мінездемесі айқын болады.

Түйін сөздер: аударма, жалқы есімдер, сәйкестендіру, бұрмалау, түпнұсқа.

Aksholakova A.Zh., Utemgaliyeva N.A., Rskeldiyeva D.B.

The translation of proper names in a literary text

The article deals with the features of literary translation and it describes the main methods of proper names' translation in a literary text. Transmission of proper names in fiction is a difficult task. Proper names of characters take a special place in the text of an art work. The purpose of fiction is a man, and everything else, the description of nature, things is directed to the discovery of human qualities, so the writer carefully chooses the names of the characters. Familiarity with one another begins on behalf clarity – proper names become reference points in the interpersonal and cross-cultural communication, help overcome language barriers, but in its original language environment they have a complex semantic structure, unique features of a form and etymology. Proper names are the agents of the author's intention, express national and socio-historical flavor. It is hard to imagine more successful means of a character than his name. Characteristic function is hidden by naming function, but in the context, in the process of disclosure features of the first or last names turn out self-evident.

Key words: translation, proper names, identification, distortion, original script.

Акшолакова А.Ж., Утемгалиева Н.А., Рскелдиева Д.Б.

Перевод имени собственного в художественном тексте

В статье рассматриваются особенности художественного перевода и дается характеристика основных способов перевода имен собственных в художественном тексте. Передача имен собственных в художественной литературе представляет собой трудную задачу. Особое место в тексте художественного произведения занимают имена собственные его персонажей. Целью художественной литературы является человек и все остальное описание природы, вещей направлено на раскрытие человеческих качеств, поэтому и имена персонажам писатель

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

выбирает с особой тщательностью. С выяснения имени начинается знакомство людей друг с другом – имена собственные становятся опорными точками в межличностной и межкультурной коммуникации, помогают преодолеть языковые барьеры, но в своей изначальной языковой среде они обладают сложной смысловой структурой, уникальными особенностями формы и этимологии. Имена собственные выступают проводниками авторского замысла, выражают национальный и социально-исторический колорит. Трудно себе представить, более удачного средства характеристики персонажа, чем через его имя. Функция характеристики скрыта функцией именования, но в контексте, в ходе раскрытия образа характеристика из имени или фамилии оказывается самоочевидной.

Ключевые слова: перевод, имена собственные, идентификация, искажение, подлинник.

Аударма – адамның ежелден шұғылданып келе жатқан ісінің бірі. Тілдердің айырмашылығы адамдарды осы аталған ауыр, алайда аса қажетті еңбекпен айналысуға итермеледі, ол халықтар арасындағы қарым-қатынас орнату және рухани құндылықтармен алмасу мақсатын жүзеге асырады. Әдебиет – ұлттық-тілдік дәстүрлермен тұйықталған өнердің жалғыз түрі: әдеби туынды өзі жазылған тіл тұтынушыларына ғана түсінікті болса, сурет өнері, мүсін, би, кино және театр өнерін кез келген көрермен мен тыңдарман қабылдай алады.

Көркем аударма таза әдеби-лингвистикалық техника аясынан алыстай алатын мәселені білдіреді, себебі әрбір аударма қандай да бір деңгейде түпнұсқаны эстетикалық және идеологиялық тұрғыдан меңгеру болып табылады. Тек лингвистикалық және тарихи-мәдени тұрғыдан жақсы қаруланған аудармашы ғана түпнұсқаның мағыналық мазмұнын, эмоциялық айқындылығын және құрылымдық безендірілуін жеткізуді қамтитын теңбе-тең көркем аударма міндетін қанағаттанарлық деңгейде шеше алады.

Аудармашының негізгі қозғаушы күші тек шығарма тілі ғана емес, сондай-ақ аудармашының ойды сөзбен бейнелеу үшін қажетті дәлме-дәл тілдік бірліктерді іздеуге түрткі болатын түпнұсқа арқылы жеткізілеті идея да болуы тиіс, яғни көркем аударма лингвистикалық та, көркемдік те тұрғыдан түпнұсқаға дәлме-дәл сәйкес келуі керек.

Көркем шығарма мәтінінде кейіпкерлердің есімдері ерекше мәнге ие болып табылады. Аударма нысаны ретінде жалқы есімдерді сипаттай отырып, әдетте, олар аударылмайды дейді. Осыдан жалқы есімнің дыбыстық формасын сақтау аударма мәтінін түсінуге жеткілікті болады. Алайда кейбір жағдайларда аударма мәтінін де толық әрі дұрыс түсіну үшін берілген сөздің жалқы есім екенін білу жеткіліксіз, ал мағыналық құрылымын талдау қосымша ақпаратты қажет етеді. Әсіресе бұл көркем мәтін үшін өзекті болып табылады, мұнда жалқы есімді қарапайым есімнен мағыналы есімге айналдыратын көркемдік-эстетикалық қызметке ие болады, алайда бұл жайт көркем туынды аудармасында жиі сақталмайды.

Есімдер мен атаулар адам өмірінде әрдайым маңызды рөл атқарады. Адам есімін анықтаған соң адамдардың бір-бірімен таныстығы басталады – тұлғааралық және мәдениаралық коммуникацияда жалқы есімдер тірек қызметін атқарады, тілдік кедергілерді жоюға көмектеседі, бірақ түпкі тілдік ортада олар қиын мағыналық құрылымға, формасы мен этимологиясының бірегей ерекшелігіне ие, тілдің басқа да бірліктері және категорияларымен тығыз байланысты болып келеді.

Жалқы есімнің сәтті анықтамаларының біріне О.И. Фонякова ұсынған дефинициясы жатқызады: «Жалқы есім – зат есімнің әмбебап, функционалды-семантикалық категориясы, халықтың тілі, сөзі мен мәдениетінде осы нысандар туралы жалпы түсінік пен жеке ұғымдарды білдіретін, жеке нысандарды ерекшелеу мен сәйкестендіруге бағытталған (жанды және жансыз) ауызша таңбалардың ерекше түрі» [1, 21].

«Жалқы есімдер сипатталатын жағдаятқа қарамастан және ешбір міндетті дәлелдеу анықтамаларынсыз затты ерекше, жеке белгілеп көрсету үшін қызмет етеді» [2, 9]. Барлық жалқы есімдер заттық мағынаға ие, яғни, олардың мазмұнының бір бөлігі қандай да бір заттың бар екендігі туралы қорыту болып табылады.

Жалқы есімдер дәл осы зат туралы, оның қасиеттері жайлы белгілі бір ақпаратты білдіреді. Бұл ақпарат толық немесе қысқа, түрлі деңгейде танымал болуы мүмкін. Егер аталған ақпарат барлық тілдік ұжым бойынша таралса, осы зат туралы мәліметтер жалқы есімнің тілдік мағынасының бір бөлігі екендігін білдіреді.

Жалқы есімдерді аударудың бірнеше қағидаттары бар. Осылайша, жалқы есімдерді өзге тілде берудің төмендегідей жіктемесі қалыптасқан [2, 15-25]:

• графикалық ұқсастық қағидаты (транслитерация);

• фонетикалық ұқсастық қағидаты (транскрипция);

• этимологиялық сәйкестік қағидаты (транспозиция);

• үйлесімділік қағидаты.

Транслитерация – «белгілі бір графикалық жүйе, басқа да графикалық жүйе тәсілдері көмегімен жазылған мәтін мен жекелеген сөздерді әріптік тұрғыда жеткізу» [3, 518].

Транслитерация практикалық транскрипциядан өзінің қарапайымдылығымен және қосымша таңбаларды енгізу мүмкіндігімен ерекшеленеді. Аталған қағидат жиі библиографиялық көрсеткіштерді құрастыру кезінде және каталогты ұйымдастыру барысында қолданылады. Орыс тіліндегі мәтінге шет тілінен енген сөзді қосу тәсілі ретінде транслитерация аз қолданылады, себебі транслитерация кезінде шет тілінен енген жалқы есімнің дыбыстық формасы қатты бұрмалауға ұшырайды.

Жалпы алғанда көпшілік жалқы есімдер қазіргі таңда графика әдісімен, яғни, транскрипциямен жеткізіледі, ал *транскрипция* – «сөз бөліктерінің дыбыстық сипаттамаларын жазу барысында біркелкі тіркеу тәсілі» [3, 517].

Кез келген жағдайда және кез келген тілдік ұжымда затты теңдестіру үшін жалқы есім қолданылса да, ол көптеген басым жағдайларда ұлттық-тілдік қатыстылыққа ие. Жалқы есімдер әрдайым реалия болып табылады. Сөйлеу кезінде оны ойдың шынайы немесе ойдан шығарылған, қайталанбас және жалғыз нысаны деп атайды. Мұндай әрбір есімде әдетте жергілікті және ұлттық жабдық туралы ақпарат қамтылады.

Транскрипцияланған жалқы есімдер басқа да реалиялармен қатар өзінің ауызша дыбыстық формасында белгілі бір ұлттық ерекшеліктерді сақтайды. Транскрипция мен транслитерациядан басқа, есімдерді беру және кірме сөздер тәжірибесінде тағы бір аз зерттелген қағидат байқалады – этимологиялық сәйкестік қағидаты немесе *транспозиция.* Транспозиция «бір тілдік форманы басқа форма қызметінде қолдануды» білдіреді [3, 519] және форма жағынан әртүрлі, алайда лингвистикалық шығу тегі ортақ тілдерде бір-біріне жеткізу үшін қолданылады. Кей жағдайларда транспозиция тұрақты түрде қолданылса, кейде жүйелі түрде қолданылмайды.

Аударылатын тілдегі тікелей сәйкестігі жоқ тілдік бірліктерге арналған аударма транслитерациямен қатар кейде *калькалау* қолданылады, яғни «өзге тілдегі тиісті тілдік бірліктің тура аударма сы нда жаңа фразеологизм, сөз немесе жаңа мағынадағы сөздің пайда болуы» [3, 211.]. Басқа сөзбен жеткізер болсақ, бұл сөздің немесе сөз тіркесінің дыбыстық емес комбинаторлық құрамының жаңғыруы, яғни сөздің құрамдық бөлімдері (морфемалар) немесе фразалар (лексемалар) аударылатын тілдің сәйкес элементтерімен аударылады. Калькалау аударма тәсілі ретінде мәдениаралық қатынас кезінде транслитерация эстетикалық, мағыналық немесе өзге пікірлердің әсерінен тиімсіз болған жағдайларда түрлі бағыттардағы көптеген кірме сөздерге негіз болды.

Транскрипцияға қарағанда калькалау аударылатын тілге бастапқы форманы жеткізудің әрқашан қарапайым механикалық амалы болып табыла бермейді; көбінесе біршама трансформацияға жүгінуге тура келеді. Ең біріншіден бұл септік формаларының, сөз тіркестеріндегі сөздердің саны, аффикстер, сөздердің реті, сөздердің морфологиялық немесе синтаксистік мәртебесінің және т.б. өзгеруіне байланысты. Сипатталған қағидаттар мына ережеге негізделеді, яғни жалқы есім қалыпты сөйлеу қарым-қатынасы кезінде затты ажырату үшін атап көрсетеді, ал *көркем мәтіндегі жалқы есім* бұл саралау функциясын эстетика, бейнелеу функциясымен қатар қолдана отырып, оған бағынады. Көркем шығарма – бұл жалқы есімдер қызмет істейтін ерекше орта. Мәтінде сөздер нақты және суреттелген ақиқатпен, заманауи әдеби тілмен және көркем шығарма тілімен өзара қатынаста болады. Бұл оқырманның сөздің ассоциативтік байланыстарын жаңадан жасауына, өз кезегінде оның семантикасын қайта ойлауға, шығарма авторының ойын түсінуге мүмкіндік туғызады: сөздер, белгілі жайт, бір мезгілде объективті ақиқат пен жазушы жасаған көркем әлемді білдіреді.

Көркем шығарманың кейіпкерлерін атау, әдеттегідей, білімнің ұлттық дәстүрлеріне және жалқы есімдердің қызмет істеуіне негізденеді, яғни бұл оқырманға уақыт-кеңістік бағдарын (оқиға орны, мезгілі, оқиға кейіпкерлерінің әлеуметтік мәртебесі және т.б.) береді.

Көркем шығарма кейіпкерлерінің есімдері көркем мәтінді өзге тілдерге аудару кезінде өздерінің сипаттау белгілерін сақтап қалатындығын айта кеткен жөн. Әдетте мұндай жағдайларда түпнұсқаның жалқы есімдері өзге тілде берілгенде олардың графемдік айтылу ауытқуларынан өзгесі өзгеріссіз сақталады. Өзге тілде тікелей берілуі бейненің көркемдік

қабылдануын бәсеңдетуі мүмкін есімдер ғана аударылуы мүмкін.

Жалқы есімдердің көркем мәтінде аударылуы өзіндік ерекшелікке ие, сондықтан есімдер мен атаулар көркем шығарма түрінің ажыратылмайтын, жазушы стилімен қиысатын элементі және көркем бейне жасайтын амалдардың бірі болып табылады. Оларда едәуір мағыналық жүктеме, ерекше дыбыстық бейне, жасырын ассоциативтік фон болуы мүмкін. Жалқы есімдердің аударылуы стилистикалық жағынан дұрыс әрі нақты болуы тиіс, шығарманың барлық ерекшеліктеріне, ойына, мақсатына сәйкес келуі керек, өзіндік колорит, тіпті кейде қандайда бір ерекше ой, авторлық идея көрсетілген ерекше мағына сақталуы тиіс.

Сонымен, тиісті әдісті таңдау өте күрделі іс, аударманың шешіміне байланысты, ол көптеген лингвистикалық және экстралингвистикалық факторларды ескеруі тиіс, соның ішінде тілдік генезис, семантикалық категория және, бәрінен бұрын, мәтін және сол мәтіндегі жалқы есім атқаратын функция. Сонымен қатар, берілген есімнің аударылу дәстүрі, сонымен байланысты коннотациялар, жалқы есімнің шындық / ойдан туындаған факторы сияқты мәселелер де маңызды болып табылады. Жалқы есімдерді жеткізу тәсілін таңдау жалпы екі негізгі факторлардың қосындысын құрайды: түпнұсқа мен аударма тілдерінің нормалары немесе ережелері, сонымен қатар аударманда сақтап қалуға тырысқан түпнұсқа мәтіннің құндылықтарын анықтайтын аудармашы қолданған тәсіл. Алайда, бұл таңдаудың кездейсоқтық емес екендігін ескерген жөн: әдеби шығармада жалқы есімдер әдетте бірнеше функцияларды қатар қолданады, сондықтан өзінің интермәтінділік, семантика, экспрессия немесе ақпараттық жүктемесімен мәтінді көркемдей түсетінін сақтап қалу керек. Атаудың дәл мәнін байқау, оның ең оңтайлы функциясын таңдау және оны оқырманға жеткізу жалқы есімді көркем аударманда сақтау болып табылады. Осылайша көркем шығарма кейіпкерлерінің аталу жүйесі тек маңызды құрылымдық ұйымдастырушы функциясын ғана орындап қоймайды, сонымен бірге әлдеқайда жалпы көп қырлы лингвистикалық және экстралингвистикалық ақпаратқа ие. Ономастикалық кеңістік жазушы тілі сөздігінің бөлігін құрылымды қамтиды, оның авторлық даралығын және шеберлік деңгейін сипаттайды.

Әдебиеттер

1 Фонякова О.И. Имя собственное в художественном тексте / О.И. Фонякова. – Л., 1990. – 103 с.
2 Ермолович Д.И. Имена собственные на стыке языков и культур / Д.И. Ермолович. – М.: Р. Валент, 2001. – 200 с.
3 Нелюбин Л.Л. Толковый переводоведческий словарь / Л.Л. Нелюбин. – М.: Флинта: Наука, 2003. – 320 с.

References

1 Fonyakova O.I. Imya sobstvennoe v khudozhestvennom tekste O.I. Fonyakova. – Ll., 1990. – 103 p.
2 Yermolovich D. I. Imena sobstvennoe na styke yazikov i cultur / D. I. Yermolovich. – M., R. Valent, 2001. – 189 p.
3 NelyubinL.L.Tolkoviy perevodcheskiy slovar' / L.L. Nelyubin. – M., Flinta: nauka, 2003. – 300 p.

ҒТАХР 16.31.41

Болатова Г.Ж.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. д.,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Gulzhan5055@mail.ru

ЖАҢА «АБАЙ ЖОЛЫ»: А. КИМНІҢ АУДАРМАСЫНДАҒЫ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Мақала М.О. Әуезовтің қаламынан туған «Абай жолы» роман-эпопеясының Анатолий Кимнің аудармасымен 2007 жылы жарық көрген орыс тіліндегі нұсқасына, ол туралы айтылған пікірлерге, сондай-ақ оның кейбір ерекшеліктеріне арналады. Аталған аударма бұрынғыларына қарағанда ұлттық ерекшеліктерді кеңінен көрсетуді мақсат етеді әрі онда кеңестік кезеңде жарық көрген орысша нұсқаларында кездеспейтін көптеген эпизодтар мен детальдар толық қамтылады. Романның әлемдік деңгейде мойындалуына және кеңінен зерттелгеніне қарамастан, оның жазылу және басылу тарихында, текстологиясында, аударма инварианттарын жасауда және көптеген басқа да маңызды тарихи-теориялық салаларында шешілмеген мәселелер бар. Белгілі орыс жазушысы А.А. Кимнің жаңа аудармасы абайтанушылардың, әуезовтанушылардың және көркем аударма саласы мамандарының үлкен қызығушылығын туғызды. Осы аудармаға қатысты көптеген дереккөздерде алуан түрлі, тіпті қарама-қайшы мақалалар, пікірлер жарияланып жатты.

Әдебиеттанушылар арасында қызу талқыланған аударма туралы мақала авторы да өзінің дәлелді пікірлерін келтіреді.

Түйін сөздер: қазақ әдебиеті, көркем аударма, ұлттық болмыс, мәтін, көркем аударманы талдау, тіл.

Bolatova G.Zh.

New «Abai's Path»: Some peculiarities of A. Kim in translation

This article is devoted to a new translation of the epic novel «Abai's path» by the great Kazakh writer M.O. Auezov, published in 2007, to its peculiarities. The author carefully studies and analyzes various opinions of literary scholars about this translation. The new translation, unlike the previous ones, is more verbose, because in the work on it the translator had more opportunities and freedom to recreate the national identity. In it there are many episodes and details showing the national color, which are not present in the translations made in the Soviet era. Despite the world recognition and wide study of the novel, in the history of its writing, publication, and in many other important historical and theoretical areas, unresolved issues are revealed. A new translation of a famous Russian writer A.A. Kim caused the keen interest of scholars of Abai's creativity studies, Auezov's creativity studies and specialists in the field of artistic translation. There appeared a large number of diverse, mutually exclusive articles, responses, reviews of this translation.

Key words: Kazakh literature, literary translation, national reality, text, analysis of literary translation, language.

Болатова Г.Ж.

Новый «Путь Абая»: некоторые особенности перевода А. Кима

Данная статья посвящается новому переводу романа-эпопеи «Путь Абая» великого казахского писателя М.О. Ауэзова, вышедшему в свет в 2007-м году, его особенностям. Автор тщательно изучает и анализирует различные мнения к данному переводу специалистов-литературоведов. Новый перевод, в отличие от предыдущих, более многословен, потому что

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

в работе над ним у переводчика было больше возможностей и свободы, чтобы воссоздать национальное своеобразие. В нем встречается много эпизодов и деталей, показывающих национальный колорит, чего нету в переводах, сделанных в советское время. Несмотря на мировое признание и широкое изучение романа, в истории его написания, издания и во многих других важных историко-теоретических сферах обнаруживаются нерешенные вопросы. Новый перевод известного русского писателя А.А. Кима вызвал острый интерес абаеведов, ауэзоведов и специалистов в области художественного перевода. Появилось большое количество разноплановых, взаимоисключающих статей, откликов, рецензий на этот перевод.

Ключевые слова: казахская литература, художественный перевод, национальная действительность, текст, анализ художественного перевода, язык, художественный мир.

М.О. Әуезовтің қазақтың ұлттық болмысының көркем жинағы іспеттес «Абай жолы» роман-эпопеясының семантикасы мен сигникаты күні бүгінге дейін тек абайтанушы және әуезовтанушы ғалымдардың ғана емес, сонымен қатар көркем аударма мамандарының да ерекше назарын аударуда. Өйткені, роман әлемнің көптеген тілдеріне аударылғандықтан, оның түрліше тәржімалық интерпретациялары кездеседі.

Романның әлемдік деңгейде мойындалуына және кеңінен зерттелгеніне қарамастан, оның жазылу және басылу тарихында, текстологиясында, аударма инварианттарын жасауда және көптеген басқа да маңызды тарихи-теориялық салаларында шешілмеген мәселелер бар. Бұл жайлы әуезовтанушы ғалым Р. Нұрғали: «Мұхтар Әуезов – әлемдік мәдениетке қомақты үлес қосқан, ұлттық әдебиетімізді асқақтатқан ұлы суреткер. Сондықтан, оның мұрасы жан-жақты әрі көпаспектілі зерттеу нысаны болуы тиіс. М.О. Әуезовтің шығармалары қазақ эстетикалық ой тарихындағы ерекше құбылыс ретінде бейнелеу, жанрлық, көркемдік-идеялық жағынан да, жазушылық эволюциясы және аса ізденімпаздығы тұрғысынан да кеңінен талдауды талап етеді», – деген пікірді айтады [1, 247].

Эпопеяға деген үлкен қызығушылық, онда алғаш рет қазақ болмысының тарихи әлемі қазақ руханиятының құрамдас бөлігі болып табылатын ерекше салт-дәстүрімен, көшпенділердің өзіне ғана тән тұрмыс салтымен, қайталанбас табиғатымен, әдет-ғұрыптарымен, өнерімен тұтастыра көркем суреттелгендігімен де байланысты. Жазушы бай әрі бейнелі тілмен осы жайттарды қазақ халқына етене жақын көркемдік құралдармен, тәсілдермен өзіндік образдық пішінге жинақтаған. Осы ерекшелікті өз еңбектерінде белгілі әуезовтанушы Ж. Дәдебаев та атап көрсетеді. Оның ойынша, М.О. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының құрылымындағы дәстүрлі халық мәдениеті материалдары ерекше терең көркемдік-танымдық маңызға ие. Эпопеяның поэтикалық жүйесінде дәстүрлі халық мәдениетінің материалдары ұлттың тілдік танымының денотатын білдіретін фактілермен табиғи бірлікке бағындырылғанын аңғаруға болады [2, 31].

Роман-эпопеяның ұлттық ерекшеліктерінің алуан тұстары ішінара біраз зерттеулерге нысан болды, алайда тоталитарлық идеологиялық жүйенің салдарынан эпопеяның ұлттық ерекшеліктері жан-жақты зерттелмей келді, ұлттық сана-сезімнің шынайы көрінісі болған шығарманың ішкі терең мазмұнын ашудың мүмкіндігі болмады.

Көптеген мамандардың эпопеяның ұлттық әлемін қайта жаңғырту проблемаларының түрлі қырларына деген пікірлері романның соңғы аудармасындағы ұлттық болмыстың өзіндік ерекшеліктерін жаңаша ізденіс тұрғысынан зерттеуге байланысты біршама дау тудыра бастады. Белгілі орыс жазушысы А.А. Кимнің жаңа аудармасы абайтанушылардың, әуезовтанушылардың және көркем аударма саласы мамандарының үлкен қызығушылығын туғызды. Осы аудармаға қатысты көптеген дереккөздерде алуан түрлі, тіпті қарама-қайшы мақалалар, пікірлер жарияланып жатты.

Роман-эпопеяның орыс тіліндегі жаңа аудармасына айтылған пікірлер мен сындарды талдай келе, оған берілген алуан түрлі бағаларды, көзқарастарды, жаңа ұстанымдарды анықтадық.

Соңғы аударма нұсқасы мен түпнұсқаны салыстырмалы талдау саласында кейінгі жылдарда қызмет етіп жүрген зерттеушілердің арасында А. Жақсылықов, Г. Бельгер, Н. Сағындықова, Г. Қазыбек, К. Алпысбаев, А. Анастасьев, Г. Қазақбаева, М.М. Әуезов, Ж. Каракузова, С. Ананьева, Г. Елеукенова, Б. Канапьянов сияқты зерттеушілерді атап көрсетуге болады. Олардың барлығы өз мақалалары мен монографияларында роман-эпопеяның түпнұсқасы мен орыс тіліндегі аудармасының ұлттық ерекшелік саласына қатысты пікірлерін айтады.

Бүгінгі таңда жазушы шығармаларының орыс тіліндегі аудармасына қатысты жан-жақты

пікірлер айтылып, түрлі көзқарастар мен жаңаша ұстанымдар да қалыптасқан.

С.В. Ананьева жаңа аударманың маңызын: «Каждый новый перевод, безусловно, обогащает литературу... Число читателей переводов значительно превышает число читателей оригинала. Несомненно одно, – пишет исследовательница, – новый перевод «Пути Абая» – значительное событие в культурной жизни нашей страны. Жизнь и судьба великого Абая, истоки его поэтического мастерства, многогранное поэтическое и философское наследие всегда будут привлекать внимание вдумчивых и любознательных читателей» [3, 156], – деп дәйекті түрде көрсетеді.

Г. Елеукенова ұлттық колоритті аудармада қайта жаңғыртудың қиындығын, этномәдени лексиканың орыс тілінде көрініс табуының күрделі екендігін айтады. Ғалымның пікірінше, поэзия көркем прозадан басым түседі. Әуезов те осыдан қауіптенді, оның үстіне, проза ұлы ойшылдың, кемеңгер ақынның ұлы бейнесін, тарихи тұлғасын ашып көрсетуі тиіс еді. Оның әсерлілігі басқа тілге көркем аудару барысында бәрібір азаяды. [4, 69].

Қазақ әдебиеті проблемаларына қатысты бірнеше мақалалар мен монографиялар жазған ғалым әрі кәсіби аудармашы Н. Анастасьев жаңа аудармаға оң баға беріп, орыс тілінде ұлттық колоритті қайта жаңғыртудың, этномәдени лексиканы берудің қиын екенін ерекше атап өтеді: «Новый перевод прострочен многообразными понятиями, которых нет в русском языке и которые вряд ли когда-нибудь в него войдут: *байбише, токал, барымта, байге, айтыс* и так далее. Иные сопровождаются пояснительными сносками, другие тут же дублируются на русском. Прием не новый, таким способом всегда создается местный колорит, но ведь как легко было соскользнуть в чистую экзотику, как просто впасть в искус орнаментализма.

Ничего этого у Кима нет – ни экзотики, ни орнамента, ни даже, рискну сказать, местного колорита. Потому что на самом деле никакой это не колорит, но словесный образ целой культуры…» [5].

Соңғы аударма қатысты бүгінгі таңда қолда бар әдеби-сын материалдарына негізделе отырып, көптеген әдебиеттану эсселері мен аударма арналған мақалаларда жаңа аударма туралы біраз жылы пікірлердің бар екенін байқауға болады. Мысалы, С. Құттықадам: «Кимнің аудармасын оқи отырып, романды орыс тілінде оқып отырғаныңды ұмытып та кетесің. Аударма әуезділігі жағынан түпнұсқасына соншалық жақын. Анатолий Кимнің мұндай нәтижеге қол жеткізуінің сыры неде? Меніңше, көптеген жағдаяттар оған ықпал етті. Бастысы, оның ірі прозаик ретіндегі тәжірибесі мол, ол роман жанрының барлық қиындықтары мен қырсырын, жазушының образдар құрылысын, оның психологиясын жақсы біледі, сондықтан да ол «Абай жолының» жүрек тынысын тереңнен сезіне білді», – дейді [6, 29-30].

Соңғы аударма жайында аудармашы әрі әдебиеттанушы Г.К. Бельгер объективті пікір білдіріп, жаңа көзқарастар қалыптасып жатқан тұста роман-эпопеяның жаңа аудармасы қажет екендігін бұрыннан ескертіп келе жатқанын, А. Кимнің аудармасына шын қуанғанын айтады [7, 114].

Соңғы аудармаға ол жайлы айтылып жатқан алуан түрлі пікірлер мен көзқарастарды зерттеген ғалым А. Жақсылықов барынша адекватты пікір білдірді деуге болады. Зерттеушінің айтуынша, ұлы шығарманың аударма вариантына қарсылық білдірушілер де табылады. Олар өз сөздерінде негізінен мына аргументті алға тартады, бірінші аударма тікелей автордың қатысуымен іске асырылған болатын. Сондықтан да бірінші аударманың әрбір сөзі, сахнасы, эпизоды, М.О. Әуезовтің тікелей өзі бақылап отырғандықтан, түпнұсқасымен толық мәндес болып келеді. Бұл аргумент, әрине, өте дәйекті әрі негізді екенінде дау жоқ [8, 3].

Одан әрі зерттеуші былай жазады: «Анатолий Кимнің М.О. Әуезов прозасының ең жақсы аудармашысы болуға басты үміткерлердің бірі. Өйткені оның аудармасының стилі толық, экспрессивті бояуы жақсы берілген, бірінші аудармада кездеспейтін көптеген эпизодтар мен детальдарды көруге болады.

Анатолий Кимнің шеберлігі мен стильдік ерекшелігі оның жаңа аударма еңбегі арқылы анық аңғарылады. Мұның барлығы тапсырыс берушінің күткенін береді, аса ауқымды еңбектен көзделген түпкі мақсат пен міндеттерге сай келеді. Бірақ дәл осы жерде Анатолий Ким секілді тәжірибелі аудармашының жол берген кемшіліктері туралы да айта кеткен жөн. Ол басты мақсатқа өте жақын келді, бірақ аудармада жүйелі сипатқа ие кемшіліктер көзге түседі. Біздің пікірімізше, олар аудармашының асығыстығынан және арнайы этнолингвистикалық редакторлық сараптаманың болмауынан туындаған» [8, 3].

А. Жақсылықов кемшіліктерді үш топқа бөліп қарастырады: а) аудармашы қазақ халқының ұлттық менталитетін өрнектейтін этномәдени

және этнопсихологиялық алғышарттарды ескермейді; ә) қазақ ру-тайпаларының шежіресін, құрылымы мен қатынастарын шатастырып алады, б) аудармашы XIX ғасырдағы қазақ қыздарының лексикасында модернизмдерді (сленгілер мен урбанизмдерді) қолданады [8, 4].

Аудармаға деген алуан түрлі көзқарастар мен берілген бағалардың көптігінің өзі ғылымның қазіргі тенденцияларын, оның үздіксіз даму процестерін, оның түрлі бағыттарының маңыздылығын көрсетеді. Сол бағыттардың бірі – роман-эпопеяның көркем аудармасы. Роман-эпопеяның жаңа аудармасының бұрынғылармен салыстырғандағы сапа ерекшеліктеріне қарамастан, әлем әдебиетінен ойып тұрып орын алатын осы туындының ең дұрыс аудармасы жөніндегі проблемалар өзектілігін жояр емес.

Басқа тілдердегі көптеген аударма варианттарын жинақтай талдау осы проблеманы мүмкіндігі барынша тезірек шешу қажеттігін талап етеді. Көркем аударманың жекелеген мәселелеріне байланысты туындайтын теориялық пікірталастар полемикалық дискуссия күйінде қалып келеді.

Әуезовтанушы ғалымдардың әрбір жаңа ұрпағы тарихи кезеңдерде үнемі бой көрсетіп отыратын көркем аударма проблемаларына назар аударады, роман мен оның басқа тілдердегі көркем аудармасына қатысты жаңа-жаңа өзекті мәселелерді қозғайды. Сондықтан да эпопеяның орыс тіліндегі аудармасы ең жоғары сапа шыңына шықты деп айтуға әлі ерте деп ойлаймыз.

Көркем аударманы талдау процесінде портреттік және тілдік суреттемелер, сипаттамалар ерекше назар аударуды қажет етеді. Эпизодтық көріністер адам ішкі жанының тұңғиықтарын, даму ерекшеліктерін ашады, қазақ халқының ұлттық өмірінің өзіне ғана тән сипаттарын көрсетеді.

Ұлттық-мәдени заңдылықтардың жаңғыруы проблемасына қатысты дәл пікір айтқандардың бірі Е. Құрманбаев болды. Оның айтуынша, Әуезов шығармаларын аударуға қойылатын басты талап – сөздердің де, композицияның да, стильдің де төл ерекшеліктері мен қасиеттерін сақтауда деп түсінген дұрыс. Ештеңені қалыс қалдырмау керек, бірде-бір сөзді тастамау керек. Әуезовте басы артық дүние болмайды. Аудармашы түпнұсқаның тіліне терең бойлауы тиіс, оның орысша мәтіні қазақы болып шығуынан қорықпауы керек. Мұхтар Әуезовтің мөлдір аспан секілді таза тілін барынша сақтау арқылы ғана аударманың мәні толық ашылады [9, 42].

Шынында да шебер суреткер айрықша мінездерді, биік тұлғаларды, кейіпкерлердің ішкі жандүниесін нәзік қылқаламмен суреттегендей көз алдыңа келтіреді. Бұл ретте қаламгерге ұлтының өмірі мен мәдениеті туралы білімінің молдығы, ұлттық сана-сезімді бойына сіңіре өскені көп көмек болғаны сөзсіз.

Ұлттық ерекшелікті жаңғырту мен көркем мәтіннің аударма барысындағы хронологиялық бейімделуі – қазіргі аударматану ғылымындағы өзекті әрі тірек проблемаларының бірі болып табылады. Оның ерекше маңызын көрсететін тағы бір жайт, тек тілдің бай мүмкіндіктерін ғана көрсетпейді, сонымен қатар тілдік құралдар арқылы шығарма көркемдік әлемінің алуан қырын да бейнелейді. Ұлттық ерекшелік тілден, образдардан, кейіпкерлердің өзара қатынастарынан, табиғат көріністерінің ерекшеліктерінен және басқа да заңдылықтардан байқалады.

Басқа да заңдылықтар дегеніміздің өзі бас қаһарманның ішкі жан дүниесін тікелей зерттеумен, жазушы М.О. Әуезовтің роман-эпопеяны дүниеге әкелуіне басты өлшем міндетін атқарған дүниетанымымен байланысты болып келеді.

Осы тұрғыдан алғанда, жазушы және басқа көптеген аудармашылар тарапынан бас қаһарманның нақтылы тарихи және әлеуметтік жағдайлардағы ұлттық психологиясын ашу үшін қолданылған шығармашылық әдістердің байлығы мен ерекшеліктеріне тоқтала кеткен жөн. А. Кимнің аудармасы ғалымдардың қызу талқысына түсті. Соның нәтижесінде эпопеяның орыс тіліндегі аудармалары ұлы қазақ жазушысының шығармашылық шеберханасының бай әлемін барынша әйгілей көрсетуіне жағдай жасалды.

Соңғы орысша аудармаларын зерттеу нәтижесінде шығарылған негізгі қорытындылар бір арнаға саяды: М.О. Әуезовтің роман-эпопеясын орыс тілінде толығымен қайта жаңғырту мәселесі әлі де болса түбегейлі шешімін тапқан жоқ.

Осылайша, роман-эпопеяның орыс тіліндегі аудармалары әлі күнге сапа жағынан жетілдіру қажеттігін талап етеді. Демек, оның басқа тілдердегі аудармалары да толыққанды талдау жасауды қажет етеді, өйткені басқа тілдерге орыс тілінен аударылғаны белгілі.

Аударма барысында тәржімандарға жазушының тілі мен стилі біршама қиындықтарды туындатады. Суреткер тілі бейнелеуіш құралдарға бай әрі терең мазмұнды болып келеді. Сондықтан да аудармашылар кей жағдайларда автор ойын, жазушының затты әлемін, оның кейіпкерлерінің

сөйлеу мәнерінің өзгеруіне байланысты туындайтын мағына түрленуін түсіне алмай қалып жатады.

Роман-эпопеяның орыс тіліндегі соңғы аудармасын талдау барысында оған берілген жаңаша бағалар, ұстанымдар мен көзқарастар айқындалып, жүйеленді. Мұның бәрі қазіргі әуезовтанудың тенденцияларын, оның үздіксіз даму үстінде екендігін, оның түрлі бағыттарының нәтижелілігі мен болашағын көрсетеді.

Соңғы жарияланған көркем аударманы талдау мысалында және соңғы жылдардағы ғылыми жарияланымдарды проблемалық талдау негізінде қазіргі әуезовтанудың жаңа тенденцияларын айқындап, оның алдағы уақыттағы дамуының ғылыми негіздерін көрсету қажеттілігі артып отыр.

Әдебиеттер

1 Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Астана: Күлтегін, 2002. – 528 б.

2 Дадебаев Ж. Традиции М. Ауэзова и образцы традиционной культуры в структуре современного казахского исторического романа. Материалы второй международной научно-теоретической конференции «М. Ауэзов и мировая литература». – Алматы: Қазақ университеті, 1999. – С. 31-39.

3 Ананьева С. «Путь Абая» М.О. Ауэзова в переводе А. Кима // Керуен. – 2009. – №2. – С. 136-157.

4 Елеукенова Г. Академик З. Ахметов и его исследование «Мастерство писателя: черты поэтики» //Академик Зәки Ахметов және бүгінгі қазақ әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелері. – Алматы: Unigue service, 2008. – С. 66-69.

5 Анастасьев Н. Третье свидание // Әдебиет айдыны. 2007. – № 44 (141) – С. 9.

6 Куттыкадам С. Заветы Мухтара // Мысль. – 2007. – № 11. – С. 28-30.

7 Бельгер Г. Жизнь-эпопея (эссе-триптих, статьи). – Алматы: Жибек жолы, 2009. – С. 144.

8 Жаксылыков А.Ж. Особенности нового перевода романа-эпопеи М.О. Ауэзова «Путь Абая» на русский язык // Актуальные проблемы переводоведения и литературной компаративистики: Материалы республиканской научно-теоретической конференции. – Алматы, 2009. – С. 3-9.

9 Курманбаев Е. Серебряные вязи слов на холмах моей родины // Евразия. – 2002. – № 3. – С. 41-43.

References

1 Nurghali R. Qazaq adebietinin altyn ghasiri. – Astana: Kultegin, 2002. – 528 b.

2 Dadebaev Zh. Tradisii M. Auezova i obraztsi traditsionnoy kul'tury v structure sovremennogo kazakhskogo istoricheskogo romana. Materialy vtoroy mezhdunarodnoy nauchno-teoreticheskoy konferensiy «M.Auezov i mirovaya literatura». – Almaty: Qazaq universiteti, 1999. – S. 31-39.

3 Anan'eva S. «Put' Abaya» M.O. Auezova v perevode A. Kima // Keruen. – 2009. – №2. – S. 136-157.

4 Eleukenova G. Akademik Zaki Ahmetov i ego issledovanie «Masterstvo pisatelya: cherty poetiky» //Akademik Zaki Ahmetov jane bugingi qazaq adebiettanu gylymynyn ozekti maseleleri. – Almaty: Unigue service, 2008. – S. 66-69.

5 Anastas'ev N. Tret'e Svidanie // Adebiet aydini. 2007. – № 44 (141) – S. 9.

6 Kuttikadam S. Zaveti Muhtara // Misl'. – 2007. – № 11. – S. 28-30.

7 Belger G. Jizn'-epopeya (esse-triptih, stat'i). – Almaty: Jibek joly, 2009. – C. 144.

8 Jaksilikov A.Zh. Osobennosti novogo perevoda romana-epopey M.O. Auezova «Put' Abaya» na ruskiy yazik // Aktual'nye problemy perevodovedeniya I literaturnoy komparativistiki: Materialy respublikanskoy nauchno-teoreticheskoy konferensii. – Almaty, 2009. – S. 3-9.

9 Kurmanbaev E. Serebryanye vyazi slov na holmah moey rodiny // Evraziya. – 2002. – № 3. – S. 41-43.

МРНТИ 16.31.41

Жусанбаева А.Т.[1], Алкожаева А.С.[2],

[1]ст. преподаватель, [2]преподаватель Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: zhusanbaeva70@gmail.com; aika020442@gmail.com

ИСТОРИЯ ПЕРЕВОДОВ ЛИРИКИ Р. БЁРНСА НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Статья посвящена изучению истории и теоретических принципов перевода поэзии Р. Бёрнса на русский язык. Как показал проведенный сравнительный анализ, переводы могут содержать условные изменения по сравнению с оригиналом и эти изменения совершенно необходимы и оправданы, если целью является создание аналогичного оригиналу единства формы и содержания на материале другого языка, однако тот же анализ подтвердил, что эквивалентность перевода зависит как от объема, так и от характера этих изменений. В статье исследуются основные типы и принципы переводов, к которым прибегают переводчики при воссоздании творчества Р.Бёрнса на русский язык на протяжении XIX-XX столетий.

Ключевые слова: теория перевода, сравнительный анализ перевода, стихотворный перевод, художественный перевод, лирик, народный поэт Р. Бёрнс.

Zhusanbaeva A.T., Alkozhaeva A.S.

The history of translations of R. Burns's lyrics into the Russian language

The article is devoted to the study of the history and theoretical principles of translation of the poetry of R. Burns into Russian. As the comparative analysis has shown, translations can contain conditional changes in comparison with the original and these changes are absolutely necessary and justified, if the goal is to create a similar unity of form and content on the material of another language, however the same analysis confirms that the equivalence of the translation depends both on volume, and on the nature of these changes. The article explores the main types and principles of translations, which translators resort to when recreating the work of R. Burns in Russian during the XIX-XX centuries.

Key words: theory of translation, comparative analysis of translation, poetic translation, literary translation, lyric poet, national poet R. Burns.

Жусанбаева А.Т., Алкожаева А.С.

Р. Бернс лирикасын орыс тіліне аудару тарихы

Аталмыш мақала Р.Бэрнс поэзиясының орыс тіліне аударудағы теориялық және тарихи қағидаларды қарауға арналады. Салыстырмалы талдау жүргізу нәтижесі аударма жасаған кезде түпнұсқамен аударманың арасында шартты өзгерістер болатынын, және ол өзгерістердің қажеттілігі мен орындылығы дәлелденіп отыр, түпнұсқа іспетті, сол тілдің пішіні мен мазмұнын сақтай отырып ұқсас дүние шығару басты мақсаттың бірі болса, сол талдау, аударманың эквиваленті жұмыстың көлеміне байланысты екенін, сондай-ақ оның өзгеруіне тәуелділігін көрсетеді. Мақалада аудармашылар XIX-XX жылдардағы орыс тіліне деген Р. Бернстің шығармашылығындағы тақырыпты аударманың негізгі түрлері мен талаптары ретінде қарастырып, зерттейді.

Түйін сөздер: аударма теориясы, салыстырмалы талдау, шумақты аударма, көркем шығармашылық аударма, лирик, халық ақыны Р. Бернс.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Все переводчики Р. Бёрнса на русский язык – достойные продолжатели пучших традиций русской переводческой школы. Основоположниками этой традиции по праву считаются В.Жуковский и А.Пушкин, и смысл ее заключается в том, что «переводчик в стихах не раб, а соперник».

Русская литература за века своего исторического развития обогащалась благодаря переводческой деятельности великолепной плеяды литературных деятелей: начиная с Гнедича и Жуковского, русские писатели брались за перевод художественных текстов с европейских языков – французского, английского, немецкого, с древних языков (латинского, греческого), переводили литературу Востока и азиатских стран.

Жуковский и Пушкин считали, что только большая творческая свобода по отношению к оригиналу дает переводчику возможность передать поэтические ценности подлинника во всем их своеобразии на своем родном языке. А поэтическая ценность художественного произведения определяется идейной глубиной и верностью познания реальной действительности и ее отражения в художественных образах. «Задача переводчика заключается поэтому не только в том, чтобы точно перевести сказанное на одном языке на другой язык; художественный перевод должен перенести поэтические ценности одной литературы в другую литературу» [2, 207]. Потому Пушкин и Жуковский как переводчики стремились не к буквальной точности, а к точности поэтической и прежде всего к тому, чтобы переводное стихотворение или поэма стали фактом русской поэзии. Таковы переводы Жуковского из Гёте, Шиллера, Вальтер Скотта, Байрона и других поэтов, переводы Пушкина из Горация, Вольтера, Шенье, Мицкевича.

В дальнейшем эта традиция продолжалась в русской поэзии (Лермонтов, Тютчев, А.К. Толстой, Курочкин, Михайлов, Брюсов, Блок), и именно с нею связаны все победы русской переводческой школы, отличительные особенности которой были отмечены еще классиками революционно-демократической критики – В.Белинским, Н.Черны-шевским, Н. Добролюбовым.

В России Бёрнс стал известен на рубеже XVIII и XIX вв. В 1832 г. Лермонтов перевел четверостишие Бёрнса, поставленное Байроном эпиграфом к «Абидосской невесте». На Бёрнса, как на замечательного лирика и великого народного поэта, ссылались Шевченко, Огарев, Белинский. В журнале «Современник» были напечатаны замечательные для своего времени переводы из Бёрнса, сделанные революционером М.Л.Михайловым.

В России Бёрнс обрел как бы вторую родину. Переводить его начали более ста лет тому назад. Одно из первых суждений русской критики о его творчестве изложено во вступительной статье к «Собранию образцовых русских сочинений и переводов в стихах, изданному Обществом любителей Отечественной словесности», и составленному профессором Срезневским. В 1800 году в журнале «Иппокрена» было напечатано переведенное прозой стихотворение Бёрнса «В честь Томсона». В числе первых русских переводчиков Бёрнса должен быть назван Иван Козлов (1779-1840). До сих пор широко известен его романс «Вечерний звон». В 1829 году он выпустил отдельным изданием стихотворение «Сельский субботний вечер в Шотландии», которое в подзаголовке сам определил, как «вольное подражание Бёрнсу». К вольному переложению «Субботнего вечера» Козлов прибавил почти правильный в формальном отношении перевод стихотворения «Горной маргаритке, которую я примял своим плугом». От спенсеровых строф в «вольном переложении» Козлова не осталось и следа, но «стандартный габби», которым написана «Горная маргаритка», Козлов воспроизвести попробовал, отказавшись лишь от четырехкратной рифмы, заменив ее парой двустиший, – собственно, так со «стандартным габби» обходился и М. Михайлов, печатая в «Современнике» за 1856 год свои переводы из Бернса – самые ранние из сохранивших ценность до наших дней не только историческую, но и поэтическую. Пушкинский «габби» воскрес лишь в переводах Николая Бахтина (Н. Новича) (1866-1940) и Т.Л. Щепкиной-Куперник, а достиг блеска – в переводах Маршака.

Еще одним, ныне малоизвестным, первооткрывателем Бернса для русскоязычной публики, стал Вейнберг Пётр Исаевич (1831-1908) – поэт, переводчик, историк литературы. Сотрудничал в «Современнике», «Отечественных записках», «Русском слове», «С.-Петербургских ведомостях» и др. изданиях, публикуя стихи, переводы, статьи. Известен как переводчик Гейне, Данте, Шиллера, Шеридана, Бёрнса, Шелли, Мюссе, Дюма, Сарду, Ибсена, Мицкевича. Широкую популярность приобрело его стихотворение «Он был титулярный советник», положенное на музыку А.С. Даргомыжским.

В 1829 году в журнале «Московский телеграф» А.Н. Полевого появилась статья о жизни

и сочинениях Р. Бёрнса. Автор статьи впервые сообщает русскому читателю биографию шотландского поэта и указывает на Козлова, как переводчика, который знакомит русскую публику «с сим замечательным поэтом». Интересно, что в статье дается так же критика перевода Козлова, который, по замечанию автора статьи, не понял характера Бёрнса и представил его русскому читателю в превратном виде. Автор статьи упрекает Козлова в том, что он увидел в шотландском поэте только идиллика, что он «почел Бёрнса простым крестьянином, который, между прочим, напевает на поэтической свирельке. Это почитаем мы главною ошибкою русского перевода, -продолжает автор статьи, – ибо он напоминает нам не пламенного певца Шотландии..., а простого поселянина, очень мило рассказывающего о своем сельском быте» [2, 211]. Ему, очевидно, были знакомы произведения Бёрнса, носящие совершенно иной характер, чем те, которые были переведены на русский язык Козловым. Он критикует перевод Козловым поэмы «Субботний вечер поселянина» за искажение смысла бернсовских строк и отмечает более удачный перевод» К полевой мыши» – перевод, в котором Бёрнс виднее и понятнее для русского читателя. В 1835 году появился новый перевод Козлова «К полевой маргаритке», передающий естественность и задушевность интонации подлинника. В 20-е и 30-е годы XIX века в русских журналах «Телескоп», «Отечественные записки», «Библиотека для чтения» и др. появляются отдельные статьи о Бёрнсе. Так, в 1837 году в журнале «Библиотека для чтения» была помещена статья «Роберт Бёрнс», принадлежавшая О.И. Сенковскому. В статье был приведен оригинальный опыт перевода «Джона Ячменное Зерно» в стиле русской народной былины. Баллада Бёрнса была озаглавлена переводчиком «Иван Ерофеевич – Хлебное Зернышко».

Стихотворения Бёрнса читал и А.С.Пушкин. Томик его стихов лежал на столе у Пушкина и до сих пор хранится в пушкинской квартире-музее. Правда, он разрезан только до 23 страницы – видимо, Пушкину нелегко было читать эти стихи, потому что многие из них были написаны на шотландском наречии. В 1832 году четыре строчки из стихотворения Бёрнса, послужившие эпиграфом к «Абидосской невесте» Байрона, перевел другой великий русский поэт – Лермонтов, которому тогда было восемнадцать лет.

«Если б мы не дети были,
Если б слепо не любили,
Не встречались, не прощались,
Мы с страданьем бы не знались» [2, 58].

В 1847 году о Бёрнсе писал человек, чья поэтическая судьба более всего напоминает его судьбу – великий украинский поэт Т.Г. Шевченко. Он пишет: «А Бёрнс все-таки поэт народный и великий». И далее указывает, «чтоб знать людей, то надо жить с ними. А чтоб описывать их жизнь, то необходимо самому стать человеком, а не марателем бумаги» [2, 87]. Т.Шевченко понял в Бёрнсе главное – его близость к народу, его доступность.

В середине XIX века появляется ряд статей о Бёрнсе и новые переводы его произведений, выполненные В.С. Курочкиным, одним из лучших переводчиков того времени, известным сатирическим поэтом, прославленным переводчиком песен Беранже. К тому же периоду относятся и переводы выдающегося деятеля, друга и соратника Чернышевского и Добролюбова, революционно-демократического критика и публициста Михаила Ларионовича Михайлова (1829-1865). Михайлов много переводил из английских поэтов. Он выбирал стихи, близкие ему по духу: поэт-революционер, он полюбил в Бёрнсе такого же бунтаря. В своих переводах он великолепно передал вольнолюбивый пафос поэзии Бёрнса, и широту его мужественного, жизнеутверждающего гуманизма, и тот дух борьбы и действия, который характерен для его лучших произведений. К сожалению, Михайлов перевел лишь 10-15 стихотворений поэта: тюрьма и ссылка рано положили конец его политической и переводческой деятельности.

В 1860 году в статье, посвященной «Кобзарю», Т. Шевченко, Михайлов назвал Бёрнса «замечательным народным поэтом» и писал, что силой поэтических чувств, глубоким сердечным пониманием лишений и нужд, печалей и радостей народных, безыскусственным, прямым и ясным складом мысли и речи» [3, 12] Бёрнс, Шевченко, Кольцов близки друг другу. Михайлов перевел «Джон Андерсон, сердечный друг», «К полевой мыши», «К срезанной плугом маргаритке», «Пахарь», «Джон Ячменное Зерно», «Злая судьба».

Высоко ценил поэзию Бёрнса великий русский критик В.Г. Белинский, ставя имя поэта в один ряд с именами выдающихся писателей и поэтов прошлого, чье творчество составляет богатейшую сокровищницу лирической поэзии.

В 50-е годы XIX века знакомится с творчеством Бёрнса и А.Н. Некрасов. Известно, что

Некрасов, не знавший языка, на котором писал Бёрнс, просил Тургенева сделать для него подстрочный перевод песен шотландского барда, чтобы дать ему возможность перевести их стихами.

Поэт огромного поэтического мастерства, он чувствовал, что переводы Михайлова все же не передали того волшебства, того поэтического совершенства Бёрнса, с которым сам Некрасов, не знавший английского языка, судил со слов И.С. Тургенева, горячего поклонника Бёрнса. В письме в Спасское к Тургеневу от 30 июля 1855 года Некрасов пишет: «И вот еще к тебе просьба: у меня явилось какое-то болезненное желание познакомиться хоть немного с Бёрнсом, ты когда-то им занимался, даже хотел писать о нем; вероятно, тебе будет нетрудно перевесть для меня одну или две пьесы (прозой, по своему выбору). Приложи и размер подлинника, означив его каким-нибудь русским стихом... – я, может быть, попробую переложить в стихи. Пожалуйста, потешь меня, хоть страничку пришли на первый раз» [3, 99]. Тургенев ответил через 10 дней: «Я уверен наперед, что ты придешь в восторг от Бёрнса и с наслаждением будешь переводить его. Я тебе обещаю сделать отличный выбор и метр приложить, – Бёрнс – это чистый родник поэзии»[3, 101]. А Некрасов в письме А.В. Дружинину от 6 августа 1855 года сообщает: «Тургенев, спасибо ему, взялся мне переводить из Бёрнса» [3, 112].

Однако переводы Некрасова из Бёрнса до сих пор не известны. Тем не менее, журнал «Современник», руководимый Некрасовым, неоднократно знакомил русских читателей с Бёрнсом.

К этому периоду относится и упоминание о Вернее Огаревым в предисловии к сборнику «Русская потаённая литература» (Лондон, 1861), где он писал об особой популярности Бёрнса среди шотландского народа и ссылается на Бёрнса, как на пример истинно народного поэта.

И все же первым переводчиком, по-настоящему познакомившим русского читателя с Бёрнсом, надо считать поэта-подвижника, сосланного царским правительством в Сибирь на каторгу, – М. Л. Михайлова. Это он впервые подарил своим соотечественникам переводы таких знаменитых стихов, как «Джон Ячменное Зерно», «Полевой мыши», «Горной маргаритке», «Джон Андерсон» и др.

В конце XIX века, в связи со 100-летием со дня смерти Бёрнса, в России наблюдается новый подъем интереса к поэту. На страницах русских журналов «Русское богатство», «Русская мысль», «Образование», «Вестник Европы» появляются новые статьи и переводы И.И. Новича, О. Чюминой, О. Михайловой, А. Федорова. В статье М. Цебриковой, помещенной в журнале «Мысль» говорится: «Народ будет повторять его песни... потому, что в них он найдет выражение своего чувства, своей мысли, своей жизни» [2, 245]. Автор подчеркивает, что поэт в своих песнях высказывает все горе, которое веками накопилось на сердце народа, повторяя, «мы имеем право на лучшую долю».

Выходят и новые переводы. В 1897 году в Москве было издано отдельной книжкой собрание стихов Бёрнса. В 1904 году в «Дешевой библиотеке» вышел более полный сборник «Р. Бёрнс и его произведения в переводах русских писателей». Цена этой книжки была всего 20 копеек – она была, таким образом, доступна самому широкому кругу читателей. Подбор поэм и стихотворений давал достаточно верное представление о творчестве Бёрнса.

И все же только после революции поэзия великого шотландца была оценена по достоинству в России. Его стали переводить не только на русский, но и на языки многих народов Советского Союза. Немало стихов Бёрнса было положено на музыку лучшими советскими композиторами – Шостаковичем, Свиридовым, Кабалевским, Хренниковым [4, 56].

Гравюры к его «Балладам и песням» сделаны таким замечательным русским художником, как В.А. Фаворский.

В 20-е годы XX века Бёрнса переводили Эдуард Багрицкий и Т.Л. Щепкина-Куперник, которые значительно расширили знакомство русского читателя с шотландским поэтом. В переводах Багрицкого и Щепкиной-Куперник Бёрнс предстает перед русским читателем, как замечательный бытописатель шотландского народа, тонкий и проникновенный лирик, глубоко понимающий и любящий природу.

Издание произведений Бёрнса входили в планы издательства Всемирной литературы М. Горького (не осуществлено). Единичные стихи Бёрнса переводили различные поэты, так, в 1917 г. опубликован перевод стихотворения «Джон Ячменное Зерно» К. Бальмонта, отмеченный всеми как неудачный.

Но настоящее признание, настоящую любовь русского читателя Бёрнс завоевал в переводах С.Я. Маршака. «Маршак сделал Бёрнса русским, оставив его шотландцем» [4, 12], – писал поэт Александр Твардовский.

Он перевел 216 стихов и песен Бёрнса, и поэт заговорил на чужом языке с той же удивительной свободой и подкупающей простотой, с какой говорил на родном шотландском наречии. Переводы Маршака разбили миф о якобы «непереводимости» некоторых поэтов.

В 1940-е гг. в лондонской газете Тайме появилась статья, доказывающая, что Бёрнс не понятен англичанам и имеет лишь ограниченное региональное значение. В качестве одного из контраргументов в отзывах на статью приводилась огромная популярность Бёрнса в СССР. В 1959 г. Маршак был избран почётным председателем Федерации Бёрнса в Шотландии. В последнее время переводы Маршака часто критикуются как неадекватные и стихи, переведённые Маршаком, издаются и в переводах других авторов.

Современный читатель радуется, что наконец-то стали доступными переводы недооцененного до сих пор С. Петрова, с удовольствием вглядывается в работы М. Михайлова и Т. Щепкиной-Куперник, иногда до сих пор не потерявшие своей актуальности, внимательно следует за новонайденными соответствиями В. Рогова, М. Бородицкой и Е. Фельдмана.

Несмотря на наличие замечательных переводов Маршака, в 1963 году издательство « Советская Россия» выпустило книгу «Роберт Бёрнс, песни и стихи в переводе Виктора Федотова». Книга знакомила читателя со значительным количеством стихотворений Бёрнса, которые не переводил Маршак. И даже те стихотворения, которые ранее переводились Маршаком, в переводе Федотова имеют свой оригинальный и очень часто не уступающий маршаковскому вариант. В 1999 году в издательстве «РИПОЛ КЛАССИК» вышла книга «Роберт Бёрнс», Собрание поэтических произведений с комментариями Е.В. Витковского. По утверждению составителей сборника, «это издание является наиболее полным собранием поэтических произведений Р. Бёрнса из числа когда-либо предпринимавшихся на русском языке и охватывает почти три четверти того, что было создано им в поэзии» [6, 14].

В сборнике представлено 392 перевода различных авторов: С. Маршака, С. Петрова, С. Александровского, В. Широкова, Т. Щепкиной-Куперник, Е. Фельдмана, Н. Новича, Г. Зельдовича, М. Фрейдкина, И. Болычева, А. Петровой, В. Рогова, М. Бородицкой, М. Михайлова, Игн. Ивановского, В. Федотова.

Новые издания обращены всецело в настоящее и будущее, к читателям новой эпохи. Творческими усилиями переводчиков XIX, XX и XXI веков основной Бёрнс воссоздан на русском языке практически весь, он сложен из классических работ прежних лет (М. Михайлов, Н. Бахтин-Нович, Т. Щепкина-Куперник), наших старших современников (С. Петров, В. Рогов, И. Ивановский, В. Федотов); переводчики же, появившиеся позднее – Александра Петрова, Евгений Фельдман, Марк Фрейдкин, Марина Бородицкая, Сергей Александровский, Геннадий Зельдович, Виктор Широков, Игорь Болычев, -довершили дело, в 1829 году начатое слепым поэтом Иваном Козловым: они создали русского Бёрнса. И этот Бёрнс – не альтернатива работе Маршака, он просто должен встать к читателю на ту же книжную полку. Многое, чего в прежние годы нельзя было говорить прямо, теперь говорить можно. Поэтому небольшой избранный Бёрнс Маршака – сам по себе, почти полный «коллективный» Бёрнс, накопленный русской переводческой школой более чем за полтора столетия, – сам по себе. Даже для работ, в общем-то, любительских, таких как переводы В. Федотова (1963), кое-какое место в этом «полном» Вернее нашлось. Из архива была извлечена и вновь сверена с автографом опубликованная впервые лишь в 1999 году целиком (хотя до того не раз – в отрывках) кантата «Развеселые нищеброды» в переводе Сергея Петрова (1911-1988); сперва был опубликован ее изувеченный по требованиям редакторов вариант, а настоящий, аутентичный текст читатель может прочесть лишь теперь. Заслуга предшественников в том, что они создали то литературное пространство и задали почти все необходимые ноты бернсовой гаммы, в котором единственно только и могли появиться эти принципиально переводы. Иначе говоря, перед русскоязычным читателем впервые возникает картина творчества Бёрнса, охватывающая более чем три четверти его поэтического наследия. Советская легенда о том, что Бёрнс был поэтом от сохи (защитником угнетенных, а также угнетенным и т. д.), оказалась лишь частью правды, но подлинная поэзия вряд ли что-то утратила (хотя приобрела тоже не особо много), когда вдруг обнаружилось, что Бёрнс был деятельным масоном, – надо помнить: масоном шотландским, что на современном языке означает скорее светский клуб, чем тайное общество. И даже то, что в иные дни «честной бедности» Берне предпочитал «душку Георга» (т. е. золотую монету с профилем короля), не убавило ему ни таланта, ни пресловутой народности.

В последнее время в электронных средствах массовой информации и в Интернете появились обширные переводы из Бёрнса Юрия Князева, Андрея Кузнецова, заметными стали литературные пародии на маршаковские переводы Аксель Браслета.

Достойными внимания серьезных ученых и широкой публики были сочтены поэтические переводы Владимира Ковалевского. Его первые попытки авторских переводов начинались со стихов Лонгфелло. Потом были Томас Мур, Роберт Бёрнс и, наконец, Шекспир. Ковалевский дерзнул испытать себя в VII международном конкурсе поэтических переводов зарубежных авторов. Суду знатоков английской поэзии был представлен перевод стихотворения Р. Бёрнса «Памятник собаке». И снова Ковалевский стал победителем, превзойдя, как выяснилось позже, в своем умении известных мастеров художественного перевода.

Литература

1 Комиссаров В.Н. Теория перевода. – М.: 1998. – 245с.
2 Левин Ю.Д. Русские переводчики XIX века и развитие художественного перевода. – Л.: Наука, 1985. – 299 с.
3 Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М., 1991. – 245 с.
4 Попович А. Проблемы художественного перевода: Учеб. Пособие / Пер. со слов. – М.: Высш.шк., 1982. – 289 с.
5 Русские писатели о переводе. XVIII-XX вв. / Под ред. Ю.Д. Левина, А.В. Федорова. – Л.: Советский писатель, 1960. – 696 с.
6 Сухарев-Мурышкин С.Л. Некоторые особенности строфического стиха и стихотворный перевод. Сборник научных работ. – Л.: Ленинградский ордена Трудового Красного Знамени государственный педагогический институт имени А.И. Герцена, 1977.
7 Твардовский А.А. О поэзии Маршака // Маршак С.Я. Собр. соч. в 8 Т. – Т. 6. –М.: Худ.литература, 1971. – 325 с.

References

1 Komissarov V.N. Teoriya perevoda. – M.: 1998. – 245s.
2 Levin YU.D. Russkie perevodchiki XIX veka i razvitie hudozhestvennogo perevoda. – L.: Nauka, 1985. – 299 s.
3 Lotman YU.M. Struktura hudozhestvennogo teksta. – M., 1991. – 245 s.
4 Popovich A. Problemy hudozhestvennogo perevoda: Ucheb. Posobie / Per. co slov. – M.: Vyssh.shk., 1982. – 289 s.
5 Russkie pisateli o perevode. XVIII-XX vv. / Pod red. YU.D. Levina, A.V. Fedorova. – L.: Sovetskij pisatel', 1960. – 696 s.
6 Suharev-Muryshkin S.L. Nekotorye osobennosti stroficheskogo stiha i stihotvornyj perevod. Sbornik nauchnyh rabot. – L.: Leningradskij ordena Trudovogo Krasnogo Znameni gosudarstvennyj pedagogicheskij institut imeni A.I. Gercena, 1977.
7 Tvardovskij A.A. O poehzii Marshaka // Marshak S.YA. Sobr. soch. v 8 T. – T. 6. –M.: Hud.literatura, 1971. – 325 c.

МРНТИ 16.31.41

Жусупова А.У.[1], Ашимханова С.А.[2],

[1]PhD докторант, [2]д. ф. н. профессор Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: celestial80@mail.ru; svetlana-1943@mail.ru

ТИПОЛОГИЯ ТРУДНОСТЕЙ В ПЕРЕВОДЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ С ВЫСОКОЙ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ИДЕНТИЧНОСТЬЮ

Данная статья посвящена проблеме перевода художественных текстов с высокой этнокультурной идентичностью. При переводе подобных текстов с одного языка на другой сопоставляются не только различные языковые системы, но и разные культуры. В статьеосвещаются трудности и ошибки, допускаемые переводчиками в процессе перевода. В качестве примеров анализируются произведение Абая, которое насыщено лексическими единицами с этнокультурным компонентом значения и трилогия А. Нурпеисова «Кровь и пот».

Ключевые слова: этнокультурная идентичность, коннотативное значение, когнитивный опыт, ассиметричный билингвизм, прагматические искажения, национальный колорит, элиминация этнокультурной специфики, семантические искажения, стилистические ошибки, деформация.

Zhussupova A.U., Ashimkhanova S.A.

The typology of difficulties in translation of literal texts with high ethnocultural identity

This article is devoted to the problem of translation of literary texts with high ethno-cultural identity. When translating such texts from one language to another, not only different language systems are compared, but also different cultures. The article highlights the difficulties and mistakes made by translators in the translation process. The article discusses the poem of Abay, which is full of lexical units with ethno-cultural component and A. Nurpeisov's trilogy Blood and sweat.

Key words: ethno-cultural identity, connotative meaning, cognitive experience, asymmetric bilingualism, pragmatic distortions, national colouring, elimination of ethno-cultural specificity, semantic distortions, stylistic errors, deformation.

Жусупова А.У., Ашимханова С.А.

Этномәдени бірегейлігі жоғары көркем мәтіндердің аудармаларындағы қиындықтар түрлері

Берілген мақалада этномәдени бірегейлігі жоғары көркем мәтіндердің аударылу мәселесі қарастырылады.Мұндай мәтіндерді бір тілден екінші тілге аудару барысында, әр түрлі тілдік жүйелермен қатар әр түрлі мәдениетерекшеліктері салыстырылады. Мақалада аударма кезіндегі қиындықтар мен аудармашы жіберетін қателер талқыланады. Мысал ретінде әтномәдени сөздерге бай Абайдың шығармасы және А. Нұрпеисовтың «Қан мен тер» трилогиясы талданады.

Түйін сөздер: этномәдени біргейлік, коннотативті мағына, танымдық тәжірибе, асимметриялық қостілділік, прагматикалық бұрмалау, ұлттық рең, этномәдени спецификаның жойылуы, семантикалық бұрмалау, стилистикалық қателер, деформация.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

В настоящее время реализацию коммуникации между субъектами рассматрвают через субъетно-объектные отношения «человек-текст». Следует отметить, что субъект выступает как носитель определенной культуры, которая влияет не только на порождение текста, но и на его рецепцию. При понимании инокультурного текста автор и реципиент речевого произведения оказываются носителями разных культур. Любой переводной текст представляет собой общение с чужой культурой. Переводной текст создается на основе определенных свойств исходного текста и воспроизводит их средствами другого языка в условиях другой культуры.При переводе текстов с высокой этнокультурной идентичностью с одного языка на другой необходимо сопоставлять не только различные языковые системы, но и разные культуры.

Этнокультурная идентичность весьма сложное явление. Под данным феноменом понимается идентификация индивидом себя с этнической общностью, основанной на духовной близости культуры. Этническая идентичность, прежде всего, складывается на базе ценностных предпочтений, которые отражаются в ментальности определенного народа и его этнической культуре. К основным элементам этнической культуры относят традиции, обряды, национальные ремесла, мифы, фольклор. Своеобразие этнокультурного пространства любого народа вплетается в структуру языка, на котором он разговаривает. Окружающее бытие, отраженное в сравнениях, метафорах, символах, лексических единицах с этнокультурным компонентом значения — это один из факторов, определяющих специфику и универсальность определенной национальной языковой картины мира.

Среди трудностей, возникающих при переводе этнокультурной идентичности, можно выделить следующие:

– отсутствие в ПЯ соответствия (эквивалента). К данной проблеме относятся бытовые и специфические национальные слова и обороты, не имеющие эквивалентов в быту, а, следовательно, и в языках других стран, и слова из национального быта, которых нет в других языках, потому что нет этих предметов и явлений в других странах;

– необходимость, наряду с предметным значением (семантикой) этнокультурных единиц, передать и колорит (коннотацию) — ее национальную и историческую окраску.

Вышеперечисленные трудности в определенной мере могут повлиять на степень адекватности перевода и привести к несоответствиям трех видов: непереведенная, прибавочная и искаженная информация [1].

Типологию причин переводческих ошибок при переводе текстов с высокой этнокультурной идентичностьюможно представить следующим образом:

1) Недостаточное владение языком оригинала;

2) Недостаточный когнитивный опыт;

3) Недостаточный объем знаний об описываемой в исходном тексте области окружающей действительности.

Переводческие ошибки могут быть обусловлены с неправильной расшифровкой смысла знаков, составляющих единицу ориентирования, а так же неверным выбором знаков в переводящем языке для оформления единицы перевода. Чаще всего языковая компетенция переводчика характеризуетсяассиметричным билингвизмом. В данных условиях переводчик может неверно раскодировать смыслы знаков при переводе с иностранного на роднойязык, когда он сталкивается не только системой языка, но и с иной культурой, иным мировосприятием [2, 515].

При переводе этнокультурных компонентов, ошибки на этапе декодирования смысловмогут касаться всех аспектов текста как знаковой сущности: синтаксический, семантический, прагматический.Из данных аспектов наиболее распространёнными являются прагматические искажения. Ошибочная трактовка прагматического аспекта исходного текста возникает,когда переводчик сталкивается с высказываниями, внешняя форма которых скрывает истинные намерения автора. Реалии, фразеологические обороты, метафоры и другие тропы очень часто выполняют определенную прагматическую функцию и представляют определенные сложности в процессе понимания. Для расшифровки их прагматики требуются глубокие, основательные знания чужой культуры [2, 516].

Семантические искажения происходят на герменевтическом этапе и могут касатьсякак простых или сложных понятий, так и смыслов целых высказываний. Следует отметить, что искажения при этом возможны не только на сигнификативном, но и на денотативном уровне, когда переводчик неверно соотносит класс предметов с тем или иным понятием [2, 516].

Очень часто при передаче этнокультурных компонентов теряется коннотативное содержание понятий, что приводит к элиминации этнокультурной специфики. В качестве примера

можно привести перевод следующих строк произведения Абая Кунанбаева «Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да»:

Тұлпардан тұғыр озбас шабылса да,
Оған да үкі, тұмар тағылса да [3, 94].

Тулпара не обгонит конь простой,
Будь он украшен пестрой бахромой
(перевод М. Замаховской) [4, 41].

В данном случае при переводе потеряно коннотативное содержание реалия *Үкі,* то есть то, что данный предмет является оберегом. *Үкі* – это украшение-оберег, обладающий магическим свойством, ограждающий человека от воздействия внешних недобрых сил. В переводе с казахского *Үкі* – это филин. Казахи использовали в качестве оберегов перья филина, таккак принимали его как священную птицу. Казахи верили в то, что тисненый узор на маховых перьях филина является зашифрованной надписью из Корана. Данный оберег вешали на колыбели младенцев, как защиту от сглаза, акыны украшали домбру, батыры оберегали своих коней, женщины (девушки, невестки) украшали свои головные уборы. При переводе М. Замаховская применила метод приближенного перевода. Лексическая единица *Үкі* передается словосочетанием пестрая бахрома. Бахрома так же как и *Үкі* относится к предмету украшения, но не несет в себе оберегающие качества. Переводчик передал денотативное содержание в ущерб коннотативному. Впоследствии утрачивается национальный колорит, происходит элиминация этнокультурной специфики.Что касается реалии *тұмар*, то переводчик вовсе не передал его, применив метод опущения. *Тұмар* – это слова из Корана, написанные на бумаге, сложенной треугольником и обернутой в материю, либо в кожу, защищающие младенца, быстрого скакуна, новорожденного молодняка от сглаза и болезней.Следует отметить что, сохранение этнокультурной специфики в данном случае практически невозможно, так как речь идет о поэтическом тексте. Здесь переводчик по видимому отдал предпочтение сохранению ритмического рисунка.

Переводческие ошибки на семантическом уровне могут происходить в результате несоответствующих трансформаций.Они, как правило, основываются на неверном представлении переводчика о соответствии знаков исходного языка понятиям. Иными словами знакам приписываются совершенно не те понятия, которые они заключают в себе на самом деле. Рассмотрим отрывок текста из трилогии А. Нурпеисова «Кровь и пот».

В оригинале:

– Сәлеметсыз ба, бай.
– Ну балық қалай?
– Қырсыққанда мұз қатпай тұр ғой.
– Немене, балық жоқпа?
– Аз.
– Аз?
– Ие, аз. Кісі басына қырық -отыз қадақтан ғана тапсырдық [5,36].

Перевод Ю. Казакова [6, 28]:

– Здравствуй... – пробормотал он, опуская глаза.
– Гм... Как рыба?
– Мало... У берега много не наловишь.
– Как мало?
– Да так... по пуду на человека было.

ПереводК. Фитцпатрик [7, 36]:

«Good day,» he muttered, lowering his eyes.
«Hmm…how’s the fish?»
«There are few…You can catch many from the shore.»
«How few?»
«Well… there was about a pood per person»[33] (Russian measurement equaling about 16,8 kilograms).

При переводе данного диалога между русским купцом и рыбаком Еламаном переводчики неверно передали лексическую единицу *қадақ*, относящуюся к казахской мере веса. Согласно толковому словарю Қазақ сөздігі: *Қадақ* – этн. Екі жүз грамға тең болатындай халықтық салмақ өлшемі [8, 724]. Из данного объяснения следует, что *қадақ* – это лексическая единица с этнокультурным компонентом значения, казахская мера веса, равная примерно 200 грамм.

Согласно толковому словарю С.И. Ожегова: *Пуд* – Русская мера веса, равная 16,3 килограмма [9, 547]. Следовательно, если 1 *қадақ* равен примерно 200 грамм, то 30-40 *қадақ*равен 6, 8 килограмм, но никак не 16 кг.

В английской версии мы видим, что переводчик транслитерировал слово *пуд* с последующим пояснением: *Пуд*- русская мера веса, равная 16, 8 килограмм. Переводы являются неадекватными.

Очень часто при переводе этнокультурных компонентов переводчики прибегают к деформации текста с опущением определенных элементов. Опущения, деформирующие текст, осуществляются переводчиком сознательно. Причиной деформации является невозможность передачи средствами языка перевода фрагмен-

тов оригинального текста в связи со столкновением ассиметричных семантических и культурно ассоциативных характеристик находящихся в контакте языков. Однако данное решение переводчика не всегда является верным. Переводчик сознательно ухудшает и обедняет текст оригинала. При переводе происходит элиминация этнокультурной специфики.Подобная ситуация произошла при переводе трилогии А. Нурпеисова «Кровь и пот».

В оригинале:

«Байдың қызы болмаса да, бұрын дәл мұндай жүдеу өмірді көрген жоқ. Бұрын көктем шыға қалың елмен қаптай көшіп, кең *жайлау,* салқын сабатқа үй тігетін. Қатар қонған ауылдың жастары таң атқанша *ақ сүйек* ойнап, асыр салатын. Жаңа жерге қонғанда жас *төл – қозы, лақ* қандай рахаттанады. Үй іргесіндегі отқа кенеліп, оймақты аузымен жас *көкті* бырт-бырт үзіп жеп жатады. Ал, кең *жайлау* көз жеткен жерге дейін шұбартқан мал. Сағым көтеріп, тырнадай тізіліп кетіп бара жатқан көш. Жалғыз-жарымдаған салт атты жолаушы көз ұшында құлдырап өтеді. Дала өмірінің бейжай тыныштығы тек кешке қарай өзгереді. Кешке *өрістен* мал құлар алдында қырдағы ауыл қатты әбігерленіп, қызбозбалалар лақ қуып, қозы көгендеп, бота байлап азан-қазан, у-шу. Сонан қашан мал сауылып, қозы-лақ көгенделіп болғанша маза жоқ. Тек көз байланып, уйрілгесін ғана әр үй ошағына от жағып, қазан көтеріп, *дастарқан*басына дөңгелене отырады. *Киіз үйдің* іргесінде, көген басында, күйіс қайырып жатқан түйелер ауық-ауық пысқырып қояды. Қойлар мекіренеді. Ақбала әлі күнге дейін көшпелі ауылдың осы бір кішкентайдан қанына сіңген өзгеше тірлігін аңсап, ішқұса боп жүр» [5, 15-16].

Перевод Ю. Казакова [6, 10]:

«Он думал, что жена его тоже одинока. И родители ее живут далеко, что она дочь кочевника и видать, сильно тоскует».

Перевод К. Фитцпатрик [7, 16]:

«He thought that his wife was also alone. Her parents lived far away, and she was the daughter of a nomad, and was obviously terrible homesick».

В данном случае опущение целого абзаца, сделанное переводчиком, снизило когнитивную ценность текста. Рассматриваемый абзац насыщен лексическими единицами с этнокультурным компонентом значения. Метод опущения привел к потере чрезвычайно ценной информации о культуре и быте казахского народа, о казахском животноводстве и о кочевой жизни.Не переведены и потеряны такие казахские реалии как,*ақ сүйек* – игра в кости (казахская народная игра); *дастарқан* – стол округлой формы; *киіз үй* – юрта. Переводчику не следовало опускать такую ценную информацию. В художественном тексте подобная информация придает высказываниям определенный национальный колорит, который составляет неотъемлемую часть поэтики автора.

Невнимательное отношение к оригинальному произведению, к стилю автора часто приводит к стилистическим ошибкам. В переводах следующего отрывка из трилогии «Кровь и пот» наблюдается стилистическая ошибка, которая привела к неверной трактовке речевого поведения одной из главных героинь трилогии – Каракатын.

1. В оригинале:

«Ақбала сыртқа шығып, сері жігітті аттан түсірді. Ал екеуінің қалай көріскенің көрсен... Масқара-ай.... Бетім-ай! О, жүзі қара! О қара бет!» [5, 11].

Перевод Ю. Казакова [6,7]:

«И кто же к нему выскакивает? Акбала! Он ей что-то говорит, а она, сука, к ноге его жмется. Потаскуха она! У гадина»

Перевод К. Фитцпатрик [7, 13]:

«And who comes springing out to meet him? Akbala! He says something to her, and the bitch hugs his legs. Whatastrumpet! Oh, whatasnake!»

Как видно из примера, переводчик русского языка смело дополняет перевод, допуская добавления с вариантами неуместного использования таких бранных лексических единиц как *Сука, Потаскуха.* Так как перевод на английский язык был выполнен с русского языка аналогичная ошибка с лексическими единицами *Bitch-сука, Strumpet-проститутка* присутствует и здесь. Безусловно, лексические единицы *Жүзіқара*, *Қара бет*, используемые в оригинале носят достаточно экспрессивно-эмоциональную окраску в казахском языке. Это слова с этнокультурным компонентом значения. *Жүзіқара*, *қара бет* в преводе на русский язык буквально означает черное лицо. Применяют данные лексические единицы по отношению к нарушителям общественного порядка. Толковый словарь Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі) дает следующие объяснения данным лексическим единицам: – Ұятсыз, арсыз [8, 533] (бессовестная, бесстыжая). Однако выбранные переводчиками варианты совершенно не соответствуют данным понятиям. Данные лексические единицы – это эмотивы в речи Каракатын, демонстрирующие презрение, осуждение, упрек,

тогда как лексические единицы *потаскуха*, *strumpet*, предложенные переводчиками русского и английского языка являются социальным клеймом, характеризующим женщин определенного круга. Переводчики употребляют экспрессивно выраженные ругательные слова вместо менее экспрессивных лексических единиц, то есть лексические единицы из языка-источника, принадлежащие к одному регистру экспрессивной лексики, при переводе перешли в другой регистр. Более того, «Он ей что-то говорит, а она, сука, к ноге его жмется», «Hesayssomethingtoher, andthebitchhugshislegs»неуместные добавления, отсутствующие в оригинале. Переводы данного абзаца не соответствуют оригиналу и не выражают коммуникативную установку с точки зрения этнокультурной специфики казахского народа. Этнокультурная идентичность казахской женщины – Каракатын передана при переводе неверно.

В заключение следует отметить что, перевод художественного текста является одним из самых сложных видов перевода в деятельности любого переводчика. Особую сложность представляют тексты с высокой этнокультурной идентичностью. Для анализа и перевода этнокультурной идентичности в художественных произведениях необходимо использовать комплекс когнитивно-коммуникативных методов, которые в качестве объекта исследования рассматриваютдискурс, языковую картину мира определенного народа и его менталитет.

Литература

1 Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. – М.: Высшая школа, 1986. – 416 с.
2 Гарбовский Н.К. Теория перевода. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 2004. – 544 с.
3 Абай. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1977. – 240 б.
4 Абай. Лирика. – Алма-ата: Жалын, 1980. – С. 41.
5 Әбдіжәміл Нұрпеисов. Қан мен Тер (Ымырт). – Алматы: Жазушы, 1973.
6 Абди-Жамил Нурпеисов. Кровь и Пот (Сумерки). – Москва: Художественная литераура, 2010.
7 Abdi-Jamil Nurpeisov. Blood and Sweat (Twilight). – New York: Liberty, 2013.
8 Уәли Н., Құрманбайұлы Ш., Малбақов М., Шайбеков Р. Қазақ сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
9 Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М.: Русский язык, 1986. – С. 443.
10 Козлов В.И. О понятии этнической общности. – Москва: Сов. Этнография, 1967.
11 Елизарова Г.В. Культурологическая лингвистика. – СПб.: Бельведер, 2000. – 138 с.

References

1 Vlahov S., Florin S. Neperevodimoe v perevode. – M.: Vysshaya shkola, 1986. – 416 s.
2 Garbovskij N.K. Teoriya perevoda. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 2004. – 544 s.
3 Abay. Öleñder. – Almatı: Jazwşı, 1977. – 240 b.
4 Abaj. Lirika. – Alma-ata: ZHalyn, 1980. – S. 41.
5 Äbdijämil Nurpeïsov. Qan men Ter (Imırt). – Almatı: Jazwşı, 1973.
6 Abdi-ZHamil Nurpeisov. Krov' i Pot (Sumerki). – Moskva: Hudozhestvennaya literaura, 2010.
7 Abdi-Jamil Nurpeisov. Blood and Sweat (Twilight). – New York: Liberty, 2013.
8 Wälï N., Qurmanbayulı Ş., Malbaqov M., Şaybekov R. Qazaq sözdigi. – Almatı: Däwir, 2013. – 1488 b.
9 Ozhegov C. I. Slovar' russkogo yazyka. – M.: Russkij yazyk, 1986. – S. 443.
10 Kozlov V.I. O ponyatii ehtnicheskoj obshchnosti. – Moskva: Sov. EHtnografiya, 1967.
11 Elizarova G.V. Kul'turologicheskaya lingvistika. – SPb.: Bel'veder, 2000. – 138 s.

IRSTI 16.31.41

Kabdrgalinova S.B.,

Candidate of phil. sc., International Information Technologies University,
Almaty city, Kazakhstan, e-mail: ksaniyabah@mail.ru

ON PECULIARITIES OF KAZAKH SENTENCES WITH INTERROGATIVE WORD 'KAYTEDI' AND THEIR ENGLISH EQUIVALENTS

Peculiar features of Kazakh sentences with interrogative word «kaitedi» and the translated invariants of these sentences are selected points of the article. From the functional-semantic point of view Kazakh sentences and their English equivalents coincide on the basic semantics and belong to different functional types, depending on the nature and extent of the information requested, but from the communicative and pragmatic perspectivesthere is loss of emotional expressiveness of the original text.

Key words: interrogative word/pronoun, English invariant, functional-semantic, communicative and pragmatic, expressiveness.

Кабдргалинова С.Б.

Қазақ тіліндегі 'қайтеді' сұраулы сөзі арқылы қолданған сөйлемдердің және олардың аударма баламаларың ерекшеліктері туралы

Мақалада қазақ тіліндегі кейбір сұраулы етістік/есімдік қолданылған сұраулы сөйлемдер және де солардың ағылшын тіліне аударылған сұраулы сөйлем инварианттары құралымдық-мағыналық және қатысымдық-прагматикалық ерекшелік жағынан қарастырылған. Сонымен қатар негізгі тілге салыстырылғанда аударылған сөйлемдерде әр-түрлі тыңдаушыға немесе оқушыға әсер ететін қатысымдық және прагматикалық тәсілдердің қысқаруы, экспрессивтік мағынаның жоюлығы анықталған.

Түйін сөздер: сұраулы сөз/есімдік, ағылшын инвариант, құралымдық-мағыналық және қатысымдық-прагматикалық ерекшелік, экспрессивтік мағына.

Кабдргалинова С.Б.

Об особенностях предложений с вопросительным словом 'кайтеди' в казахском языке и их английских инвариантов

В статье говорится об особенностях казахских предложений с вопросительным словом 'кайтеди' и их переводных инвариантах. Со структурно-семантической позиции переводные варианты соответствуют языку оригинального текста, но с коммуникативно-прагматической представленные инвариантные предложения служат примерами потери экспрессивности языка исходного текста при переводе.

Ключевые слова: вопросительное слово/местоимение, английский инвариант, структурно-семантический, коммуникативно-прагматический, экспрессивность.

Contrastive linguistics is based on the theories of studying different structural linguistic systems by pairwise comparison of compared linguistic units. It emphasizes the needs for the synchronous contrastive analysis of linguistic structures at different levels based on the differences in the two compared languages.

Variety of interrogative sentences, their diversity, and the possibility of classification on the basis of different features creates a multiplicity of study-

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ing approaches: aspectual, level-triggered, and functional. An interrogative sentence is a grammatical category of syntax and possesses predicativity; it has many aspects. Level-triggered approach makes it possible to analyze the interrogative sentence as static and dynamic linguistic unit. In this case, in the interrogative sentence there is a specific meaning and a certain structural form.

An interrogative sentence is a multifunction unit, which is characterized by all linguistic features, the communicative one being the most important, and another one is cognitive, i.e. a direct means of expression. Communicative features are characterized by functions of assimilation (connotative), influence (volitional), phatic (interconnecting), storage function and the function of expressing the national identity, culture, traditions, and etc.

Interrogative sentences are investigated from structural and semantic (static) aspects, as well as from communicative and pragmatic (dynamic) perspectives,and at the same time the anthropocentric direction which is modern for Kazakhstan research is taken into account. In some cases, the functional-semantic analysis is done.

In the «Kazakh dictionary» [1, 359] the word 'kayt' is presented as the shortened form of a compound word/phrase 'kalayet'. Thus, we can consider the word 'kaytedi' to be the shortened form of 'kalayetedi', including its derivatives, varying in personal cases.

Equivalents of interrogative sentences with the word 'kaytedi' are sentences with interrogative pronouns *what, how, why, who, where* or interrogative sentences, expressed by *general/intonation/disjunctive* questions.

The following sentences are examples of sentences with interrogative words 'kaytedi' – 'what', presented with their structural expressions, given in brackets:
1. Endikayttik ?! (2, 53) (Other Parts of the Sentence + Question Word)

– What shall we do? (3, 101) (Question Word+ Auxiliary Verb + Main Verb);
2. Kayteyin, men kayteyin? (2, 54) (Question Word + Subject + Question Word).

– What's to be done? What can I do? (3, 102) (Question Word + Modal Verb + Main Verb); (Question Word + Modal Verb + Main Verb).

3. Ol endikaytedi? (2, 221). (Other Parts of the Sentence+ Question Word);

-- What is he going to do? What can he do? (3, 349) (Question Word + Auxiliary Verb + Subject+Main Verb); (Question Word + Modal Verb+ Subject + Main Verb).

Pragmatic influence of the sentences with the question word 'kaytedi' is highlighted, firstly, by use of the interrogative sentence form, and secondly, by the fact the question word is a verb of intensive semantics, expressing morphological means as well. And, of course, there is a big number of various additional to the above mentioned basic means of influence presented, for example, in the first sentence:

– Structural incompleteness – the lack of the subject,

– Graphic reinforcing element – an exclamation mark,

– Morphologically shortened form of the verb – 'kayttik',

– Repetition of clarifying verb – 'kayteyin'

– and no subject in the first part of the statement;

In the second sentence:

– Graphic intensifier – continuation notation;

– Emphatic subject – 'ol' – in the third sentence.

In the equivalenttranslatedsentences:

Inthefirstone:

– Question form – as the main marker of expressiveness,

– The use of temporal verb – 'shall';

In the second and third sentences:

– Doubled interrogative form – lexical and grammatical repetition,

– Syntactic repetition of interrogative words– 'what',

– The use of intensification verbs –'to be to', 'can'.

Sentences with interrogative words 'kaytedi' – 'how', and their structural expressions:

1. Koyynkaytedi? (2, 175) (Other Members of the Sentence+ Question Word);

– How will he herd the sheep? (3, 284) (Question Word+ Auxiliary Verb + Subject + Main Verb);

2. Kaytip Kelem? (2, 172) (Question Word + V);

– How could I? (3, 280) (Question Word+ Modal Verb+ Subject);

3. Karashegir kaytereken? (2, II, 460) (Subject+ Question Word+ V);

– How did Karashegir fly over the pass? (4, 263) (Question Word+ Auxiliary Verb + Subject + Main Verb + Other Parts of the Sentence).

Sentences with interrogative words 'kaytedi' – 'why', and their structural expressions:

1. Argysynkaytesin sol, shyragym? (2 112) (Other Parts of the Sentence + Question Word+ Other Parts of the Sentence);

– Why must you know what happened then, my boy? (3, 191) (Question Word + Modal Verb + Subject + Main Verb + Subordinate Sentence).

2. ƏttenAbay– ah, kesheakenBolysboldegen-debolmaymyn dep, bas tartkanyndykayteyin ?! (2, 273) (Other Parts of the Sentence + Question Word);

– [Ah, Abai!] Why did not you accept the volost your father asked you to? (3, 430) (Question Word + Auxiliary Verb +not+ Subject + Main Verb + Subordinate Sentence).

3. Yapyrmay, agayyn, osybaska bireudinaldyna baryptergetsenderkaytedi? (2, II, 570) (Other Parts of the Sentence + Question Word);

– Why do not you ask someone else to settle this? (4, 406) (Question Word + Auxiliary Verb +not+ Subject + Main Verb + Other Parts of the Sentence).

These fragments demonstrate the rich variety of bright colours, an abundance of intense exposure of the elements characterizing the original text and less emotion and colorlessness of the translated text.

Examples of sentences with the interrogative words ‘kaytedi’ – ‘who’ and their structural expressions:

1.Ulgi-onegesin kaytip alasyn? (2, 244) ((Other Parts of the Sentence + Question Word+ Verb);

– Who shall set us an example? (3, 384)(Question Word + Auxiliary Verb ++ Main Verb + Other Parts of the Sentence).

2. Dildabolsakaytushyedi? (2, 297) (Other Parts of the Sentence + Question Word + Auxiliary Verb);

– Who else? (4, 27)(Question Word + Other Parts of the Sentence).

Examples of sentences with the interrogative words ‘kaytedi’ – ‘where’ and their structural expressions:

3. Birakkaytip okimyn? (2, 280) (Other Parts of the Sentence + Question Word + V);

– [I’ve been wanting to study,] but where? (3, 442) (Question Word)

Interrogative sentences with ‘kaytedi’ – a general question, and their structural expressions:

1. Birak bugin kaytip olturalyanasymenaytysady? (2, 318)(Other Parts of the Sentence + Question Word + Other Parts of the Sentence + Verb);

– But could he have said this to Ulzhan, his kind mother...? (4, 59)(Modal Verb + Subject + Auxiliary Verb + Main Verb + Other Parts of the Sentence).

2. Kepil, dəl osy kүnderde, kerek bop kalsa, kayttik? (2, II, 406) (Other Parts of the Sentence + Question Word);
– Is there no way out? (4, 188)(V + Other Parts of the Sentence).

3. Endibirzherge tүsip tynygyp, myzgypkorsekkaytedi? (2, II, 475) (Other Parts of the Sentence + Question Word);
– Shall we stop for a while and have a doze? (4, 281)(Auxiliary Verb + Subject + Main Verb + Other Parts of the Sentence).

The above given interrogative sentences have their own intensive means of influencing the recipient. What are they in each one?

– Structural incompleteness – lack of a subject, the use of:

– Conjunction of amplifying semantics –‘birak’– in the beginning of the sentence,

– unusual structurally [morphologically] changed verb form –‘kaytip’,

– Verb-intensifier –‘aitysu’,

– semantically unusual word combination –‘anasymenaitysu’

– in Kazakh.

The use of:

– Conjunction of amplifying semantics –‘but’ – in the beginning of the sentence,

– Verb – intensifier could,

– Adjective of unusual semantics–‘kind’,

– Graphic intensifier – ellipsis;

– Ellipsis of phrases – his kind mother,

– in English.

2. Lexical means of expressiveness:

– Noun of unusual semantics –‘kepil’,

– Adverb-intensifier –‘dəl’;

Syntactic means of expressiveness :

– Verb form of unusual structures –‘bop’,

– Ellipsis of word combination–‘kerek bop kalsa’ – in Kazakh.

In the English equivalent:

– Pronoun– enhancer –‘no’,

– idiom–‘way out’.

3. Adverb-intensifier –‘endi’,

– Verbs of intensive semantics –‘tynygyp’, ‘myzgyp’,

– phrase of unusual semantics –‘myzgyp kөrsek’

– in Kazakh.

The use of:

– the temporal verb–‘shall’,

– word combination of non-neutral semantics–‘ stop for a while’, ‘have a doze’– in English.

If the first pair of interrogative sentences is full of emotional and expressive means, the third one is the least expressive, especially in the invariant, while the second pair of the original sentences is much richer by intensive lexical and syntactic elements influencing the addressee than the English equivalents.

Interrogative sentences with the word ‘kaytedi’– intonation question’, as well as their structural expressions:

– Emdesekaytedi? (2, 11) (Other Parts of the Sentence + Question Word)

– But perhaps your ears could be cured if one really tried? (3, 29) (Subject + Modal Verb +Main Verb + Other Parts of the Sentence).

Sentences with the question word 'kaytedi' – 'disjunctive question' and their structural expressions:

– Menikaytip zhemeysin, Menikaytip tastaysyn? (2, 95)(Other Parts of the Sentence. + Auxiliary Verb + Main Verb);

– You could not refuse, could you? (3, 165)(S + Modal Verb + not, +ModalVerb +Subject).

These interrogative sentences from the functional-semantic points of view, appearing in the secondary functions are interrogative sentences initiating to performing certain activities. Their communicative and pragmatic functions are shown very clearly:

In Kazakh:

– The lexical-syntactic repetition – 'Menikaytip',

– figurative statement – the acquisition of «speechless» inanimate objects, moving them to the number of animate objects;

– the–'zhemeysin' – 'tastaysyn';

– Structural incompleteness – lack of subject.

In English:

– Lexical and syntactic repeatition–'you could',

– Antithesis –'could not'–'could',

– Use of the verb semantic – 'refuse',

– Retention of imagery expressiveness of the idea.

Thus, the communicative and pragmatic functions of the Kazakh interrogative sentences with the question word 'kaytedi' appear in special way, since the use of the word characterizing the conversational speech, carries certain amplifying effects.

Pragmatic thrust of the sentences with the question word 'kaytedi' is manifested, firstly, by means of interrogative sentence form, and secondly, in the use of the word represented by the verb of intensive semantics as well as the morphological means of expressivity.

And, of course, in addition to the above mentioned various basic means of influence used in these interrogative sentences in Kazakh are:

– structural incompleteness – the lack of the subject;

– graphic reinforcements – an exclamation mark, ellipsis;

– the repetition of the verb 'kayteyin';

– the use of the emphatic subject 'ol';

– conjunction of the amplifying semantic 'birak' – in the beginning of the sentence;

– theverb-intensifier 'aitysu';

– the phrase of unusual semantic 'anasymenaitysu';

– the noun of peculiar semantics 'kepil'; the adverb– intensifier 'dəl';

– structurally peculiar verb form 'bop';

– ellipsis of the word combination 'kerek bop kalsa';

– theadverb-intensifier 'endi';

– verbs of peculiar semantics 'tynygyp', 'myzgyp';

– the phrase of peculiar semantics 'myzgyp kərsek'.

In the English equivalent the means of influencing the reader are expressed by the use of:

– question form as the main marker of expressivity;

– temporalverb 'shall';

– the doubled interrogative form – lexical and grammatical repetition;

– syntactic repetition of interrogative word 'what'; verbs -intensifiers 'to be to', 'can';

– conjunction of amplifying semantics 'but' – in the beginning of the sentence; verb intensifier 'could';

– adjective of peculiar semantics 'kind';

– graphicenhancer -anellipsis;

– ellipsis of the word combination 'his kind mother';

– pronoun-enhancer 'no'; idiom 'way out';

– the phrases of peculiar semantics 'stop for a while', 'have a doze', and others.

The majority of equivalents of question words of the Kazakh language kayt/edi/ip/yp/eyin, etc. are represented as interrogative words of the English language 'what' and 'how'. As well as equivalents may be presented by question words 'why', 'who', 'where'. English equivalent interrogative sentences are presented as general questions, intonation questions, and disjunctive questions.

The analysis shows the question word 'kaytedi' being a predicate and at the same time a marker of interrogative sentence in Kazakh is positioned in the end of the interrogative sentence in the structural group 'Other parts of the sentence + Interrogative word'. The equivalent sentence has structural form 'Interrogative Word + Modal Verb' or 'Interrogative Word + Auxiliary Verb'.

Modal verbs 'must', 'can', 'could' are used after the question words 'what', 'how', etc. in the English equivalent interrogative sentences, consequently we can consider the interrogative verb 'kaytedi' has modal meaning in the Kazakh language.

From the functional-semantic point of view Kazakh interrogative sentences and their English equivalents coincide on the basic semantics and may belong to different functional types, depending

on the nature and extent of the information requested and on the awareness of the requesting the communicant’s and the expected responseif the question is manifested in primary functions; and it may be an incentive or rhetorical question when the main issue does not objectively obtain information, and transfer of communicant’s emotional affective state in the secondary functions.

References

1 Kazak tilinin sozdigi / Zhalpy redaksiany baskargan T. Zhanuzakov. – Almaty, 1999. – 359 b.
2 Auezov M. Abaizholy. Roman-epopeya. Birinsikitap. Abai. – Almaty, 1989. – 608 b.
3 Auezov M. Abai. A Novel, Book One. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1966. – 451 p.
4 Auezov M. Abai. A Novel, Book Two. – Moscow: Foreign Languages Publishing House, 1966. – 432 p.

МРНТИ 16.31.41

Хамраев А.,

д. ф. н. главный научный сотрудник
Института литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: alik182009@yahoo.com

ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ПЕРЕВОДА РЕАЛИИ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ИХ ВОСПРИЯТИЕ АНГЛОЯЗЫЧНЫМ ЧИТАТЕЛЕМ

В процессе перевода происходят эстетические противоречия системного характера. Всякое системное расхождение обременено дополнительными связями. Обладая неким «условием устойчивости, оно развивает также определенные условия неустойчивости, порождает «системные» противоречия» Процесс воспроизводства оригинала, на наш взгляд, также обусловлен объективным законом расхождения и схождения литературных форм. Перевод как новое соединение эстетических кодов переживает конъюгационные изменения, что противодействует беспорядочному расхождению. Таким образом, законы эстетической интерферентности вступают в действие и взаимодействие. С этой точки зрения переводы произведений казахских писателей и поэтов на английский язык являются ярким примером интерпретации подобных законов литературного сцепления. Введение в переводной текст многочисленных казахских слов непосредственно связано с характеристикой национальной картины мира, с отражением детерминации национальной самобытности казахского народа в иноязычной аудитории. Казахские слова раскрывают историю, язык, обычаи, культуру, религиозные представления, специфику уклада жизни, ландшафт и т.д.

Ключевые слова: казахские слова, национальная картина мира, эстетическое напряжение и т.д.

Khamrayev A.

The hermeneutic aspect of translation of the realities of kazakh culture and their perception by english-speaking readers

Introduction of numerous Kazakh words to the translated text is directly related to the characteristics of national picture of the world, and reflection of determination of national identity of Kazakh people in foreign audience. Kazakh words reveal the history, language, customs, culture, religious beliefs, specifics of lifestyle, landscape, etc. In the process of translation, aesthetic contradictions of systemic nature occur. Any systemic discrepancy is burdened by additional connections. Possessing a certain «condition of stability, it also develops certain conditions for instability, and generates «systemic» contradictions. The process of reproduction of the original, in our opinion, is also conditioned by the objective law of divergence and convergence of literary forms. Translation as a new combination of aesthetic codes undergoes conjugation changes, which counteracts a disorderly divergence. Thus, the laws of aesthetic interference come into force and interaction. From this point of view, translations of works by Kazakh writers and poets into English are a vivid example of interpretation of such laws of literary cohesion.

Key words: Kazakh words, national picture of the world, aesthetic tension, etc.

Хамраев А.

Қазақ мәдениетінің аудармадағы көрінісі және оның ағылшын оқырманы тарапынан қабылдау

Аудару жүйесінде эстетикалық қайшылықтар орын алады. Жүйенің арасындағы кезкелген айырмашылық ішінде қосымша сілтемелер арнайы ауыртпалық болып табылады. Осы процесстер бір жақтан жүйелі «қайшылықтардың» «тұрақтылығы болып» көрінсе, ол сондай-ақ

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

басқа жақтан тұрақсыздықтың белгісі ретінде дамып келеді. Сол себептен мәтінде біз жүйелік қайшылықтарды байқаймыз. Біздің ойымызша, Бұл сондай-ақ көркем мәтіндегі эстетикалық интерферентік көріністер объективті заңдылықтармен тікелей байланысты. Олар өз ара жаңа іс-қимылға енеді. қосылым ретінде Аудармада біртутас жаңа эстетикалық кодтар өз ара жіктеліп конъюгациялық өзгерістерды құрайды. Осылайша, эстетикалық интерференциялық заңдар өзара жаңа іс-қимылға көшеді. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ жазушылары мен ақындарының шығармаларының ағылшын тіліндегі аудармалары арқылы осындай заңдарды әдеби түсіндірудің жарқын үлгісі болып табылады. Көптеген қазақ сөздерінің аударма мәтінінде орын алуы, қазақ халқының ұлттық болмысына, әлем бейнесіне және ұлттық ерекшеліктерінің сипаттамасына тікелей байланысты. Қазақ сөздері ұлттық тарихтың сырын ашады, тіліне тікелей қатысты қасіеттерді , салт-дәстүрлерімен мәдениетіні, діни таным-сенімдеріні жане өмір сүру ерекшелігіні ашып көрсетіп береді.

Түйін сөздер: қазақ сөздері, ұлттық әлем бейнесі, эстетикалық кернеуі және т. б.

Современная казахская литература привлекает внимание зарубежного читателя главным образом потому, что она отражает, с одной стороны, социально-экономические и культурно-политические сдвиги современного постсоветского пространства, а с другой – историческое прошлое Казахстана, современное его состояние и устремленность в будущее.

Составители антологии «Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat» нацелены на то, чтобы англоязычные читатели могли глубже проникнуть в тайны казахского бытия, познав тем самым многообразие национального мира казахского народа. Главное, что за этим многообразием стоит единая система взглядов, способы выражения реальных и ирреальных кодов, объединяющих народ. Произведения казахских писателей, безусловно, свидетельствуют о высоком уровне социокультурных и художественных традиций казахского народа, которые продолжают оказывать влияние на те или иные формы национального мировоззрения.

Переводы на английский язык произведений казахских поэтов предстали перед зарубежными читателями как некое приграничное художественное эстетическое целое, воспроизведенное благодаря взаимодействию двух дискретных поэтических систем. Реципиент обнаруживает, что в процессе воспроизводства иноязычного материала сталкиваются различные художественно-эстетические ценности и происходят противостояние и взаимовлияние сложных социо-культурных дискурсов, приводящих к появлению некой «срединной» маргинальной словесной бикультуры (термин Qvortrup L). Правда, подобная «маргинальность» перевода является неким мостиком со встречным движением, где на дискретном плане пересекаются и переплетаются все языковые и структурно-композиционные элементы произведения. И поэтому реципиент наблюдает, например, в переводе стихотворений С. Торайгырова, М. Жумабаева, О. Сулейменова на английский язык напряженное единство и борьбу поэтико-структурных противоположностей, что вызывает эстетическую оппозицию, представляя единый конъюгационный и интерферентный характер перевода.

В процессе перевода происходят эстетические противоречия системного характера. По мнению, тектолога А. Богданова, всякое системное расхождение обременено дополнительными связями. Обладая неким «условием устойчивости, оно развивает также определенные условия неустойчивости, порождает «системные» противоречия» [1, 24]. Процесс воспроизводства оригинала, на наш взгляд, также обусловлен объективным законом расхождения и схождения литературных форм. Перевод как новое соединение эстетических кодов переживает конъюгационные изменения, что противодействует беспорядочному расхождению. Таким образом, законы эстетической интерферентности вступают в действие и взаимодействие. С этой точки зрения переводы произведений казахских писателей и поэтов на английский язык являются ярким примером интерпретации подобных законов литературного сцепления. Учитывая данное обстоятельство, предпринимается попытка объяснить природу восприятия казахского художественного слова на другом языке, где наблюдаются различные формы эстетической интерференции, которые побуждают к иному толкованию текста, имеющего свои характерные особенности.

Отмечая еще более сложную дискретную природу поэтического перевода, Л.Я. Гинзбург справедливо отмечала, что «в поэзии невозможна прямая, непосредственная пересадка иноязычного словесного образа: возможно только

его освоение уже выработавшейся традицией национального поэтического языка» [2, 18].

Глубокое и всеобъемлющее изучение перечисленных проблем перевода, несомненно, расширяет круг знаний в области межкультурной коммуникации и представления о тенденциозных и феноменальных признаках в культуре, маргинальных свойствах в современной литературе, субкультурных слоях одной лингвокультурной общности. В процессе перевода имплицитно или эксплицитно проявляется инокультурность партнеров по коммуникации, влияющая на результаты корреляционного взаимодействия. В этом плане переводы произведений известных казахских поэтов С. Торайгырова, М. Жумабаева, О. Сулейменова на английский язык требуют пристального изучения и раскрытия конъюгативных свойств литературных явлений.

Особый интерес представляет творчество О. Сулейменова, которое признано маргинальным, приграничным, где русский язык выступает формой выражения казахского мышления поэта. Следует подчеркнуть, что истоки маргинальности его поэзии уходят к началу XX века, периоду радикального художественно-эстетического и культурного слома, спровоцированного системой кризиса базиса и надстройки на огромной терррритории мира, какой является Евразия.

Переводы произведений казахских поэтов на английский язык являются яркими образцами проявления в художественном тексте не только лингвокультурной, но и художественно-эстетической интерферентности. Это является условием одновременного «разрушения» целостности оригинала и образования в переводе новой эстетической реальности. Выявление глубоких корреляционных и генетических связей конъюгационной формы оригинала и перевода, определение сущностных причин их видоизменения, в конечном счете, указывает на «некую одновременную автономность» перевода от оригинала и от традиции национального переводимого поэтического языка.

Итак, перевод произведений казахских писателей на английский язык органично выступает в качестве бинарной эстетики и является порождением художественной интерферентности. По существу, происходит интертекстуальное взаимопроникновение двух разных текстов, что, безусловно, дает разный эстетический фон. И это отчетливо видно в антологии «Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat».

В мире в связи с разрушением границ общественно-религиозного, духовно – культурного пространства наблюдается всплеск интереса к изучению, познанию и восприятию «чужого» и переосмыслению национально-этических, эстетических и мировоззренческих систем. В этих условиях рецепция символической функции национальных художественных концептов многократно усиливается, о чем свидетельствует название первой антологии, включающее понятие «Great steppe» – «Великая Степь» фактически без перевода. Внимание реципиента сконцентрировано на познании загадочного исторического прошлого Степи. Художественный эпитет «великая» несет скрытую смысловую функцию и предвосхищает наличие важной исторической информации.

Бескрайние просторы казахской земли являются загадочной и неизведанной территорией для англоязычного реципиента, что существенно влияет на его мироощущение и мировосприятие. Опоэтизированный образ коня на обложке издания имеет особое культурологическое значение как для батыра-номада, так и для американского ковбоя. Самое интересное, это противопоставление нацелено на нивелирование зооконцепта, предусматривающее снятие дискретности между символическими образами в восприятии читателя. Авторы подчеркивают исконную взаимосвязь человека и природы (в данном случае казахского батыра – номада и американского ковбоя), которая является одинаковой в различных частях земного шара, и исходят, прежде всего, из целостного понимания вещей и сущностей.

Составители второй антологии казахской литературы «Summer evening, prairie night, land of golden wheat», как и первой, особое внимание уделили оформлению данной книги. Открытые двери юрты, из которой виден простор (небо, горы, деревья и т.д.) – своеобразное символическое приглашение в щедрый и красивый мир номадов. Антология раскрывает, «как кочевники Великой Казахской Степи воспринимали природу, и как это уникальное восприятие повлияло на писателей и поэтов, нашло отражение в их творчестве» [3]. Безусловно, данное обстоятельство имеет важное символическое значение и конкретно подчеркивает национально-эстетическое свойство воспроизводимого материала.

Обращает на себя внимание сакральная цифровая символика антологии «The Stories of the Great Steppe», выступающая в качестве своеобразного интерферентного кода при эстетическом восприятии национального мира. В нее включены семь прозаических текстов и стихотворения семи поэтов. Цифра семь в сознании ко-

чевника обозначает целостность мировосприятия и мироощущения, объединяющих глобальную горизонтальную и вертикальную структуру мышления номадов. Горизонталь – «четыре стороны света», знаки земли и неба («шанырак»), а вертикаль – три стороны бытия «неба – отца, Земли-матери и *я* (эго, духа)». Для номада подобное представление выражает, прежде всего, духовную гармонию. Древний кочевник осознавал, что его жизнь подчиняется законам космоса и стремился познать его сущность. Создавая дискретную ситуацию, составители Антологии хотят, чтобы читатель погрузился в совершенно иной мир, где национальный ландшафт смешивается с ономастическими, топонимическими представлениями, ведущими к маргинализации времени и пространства, в том числе и разных эпох.

Перед американскими читателями предстали семь современных казахских прозаиков и семь поэтов в качестве одного *автора* (ауктора), имена казахских писателей и поэтов могут быть известными или неизвестными зарубежным читателям. На дискурсивном уровне они выступают в роли абстрактного главного рассказчика, а в актуализирующем виде – имперсонального нарратора. Поначалу иноязычный читатель будет воспринимать казахский мир не через систему героев и событий, а через призму национального дискурса. В первую очередь казахские писатели в акториальном плане передают дискурс естественной, закономерной обусловленности человека и природы, что обрамлено, прежде всего, неизвестным ранее художественным национальным орнаментом и речевой характеристикой (о *чем* они говорят и *как* говорят. – *А.Х.*).

Таким образом, иностранный читатель часто на бессознательном уровне получает сначала эмоциональную информацию коммуникативного, оценочного, абстрактно-обобщающего, модального характера. Он сосредоточен на выявлении общих связей с окружающей действительностью и своеобразии национальной картины мира или фрагментов, часто визуальных: орнамент, юрта, камча и т.д. И только потом он получает имплицитный доступ в мир содержания и формы художественного произведения.

Единый автор, символизирующий целостную связь творцов – писателей и поэтов, оживляет и овеществляет национальную картину мира, степного мировоззрения через преломление событий и обстоятельств, художественный конфликт, где герои и персонажи выражают доминирующую объективную и субъективную идею. Свободной фантазией реципиента оживляются описываемые события или конкретные эпизоды, символы, портреты, речь персонажей. В восприятии иноязычного читателя, несомненно, формируются первые стереотипы или устойчивые знаки, коды, которые закрепляются в его сознании в виде клише. Ими являются не только понятия-символы: *степь – steppe*, *argimak – конь*, *номад*, *djailay – flocks*, *animals*, *dzhigit – a skilled*, *daring horseman*, *a young fellow*, *chaban – shephead*, *kamcha – whip* и другие ономастические и топонимические глоссарии (казахские слова в английском тексте, вступающие как этимологические коды), но и обычные слова, имеющие аналогии в языке, на который переводится художественный текст: *batyr – brave warrior*, *hero*, *dastarkhan* – а *low table*, *mead*, *арық – речка*, *ата – отец*, *ана – мать* и т.д.

Таким образом, мы наблюдаем в Антологии важное художественно-эстетическое интерферентное явление: «вхождение» казахских слов в иноязычный художественный текст. Это оказывает влияние на эстетическое сознание зарубежных реципиентов. Сохранение казахских слов в Антологии преследует разные художественные функции. Читатель может найти пояснение сложных, часто непереводимых слов, модальных выражений и терминов; они увлекают читателей в новый, доселе неизвестный образный мир. В некоторых поэтических переводах казахские слова выполняют ритмо-рифменную функцию: «*dress – aryqs*» у Жамбыла, «*auyls – days*» у Абая, «*qymyz – hands*» у М. Жумабаева, «*steppes – trains*», «*tulpars – daus*» у С. Сейфуллина, «*forest – steppe*» у И. Жансугурова, «*light – steppe*» у А. Сарсенбаева, «*Taras – banks*» у А. Тажибаева и т.д. Путем таких необычных художественных сцеплений переводчик добивается осложнений логико-семантических категорий произведения, где отвлеченные имена и названия реальных вещей делают читательское восприятие необычным, экзотическим. Переводчик на звуковом уровне как бы «сталкивает» слова, имеющие языковое различие, и добивается сгущения эмоционально-оценочного восприятия текста.

Иногда переводчик на основе контрастного противопоставления и ассоциативного образного параллелизма идет на обострение словесно-смыслового разрыва поэтического высказывания, рождающего ощущение скрытой взаимосвязи на интертекстуальном уровне. Взаимодействие таких «родных – чужих» рифм способствует возникновению у читателей эмоционального состояния. В антологии «Summer Evening, Prairie Night, Land of Golden Wheat»,

как и в первой, глоссарий, сосредоточивший в себе ономастические образы (около ста новых казахских слов, функционирующих как знаковые системы), играет контекстуальную роль для восприятия оригинала и выполняет особую художественную функцию в тексте, одновременно реализуясь на фоне узкого (микроконтекста) и широкого (макроконтекста).

В процессе художественного перевода происходит творческая трансформация текста. Переводчик С. Левшин хорошо знаком с национальным бытом казахского народа. В то же время перекодировка текста со значительным количеством лексем, относящихся к другой культуре и иному мировоззрению, сопровождается, порой, потерей, иногда существенной, смысловой части оригинала. Глоссарий служит как бы мостиком между картиной мира оригинала и картиной мира перевода. Учитывая лакунарность (пропуск, несоответствие) составляющих компонентов оригинала, переводчик пытается сохранить заданную форму переводимого стихотворения, мастерски используя казахские слова с ярко выраженной национально-культурной спецификой, для придания особого художественного, культурного и эстетического фона в переводе. Ориентация на исходные значения слов и словосочетаний имеет важное значения для того, чтобы значительно расширить художественный мир читателя. Погружая читателя в доселе неизвестный ему мир, переводчик надеется, что он владеет информацией о культурной жизни казахского народа. Таким образом, казахские слова в образной системе перевода одновременно выполняют функцию микроконтекста и макроконтекста, их взаимодействие зависит от законов эстетической интерферентности.

Рассмотрим стихотворение Абая «Осень»:

Кожу бычью, овечью в кадушках дубят.
Чинят шубы и стеганый старый халат.
Молодухи латают дырявые юрты,
А старухи неделями нитки сучат.

Косяком потянулись на юг журавли,
Караваны верблюдов под ними прошли.
И в аулах – унынье и тишина.
Смех, веселые игры остались вдали.

В переводе на английский язык:

Sheep skin and ox hide are soaking in wooden casks,
coats and quilted robes must be mended.
Young women are patching up holes in yurt shells,
while their mothers spin thread for weeks on end.

Cranes are starting their southward march,
passing over strings of caravans.
A melancholy silence fills the *auyls* –
where is the gay laughter of summer *days*?

Выделенные казахские слова в английском тексте на микроконтекстном уровне обозначают лишь конкретный национальный предмет и явление. Но на макроконтекстном уровне эти лексемы ведут читателей в мир национальной поэзии и национального духа, дают поливариантность эстетических смыслов и позиций, образных парадигм. Например, в английский текст введено слово из оригинала: «*в аулах*», которое стоит в анафорической позиции и используется как ритмико-рифменный повтор в структуре стиха. Такую же ритмическую функцию в данном стихотворении выполняет слово «*юрта*». У читателей возникает ощущение двухмерности, возможности соотнесения бинарного / национального и инонационального / художественного пространства.

Некоторые казахские лексемы подчеркивают синонимический ряд, например, в стихотворном тексте наряду со словом «*ана*» использовано английское слово «*mothers*». Соотнесенность таких пар дает бинарную, не только синонимическую, но и антиномическую систему символических кодов родного и чужого. Так перед читателем в художественном тексте предстает один из законов параллелизма. С другой стороны, казахские слова, вступая в интертекстуальные отношения в переводном тексте, воздействуют на иноязычного читателя необычным, романтически национальным звучанием. Перед ним – иной звуковой комплекс, несущий некое эстетическое несоответствие в мировоззренческой парадигме. Появление категориальных «чужих» словесных рядов в переводном тексте: *astapuralla*, *attan*, *argamak*, *aqymaqu* и т.д., несомненно, усиливает определенные интерферентные трудности между реципиентом и текстом. Так возникает напряжение между текстом и восприятием.

Правда, не все комментарии к «Глоссарию» в Антологии могут передавать адекватное содержание. Например, казахское слово *astapuralla* объясняется как *lord*, *have mercy*, а слово *apyrymay* как *exclamation of surprise of a mazement.* В принципе, эти слова могут выполнять функцию междометий и передавать эмоциональный возглас удивления и изумления. В первом случае, возможно, переводчики исходили из контекста произведения. *Astapuralla*, заимствованное из арабского языка, несет глубокое религиозное со-

держание. Оно образовано из двух слов: *astahpur allah* и обозначает «признание греховности перед аллахом». Лексическая составляющая слова *apyrym-ay* с семантической точки зрения, выполняющая в «генотексте» (Ю. Кристева) этимологическую функцию, имеет интенсивную употребляемость в казахском обществе как лексемы *aqun*, *aghay*, *aruana*, *aynalayn*, *beshbarmaq*, *batur*, *bi* и многие другие, выступающие как гетерегенные коды в памяти казахского народа. Они выполняют в переводе функцию единого устойчивого знака, направленного на усиление «эффекта восприятия текста» (Р. Барт). Например, в стихотворении M. Zhumabaeva «Sasukkol, My Native Land» в оригинале и в переводе сравниваем:

Птиц тут без счета, галдеж над округой повис.
Рыбы так много, что только лови, не ленись.
Бабы горластые здесь пересуды ведут,
Быстро меж тем белопенный взбивая кумыс.

The skies teem with birds, fist abound:
You can catch them with bare hands.
Women gossip and chatter for hours on end,
Whipping their frothy qymyz.

С. Сейфуллин в стихотворении «В нашем краю» / «In Our Land» поэтизирует не только родную землю, но и воспевает людей труда:

Как тулпары, мы сильны,
Словно соколы, вольны,
Укрощать коней строптивых,
Все мы сызмальства должны!

We are strong like tulpars,
like falcons free.
Each one of us learns in his earliest days
to tame a wild steed.

Введение в переводной текст многочисленных казахских слов непосредственно связано с характеристикой национальной картины мира, с отражением детерминации национальной самобытности казахского народа в иноязычной аудитории. Казахские слова раскрывают историю, язык, обычаи, культуру (как целостное ядро в отображении национальной картины у О. Шпенглера, А. Тойнби), религиозные представления, специфику уклада жизни, ландшафт и т.д. Таким образом, традиционные казахские слова (глоссы) в переводе отражают тонкую связь картины мира с национальной спецификой, в частности, с системой стереотипов в культурном сознании кочевников. В то же время казахские слова активизируют экстенсивное восприятие в процессе понимания и размышления над национальной картиной мира, преломленной в словесной форме художественного осмысления бытия, объективно способствуют эволюции художественного сознания иноязычного читателя. Безусловно, в итоге они приводят к смене или эволюции его индивидуального мироощущения [4, с.403]. Более того, в некоторых переводах мы наблюдаем языковую стихию в качестве фактора, усиливающего поэтическую индивидуальность автора. В целом, языковая стихия обусловлена спецификой национальных ценностей, раскрывающих художественный мир произведений.

Литература

1 Богданов А.А. Тектология. Всеобщая организационная наука. В 2-х кн. Кн. 2 / Редколлегия Л.И. Абалкин (отв. ред) и др. / – М.: Экономика, 1989. – 351 с.
2 Гинзбург Л. О лирике. Изд. второе, дополненное. – Л.: Советский писатель, 1974. – 201 с.
3 Ананьева С. Литература, открытая миру // Казахстанская правда. 24.07.2015. – С. 21.
4 Хализев В.Е. Теория литературы: учебник для студ. высш. учеб. заведений. 5-е изд., испр. и доп. – М.: Академия, 2009. – 432 с.

References

1 Bogdanov A.A. Tektologiya. Vseobshchaya organizacionnaya nauka. V 2-h kn. Kn. 2 / Redkollegiya L.I. Abalkin (otv. red) i dr. / – M.: EHkonomika, 1989. – 351 s.
2 Ginzburg L. O lirike. Izd. vtoroe, dopolnennoe. – L.: Sovetskij pisatel’, 1974. – 201 s.
3 Anan’eva S. Literatura, otkrytaya miru // Kazahstanskaya pravda. 24.07.2015. – S. 21.
4 Halizev V.E. Teoriya literatury: uchebnik dlya stud. vyssh. ucheb. zavedenij. 5-e izd., ispr. i dop. – M.: Akademiya, 2009. – 432 s.

5-бөлім

ЖАС ҒАЛЫМДАР

Раздел 5

МОЛОДЫЕ АВТОРЫ

Section 5

YOUNG AUTHORS

ҒТАХР 16.21.51

Аметова С.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің II курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: ametova_saule@mail.ru
Ғылыми жетекшісі – доценті ф. ғ. к. Күркебаев К.

ЖЫРАУЛАР ТІЛІНДЕГІ ТІРКЕСІМДІЛІК

Бұл мақалада тіркесімділік ұғымы, тіркесімділіктің тілдік қатынас құралы ретінде қызмет ететіндігі сипатталады. Сөздердің бір-бірімен тіркесуі олардың лексикалық мағынасымен байланысты болуы, ал лексикалық тіркесімділік сөздердің ұғымдық және заттық тұрғыдан үйлесе алу не тіркесім құрай алу мүмкіндігі ретінде қарастырылады. Лексикалық синтагматкада семалардың көптігі және ортақ семалардың аздығы зерттеуді қажет етеді.

Түйін сөздер: лексикалық синтагматика, семантика, полисемия, архисема, сигнификаттық макросема.

Ametova S.

Syntagmatics in the language of zhyrau

The article considers the conception of syntagmatics and its application as linguistic means of communication. Combination of words with each other is connected with their lexical meanings, and lexical syntagmatics is considered as a conception of words and things, that forms combination of words. The use of semantics in lexical syntagmatics needs more research.

Key words: lexical syntagmatics, semantics, polisemy, archiseme, significative macroseme.

Аметова С.

Синтагматика в языке жырау

В этой статье дается понятие о синтагматике и ее применении как о языковом средстве общения. Сочетание слов друг с другом связано с их лексическими значениями, а лексическая синтагматика рассматривается как понятие о словах и предметах, образующих словосочетания. В лексической синтагматике использование семантики в большей или меньшей степени требует исследования.

Ключевые слова: лексическая синтагматика, семантика, полисемия, архисема, сигнификативная макросема.

Тіркесімділік ұғымы – тіл білімінің барлық қабатын қамтитын құбылыс болып табылады. Тіл жүйесін құрайтын барлық салалардағы бірліктер өз деңгейлеріндегі тіркесімділік заңына сүйенеді. Сөйтіп, тілдің жүйелі жүйесін құрайды. Ендеше, тілдің өне бойына тамыр жайған тіркесімділік құбылысы күрделі де ауқымды мәселе қатарларынан орын алады.

Тіркесімділік тілдің қатынас құралы ретінде өмір сүруіне қызмет етеді. Кез келген тілдік бірліктің бойында тіркесімділік қасиеті болады және сол қасиетіне негізделеді. Сөздердің бір-бірімен тіркесуі олардың қандай сөз таптарына жататындығымен және олардың лексикалық мағыналарымен байланысты болып келеді. Сөз бен сөздің тіркесе алу мүмкіндігі олардың мағыналық жақтан сәйкестігіне қатысты болып келеді. Етістіктің тіркесімділік қабілеті басқа сөз таптарына қарағанда жоғары деп санайтын ғалым В.Г. Гак етістіктің кез келген сөздермен байланысу мүмкіндігін тіркесімділік деп таниды. Және де тіркесімділіктің грамматика, семан-

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

тика, лексика деңгейінде қаралғанын жөн деп санайды.

Мағыналық және тұлғалық жағынан үйлескен сөздердің тіркесінен тұратын сөйлем ойды білдіреді. Лингвистикалық әдебиеттерде сөз номинативті қызмет атқарса, сөйлем коммуникативті қызмет атқарады делінеді. Сөйлем коммуникативті қызметті, әдетте, сөздердің бірбірімен тіркесін өзара байланыста предикативті қатынаста жұмсалуы нәтижесінде атқарады. Тіл өзінің қатынас құралы болу қызметін хабарлаудың негізгі құралы – сөйлемдер арқылы іске асыратындығы анық. Бұлардың бәрі сөздердің синтагмалық қатынасынан туындайды. Полисемия құбылысы да өз жұмсалымын осы синтагмалық ортада анықтайтындығы белгілі.

Сөздің ауыспалы, келтірінді мағынада қолданылуы бірде метафора мен қызмет бірлігі тәсілдері арқылы жүзеге асырылса, бірде метонимия мен синекдоха тәсілдері арқылы болады. Тілдегі омоним, антоним және синоним қатарлары, сөздердің көпмағыналық сипатталуының нәтижесі де, тілдегі метонимия, синекдоха және метафора құбылыстары сол нәтижені жүзеге асырушы тәсіл болып табылады [1, 34].

Ал лексикалық тіркесімділік – бұл лексикалық мағыналардың қатынасуына орай сөздердің тіркесімдер құрауы, сөздердің ұғымдық және заттық тұрғыдан үйлесе алу не тіркесім құрай алу мүмкіндігі ретінде қарастырылады.

Сөздің лексикалық тіркесімділігі синтагмалық қатынасқа жатады. Ол оның мағынасын таратушылардың жиынтығы, яғни сөздің синтаксистік-семантикалық позицияларын толтыруға қабілетті сөздердің жиынтығы.

Кеңес дәуірінде осы мәселеге қатысты үлкен зерттеу жұмысын арнаған Н.З. Котелова лексикалық тіркесімділіктің құралуы әрбір сөздіің өзіндік мәндік қасиетінде екендігін ашып көрсетеді. Ол өз зерттеуін лексикографиялық тұрғыдан жүргізеді. Үлкен академиялық сөздікте *құлау* сөзі 39 сөзбен, партия – 20, пікір – 6, ес – 27, зейін – 14, құрмет – 13 сөзбен лексикалық тіркесімділікке түскендігін сипаттайды. Мәселен, *құрмет, құрметтеу* сөзі – құрметтеп жүру, құрметке ие болу, құрмет көрсету, құрметтелу, құрметке жету, құрметін жоғалту, құрметін пайдалану, құрметіне сендіру және т.т. Мұндай лексикалық тіркесімділікті «қарапайым» лексикалық синтагматика деп атап, ал борсыған балық, тірілей көму, сағыныштан сарғаю, малдас құру, мейірімсіз ажал, өткінші өмір, дүние дөңгелек, жүрегі сыздау т.т. сөздеріндегі лексикалық синтагматиканы «анық» лексикалық синтагматика деп атағанды жөн көреді [2, 143]. Ал шын мәнінде, *борсу* етке емес, балыққа ғана тән сөз болса, *сағыныштан немесе сары аурудан ғана адам «сарғаюы»* (ауыс мағына) мүмкін немесе *жүрек сыздайды*, «сырқырамайды»; сырқырау сүйекке, буынға тән. Сонда лексикалық синтагматика жасайтын сөздер қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстардың өзара қатынасынан туады деген сөз. Заттар мен құбылыс, іс-әрекеттер өзара ықпалдасқанда әр түрлі қатынастар туындап отырады. Бұл қатынастар адам санасында орнығу үшін белгілі бір үйлесімділікке негізделіп барып, процестер туып жаатады. Мұндағы бастапқы қызмет таным мен қабылдау болғандықтан, сөз мағыналарының бір-біріне жуысу процесі негізгі қызмет атқарады. Мысалы: *шұбатылған* лексемасы қандай сөздермен лексикалық синтагматикаға түсе алады десек, мұндағы семантикалық белгі «ұзындық» болады, осыған сай шұбатылған түтін, шұбатылған көш, шұбатылған адамдар, шұбатылған тізім, шұбатылған мал, көлік, көйлек т.т. Мағынадағы заттық, ұғымдық байланыс лексикалық синтагматиканы құрайды.

Тіркесімділікте мағыналық сәйкессіздіктер де орын алып жатады, мәселен, *батыстан шыққан күн* (ауыс мағына; негізінде ақырзаманның белгісі), мұнар күн, шұбар күн, он сан ноғай бүлген күн, қара күн т.т. лексикалық тіркесімділіктерді жатқызамыз. *«Қара күн»* тіркесімі қазақ тіліне орыс тілінен калька арқылы енген, ал тілімізде бұрыннан *«қаралы күн»* тіркесімі бар, оның антонимдік сыңары *«ақ күн»* тіркесімі бар. Мұндағы синтагматикалық байланыс *«қара күн»* тіркесіміндегі *«бақытсыздық кезеңі»* семасымен түсіндіріледі. Ал Махамбеттің *«Мұнар күн»* толғауында семантикалық байланыс сигнификаттық макросемасы «ақырзаман» болады.

Мұнар да мұнар, мұнар күн,
Бұлттан шыққан шұбар күн…
Буыршын мұзға тайған күн,
Бура атанға шөккен күн...
Қатарланған қара нар
Арқанын қиып алған күн...
Сандық толы сары алтын
Сапырып судай шашқан күн...
Оң қанатын теріс жайып,
Лашын қуға төнген күн...
Жез қарғылы құба арлан
Жез қарғыдан айрылып,
Қорашыл төбет болған күн... [4, 1].

Мұндағы сәйкессіздіктер қазақ тілінде мұнар күн тіркесі «күн райы» парадигмалық қатарына жатпайды, себебі ондай күн сипаты халқымызда жоқ, демек лексикалық нормаға сай емес. Бұл сөз қолданысы халық басындағы *«ең қиын»* ұғымын береді. Сол секілді бұлтты күні күн шықпайтыны бәріне белгілі, ал егер шығар болса түсі шұбар болады деп шартты түрде айта аламыз. Буыршын ешқашан мұзға таймайды, себебі табанында жылтыр мұзға қадалатын бүрлері бар, ал бура атанға шөгуі мүмкін емес, өйткені бура да атан да еркек түйелер. Қатарланған қара нарлардың арқанын қию да мүмкін емес нәрсе, алтын су емес,сондықтан ол сапырылмайды және шашылмайды. Ал лашын қуға түспейді, ол қазлыңі өзіне сирек түседі. Лексикалық тіркесімдердің негізінде мағына сәйкесуі мен халықтың өзіндік ділі мен танымы, мәдени өмірі астасып жатады.

Сонымен қатар лексикалық синтагматикаға деректі мен дерексіздің, жанды мен жансыздың байланысуын да жатқызамыз. Негізінде жанды не дерексіз заттарға тән әрекет, қасиеттер бір-бірімен байланыс құра алмайды, оларда байланыс болған күнде де лексикалық норманың бұзылуы әбден мүмкін. Сөздердің мағыналық құрылымындағы ұғымдық және заттық байланыстардың үйлесудегі негізгі қызметті дерексіздік құбылысы атқарады сондықтан осыдан келіп туатын әр түрлі ассоциациялар әр алуан болып, бір-бірімен өзара қатынасқа түсу мүмкіндігі байқала бермейді. Осындай қатынастар негізінде лексикалық синтагматиканың күрделі сипатын аңғартатын метафоралық, метонимиялық, теңеулік құбылыстар адамның ойлау дәрежесін көрсетеді.

Жыраулар шығармаларында ойды көркем де образды етіп, өмір шындығына негіздей отырып, шығарма тілінің көркемдігі, әсерлігі – ондағы эпитет, метафора, теңеу сияқты көркемдегіш тәсілдерге, яғни сөз тіркестерін ауыс мағынада беруімен байланысты. Мысалы, *жиырма жасты ағып жатқан бұлаққа, отыз жасты жарға ойнаған лаққа, қырықты ертеп қойған құр атқа, елуді көшкен елге, алпысты қайғылы мұңлы күнге , сексенді қараңғы тұман түнге, тоқсанды ажалға, тоқсан бесті торға, орға, шөлге теңей отырып,* көшпенді елдің өзінше бір философиялық даналығын көрсетеді. Бұл теңеулер сол тұстағы әлеуметтік өмірдің алаулаған қызуын көз алдымызға елестетеді. Сондай-ақ үшкілсіз көйлек кимеске деп қыршындай мезгілсіз мерт болмауды армандап, бұл дүниеден көшпеуді әрә ауыс мәнде, әрі өте әсерлі етіп беріп отыр. Сонымен қатар, *әкесіз бала сұм жүрек, тақымым кеппес ұры, өкпеңменен қабынба, өтіңменен жарылма, бәйгелі жер, ай нұрын ұстап міну, қурай бітпес қуба жон, алтын тұғыр, тұрымтайдай ұл* тәрізді тіркестермен үйлесімді етіп суреттейді.

Кей сөздердің қатынасу мүмкіндігі кең немесе тар болып келеді. Мысалы, *киіну* етістігі мындай лексикалық тіркесімдердің синтагмалық қатарларын құрай алып, мағыналық тіркесімділіктің ұласуы күрделі сипатта болады: тон не тұлып киіну;// қыс мезгілі; жылы киіну// салқын уақыт; жұқа киіну//тоңу; қалай болса солай киіну//бәрібір; сапалы киіну//бағалы киіну; тез киіну //әскери тәртіп; баппен киіну//үлкен жас мөлшері; қарапайым киіну//адам мінезінің қасиеті; салақ, лас киіну//адам типі; ауылдағыдай киіну//қалаға келген; мұсылманша киіну//сену, иман дегенді білдіріп, лексикалық синтагматиканы кеңейте түседі. Мұндай үйлесімдер заттық-логикалық қатынастың лексикалық синтагматиканы тудыратын уәжділігін құрайды. Бұл уәжділік шындық болмыстағы заттар мен құбылыстардың үйлесімді, үйлесімсіз қатынастарымен анықталады. Лексикалық синтагматиканың мәндік ұласулары семантикалық валенттілікте келеді. Мәселен, келіннің бетін //ашу; түндікті //ашу; тырысқан қабағын //ашу; мәселені//ашу; есікті//ашу; құлыпты // ашу; терезені //ашу; кітапты //ашу; аузын//ашу т.т. секілді қатарлардағы сөздер мағыналық ұласудың шектеулігіне негіз болады [2, 155].

Осындай тіркесімдердің кең сипаттағы көрінісі Бұқардың толғауларында көптеп кездеседі. Мысалы, *болу* етістігі мындай синтагмалық қатарлар құрайды: олжалы болу, мерт болу, ет болу, ат болу, курай болу, шүберек болу, мортық болу, жаман болу, бай болу, тұрпайы болу, фана болу, құда болу, талық болу, жау болу, ел болу, жиын болу, наһан болу, би болу, ала болу, сөз болу, бөз болу, кез болу, қор болу, көп болу т.т. Ал, мағыналық үйлесудің шектеулігін мына тіркесімдерден байқай аламыз: ел бастау, қол бастау, сөз бастау, көш бастау т.т.

Бұқар жыраудың толғауларында *жұрт* сөзі бірнеше синтагмалық қатарлар түзеді. Мұндағы синтагмалар анықтауыштық қатынаста тұрып, сол бір сөздің қатынасу мүмкіндігі кең екендігін көрсетеді.

Бағаналы орда, басты орда
Байсал орда *қонған жұрт,*
Қара түлкі қармалжық,
Қас сыпайы *киген жұрт,*
Ақсары атан аспалап,

Ел жайлауға *шыққан жұрт,*
Хақтың жолын күзетпей,
Жамандықты *ұққан жұрт,*
Бас, аяғың бай болып,
Бәсеке дәурен *сүрген жұрт.*
Бай төбетің маңқылдап,
Байсал тауып *үрген жұрт,*
Туырлығың қара кіс,
Тура-тура *болған жұрт,*
Түтінге салса саспаған,
Шоралар сауықпен ішсе тауыспаған,
Ағар бұлақ *сүтті жұрт,*
Көп жылдарға бек сақтап,
Есен де есен болған *құтты жұрт.*
Бағаналы орда, басты орда,
Байсал орда *қонған жұрт,*
Мамырасып, ел болып,
Байсалды жайлау табылды,
Көлдей қамқа төсеніп,
Көрікті ханым *түскен жұрт.*
Ханым берген қамқа тон,
Жырау киіп *кеткен жұрт,*
Іңкәрілер алшаңдап,
Ас пен тойға *келген жұрт* ,
Көріп туған көкше тай
Төре астында *ат болған жұрт,*
Көбең байлар семіріп,
Көк би *наһан болған жұрт,*
Көрпелдестер би болып,
Көпке *кеңес айтқан жұрт* [4, 8].

Синтагмалық қатынастың ерекшеліктеріне орай, бірқатар зерттеушілер оны екіге бөліп қарастырады: еркін лексикалық тіркесімділік және байлаулы лексикалық тіркесімділік. Еркін лексикалық синтагматикаға сөздің шексіз түрде көптеген сөздермен тіркесім құрауы жатады. Мысалы, *«беру»* етістігі мағынасы үйлесетін барлық сөздермен байланысқа түсе алады: қол беру, жол беру, күн беру, тап беру, бала беру, өмір беру, жұмыс беру, түгел беру, күліп беру т.т [4, 162]. Ал байлаулы тіркесімдерге шектеулі сөздер, лингвомәдени өлшемдерді беретін идиомалар мен фразалық тіркестер жатады. Мысалы, жанын алу, сусыны қанға қану, сөзі өту, сыр білдірмеу, семсермен шашын тарау, тізгін салмау, біраузыды болу, құсы қону, тақтан тайу, тіліне еру, төсек тартып жату, олжалы болу т.т.

Сонымен сөздердің сөйлемдегі байланысы олардың мағыналық және грамматикалық белгілеріне қатысты болады. Бірақ бұл байланыстардың тілдегі сипаты бірдей емес. Сөздердің грамматикалық байланысы сөйлемнің грамматикалық жағынан дұрыс құрылуына негізделсе, мағыналық байланысы сөйлемнің сөйлеудегі мазмұнының дұрыстығына бағытталады. Мағыналық байланыс сөздердің мағыналық үйлесімділігі негізінде семантикалық және лексикалық тіркесімділіктер арқылы сипатталады. Сондықтан тіл жүйесіндегі синтагматикалық қатынастар мәселесінде лексикалық тіркесімділік пен семантикалық тіркесімділіктің арақатынасы мен өзіндік белгілерін анықтаудың да маңызы зор.

Әдебиеттер

1 Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы, 1962. – 299 б.
2 Хасанов Ғ. Қазақ тілінің лексикалық синтагматикасы. – Алматы, 2009.
3 Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2014. – 177 б.
4 Бес ғасыр жырлайды. – Алматы, 1989. – I том.

References

1 Akhanov K. Vvedenie k iazykovedenii. – Almaty, 1962. – 299 s.
2 Khasanov G. Lexisheskaia sintagmatika v kazakhskom iazyke. – Almaty, 2009.
3 Isaev S. Problemy kazakhskoi ifzykovedenii. – Almaty, 2014. – 177 s.
4 Bes gasyr zhyrlaidy. – Almaty, 1989. – I tom.

МРНТИ 14.09.25

Алшынова Г., Тұрғанбекқызы А.,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
II курс магистранттары, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: gulim.alshynova686@mail.ru

ҚОРҚЫТ МҰРАСЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Бұл мақалада VIII ғасырда Сыр бойында бұрынғы Жанкент қаласы маңында өмір сүрген батыр, атақты ақын, асқан күйші Қорқыттың мол мұрасы – күйлері, Қорқыт ата кітабының нұсқалары және ондағы жырлар жайында сөз болады. Екі дәстүрдің – эпикалық және аспаптық дәстүрдің шығуы халық санасында атақты әулие Қорқыт есімімен байланысты екендігі қарастырылады. Негізінен, Қорқыттың күйлерінің формасы мен олардың кварта бұрауында жазылғандығы, магиялық сипаты, мистикалық қыры талданады. Қорқыт күйлерін ел ішіне жеткізуші қобызшылар туралы мәліметер келтіріледі. Қорқыт күйлеріндегі бақсылық сарын да көрініс табады. Қорқыт күйлерінің желісін байытып, өрнек-нақыш қосып, өңдеген Жаппас Қаламбаев пен Дәулет Мықтыбаевтың музыка өнеріне қосқан өнері бағамдалады. Мақаланың басты арқалар жүгі – Қорқыт мұрасының, оның ішінде күйлерінің өзінен кейінгі қалған ұрпаққа асыл қазына болып қана қоймай, бағыт-бағдар сілтеуші педагогикалық қызмет атқаруында, Қорқыттың музыка өнеріндегі ұстаз екендігінде.

Түйін сөздер: мұра, қобыз орындаушысы, философиялық ой, ұлттық музыка аспаптары, қобыз мектебі, қазақ күйлері.

Alshynova G. Turganbekkyzy A.

Pedagogical basement of Korkyt's heritage

In this article great Korkut's heritage of kuyshi Korkyt ata who lived in the 8th century in close proximity to the former Zharkent city, the famous poet, variants and songs of the book of Korkyt ata is considered. In the publication emergence of an epic and traditional instrument is analyzed of Korkyt ata is connected with his name. Generally the form of kuy Korkyta ata and their recording in the form of quarts, and also a mystical and magic side is analyzed. Information on performers of kobyz kuy of Korkyt ata in the people. There is a motive of shamanism in kuy of Korkyt ata. Having enriched the basis kuy Korkyt ata, having added a pattern, the contribution to art of music of developed by Zhappas Kalambayev and Dauleta Myktybayeva is estimated. The main objective of article to show Korkyt's heritage to future generation as the precious treasure, and also one of the directions is connected with his pedagogical activity, teaching music and art.

Key words: heritage, kobyz player, philosophical idea, national musical instruments, kobyz's school, Kazakh melodies.

Алшынова Г., Турганбеккызы А.

Педагогические основы наследие Коркыта

В этой статье рассматривается наследие великого композитора мелодии Коркыт ата, который жил VIII веке в непосредственной близости от бывшего Жаркента, известного поэта, издавшего несколько вариантов книги Коркыт ата. В публикации анализируется появление эпического и традиционного инструмента связано с его именем Коркыт ата. Разбирается, в основном, форма мелодии Коркыта и особенность их записи в виде кварты, а также разносторонние мистические и магические грани его произведении. Дается исчерпывающая информация об исполнителях мелодии Коркыта на кобызе среди представителей народного творчества. А так же описывается присутствие мотивов шаманства в мелодиях Коркыта. Оценивается вклад в искусство музыки Жаппаса Каламбаева и Даулета Мыктыбаева обогативших разносторонние направления,

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

добавивших колориты и обработовших мелодии Коркыта. Основной целью статьи является не только показать наследие Коркыта будущему поколению, как драгоценное сокровище, а также рассказать о его направляющей и преподавательской деятельности, как и тот факт что наставник искусства музыки.

Ключевые слова: наследие, исполнитель на кобызе, философская мысль, национальные музыкальные инструменты, школа кобыза, казахские мелодии.

Қазақ халқының ертеден келе жатқан аңыз-ертегілерін, әндері мен күйлерін халық талант-тары – ақындар, жыраулар, әншілер, күйшілер асыл мұра ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп, көзінің қарашығындай сақтап келген. Халық өзінің көкейіндегі сыры мен арманын, қуанышы мен күйінішін сол ғажайып ән мен күй арқылы толғаған. Аманатты ақтаған, салт-дәстүрді сақтаған мәңгілік Қазақ елі.

Тарихи тұлға, аңыз тұлға – Қорқыт VIII ғасырда Сыр бойында бұрынғы Жанкент қаласы маңында өмір сүрген батыр, атақты ақын, асқан күйші. Сонымен бірге ол туралы көптеген аңыздар сақталған.

Ел аузындағы аңыздарда Қорқыт ата мәңгі өлмейтін өмір іздеуші, мәңгілік өмір үшін қайтпас күрескер сипатында айтылады. Бірақ ол өмірінің соңында өлмейтін нәрсе жоқ екен деген пікірге келеді. Енді Қорқыт ата мәңгілік өмірді қобыз сарынынан іздейді екен. Ұлы күйшіге өзі іздеген мәңгілік өмір оның өнерінде сияқты көрінеді. Ол күйлерін толласыз тартып, дүниеден өтеді. Өзі өлгенмен артында күйлері, ұлғатты сөздері қалады.

Ал әдебиет тарихында деректі түрде Қорқыт ата кітабы бар. Қорқыт ата кітабы осы күнге дейін Дрезден қаласында он екі жырдан тұратын қолжазба күйінде және Италияда алты жырдан тұратын қолжазба күйінде сақталып келеді. Қорқыт ата кітабын VIII ғасырларда және одан да бұрын туған аңыздардың жинағы деуге болады. Оларды жыр түрінде жазған – Қорқыт ата. Кітапта қазақ халқының құрылуына тікелей қатысы бар, тарихта белгілі оғыз тайпаларының тағдырына байланысты оқиғалар баяндалады.

Қорқыттың музыкалық мұрасы қылқобыз күйлерін таныстырумен байланыстыра аламыз. Музыка – белгілі биіктіктегі дыбыстан тұратын, адамға сазды әуенмен әсер ететін, дыбыстық көркем бейнеге негізделген өнер түрі. Бұл саладағы көптеген білім алушылар жақсы орындаушы және ұстаз бола алады.

Халық жадында жүзден аса эпос сақталған, олар мың өлең жолынан тұрады, қылқобыз немесе домбыра арқылы орындалған. Халық шығармашылығының сүйікті жанры, батырлық және лирикалық-тұрмыстық эпостар қатарында «Қобыланды», «Алпамыс», «Ер-Тарғын Қамбар», «Қыз-Жібек», «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу», «Еңлік және Кебек» жырларын айтуға болады. Бұлар қазақ тарихына қатысты нақты оқиғаларды аңыз, мифологиялық түрде жеткізеді.

Халық музыка аспаптарының көне үлгісі ретінде кейін пайда болған күй де өзінің бастапқы кезеңінде магиялық міндеттерді атқарған. Екі дәстүрдің – эпикалық және аспаптық дәстүрдің шығуы халық санасында атақты әулие Қорқыт есімімен (бірінші жырау және шаман «күй атасы» және қыл-қобызды жасаушы алғашқы шаман есімімен) байланысты. Қорқыт өзінің ұрпағына ұлы мұра – қобыздық күйлер: «Қорқыт», «Желмая», «Тарғыл тана», «Елім-ай», «Ұшардың ұлуы» сияқты және т. б. шығармалар қалдырды. Олардың бір бөлігі дыбысты беру сипатымен ерекшеленді және табиғаттың табиғи дауыстарын, өмір, өлім, тұрмыс туралы философиялық ойларды берген.

Ел аузындағы аңыз бойынша, ең алғаш қобыз жасап, оның қыл ішегінен жаратылыстың үнін күй қылып сөйлеткен адам Қорқыт болып саналады. Қорқыт қобызын сарнатқанда табиғат тына қалып, жер жиhан, ұшқан құс, жүгірген аң-барлық тіршілік иесі үнсіз тыңдайды екен. Музыканың сырлы сазына ұйыған өзі де күй сарыны аяқталмайынша Қорқытқа жақындай алмайтын көрінеді. Осындай мәліметтер аңыз бойынша ауыздан ауызға тарап кеткенді.

Қорқыт түркі халқының бірінші бақсысы атанды, ол адам баласына жасаған шексіз қайырымы, емшілігі үшін өзі өлімді ауызына алмайынша өмір сүре беруіне мүмкіндік алады. Қорқыт бірінші болып, тағдырға қарсы тұрып, мәңгі өлмейтін өмір іздейді. Бірақ, өлім Қорқытты өз құрығына жібермей алады да кетеді. Ол жер асты суларының Әміршісі атанып қолына қобыз алып, оның қасиетті өнерін жалғастырған бақсылардың дем беруші піріне айналады [1].

Қорқыттың көп күйлері кварта бұрауында (интервалында) жазылған. Ал квинта бұрауындағы күйлер – жыраулар, халық күйшілер мен әншілер тартқан сарындарда кездеседі.

Жалпы, Қорқыттың музыкалық мұрасы біздің уақытымызға дейін сақталып, қаізргі уақытта оның оннан астам күйлері белгілі болып отыр. Оның күйлеріның тоғызы бақсылардың бірі, қобызшы Нышан Шәменұлынан жазылып алынады. Нышан бұл күйлерді Қорқыт творчествосымен тығыз байланыстырады, олар алғашқыда бақсылардың зікір салғанда қолданатын сарындары болса керек.

Қорқыттың күйлерін атап көрсетсек: «Тарғыл тана», «Башпай», «Ұшардың ұлуы», «Қорқыт» күйінің11 түрі, «Қоңыр», «Әуіппай», «Желмая», «Сарын», «Байлаулы киіктің зары».

Қорқыттың күйлерінің формалары күрделі емес, қысқа сарынды шығармалар. Олардың музыкалық арқау жүйесі де қарапайым. Күйлерінің дамуы бір біріне ұқсас келеді, ырғақ және әуені қосарлана қайталанып отырады. Ырғақ әуені жағынан жоқтауға ұқсас болып, жай жылдамдықта сызылта орындалады. Соған қарамастан, Қорқыттың әр бір күйі әуезді сазды.

Ғасырлар бойы Қорқыт сарындары бақсы ритуалдарында пайдаланылуына байланысты бақсылық дәстүрмен бірге жоғалып кетуге тиіс еді. Алайда, Қорқыт күйлері мәңгі өшпейтін шынайы өнер болғандықтан, талай ғасырдан асып, біздің заманымызға жетті.

Қорқыт шығармашылығы оның даналығынан, көсемдігінен, абыздығынан туындайды. Музыка ұлттық қасиет пен ұлттық тізгінді бойына ең мол сіңірген рухани құбылыс. Қорқыт күйлері алғашында бақсының зікір салғанда қолданылатын сарындары болса керек. Деректер көптеген еңбектерде де айтылып өткенді. Мазмұны мен құрылымы күрделі, әртүрлі агогикалық иірімдерге толы келеді. Өкінішке орай, Қорқыт пен Ықылас арасындағы мыңжылдықты қыдыра шолғанда бақсы сарындарынан басқа ештеңе таппаймыз. Өйткені сол кездегі көшпелі өмір салттағы қазақтың табынары сол кезде Тәңірі, сыйынары аруақ, тілдесері табиғат, ал осыған дәнекер болатын тұлға бақсы еді.

Ежелгі қазақтың «қара қобызы» біздің заманымызға өзімен бірге көптеген ән -күй туындыларын ала келді. Бізге жеткен қобыз күйлері ұлттың мәдениетімен, тарихи тағдырмен сабақтасып жатыр. Бірқатар қобыз күйлерінде жануарлардың ұлуы, құстардың қанат қағып ұшуы, аттың шабысы сияқты дыбыстарға еліктеу тән.

Қобыз шығармаларының тағы бір тобы – эпикалық тақырыпқа арналған күйлер. Эпикалық күйлер дегеніміз – «эпика» грек тілінен аударғанда «баяндау, әңгіме» деген мағынадан шыққан екен [4]. Жалпы, аңыз күйлерді, тарихи күйлерді жеткізу мақсатында айтылатын күйлер бұл осы эпикалық күйлерге жатады.

«Қорқыт» күйі – аса қиын, асқақ күй емес, бірақ ол тыңдаушысын әуендік әсемділігімен, шынайлығымен баурайды. Ол өмір үшін, жақсы тұрмыс үшін күреске шақырады. Шынында да бұл күй тым әсерлі .

Біздің заманымызға жеткен көне мұраның мұншама ғұмыры ұзақ болуын, зерттеушілер ғылыми түрде көптеген еңбектерінде қарастырылған. Қазіргі қылқобыз, бұрынғы бақсылардың «мистикалық» қобызынан ерекше. Әуендік жағынан, күйді жеткізу, орындау жағынан ерекшелігі байқалады.

Нышан Шәменұлы Қорқыт күйлерінің көбін айтуы және орындауы бойынша қобызшы Мұсабек Жарқынбеков арқылы жазылып алынған. Қорқыттың бірнеше күйлері М. Жарқымбековтың «Ғасырлар үні» оқу құралында 1986 жылы және де Қорқыт творчествосына арналған тұңғыш «Елім-ай» атты жинақта 1987жылы жарық көрді [5].

Қобыз – көптеген түркі халықтарында кездесетін ішекті музыкалық аспап. Қобыз туралы мәліметтер орта ғасырлардағы жазба ескерткіштерде кездеседі. Аспап жыңғыл, үйеңкі, қарағай секілді мықты ағаштан ойып жасалған. Құрылымы қауыз тәрізді. Қобыздың құрылымы басы, екі құлағы, иілген мойны, төмен жағында терімен қапталған шанағы, аттың қылынан жасалған қос ішегі, тиегі және ысқышы болады. Дыбыс ішек пен ысқыштың үйкелісінен шығады. Қобыз Орта Азия, Алтайды мекендеген түркі тектес тайпаларға ортақ. Оған ұқсас аспаптарды Кавказ, Сібір халықтарынан да кездестіруге болады. Бұл атау өзге халықтарда бірде ысқышты, бірде шертпелі, бірде тілмен ойналатын аспаптарды білдірсе, қазақта қос ішекті ысқышты аспаппен байланысты қолданылады [6, 188].

Қобыз – көненің көзі. Онда ертеде бақсылар ойнаған. Олардың қобыз аспабында орындайтын арнайы сарыны, мақамы болған.

Қорқыттың жырау да болған, оның жырлары да сақталған. Ұлы тұлғаның еңбектерін көптеген ғалымдар зерттеп өткен.

Қорқыт ата кітабы 12 жырдан тұрады:

1. Дерсенханұлы Бұқаш туралы жыр.
2. Салар Қазанның үйін жау шапқаны жайында жыр.
3. Қам-Бұраұлы Бамсы-Бейрек жөніндегі жыр.
4. Қазанбектің баласы Оразбектің тұтқынға түскені туралы жыр.
5. Доқа-қожаұлы ер Домрул туралы жыр.
6. Қаңлы-қожаұлы Қан-Тұралы туралы жыр.
7. Қазылық-қожаұлы Жүгенек туралы жыр.

8. Бисаттың Төбекөзді өлтіргені туралы жыр.
9. Бегіұлы Әмрен жөніндегі жыр.
10. Үйсін-қожаұлы Секрек туралы жыр.
11. Салар Қазанның тұтқынға түсуі және оны ұлы Ораздың босатуы туралы жыр.
12. Сыртқы оғыздардың ішкі оғыздарға қарсы шығуы және Бамсы-Бейректің өлімі туралы жыр [8, 112].

Қорқыт күйлері біздің заманға мың өзгеріп келді деп ойлаймыз, оның өзгеруі де орындаушының шеберлігіне байланысты болып келеді.

«Қорқыт дәстүрінің мұрагерлері атақты қобызшылар Жаппас Қаламбаев пен Дәулет Мықтыбаевтың репертуарынан алынған бұл шығармалардан орындаушылардың күй желісін байытып, өрнек-нақыш қосып, өңдегені байқалады. Әсіресе, Ж. Қаламбаев орындаған «Қоңыр» күйінен оның өзіндік қолтаңбасы анық аңғарылады», – деп жазады қобызшы М. Жарқынбеков.

Әдебиеттер

1 Марғұлан Ә. Қорқыт туралы жазбалар. // Қазақ әдебиеті, 1982, 12 ноябрь, 10-11 бб.: Қазақ совет энциклопедиясы. – Т. 6. – Алматы, 1975. – Б. 615-616.

2 Қосбасаров Б. Қобыз өнері: Музыка оқу орындарының оқытушылар мен студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Санат, 2001. – Б. 220.

3 «Қазақстан»: Ұлттық энцклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1998. – ISBN 5-89800-123-9. – X том. – Интернет порталы: https://kk.wikipedia.org/wiki/эпос

4 Жарқынбеков М. Қорқыт «Елімай». – Алматы: Өнер, 1987.

5 Аманов Б., Мухамбетова А. Кобызовые кюи // Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – С. 187-216.

6 «Қорқыт ата» Энциклопедиялық жинақ / Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: Қазақ Энциклопедиясы, 1999. – 800 б.

7 Марғұлан Ә. Қорқыт: аңыз және ақиқат // Ежелгі жыр, аңыздар: Ғылыми-зерттеу мақалалар (Құрастырған Р. Бердібаев). – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.

References

1 Marğulan Ä. Qorqıt twralı jazbalar. // Qazaq ädebïeti, 1982, 12 noyabr, 10-11 bb.: Qazaq sovet éncïklopedïyası. – T. 6. – Almatı, 1975. – B. 615-616.

2 Qosbasarov B. Qobız öneri: Mwzıka oqw orındarınıñ oqıtwşılar men stwdentterine arnalğan oqw quralı. – Almatı: Sanat, 2001. – B. 220.

3 «Qazaqstan»: Ulttıq éncklopedïya / Bas redaktor Ä. Nısanbaev. – Almatı: Qazaq éncïklopedïyası, 1998. – ISBN 5-89800-123-9. – X tom. – Ïnternet portalı: https://kk.wikipedia.org/wiki/épos

4 Jarqınbekov M. Qorqıt «Elimay». – Almatı: Öner, 1987.

5 Amanov B., Muhambetova A. Kobyzovye kyui // Kazahskaya tradicionnaya muzyka i HKH vek. – Almaty: Dajk-Press, 2002. – S. 187-216.

6 «Qorqıt ata» Éncïklopedïyalıq jïnaq / Bas redaktor Ä. Nısanbaev. – Almatı: Qazaq Éncïklopedïyası, 1999. – 800 b.

7 Marğulan Ä. Qorqıt: añız jäne aqïqat // Ejelgi jır, añızdar: Ğılımï-zerttew maqalalar (Qurastırğan R. Berdibaev). – Almatı: Jazwşı, 1985. – 368 b.

ҒТАХР 16.21.47

Бозекенов Т.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және
«Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының
бірлескен білім беру бағдарламаларының II курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: tolik_92@mail.ru
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. к. С.Ш. Мәдиев

ЕР МЕН ӘЙЕЛГЕ ОРТАҚ АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ШЫҒУ УӘЖІ МЕН ДАМУ ПРОЦЕСІ

Соңғы жылдары ер мен әйелге ортақ антропонимдердің шығу уәжі мен даму процесін зерттеу ғалымдардың қызығушылығын тудырып отыр және бұл мәселе қазіргі антропонимиканың дамуы үшін де үлкен маңызға ие. Осыған байланысты, мақалада ер мен әйелге ортақ есімдерді зерделеуге талпыныс жасалған. Атап айтқанда, ер мен әйелге ортақ антропонимдердің лексико-семантикалық типтерін, психолингвистикалық аспектісін және шығу төркіні қарастырылды. Өйткені ер мен әйелге ортақ антропонимдердің барлығы дерлік ұлт болмысын білдірумен қатар, халықтың діни дүниетанымы мен ат қоюға байланысты түрлі наным-сенімдерінен, әдет-ғұрыптары және салт-дәстүрлерінен лингвомәдени ақпарат береді. Есімдер тарихында ғасырлар бойы жаңару, ескіру, ер баланың есімі қызға немесе керісінше қыз баланың есімі ұлға арқау болу немесе архаизмге айналу процесі болып отырады. Бұл заңды құбылыс. Қазір ер мен әйелге ортақ есімдер құрамы мен саны жағынан да өте бай әрі көп. Есім қоры негізінен сырттан келген есімдермен (сөздермен) және қордағы бар есімдерді аффикстермен түрлендіру жолымен молайып, толығып отырады. Сондықтан да ер мен әйелге ортақ есімдер әлі де болса үлкен зерттеуді қажет ететіндей. Ғылыми мақалада соңғы жылдары ер мен әйелге ортақ қойылатын есімдердің маңыздылығын да ерекше атаған.

Түйін сөздер: антропонимика, антропоним, ген, гендерлік ассиметрия, идеологиялық есімдер, архаизм.

Bozekenov T.

The reason of appearance and development process of anthroponyms for both genders

Over the last years, the formation of common anthroponyms of men and women and investigation of its developing process becomes interesting for many scientists and plays great role in modern anthroponymics. In this regard, this article attempts to examine men and women names. In particular, to consider lexical-semantic types, psycholinguistic aspects of common names of men and women. Because those common anthroponyms apart from reflecting national identities, they convey religious worldview, beliefs, superstitions concerning putting name and linguocultural information about customs. In history of names over the centuries there has been modernization, aging, giving men names to women and vice-versa or all of the become archaisms. It is a normal, historical process. At present time, common names for men and women are compound and a lot. Mostly name stocks are increased by words and variation, adding of affixes to the words that are in the stock of language. That's why it is still necessary to study common men and women names. Scientific article demonstrates relevance of common names for men and women that are existed at present time.

Key words: anthroponymics, anthroponym, gene, gender asymmetry, ideological names, archaism.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Бозекенов Т.

Причина возникновения и процесса развития антропонимов для обоих полов

На сегодняшний день множество ученых интересует формирование и процесс развития общих антропонимов для мужчин и женщин; исследование таких проблем играет большую роль в современной антропонимике. В этой связи в данной статье предпринята попытка рассмотреть мужские и женские имена. В частности, рассмотреть лексико-семантические типы, психолингвистические аспекты и формирование имена мужчин и женщин. Так, как почти все общие антропонимы отражают национальную самобытность, которые по поводу внесения имени передают религиозное мировоззрение, убеждения, предрассудки и лингвокультурологические информации. В истории имена на протяжении веков была модернизация, старение, дать имена мужчин к женщинам и наоборот или процесс становление архаизмами. Это обычное исторический процесс. В настоящее время, общие имена для мужчин и женщин являются составными. В основном запасы наименование увеличиваются на слова и вариации, добавление аффиксов к словам в запас языка. Вот этой причине все еще нужно исследовать общие имена мужчин и женщин. Научная статья демонстрирует важность общих имен, которые существуют в настоящее время.

Ключевые слова: антропонимика, антропоним, ген, гендерная асимметрия, идеологические имена, архаизм.

Бүгінде тіл білімі ғылымында белгілі бір нысанды антропоцентристік бағытта зерттеу қарқынды дамуда. Бұл саланың ішіндегі ерекше тілге тиек ететіні – гендерлік зерттеу. Гендерлік ассиметриялар қазақ тілінің жалқы есімдер жүйесінен де көрініс табады. Мысалы, тіліміздегі тілек мәндегі әйел есімдері көбінесе *сұлу, әдемі* семантикалық өрісінен туындайтын сөздерден құралады, сол сияқты әйелдің сыртқы келбетін сипаттайтын (көз, шаш, т.б.) компоненттерден жасалады (Алтыншаш, Сұлушаш, Қаракөз), бірақ ер адам есімінде қолданылатын «бай» компоненті әйел есімінде кездеспейді.

Түрколог ғалым В.А. Гордлевский өз еңбегінде түркі тілдеріндегі қандық, туысқандық қатынасты білдіретін атауларға *ата (әке), апа (шеше), сіңлі, қарындаш, аба, оғұл*, *қыз* сөздерін жатқызады. Ол бұл туралы былай дейді: «Рассмотрение терминов кровного родства мы считаем целесообразным начать не с терминов, выражающих понятие «*отец», «мать», а с «сын» и «дочь»*. Это вызвано тем обстоятельством, что *оғұл и қыз* являются не только терминами родства в собственном смысле слова, но обладают более широкой семантикой, а именно выражают понятие *«мальчик*», «*юноша», «девочка*»***, «девушка»*** в тюркских языках как показатели пола и имя» [1, 44]. Ғалым бұл тұжырымды гендерлік лингвистика тұрғысынан топшылайды. Демек, бұрындары қыз балаға нәзік есімдерді, ал ер балаға қатаң және жуан дыбысталатын есімдерді қойғанын анық аңғарамыз. Алайда, қазақ тіліндеАрдақ, Салтанат, Нұржан, Назым, Айжан және т.б. секілді ер мен әйелге ортақ нысыпылар да жетерлік.

Ер мен әйелге ортақ есімдер санаулы жыл ішінде тосыннан пайда болмаған. Оның өзіне тән тарихы, шығуы, пайда болуы, қалыптасу жолы бар. Қазіргі ер мен әйелге ортақ нысыпыларымыздың сол ерте заманда-ақ қойылып, көненің жұрнағы немесе түбірі ретінде өмір сүріп келе жатқандары да, орта ғасырға тән және жаңа дәуірде жасалғандары да көп.

Көне түркілерде Көк Тәңірге деген сенім мен шаманизмнің ықпалы болуына байланысты Буддизм, Манихаизм, Насторизмнен басқа да сырттан болған әсерлердің нәтижесінде әлемдегі адам есімдерін жынысқа қарай ажырату қиын. Себебі олар жалпы ортақ мағыналы сөздерден жасалған. Ал қазақтың байырғы салт-санасына келсек, әр жынысқа сәйкес мағыналы сөздерден жасалған есімдерді беріп отырған. Ер адам есімдері қошқар, бұқа, түйе сияқты үй жануарлары және лашын, сұңқар, бүркіт сынды жырқыш құстар мен арыстан, жолбарыс, киік сияқты жабайы жануарлардың атауларына байланысты туындап отырған. Қолда бар қазақтың төл есімдерін қарастыра келе әйел есімдері негізінен мата, асыл тастардың атауларынан және гүл, келін, қыз, жеңге сияқты сөздерден жасалатындығы ортаға шықты[2, 26].

Тіліміздетүркі сөздерімен қатар, араб, парсы, орыс және де басқа шет тілінен енген сөздер көп кездеседі. Қарастырылып отырған ер мен әйелге ортақ антропонимдердің де біразыараб және парсы тілдерінен енген.

Халық ауыз әдебиеті шығармаларындағы ер және әйелге ортақ есімдерді қарастыру барысында,көзге түскен нәрсе есімдердің жас ерекшелігіне байланысты, қоғамдық, әлеуметтік жағдайына байланысты бөлінетіндігі. Жас қыздарға бір бөлек есімдер, оның ішінде бай мен хан қыздарына басқа есім, жасы ұлғайған әйел адамдарға бөлек есім, тұрмыстағы әйелдер мен бай әйелдеріне бөлек есім беріліп отырған. Бұдан шығар қорытынды халық әлеуметтік және қоғамдық жіктегі әйел затына тиісінше мағыналы есімдерді берген. Осылайша, кейіпкерлердің есімі олардың іс-әрекеті,шыққан тегі мен сырсипатына сәйкес екені анықталды.

Қоғамдық дәуірдің өсіп-дамуына байланысты қоғамдық пікірдіңдамып отыруы заңды құбылыс. Осыған байланысты V-VII ғасырда қазіргі қазақ жерінде өмір сүрген ру, ұлыстар мен тайпалардың мәдениеті дамып өркендей бастайды. Бұл кездері егін, мал шаруашылығы жалпылама еңбек өндірісі дамыды. Темір рудаларын өндіру қарқыны күшейе түседі.Осыған байланысты кісі есімдеріне қатысты «темірші», «қолашы», «алтын», «шот», «орақ», «кетмен» деген сөздер қолданылады. Бұл тұстағы есім қою үрдісі өз алдына тіптен ерекше. Мысалы, алтыннан әшекей бұйымдарды жасайтын шебер адамды «Алтын» деп атаса, темірден түйін түйген ұстаны «теміртақ» деп атаған. Ал ол кәсіппен әйелде,ер де айналысуы әбден мүмкін.

IX-X ғасырда ер мен әйелге ортақ есім қою үрдісі қайта жаңғырып ортақ мағыналық сипатта ерекшеленді. Оған дәлел Оғұз, Қорқыт әпсаналарында олардың балаларының аты Айхан, Күнхан, Көкхан т.б. болып келуінде. Осы ай, күн, жұлдыз, планета атаулары «бас» сөздерге байланысты жасалған есімдер түркі, қазақ халықтарының тілінде өте ертеден бар. Бұл есімдер ер мен әйелге тегіс қойыла берген.

Ал Айтолды, Күнтолды деген кісі аттары XI ғасыр ескерткіші «Құтадғу білікте» кездеседі. Ай сөзімен келетін кісі есімдері ертеректе ер адамға ғана қойылатын болған. Оны түркі халықтарының біразынан көруге болады: Ай Арық, Айжан, Айиылтас, Айкүн, Ай Маңыс,Аймерген. Ай Моко, Ай Тас, Ай толызы. [3, 63].

Бүгінгі таңда ана тіліміздің байырғы сөздерінің негізінде жасалған жаңа мағыналы ер мен әйелге ортақ есімдердің қатары көбейіп отыр. Олардың қойылуынада ұлттық ой-өріс пен белгілі бір идеяның әсер-ықпалы байқалады. Ал кейбір мағынасы беймәлім, шығу төркіні жұмбақ антропонимдерді гендерлік лингвистика тұрғысынан зерттеу оныңқұпия жайын айқындай түседі. Осындай есімдердің құбылыстарын білу, пайда болу тарихын анықтау барысында күтпеген жаңалықтарға тап болуымыз ықтимал.

Тіліміз түркі сөздерімен қатар, *араб, парсы, орыс* және де басқа шет тілдерінен енген сөздер арқылы байыды, ал антропонимдердің қатары толыға түсті.

Ислам дінін ұстанғандар«балаға қалайда діни есімдер қою керек» деген қатаң талап қойды. Дәл осы үрдісислам дінінің қазақ жерінде ұлттың діңгегі бола бастағаннан-ақ сіңіп кетті. Осы талапқа сәйкес пайғамбарлардың өз аттары, эпитеттер, имамдардың және парсының атақты батырларының есімдерін қоюмен қатар ер мен әйелге ортақ мағыналы сипаттағы есім беру де дәстүрге айналды. Мысалы: *Бағдат, Мекке* есімі қазігі таңда ұл мен қызға қойыла береді. Сондай-ақ араб тілінен енген ер мен әйелге ортақ ныспылардың қатарын төмендегідей топтастыруға болады:

Араб тілінен енген ер мен әйелге ортақ жалпы кісі есімдері:

Аманжан – аман-сау, есен, саламат.

Бақытжан – бахт+жон. Бақытты жан, бағы асқан жан.

Асыл – Өте қатты, әдемі, оңайшылықпен кесіле, майыса қоймайтын металл. Асыл секілді берік болсын деген мақсатта қойылатын есім.

Баян – анық, ашық. 1. Алаңсыз, бақытты деген мағына білдіреді; 2. Тұрақ, тұрлау, тиянақ.

Дидар – келбет, жүз, бейне. Сәбидің жүзі жарқын болсын деген ниетпен қойылатын есім.

Зейнұр – нұр, көркемдік, рең.

Қанағат – барға ырза болушылық, ырзалық. Өмірдің бар ризығына қанағатшыл болсын деген ниетпен қойылатын есім.

Мархабат – арапша марқамат – жақсылық, қайырымдылық, мейірімділік. Сәби қоршаған ортасына қайырымды болсын деген ниетпен қойылатын есім.

Өмірше – Өмірге бейім, икемді, өмір сүргіш.

Салтанат – 1. Сұлтандық, патшалық; 2. Мақтаныш, абырой, тәкаппарлық, байлық; 3. Мейрамда, тойда болатын сәулетті, сәнді көрініс.

Ләззат – 1. тәттілік, шырындылық; 2. сүйкімділік, жағымдылық; 3. ұнамды, жарасымды.

Назар – нәзәр. Қарау, көзқарас, көзсалу; ықылыс, ілтипат. Морфологиялық мағынасы – жәрдем, көмек.

Шапағат – шафакат. Аяныш, аяу, есіркеу, қайырымдылық, мейірімділік.

Алланың сыйпат есімдерімен қойылған ер мен әйелге ортақ есімдер:

Шәдетхан – көру деген мағына береді.

Ғафур(а) – кешірімді болу деген мағына береді.

Керім – жомарт, мырза, аққөңіл, кеңпейіл, сүйкімді.

Кемел, Кемелжан – Асқан шебер, жетік, алғыр.

Құран сүрелері мен аяттарына қарап қойылған ер мен әйелге ортақ есімдер:

Үрімжан, Үрімхан – гүлденуші, жарқын, шар көңілді, жарқын жүзді.

Пайғамбарлардың, әулие-әнбиелердің есімдеріне байланысты ер мен әйелге ортақ антропонимдер:

Жүніс – Пұтқа табынатын осынау кауымды АЛЛАның бірлігін мойындауға үндеген пайғамбардың есімі.

Қызырхан – Халық аңыздарында көбінесе ақ сақалды шал бейнесінде елес беретін әулие; қыдыр. Қызырқонды (шалды, дарыды, қолдады) – тілегі орындалды, жолы болды.

Қасиетті қала Мединенің аты бойынша қойылған ер мен әйелге ортақ есімдер:

Мәдениет – арабша *«маданият» – қала, қалалық*; латынша – *өңдеу, өсіру* деген ұғымдарды білдіреді.

Әдетте баланың атын сопы, қажы, молдалар немесе ағайын-туғаны яки әке-шешесі қоятын болған. Кеңестік дәуірде сәбиге есім беру үрдісі өзгере түсті. «Бай, бек, сұлтан, мырза, төре, хандарға» байланысты аттар зиялы қауым отбасыларында ұмыт бола бастайды да, оның орнын жаңа аттар, «идеологиялық есімдер» басады. Яғни төңкеріс көсемдері болған адамдардың немесе ұлы оқиғалардың аттары балаға арқау болды: *Вилнұр, Вилжан* (Владимир Ильич Ленин), Эмилжан (Энгельс, Маркс, Ильич, Ленин). Сол таңда бұл есімдер ерге де, әйелге де арқау болды. Оларды төмендегідей топтастырдық:

1. Орыс тілінен тікелей енген ер мен әйелге ортақ кісі есімдері: Валерий(я), Валентин(а), Виктор(ия), Евгени(ия)

2. Белгілі бір оқиғаға байланысты туған ортақ есім: Ренат

3. Кеңестік дәуірден қойылған есімдер: Кеңесжан, Советжан, Мира, Жеңіс, Руслан.

Міне,ер мен әйелге ортақ антропонимдердің ғасырлар бойғы қалыптасу процесі мен шығу уәжін атап айттық. Ал оның мағыналық тұрғыдан даму барысы тіптен қызық. Қоғамда эстетикалық талғамның өсуіне байланысты кісі аттары әр дәуірде жаңаша сипатқа ие болып отырған. Мысалы, Марал тек қыз балаға тән есім секілді көрінеді. Бұл есім ер балаларға да қойылып жүр. Оның бастапқы мағынасы жануардың сұлулығына таңдану, таңырқау және киесін қастерлеу мақсатында қолданылған. Өйткені XVIII ғасырда өмір сүрген қазақтың пірі Марал баба Құрманұлы жайлы айтылатын аңыз-әпсана әлі күнге дейін ел аузында жүр. Марал ишан Баба Құрман баласы – бұрынғы Сырдария облысына қарасты Қазалы уезіне және Торғай облысына қарасты Торғай және Қостанай уездеріне айрықша мәлім болған көрнекті тұлға. Қазақтың шежіресінде ойып орын алатын атақты ишан осындай қасиетімен кейінгі ұрпаққа өнеге болып қалды. Міне *Марал* бабасындай дініне берік, ағартушы ғалым болсын деп қазіргі таңда ер балаға да *Марал* деп есім беріп жүр. Жаңа дәуірде жаңаша қалыптасқан пікірлер есімге басқалай сипат беруде. Бұған себеп жоғарыда айтылған белгілі тұлғалардың тірісінде істеген толымды әрекеттері. Сол секілді *Баян* деген есімді ер балаға Батыр Баяндай ержүрек, қыз баланы Баян Сұлудай көркем боп жүрсін деп ырымдап атайтын болды. Қарап отырсақ Баян есімі алғашқы мағыналық сипатынан қазір алшақ. Алайда «Баян» сөзі көне түркі, монғол тілдеріне ортақ. Ол «мықты», «зор», «бай» деген мағынаға ие болса, араб тілінде – «айқын», «ашық», «түсінік», «анықтама», «хабарлама» деген сөздердің синонимдік қатарын құрайды.

Қорыта келгенде мақаланы жүйелі түрде жазып, кісі есімдерін зерттеу барысында жалпы саны 110 ер мен әйелге ортақ ныспылар жиналды. Қазіргі таңдағы кісі есімдері анықтамалығының ішкі құрылысы жалпылама екіге бөлінеді: 1. Ерлер есімі; 2. Әйел есімдері. Солардың қатарына «ер мен әйелге ортақ есімдерді» үшінші бөлім ретінде енгізу керек сияқты. Өйткені ер мен әйелге ортақ кісі есімдері күн санап артып келеді. Сондықтан лингвомәдени жүйеде анықталатын ұл мен қызға ортақ антропонимдер – этникалық ақпарат жеткізетін тарихи, мәдени және рухани әлеуметтік құбылыс деп айтуға толық негіз бар.

Ер мен әйелге ортақ антропонимдердің барлығы дерлік ұлт болмысын білдірумен қатар, халықтың діни дүниетанымы мен ат қоюға байланысты түрлі наным-сенімдерінен, әдет-ғұрыптары және салт-дәстүрлерінен лингвомәдени ақпарат береді.Балаларға жарасымды да сұлу есім беруде ешбір шек болмаған. Есімдер тарихында ғасырлар бойы жаңару, ескіру, ер баланың есімі қызға немесе керісінше қыз баланың есімі ұлға арқау болу немесе архаизмге айналу процесі болып отырады. Бұл заңды құбылыс. Қазір ер мен әйелге ортақ есімдер

құрамы мен саны жағынан өте бай әрі көп. Есім қоры негізінен сырттан келген есімдермен (сөздермен) және қордағы бар есімдерді аффикстермен түрлендіру жолымен молайып, толығып отырады. Сондықтан ер мен әйелге ортақ есімдер әлі де болса үлкен зерттеуді қажет етеді.

Әдебиеттер

1 Гордлевский В.А. К личной ономастики у османцев. изб. соч. – Москва, 1968. – 315 с. – С. 136.
2 Идрисов А. Кыргыз тилиндеги ысымдар. – Фрунзе, 1971. – 186 б. – Б. 26-30.
3 Жанұзақ Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері менболашағы. – Алматы: Азия, 2004. – 235 б. – Б. 43-44.
4 Жанұзақов Т.Ж. Қазақ есімдерінің тарихы. – Алматы: Ғылым, 1988. – 140 б. – Б. 22.

References

1 Gordlevskij V.A. K lichnoj onomastiki u osmancev. izb. soch. – Moskva, 1968. – 315 c. – S. 136.
2 Ïdrïsov A. Kırgız tïlïndegï ısımdar. – Frwnze, 1971. – 186 b. – B. 26-30.
3 Januzaq T., Rısbergen Q. Qazaq onomastïkası: jetistikteri menbolaşağı. – Almatı: Azïya, 2004. – 235 b. – B. 43-44.
4 Januzaqov T.J. Qazaq esimderiniñ tarïxı. – Almatı: Ğılım, 1988. – 140 b. – B. 22.

ҒТАХР 17.71.07

Қасымбекова А.Т.,

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің 1 курс докторанты,
Алматы, Қазақстан, e-mail: akasymbekova@list.ru
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д. профессор Есенова Қ.

ҚАЗАҚ, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕРТЕГІЛЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ, ДАМУ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫ

Бұл мақалада ағылшын, қазақ тілдеріндегі ертегілер салыстырмалы түрде қарастырылады. Тақырыптың өзектілігі тіл мен мәдениеттің өзара байланысы, сонымен қатар фольклордың мәдениеттің құрамдас бөлшегі ретінде әрдайым өзектілігін жоғалтпағандығында. Әлем туралы ежелгі таным ұлттық танымдық ерекшеліктерге әсерін беріп келген, әсіресе бұл көрініс ауызша ұлттық шығармалар арқылы көрініс тапқан.

Оның ішінде фольклорлық шығармалар ежелгі әлем бейнесін, сол арқылы ұлттық менталитетке әсерін тигізіп отырған.

Таңдалып алынған тақырыптың өзектілігіне ертегіні фольклор жанрының ерекше бөлігі ретінде қарастыра отырып, тілдік бірліктерді кешенді түрде зерделеу лингвомәдениеттанудың аумағында ізденіс жұмыстарының аздығы да себеп болған. Сонымен қатар, ертегі джанрын салыстырмалы, салғастырмалы тұрғыдан қарастыру арқылы ертегі мәтінінің аспектілерін қарастыру қажет болып отыр. Ертегі мәтінінің лингвомәдениеттану және этномәдени тұрғыдан қарастыру әдебиеттану мен тілі білімінде дәстүрлі т.рде қарастырылылды және талдау жүргізілді.

Бұл мақала әртүрлі туыс емес екі тілдік жүйеде ертегі мәтіні салыстырмалы түрде талдау жасалды. Әсіресе, ертегі тілінің ертегі мотиві бойынша этномәдени құрамдас бөлшектеріне талдау жасалды.

Түйін сөздер: қазақ және ағылшын тілдері, салғастырмалы талдау, ертегі жанры.

Kasymbekova A.T.

Formation and Development of English and Kazakh fairy tales

This article examines comparative studies of English and Kazakh fairy tales. The relevance of the research topic is due to the fact that the problems of the relationship between language and culture, as well as folklore as a component of culture has been always prioritized in linguistic science. This is due to the fact that the ancient ideas about the world, reflected in the traditional national picture of the world, recorded and reflected precisely by the works of oral folk art. And folklore works are not only stored and transferred ancient representations about the world, the national picture of the world, they also influence on the formation and reflection of the national mentality.

The relevance of the chosen topic is also determined by the understanding of the fairy tale as a special kind of folklore genre realized with the help of a set of specific linguistic means not sufficiently studied in the framework of linguoculturology, as well as the special role of the fairy tale as a text and the incomplete study of the linguistic aspects of the fairy tale in a comparative plan; The necessity of studying the linguistic and cultural and ethno-cultural parameters of a fairy tale as a text, since this concept has been traditionally studied and analyzed, mainly in the framework of literary criticism.

In this work fairy-tale texts of two different-system languages are analyzed in comparative aspect. Particular attention is paid to the analysis of the ethno-cultural component and the identification of ethnically unique and universal in fairy-tale motifs and fairy-tale language.

Key words: Kazakh and English, comparative analysis, folklore, genre of fairy tales.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Касымбекова А.Т.

Развитие и формирование жанра сказок в казахском и английском языках

В данной статье рассматривается сравнительное исследования английских и казахских сказок. Актуальность темы исследования обусловлена тем, что проблемы взаимоотношения языка и культуры, а также фольклора как составляющей культуры, приоритетны для науки всегда. Это связано с тем, что древнейшие представления о мире, отраженные в традиционной национальной картине мира, фиксируются и отражаются именно произведениями устного народного творчества. Причем фольклорные произведения не только хранят и транслируют представления древних о мире, национальную картину мира, они влияют на формирование и отражение национального менталитета.

Актуальность избранной темы определяется также пониманием сказки как особой разновидности фольклорного жанра, реализующейся при помощи комплекса специфических языковых средств, недостаточно исследованных в рамках лингвокультурологии, а также особой ролью сказки как текста и неполным изучением языковых аспектов сказки в сопоставительном плане; необходимостью исследования лингвокультурологических и этнокультурных параметров сказки как текста, поскольку это понятие традиционно изучалось и анализировалось, в основном, в рамках литературоведения.

В работе в сопоставительным аспекте проанализированы сказочные тексты двух разносистемных языках. Особое внимание в работе уделено анализу этнокультурной составляющей и выявлению этнически уникального и общечеловеческого в сказочных мотивах и сказочном языке.

Ключевые слова: казахский и английский язык, сопоставительный анализ, фолклор, жанр сказок.

Ертегінің мақсаты – тыңдаушыға ғибрат ұсынумен бірге эстетикалық ләззат беру. Ертегі мәтін формасында беріледі. Ертегінің бүкіл жанрлық ерекшелігі осы екі сипатынан көрінеді. Ертегі мәтін лингвистикасында проза және поэзия түрінде кездеседі. Сондықтан ертегілік прозаның басты міндеті – сюжетті барынша тартымды етіп, көркемдеп, әрлеп баяндау. Осы мақсатта ертегіде көптеген стилистикалық көркемдеуіш құралдар мен әсірелеу белгілері көп тілдік құралдарды қолданылады. Демек ертегі шындыққа бағытталмайды, ал ертекші әңгімесін өмірде болған деп дәлелдеуге тырыспайды.

Қазақ, ағылшын тілдеріндегі ертегі жанры мен оның зерттелуін қарастыру барысында ертегіні бөлек жанр ретінде қарастырған еңбектер кездеспеді. Ал, қазақ, ағылшын тілдерінің ертегілерін салыстырмалы түрде қарастырған ғылыми еңбектер жоқтың қасы.

Зерттеу еңбегіміздің негізгі мақсаты – қазақ, ағылшын тілдерінің ертегілерін салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы түрде қарастырып, олардың дамуындағы ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау болғандықтан, осы екі тілде ертегілердің дамуы мен қалыптасуына жеке жеке тоқталып өтуді жөн көрдік.

Жалпы қазақ ертегілерін мәтін лингвитикасында, ауыз әдебиет жанрларының саласы ретінде қарастырған еңбектер кездеседі, атап айтсақ: Аймуытов Ж., Әуезов М., Жұмалиев Қ., Ғабдуллин М., Марғұлан Ә., Бердібаев С., Қасқабасов С., Қорабай С. және т.б. ғалымдар зерттеулері атауға тұрарлық. Ертегінің халық әдебиетінде дамуы мен қалыптасуы М. Жармұхамедұлы («Оғыз-наме», «Ахмет Иасауи»), Келімбетов («Сақтардың қаһармандық дастандарың, «Алып Ер тоңға», «Шуң дастаны», «Ғұндардың батырлық жырлары», «Аттиллаң дастаны», «Көк бөрің дастаны», «Ергенекон» дастаны», «Түркі қағанаты тұсындағы әдебиет»), Р. Бердібай, Ш. Ыбыраев («Қорқыт Ата кітабы»), А.Қ. Егеубаев («Қарахандықтар тұсындағы әдебиет», «Жүсіп Баласағұн», «Махмұт Қашқари»), («Сүлеймен Бақырғани»), С. Қосан («Кодекс Куманикус»), А.Әлібекұлы («Сақ-ғұн заманынан жеткен әдеби сарындар», «Хуастуанифт» әдеби жәдігері»), Г. Құрманғали («Ахмет Иүгнеки») және т.б. ғылыми еңбектерде мағлұматтар берілген.

Ағылшын тіліндегі ертегілердің қалыптасуы мен ертегілер жинақтарын құрастырған ғалымдар ретінде Джозеф Джаковс еңбегінде 43 ертегі (1892ж.), Ф.А. Стилл, М. Кэреу танымал. Бұл ғалымдар еңбектерінде ағылшын ертегілерінің зерттелуі мен қалыптасуы көне заманнан бастап түбегейлі зерттеу тапқан.

Қазақ ертегілерінің жиналуы мен жарияланып, зерттелуі XVIII ғасырдың 2-жартысында басталды. Алғашқы жүз жылда, негізінен, Қазақстанға Ресейден келген адамдардың кейбірі

қазақ жұртының тұрмыс-салты, әдет-ғұрпы туралы деректер жинап, солардың қатарында фольклор жайында жалпылама мәліметтер жариялап жүрді. Ертегілердің көбірек жиналып, жарық көрген тұсы – XIX ғасырдың 2-жартысы. Бұл кезеңде қазақ ертегілерін ғылыи мақсатта жариялаған жинақтар да болды [1, 48]. Әсіресе, В.В. Радлов, И.Н. Березин, Ы. Алтынсарин, Г.Н. Потанин, А.В. Васильев, А.Е. Алекторов, Ә. Диваев жинақтарында ертегілердің көптеген мәтіндері жарық көріп, олар туралы азды-көпті ғыл. пікір айтылды. Аталған жинаушы-жариялаушылардың ғалымдық деңгейі, ғыл. түсінігі әр түрлі болғандықтан ертегі мәтіндері әр түрлі көзқарас тұрғысынан бағаланды. Соған қарамастан біраз ертегі жарық көрді, ғыл. айналымға енді. Соның арқасында қазақ ертегілері Потаниннің, Радловтың, А.Н. Веселовскийлердің кең масштабты ғылылыми зерттеулеріне ілікті. Бұл шақта ертегілерді қазақ оқығандары да, ақындары да жинастырып, «Дала уәлаятының газетінде» жекелеген мәтіндерді жарыққа шығарды. Әсіресе, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ертегілерді арнайы түрде жариялап отырды. Ш.Ш. Уәлиханов бастаған зерттеу ісін Алтынсарин, Абай Құнанбаев, Ә. Бөкейхановтар жалғастырды.

Қазақстанда ертегілерді ғылыми әрі ағартушылық мақсатта жинап, жария ету, зерттеу жұмысы XX ғасырда кең жолға қойылды. Осы ғасырдың 40–50-жылдарына дейін ертегілер, көбінесе оқу-ағарату мәселесі тұрғысынан жарияланып, оқулықтарда, жекелеген мақала мен кітаптарда арнайы зерттеу ретінде қарастырылды. Осы бағытта А. Байтұрсыновтың, Х. Досмұхамедовтің, М.О. Әуезовтің, С. Сейфуллиннің оқулық іспетті жарық көрген кітаптары, С. Мұқановтың, Б. Кенжебаевтың, Е.С. Ысмайыловтардың мақалалары қазақ фольклортануы ертегі жанрына да арнайы көңіл бөлгенін айғақтады. Әйтседе, аталған авторлар ертегіні түсінуде, талдауда әркелкі түсінік көрсетті. Әсіресе, ертегіні таза таптық тұрғыдан бағалау етек алып, оның көптеген нұсқалары талдаудан тыс қалды, тіпті мәтіндерге редакциялық түзетулер де енгізілді. Осындай үрдіс XX дың 60-жылдарына дейін жалғасып келгендігін зерттеу еңбектерінен байқауға болады. Ертегілерді зерттеу социологиялық бағытта болғандықтан, олардың ғылыми негізі ашылмады. Тек 1960 жылдан бастап қана ертегі жанрын зерттеу ғылыми негізге түсті. Бұл салада М. Әуезов пен Ысмайыловтың, В. Сидельниковтың, М. Ғабдуллиннің еңбектері айрықша болды. Олар ертегілердің қазақша үш, орысша үш томын жариялап, бұл жанр туралы жаңаша ой толғап, көлемді мақалалар жазды және мәтіндерге түсініктер берді. М. Әуезовтің 1960 ж. басылып шыққан «Қазақ әдебиетінің тарихына» жеке бөлімде ертегілер жинағы жарияланды. Ертегі жанрына Ғабдуллиннің жоғары оқу орнына арналған оқулығында, Н.С. Смирнованың кітабында, орыс тілінде жарық көрген «История казахской литературы» атты 3 томдық еңбектің бірінші томында арнайы тараулар берілді (авторы – Е. Костюхин). Ал, ертегіні сала-салаға бөліп, тереңдете, типологиялық тұрғыдан зерттеу ісі 1970 жылдан қолға алынды. С.А. Қасқабасовтың қиял-ғажайып ертегілерге, Е.Д. Тұрсыновтың тұрмыс-салт ертегілерінің шығу тегіне арналған монографиялары 1972–1973 ж. баспадан шықты. 1979 ж. хайуанаттар туралы ертегілердің тұңғыш академиялық басылымы жарық көрді. Ертегі жанры бүкіл халық прозасы жүйесінде «Қазақтың халық прозасы» атты еңбекте зерттеліп, оған 1986 ж. Қазақстанның ҒА-ның Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлық берілді (авторы – С. Қасқабасов). Қазақ ертегітануы ұлттық фольклор туралы ғылымының үлкен де маңызды бір саласына айналды. Барлық елдің ауыз әдебиетінен мол орын алған және халықтың жазу-сызу өнері болмаған кезінде ауызша шығарған күрделі шығармасының бір түрі – ертегілер. Ертегілер көбінесе, қара сөз ретінде айтылатындықтан, оны халықтың ерте заманда шығарған көркем әңгімесі деп қараймыз.

Осыған байланысты тағы бір жайды ескерте кетелік. Қазақ тілінде ауызша айтылып келген ертегілердің барлығын бірдей қазақ халқы шығарған жоқ. Қазақ ертегілерінің ішінде ағайындас-аралас, көршілерден, атап айтқанда: орыс, қырғыз, өзбек, Түркімен, қарақалпақ халықтарынан алынған, бізге сіңісіп кеткен, өзіміздің төл-тумамыз болған ертегілер де бар. А.Л. Мелковтің еңбегін саралй келе бұған көзімізді жеткіздік [2, 36-37]. Бұл алуандас ертегілер кездейсоқ түрде келіп енбеген. Ол қазақ халқымен көршілердің арасында көп заманға созылған экономикалық, ағайын-достық қарым-қатынастардың негізінде енген. Сөйтіп, қазақ халқы бұл ертегілердің жалпы мазмұнын алып, мәнерлеп әңгімелеген, өзінің тума шығармасы етіп жіберген. Сондықтан да біз оларды қазақ халқының ертегісі деп қарауға тиістіміз.

Қазақтың батырлық ертегілері екі сипатта болады. Бірі – көне заманда туған миф пен хикаялар, нанымдар мен ғажаиып ертегілер негізінде пайда болып дамыған көркем ертегілер. Мы-

салы, «Ер төстік», «Керқұла атты Кендебай « сияқты классикалық фольклор үлгілері. Бұл қиял – ғажаиып ертегілерінен кейінгі жанырдың үлгілері. Сол себепті мұндаи архаикалық элементтер көп. Екінші – қаһармандық эпостық ертеп түріне айналған нұсқалары. Олардың ішінен бір жағынан көне түрлері яғни жырға жақындай, бірақ толық ертепге аиналып үлгірмеген шығармалар бар. Ал екінші жағынан классикалық батырлар жырының қара сөзге ауысқан үлгілері кездеседі. Мысалы; «Қабанбай батыр», «Алпамыс алып»,» Ер Тарғын шығармаларын атауға болады. Көптеген ертегілер мынадан деп басталады:

Ерте, ерте, ертеде ешкі жүні бөртеде.
Қырғауыл жүзі қызылда,
Балақ жүні ұзында
Атақты бір бай бопты

Төрт түлігі сай болыпты, – деп басталатын ертегілердің құлақ күйінде барлық байлық дүн дүниесі сайлық алдамшы көңіл жайлық түптің – түбінде ұрпақ игілігінің қасында түкке тұрғысыз екендіпн бабаларымыз бастан-ақ өсиет етіп ерекше ескерткендей. Бабалар дәстүрін тәуелсіздік алған алғашқы

Сонымен, ертегіге бай елдердің бірі – қазақ халқы. Қазақ фольклорындағы ертегілердің сан алуан түрлері бар. XIX ғасырдан бастап, қазақ ертегілерінің ғажап та көркем үлгілерін В. Радлов, Г. Потанин, И. Березин, А. Алекторов, П. Мелиоранский, Ш. Уәлиханов, Ә. Диваев сияқты белді де белгілі ғалымдар жинап, жариялай бастады. Қазақ фольклорының кейбір нұсқалары «Дала уалаяты», Айқап», «Туркестанские ведомости», «Тургайская газета», т.б. мерзімді баспасөз бетінде жарияланып келді. «Образцы народной литературы тюркских племен» атты 10 томдық жинақтарында В.В. Радлов қазақ, қырғыз, ұйғыр, өзбек, әзербайжан сияқты кептеген Тұркі тайпалардың әпостық жырлары мен ертегілерін молынан жариялаған. Келесі кезекте ағылшын тілі ертегі жанрының қалыптасуына тоқталсақ, ағылшын тіліндегі ертегілердің дамуы мен қалыптасуы қазақ тіліндегі ертегілерді зерттеуден әлдеқайда ертерек бастау алды. Ұлыбританияда 18 ғасырда ағылшын аңыз, ертегілері жинақталып баспадан шығып ағылшын халқы арасында кеңінен тарай бастаған. Әйтседе, ағылшын ертігілерін зерттеу басқа елдердің тіл ғылымына қарағанда кешірек басталғанын көрсететін деректер бар. «Ресей, Германия және Франция елдеріне қарағанда Англияда ертегілерді жинақтау және жазып алу жұмыстары әлдеқайда кеш басталған. Ағылшын халық ертегілерінің алғашқы топтамаларын жинақтау XIX ғасырдың соңында басталған. 1854-1916 жылдар арасында ең алғашқы ағылшын халық ертегілерінің жинақталған екі томы Джозеф Джекобсқа тиесілі болған» [3, 134]. Ағылшын фольклор үйірмесінің президенті Джозеф Джекобсқа ағылшын халық ертегілерін жинақтау өте қиынға түсті, өйткені ертегілердің көбісі ұмытылып кеткен еді. Германиялық ағалы-інілі Гриммдер, Франциялық Шарль Перро немесе Ресейлік А.Н. Афанасьевтер сияқты Джозеф Джекобс ертегілерді әдеби өңдеуден өткізбеді. Ол өзінің алдына ертегілерді өз тыңдаушыларына халық қалай жаратқан болса, солай жеткізуді мақсат етіп қойды. Көптеген прозаиктерді, ақындарды және драматургтерді қанағаттандырған нәрсе ағылшын халық ертегісінің отандық фольклорға өте бай күйінде Англияға танымалдығы болды.

XIX-XX ғасырларда бұл жанр үшін өз ақындық шабыттарын тапсырған албандықтар қатарына: Чарлз Диккенс,Уильям Мейкпис Теккерей, Льюис Кэрролл, Эдвард Лир, Оскар Уайлд, Редьярд Киплинг, Беатрис Поттер и Памела Трэверс, Джеймс Барри, Алан Милн, Джон Толкин, Дональд Биссеттер болатын. Айнаның арғы бетінде болып келген Алисаның, Мэри Поппинстің, бақытты Ханзада мен Питер Пэннің, қонжық Винни-Пух және ізгі ниетті ергежейлілер образдарының дүниеге келуіне халықтан шыққан әдемі қиялдар негіз болған. Басқа елдер сияқты Англияда да ертегілерге болған қызығушылық сонау романтизм заманынан бастап әр түрлі кейіпте қалыптасып келген. Жазушылармен бір сапта халық жаратқан образдарға қарсылық жасаған, бірақ өздері қиялмен жаратқан әлемдерін жөн көрген филолог-ғалымдар да еңбек еткен. Олар алғашқы дүниеге келген кейіпкерлерді мойындамау мақсатында көптеген Британдық фольклордың естеліктерін және алғашқы туындыларын жинақтап,олардың диалектикасы және этнографиялық өзгешеліктерін зерттеп шықты. Сонымен фольклорлық жазбалардың өңдеуге ұшыраған және алғашқы дүниеге келген туындылардың ортасында тағы бір жіңішке стилистикалық өңдеуге ұшыраған формасы пайда болды. Яғни, ертегілер алғашқы кейіпкерлерін сақтап қалған түрде жаңадан жазылды. Бұл арадағы ең үлкен еңбек баспадан басып шығарушылармен аудармашылардың еншісіне тиді. Ағылшын ертегілерін аударған аудармашылардың еңбектері халыққа ұнады.

Өйткені ертегілерді оқып-түсіну оңай болу мақсатында аудармада жалпы ағылшын тілін қолданылды.

Британия аралдарында халық ертегілерінің жинақталуы және дамуы ең күрделі тарихи кезеңге тура келді. Ерте кезең мен жаңа кезеңдердің өзіндік айырмашылықтары, елдің саяси-экономикалық дамуы мен қалыптасуына қатысты өрбуіне байланысты. Ерте кезеңдегі халық ертегілерге, мифтерге және ондағы орындалған діни рәсімдерге сенген және дамытып барған. Осыдан христиандардың дүниетанымының басталуы қалыптасқан. Сол кездегі ертегілердегі кейіпкерлер, аңыз адамдар, жауыздар, мейірімді жандар, сиқыршылар, періштелер, су перілері, ойдан шығарылған аңдар халық арасында өмір сүруді жалғастыра берді. Ағылшын халық ертегілеріндегі жауыздарға қарсы күреске қиялдан туған алып батырлары, мейірімді жануарлар, құдайлар немесе жай ғана шаруалар кейпіндегі кейіпкерлер өмір сүрді.

Мысалы: ағылшан халық ертегісіндегі адам жегіштерге және қара күштерге қарсы күресуші кейіпкерді жай шаруаның ұлы Джек деп таныстырылған. Джек өте күш-қайратты, еңбексүйгіш, мейірімді, адал және шыншыл болғандықтан, халықтың арасында мұндай адамдарды халық батырлары деп атаған. «Adventures of Jack the Giant-Killer» ертегісіндегі Джек өз Отанының азаттығы үшін күрескен революционеріне айналады [3, 174]. Ағылшын халық ертегілеріндегі кейіпкерлер барлық кезде мұндай батырларға айнала бермей, кейде оларды шық бермес Шығайбай капиталистер кейпінде де таныстырылады. Мұндай кейіпкерлерді Англиядағы буржуазиялық капитализмнің дамуының бірінші кезеңіндегі капиталистерге теңейді. Мысалы: «Molly Whuppie» ертегісіндегі адам жегіш жауыз адамдарды алдаған қыз Молли және «Jack and the Beanstalk» ертегісіндегі Джек өздерінің жақын жуықтарына, дос-жарандарына сонымен қатар айналасындағы барлық адамдарға өздерінің ерлігімен бақыт сыйлайды [4, 175]. Ағылшын халқына тән күлкілі кейіпкерлерді яғни юморды да осы ертегілерден таба аламыз. Ағылшын халық ертегісі барлық кезде байқаған болсаңыз, өте бақытты және баянды аяқталады. Ертегілердегі кейіпкерлердің ертегі соңында қайғы-қасіретке ұшыраудан аулақ болады. Ертегінің соңында ешқашан жаман мотивтерді қолданбайды. Мұның бәрі ертегі бала тәрбиесіне жақсы әсер етеді. Ертегідегі кейіпкерлер сияқты мақсаттарына жетуді армандайды. Жаңа кезең ертегілеріне батырлар мен жан-жануарларға, табиғи оқиғаларға қатысты ертегілерді атауға болады.

Ертегінің композициясы бас қаһарманды дәріптеуге бағындырылады, сөйтіп, ол белгілі бір сұлба бойынша құрылады. Мұның бәрі ертегіге идеялық, мазмұндық және көркемдік тұтастық береді. Осы тұтастық бұл жанрға басқа да қасиеттер дарытады: композиция мен эстетикалық мұраттың бірлігі әрі тұрақтылығы, көркем шарттылықтың міндеттілігі, ауызекі сөйлеу тіліне сәйкестігі, тұрақты тіркестердің қолданылуы сияқты ерекшеліктерімен сипатталады.

Қай тілді болмасын, ертегіде қиял мақсатты түрде пайдаланылады, сондықтан ол әсіреленіп, ғажайыпқа айналады және біршама өзінше дамып отырады. ертегідегі ғажайып қиял адамның күнделікті көріп жүрген заттары мен құбылыстарын саналы түрде басқаша етіп көрсетеді, өйткені бұл жанрда ғажайыптың көркем бейнелеуіш құрал ретінде қолданылады. Қазақ тіліндегі сияқты, ағылшын тілі ертегілерінде өмірдегі шынайы нәрсенің өзін әдейі өзгертіп көрсету – ертегінің өзіндік қасиеті болғандықтан, ертекші де оның мазмұнын барынша әсірелеуге, ғажайыпты етуге күш салады. Сонымен бірге ертегідегі оқиғалар мен іс-әрекеттердің қаншалықты әсерлі болуы ертекшіге ғана емес, сондай-ақ тыңдаушыға да, ертегінің айтылу жағдайына да байланысты. ертегіде қиял мен ғажайып әрі идеялық та мақсатта қолданылады, себебі классик. Ертегі адамның рухани азығы болуымен қатар идеол. та қызмет атқарған. ертегінің көркем баяндалуында сюжеттен де гөрі композицияның рөлі артығырақ.

Жалпы қазақ, ағылшын тіліндегі ертегілердің дамуы мен пайда болуы көне мифтік әңгімелердің таралуымен байланысты қарастыруға толықтай негіз бар. Өйткені адамзат баласының жерде өмір үруі, тайпаларға бөлінуі ортақ құбылыс саналады. Өзінің қалыптасу барысында ертегі осы жанрлардың көптеген белгілерін бойына сіңірген. Бұл жанрлардың кейбірі өз формасы мен бітімін мүлде жоғалтып, толық ертегі жанрына айналып кеткен. Солардың бірі миф жанры. Өйткені, негізгі ертегілердің қайнар көзі –мифтер, яғни, адам қиялынан пайда болған аңыздар мен әңгімелер. Ертегінің тағы бір тамыры алғашқы рулық қауым адамдарының аңшылық әңгімелері мен хикаялары. Алғашында шын болған оқиғалар негізінде айтылған

әңгімелер бірте-бірте ел арасына тараған сайын қоспалармен толықтырылып, хикаяға, одан ертегіге айналып кеткен. Осындай аңшы мергендер, батырлар, көсемдер мен данышпандар жайындағы әңгімелер қазақ, ағылшын ертегілерінің құрамында аз емес. Әрине, олар біздің ертегіде сол ежелгі замандағы күйінде емес, көркем фольклорға айналған.

Мифтің ертегіге айналу процесі бірнеше кезеңнен өткен. Миф алғашқы рулық қауымның қасиетті деп саналған құпия әңгімесі мен шежіресі ретінде танымал. Мифтерді адамдар кез келген кезде әркімге айта бермеген. Мифте қоршаған ортаның,қоршаған орта мен күллі дүниеніңжаратылуы,аспанәлемі жайында,рудың көсбасшысы, дік бабасы, ілкі атасы мен жасампаз қаһармандар туралы, олардың іс-әрекеттері жөнінде фантастикалық түрде баяндалған. «Алайда ол заманда осының бәрі ақиқат деп қабылданған, мифке жұрт кәміл сенген. Бірақ уақыт өтіп, адам санасы мен мүмкіндігі жетілген сайын миф өзгеріске ұшырап, бірте-бірте «қасиетті» сипатынан айрылған, құпия болудан қалған. Осының нәтижесінде мифке сенушілік те әлсіреген, ондағы оқиғалар мен кейіпкерлер басқа сипат қабылдаған, тіпті мифті айтушы бара-бара өз жанынан да қосатын болған» [5, 12]. Осының салдарынан іс-әрекеттердің де нәтижесі баяғы мифтік сипаттан айырылған. Сөйтіп, миф хикаяға, содан соң ертегіге айналады.

Қазақ тіліндегі сияқты, ағылшын тілінде мәтін лингвистикасында ертегінің поэтикасы мен композициясы көркем әрі жүйелі. Композициясы бірнеше бөлшектен тұрады: бастама – эпикалық баяндау – аяқтау. Бастама, әдетте, өлең немесе ұйқасқан проза түрінде бас кейіпкердің ата-анасы, оның дүниеге келуі туралы айтып, тыңдаушыларды бас кейіпкермен таныстырады. Эпикалық баяндау қаһарманның өсуін, үйлену тарихын, оның бастан кешкендерін әңгімелейді. Аяқтауда кейіпкердің сүйгенін алып немесе ойлағанын іске асырып, мұратына жеткені хабарланады. Бастама мен аяқтау, көбінесе тұрақты тіркес болып келеді. Өзінің ұзақ тарихында ертегі жанры әр дәуірдің, әр қоғамның болмысы мен түсініктерінің, нанымдарының әр түрлі іздерін сақтап қалған, біздің заманымызға жеткізген. Қазақ ертегілерінде хандық заманның шындығы, сол шақтағы әдеттер мен нанымдар, салт-дәстүрлер, тұрмыс кейпі көбірек көрініс тапқан.

Қазақ, ағылшын ертегілері жанрлық әрі сюжеттік құрамы жағынан бірнеше жанрға бөлуге болады:

1) жануарлар туралы ертегілер;

2) қиял-ғажайып ертегілер, батырлық ертегілер;

3) хикаялық ертегілер, сатиралық ертегілер;

Сюжеттері тек қазақтың өзіне тән ертегілермен қатар, басқа елдермен ортақ сюжетке құрылған ертегілер де бар. Олардың көбі тарихи-типологиялық жағдайда пайда болған, біразы тарихи-генетик., яғни туыс халықтарға ортақ болып табылады, кейбірі тарихи-мәдени байланыс нәтижесінде қазақ жұртына тараған. Сол себепті қазақ ертегілерінде таза ұлттық та, халықар. та, көшпелі сюжеттер де қатар өмір сүрген. Негізгі кейіпкер мен мазмұны және қияли әдістердің қаншалықты пайдаланылуына қарай бұл салалардың әр қайсысы тағы бірнеше топқа бөлінеді. Бұлардың ішінде: хикая, өсиет, мысқыл, батырлық туралы ертегілер болады. Сонымен, ертегі – халық ауыз әдебиетінің ерте заманынан келе жатқан көне де мол мұрасы. Оның ертегі деп аталуының өзінен де, сол сияқты ертегілердің *«Бұрынғы өткен заманда, ерте-ерте, ертеде ...» – «Once upon a time ...»* деп басталуынан да оның атам заман туындысы екенін аңғару қиын емес.

Қорыта келгенде, ертегілерде халық басынан кешкен, ғасырлар ізі жатыр. Қазақ, ағылшын тілінде ертегі жанрының зерттелуі ұқсас. Екі тілде де алғашқы ертегілер жинағы халыққа XVIII ғасырда топтастырылып ұсынылып жүргенмен, нақты зерттелуі XX ғасырда қолға алынған. Жалпы екі халықтың ертегілері мифтік аңыздардан бастау алса, кейінірек жанжануарлар, қиял ғажайып ертегілер түрлері дами бастаған. Сонымен қатар, ертегілерде еңбекші халықтың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрпы, елдік тарихы, қилы-қилы қиын асулары, халықтың мұң шері үнемі назарда ұстаумен келеді. Шытырманы көп замандарда халық жас ұрпақты адалдық, мейрімділік, іскерлікке, отан сүйгіштік, бауырмалдыққа баулитын ертегілер мен ертегі кейіпкерлері арқылы тәрбиелік, тағылымдық мақсатын жүзеге – асырған, арман, тілектеріне арқау еткен.

Әдебиеттер

1 Әуезов М. Қазақ ертегілері // Қазақ әдебиеті тарихы. – Т. 1. – Алматы, 1949. – Б. 58-100.
2 Әдебиет және искусство. – 1956. – № 2, 3.
3 Мелков А.Л. Материалы по киргизской этнографии и сказки / Труды об изучения киргизского края. – Вып. 1-3. – Оренбург, 1921-1923; Т. 5. – Вып. 2. – 1924; Материалы по киргизской этнографии. – Оренбург, 1925.
4 Joseph Jacobs, English fairy tales. – 1942. – 1021 p.
5 Flora Annie Steel, English fairy tales. – 1998. – 542 p.
6 Carey M.C. Fairy tales of Long Ago. – 2002.

References

1 Äwezov M. Qazaq ertegileri // Qazaq ädebïeti tarïxı. – T. 1. – Almatı, 1949. – B. 58-100.
2 Ädebïet jäne ïskwsstvo. – 1956. – № 2, 3.
3 Melkov A.L. Materialy po kirgizskoj ehtnografii i skazki / Trudy ob izucheniya kirgizskogo kraya. – Vyp. 1-3. – Orenburg, 1921-1923; T. 5. – Vyp. 2. – 1924; Materialy po kirgizskoj ehtnografii. – Orenburg, 1925.
4 Joseph Jacobs, English fairy tales. – 1942. – 1021 p.
5 Flora Annie Steel, English fairy tales. – 1998. – 542 p.
6 Carey M.C. Fairy tales of Long Ago. – 2002.

МРНТИ 16.21.41

Ли И.,

магистрант 1 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: 736781691@qq.com
Научный руководитель – д. ф. н. профессор Ли В.С.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ НЕВЕРБАЛЬНЫХ СРЕДСТВ ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ В РУССКОЙ И КИТАЙСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРАХ

Статья посвящена исследованию лингвопрагматических особенностей деловой речи (делового дискурса) как средства реализации намерений участников деловой коммуникации в русской и китайской культурах. Деловой дискурс рассматривается как категория функционально-прагматической парадигмы знания, научно-исследовательский аппарат которой используется в работе. В этой парадигме знания особого внимания заслуживают невербальные средства общения (язык тела). Невербальное общение в статье рассматривается в аспекте межкультурной коммуникации на материале русской и китайской культур. В каждой из этих культур имеются универсальные и национально специфичные средства общения. При деловом общении особое место занимают такие компоненты невербального поведения, как улыбка, рукопожатие, жесты приветствия и прощания, , проявления суевериий, разного рода традиций, привычек и т.п. Всем этим средствам невербального делового общения в статье дается соответствующая характеристика, позволяющая определить их прагматические функцие в русской и китайской культурах.

Ключевые слова: деловой дискурс, невербальное общение, прагматика, язык тела, норма поведения, межкультурная коммуникация.

Lee I.

Pragmatic functions of non-verbal means of business communication in Russian and Chinese linguocultures

The article is devoted to the study of linguopragmatic features of business speech (business discourse) as a means of realizing the intentions of business communication participants in Russian and Chinese cultures. Business discourse is considered as a category of a functional-pragmatic paradigm of knowledge, the research apparatus of which is used in the work. In this paradigm of knowledge, special attention is paid to non-verbal means of communication (body language). Nonverbal communication in the article is considered in the aspect of intercultural communication on the basis of Russian and Chinese cultures. In each of these cultures there are universally and nationally specific means of communication. In business communication, a special place is occupied by such components of non-verbal behavior as a smile, handshake, gestures of greeting and farewells, manifestations of superstitions, all sorts of traditions, habits, etc. All these means of non-verbal business communication in the article are given a corresponding characteristic, which makes it possible to determine their pragmatic functions in Russian and Chinese cultures.

Key words: business discourse, non-verbal communication, pragmatics, body language, norm of behavior, intercultural communication.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Ли И.

Орыс және қытай лингвомәдениетіндегі іскерлік қарым-қатынас құралдарының прагматикалық қызметі

Мақалада іскерлік қарым-қатынастың лингвапргаматикалық ерекшеліктері іскерлік коммуникацияның негізі құралы екендігі айтылады. Іскерлік дискурс функционалды-пргаматикалық парадигманың категориясы ретінде және ғылыми-зерттелетін аппарат ретінде қарастырылған. Бұл парадигмада бейвербалды сөйлеу құралы ерекше аталып өтеді. Мақалада бейвербалды қарым-қатынас орыс және қытай мәдениеті арасындағы коммуникацияның аспектісі негізінде қаралады. Аталаған әр мәдениетте өз ұлтына тән ерекшеліктері мен универсалды қарым-қатынас жасау құралдары бар. Іскерлік сөйлесу мен қарым-қатынас жасауда күлімсіреу, қолдан қысу, сәлемдесу мен қоштасу қимылдары маңызды орын алады. Мақалада барлық бейвербалды іскерлік қарым-қатынас жасау құралдарының ерекшеліктеріне сәйкес түсініктемелер беріледі және олардың орыс және қытай мәдениетіндегі прагматикалық қызметін айқындайды.

Түйін сөздер: іскерлік дискурс, бейвербалды қарым-қатынас, прагматика, тәртіп нормасы, мәдениетаралық коммуникация.

Деловая профессиональная деятельность, как известно, отличается сугубо прагматическими задачами, решаемыми при речевом взаимодействии между участниками той или иной коммуникативной ситуации. Именно прагматизм деловой речи делает чрезвычайно важным знание особых правил речевого поведения, соблюдение которых способствует достижению соответствующей практической цели. Любой речевой акт при деловом общении прагматичен, интенционален, т.е. направлен на достижение какой-то определенной цели. А эти цели при деловом общении, несмотря на их разнообразие, достижимы в значительной степени от успешности речевого акта, от его перлокутивного эффекта. Понятно, что языковая (речевая и невербальная) составляющая в деловой деятельности, особенно в современном мире, не менее важна, чем, к примеру, производственная сфера. Исследование делового общения значимо прежде всего именно его практической направленностью, его прикладным характером. Прикладные задачи, как известно, решает и современная наука о языке, в которой дихотомия «теоретическая лингвистика vs. прикладная лингвистика» рассматривается не как противопоставление, а как взаимодействие, взаимообогащение. Понятно, что деловая речь должна рассматриваться с учетом не только практических задач, но и в контексте развития современной лингвистики в целом и общей теории коммуникации. Этот широкий контекст формируется под влиянием новых тенденций и процессов в развитии современного мира, прежде всего процесса глобализации во всех сферах общественной жизни. Именно эти тенденции и процессы заставляют по-новому подойти и к исследованию делового дискурса как особого вида коммуникации и места в нем невербальных средств общения (см. работы [1]; [2]; [3]; [4]; [5]; [6]).

Деловой дискурс – это система узуально-нормативных жанров. актуальных в общении специалистов в области менеджмента, маркетинга, экономики, торговли, бизнеса и т.д. Этот дискурс сводится к образцам вербального и невербального поведения, сложившимся в обществе применительно к закрепленным за экономистами сферам профессионального общения. Следует также учитывать, что в деловом дискурсе весьма существенным представляется национально-культурный аспект, игнорирование которого часто приводит к коммуникативным провалам, порой – к коммуникативному конфликту.

Сама коммуникация, как известно, раздена на две области – язык общения и невербальная коммуникация. В межкультурной коммуникации, как правило, люди обращают больще внимания на язык общения и игнорируют невербальное общение, даже зная очень мало об невербальном поведении. Но ученые обнаружили, что невербальная коммуникация занимает значительное место и время в общем информационном потоке (по мнению некоторых исследователей – до 70%). Мы используем органы речи, чтобы говорить, но мы общаемся также с помощью всего тела. Каждая часть невербального общения – это тоже часть языка человека. Рассматривая речевое взаимодействие представителей разных культур, мы говорим о дискурсе с точки зрения межнационального и межкультурного общения (см. [7]) . В этом отношении весьма показательно взаимодействие русской и китайской культур, русского и китайского языков в области делового общения.

В межкультурном деловом общением отражаются ценности человека и нормы поведения, принятые в данном сообществе. Невербальное поведение – это важная часть общения, у которой уникальные и важные прагматические функции коммуникации. На этом зиждется и само сотрудничество в деловом мире. Понятно, что это сотрудничество немыслимо вне языка, вне делового дискурса. Поэтому коммуникативные клише русского делового дискурса и их соответствия в китайском языке и в китайской культуре (см. работы [8]; [9]; [10]) являются одной из важнейших областей существования знаков информации и занимают значительное место в жизни человека и общества.

В межкультурном деловом общении невербальная коммуникация включает в себя язык тела, деловой этикет, организацию времени и пространства. Язык тела включает в себя экспрессию, состояние коммуникантов, жест, взгляд, контакт и т.д., и эти компоненты реализуются в определенных действиях, начиная с рукопожатия, кончая кивком головы.

Рукопожатие. Традиция при встрече обмениваться рукопожатиями для Китая относительно нова, в современном Китае рукопожатие очень популярно при встрече деловых людей, и надо жать руку друг друга не так сильно, как в других культурах. В древнем Китае церемония приветствия (церемония Гун Шоу Ли) была ключевой, в высшей степени значимой. Во время этой церемонии руки складываются перед грудью в форме арки.

Улыбка. В европейской культуре считается, что улыбка – это символ дружбы и добра. Аналогичным образом улыбка воспринимается и в Китае. Однако в официальной обстановке, например, при деловой встрече у бизнесмена отсутствует улыбка, поскольку считается, что бизнес – это серьёзное дело. Смех при деловой встрече неприемлем как в русской культуре, так и в китайской.

Организация деловой встречи. Деловые контакты и приглашение на деловую встречу являются общими для русской и китайской культур. Однако китайцы считают, что праздник и дни отдыха – это оптимальное время для встречи с родственниками и друзьями. Поэтому в выходные дни и в праздники деловые встречи считаются неуместными. Если ты был приглашен на встречу, в частности, служебное свидание, китаец будет думать, что ему намеренно препятствуют отдохнуть, вмешиваются в его частную жизнь, и в этом он видит неуважение к его личности.

Порядок рассаживания участников переговоров несколько отличаются в русской и китайской культурах. В Китае главное лицо идет перед всеми, и ему первому предоставляется слово. Кроме того, сохранилась традиция, связанная с ориентацией на части света. В древнем Китае юг считался высшей, почетной стороной света, а север – символом неудачи. Поэтому императорский трон, дворцы, храмы всегда строились фасадом на юг. В Китае есть такая концепция, что левая сторона считается мужской, а правая сторона считается женской. В Китае думают, что левая сторона является более почетной, поэтому люди носят украшения следующим образом: мужчина – на левой стороне, а женщина – на правой стороне. Этот принцип соблюдается до сих пор на церемонии свадьбы.

Отношение к подаркам. Церемония преподнесения подарка – одна из частей делового общения, и она представлена во всех культурах. Хотя в Китае есть такая пословица: не дорог подарок, а дорого внимание, но на практике, действительно, изысканный, дорогой подарок считается лучшим средством выразить внимание к своему деловому партнеру. Аналогичным образом это проявляется и в свадебной церемонии. Приглашенные на свадьбу гости обычно дарят молодоженам деньги, и чем больше, тем лучше. Этим подкрепляются добрые отношения между дюдьми. В других культурах, в том числе и в русской, слишком дорогой подарок может вызвать недоразумение, поскольку он в таких случаях часто считается проявлением корыстных целей.

В ряде случаев на особенности ритуала преподнесения подарков определенное влияние оказывают собственно лингвистические факторы, в частности, омонимия слов, именующих сам подарок. Так, например, в Китае не принято дарить настенные часы, так как по произношению выражение «подарить настенные часы» – сунчжун – совпадает со словами прощания на похоронах. В китайском языке слово «груша» – ли – по произношению совпадает со словом «разлука» – фэнь ли, поэтому в Китае считается, что лучше не брать груши при посещении больных или идя в гости, не делить грушу с друзьями, с партнерами по бизнесу.

Слово «яблоко» – пхинго – по звучанию совпадает со словами «покой», «благополучие». У китайцев 24 декабря каждого года – это день благополучия, когда друзья и родственники дарят друг другу яблоки как пожелание благополучия на весь год.

Ритуалы, приметы, суеверия. Китайские народные приметы, суеверия, традиционные ритуалы значительно отличиются от русской традиции. Это проявляется, например, в отношении к числам 4, 6, 8 и 9. Приметы, связанные с этими числами, объясняется наличием омонимов у слов, обозначающих эти числа. В китайском языке название числа 4 совпадает со звучанием слова «смерть». Поэтому считается, что 4 – несчастливое число. А число 6 – лю – выступает символом благополучия. Число 8 (по произношению – фа) символизирует в китайской традиции богатство, число 9 – цзю по звучанию совпадает со словом, передающим смысл «долго оставаться счастливым».

При организации деловых встреч и подобных им мероприятий в Китае до сих пор сохранятся традиция учитывать магические значения чисел. Впрочем, такая традиция, как известно, соблюдается и в других культурах.

В русской и в подобных ей культурах нечетное число – несчастье, а чётное число – это счастье (ср. выражение «чертова дюжина»» – число 13, наполненное самыми отрицательными коннотациями). Число 3 в русской традиции, в первую очередь, – воплощение духовного начала. Как и в европейской культуре, это число символизирует полноту и завершенность. Семь – одно из самых часто встречающихся чисел в русской культуре, это число – символ удачи. Число 21 – это сказочное «три помноженное на счастливое семь»; оно было наполнено сакральным смыслом в древнерусской традиции.

Всреча гостей с помощью автомобилей в последние годы стала чрезвычайно важной составляющей в деловой жизни, пожалуй, во всех культурах. Тем не менее, эта церемония также имеет имеет некоторые особенности под влиянием национально-культурных традиций. Таак, в Китае самый важный и уважнный гость сидит рядом с шофёром – это символ вежливости. Но в междукультурной деловой деятельности обычно секретарь и телохранитель сидят около водителя, ведь это место с высоким коэффициент риска.

Имеются особенности и в организации деловых совещаний и встреч. В большинстве западных культур в ходе обсуждения каких-либо деловых и организационных вопросов начальство стоит, а подчинённые и приглашенные сидят. В большинстве восточных культур наоборот. В западном деловом мире считают, что привычка стоять помогает руководителю контролировать ситуацию. По-видимому это является привычкой общения для западного человека. Собеседники обычно стоят на деловых встречах, заседаниях, стоят на приеме у кого-либо, даже стоят, общаясь друг с другом на собраниях. Молодых людей обычно не винят, если они не уступают место пожилым людям. В восточной культуре первые ряды или промежуточное место – это символ права и уважения.

Прощание. У китайцев есть такая пословица: «Сунсин дэ цзяоцзы, цзефэн дэ мянь» – «на прощание пельмени, а на встречу – лапша». Поэтому на банкете по поводу начала деловой встречи у китайцев обязательным угощением является длинная лапша, символизирующая неразлучность друзей. А на прощальный ужин заказывают пельмени. Это означает пожелание благополучия своим партнерам. В Китае после еды, хлопают по животу одной рукой или обеими руками, и это означает, что человек сыт. В других культурах подобные жесты не приняты. В целом в современном деловом мире процедура прощания в вербальном и неверном отношении унифицирована, что свидетельствует о стирании различий между различными национальными культурами под влиянием процесса всеобщей глобализации. Эта тенденция наиболее ярко и последовательно проявляется в деловой сфере коммуникации, в которой невербальные средства выполняют важные прагматические функции.

Невербальное поведение – отражение культурных особенностей того или иного народа: в каждой культуре представлены как общечеловеческие поведенческие нормы, так и национально спецефические черты. Вместе с тем невербальное поведение является отражением социальных отношений и межличностных отношений: все слои общества имеют свои типичные невербальные знаки. Невербальное поведение является своего рода намеком на определенное прагматическое намерение собеседника. Так. например, исследователи обратили внимание на то, китайцы во время деловой встречи периодически посматривают на часы. И это у них не считается предосудительным, в то время как в других культурах это расценивается как знак неуважения собеседника. Показательно также отношение к знаку ОК. Этот жест когда он используются при подписании контракта, а также во время деловых переговоров, китайцы и их западные партнеры воспринимают как знак того, что соглашение между сторонами достигнуто. Японцы же воспринимают этот жест как требование дать денег

Невербальное поведение является также намеком на определенное эмоциональное состояние

или чувство. С помощью такого поведения можно выразить радость, грев, грусть, удовольствие и т.п.. Например улыбка на лице означает у всех народов радость, доброжелательность и т.п. положительные эмоции. Таким образом, невербальное поведение тесно связано с общей культурой и традициями определенного этноса, содержит культурные коннотации, воплощает в себе ценности и нормы поведения общества. Все это проявляется и в сфере межкультурной коммуникации.

В международных деловых контактах использование невербальной коммуникации – это не только наука общения, но и комплексное искусство. Успех в коммерческой деятельности во многом зависит и от эффективного использования невербальных средств общения.

Литература

1 Ахьямова И.А. Основные подходы к исследованию невербального поведения: история и современность // Образование и наука. Известия Уральского отделения Российской академии образования. – 2009. – № 7. – С. 122-130.

2 Белякова Н.В. Генезис невербальных средств общения // Вестник Владимирского государственного гуманитарного университета. Серия: Педагогические и психологические науки. – 2009. – № 21. – С. 155-162.

3 Григорьянц Т.А. Невербальный язык – важнейшая составляющая коммуникаций // Вестник Красноярского государственного аграрного университета. – 2006. – № 11. – С. 338-345.

4 Оналбаева А.Т. Невербальные средства общения как важная часть дискурса // Вопросы гуманитарных наук. – 2007. – № 5. – С. 128-129.

5 Ренц Т.Г. Невербальное поведение в свете биоэволюционной и социокультурной парадигм исследования // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2010. – № 2. – С. 32-36.

6 Эм Е.А. Значение невербальных средств общения в различных сферах жизнедеятельности человека // Международный журнал экспериментального образования. – 2010. – № 9. – С. 159-165.

7 Кривых Л.В. Невербальный компонент в межкультурной коммуникации // Гуманитарные исследования. – 2006. – №2. – С. 25-31.

8 石定乐，澎春萍. 商务文化交际 [M] . 武汉: 武汉大学出版社， 2004.

9 胡文仲. 文化与交际 [M]. 北京: 外语教学与研究出版社， 1999.

10 赵湘：国际商务中的跨文化交际 [J]. 经济师，2006.

References

1 Ah’yamova I.A. Osnovnye podhody k issledovaniyu neverbal’nogo povedeniya: istoriya i sovremennost’ // Obrazovanie i nauka. Izvestiya Ural’skogo otdeleniya Rossijskoj akademii obrazovaniya. – 2009. – № 7. – S. 122-130.

2 Belyakova N.V. Genezis neverbal’nyh sredstv obshcheniya // Vestnik Vladimirskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta. Seriya: Pedagogicheskie i psihologicheskie nauki. – 2009. – № 21. – S. 155-162.

3 Grigor’yanc T.A. Neverbal’nyj yazyk – vazhnejshaya sostavlyayushchaya kommunikacij // Vestnik Krasnoyarskogo gosudarstvennogo agrarnogo universiteta. – 2006. – № 11. – S. 338-345.

4 Onalbaeva A.T. Neverbal’nye sredstva obshcheniya kak vazhnaya chast’ diskursa // Voprosy gumanitarnyh nauk. – 2007. – № 5. – S. 128-129.

5 Renc T.G. Neverbal’noe povedenie v svete bioehvolyucionnoj i sociokul’turnoj paradigm issledovaniya // Izvestiya Volgogradskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. – 2010. – № 2. – S. 32-36.

6 EHm E.A. Znachenie neverbal’nyh sredstv obshcheniya v razlichnyh sferah zhiznedeyatel’nosti cheloveka // Mezhdunarodnyj zhurnal ehksperimental’nogo obrazovaniya. – 2010. – № 9. – S. 159-165.

7 Krivyh L.V. Neverbal’nyj komponent v mezhkul’turnoj kommunikacii // Gumanitarnye issledovaniya. – 2006. – № 2. – S. 25-31.

8 石定乐，澎春萍. 商务文化交际 [M] . 武汉: 武汉大学出版社， 2004.

9 胡文仲. 文化与交际 [M]. 北京: 外语教学与研究出版社， 1999.

10 赵湘：国际商务中的跨文化交际 [J]. 经济师，2006.

МРНТИ 16.21.41

Мырзаханов Т.А.,

докторант PhD I курса Казахского университета международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан, e-mail: talmyr@mail.ru
Научный руководитель – д. ф. н. профессор Махпиров В.У.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТАФОРИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ «ФИНАНСОВЫЙ РЫНОК КАК ВОДНАЯ СТИХИЯ» В АНГЛОЯЗЫЧНЫХ И РУССКОЯЗЫЧНЫХ ФИНАНСОВО-АНАЛИТИЧЕСКИХ МЕДИАТЕКСТАХ

Данная статья затрагивает вопросы глобализации финансово-экономических рынков большинства стран мира и о господствующей роли англоязычных стран в определении курса движения и развития глобальных финансово-экономических процессов. В данной статье рассматривается особый подвид финансово-экономического дискурса – финансово-аналитический дискурс и анализируется особенности метаязыка данного дискурса. Особое внимание уделяется роли концептуальной метафоры, которая играет ключевую роль в концептуализации и категоризации данного дискурса. В рамках данного дискурса, концептуальная метафора формирует концептуальные модели, которые облегчают понимание и осмысление освещаемой информации в медиатекстах. Рассматриваемая модель «Финансовый рынок как водная стихия» анализируется в рамках межкультурной коммуникации с учетом сходств и различий англоязычных и русскоязычных медиатекстов в когнитивном и лингвокультурологическом планах и дается переводческое решение данному явлению через различные переводческие приемы исходя из вышеперечисленных аспектов. Данная статья может быть полезной как для лингвистов и переводчиков, так и специалистов экономического направления.

Ключевые слова: финансово-аналитический дискурс, метаязык, медиатексты, коммуникативная функция, информативная, персуасивная, метафорическое мышление, концепт, концептуальная метафора, концептуальная система, концептуальная модель, когнитивные и лингвистические аспекты.

Myrzakhanov T.A.

Comparative Analysis of the Conceptual and Metaphoric Model «Financial Market as a Body of Water» in English and Russian Financial Analytical Mediatexts

This article raises issues about globalization of financial and economic markets of major countries and the predominant role of English-speaking countries in shaping the direction and development of financial and economic processes. The article considers a financial analytical discourse as a special type of financial and economic discourse and its meta language. Special attention is given to the central role of the conceptual metaphor in conceptualization and categorisation of this discourse. Within the framework of this discourse conceptual metaphors shape conceptual models that facilitate the perception of information transferred through media texts. The model «Financial Market as a Body of Water» is analysed in terms of intercultural communication based on similarities and differences of English and Russian media texts at cognitive and linguistic levelsand is translated into the target language via various translation techniques. Thisarticlecouldbeusefultolinguists, translatorsaswellasspecialists in economics.

Key words: financial analytical discourse, meta language, media texts, communicative function, informative, persuasive, metaphoric cognition, concept, conceptual metaphor, conceptual system, conceptual model, cognitive and linguistic aspects.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Мырзаханов Т.А.

Ағылшын және орыс тілінде жазылған қаржылық-талдамалық медиатекстерінде кездесетін – «Қаржы нарығы бейне-бір су құбылысы»атты концептуалды-метафоралық үлгісін салыстырмалы түрде талдау

Аталмыш мақала дүние жүзінде көп елдердің қаржы нарығының жаһандану үдерісіне ұшыраған жайлы және әлемдегі болып жатқан қаржылық-экономикалық үдерістердің қозғалыс және даму бағытын өзгертуде ағылшын тілді мемлекеттердің басым рөлі туралы мәселелелерді қозғайды. Бұл мақалада қаржылық-экономикалық дискурстың бір ерекше түріне, яғни қаржылық-талдамалық дисурсына айрықша көңіл бөлінеді. Бұл дискурсты тұжырымдау және категориялау үдерісінде аса маңызды қызмет атқаратын концептуалдық (тұжырымдамалық) метафораға аса көңіл бөлінген. Аталмыш дискурстың шеңберінде концептуалдық метафора концептуалдық үлгілердің негізін құрайды және бұл үлгілер медиатекстердегі ақпаратты түсіну және қорыту үдерісі кезінде өзінің септігін тигізеді. «Қаржы нарығы бейне-бір су құбылысы» атты үлгісі мәденетаралық байланыс аясында қарастырылып, ағылшын және орыс тілдерінің когнитивтік, тілдік және мәдениетке қатысты ерекшеліктеріне аса мән беріледіжәне ол алуан түрлі аударма әдістер арқылы жүзеге асырылады. Аталмыш мақала тіл мамандарымен аудармашыларға, сонымен қатар экономикалық бағыттағы мамандарға пайдалы болуы ықтимал.

Түйін сөздер: қаржылық-талдамалық дискурс, метатіл, медиатексттер, коммуникативті қызмет, ақпараттық, иландырғыш, тұжырымдамалық ойлау қабілеті, тұжырымдама, тұжырымдамалық метафора, тұжырымдамалық жүйе, тұжырымдамалық үлгі, когнитивтік және лингвистикалық аспекттер.

В нашем современном мире происходят колоссальные геополитические и финансово-экономические процессы, имеющие глобальный характер. В условиях продолжающейся глобализации и усиления интеграционных процессов, сближаются рынки большинства стран и, следовательно, они становятся взаимозависимыми. Практически все эти страны, в буквальном смысле слова, втянуты в глобальную паутину под названием «мировая экономика». В этой глобальной паутине каждая из стран вынуждена выполнять отведенные им определенные роли и функции, так как они уже являются неотъемлемой составляющей этой новоявленной «мировой экономики». В глобальной паутине главенствующие роли, как правило, играют мировые державы, определяя курс движения всего мирового сообщества во всех направлениях.

Общеизвестно, что финансово-экономические достижения в мире приписывают странам, так называемого, англо-саксонского мира (прежде всего США и Великобритании). Следовательно, они же оказывают огромное влияние на политическую, финансово-экономическую и социально-общественную структуру и систему большинства стран. В лингвистическом плане, они имеют колоссальное воздействие на метаязык финансово-экономической сферы развивающихся стран.

В рамках данной статьи мы будем анализировать метаязык одной из сфер экономики – финансово-аналитического дискурса, который является частью финансового-экономического дискурса.

Относительно наименования данного дискурса до сих пор существуют различные мнения и разногласия. Одни называют его газетным дискурсом, другие – медиадискурсом, а третьи – публицистическим.

Дать точное определение рассматриваемому нами дискурсу весьма сложно, в особенности, из-за многообразия различных точек зрения на само определение понятия *дискурс*. Например, относительно дискурса В.И. Карасик выразил следующее мнение: «Изучению дискурса посвящено множество исследований, авторы которых трактуют это явление в столь различных научных системах, что само понятие *дискурс* стало шире понятия *язык*»[1, 227]. Исходя из вышеизложенного, попытаемся дать наше собственное понимание рассматриваемого нами дискурса. Мы назвали наш дискурс *финансово-аналитическим,* поскольку материалы данного дискурса освещаются через масс медиа, т.е. средства массовой информации и им характерен публистистический стиль подачи информации, сопряженный с различного рода аналитическими выкладками, связанными с финансово-эко-

номической сферой. Рассматриваемый дискурс, конечно же, является неотъемлемой составляющей более широкого финансово-экономического дискурса.

Данный дискурс представлен через финансово-аналитические медиатексты, которые имеют общую коммуникативную функцию, как информативную (informative), так и персуасивную (persuasive). Информативная функция связана с обеспечением целевой аудитории с информационной базой для принятия дальнейших решений относительно освещаемой информации. Персуасивная же функция больше направлена на маркетинговые уловки, где путем убеждения целевая аудитория прислушивается к мнению и позиции определенного автора-аналитика, который является представителем определенной компании и продвигает ее интересы.

С точки зрения лингвистических исследований, финансово-аналитический дискурс представляет огромный интерес как для широкой аудитории, так и узкой целевой группы.

Подвергая дискурсивному анализу финансовые-аналитические сообщения, нельзя не заметить, что все они так, или иначе базируются на определенных концептах. Концепты данного дискурса отражают содержание опыта и результатов всей человеческой деятельности в этой сфере. Концепты позволяют хранить информацию о финансово-экономической деятельности и служат строительным материалом для создания концептуальной системы данного дискурса.

Как правило, концепты реализуются через когнитивно-концептуальные модели, в которых метафоры выполняют ключевую роль. Ведь с точки зрения когнитивной лингвистики, метафора перестает быть стилистической, орнаментальной фигурой речи, а предстает как когнитивное явление. Как утверждали основоположники когнитивной теории метафоры Дж.Лакофф и М. Джонсон, «Наша обыденная понятийная система, в рамках которой мы думаем и действуем, по сути своей метафорична» [2, 6]. А также Дж.Лакофф особо подчеркнул роль метафоры, сказав:«локус метафоры – в мысли, а не в языке» [3, 245].

Более того, концептуальная метафора, в отличие от остальных видов метафор, соотносится не с отдельными предметами действительности, а концептуализирует цельное смысловое пространство. В Кратком словаре когнитивных метафор (под общей редакцией Е.С. Кубряковой) изложено следующее: «Метафора обычно относится не к отдельным изолированным объектам, а к сложным мыслительным пространствам (областям чувственного или социального опыта). В процессах познания эти сложные непосредственно ненаблюдаемые мыслительные пространства соотносятся через метафору с более простыми или с конкретно наблюдаемыми мыслительными пространствами» [4, 55].

Например, экономическое состояние страны обычно представлено как состояние здоровья человека, движение финансово-денежных средств уподоблено движению водных тел, банкротство компании, кризис на финансовых рынках – обрушению и краху зданий и т.д.

Англоязычные финансово-аналитические медиатексты, их переводы на другие языки и медиатексты издаваемые внутри (неанглоязычных) стран построены на схожих концептуально-метафорических моделях.

В рамках данной статьи ограничимся концептуальной моделью

«ФИНАНСОВЫЙ РЫНОК КАК ВОДНАЯ СТИХИЯ». В самом широком смысле, данная модель используется при освещении общего состояния финансового рынка страны.

Представим данную когнитивно-концептуальную модель на медиаматериале англоязычных, российских и казахстанских газет и журналов.

В первую очередь, следует обратить внимание на русскоязычные медиатексты. Для того, чтобы быть в курсе всех событий, происходящих на финансовых рынках мира и внутри страны, нам приходится изучать и анализировать большой объем информации, получаемые из финансово-аналитических медиаисточников именно на русском языке.

Как видно из изложенных ниже выдержек из казахстанских массмедиа, финансовый дискурс РК в соответствии с общемировыми тенденциями дискурса также склонен осваивать концептуальную метафору «ФИНАНСОВЫЙ РЫНОК КАК ВОДНАЯ СТИХИЯ».

Итак, представим выдержки из медиатекстов российских и казахстанских бизнес-журналов и газет.

Российские источники

1.Поэтому у банков нет необходимости стимулировать клиентскую активность повышением ставок, а кроме того, возможности размещения *валютной ликвидности* ограничены, и банки не заинтересованы в существенном *притоке средствв долларах и евро*.
РБК,12.01.2017

2. Еще одним фактором давления Кокарева считает продолжающееся ужесточение монетарной политики США, которое будет способствовать *оттоку капитала* из развивающихся стран.
РБК,17.01.2016

3. Так низко *российская валюта не опускалась* больше трех лет – с апреля 2009 г.
RBK,01.06.2012

4. В последнем случае ЦБ может выступать донором для банковской системы, предоставляя ресурсы, в частности, для кредитования экономики или, напротив, снижая объемы рефинансирования, чтобы, например, ограничить *приток рублейна валютный рынок*.
RBK,12.05.2016

5. В такой ситуации, в теории,скопившиеся у банков *деньги не перетекают в реальную экономику* и не работает на ее рост.
RBK,12.05.2016

Казахстанские источники

1. Монетарные власти объяснили свой шаг системной значимостью банка, а главной целью предоставления займа назвали обеспечение «*дополнительного запаса ликвидности* для исполнения обязательств перед клиентами».
Интернет-газета ZONAkz, 26.01.2017

2. Китайские инвесторы в 2016 году резко увеличили свое внимание к Казахстану – валовый *приток прямых инвестиций*с КНР за январь-сентябрь 2016 года составил $623,9 млн.
Бизнес-Мир, 26.01.2017

3. В рознице наблюдается *отток кредитных ресурсов*.
Бизнес.Life, 14.02.2012

4. После назначения г-на Акишева и решения отказаться от валютных интервенцийи *вернуться к свободному плаванию тенге* произошло его быстрое ослабление с Т282 до Т312 за доллар.
Панорама, 25.12.2015

5. Подводя итоги прошлой недели, она отметила, что *казахстанскую валюту в этот период штормило*.
Деловой Казахстан, 13.02.2017

6. Данная форма финансирования франчайзинга аналогична принципу кооперации микрокредитных организаций, но *финансовый пул* составляют не кредитные деньги, а совместные фонды различных предприятий.
Бизнес.Life, 16.10.2012

А теперь попытаемся представить эту же модель из англоязычных медиатекстов и воссоздать их в переводе на русский язык с учетом логико-когнитивных и лингвокультурологических особенностей русскоязычного реципиента. При этом мы попытались дать два вида перевода:*дословный* (для предварительного анализа аутентичных текстов)и *адаптированный* (дляих адекватного восприятия русскоязычным реципиентом).

Англоязычные источники	Дословный перевод	Адаптированный перевод
1. When *liquiditydries up* for a company that is burning cash like a wildfire, it's soon over. *WOLF STREET, 03.09.2016*	Когда у компании *ликвидность* горит как пожар и она *пересохнет*, все скоро закончится.	Когда компания сорит своими денежными средствами и в скором времени ее *ликвидность иссякнет*, наступит конец и самой компании.
2. As*capital flows out,*asset prices fall**.**	Когда только *капитал вытекает*, цены на активы падают.	Когда происходит *вывоз капитала за пределы страны*, цены как правило на активы падают.
3.*Capital inflows* push up local asset prices, encouraging further borrowing. *The Economist, 03.12.2016*	*Притоки капитала*выталкивают вверх цены местных активов, тем самым поощряя дальнейшее заимствование (кредита).	*Приток капитала* приведет к повышению цен на местные активы, стимулируя дальнейшее использование кредитов.
4. A few companies have tapped *new pools of capital*, like sovereign-wealth funds, to bolster their finances. *The Economist, 20.11.2016*	Несколько компаний достучались до *нового водоема капитала*,такимкак государственным инвестиционным фондам, для того, чтобы укрепить свои финансы.	Несколько компаний получили доступ к *новым источникам капитала,* такимкак государственным инвестиционным фондам, в целях укрепления своего финансового положения.
5. Other Asian *currencies have plunged to depths* not seen since the financial crisis of 1997-98. *The Economist, 03.12.2016*	Остальные азиатские валюты *нырнули в глубину,*не виданные со времен финансового кризиса 1997-98 годов.	Курс остальных азиатских валют *упал до рекордно низкого уровня*, не наблюдавшегося со времен финансового кризиса 1997-98 годов.
6. But Ms Nabiullina is fiercely defending *the rouble's free float*, which she fought for in late-2014. *The Financial Times, 19.12.2016*	Однако г-жа Набиуллина яростно защищает *свободное плавние рубля*, за который она боролась еще в конце 2014 года.	Однако г-жа Набиуллина яростно отстаивает *плавающий курсрубля*, за который она боролась еще в конце 2014 года.
7. The monetary policy of the US has a major impact on *globalliquidity* and *capital flows*and therefore, the *liquidity* of the US dollar should be kept at a reasonable and stable level. *The Financial Times, 25.01.2011*	Монетарная политика США имеет огромное влияние на *глобальную-ликвидность*и *потоки капитала*и, следовательно,*ликвидность доллара* США следует поддерживать на приемлемом и стабильном уровне.	Монетарная политика США оказывает огромное влияние на *мировую-ликвидность* и *поток капитала*и, следовательно,*ликвидность американского доллара* следует поддерживать на приемлемом и стабильном уровне.
8. If the *global economy* was in trouble before the annual World Bank and IMF meetings in Tokyo last week, it is hard to believe that ***it is*** now*smooth sailing.* *The Financial Times, 15.10.2012*	Если *глобальная экономика*была в беде до ежегодных встреч Всемирного Банка и МВФ, которые состоялись в Токио на прошлой неделе, трудно поверить в то, что она сейчас*плавно плывет.*	Если *мировая экономика* находилась в плачевном состоянии до ежегодных встреч Всемирного Банка и МВФ, которые состоялись в Токио на прошлой неделе, трудно поверить в то, что она все еще сейчас *находится на плаву.*
9.Gyrations in *money movements* over the past five years have reinforced fears that *sloshing tides of capital* can destabilise economies. *The Economist, 06.10.2012*	Циркуляция *денежного перемещения* за последние пять лет усилили опасения, что *плескающие приливы капитала* могут дестабилизировать экономику развивающих стран.	Циркуляция *денежных потоков*за последние пять лет усилили опасения, что *бурные приливы капитала* могут дестабилизировать экономику развивающих стран.
10. Yet most governments sought exchange-rate stability amid the *sloshing tides of money*. *TheEconomist, 11.02.2017*	Но все же большинство стран искало стабильности валютного курса среди*плескающего прилива капитала*.	Но все же большинство стран стремилось к стабильности валютного курса в условиях *бурного притока капитала*.

Как видно из выше представленных русскоязычных и англоязычных медиатекстов, а также их переводов на русский язык, освещение событий о финансовом состоянии рынка страны по концептуально-метафорической модели «ФИНАНСОВЫЙ РЫНОК КАК ВОДНАЯ СТИХИЯ» универсально по своему применению в обоих языках. Все составляющие сферы-источника можно наблюдать в сфере-цели, которые, в свою очередь, помогают осмысливать более сложные и абстрактные финансово-экономические реалий.

Согласно данной модели, огромный водоем, т.е. океан или море, представляет собой финансовый рынок стран, где единицами судоходного транспорта являются их денежные единицы-валюты. Способность передвижения судна по океану сопоставляется с ликвидностью (способностью компании, банка или страны своевременно выполнять обязательства) денежных средств. Курс денежных единиц/валют может быть неустойчивым и его может раскачивать, бросать из стороны в сторону подобно судну во время шторма и резкое снижение курса валюты часто воспринимается как затопление судна.

Концептуальный анализ модели показывает, что в когнитивном плане нет существенной разницы между двумя языками. Это лишний раз доказывает об общности метафорического мышления людей в различных странах со сходной культурой.

Однако, в лингвистическом плане, англоязычные медиатексты более красочны и эмоционально-экспрессивны, нежели русскоязычные медиатексты, которым свойственны сдержанный подход в освещении финансово-экономических событий. *Дословный перевод* рассматриваемыханглоязычных медиатекстов определенно вызвал бы у русскоязычной аудитории небольшое изумление, а возможно и легкий лингвистический шок.

Следовательно, при воссоздании англоязычных медиатекстов в переводе на русский язык следует учитывать лингво-культурологические аспекты переводимого языка.

Поскольку большинство англоязычных концептуальных метафор являются частью профессиональной лексики данного дискурса и изначально первичны по своему происхождению, их следует переводить только путем *полного или частичного калькирования.* Касательно, отдельных словосочетаний и выражений, мы прибегли к таким приемам, как *лексической замене (генерализации, конкретизации), поиску лексического эквивалента, расширению, опущению, модуляции и транспозиции* в целях сохранения принятых языковых норм переводимого языка.

Итак, проделанный нами анализ концептуально-метафорической модели показал, что «ФИНАНСОВЫЙ РЫНОК КАК ВОДНАЯ СТИХИЯ» также имеет место быть в данном дискурсе обоих языков. Сходства модели в обоих языка в когнитивном плане можно объяснить, как общечеловеческой природой метафорического мышления, так и геополитическими и историко-культурологическими факторами. При переводе англоязычных медиатекстов с повышенной метафорикой следует учитывать в равной мере лингвистические и экстралингвистические особенности ПЯ.

Литература

1 Карасик В.И. Языковой круг:личность, концепты, дискурс. – Москва: Гнозис, 2004. – С. 560.

2 Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем: пер. с англ. / Под ред. и с предисловием А.Н. Баранова. – М.: УРСС Эдиториал, 2004. – 256 с. – С. 6.

3 Lakoff G. The contemporary theory of metaphor // Metaphor and thought / Ed. By A. Ortony. – Second edition. – Cambridge, 1993. – Pp. 245. – P. 245.

4 Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. ред. Е.С. Кубряковой. – Москва: ИПО «Лев Толстой», 1996. – 248 с. – С. 55.

References

1 Karasik V.I. YAzykovoj krug:lichnost', koncepty, diskurs. – Moskva: Gnozis, 2004. – S. 560.

2 Lakoff Dzh., Dzhonson M. Metafory, kotorymi my zhivem: per. s angl. / Pod red. i s predisloviem A.N. Baranova. – M.: URSS EHditorial, 2004. – 256 s. – S. 6.

3 Lakoff G. The contemporary theory of metaphor // Metaphor and thought / Ed. By A. Ortony. – Second edition. – Cambridge, 1993. – Pp. 245. – P. 245.

4 Kubryakova E. S., Dem'yankov V. Z., Pankrac YU. G., Luzina L.G. Kratkij slovar' kognitivnyh terminov / Pod obshch. red. E.S. Kubryakovoj. – Moskva: IPO «Lev Tolstoj», 1996. – 248 s. – S. 55.

ҒТАХР 16.21.29

Назарова Ә.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің I курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: aikolan@mail.ru
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д. профессоры А.Б. Салқынбай

СӨЙЛЕУ ТІЛІНДЕГІ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Мақалада гендерлік лингвистиканың пайда болу тарихы, шетел және қазақ тіл біліміндегі зерттелу жолы, әйел және ер тілінің ерекшеліктерін зерттеудің ғылыми бағыттары сөз болады. Ер мен әйел сөйлеу тіліндегі синтаксис пен лексиканы, грамматикалық формаларды қолданудағы ұқсас тұстары мен айырмашылықтарына бірқатар тілдік бірліктер арқылы талдау жасалынады. «Жыныс» және «гендер» ұғымдарының айырмашылықтары туралы тілдегі қызметі туралы кең түсінік беріледі,

Түйін сөздер: сөйлеу тілі, гендер, әйел, ер.

Nazarova A.

Gender features of speech

The article deals with the history of origin of gender linguistics, its study of foreign and Kazakh linguistics, scientific directions in research of features of language of men and women. By means of language units differences and similarities of syntactic composition, vocabulary and grammatical forms in speech of men and women will be analyzed. We differentiate between the use of sex and gender, their functioning in culture and language. Also, the differences between male and female speech are considered, and the importance of studying the gender aspect of communication is emphasized.

Key words: speech, gender, female, male.

Назарова А.

Гендерные особенности речи

В статье рассматривается история возникновения гендерной лингвистики, ее изучения иностранных и казахского языкознания, научные направления исследования особенностей языка мужчин и женщин. С помощью языковых единиц будет проведен анализ на сходства и различия синтаксического состава, лексики и грамматических форм в речи мужчин и женщин. Нами разграничивается употребление понятий пол и гендер, рассматривается их функционирование в языке. А также рассматриваются различия между мужской и женской речью, подчеркивается важность изучения гендерного аспекта коммуникации.

Ключевые слова: речь, гендер, женщина, мужчина.

Тілде адамның дүниені қалай қабылдайтыны, түсінетіні көрініс табады. Тіл – ойды туғызушы тетік, сондықтан сөз – заттың тура таңбасы емес, оның біздің санамызда тілдік шығармашылық үдеріс нәтижесінде туған бейнесі. Сол себепті жаңа ғылыми парадигмаға сәйкес тілді зерттеуде негізгі назар тілдік тұлғаға аударылды, сонымен байланысты тілді зерттеудің жаңа мақсаттары, маңызды ұғымдар мен тәсілдер, метатілдік теориялық негіздер қалыптаса бастады. Яғни антропоцентрлік парадигма бірінші орынға адамды (тілдіктұлғаны) шығарады да, ал тіл адам танымын құрастырушы сипатта қарастырылады.

Қазақ тіл біліміндегі гендерлік лингвистика өткен ғасырдың 80-жылдарынан бастап дамып, өркендеп келе жатқан тың сала.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Бұл бағыт *әлеуметтік лингвистика* (тіл мен қоғам арақатынасын зерттейтін сала), *психолингвистика* (индивидтің тұлғалық мінез-құлқы мен ұғымды қабылдау, оны санада өңдеу қасиеттерінің тілде көрініс табуы), *лингвомәдениеттану* (тіл мен мәдениеттің өзара қатынасы негізінде ұлт мәдениетінің тілде сақталуы, тілде көрініс табуы, сол тіл арқылы ұлтты, оның мәдениетін таныта білу ерекшеліктер), *этнолингвистика* (тілдегі ұлттық бірліктердің мазмұны мен мәнін ұлттың тарихынан, халықтың рухани мәдениетінен, халықтың менталитетінен, халықтың шығармашылығынан іздеу) сияқты салалармен тоғысады.

Гендерлік зерттеулердің басты назарға алатын мәселелері – қоғамдағы ерлер мен әйелдерге деген қарым-қатынасты айқындайтын мәдени және әлеуметтік факторларды анықтау, индивидтердің белгілі бір жынысқа жатуына байланысты мінез-құлық ерекшеліктерін, олардың еркекке және әйелге тән негізгі қасиеттерінің стереотиптік сипаттарын ашу.

Алайда гендер рөл және жынысқа байланысты қоғам талап еткен рөлдер жиынтығынан ғана тұрмайды. Сонымен қатар жыныстың мәдени құрылымының түрлі көрінісін танытатын «гендерлік дисплей» ұғымы ендірілген болатын. Гендерлік дисплей қоғамда әйел мен еркекке танылған норма көрінісінің алуан түрлілігі, олардың әлеуметтік қарым-қатынаста өзін танытатын, көп жағдайда айқын байқалмайтын мәдени кодтар болып табылады

Демек, гендер – білім, кәсіби қызмет, билікке қол жеткізу, жыныстық тартымдылық, отбасылық роль мен ұрпақ жалғастырудың жеке тұлғалық мүмкіндіктерін анықтайтын әлеуметтік мәртебе. Ал әлеуметтік мәртебелер аталған қауымдастықтың мәдени кеңістігі аясында өмір сүреді. Бұл гендерге гендерлік мәдениет ұғымы мәртебе ретінде сәйкес келетінін білдіреді. Осы уақытқа дейін дейін ер мен әйел сөйлеу ерекшеліктері тілде көрініс табатын қалыптасқан тарихи таптаурындарға байланысты делініп келді. Алайда бүгінгі күнде ер мен әйелдің қоғамдағы орны теңесіп, бір-бірінің орнын басатындай динамикада дамып келеді. Осы орайда зерттеуші Г.Д. Гачев көшпелі халық отырықшыға қарағанда әйелдерді жоғары бағалайтынын айта кетуіміз керек. Ол: «... өзбектер де, қазақтар да ислам дінін қабылдады. Алайда қазақ әйелдері жүзін паранжамен жасырған емес, олар барынша көп мәселені өздерінше шеше алатын белсенді тұлғаға айналды» деп жазады [1, 243]. Осыған қарағанда қазақ қоғамында әйелдің ерлермен бір сатыда тұрғанын жоққа шығаруға болмайды деген ойға келеміз. Бұл қазақ әйеліне тән ұлттық таптаурыннан, қарапайымдылықтан, боямасыз шынайылық пен табиғи мінез-құлықтан деп білеміз.

В.П. Белянин «Психолингвистика» еңбегінде ерлер мен әйелдердің сөйлеу тілінің ерекшеліктерін анықтады. Ер адамдар сөйлеушінің сөзін жиі бөледі, ойын үзілді-кесілді түрде жеткізеді, өз тарапынан диалогтың тақырыбын басқаруға ұмтылады. [4] Еңбектегі эксперимент нәтижесі бойынша ерлер әйелдерден қарағанда көп сөйлейді. Алайда ер адамдардың сөйлемі әйелдердің сөйлеміне қарағанда қысқа, тиянақты болып келеді. Ерлер дерексіз зат есімдерді жиі қолданса, әйелдер деректі зат есімдерді көп қолданады (соның ішінде тәуелдік жалғауындағы зат есімдер). Сонымен бірге әйелдер өзінің ойын қыстырма сөздер арқылы ерекшелеп көрсетуге бейім: «*Меніңше, бұл әдіс мүлдем дұрыс емес», «Менің ойымша, сіз тым асығыс айттыңыз»* (сөйлеу тілінен).

Әйел тілі көп жағдайда тұнған эмоционалды бағалауыштық лексика болса, ерлер сөйлеу тілінде бағалауыштық лексика стилистикалық бейтараптыққа ие. Әйелдер оң, жағымды баға беруге бейім, ал ерлер тарапынан теріс баға беру жиі кездеседі. Сонымен бірге стилистикалық төмен көрсеткіштерге ие: әдепсіз сөздерді қолдану, инвективаларды қолдану: *«Мылжыңдап барасың ант ұрған», «Түу, итай... Сонша ұмытпай жүр бәрін...»* (сөйлеу тілінен).

Ерлер мен әйелдер әртүрлі қоғамдық топтардың өкілдері және осыған байланысты әртүрлі қоғамдық рөлдерді атқарады, сондықтан қоғам олардың сөйлеу тілінің белгілі бңр моделін күтеді. М. Гертлейн «Ерлерге тікелей сөйлеу тілі тән болса, ал әйелдерге жанама сөйлеу стилі тән» деп көрсетеді [2, 82]. Бұл пікірін «Ерлер күнделікті жұмыста, іскерлік қарым-қатынаста тілдік қатысымға түседі және бұл тонды жеке өміріне алып келеді» деп түсіндіреді [2, 82]. Алайда «Тұлғаның білім деңгейінің жоғарылауы барысында сөйлеу тіліндегі аталған ерекшеліктер шегі жоғала бастайды» дейді [2, 82]. Сондықтан да бүгінгі күнде табысты, көшбасшы әйелдердің сөйлеу стилі ерлердің сөйлеу стилінен аз ерекшелікке ие. Көпшілік әйелдер өзіндік ерекшеліктерге ие әйел тілінен гөрі эмоциялық реңі солғын, бейтарап сөйлеу стиліне көшіп жатқанын байқаймыз. Бірақ екі тілде де мүлтіксіз меңгере алмайды. Бірінші тіл ол үшін табиғи, ана тілі дәрежесінде

болса, екінші тілі жүре пайда болған тілі болып есептеледі.

Неміс тілінде табысты, көшбасшы әйелдерге қолданатын «sie hat Haare auf den Zähnen» («азулы әйел», «өткір тілді») деген тіркес бар. Іскерлік қарым-қатынаста зор құрметке ие, өзін ешқашан кемсітуге, қорлауға бермейтін әйел болғанымен, жеке өмірінде ол агрессивті және сонысымен ажарсыз, әйелге тән биязылықпен нәзіктіктен ада болып келеді.

Ал ерлер сөйлеуде жаңалықты тез қабылдау және тез бейімделуімен ерекшелінеді: олардың тілінде неологизмдер мен терминдер жиі кездеседі. Әйелдердің сөйлеу тіліне әдетте әсіре экспрессия, эмоционалдылық тән. Бұл сөйлеуде одағайларды, метафораларды, теңеу, бейнелі сөздерді, эвфемизмдерді жиі қолдануынан көрінеді. Әйелдер сөйлеу тіліне қайсарлық мінез тән. Өтініш айту формасында жеткізілетін талап жиі көрінсе де, сыпайы репликаға ие болып келеді:

Бэлла (жасы қырық төртте, оқытушы): *Аттестат алу үшін түлектердің емтиханды мектепте тапсыратыны дұрыс болған. Жұрттың бәрі жоғары білім алуы шарт емес қой. (Неге керек сол саны бар, сапасы жоқ формальдылықтың). Тек ҰБТ пәндері неге қайталана береді? Жақсы, қазақ тілі мен әдебиетінен түрлі эссе жазар, математика барлық мамандықтарда емес. Ал Қазақстан тарихынан емтиханды мектепте бір тапсырады, университетке түсу үшін тағы да тапсырады. Одан соң студенттер 1 курста оқып, мемлекеттік емтиханды және бір тапсырады. Жоқ, мен Қазақстан тарихына қарсылығым жоқ. Бәріміздің білуіміз шарт. Бірақ, осы емтихандардың барлығына қомақты қаражат жұмсалатынын ескерсек, бұл пәннен екінші емтиханды басқа пәнге ауыстырғанын қалар едім.*

Бұл лебізден біз сөйлеушінің өз ойын жүйелі, тізбекті айтқанын көреміз. Лебізін салған жерден қарсы ойынан бастамайды, сұхбатқа негіз болған объектінің өзіне ұнамды тұстарын ойының кіріспесі ретінде алады. Содан ойын эмоционалды түрде жалғастыру барысында өз талабын қайсарлықпен білдірсе де, әйелге тән сыпайы репликасы көрініп тұр.

Қазақ тілі – әуенді, әуезді тіл. Дыбыстардың статикалық күйдегі жасалуы, айтылуы, естілуі мен сөйлеуде өзге дыбыстармен тіркесімділігінде жасалуы, айтылуы, естілуінде үлкен айырмашылық бар. Сөйлеуде дыбыстар өзіндік бір гармонияға түседі. Әйелдер сөйлеуде тіл дыбыстарының өзіндік ерекшеліктерін ерлерге қарағанда қатаң сақтайды. Сонымен бірге олар жіңішке дауысты дыбыстарды жиі қолданады, сөздерді жұмсартып айтады, еркелету сөздерін сөйлеуде, лебіздерінде ерлерге қарағанда жиі қолданады: *айналайын [әйналайын], көп жаса [көбжәсә]*. Тілдік қарым-қатынасқа түсу барысында тігісін жатқызып сөйлеуге бейім, айтатын әңгімесінің кіріспесінен бастауды ұмытпайды:*«Сенің батылдығың, кез келген ортаға сіңіп кете алатын қасиетің ұнайды, әрине. Бірақ... Мен таңдаған адам сен емес».* (Сөйлеу тілінен). Ал ерлердің тіліне әйелдер тіліне қарағанда стилистикалық тұрғыдан кітаби және синтаксистік құрылымы күрделі, эмоция бар жағдайда конструктивті оймен астаса көрінеді: «*Мамандар не үшін? Әрбір металлоконструкцияның температуралық төзімділігін білмейтін не қылған мамандар?».*

Коммуникациядағы ерекшеліктеріне тоқталар болсақ, ерлер коммуникациясы иілгіштігі солғын, бірақ динамикалы және сұхбаттасқа, диалогқа және қарым-қатынаста пассив рөлге бағытталу қарқыны төмен. Ерлер коммуникациясындағы кең таралған тип – ақпараттық әңгімелесу, іскерлік қарым-қатынас, ал әйелдерде – жеке әңгімелесу. Ерлерге сұхбаттасушының, әсіресе, сұхбаттас әйелдердің сөзін интерпретациялау тән. Оларға дискуссияда белсенді болу, таласқа түсу тән. Ер адам әңгіме барысында доминант болуға ұмтылады, сұхбат дамуын бақылауда ұстайды, өзінің ниетін, ойын арнайы сыпайы формаларсыз тіке айтады:

А: – Келдің бе,отыр! Әңгіме бар!

А: – Қалайсың, бала?

Ә:- Алла деп... Өз жағдайыңыз жақсы ма?

А:- Жағдайды қоя тұр. Берілген тапсырма не болды, жүріп жатыр ма?

Ә:- Иә, орындап жатырмыз.(Сөйлеу тілінен)

Бұл мысалды бастық пен қызметкер, жасы үлкен аға мен іні арасындағы диалог деп тани аламыз. Бірінші сөйлеуші өктем тіл қатады, диалогты өз мақсатына сәйкес жалғастырады, екінші сұхбаттасушының сұрағына жауап беруді маңызды санамайды және оның диалог барысында доминант тұлға екені көрінеді.

М. Хертлайнның әртүрлі қоғамдық топтарда жүргізген (оқушылар, студенттер, жұмысшылар) зерттеуінің нәтижесінде жұрт алдында сөз сөйлеуде (семинарларда, дискуссияларда, ток-шоуларда) әйелдер сөзуар емес: ерлер 70 %-ды қамтыса, әйелдер бар болғаны 30 %.

Өзінің сөйлеу әрекетінде әйел «ашық әлеуметтік беделге» ұмтылады, яғни, қоғамдық және сөйлеу әрекетінің жалпыға ортақ қағидаларын

ұстанады. К.Оперман әйелдер мен ерлер екі түрлі әлемде өмір сүреді, сондықтан айналасында болып жатырған әрекеттер, оқиғаларды әіртүрлі қабылдайды деп жазады. Тіл, ойлау және қабылдау бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан, «әртүрлі тілде сөйлеушілер әлемді түрліше таниды» деу орынды.[6]

Белгілі лингвистер еңбектерін саралай келе сөйлеу стиліндегі өзгешеліктер белгілі екеніне көз жеткіздік. Ерлер ақпараттық аспектіні басты назарда ұстайды, сондықтан прагматикалық іскерлік стильді қолданады. Бұл мәселенің шешімін табуды және әлеуметтік иерархияның басынан көрінуді қамтамасыз етеді. Ерлер әңгіме барысында доминанттыққа ұмтылады, өздері сенімді болмаса да, сұхбатта сенімділік көрсетеді. Ал әйелдерге керісінше, қарым-қатынасты орнату аспектісі маңызды, сондықтан олардың тілі эмоционалдылығы мен сенгіштігімен ерекшеленеді. Әйелдер жиі ақталады және сынды тым жақын қабылдайды, ал ер адамдарды сын керісінше, ынталандырады.

Сонымен, сөйлеудегі синтаксис пен лексиканы, грамматикалық формаларды қолдану ерекшеліктерін саралай отырып, лебіздің авторының жынысын анықтай аламыз. Әйелдер және ерлер сөйлеу тіліндегі келтірілген ерекшеліктер олардың тілдік қарым қатынастың екі түрін қолданады және әйел мен ер тілдік қарым-қатынасының арасында «коммуникативті барьер» бар.

Әдебиеттер

1 Гачев Г.Д. Национальные образы мира:Евразия космос кочевника, земледельца и горца. – Москва: Институт ДИ-ДИК, 1999. – Б. 480.

2 Гертлейн М. Әйел тілі. – Берлин, 2004. – Б. 230.

3 Оперман К., Вебер Е. Ер және әйел тілі: Ер және әйел тілдік қарым-қатынасындағы ерекшеліктер. – Берлин, 1998. – Б. 290.

4 Белянин В.П. Психолингвистика. – Москва: Флинта, 2004. – Б. 326.

References

1 Gachev G.D. Natsional'nyye obrazy mira:Yevraziya kosmos kochevnika, zemledel'tsa i gortsa. – Moskva: Institut DI-DIK, 1999. – B. 480.

2 Gertleyn M. Әyyel tílí. – Berlin, 2004. – B. 230.

3 Operman K., Veber Ye. Yer zhәne әyyel tílí: Yer zhәne әyyel tíldík k¸arym-k¸atynasyndaǧy yerekshelíkter. – Berlin, 1998. – B. 290.

4 Belyanin V.P. Psikholingvistika. – Moskva: Flinta, 2004. – B. 326.

IRSTI 16.21.51

Sarkaboyeva Sh.,

2nd course of master student of al-Farabi Kazakh national University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: sh.sarkaboeva@mail.ru
Scientific supervisor – Doctorof Philological science, Full Professor E.D. Suleymenova

SEMANTIZATION OF ENGLISH NEOLOGISMS INTOURISTIC BUSINESS

The article is devoted to the study the semantization of neologisms in the discourse of touristic business. The study of neologisms is still actual for extra-linguistic and intra-linguistic reasons. Socially and technologically rapidly changing members of the linguistic community need to create constantly new notation for emerging social roles and professional functions. Intra-linguistic reason is need to organize productive ways of forming new units.Thus, new words or word combinations appear as neologisms as a result of the action of any of the existing methods of enriching the lexical and semantic structure. New terms are formed mainly in such rapidly growing industries as tourism, information technology, fashion, etc. Tourism is the third fastest growing industry that produces new terms. In this article, investigation was made the functioning of neologisms, their semantization in the texts of the tourist business, and the morpho-semantic analysis of neologisms.

Key words: neologism, touristic business, semantics, morpho-semantic analysis.

Саркабоева Ш.Қ.

Туристік бизнестегі ағылшын неологизмдерінің семантизациясы

Мақала туристік бизнес мәтіндеріндегі ағылшын неологизмдерінің семантикасын зерттеуге арналады. Неологизмдерді зерттеу экстралингвистикалық және интралингвистикалық себептерге көре әліде өзекті болып табылады. Технологиялық және әлеуметтік жылдам өзгеретін лингвистикалық қоғаммушелерінің әлеуметтік рөлдерде және кәсіби қызметтердежаңа атауларды қажет етеді. Интралингвистикалық себебі, жаңа бірліктерді үнемі өнімді жолдармен жасауды ұйымдастырудың қажет етуі. Осылайша, тілдегі кез келген қолданыстағы байытылған әдістерқызметі нәтижесінде лексикалық және семантикалық құрылымды неологизмдер, жаңа сөздер және сөз тіркестері пайда болады. Жаңа терминдер туризм, ақпараттық технологиялар, сән және т.б. солар сияқты жылдам өсетін салалардың негізінен қалыптасады. Туризм жаңа терминдердің жасалуына ықпал етеші ушінші жылдам дамитын өндіруші сала. Бұл мақаладанеологизмдердің қызметін, туристік бизнестегі неологизмдердің семантикасынзерттеу, сонымен қатар неологизмдерге морфо-семантикалық талдау жасау жүзеге асырылды.

Түйін сөздер: неологизм, туристік бизнес, семантика, морфо-семантикалық талдау.

Саркабоева Ш.К

Семантизация английских неологизмов в туристическом бизнесе

Статья посвящена исследованию семантизации неологизмов в дискурсе туристического бизнеса. Исследование неологизмовеще актуально по экстралингвистическим иинтралингвистическимпричинам. Социально и технологически быстро меняющимся членам лингвистического сообщества необходимо постоянно создавать новые обозначения для появляющихся социальных ролей и профессиональных функций. Интралингвистические причину продуцируют необходимостьпорождения продуктивных способов формирования новых единиц. Так появляются неологизмы, новые слова или словосочетания как результат действия любого из существующих

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

методов обогащения лексической и семантической структуры. Новые термины образуютсяв основном,такихбыстрорастущих отраслях, кактуризм,информационные технологии, мода и др. Туризмпредставляет собой третью быстро растушую отрасль, которая продуцируетсоздание новых терминов. В этой статье осуществлено исследование функционирования неологизмов, их семантизации в текстах туристического бизнеса, а также морфосемантический анализ неологизмов.

Ключевые слова: неологизм, туристический бизнес, семантика, морфосемантический анализ.

Dealing with such a lexicological phenomenon as «neologism» requires firstly, clearing out what it exactly is and what the criteria to differentiate it among the multitude of lexemes are. Most frequently, a neologism is explained and defined as a new word, which seems quite clear and simple. Nevertheless, the present researcher identifies a problem as to which words can be regarded as new ones and which not. Niska's assertion (1, 15) aims to solve this: The problem lies in the relativity of the concept of novelty or newness as it depends on what period is taken into consideration; for how long the word has the status of being new, etc.

Theoretic basis.

The word «neologism» first appeared in 1735 in the French language (neologisme) Deroy, was borrowed from the English language meaning: «the use of habit or use new words in the language of innovation, as well as a new word or expression» [2, 7].Some linguists define a neologism for denotative features related to the category of words that occur in the language to refer to the new realities in connection with the growth of culture, science, technology, etc. For example, some researchers Namitikova R.U., Golub I.B., Shanskiy N.M. have suggested that in determining the neologism must be considered a sign of novelty.For example, Golub I.B [3, 92], states that «words are called neologisms, preserving huge freshness, newness» and Shanskiy N.M. [4, 72], «neologisms — words that appeared in the language as certain significant items that have not yet entered the active vocabulary of the language. They still only remain neologisms, until finally learn the language and will join the active reserve lexicon until the words are perceived as having a tinge of freshness and unusual». However, many new words and speaking directly assimilated the novelty quickly erased, and many new words are already being felt as stretching from the language.

Extra- and intra-linguistic factors of neologization.

The modern approach to word studies is based on distinguishing between the external and the internal structures of new term. Djarasova T.T. [5, 52], by external structure of the word we mean its morphological structure. For example, in the word *uncomfortable* the following morphemes can be distinguished: the prefix –un, the root comfort and the adjective forming suffix – able. All these morphemes constitute the external (morphological) structure of the word uncomfortable. The internal structure of the word, or its meaning, is commonly referred to the word's semantic structure. This is certainly the word's main aspect because a word can serve the purposes of human communication solely due to their meanings.In linguistics, morphology is the study of the external structure of words.

Fromkin et al [6, 2] state that, «words have external structure which is rule-governed. Morphology is part of our grammatical knowledge of a language. »Tourism neologisms, like other lexemes, are made up of minimal units of meaning known as morphemes.

According to Plag [7, 3], words that are obviously composed by putting together smaller elements to form larger words with more complex meanings can be referred to as morphologically complex words. If we know how the association of different constituent morphemes makes complex lexical items, then we can also analyze any complex word into its various constituents. In contrast, the words, which cannot be decomposed into smaller meaningful units because they consist of only one morpheme, are referred to as mono-morphemic. A further way in which the vocabulary of English has expanded to accommodate the social world in which it is used has been to employ means internal to the language itself for devising new words. This is the area of word-formation (or lexical morphology), and it includes what is known as composition/ compounding and derivation. As summarized in Gramley and Patzold, among the more recent additions to English, derivations and compounds account for 54.9 per cent; conversions for 19.6 per cent and shortenings for 18 per cent, while new meanings (14.4 per cent) and borrowing (7.5 per cent) are less prominent.

Semantics is generally defined as the study of meaning. In line with the aims of this study, the first thing anyone would want to know about a word

is its meaning. Most linguists agree that meaning pervades the whole of language. To highlight the pervasive nature of meaning, Jackson [8, 54], states that: If we are to talk about semantics at all, then we should identify several kinds of semantics: pragmatic semantics, which studies the meaning of utterances in context; sentence semantics, which handles the meaning of sentences as well as meaning relations between sentences; and lexical semantics, which deals with the meaning of words and the meaning relations that are internal to the vocabulary of a language. Thus, the study of linguistic units and their principles of combination would not be complete without an account of what these units mean, what they are used to talk about and what they are used to communicate. All these constitute a major portion of what is known, as lexical semantics, which based on Jackson above, will be the branch of semantics that is most characteristic and relevant to this study.The nature of lexical semantics has changed markedly in the decades since classic texts like Lyons and Cruse were published. According to Cruse [65], «the study of words (lexicology) and the study of meaning (semantics) make it very natural for students of linguistics to interpret the term 'lexical semantics' to mean a more technical term for 'word meaning'. Therefore, while lexical semantics is loosely defined as the «study of word meaning», the use of «word» in the definition is misleading. Lexical semantics is more accurately described as the study of lexeme meaning». According to Lyons, «The meaning of a structure is the product of both lexical and grammatical meanings: i.e. of the meaning of the constituent lexemes and of the grammatical constructions that relate one lexeme, syntagmatically to another. «Lexical semantics studies the meaning of the constituent lexemes; whether they are word lexemes like «social» or phrasal lexemes like «social media». Communication can be accomplished in a language system only because words have certain meanings.

Akmajian et al [228-229] are of the view that: «If a grammar describes a language, part of it must describe meaning, and thus the grammar must contain semantics. Considering this, it seems reasonable to conclude that semantic information is an integral part of grammar.» They go further to distinguish between linguistic meaning and speaker meaning. In general, the linguistic meaning of an expression is simply the meaning or meanings of that expression in the language. In contrast, the speaker meaning can differ from the linguistic meaning, depending on whether the speaker is speaking literally or figuratively. This study however will describe the literal meaning, not the figurative meaning of neologisms. This is because the novelty of a word does not permit its use in figurative or connotative terms. At the point of coinage, a word possesses only its literal or denotative meaning. The development of new meanings in existing words proves another fruitful source of new vocabulary. Semantic extension presents the qualitative aspect of vocabulary growth. Traditionally there have been distinguished such semantic processes as metaphor, metonymy, extension or generalization of meaning, specialization or narrowing of meaning; pejoration and melioration. Among these, metaphor is predominating. A figurative sense can provide a vivid comparison. Semantic extension of words already available in the language is a powerful source of qualitative growth and development of the vocabulary though it does not necessarily add to its numerical growth; it is only the split of polysemy that results in the appearance of new vocabulary units thus increasing the number of words. In this connection it should be remembered that, the border-line between a new meaning of the word and its lexical homonym is in many cases so vague, that it is often difficult to state with any degree of certainty, whether we have another meaning of the original word or its homonym — a new self-contained word. E.g., the word *heel* (sl.) — a traitor, double-crosser and *heel*— the back part of a human foot. On the other hand, the meaning of the verb *freeze*— to immobilize (foreign-owned credits) by legislative measures and its further penetration into a more general sphere seen in to *freeze* wages and the correlated compound wage-freeze is definitely felt as a mere development of the semantic structure of the verb (to) *freeze*. The semantic connection is felt between the meanings of such words as *hot*: 1) (*mus.)* 'having an elaborate and stimulating jazz rhythm' 2) (*finance*.) «Justissued» and 3) (sl.) «dangerous because connected with some crime» as in the phrase *hot money*.

Classification of neologisms

Classification is a systematic arrangement in groups or categories according to established criteria. Depending on the editor and on what kind of dictionary a coinage should enter, one factor might be more of a value than another.[9, 7-8]. Of the many thousands of new words created every year, about 200 new words fulfill the above-mentioned conditions and make their way into a standard dictionary. Based on some scholars investigation, which is analyzed neologisms from dictionaries and web sites. It was doneintentionally to find out whether there are any similarities or differences in

the use of different patterns of formation (which patterns prevail) and topics they belong to. Then it was classified the examples of neologisms using different types of classifications: structural, structural-semantic, classification according to their belonging to particular parts of speech, according to thematic groups they belong to or have been used in. The most often encountered structural type of neologisms according to Rosen's classification is the first one; it contains neologisms consisting of morphemes, which can occur in isolation and be parts of new words: apathy-inducing, car-music. As it has been stated before, the compounding is one of possible ways of creating neologisms, and it is very productive. So, it has been proved in practice. Considering the results of its attempt to classify the collected data according to the structural-semantic classification of neologisms, it can be said that the majority of neologisms belong to the second type. Their characteristic feature is the new form and already existing meaning: *over-tested, people-spot*. People try to explain the old ideas using new combinations of existing words in the result creating neologisms and enriching the lexicon. In the classification of neologisms according to their belonging to a particular part of speech, nouns make up the most numerous group: *chubsters, campus-visit, office-fodder*.

The Russian linguist L.A. Haham classifies neologisms taking into account their semantics and structure, therefore this classification of neologisms can be named the structural-semantic classification of neologisms.

1. A word in which both the form and the meaning are new. E.g., such words as «googling», «vlogging» have just entered after 2000s.

2. The form is new, but the meaning has already existed in some other word. E.g.: *Big C* – cancer; green– dollar;

3. The meaning is new but the form has existed before. E.g.: *surf*, *mouse*;

E.V. Rosen, famous Russian linguist who studies neologisms and cultural aspects of lexicology, classifies neologisms according to their structure, so it can be considered the structural classification of neologisms.

1. Neologisms are words, which can occur in isolation, but they can also be parts of new words. E.g.: *Euro; Anything burger.*

2. New morphemes, which have appeared in the language:-*nik – peacenik-teria – bookateria, washateria.*

3. A word that consists of already existing morphemes but in a new combination: *skinhead.*

The difference between Rosen's and Haham's approaches is obvious – it is semantics, the meaning of a neologism. Rosen takes into account only the structure of a new word, whereas Haham considers both its structure and meaning.

The definition of tourism varies source by source, person by person. There is no consensus concerning the definition of tourism. Nearly every each institution define «tourism» differently. Nevertheless, when it comes to explain it with the basic terms, we can sum it up as follows; [10]

«Tourism is a collection of activities, services and industries which deliver a travel experience comprising transportation, accommodation, eating and drinking establishments, retail shops, entertainment businesses and other hospitality services provided for individuals or groups traveling away from home».

(Guyer Feuler in 1905)

Tourism is different from travel. In order for tourism to happen, there must be a displacement: an individual has to travel, using any type of means of transportation (he might even travel on foot: nowadays, it is often the case for poorer societies, and happens even in more developed ones, and concerns pilgrims, hikers …). However,not all travel is tourism.

Three criteria are used simultaneously in order to characterize a trip as belonging to tourism. The displacement must be such that;

– It involves a displacement outside the usual environment: this term is of utmost importance and will be discussed later on;

– Type of purpose: the tra1vel must occur for any purpose different from being remunerated from within the place visited: the previous limits, where tourism was restricted to recreation and visiting family and friends are now expanded to include a vast array of purposes;

– Duration: only a maximal duration is mentioned, not a minimal. Tourism displacement can be with or without an overnight stay. We shall discuss the particularity of in transit visits, from a conceptual and statistical point of view.

Tourism is a diversified economic activity. The tourism industry includes a complex of production facilities. It is engaged in creating conditions for travel and recreation, that is, the production of a tourist product. [11, 27]

Typical subjects of the tourism industry in the narrow sense are:*accommodation companies (hotels, boarding houses, etc.), transport, tour operators, tourist agencies, resorts, excursion bureaus and tour guides, associations* and *state bodies* for regulating

tourism development, organizing congresses, organizing exhibitions and fairs, etc.

Untypical subjects of the tourism industry in the sphere of production are: *enterprises that produce souvenirs, sports goods, leisure goods, clothes for recreation and tourism, literature on tourism, machine-building products, photographic goods;* In the sphere of services – *entertaining organizations, catering, bath and sauna services, cultural and educational activities, coaching services, medical services, credit services, insurance services, issuing visas,* etc.

There are neologisms of touristic business, whichare given with their semantic analysis:

Bagtrack – (Noun)

- *Blending(Bag+track)*

- A worldwide-computerized system used by most major airlines for tracing lost air passengers' baggage, based on matching details of baggage reported missing against details of unclaimed baggage**.**

Hotel voucher – (Noun)

- *Compounding* (hotel voucher)

- Coupon usually issued by a tour operator or travel agent to cover such prepaid elements of a trip as accommodation and meals, surrendered by the guest on arrival at the hotel, which then claims payments from whoever issued it.

Table d'hote (noun)

-*Compounding*(Table d'hote)

-A meal of preselected courses served at a fixed time and price to the guests at a hotel or restaurant**.**

Webinar (Noun)

- *Blending* (Web + seminar)

- Meetings, trainings or presentations conducted live on the internet [12]

Spim(Noun)

- *Blending* (Spam + Instant Messaging (IM))

-Unsolicited commercial messages sent via an instant messaging system.

Bed tax (Noun)

- *Compound* (Bed Tax)

- Tax levied by central or local government or another agency on staying visitors collected at the place of stay, as a means of raising revenue; sometimes the proceeds are applied to tourism purposes.

Bill of fare (Noun)

- Literally list of dishes served in arestaurant. [13]

References

1 Niska Helge (1998a). Explorations in Translational Creativity: Strategies for interpreting Neologisms. Workshop Paper by Helge Niska, Stockholm University, 8 August 1998.– 21 p. – P. 3.

2 Deroy L. Neologie et neologisms: essai de typologie generale // La banque des mots. – 1971. – № 1. – 12 p. – P.5.

3 Голуб И.Б. Стилистика русского языка. – 4-е изд. – М.: Айрис-пресс, 2003. – 448 с. – 92 с.

4 Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка: Пособие для студентов. Изд. 2-е., испр. – М.: Просвещение, 1972. – 368 с. – 72 с.

5 Джарасова Т.Т. Д 32. Fundamentals of the English language theory: учебное пособие. – Алматы: Казакуниверситет, 2011. – 116 с. – 52 с.

6 Fromkin V.A. Speech errors as linguistic evidence. – The Hague: Mouton: Academia, 1997. – 8 p. – P. 2.

7 Plag I. Word-Formation in English. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 254 p. – P. 3.

8 Jackson A. Semantics of new terms. Colorado. 2002. – 235 p. –P. 54, 65, 228, 229, 230.

9 Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. – М.: Высш. шк., 1989. – 126 с. – 7-8 с.

10 http://www.tugberkugurlu.com.

11 IvaHanušová Иноязычная терминология в сфере туризма в современном русском и чешском языках. – Москва, 2008. – 111 с. – 27с.

12 http://www.livinginternet.com.

13 http://www.urbandictionary.com.

References

1 Niska Helge (1998a). Explorations in Translational Creativity: Strategies for interpreting Neologisms. Workshop Paper by Helge Niska, Stockholm University, 8 August 1998.□21p. □ P.3.

2 Deroy L. Neologie et neologisms: essai de typologie generale // La banque des mots. – 1971. – № 1. – 12p.– P.5.

3 Golub I.B. Stilistika russkogo jazyka. – 4-e izd. – M.: Ajris-press, 2003. – 448 s. – 92c.

4 Shanskij N.M. Leksikologija sovremennogo russkogo jazyka: Posobie dlja studentov. Izd. 2-e., ispr. – M.: Prosveshhenie, 1972. – 368 s. – 72c.

5 Dzharasova T.T. D 32. Fundamentals of the English language theory: uchebnoe posobie. – Almaty: Kazakuniversitet, 2011. – 116 s. – 52c.
6 Fromkin V.A. Speech errors as linguistic evidence. – The Hague: Mouton: Academia, 1997. – 8p. –P. 2.
7 Plag I. Word-Formation in English. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – 254 p. –P. 3.
8 Jackson A. Semantics of new terms. Colorado. 2002. – 235 p. –P. 54, 65, 228, 229, 230.
9 Zabotkina V.I. Novaja leksika sovremennogo anglijskogo jazyka. – M.: Vyssh. shk., 1989. – 126 s.–7-8c.
10 http://www.tugberkugurlu.com.
11 IvaHanušová Inojazychnaja terminologija v sfere turizma v sovremennom russkom i cheshskom jazykah. – Moskva, 2008. – 111s. – 27c.
12 http://www.livinginternet.com.
13 http://www.urbandictionary.com.

МРНТИ 16.21.27

Сержан М.,

магистрант 1 курса Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: muhktar_93@mail.ru
Научный руководитель – д. ф. н. профессор Ли В.С.

О ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ КАЗАХСТАНСКОГО ИНТЕРНЕТ-ОБЩЕНИЯ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с установлением лингвистической природы Интернет-общения как особого типа коммуникации в условиях глобализации и всеобщей компьютеризации. На материале казахстанской системы Интернета (Казнета) устанавливаются общие признаки, присущие этому виду современной коммуникации. Обосновывается положение о том, что в собственно лингвистическом отношении Интернет-общение представляет собой особый тип речи, который предлагается называть «устно-письменный тип речи». Дается лингвистическая характеристика казахстанского Интернет-общения, устанавливаются наиболее типичные языковые процессы и явления, отличающие Казнет как особый вид информационного потока. Этому виду обмена информацией присуще такое явление, как двуязычие (русско-казахское двуязычие), при котором переход с одного языка на другой происходит органично и, как правило, не замечается самими коммуникантами. В собственно графическом отношении для казахстанского Интернет-общкния присущи такие особенности, как написание слова путем совмещения русских и казахских слов или словообразовательных морфем.

Ключевые слова: Интернет-общение, тип речи, письменная речь, устная речь, сокращение, написание слов, взаимодействие языков.

Serzhan M.

On the linguistic features of Kazakhstani Internet communication

The article deals with issues related to the establishment of the linguistic nature of Internet communication as a special type of communication in the context of globalization and universal computerization. The material of the Kazakh Internet system (Kaznet) establishes common characteristics inherent in this type of modern communication. The author substantiates the proposition that linguistically speaking, Internet communication is a special type of speech, which is called «oral-written type of speech». The linguistic characteristics of the Kazakh Internet communication are given, the most typical language processes and phenomena that distinguish Kaznet as a special type of information flow are established. This kind of exchange of information is inherent in such a phenomenon as bilingualism (Russian-Kazakh bilingualism), in which the transition from one language to another occurs organically and, as a rule, is not noticed by the communicants themselves. In the actual graphical relationship for Kazakh Internet communication, features such as writing a word by combining Russian and Kazakh words or word-building morphemes are inherent.

Key words: Internet communication, type of speech, written speech, oral speech, shortening, writing words, interaction of languages.

Сержан М.

Қазақстандық интернет қарым-қатынастың лингвистикалық ерекшеліктері туралы

Мақалада жалпылама компьютеризация және жаһандану жағдайларындағы қарым-қатынастың ерекше түрі ретінде саналатын Интернет қарым-қатынасындағы тілдік табиғатының орнығуымен байланысатын мәселелер қарастырылады. Қазақстандық Интернет жүйе (Қазнет)

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

материалдары негізінде осы заманауи қарым-қатынасқа қатысты жалпы сипаттары анықталады. < Ауызша және жазбаша сөйлеу түрі > деп атауға ұсынылған ерекше тілдік формасын көрсететін Интернет қарым-қатынастағы лингвистикалық қатынастарды қамтитын ахуал негізделеді. Бул түрдегі ақпараттық алмасуға бір тілден екінші тілге өту үдерісі шектеулі болатын және қағида бойынша нағыз коммуниканттар ретінде байқалмайтын қостілдік көрінісі тән болады. Негізінде қазақстандық Интернет қарым-қатынасы үшін графикалық жағына орыс және қазақ тіліндегі сөздерді немесе сөзжасамдық морфемаларды қосарласу жолымен жазу сияқты ерекшеліктер тән болып келеді.

Түйін сөздер: Интернет қарым-қатынасы, сөйлеу тілі, жазба тіл, ауызекі тіл, қысқарту, сөздердің жазылуы, тілдердің өзара әсері.

Ведущей особенностью современных информационных технологий является их интерактивный характер. Именно с этим связывается становление информационного общества. Дело не только в том, что сегодня мир мы не представляем без все большей интенсификации информационных потоков. Значимое влияние информационной компоненты на социум в целом и на личность, в частности, стало возможным лишь с момента их качественного изменения, а именно – появления для пользователей информации возможности активно участвовать в информационных потоках. В силу этого информация как ценность общества нового типа определена не только и не столько своей массовостью или общедоступностью, экономическим или политическим потенциалом, сколько возможностью персонализации, что очевидно задает для ее обладателя новые грани самоидентификации. Наиболее полно эта возможность представлена в компьютерно-сетевой коммуникации посредством сети Интернет.

Как известно, Интернет-общение стало относительно новым объектом лингвистического исследования, и предстоит не только определить онтологию этого нового феномена, но и установить прежде всего лингвистическую природу данного вида коммуникации (см. об этом рабопы [1], [2], [3], [4] др.) Перед современной ингвистикой стоит важнейшая задача – установить языковой статус этого вида общении как новой категории науки о языке.

Следует согласиться с исследователями, которые относят Интернет-общение к особому типу речи, который можно назвать оксюморонным сочетанием «устно-письменный тип речи»: «Однако говорить о том, что в Сети мы сталкиваемся только с письменной фиксацией устной речи, было бы также неправомерным, поскольку и гипертекстовый характер Интернет-коммуникации, и определенные структурные особенности письменной формы речи, пусть и не всегда используемые коммуникантами, но тем не менее существующие, показывают, что данная форма речи не может рассматриваться как полностью устная, имеющая свои собственные специфические черты. Таким образом, в Интернете функционирует новая «устно-письменная» разновидность речи и представляющая, на наш взгляд, очень интересный феномен для ряда лингвистических исследований» [5, 64].

Принято считать, что «естественная среда» бытования Интернета – англоязычная. Но ряд определенных национальных языков (например, китайский) понемногу теснят англоязычный Интернет. Нередкие ныне обозначения «суррогатных языков» типа Spanglish, Indlish, Frandglais, Ruslish представляют собой мощный фактор воздействия на английский язык. В связи с миграционными процессами в современном мире можно заметить, что в такой густонаселенной стране, как США, миллионы людей применяют для работы в Интернете не официальный английский язык, а один из своих родных языков – испанский, польский, греческий, итальянский, китайский, русский, казахский и др. И в этой связи следует согласиться со следедующим замечанием Вяч. Вс. Иванова: «Языковые последствия глобализации и компьютеризации неожиданны: несомненен провал идеи meltingpot – котла, где будто бы перевариваются все языки, заменяемые якобы американским английским» [6, 54]. Более того, национальные языки в Интернете не только продолжают использоваться, но и расширяют сферу своего применения. Об этом свидетельствует опыт функционирования в информационном пространстве Казнета и Рунета.

Рунет – ширящееся русскоязычное пространство Интернета. Он является достаточно значимым средством продвижения русского языка во внерусскую культуру. Происходит это по ряду причин:

- сохраняются возможности полноценного общения;
- появляются привлекательные для многих информационные материалы;

- доступны популярные игры и художественные проекты;

- наличие в свободном доступе фильмов, музыки, книг и других произведений искусства. (см. [9])

В Республике Казахстан все больше внимания привлекает, так называемый, Казнет. Это расширяющееся национальное Интернет- пространство, целью которого является продвижения казахского языка не только внутри государства, но и за его пределами.

1. Казнет как проявление русско-казахского двуязычия

Казне́т (каз. *Қазнет*, англ. *Kaznet*) — совокупность информационных технологий и инфраструктуры, обеспечивающая доступ к сети Интернет, а также хостинг электронных ресурсов на территории Казахстана, использующих казахстанские доменные имена верхнего уровня. Агентство Республики Казахстан по статистике а также мониторинговые агентства регулярно проводят исследования Интернет-аудитории в Казахстане. Численность индивидуальных пользователей Интернета в Казахстане демонстрирует уверенный рост в первые годы XXI века. По данным АО «Казконтент» в 2007 году аудитория Интернета составляла 12,3 % от населения РК и 26,4 % от городского населения, на конец 2010 года данные цифры составили 25,7 % и 44,1 % соответственно.

Одна из главных особенностей Казнета – его двуязычность: пользователи данного Интернет-пространства свободно пользуются казахским и русским языками, зачастую смешивая их.

Казахский язык в области Интернет-общения имеет свои особенности. Во-первых – это национально-специфичное сокращение слов. Ниже в таблице приведены примеры:

Таблица 1

Литературная норма	Разговорное употребление	Перевод на русский язык
Рахмет	Раха	Спасибо
Шымкент	Шым	Шымкент (название города)
Шымкент қаласы	Шымқала	Город Шымкент
Жаным	Жан	Милая, дорогая
Қазір	Қа	Сейчас
Не істеп жатыр	Не іс жат	Что делаешь?
Көрші	Көрш	Посмотри на это
Қайырлы түн	Қ.түн	«споки-ноки» (литературное: – спокойной ночи)
Келе жатыр	Келятыр	Идти (по направлению к объекту)
Бара жатыр	Баратыр	Идти (по направлению от объекта)
Бимим	Білмеймің	Не знаю

Можно сделать вывод, что сокращение слов в Интернет-общении – общая для многих стран тенденция, свидетельствующая о процессе интеграции.

На практике это выглядит следующим образом:

– Слм! Как ты?

– Жаксыбари. Сама как?

– Шукир, жаксы.

– Ертен Жадырага сабак каншада билмейсин ба?

– Бимим (билмеймин).

– Ммм…

– Корсен айтшы маган хабарлассын.

– Ок.

– Раха.

Этот диалог ярко иллюстрирует еще один нюанс молодежного Интернет-общения: написания слов без пробелов. Например: Ертен Жадырага сабак каншада билмейсин ба? Это должно было бы выглядеть следующим образом: Ертең Жадыраға сабақ қаншада білмейсіңба? Такое написание слов обычно используются в СМС-сообщениях, где за каждый символ складывалась цена сообщения, и пользователи таким образом стремились сэкономить свои деньги.

В практику Интернет-общения, очевидно, этот феномен вошел как привычка и остался, так как данный способ написания экономит физические усилия пользователя, что особенно удобно при использовании мобильного Интернета.

На этом же примере можно разобрать еще одну характерную черту казахстанского Интернет-общения: замена специфических казахских звуков наиболее близкими из русского алфавита. Это связано с тем, что для литературного написания слов необходимо переключать язык клавиатуры на компьютере. Исходя из экономии времени, многие используют замену. Но это одна из причин. Другая – это то, что сейчас большую популярность набирает мобильный агент, но большинство телефонов не поддерживают казахский язык. Кроме того, переключения языка на телефоне требует гораздо больше времени и усилий, чем на компьютере. Например:

– Агенттетел. Отырсынба?
– Жок. Комппен
– Инеткекиреаласынба?
– Ия.

Характерная особенность казахстанского Интернет-общения – написание слова путем совмещения русских и казахских слов или словообразовательных морфем. Например: Отвечая на вопрос: «*Не жаңалық?*» (*Какие новости?),* многи пишут «*Ешкакой*» (вместо ешқандай), т.е. '*никаких'. Еш* – словообразовательный префикс отрицания, *какой* – русское местоименное прилагательное, совмещая данный префикс и прилагательное, пользователи сети получили новое слово. Ниже приведены примеры текстов общения в интернете на казахском языке, в скобках дается перевод на русский язык:

2. Диалог из переписки двух друзей:

– Слм! Қалайсың? (Привет! как дела?)
– Жақсы. Өзің? (Хорошо. У тебя?)
– Жақсы. Не жаңалық? (Хорошо. Какие новости?)
– Ешкакой (Никаких).
– Не іс жат? (Что делаешь?)
– Сабақ жазып отырмын. Айжан, Исламның телефон номерін берші. (Учу уроки. Айжан, дай, пожалуйста, телефонный номер Ислама).
– Қаз. 8 707 744 57 99. (Сейчас. 8 707 744 57 99).
– Раха (Спасибо).

Если бы переписка велась по правилам литературного языка, то она выглядела бы следующим образом:

– Сәлем. Қалайсың?
– Жақсы. Өзің?
– Жақсы. Не жаңалық?
– Ешқандай.
– Не істеп жатырсың?
– Сабақ жазып отырмын. Айжан, Исламның телефон номерін берші.
– Қазір. 8 707 744 57 99.
– Рахмет.

Зачастую, совмещая русские и казахские слова или словообразовательные морфемы, пользователи выражают различные настроения, придают словам определенную эмоционально-экспрессивную окраску. Например:

– Салем! Калайсын?
– Тема. Озин?
– Темалау (тема)

Лингвистические особенности Интернет-общения в Казахстане со всей очевидностью отражают общие процессы, происходящие в современном мире под воздействием процессов глобализации и компьютеризации. Эти процессы, со своей стороны, выдвигают новые проблемы перед современными гуманитарными отраслями научного знания, в том числе и перед лингвистикой. Современная компьютерная коммуникация – это, прежде всего, проявление взаимодействия языков и культур. В нашем случае – это взаимодействие русского и казахского языков. Это взаимодействие, имеющее глубокие историко-культурные корни, в наши дни приобретает новые черты, в том числе под воздействием новых форм коммуникации, прежде всего под воздействием Интернет-общения. Научное осмысление этого феномена невозможно без учета общих социо-культурных и социолингвистических процессов, вызванных не только глобальными, но и региональными изменениями, которые происходят в связи с изменением статуса того или иного языка. В Казахстане это проблема должна рассматриваться в тесной связи с решением вопроса о лингвистическом статусе русского языка в республике. Таким образом, язык казахстанского Интернет-общения отражает общие социолингвистические и лингвокультурные закономерности и процессы, определяющие особенности языковой ситуации в Казахстане.

Литература

1 Аврамова А.Г. Общение в сети интернет как объект лингвистического изучения: автореферат дис. кандид. филологических наук. – Красноярск, 2005. – 24 с.

2 Занадворова А. В. Общение человека с компьютером // Современный русский язык: активные процессы на рубеже XX-XXI веков. – М.: Языки славянских культур, 2008. – С. 579-591.

3 Смирнов О.Ф. Искусство общения в Интернет. – М.: Диалектика, 2006. – 240 с.

4 Экслер А.Ф. Общение в Интернете . – Н.: НТ Пресс, 2006. – 384 с.

5 Лутовинова О.В. Интернет как новая «устно-письменная» система коммуникации // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – Выпуск № 71 / 2008. – С. 58-62.

6 Иванов Вяч. Вс. Лингвистика третьего тысячелетия: вопросы к будущему. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 208 с.

References

1 Avramova A.G. Obshchenie v seti internet kak ob»ekt lingvisticheskogo izucheniya: avtoreferat dis. kandid. filologicheskih nauk. – Krasnoyarsk, 2005. – 24 s.

2 Zanadvorova A. V. Obshchenie cheloveka s komp'yuterom // Sovremennyj russkij yazyk: aktivnye processy na rubezhe XX-XXI vekov. – M.: YAzyki slavyanskih kul'tur, 2008. – S. 579-591.

3 Smirnov O.F. Iskusstvo obshcheniya v Internet. – M.: Dialektika, 2006. – 240 s.

4 EHksler A.F. Obshchenie v Internete . – N.: NT Press, 2006. – 384 s.

5 Lutovinova O.V. Internet kak novaya «ustno-pis'mennaya» sistema kommunikacii // Izvestiya Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A.I. Gercena. – Vypusk № 71 / 2008. – S. 58-62.

6 Ivanov Vyach. Vs. Lingvistika tret'ego tysyacheletiya: voprosy k budushchemu. – M.: YAzyki slavyanskoj kul'tury, 2004. – 208 s.

МРНТИ 17.82.31

Таттимбетова К.О.,

докторант PhD 1 курса Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: kuralay555@mail.ru
Научный руководитель – д. ф. н. профессор Б.У. Джолдасбекова

ПРОБЛЕМА ГЕРОЯ В АВТОБИОГРАФИЧЕСКОМ РОМАНЕ И. ЩЕГОЛИХИНА «НЕ ЖАЛЕЮ, НЕ ЗОВУ, НЕ ПЛАЧУ...»

В статье рассматривается проблема героя в автобиографическом романе русского писателя Казахстана Ивана Павловича Щеголихина, излогаются автобиографические сведения о жизни писателя. Автор уделяет особое внимание автобиографическому жанру, в которых передаются воспоминание и мемуары. В статье автор дает информацию о всех автобиографических работах писателя к которым он обращался в последние годы. Автор рассматривает роман «Не жалею, не зову, не плачу...» как основной обект анализа и описывает идею его создания которая была подсказана самой жизьню. По мнению автора, в романе преобладающей является мысль о том, что автор-герой, несмотря на все трудности, выпавшие на его долю, несмотря на острое ощущение тотального трагизма окружающей его жизни, остался верен идее нравственности и справедливости, и в этом видит свое назначение на земле. Описывается строго продуманная трехчастная композиция романа и то, что в каждой из них – динамичный сюжет переплетается с монологами-раздумьями. По мнению автора роман основан на историко-философском сюжете. Автор излогает вопросы о том, как писатель в своем романе рассуждает о предвоенном детстве, о муках взросления, о первой любви, об испытаниях катастрофой-войной, об утратах близких и друзей, о боли и горечи предательства. Герой повествует-построенный образ человека, проходящего свой жизненный путь. Для сравнения с разных позиции, в статье представлены примеры других автобиографических романов. Также, в статье содержится большое количество примеров и количественных данных иллюстрирующие и подтверждающие основные положения статьи.

Ключевые слова: жанр, автобиогрфизм, мемуар, характер, сюжет, роман, форма, автор, эпоха, композиция.

Tattimbetova K.O.

The hero's problem in the autobiographical novel «I do not feel sorry for I. Shchegolikhin, I do not call, I do not pay...»

In article the hero's problem in the autobiographical novel of the Russian writer of Kazakhstan Ivan Pavlovich Shchegolikhin is considered, autobiographical data on the writer's life are stated. The author pays special attention to an autobiographical genre in which reminiscence and memoirs are transferred. In article the author gives information on all autobiographical works of the writer which he addressed in recent years. The author considers the novel «I Am Not Sorry, I Do Not Call, I Do Not Pay...» as the main object the analysis and describes the idea of its creation which was prompted most life. According to the author, in the novel prevailing the thought that the author-hero, despite all difficulties which fell to his lot despite sharp feeling of total tragic element of the life surrounding it, remained is it is faithful to the idea of morality and justice, and in it sees the appointment on the earth. Strictly thought over three-part composition of the novel and the fact that in each of them – the dynamic plot intertwines with monologues thoughts is described. According to the author the novel is based on a historico-philosophical plot. The author states questions of how the writer in the novel argues on the premilitary childhood, on growing torments, on the first love, on tests by accident war, on losses of relatives and friends, on pain and bitterness of treachery. The hero narrates – the constructed image of the person passing the course of life. For

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

comparison with different positions, are presented in article examples of other autobiographical novels. Also, article contains a large number of examples and quantitative data the illustrating and confirming basic provisions of article.

Key words: genre, avtobiogrfizm, memuar, character, plot, novel, form, author, era, composition.

Таттимбетова К.О.

И. Щеголихиннің «Өкінбеймін, шақырмаймын, жыламаймын...» романындағы автобиографиялық кейіпкер мәселесі

Мақалада Қазақстанның орыс жазушысы Иван Павлович Щеголихиннің романындағы автобиографиялық кейіпкер мәселесі қарастырылады және жазушының өмірі жөнінде автобиографиялық мәліметтер беріледі. Автор естеліктер мен мемуарлар баяндалатын автобиографиялық жанрға аса назар аударады. Мақалада автор жазушының соңғы жылдарда назар аударған барлық автобиографиялық шығармалары бойынша қысқаша мәлімет береді. Автор «Өкінбеймін, шақырмаймын, жыламаймын...» романын негізгі зерттеу нысаны ретінде қарастыра отырып өмірдің өзі романның жазылуына негіз болғандығын сипаттайды. Автордың ойынша, романның негізгі идеясы, автор-кейіпкердің басына түскен және қоршаған ортаның тотальді қиындықтары мен ауыртпалықтарына қарамастан ар-ождан мен әділеттік идеясына адал болып қалуды өзінің өмірлік міндеті деп санағвндығы болып табылады. Романның алдынала ойластырылған үш бөліктік құрылымдық композициясы суреттеледі, әр бөлікте қарқынды сюжет ой-толғау монологтарымен астасып жатады. Автордың ойынша, роман тарихи сюжетке негізделген. Автор жазушының өз романындағы соғыс алдындағы балалық шақ, ер жету азаптары, алғашқы махаббат, соғыс кезеңінің азаптары, достар мен жақындардан айырылу қиындықтары, уайым мен қайғы сияқты мәселелер жөнінде толғанатынын айтады. Кейіпкер өзінің өмірлік жолын өтіп келе жатқан адам бейнесін баяндайды. Әр тұрғыдан салыстыру мақсатында мақалада басқа автобиографиялық романдар туралы мәліметтер келтірілген. Сонымен қатар, мақалада айтылып отырған мәселелерді растайтын және көрнекі құралдар мен сандық мәліметтер, мысалдар келтірілген.

Түйін сөздер: жанр, автобиография, мемуар, мінез, сюжет, роман, форма, автор, дәуір, композиция.

Иван Павлович Щеголихин, один из старейших писателей Казахстана, в последние годы обращался к жанрам автобиографической прозы. «Выхожу один я на дорогу», «Не жалею, не зову, не плачу…», «Любовь к дальнему», Мир вам, тревоги прошлых лет» стали знаковым явлением в русской литературе Казахстана конца XX – начала XXI века. Не менее яркой является его гражданская позиция, выразившаяся в плодотворной общественной деятельности в перестроечные и постперестроечные годы, сложные для Казахстана, ставшего на путь политической независимости и демократических реформ.

Автобиографический роман «Не жалею, не зову, не плачу...» был начат в 1986 году, хотя замысел, подсказанный самой жизнью, вынашивался, скорее всего, на протяжении долгого, насыщенного событиями времени. Не случайно завершается это непростое повествование «о себе, о времени» признанием: «... Я не знал в тот день, что пройдет время, и десять, и двадцать, и тридцать лет пройдет, я стану старым и скажу внуку: то были лучшие годы в моей жизни, я ни о чем не жалею. «Не жалею, не зову, не плачу, все пройдет, как с белых яблонь дым, увяданья золотом охваченный, я не буду больше молодым» [1, 318]. Преобладающей является мысль о том, что автор-герой, несмотря на все трудности, выпавшие на его долю, несмотря на острое ощущение тотального трагизма окружающей его жизни, остался верен идее нравственности и справедливости, и в этом видит свое назначение на земле.

И.П. Щеголихин строит свое повествование как рассказ от первого лица, заставляя нас воспринимать его, несмотря на беллетризированность, как автобиографический роман. В аннотации к изданию 2006 году указывается, что это – «роман автобиграфический, от первого лица. О времени, о жизни, о себе. О советской деятельности. О детстве. Об Отечественной войне, о юности и первой любви. О лагере в Сибири в начале 50-х...» [1, 2]. Писатель рассказывает о собственной жизни, о своих родителях, близких людях, раскрывает мало кому известные моменты своей биографии, развивавшейся как невероятно причудливый сюжет.

Книга «Не жалею, не зову, не плачу...» имеет строго продуманную трехчастную композицию: «Кто не был, тот будет», «Лети, мой друг, высоко», «Кто был. Тот не забудет». В каждой из них

– динамичный сюжет переплетается с монологами-раздумьями героя, дающего происходящему на его глазах свою, отличную от общеприятной, общественной точки зрения, оценку. Соблазнительно «вписать» роман в русло «лагерной» прозы А. Солженицына, В. Шаламова и др. Но более плодотворно рассмотреть ее художественные особенности, включив ее в контекст классической автобиографической литературы.

Известно, что в русской автобиографической прозе наиболее популярны два типа такого рода произведений: «автобиграфия-результат», когда автор сознательно анализирует свое прошлое, накладывая на него более позднее понимание прожитой жизни. В таком автобиографическом романе или повести есть элемент «заданности». В центре второго типа – сам процесс воспониманий, который сопряжен с процессом самопознания и осуществляется вместе с созданием текста, а не предшествует ему. Центральная проблема в автобиографиях первого типа взаймодействие личности и среды (бытовой, социальной, культурной). Яркими образцами такого рода произведений являются «семейные хроники» С.Т. Аскакова, реализирующие мысль о благотворном влиянии на человека устоев русской жизни, мемуары А.И. Герцена «Былое и думы», где главным объектом художественного исследования становится взаймодействие личности и исторической эпохи. Разновидностью этого вида автобиографической прозы является также «Детство», «Отрочество», «Юность» Л.Н. Толстого, где главное – не событийная сторона повествования, а психология героя, поэтому ее можно рассматривать как научное исследование внутреннего мира личности.

Другой пример можно увидеть в автобиографической тетралогии Н. Гарина-Михайловского, созданной на рубеже XIX-XX веков. Здесь новым стало приближение автобиографического произведения к романному жанру: повествование ведется в одном временном плане от третьего лица, автор «всеведущ» (его знания выходят за рамки кругозора героя). В произведении наличествуют черты неореалитической эстетики (соединение исторических и бытийных пластов, импрессионистичность стиля). Следом за ним В.Г. Короленко воссоздает в своем романе биографию не конкретной личности, а целого поколения, сформированного определенными условиями среды и исторической эпохи, что нашло отражение в заглавии – «История моего современника».

В автобиографических повестях М. Горького превалирующим является вывод, что человека возвышает способность противостоять среде. Автор стремится к предельной достоверности в передаче реалий действительности, сохраняет подлинные имена и факты. Опыт Горького быд творчески использован без исключения всеми советскими писателями вплоть до 70-80-х годов, в том числе и казахскими (классический пример – дилогия С. Муканова «Школа жизни»).

Второй тип автобиографической прозы более сложный в композиционном плане: время движется вспять, воссоздается сам процесс припонимания и происходит слияние объективного изображения действительности с изображением восприятия этой действительности субъектом. Таковыми приятно считать роман А. Белого «Котик Летаев», «Жизнь Арсеньева», И.А. Бунина, автобиографические романы В.В. Набокова.

Нам кажется возможным вписать в этот ряд и автобиграфическую прозу И.П. Щеголихина и рассмотреть особенности поведения щеголихинского героя из романа «Не жалею, не зову, не плачу...» в контексте традиций И. Бунина, в частности романа «Жизнь Арсеньева». Исследователи бунинского творчества считают, что это – не просто воспоминание о жизни, а воссоздание своего восприятия жизни и переживание этого восприятия (то есть новое «восприятие восприятие»). Поэтому для него характерно повествование от первого лица, нарушение хронологической последовательности в воспроизведении событий жизни героя и отсутствие «хронологических» обозначений (например, как в семейных хрониках: «младенчество», «детство», «отрочество» и т.д.). Многие черты такого автобиографического романа можно обнаружить в произведении И. Щеголихина « Не жалею, не зову, не плачу...», созданном на пересечении традиционной и новаторской линий в равитии литературы. Неслучайно уже первые рецензенты и читатели отметили сочетание эпичности (хроникальности) и лиризма и назвали его «романом-эссе» (таково восприятие этого произведения авторами коллективной монографии «Литература народов Казахстана» [2, 102].

Роман Щеголихина построен по всем требованиям жанра: герой-повествователь рассказывает о своем лагерном настоящем, делает постоянные отступления-экскурсы в прошлую, «иную» жизнь и «предугадывает» будущее. Он осмысливает конкретные реалии своего жизненного пути с некоей абсолютной высоты, благодаря чему жизнь отдельного человека получает философское измерение.

В главе «Кто не был, тот будет» герой-автор проверяет прежде всего сам себя на прочность. Точно названы место действия («Красноярский край, Хакасская автономная область, рудник Сора, почтовый ящик 10»), четко разлинованное время, определенное лагерным режимом, герои – реальные люди, сидевшие вместе с Щеголихиным в лагере.

Пространство замкнуто, ограничено со всех сторон, алогично, отсюда мотив враждебности окружающего мира внутреннему миру героя-повествователя. В центре сюжета-воспоминания – жизнь Щеголихина-зека в лагере, будничная и в то же время драматичная, в иных моментах трагичная из-за постоянного противостояния человека системе, нечеловеческим условиям, заставляющим его потерять свое я, унижающим человеческое достоинство. Несмотря на пессимистически-фаталическое заглавие этой части, герой показан как сильная личность, носитель той извечной нравственности, от которой зависит судьба не только его, но и всего общества. Он не борец с системой, режимом, но сумел в условиях абсолютной несвободы приспособиться к этой нечеловеческой обстановке, не унижается и не участвует в творимом зле, не предает никого, сохраняет способность остаться внутренне свободным, сохранить свою индивидуальность и творить добро. Повествование начинается с курьеза, который мог для двоих обернуться трагедией: герой-повествователь вместе с другим зекам-хирургом Пульниковым возвращаются в лагерь после удачно проведенной операции жене какого-то начальника:

«Если верно, что под каждой могильной плитой лежит вся человеческая история, то значит под моей – ... < Ѣ > Авраам родил Исаака, Исаак родил Иакова; Маркс родил Ленина, Ленин родил Сталина, Сталин родил Гулаг, Гулаг родил Сашу-конвоира, и вот мы с хирургом Пульниковым тащим его, в в дупель пьяного, зимней ночью в сторону лагеря» [1, 3]. Алогизм происходящего (конвоир чуть не потерял пистолет, зек Щеголихин нес его до самого лагеря и отдал только перед проходной, за это его осудил старый вор Волга), дальнейшие драматичные события (операция, которую делает ожидающий скорое освобождение хирург, ошибка врачей, расследование, долгий разговор с Дубаревым, требовавшим запись песни, содержащей «глумленье» над вождем, нравственные терзания героя) необходимы повествователю, чтобы показать становление личности, эволюцию ее взглядов от восторженно-романтических к трезво-реалистическому осознанию случившегося с ним и ему подобными: «Кончились наши мытарства. Судьба не посылает человеку пустое, бесполезное страдание. Придет время, я вспомню все и опишу. Я не стану делать из всего пережитого историю болезни и составлять прейскурант несчастий, возьму потруднее задачу. «Разберемся во всем, что видели, что случилось, что осталось в стране. И простим, где нас горько обидели по чужой и по нашей вине» [1, 317].

Роман имеет своеобразную «замкнутую» композицию: начинается с «добровольного» возвращения героя в лагерь и завершается сценой прощания с Сашей-конвоиром, которого «тащили прошлой зимой на себе», потеряли и нашли его пистолет: «Здорово, Саша, как служба идет?» − «Я не Саша». – Он протянул руку за моей справкой . «Помнишь, в Ольгин лог ходили с хирургом, операцию делали? Пистолет потеряли». – «Не было этого». Отрицание очевидного, происходившего на самом деле, рождает у героя-повествователя фантастичечкую мысль о том, что «ничего этого не было», «а по сути только и было – любовь и разлука». Автобиографический герой, оставаясь в любых ситуациях самим собой, руководствуется этой выстраданной, проверенной жизнью формулой: «Моя жизнь только к одному и сводится – к любви. Умирая, хоть завтра, хоть через полсотни лет скажу одно: только ради любви стоит оставаться на этом свете. Любую беду она может превратить в надежду. Иных ценностей на земле нет...» [1, 47].

Как видим, жизненный материал, положенный в основу этого романа, неизбежно подвергся писателем отбору, обработке и трансформации в соответсвии с авторской концепцией и идеей. Собственная жизнь, биография, внутренний мир, послужившие Щеголихину исходным материалом, сочатаются с вымыслом, обобщением и типизацией. В результате автор-рассказчик выступает в первую очеред как художественный образ, который похож и одновременно не похож на реального биографического автора. «Равенство» же автора и героя-рассказчика сводится не только и не столько к биографическим, историческим и конкретно-бытовым реалиям, которые могут то совпадать, то разниться с имевшими место событиями. Главное – сходство духовных процессов и душевных переживаний: воспоминания о предвоенном детстве, муки взросления, первая любовь, испытание катастрофой-войной, утраты близких и друзей, боль и горечь предательства. Герой повествует-построенный образ

человека, проходящего свой жизненный путь» [3, 281].

Как видим, одним из отличительных свойств творческой манеры Щеголихина, пишущего «рассказ о самом себе», – уважение к непреложному факту и особое, художественно-историческое мышление, умение верно ощутить атмосферу ушедшей эпохи. Он не просто сообщает о том, что было в его жизни, а организует факты, руководствуясь определенным пониманием действительности, потому что в роли сюжета выступает сама жизнь. Система событий, выстроенная героем-повествователем, отражает общественные противоречия и конфликты, преломленные в частных судьбах, в личных взаймоотношениях. Щеголихин как автор обладает и хороший памятью и стремится быть по возможности объективным в отборе фактов, что позволяет ему выразить свое отношение к изображаемым лицам и событиям, помогает воссоздать прошлое таким, каким он хочет, чтобы увидело потомство.

Литература

1 Щеголихин И. Не жалею, не зову, не плачу... // Иван Щеголихин. Избранное в двух томах. – Т. 1. – Алматы: РИИЦ «Азия», 2006. – 318 с.

2 Литертура народов Казахстана: Монография. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2004, − 352 с.

3 Бахтин М. М. Автор и герой в эстетической деятельности. – СПб. : АЗБУКА, 2000. – 389 с.

References

1 Shchegolihin I. Ne zhaleyu, ne zovu, ne plachu... // Ivan Shchegolihin. Izbrannoye v dvuh tomah. – T. 1. – Almaty: RIIC «Aziya», 2006. – 318 s.

2 Litertura narodov Kazahstana: Monografiya. – Almaty: NIC «Ғylym», 2004, − 352 s.

3 Bahtin M. M. Avtor i geroj v ehsteticheskoj deyatel’nosti. – SPb. : AZBUKA, 2000. – 389 s.

IRSTI 16.21.47

Tleubay G.K.,

Master student of the 2nd year of study Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulbanu2007@gmail.com
Scientific supervisor – Doctor of Philological science, Full Professor Dzholdasbekova B.U.

COMPARISONS AND METAPHORS IN THE CREATIVE DISCOURSE OF CH. AYTMATOV

In this paper the semantic interoperability of metaphors and comparisons are considered by the authors which is proper to creative discourse of C. Aitmatov. In the system of stylistic harmony the interaction of comparisons and metaphors reinforces an aesthetic impact on reader. The functional significance of interaction is disclosed in compositional method, in the context of whole writing.

Key words: method, metaphors, comparisons, context, discourse.

Тілеубай Г.Қ.

Ш. Айтматовтың әдеби дискурсындағы теңеу мен метафоралары

Аталмыш мақалада авторлар Ш.Айтматов шығармасына тән метафора мен салыстырудың өзара семантикалық байланысын қарастыру мақсатын қойды. Салыстыру мен метафораның көркемәдеби бірлестік ретіндегі өзара әрекетінің оқырманға деген эстетикалық әсер беруі. Метафора мен салыстырудың өзара әсері ол көркемәдебиетке тән дүние, бұл құбылыс қарастырылмақ әлемде ерекше эстетикалық мағынаға ие. Шығармашылық дискурстегі эстетикалық метафора мен салыстырудың байланысы өте жарқын, қарым-қатынас құралының пайда болуына және де оның экспрессивті кейіпінің әсері. Шығармадағы композициялық тәсілден өзара қарым-қатынастың қазметтік маңызын көрсетеді.

Түйін сөздер: метод, метафоры, сравнения, контекст, дискурс.

Тлеубай Г.К.

Сравнения и метафоры в художественном дискурсе Ч. Айтматова

В данной статье авторами рассматриваетсясемантическое взаимодействие метафоры и сравнения, свойственное творческому дискурсу Ч.Айтматова. В системе художественного целого интеракция сравнений и метафор усиливает эстетическое воздействие на читателя. Функциональная значимость из взаимодействия обнаруживается в композиционном приёме, в контексте всего произведения.

Ключевые слова: метод, метафоры, сравнения, контекст, дискурс.

The effectiveness of language communication is appreciably increased if it is carefully thought out and from an aesthetic point of view. In artistic speech, where the communicative function is inextricably linked with the aesthetic function, the artist of the word in the image of the world picture uses in his discourse such imaginative means and techniques that inevitably give the reader the opportunity to experience aesthetic pleasure from the read.

Artistic style is particularly attractive in that it always presents aesthetically significant units of language that create an image. When perceiving an artistic image, it is not necessary to identify it with a real object, but rather to perceive those signs of

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

the image that are the carriers and translators of the personal meaning invested by the author. Middleton Merry suggests using the term «image» as including a «comparison» and a «metaphor» [1, 204].

The interaction of metaphor and comparison, characteristic of artistic speech, is used with a special aesthetic task to characterize the specificity of the depicted picture of the world.

It is necessary to distinguish the metaphor as the «omnipresent principle of language» (Richards) from a specifically poetic metaphor. The first, George Campbell believed, was the subject of «grammar» classes, and the poetic metaphor is the property of the «rhetorician». The grammarian studies the words etymologically; The rhetorician aims to find out «whether these words produce the impression of a metaphor.» For Wundt, for example, the «leg» of the table, the «handle» of the door were not metaphors, for he saw the criterion of true metaphorism in a conscious, calculated intention to produce an emotive effect. Conrad distinguished between «linguistic» and «aesthetic» metaphors: the first («leg» of the table) emphasizes the main thing in the subject; The appointment of an «aesthetic» metaphor – to convey a new view of a particular subject, «wash it in a new environment» [1, 212].

Comparisons, often carrying out an explanatory function in speech, are widely used in various styles, representing a kind of definition, when one is determined through another on the basis of a sign of similarity (air, transparent, like glass). Once Voltaire, comparing the comparison and metaphor, stressed that the former is always controlled by reason, the second is always in the power of passion. Clarifying this vivid opposition, R.A. Budagov believed that the «sensual element» of a metaphor is found not so much in language as in artistic prose [2, 166].

In theory of metaphor, two directions are conventionally distinguished in the English-language literature: the *comparison theory* (J. Miller, F. Wilrayt, Wetley, Baine) and the theory of semantic interaction (M, Black, A. Richards, D. Lakoff, M. Johnson, D. Davidson). Comparison theory asserts that the metaphorical utterance is associated with the comparison or similarity of two or more objects, and the theory of semantic interaction-that the metaphor is associated with the interaction (interaction) of two semantic meanings-namely, the metaphorically used expression and the surrounding literal context [3, 256].

In the context of the artistic whole in terms of the interaction of metaphor and comparison, metaphors that are especially interesting against the background of the previous comparison are particularly interesting. The interaction of aesthetic metaphors and comparisons in creative discourse forms a bright integrating tool serving the purposes of expressive-figurative expression and emotional impact.

In the novel by Ch. Aitmatov «And the day lasts for more than a century» an image of the investigator of the Stalin era is displayed. In describing his portrait, when he gets acquainted with Yedigei summoned for questioning, first a comparison with a trivial alliance was used.

He took out a long cigarette from the Kazbek's table lying on the table, twirled it, lit it, and, throwing at Yedigei standing in the doorway, clear, like a merlin, yellowish eyes, said briefly ...

The author's comparison prepares the appearance of metaphors: a merlin-eyed investigator and falcon eyes (a merlin is a bird of prey of the genus of falcons, the falcon is valued as a hunting bird).

Well, that there were no doubts, – said merlin-eyed, muttered at the same time whether Tansykbaev, or Tysykbaev. Yedigei did not really remember his name.

If the usual comparison sets Yedigei to the rational comprehension of the interlocutor, the metaphorisation determines the reader's perception of it as an «emotive» image of the author's solution. It is not by chance that Yedigei, vaguely foreseeing a certain misfortune for himself, did not specify the name of the investigator, for him, according to the first association of a *merlin-eyed*, he was a hunter. Comparison «gives birth» to the metaphor, which repeatedly repeats itself in the text, consistently enhances the emotional tension of speech. In the context of the novel, merlin-eyed transforms in a stable metaphor with a characterizing function, fixed in the text as a name.

However, he realized that merlin-eyed takes with cunning and superiority in the mind. While he was writing, Yedigei tried to find slack in the arguments of the *merlin-eyed*.Told by *merlin-eyed* one thought struck Yedigei illogicality.

In the course of the narration, when the metaphor is already recognized as a key element, a similar comparison appears again, indicating that the sign of similarity placed by the author in the basis of the object and the sign of comparison is reduced not to the color of the eyes, but to the habits of a ruthless hunter.

With again on the impenetrable face, imperturbable, clear, like those of a merlin, with a yellowish hue.

After repeated comparison, mediated metaphorization complicated by associative

layers, predicting tragedy, becomes thematically more targeted. The author's vision of the depicted character emotionally illuminates and transforms his perception, making the verbal image sensually perceptible. An unusual metaphor is explained by additional vivid comparisons and epithets that add meaning to the characteristics of the depicted, reinforcing its emotional impact.

And he suddenly gave up with an unexpected grin, with anticipated pleasure flashing in his clear, glass-like eyes.

Merlin-eyed jerked on a chair and again threw with an unexpected grin, with anticipation of pleasure and gloating, not blinking and not reducing clear transparent eyes.

In the story «The White Cloud of Genghis Khan» (late insertion into the novel), the author continues to develop the image in question, advancing the reader from the known to the unknown. The author proceeds from the metaphor of «merlin-eyed» to the synonymous «falcon».

Looking in the mirror, he was surprised at times – his unblinking falcon eyes had not shone so young for a long time.

She could see it in his eyes, the unblinking falcon look of which sometimes frosted, then covered with haze ...

This more familiar metaphor still assumes an attentive reader who remembers the portrait of the character being analyzed. Falcon eyes, falcon gaze – are metaphors, organically grown as a result of semantic interaction with the author's comparisons.

The author's model: in the beginning comparison, then – a metaphor, characterizes a character who achieves a career at any cost. To achieve this goal, he uses the techniques of the pursuer-hunter: drive the victim into a corner and ruthlessly finish it. And so did the merlin-eyed with falcon eyes with the innocent Abutalip.

Further updating of the negative-estimated coloring of the image is supported by the stylistic activity of other comparisons. Moreover, in these comparative turns one replaces one image of comparison with another, reinforcing to the extreme the negative characterization of the character with the logical completion of his portrait.

And only his wife, Aikumis, who knew her husband well, noticed that something was happening to him, that he was preparing for something, like an ardent beast who had gone hunting and sniffing prey.

The subsequent comparative turns, in the composition continues to act as an object of comparison predatory bird – a symbol of a rigid hunter, form a structural parallelism. These comparisons are expressed lexically with the help of words similar to the consistent actualization of the image of comparison when characterizing another character – the conqueror of Genghis Khan.

Outwardly, the great Khagan kept, as always, as befits his person – severely alienated, like a falcon at rest.

Otherwise, what would be to explain what is sometimes a divvel of himself, is a rapid ascent, like a sailing falcon.

Yes, the horse and the horse were suitable for each other, – force with force echoed. And therefore the landing of the rider approached the falcon pose.

The image of a real historical character is directly correlated with the image of the investigator. In the semantic structure of the novel, these images form a negative figurative-associative field, generating a multifaceted picture of evil in time and space. In this negative field, Stalin's ideology and Genghis Khan's prohibition on childbearing during the years of military campaigns are included, thus different epochs and events are connected. Both ideologies are very clearly expressed in the speech of the nameless character – the investigator's colleagues using the detailed comparison.

Their family, their families and all sorts of relevant elements are being destroyed in the name of proletarian affairs, as the leaves are burned in the heap in the autumn in the heap. Because there can be only one ideology, you see ...

The comparisons presented in the comparative plan form a structural parallelism and in the dynamics of speech according to the will of the author, as in the previous cases, become metaphors. However, in them the falcon bird as an image of comparison turns out to be also a symbol of the khan's power. This is the difference between the image of the investigator who blindly executes the will of the «holder of power» and the image of the khan who himself personifies power and uses it to trample on other people like himself. In the image of the khan, the emotional impression, inspired by the semantic clarity of the hunter's symbol, is complicated by the meaning of the symbol of power – to decide the fate of a person. This method of interweaving the two planes, merging into one metaphorical series, then separating, creates an emotional tension of speech.

The duality of the meaning of the symbol: power – khan, leader; Executor – investigator, hunter is put in the basis of the composition and is its integrating core, manifesting the «image of the author».

Composite reception of parallelism generates a scale comparison of two realities, remote from each other in time and space. The means for further

realization of this method are again comparisons; echoing, they form a bright way to represent the correlated images. Thus, the description of the execution of innocent people, as in the characterization of the investigator, likened to the wild beast, is preceded by a comparison in which the «drone of the drums» proclaiming the will of the «holder of power» is like the roar of wild beasts.

The drums (dobulbasy) of cowhide rumbled, frayed like wild beasts in a trap, calling for execution …

All these techniques, when comparisons are correlated, are a way of creating the features of the depicted picture of the world. Wundt's views on the «criteria of true metaphorism with an emotional effect» and Conrad about the «aesthetic appointment of a metaphor» are applicable to the creative discourse of Ch. Aitmatov. For the individual style of the writer, it is really characteristic to consciously and consistently introduce interrelated comparisons with the subsequent translation of them into metaphors. This is how the beginning of the description of the toasts of «speeches» pronounced by the investigator's colleagues at the festive evening looks like.

Oh, it was an exciting action in its own way! What magnificent toasts soared, like birds with bright plumage, what speeches were poured out, as written, infecting with high pathos.

Next, the final description of the speeches with another way of comparison, after a speech in which the idea was expressed of the need to destroy people, burning them like autumn leaves

And these words, self-reproducing and multiplying, for a long time circled over the heads of the gathered, accumulating in themselves hidden anger and fury, like a swarm of rooted wild wasps, more and more embittered because they were vicious.

Let us compare this description with the description of the beginning of the execution, which contains a similar comparison, in which the emotional acuity of meaning is reduced by the absence of epithets.

When the embroideries was taken out of the yurt and forced to climb the cart for a shameful detour, people, like a swarm, buzzed and moved.

The metaphors of the word whirled, people buzzed in interaction with the comparison as the *swarm of wasps* attach special character to the images of the characters, which are united by one ideology. In the author's comparison, the wasps act as a symbol of an impersonal crowd in which everyone is similar to each other in general obedience and the *general ecstasy of passions*. Of the individual characteristics of these images, not just an image is synthesized, but an image with an emotive effect.

Thus, the semantic interaction of metaphor and comparison, characteristic of the creative discourse of Ch. Aitmatov, acquires aesthetic significance. In the system of the artistic whole, the interaction of comparisons and metaphors strengthens the aesthetic impact on the reader. The functional significance of the interaction is revealed in the compositional technique, in the context of the whole work.

References

1 A metaphor in language and text. – M.: Science, 1988. – P. 176.
2 Budagov R.A. A man and his language – M.: MSU, 1974. – P. 262.
3 Wellek R. and Warren O. Literary theory. – M.: Progress. – 1998. – P. 325.
4 Harmon William. A Handbook to Literature. 9 thed. Prentice Hall: Upper Saddle River. – New Jersey, 2003. – P. 497-498.
5 Meyer Michael. Symbol. Glossary of Literary Terms. – Bedford Saint Martins. – 20 Jan. – 2005.

IRSTI 16.21.51

Tleubay G.K.,

Master student of the 2nd year of study Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: gulbanu2007@gmail.com
Scientific supervisor – Doctor of Philological science, Full Professor Dzholdasbekova B.U.

CONCEPTS OF *LIFE AND FATE* IN THE NOVEL «THE SCAFFOLD» OF CH. AITMATOV

In this article, the authors set the task to scrutinize the philosophical, spiritual and moral concepts of fate and life in the context of Ch. Aitmatov's novel «The Scaffold». Observations over concepts in the context of the novel allow us to agree with the definition that «the concept is the essence of the concept, manifested in its meaningful forms – in the image, concept and symbol.» Concepts in the context of the novel are connected with the content structure of the text not only with an associative link, but also directly. Concepts of life and destiny are comprehended in full form, not only in connection with the content of the work, but also in the fact that they repeatedly function in the text as nominations actively participating in the semantic organization of the text.

Key words: concept, destiny, life, philosophy, spirituality, morality.

Тілеубай Г.Қ.

Ш. Айтматовтың «Жанпида» романындағы өмір мен тағдыр концептілері

Авторлармен мақалада романның «болмыс түсінігі – тұжырым ретінде, өзінің мазмұнды түрлері – түсінігінде, кейпінде және белгісінде» қарастырылатынына келісу пікірі талқыланады. Романның мәтініндегі тұжырымның мәтіннің мазмұндылық құрамымен тек біріктіру байланысы емес сонымен қатар тікелей байланыста екенін ескерген жөн. Тағдыр және өмір тұжырымдары тек мәтіннің бір бөлігі ретінде ғана қаралмайды, сонымен қатар сол мәтіннің семантикалық құрылуына белсенді түрде ат салысады.Ашық және жасырын әлемнің бағыты ретінде, өмір және тағдыртұжырымдары романда қиын өмір, ауыр тағдыр сынды сын есімдермен байланысады. Әдетте бұндай мәтіндер адам өміріндегі айтулы оқиғаға байланысты келтірілген философиялық ойларда кездеседі. Бұл мәтіндерде «өмір», «тағдыр» сөдерінің әдеттегі үйреншікті мән-мағынасынан да терең, ауқымды, автордың жеке басына қатысты мағына жатқанын байқауға болады. Автордың жеке басына қатысты «өмір-тағдыр, тағдыр- өмір» терминдерінің ерекше мақсатта қолдануы неізгі түйін сөздердің өзара байланысын ашады.

Түйін сөздер: концепт, өмір, тағдыр, палсапа, адамгершілік.

Тлеубай Г.К.

Концепты жизнь и судьба в романе «Плаха» Ч. Айтматова

В данной статье авторами ставится задача рассмотреть философские, духовно-нравственные концепты судьба и жизнь в контексте романа Ч. Айтматова «Плаха». Наблюдения над концептами в контексте романа позволяют согласиться с определением что «концепт – сущность понятия, явленная в своих содержательных формах – в образе, понятии и символе». Концепты в контексте романа связаны с содержательной структурой текста не только ассоциативной связью, но и напрямую. Концепты жизнь и судьба осмысливаются в полной форме не только в связи с содержанием произведения, но и тем, что они неоднократно функционируют в тексте как номинации, активно участвующие в семантической организации текста.

Ключевые слова: концепт, судьба, жизнь, философия, духовность, нравственность.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

This article aims to consider philosophical spiritual and moral concepts of fate and life in the context of Ch. Aitmatov's novel «The Scaffold».

For thirty years Aitmatov's novel «The Scaffold» has been living in the reader's mind. The novel was written in 1986, after which Chingis Aitmatov was recognized as one of the leading writers of the twentieth century.

The unusual title of the novel immediately attracted the attention of readers and critics, and to this day it awakens in the reader's mind thoughts and feelings, sometimes leading to some confusion. The title, nominated by a half-forgotten word, is still being comprehended, causing various disputes and reflections. If you compare it with the title of the novel by P. Proskurin «Fate», then «The Scaffold» will appear to be its logical continuation, but with a more tragic overtones.

As you know, the first sign of a fiction is its title – one of the strong positions of the text. The title is both a component of the plan of the collapsed content, and the organizing element of the entire text. In the content structure of the work, the title has an essential role: it conveys in a concentrated form the basic theme or idea of the whole text. If the concept is the title, then this title allows you to understand the design of the work and to outline the semantic «headline – text» communication lines.

The heading with a multivalued semantics in full sense is perceived retrospectively, since such a title in the text is consistently enriched by stylistic connotations. Each title performs a thematic function in the text.

One can single out typical cases of the name of a work of art in several components of the content structure of a work: the main concept is called, which is the center of the plot action. The heading, which has the structure of a word combination or sentences, can call at once two components of the content structure, so, the title of the novel by V. Grossman «Life and Fate» – contains two concepts fate and life.

A novel by Ch. Aitmatov «The Scaffold» about the tragic destinies of people, this is an open book about the life and suffering of people of his era. The scaffold is fate, it is a case, sometimes tragic, which a person experiences, threatens him with a block and can deal with it.

One of the first critics of the novel, A. Akmataliev, believes that «in its artistic content,» The Scaffold «refers to the novel-tragedy. At the same time, the novel can not be confined to the framework of the tragedy. The tragedy is a good lesson for today and for the future. « Summarizing his analysis, the critic continues the original thought: « The Scaffold», or its artistic essence, should be defined as a novel-tragedy. But this tragedy is special: in the novel it serves as a great lesson for the present and future, it states the idea that terrible mistakes must not be repeated, that in life new ways, new spheres of reason and mutual understanding can always open up «[1, 457].

If this is a novel-warning, then the author should have called his novel somehow different. Why «The Scaffold»? The answer can serve as an interpretation of this word in the dictionary of S.I. Ozhegov in the second meaning: «in the old days: the stump of a tree on which the head of the executed was cut off, and also the platform on which execution was executed; And also to adopt: to condemn oneself to imminent death.Lie down, ascend to the block. Put your head on the block».

The heroes of the novel Obadiah and Boston deliberately choose the same way of life, which leads them to the block. Although, as Gachev notes: «Both Obadiah and Boston are two possible variants of human behavior, which can be designated as: Freedom or Fate?» [2, 598].

G. Gachev correctly argues, linking the appointment of «the scaffold» with the end of a person's life path: «By the way, why» The Scaffold «? After all, in fact – the «Cross»: the way of the cross of self-sacrifice. But the frontal place among the people-farmers is signified by the tree symbol, whereas to the nomadic people, cattle breeders, the blood symbol is more characteristic ... «[2, 598].

So, the block is the frontal place, the place of execution, where blood is spilled, where the life of a man is cut off, where they rise against their will.

Obadiah and Boston voluntarily elect the scaffold. It turns out that Scaffold and Fate are contextual synonyms, lexical nominations of similar concepts. «Fate» in the context of the novel is the «life path», and «block» is the finale of this life path, defined and oriented, it would seem, consciously and voluntarily chosen fate.

Professor of the University of Arizona, John Garrard, who analyzed the novel «Life and Fate» by V. Grossman, in the article «Internal Freedom of Life and Fate», the person's destiny actualizes the semantic opposition: the person's life path: «the reader comes to his own awareness of the fact that no one Is free to choose fate, but everyone is free to choose the life path under any circumstances».

All the explanatory dictionaries of the Russian language underline the common root of the words «fate» and «court». Thus, in the Explanatory Dictionary of V. Dahl, the word «fate» is not singled

out separately; It is in the nest of words derived from the word «court», and is interpreted as «a court, a court, a court and a massacre».

This origin of the lexical nomination of the concept «destiny» of interest to us is not accidental: both the person himself and the people around him, when talking about fate, discuss the results of the individual's life path, evaluate his life. In terms of intercultural comparisons it is interesting to note that in the Scandinavian languages the word «log» has a common root with the word «law», and it is not a question of legal laws, but of ancient, established norms and customs of people's lives.

For centuries, the established spiritual norms of the hostel, usually coexisted in the minds of Obadiah and Boston and conditioned their conscience, which ultimately led to the fact that they themselves prepare a «massacre» for themselves. All this predetermines their behavior, because in another way they cannot think, so they doom themselves.

These long-term norms refer to spiritual / ideal values – spiritual values. They are the highest moral and aesthetic values associated with the intellectual process, are durable and reflect the idea of the most important ideals of human life: about goodness, justice, honor, loyalty, patriotism, love, friendship, decency, honesty [3, 455].

Parallel to the fate of Obadiah and Boston in the novel represented the fate of our «younger brothers». «In these parts, the fate of a new wolf pair – Akbar and Tashchaynar – was formed ...» In this context, the combination of «composed fate» displays the ambiguity of the word «fate.»

In the Academic Dictionary of the modern Russian literary language, its following main values are distinguished: 1) a combination of circumstances, a spontaneous, independent of the will of man, the course of events, luck, unexpected strikes, destiny; 2) share, fate, life path; 3) the history of the existence of something, the future of the given object. Vladimir Dahl adds to this: the ways of Providence, as well as inevitably in everyday life, and the Explanatory Dictionary of the Russian language, edited by D.N. Ushakov is a «confluence of circumstances.»

All the values of the concept in question, marked in dictionaries, are, as it were, taken into account and used by the author in the context of the novel, especially the «confluence of circumstances» and «fate, the life path».

«Obadiah Kallistratov hoped that sooner or later fate will give him the opportunity to reveal the essence of his conclusions to people, for, as he believed, everything goes to the fact that people themselves will want to know about their relationship with God in the post-industrial era, when the power of man reaches a critical phase «.

«Now his fate depended on the people with whom he came here, as they believed ... It is difficult to establish what a human life is. In any case, the endless combinations of all sorts of human relationships, all kinds of characters are so complex that no super-modern computer system is able to synthesize the general curve of ordinary human nature. «

The Lexical nomination of the concept life in the Dictionary of the Russian Language S.I.Ozhegov is interpreted in the second sense as: The physiological existence of man, animal, all living things. Life can be given to someone (give birth); Life can be bestowed on someone (pardon the convict); Life can be risked, life can be saved by someone, life can be put for someone, for something (die, die for ...).

Thus, observations of concepts in the context of the novel allow us to agree with the definition that «the concept is the essence of the concept, manifested in its substantial forms – in image, concept and symbol.» Concepts in the context of the novel are connected with the content structure of the text not only with an associative link, but also directly. Concepts of life and the imagination are comprehended in full form, not only in connection with the content of the work, but also in the fact that they repeatedly function in the text as nominations actively participating in the semantic organization of the text.

Concepts life and destinies, denoting the objects of the visible and invisible world, in the context of the novel combine with adjectives a difficult life, a difficult fate, a complicated life, a complicated fate.

Such judgments are usually characteristic of texts devoted to the philosophical comprehension of the most important events taking place in the life of a person. In them there is an actualization not only of the traditional meaning of the words «life», «destiny», but also individual enough.

Author's, individually-specific use leads to the fact that the meaning of key words (or dominants) is determined by mutually comparable nominations: life and destiny, fate and life.

«And it turned out that the longer he lived in the world, the harder and harder it became to live, and not so much to live as to understand the meaning of life».

«Every word of the baby drove his father into raptures. Through him, Boston comprehended the deep, hidden meaning of life, concealed in attachment to the child and to his mother. That was the ultimate and ultimate point of fate destined for Boston».

The perverse fate in a short time changes the life of the young Obadiah and the life of mature Boston, leaving them no hope for the future. Probably, therefore the novel is called «The Scaffold».

In the work of the outstanding Spanish poet of the late Renaissance, Felix Lope de Vega, one of the poems is called «Stanza about the vicissitudes of fate.» In the poem by the author the fate already in the title is defined as wrong, as something changeable, like the moment of life.Lope de Vega consistently expresses the holistic idea that destiny is a misadventure occurring in a short span of life, during which cities and empires collapse, the rich can wake up poor. But «everything is worse – happiness, one hour lost, the lucky person became unhappy».

Fate and life are what connects or dissolves the past and the future. Fate is a case, life is an instant: «Even a moment is a long time, so that the accident with us is heard.»In the context, values are realized: fate is a confluence of circumstances that do not depend on the will of man; Life is an event in which a person participates.

In the semantic aspect, the concepts fate, life require additional explanations on the part of the author, the explication of his thoughts in concretizing statements. The semantic convergence of the concepts of life and destiny is conditioned by the entry of these concepts into the subject area «man» and by the regular combination of words life and fate with the name of its bearer, for example: «The fate of Prometheus» is an ancient, as a world, human and divine, historical paradox». «Prometheus, or Life of Balzac», «Olimpio, or The Life of Victor Hugo»- in the headlines of A. Morua's works the concept «life» is written with a capital letter.

«We know that the writer's work can not be explained only by his Life; We know that the most significant events in the Creator's Life are his works. But the life path of a great man in itself is of great interest. Balzac, whose philosophy was based on the idea of the unity of the world, more than once said that «the mysterious laws of flesh and feelings» govern creativity, as well as Life».

The convergence of fate and life, and accordingly the desire for their «docking» in the semantic field is the most important result of the functional activity of the nominations in question in terms of their interaction. Fate, like the «mysterious laws of flesh and feelings,» can control a person's life and lead him to a scrap.

The question «How does a man be a man?» sounds in«The Scaffold» in a new way. This question should not remain unanswered, because a person must understand his personal fate. In the interweaving of whatever events the life of Obadiah was portrayed in the novel, one can note that his idea is accompanied by the idea of the ballad «Six and the Seventh» [1, 462].

Consequently, the concepts of life and fatehave many common contexts, but for them, the statements (combinations of words) formed by them are different for them (they can serve to distinguish the meaning of linguistic units). Thus, fate for Boston can be heavy and blind, and be associated with the freedom of Obadiah [2, 604].

«His fate fell heavily: his father died in the war, when he studied in the second grade, then his mother died, and he was indebted to everyone only for himself, only for his work, he, as he understood now, went to a certain goal set himself stubbornly, unswervingly, Day in and day out, worked tirelessly and believed that only this could be the meaning of life».

«And only once the blind fate put him on his knees and made him bitterly repent, and from that time he knew the weight and bitterness of doubt ...»

Thus, the interaction of the concepts under consideration the fate and life are traced in the context of the well-known novel «The Scaffold» by the outstanding contemporary writer Ch. Aitmatov who believed that if fate still governs a person's life, then his person should be able to dispose of his life himself.

References

1 Akmataliev A. Aitmatov word // Aitmatov CH.T. The Day Lasts More Than a Hundred Years. Face to Face: A Novel, Story. – Bishkek, 1991. – P. 446-478.

2 Gachev G. Pondererskiff. About Chingiz Aitmatov and his novels // CH.T. Aitmatov. Buran stop; Scaffold: Novels. – M., 1980. – P. 585-606.

3 Zhukov I.N., Lebedko M.G., Proshina Z.G., Yuzefovich N.G. Glossary of intecultural communication. – M.: FLINTA, 2013. – P. 632.

ҒТАХР 16.21.41

Үкібаева М.Р.[1], Сағындықұлы Б.[2],

әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университетінің
[1] II курс магистранты, [2]профессорі, ф. ғ. д., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: uki.mar@mail.ru

АН, УН, ИН ЖҰРНАҚТАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ВАРИАНТТАРЫ

Мақалада аса ежелгі жұрнақтар АН, ИН, УН жайлы, олардың қазіргі тілімізге жеткен варианттары сөз етіледі. Олардың нұсқалары ретінде тек фонетикалық түрі ғана емес, морфологиялық және семантикалық өзгерістері де негізге алынды. Бұл өзгерістер әр кезеңде әр түрлі көрініс тапқан. Сондықтан да олар жазба ескерткіштер деректері арқылы анықталды. Орхон-Енисей ескерткіштері, «Мухаббатнаме», «Кодекс Куманикус», М. Қашқаридың «Түркі тілдерінің сөздігі» ескерткіштерінен мысалдар алынды. Түркологияда белгілі ғалымдардың аталған ескерткіштер тіліне, басқа да түркі тілдеріне қатысты еңбектері материалдары да пайдаланылды. Жұмыс тек синхрониялы сипаттаемес, диахрониялы сипатта да жүргізілді. Яғни аса ежелгі АН, ИН, УН жұрнақтарының бүгінгі күнге жету жолын анықтауда қазіргі қазақ тілі тұрғысынан да, әр тарихи кезең тұрғысынан да теориялық және практикалық деректерге сүйенілді.

Түйін сөздер: аса ежелгі жұрнақтар, фонетикалық варианттар, сөз тудырушы жұрнақтар, көпқызметті жұрнақтар.

Ukibayeva M.R., Sagindikuly B.

Current versions of AN, UN, IN at the present time

This article is about ancient suffixes AN, UN, IN and as well as their current versions. Not only phonetic type of their versions and also morphologic and semantic changes were considered as the basis. These changes were different in every period of time. Therefore, they are found out by written monuments. The examples were taken from Orkhon-Enisei monuments, «Mukhabbatname», «Kodeks Kumanikus», M. Kashgari «Compendium of the languages of the Turks». The materials from well-known in turkology scientists' works related to the mentioned monuments language and other turkish languages were used in this article. The work is performed both in synchronic and diachronic forms. It means that theoretical and practical materials both from present kazakh language and every historical period were the basis for determination of the way how AN, UN, IN ancient suffixes came to present time.

Key words: very ancient suffixes, phonetic versions, words-forming suffixes, multi-functional suffixes.

Укибаева М.Р., Сагындыкулы Б.

Современные варианты древних суффиксов АН, УН, ИН

В статье рассматриваютсядревнейшие суффиксы АН, ИН, УН, а также их текущие варианты. В качестве вариантов рассматривались не только фонетические варианты, но и морфологические и семантические изменения. Эти изменения были разными в каждом периоде времени. Таким образом, они обнаруживаются в письменных памятниках. Примеры были взяты из Орхоно-енисейских памятников, «Мухаббатнаме», «Кодекс Куманикус», М. Кашгари «Словарь тюркских наречий» («Диван лугат ат-турк»). В статье используютсяматериалы из работ известных ученых в тюркологии. Работа выполнена в синхроническом и диахроническом формах. Это означает, что теоретические и практические материалы казахского языка, современного и каждого исторического периода, послужили для определения пути, каким образом древнейшие суффиксы АН, ИН, УН пришли в настоящее время.

Ключевые слова: древнейшие суффиксы, фонетические варианты, аффиксы словообразования, многофункциональные суффиксы.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

Аса ежелгі жұрнақтар қатарына жататын АН, ИН, УН жұрнақтары қазіргі тілге жеткенше түрлі өзгерістерге ұшыраған: фонетикалық, морфологиялық және семантикалық өзгерістер.

Фонетикалық тұрғыдан сыртқы пішінін өзгерту барысында әр түркі тілінің өз заңдылықтары негізге алынады. Қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкес, жуан дауыстылардың жіңішкеруі, еріндік дауыстылар езулік дауыстыларға, ашық дауыстылар қысаң дауыстыларға ауысады. Профессор Б.Сағындықұлының пікіріне сүйенсек, даму кестесі мынадай түрде жүзеге асады: «*а>е; *у>ұ>ы; *у>ұ>ү>і; *и>і (ы). Бұлардың арасында ұ мен ү ауызекі сөйлеу тілінде болмаса, жазуда таңбаланбайды. Сонымен қазіргі қазақ тілінде жалпытүркілік *-ан, *-ун, *-ин тұлғаларының –ан, -ен, -ын, -ін варианттары жиі пайдаланылады.

Үнемі қ, к, ғ, г дауыссыздарының қоршауында болуы, тағы басқа ішкі, сыртқы факторлар н фонемасының ң фонемасына айналуына ықпал етіп, қайта қалыптастырған. Сондықтан –аң, -ең, -ың, -ің варианттары да *ан, *ин, *ун жұрнақтарының қазіргі күнгі нұсқалары болып табылады» [1, 41].

А.Ысқақов –ын(-ін/-н) жұрнақтарын омоним жұрнақтардың қатарына жатқызады, яғни есім сөздерге тіркесіп әрі етістік, әрі есім ретінде жұмсалады. Кейбір етістіктен және кейбір көне негіздерден туынды сын есім жасайтын өнімсіз жұрнақтардың бірі. Бұл қосымша өзінің жалғанатын сөзінің лексикалық мағынасына қатыстық сын есімге тән мағына жамайды. М.: ортан, ұзын, ағын, т.б.

«Етістіктен зат есім жасайтын –ын/-ін/-н жұрнағының қызметі: 1. іс-қимылдың процесінің атауын жасайды: толқын, жалын, ағын, жауын, т.б. 2. Абстракт заттық ұғымның атауын білдіреді: жиын, мақтан, шығын, т.б. 3. Конкретті заттық ұғымның атауын жасайды: егін, түтін, тығын, т.б.»[2, 157].

Қазіргі қазақ тілінде -ан/-ен тұлғасы сөзжасам қабілетінен айрылған. Ал оның сөзжасамдық қызметі қысаңданған –ын\-ін\-н вариантында сақталған: кел-ін, жай-ын, таб-ын, т.б.

Қазақ тіліндегі –ан қосымшасы ежелгі дәуірде әрі субъективтік реңді үлкейту мәнді білдіруші қосымша қызметінде жұмсалған болуы керек: көне түркі eren «ер адам», чув. автан «әтеш» < ата түбірінен, үлкен, ұлан, атан, қабылан, т.б. Демек ежелгі дәуірлерде бұл қосымша көпмағыналы, көпқызметті тіркесімділік өрісі кең қосымша болған.

Қазақ тілінде түбір мен қосымшаға ажырамастай болып жымдасып, бірігіп кеткен есім сөздер құрамынан -ан, -ен, -н тұлғаларын ажыратуға болады.

Морфологиялық сіңісу процесінің нәтижесінде құрамындағы бөлшектері бір-біріне сіңісіп кетіп, бұл күнде мүшеленбейтін сөздер түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде бар. Тілдің тарихи даму барысында морфологиялық сіңісу процесінің әсерінен ондай сөздердің (сабын, мойын, қойын, бүтін, жақын, табын, келін, қатын, сексен, тоқсан, мен, сен, т.б.) құрамындағы түбір морфема мен аффикстік морфемалар бір-біріне әбден кірігіп, кей жағдайларда бастапқы мағыналары жойылып, соның нәтижесіндеаталған сөздер морфемаларға ажыратылмайтын жағдайға көшкен. Бұл процесс түбір мен аффикстер арасында да, түбір мен түбір арасында да жүруі мүмкін.

Морфологияялық сіңісу әсерінен сөздің түбірлес, төркіндес сөздерімен байланысы көмескіленіп, бірте-бірте үзіледі.

Етістіктің -ын, -ін, -н жұрнағы мен зат есімнің осы тұлғадағы жұрнағы да омонимдес қосымша ретінде танылуға тиіс. Мысалы: шегін, талпын сөздерінің құрамындағы –ын\-ін жұрнағы зат есімнен етістік туғызса, боран, сауын, жиын, шығын, егін деген сөздердің құрамындағы –ын\-ін\-н етістіктен есім тудыратын жұрнақтар болып табылады.

Қазіргі тілімізде аталмыш жұрнақтар өздік етіс қызметін де атқарады: таран, жуын, жасан, т.б. Барлық туынды сөздердің семантикалық мағынасы о бастағы түбір сөздердің мағынасынан мүлдем алшақтап кетпейді, бұрынғыдай тығыз байланыста қала береді.

Қазіргі тіліміздегі бөліп-жаруға келмейтін, біртұтас түбір ретінде танылып жүрген сөздердің этимологиясына үңілсек, ол сөздердің бір кездері дербес екі тұлғалы элементтен тұрғанын байқаймыз. Қазіргі күнде ол тұлғаларды түбір, қосымшаларға ажыратсақ, сөздің түбірі жоқ «өлі» түбірге айналған:

Алқым–(алқымнан алу) татар диалектілерінде *алқын,* әзербайжан диалектілерінде *алхым* формасында келеді. Қазақ тілінде осы түбірден өрбіген алқыну сөзі бар. Бұл сөздің көне түбірі **алқ*- тұлғасына -*ын* қосымшасы қосылу арқылы түбір сөз жасалынып отыр (*алқ, алқын, алқым). *Алқ көне түбір ескі шағатай ескерткіштерінде кездеседі [3, 118].

Аршын – түрк. *аршун,* якут. *арсы:* н ~ *ассы:* н. Бұл *арчын~аршун~аршын* сөздері «ұзындық өлшемі» мағынасын береді. «Аршын» сөзінің

мағыналық-құрылымдық көрінісі – көне ескерткіштер тілінен келе жатқан форма. Бұл сөздердің негізгі түбірі *арш-,* осы түбірге кірігіп кеткен, қазіргі күнде екі тұлғаның бірігуінен жасалған, ара-жігі бөлінбестей болып танылып жүрген аршын сөзінің екінші бөлігі – -ун/-ын элементтері кішірейту мәніндегі –(а)н элементімен мәндес. // түр. *арчын,* ұйғ. *а(р)шын, ачин,* түр. *аршын*, әз., ққалп., қаз., тат., баш., өз. *аршин,* түр. диалект. *аршун,* якут. *арсы:н, ассы:н* «шынтақ», «ұзындық өлшемі». Бұл екі тұлға да көнеден келе жатқан, мағыналары бір-бірімен бірігіп кеткен көне тұлғалар [3, 184].

Орын – бастапқы кезде *or* – «класть», «ставить», «помещать», «высота» мағынасына + *-ип* қосымшасы жалғану арқылы бастапқы кездегі қимыл атауынан -ун элементі арқылы есім мағынасын беріп тұр. Генетикалық жағынан *орун* сөзі *орду, орда* бацланысты, ортақ мағынаға ие: «местожительство», «местонахождение», «местопребывание». Г. Вамберн *orn, orun, urun* сөздерін «орындық» сөзімен байланыстыра қарайды. Кейбір алтай тілдерінде *оро(н)* формасында келеді. Көне *or-* түбірі мен өазіргі есім көрсеткіші арқылы жасалған *орын* сөзі семантикалық жағынан бір-бірінен алшақтап кетпеген [3, 478].

Ойын – алғашқы түбір *ой-* «играть», «прыгать», «скакать» мағыналарында қолданылған, дәл осы мағыналарда қазіргі күнде н элементі арқылы келген ойын сөзі қолданылады. Демек *or-*, *ойын* сөздерінің беретін мағыналары бір, тек құрылымдық жағынан күрделене түскен» [3, 436].

Орхон-Енисей ескерткіштерінде н элементінің 6 варианты да кездеседі: -ан, -ен, -ұн, -үн, -ын, -ін. Бұл жұрнақтар есімдерге де, етістіктерге де жалғанып зат есім тудырады. Етістік негіздерге қосылғанда құрал-жабдық, процесс нәтижесінің атауларын білдіреді. Ал есім негіздерге жалғанғанда кішірейту, солғындық, бәсеңдік мағыналарын білдіреді. Осыған орай ғалымдар -ан/-ен жұрнағын екіге бөліп қарастырады: етістіктерден есім тудырушы, есімдерден есім тудырушы [4, 172]. Яғни ескерткіште аталмыш жұрнақтар нақтылы субъектіні және іс-әрекетті білдірсе, қазіргі түркі тілдерінде ол әр түрлі мағына білдіреді. Соның ішінде қазақ тілінде істің нәтижесін (түйін, сауын), объектіні (сусын), орынды (жатын)білдіреді.

Ал М. Қашқари сөздігінде ан, ин, ун жұрнағы мына варианттарда кездеседі: -н, -ын, -ін, -ун, -үн: ағын (нөсер), йығын (жиын), екін (егін), боғун(буын), тұғун (түйін). Көне қыпшақ ескерткіші «Кодекс куманикусте» М. Қашқари сөздігіндегідей варианттарда кездеседі: түтін, сусун (сусын), жатун (жатын), бірақ осы жұрнақтар қазіргі түркі тілдерінде өнімсіз, өлі жұрнақтар қатарында қаралады.

-ын тұлғалы сөздердің біразы сын есім деп қаралып жүр. Мәселен: жатын, бүтін, ұзын, т.б. Бұл сөздердің барлығы дерлік қимыл атауларынан есім сөздер туғызған. Ы. Маманов -ын, -ін қосымшасын етіс жұрнағы ретінде береді. Жалғанған сөзінің лексикалық мағынасын өзгертпей, тек грамматикалық мағына үстейтін, сонымен қатар аз ғана сөздің құрамында қалып қоймай, бір сөз табына емес, бірнеше сөз табына жаппай жалғанып, грамматикалық абстракция жасайтын қосымшаларды форма туғызушы қосымшаға жатқызу – түркі тілдеріндегі түбір сөздер мен сөздің грамматикалық формаларының ара-жігін ажырату үшін ең ұтымды әдіс. Ал -ын, -ін – форма тудырушы қосымшалар [5, 150].

«Мухаббатнаме» ескерткішінде қазіргі тіліміздегі бір буынды «тас» сөзі *тасын* тұлғасында келеді. Бұл сөздің құрамындағы -ын – есімнің белгісі ретінде заттық белгіні көрсетіп тұрған элемент.осы сөзге табыс септік жалғауы жалғанғанда, түбір құрамындағы н элементі жалғау құрамына ауысады (тас+ы+ны – тасты). -ын атау септігінің формасы, бір кезде қалып қойған қалдық. XV-XVI ғ. тірі жұрнақ болып келген. Араб тілінде Зұлқарнай деген кісі аты қазақ тілінде Зұлқарнайын делінеді. Бұл қазақ тілінде сақталған атау септігінің қалдығы. Бұрын *бирин-бирин* болса, кейін бірін-бірі болды. Н түскеннен соң, *и(і)* тәуелдік жалғауы формасына айналған.

Н.К. Дмитриев тәуелдік жалғауының 3-жағының алғашқы формасы н болуы мүмкін деген пікір айтады:

-ын/-ин, -ун/-үн (дауыссыз дыбыстардан кейін);

-сын/-сін, -сун/-сүн (дауысты дыбыстардан кейін).

Бірте-бірте соңғы н түсіп, қатар қолданыста -ы/-і, -у/-ү және -сы/-сі, -су/-сү қосымшалары болған. Н-мен келген варианты алғашқы формасы болады да, н түскен вариант кейінгі формасы болып табылады.

Орхон-Енисей жазбаларының тілінде заттар арасындағы меншіктілік, иелік қатынас тәуелдік жалғаулары арқылы берілген. Тәуелдік жалғауы үш жаққа және ккптік, жекелік бойынша түрленіп отырады.

Тәуелдіктің үшінші жағының бастапқы тұлғасы -ын/-сын (-ин/-син) қосымшалары деген пікір бар. Орхон-Енисей жазбаларында мынадай

сөйлемдер бар: *...қағанладуқ қағанын йіт уру ыдмыс, табғач будунқа бегілік Уры оғлың құл болты, сілік қыз оғлың күң болты* (хандық құрған ханың өлімге ұшыратты, табғач халқына мықты ұлы құл болды, таза қызы күң болды). Осы сөйлемдегі *оғлың, қыз оғлың* сөздері тәуелдік жалғауының үшінші жағында тұр, қосымшасы әдеттегідей -ы емес, -ың [6, 61].

Аталған жұрнақтар ұзақ уақыт ішінде түрлі өзгерістерге ұшырап отырған. Бұны жазба деректер арқылы анықтауға тырыстық. Фонетикалық жіктелімі түркі тілдерінің әрқайсысының өз заңдылықтарына сәйкес жүзеге асса, морфологиялық және семантикалық өзгерістері әр кезең сайын дамып, жетіліп отырған. Жекелеген жұрнақ ретінде қазіргі ғылыми әдебиеттерде зат есім тудырушы жұрнақ, етіс жұрнағы деп аталып жүр, көп жағдайларда түбірге кірігіп, түбір деп қарастырылып келеді. Тіпті кей сөздер соңынан түсіп қалған (орта, қаза, т.б.). Бастапқы варианттары тек бірен-саран сөз тіркестері, мақалмәтелдер мен фразеологизмдер құрамында кездеседі. Солар арқылы сөз соңындағы -н-ның болғандығы дәлелденеді.

Әдебиеттер

1 Сағындықұлы Б. Қазақ тілінің тарихы. – Жаңа курс: Лекциялар. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 145 б. – Б. 41.

2 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – 2-басылымы. Филология факультеттерінің студенттеріне арналған оқулық. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б. – Б. 157.

3 Ястремский С. Грамматика якутского языка. – Иркутск, 1900. – 510с. – С. 478.

4 Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – М.: Изд. вос. лит., 1966. – 436 с. – С. 172.

5 Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания. – А.: Арыс, 2007. – 488 + 12 бет суретті жапсырма. – Б. 150.

6 Құрышжанов Ә., Томанов М. Орхон-Енисей жазуы ескерткіштерінің зерттелу тарихы мен грамматикалық очерктері. – Алматы: Ғылым министрлігі, 1964. – 128 б. – Б. 61.

References

1 Sagindikuly B. Qazaq tilinin taryhy. – Zhana kurs: Leksiyalar. – Almaty: Qazaq unyversyteti, 2011. – 145 b. – B. 41.

2 Ysqaqov A. Qazirgi qazaq tili. – 2-basylymy. Philologya fakultetterinin studentterine arnalgano qulyq. –Almaty: Ana tili, 1991. – 384 b. –B. 157.

3 Yastremskiy S. Grammatyka yakutskogo yazyka. – Yrkutsk, 1900. – 510 s. –S. 478.

4 Sevortyan E. Affyksy ymennogo slovoobrazovanyav azerbaydjanovskom yazyke. – M.: Yzd. vos. lyt., 1966. – 436 s. – S. 172.

5 Mamanov Y. Qazaq Tilbilimininmaseleleri. Voprosy kazahskogo yazykoznaniya. – A.: Arys, 2007. – 488 + 12 bet surettijapsyrma. –B. 150.

6 Quryshjanov A., Tomanov M. Orhon-Enysey zhazuy eskertkishterinin zerttelu taryhy men grammatykalyq ocherkteri. – Almaty: Gylym mynystrligi, 1964. – 128 b. – B. 61.

ҒТАХР 16.21.41

Бекжанова А.Б.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 2 курс PhD докторанты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail:asiya.2184@mail.ru
Ғылыми жетекшісі – ф.ғ.к., доцент А.Қ.Таусоғарова

ГАЗЕТТЕГІ ТАҚЫРЫПАТТАР – БАСПАСӨЗ ДИСКУРСЫНЫҢ ЭЛЕМЕНТІ

Мақалада газет мәтіндерінің тақырыпаттары туралы зерттеу жүргізіледі.Тақырыпаттың жасалу жолдары қарастырылады. Мақала атауы оның мазмұнынан хабардар беретіндігі нақты мысалдармен беріледі. Тақырыпаттың атқаратын қосымша қызметтері және құрылымдық ерекшеліктері сипатталады. Отандық және шетелдік ғалымдар еңбектеріне шолу жасалады.

Түйін сөздер: газет, тақырыпат, дискурс, прагматика

Bekzhanova A.B.

Newspaper headliners – Discourse element of the Mass media

In this newspaper article author issues the headlines and ways of their study. Also article addresses ways of compiling headers. Based on certain examples it is shown how headers reflects contents of the articles. The additional functions and structural features of the headers are described. Overview of Domestic and foreign scientists' works on the subject are provided.

Key words: newspaper, header, discourse, pragmatics

Бекжанова А.Б.

Дискурсный элемент СМИ в газетных заголовок

В контексте газетной статьи рассматриваются заголовки и способы их изучения в исследованиях. Также в статье рассматриваются пути создания заголовков. На основе конкретных примеров показано, как название статьи отражает ее содержание. Заголовки характеризуются структурными особенностями в дополнение к информационному содержанию. Приводится обзор работы отечественных и зарубежных ученых.

Ключевые слова: газета, заголовок, дискурс, прагматика

Қоғамдағы субъектілер арасында болатын коммуникативтік қарым-қатынас бүгінгі таңда электронды БАҚ қызметімен тығыз байланысты болып отыр. Біздің зерттеу нысанамыз – электронды формадағы газет тақырыпаттары біріншіден, мақала авторы – адресанттың прагматикалық ұстанымын жеткізуші көп қырлы, терең мәнді, имплицитті түрде жеткізілетін астарлы ойға құрылған күрделі бірлігі ретінде алынса, екіншіден, газеттер тақырыпаттары қоғам мүшесі оқырманға психика-эмоционалды тұрғыдан әсер етіп, белгілі бір дәрежеде оның әрекетін, көзқарасын, әлеуметтік мінез-құлқын реттеуге қатысатын маңызды прагматикалық зор.

Газет мәтініндегі бірден-бір ерекше әрі маңызды құрамдас бөлік – ондағы публицистикалық мақала атауы яки тақырыпат. Мақала атауы, бір қарағанда, оның мазмұнынан хабардар етумен шектелетін болып көрінгенімен, шын мәнінде, ол қосымша көптеген қызметтерді атқарады және көп жағдайда бүтіндей мерзімді басылымның оқырмандар арасындағы «беделі» публицистикалық мақаланың осы бір құрылымдық бөлігіне тікелей байланысты. Арнайы зерттеулер көрсеткендей, оқырмандардың 80 пайызы газетті қолына алған кезде тек ондағы мақала атауларына көз жүгіртеді екен [1]. Осыған орай, әлемдік тіл білімінде газет

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

тақырыпаттарының атқаратын қызметтері 11 мен олардың жауап беруі тиіс негізгі талаптарын анықтау және зерттеу мәселесіне айрықша көңіл бөлінеді.

Ресейлік зерттеуші Д.А. Качаев публицистикалық мәтіннің бұл құрылымы жайлы мынадай пікір білдіреді: «Газет тақырыпаты – салыстырмалы сипатта дербес семантикалылыққа ие, мәтінді сипаттап, оның мазмұнын болжайтын, түсіндіріп, оған қосымша мән үстейтін барлық мәтін үшін бастапқы элемент болып табылатын тілдің вербалды және бейвербалды құралдары арқылы жеткізілген мәтіннің графикалық жинақталған бөлшегі» [2, 4].

Алғаш Ч. Моррис еңбегінде сөз болған прагматика мәселелеріне Ю.С. Степанов, Р. Карнап, Д.Ф. Алиференко, Г.Г. Матвеева, О.С. Москальская сынды ғалымдар үлкенді-кішілі зерттеу жұмыстарын арнап, прагматика теориясын дамытуға өзінше үлес қосты. Сонымен қатар А.Г. Баранов, Г.Г. Почепцов, С.А. Сухих, М.М. Молчанова, Т.М. Прохорова т.б. ғалымдар мәтінді прагматикалық тұрғыда зерттеді. Олар автордың объективті болмыс пен оның мазмұндық материалына қатысын қарастырып, прагмалингвистикалық бағытты біршама дамытты. Соңғы сипаттағы зерттеулер функционалдық стиль түрлеріне арналып, көптеген ғылыми нәтижелерге қол жеткізілді [3].

Дискурс (фр. discours) тілдік коммуникация түрі. Кең шеңберде, дискурс дегеніміз уақыттың мәдени тілдік контексі. Оған рухани-идеологиялық мұра, көзқарас, дүниетаным кіреді.

Соңғы жылдары ғылымының дербес саласына айналған прагмалингвистиканың алғышарттары қазақ зерттеушілерінің еңбектерінде бастау алғаны белгілі. Атап айтқанда, М. Оразов сөз семантикасының прагматикалық аспектісін қарастырса, А. Алдашева публицистикалық терминдердің прагматикалық ерекшеліктерін, Б. Момынова газеттік лексиканың прагматикалық аспектісін, З. Ерназарова сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісін, Д. Әлкебаева қазақ тілі стилистикасының прагматикасын, С. Аташев бұқаралық ақпарат құралдарының прагматикасын, Б. Хасанов сөздің лексикалық мағынасы мен прагматикасын, Б. Райымбекова қазақ және орыс тілдеріндегі газет мәтінінің прагматикалық аспектісін, Ф. Жақсыбаева газет мәтінінің прагматикалық функциясын қарастырса, Г.К. Ихсанғалиева тақырыпаттарға прагматикалық талдау жасаған. Т.Ш. Мырзахметова тыныс белгілердің, оның ішінде көп нүктенің қолданысын прагматикалық тұрғыдан зерттеген. Ал Р.А. Омарова неміс тіліндегі газеттер материалы бойынша баспасөз дискурсына прагмалингвистикалық талдау жүргізсе, С.Қ. Ережепова орыс және қазақ тілдеріндегі ресми-іскерлік стильдің прагмалингвистикалық аспектісін салыстыра зерттеді.

Сондай-ақ, соңғы жылдары газет мәтінінің жекелеген жанрларына арналған зерттеулер де пайда болды. Мысалы, М.С. Әбішева ақпараттық жазбаның құрылымы, семантикасы және прагматикасын диссертациялық деңгейде арнайы қарастырған.

Ал біздің мақсатымыз – қазіргі газеттегі тақырыпаттардың – баспасөз дискурсының элементі ретінде зерттеу. Газет тақырыптарын прагматикалық тұрғысынан кең ауқымда қарастыру маңызды болмақ. Әсіресе, тәуелсіздік жылдарындағы қазақ газеттерінің даму бағыттарын анықтау, қазіргі қазақ авторларының публицистикалық шығармашылығындағы ізденістік жаңалықтарды айқындап, аксиологиялық тұрғыдан баға беру де қажет. Газет арқылы тіліміздің бүгінгі қоғамымыздағы бет-бедерін, қолданыстық ахуалын көрсету. Өйткені адам өмірінің саяси, экономикалық, мәдени, тұрмыстық т.б. салаларын түгелдей қамтитындықтан газетте алуан түрлі тақырыптар қозғалады. Соған сәйкес газет материалдары да бірнеше жанрда жазылады.

Газет мәтіні – семантикалық құрылысы жағынан, функциясы тұрғысынан, мәтінді қабылдап-түсіну жағынан ерекшеленетін публицистикалық стильдің дамыған бір түрі. Ол бұқаралық аудиторияға басылым арқылы ақпарат таратып, жеткізудің ерекше құралы ретінде танылып, автордың саяси-прагматикалық позициясын көрсетеді. Жалпы газет мәтіні болғанымен, біз ресми басылымдарда айрықша орын алатын тақырыптарға көбірек көңіл бөлдік.

Газет беттеріндегі тақырыптар – семантикалық құрылысы жағынан, функциясы тұрғысынан, мәтінді қабылдап-түсіну жағынан ерекшеленетін публицистикалық стильдің бір түрі. Ол бұқаралық аудиторияға ақпарат таратып, жеткізудің ерекше құралы ретінде танылып, автордың прагматикалық позициясын көрсетеді.

Қандай да бір ақпаратты жеткізу және өңдеу үшін, сол процеске тікелей қатысушы адресант (ақпаратты ұсынушы) пен адресат (ақпаратты қабылдаушы) функционалды қызметінің тығыз байланыстың болуы заңды. Осы

күнге дейін И.В. Арнольд, Б.П. Белянина, В.В. Воробьев, Н.И. Гайнуллина, Г.Г. Гизатова, В.И. Исенғалиева, Е.И. Ковалева, Г.В. Колшанский, В.А. Маслова, Р. Сыздық, Ә. Қайдар, Б. Хасанов, Е. Жанпейісов, Н. Үәли, Э.Д. Сүлейменова, А. Ислам, Қ. Жаманбаева, Г. Сағидолда, Э. Оразалиева т.б еңбектері тілдегі синтагматикалық және прагматикалық факторларды кешенді түрде қарастырып, зерттеген. Т.Г. Винокурдың сөзімен айтқанда, прагматика қазіргі кезде тіл қолданысы мен қызметінің коммуникативтік қырын барынша кеңінен дәйекті түрде айшықтап отырған салаға айналуда [4, 19-20].

Қазіргі кезде бүкіл адамзат газеттің ықпал ету құралына айналып отырғаны мәлім. БАҚ түрлерінің қай-қайсысында да қолданылатын әмбебап құрал ретінде газет әлеуметтік-реттеуші қызметін атқарады. Академик Р. Сыздық қазақтың ұлттық жазба әдеби тілінің даму барысында көркем әдебиет стилінің жетекші орын алатынын, яғни доминант екенін айта келіп былай дейді: «Сөз жоқ, бұл күнде тіл тәжірибесінде публицистиканың, көпшілік информация құралдары – баспасөздің, радио мен телевидениенің де рөлі күшейе түскенің мойындау қажет» [5, 81].

Әртүрлі газетте ақпарат берудің өзіндік ерекшеліктері болатыны мәлім. Алайда оның әмбебаптық сипаты негізінен өзгеріссіз қалады. Дегенмен оқырманға қол жетімділігімен ерекшеленетін газеттегі мақалалардың беру тәсілі, тақырып қою ерекшеліктері мен прагматикалық аспектілері, сәйкес формаға түсірілген, арнаулы өңдеуден өткізілетін нысан ретінде қарастырған тиімді.

Кез келген журналистің шеберлігі тақырыпты таңдай білуінен байқалады. Өйткені мақаланың оқырманды тарта білуі тақырыпты сәтімен ойластыруға тікелей байланысты. «Бәрінен бұрын тақырып пайда болады, – дейді Валентин Катаев, – пайда болады да, жазушыны, азапқа сала бастайды. Тақырып санаға сіңіп, ойға орныққан сайын, адам, зат образдары, болашақ пейзаж жұрнақтары туып, тұтаса береді». Сценарий авторы мен редактор азапты ізденіске түсе отырып, алдымен хабарының тақырыбын табады.

«Егер шығармашылық процестің үш түрлі (материал жинау, жинаған материалды қорыту, қорытылған материалды жазу) кезеңі бар десек, тақырып осынау үш кезеңінің өн бойында тұтас желі тартып жатады. Шын мәнінде, тақырып суреткердің жан дүниесінде теңселе тербеліп, ойлау процесімен қатарласа жүріп, ой-қиялды қамшылап отырады. Бұл үздіксіз процесс.

Тақырып – шығармадағы басты ой. Автордың құбылысқа қатынасындағы сансыз ойлары, өзінің хабарларындағы кейіпкерлері немесе ізденісіндегі қажетті жайлары. Автордың өзі көрген, куә болған жайларға кірігуі. Демек, тақырып – идея. Идея ғайыптан пайда болатын зат емес. Оған да ақыл-ойдың тоғысы мен сезімталдық қабілет керек. Сондықтан тақырыптың оқырманды тарта білуі мен сол сәттегі өзекті мәселені тақырыптың қамти алуы маңызды. Ал газет беттерінде тақырыптарды:

1. Оқырманды тартатындай қызықты;
2. Елең еткізетін оқиғалық;
3. Сараптамалық сипаттағы танымдық деп қарастыруға болады.

Тақырып – материал идеясының жалпы көрінісі болса, ал материал – ойға алған тақырыпты тұлғаландырып шығаруға қажетті шикізат. Автордың сол материалды ой қазанында балқытқаннан кейін, енді қандай қалыпқа келтіріп, оған қандай рух беруі талантының дәрежесіне, қазіргі заманға көзқарасының ауқымы мен тереңдігіне байланысты. Сондықтан тақырып қоюдың негізгі міндеттері:

1. Нақтылық, өткірлік;
2. Тартымдылық;
3. Қысқалық;
4. Сауаттылық.

1948 жылы Шеннон «Ақпараттық материалдық» теориясын жасады. Оны Виннер басқару теориясымен ұштастырған. Кейбір теоретиктердің айтуынша: «Ақпарат дегеніміз хабардың ғана сипаты емес, хабар мен оны тұтынушының арасындағы қарым-қатынас сипаты. Өйткені тұтынушыға жеткен соң ғана хабар ақпаратты бөліп шығарады». Шындығында да текстің өзі тауар дейтін болсақ, журналист ақыл-ойының жемісі тұтынушыға жеткенде ғана оның ақпараттық сипаты айқындалады. Осыдан келіп шығатын журналистік текстің үш қырын сипаттауға болады:

1.Текстің семантикасы («семантика – грек сөзі semantiros – «маңызды», «көрсететін» деген мағынаны білдіреді). Бұл оның болмыспен қарым-қатынасының сипатын білдіреді.

2.Текстің синтактикасы. (синтактика – грек сөзі «sintartiros» – «құрылған» деген ұғымды білдіреді). Бұл текстің ішкі құрылымының сипаты.

3.Текстің прагматикасы. (прагматика – грек сөзі «pragma» – «пайда, іс» деген ұғымды білдіреді). Бұл текстің аудиториямен қатынасының сипаты. Әрбір журналист тексті

дайындағанда мынадай шарттарды ескергені абзал:

а) Ақпаратта хабарланатын жайттар тың да, тосын болуы қажет.

ә) Хабардың аудиторияға түсініктілігі, көпшілікке жетімді болуы.

б) Ақпараттың құндылығы, маңыздылығы ескерілуі керек.

Зерттеушілер газет беттеріндегі тақырыптардың функционалды қызметі мен прагматикалық ұстанымын 3 түрге бөліп, жіктейді:

Ақпараттық ұстаным (мәліметті іріктеп ұсыну);

Фатикалық ұстаным (материалды оқырман назарын аударту үшін пайдалану);

Манипулятивтік ұстаным (мәтінде баяндалатын оқиғаларға қатысты оқырман көзқарасын қалыптастыруды мақсат ету) [6, 21].

Прагматика – бүгінде тіл білімінде өрісі кеңейіп келе жатқан салалардың бірі. Қазіргі таңда қолданыс тіліндегі стиль мәселесін стилистиканың прагмастилистика саласы зерттесе, коммуникация бағытында тілдің субстанциялық-функционалдық қасиеттерін зерттеумен прагмалингвистика саласы шұғылданады. Халық тілінің байлығын және көркем құралдарды пайдалану арқылы кез келген жазушы дүниеге көркем туынды әкелуімен қатар, ол өзінің суреткерлік шеберлігі әрі шығармада қолданған көркем сөздің эмоциялық бояуының басымдығы арқылы кез келген оқырманға түрліше әсер ете алады. «Адресант адресатқа мәтіннің мағыналық-ақпараттық мазмұнын толық жеткізіп, мәнін ашып беруде оның жандүниесіне әсер етіп, сезімін ояту үшін белгілі прагматикалық мақсатын қанағаттандыру үшін стилистика ғылымның «еншісіне» тиесілі тілдік стилистикалық амал-тәсілдерді пайдаланады» [7, 13].

Мысалы, «Балық басынан, Кеден бекеттен шіриді» «Қазақстан-Zaman» 1 наурыз 2012 жылы жарық көрген мақаланың тақырыбын алып қарайық. Түп нұсқасы «Балық басынан шіриді». Демек, мәтінаралық референциялардың ішінде аллюзиялар мақал-мәтелдердің атауларын меңзеуі мүмкін. Кейде «Балық басынан шіриді» «Қазақ үні» (авт.Зейнолла Қабиоллаұлы 19 қыркүйек, 2014 ж.) секілді түпнұсқасын мақаланың тақырыбы ретінде алуы да мүмкін.

Қазіргі БАҚ беттеріндегі тақырыптардың прагматикалық әлеуетін сипаттайтын тәсілдердің бірі – қарқындылық. Қарқындылық – оқырманға айрықша күшті әсер ету мақсатында қолданылатын семантикалық категория. Қарқындылық категориясының негізінде сан-мөлшер градациясы (басқыштаушылық, үдемелілік) ұғымы жатады. Қарқындылық дегеніміз – сапаны бағалаудың сандық өлшемі, экспликативтілік (анықтық) өлшемі; экспрессивтілік пен эмоционалдылықтың, бағалауыштықтың өлшемі. Мұның бәрі оның басқыштану, сатылану сипатын аңғартады [8, 18].

Бүгінде газет беттеріндегі тақырыптар қанық бояулы, қарқындылыққа толы прагматикалық бағдары анық материалдар. Зерттеуші Е.В. Покровская мәтіндердегі қарқындылық категориясының мынадай үш тәсіл арқылы жүзеге асырылатынын анықтаған:

1. Контраст принципі (қарама-қайшылық);
2. Тілдік қайталаулар;
3. Сөз ойнату. Бұл тәсілдердің қатар қолданылуы да, бірінің айрықша басым болуы да кездеседі. Екінші тарауда нақты контенттік сараптамалар кеңінен жасалынады [8, 152].

Шындығында сәтті шыққан тақырып – жарты мақаламен тең. Сол себепті, жазбаның тақырыбын сәтті қоя білу өте маңызды. Ал қысқалық, сауаттылық, дәлелділік мақаланы айқындаушы құрал іспеттес. Сондықтан сапалы мақала жазу бір бөлек және оны халыққа жеткізе білу бір бөлек.

Газеттің осы орайда ұстанатын позициясы бүгінгі жаңа БАҚ-тан өзгеше. Яғни прагматикалық тақырыптардан гөрі ғаламтор бетінен адамдардың ақпаратты қалай іздейтіндігін гугл, яндек, т.б браузерлердің көмегі арқылы анықтап, тақырыпты соған сәйкес қояды. Алайда бұл заңдылықтар әлі күнге сақталып жүрмегендіктен, газет беттерінде прагматикалық тақырыптарға негізделген мақалалар саны көп. Салдарынан мақала материалы қызықты, әрі сауатты жазылғанымен оқырмандарды өзіне тарта алмай келеді. Нәтижесінде он адамның сегізі мақала тақырыбын, тек екеуі мақаланы толық оқуы мүмкін. Бұл газет беттеріндегі тақырыптардың атқарып отырған функционалды қызметін анықтайды.

Әдебиеттер

1 Есенова Қ.Ө. Газет мәтінін қабылдаудағы тақырыпаттың қызметі. – Алматы, 2006.

2 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: Фил. ғылым.док.дисс… авторефераты.

3 Апресян Ю.Д. Коннотация как часть прагматики слова // Избранные труды. I.II: Интегральное описание языка и система лексикографии. – М., 1995. – 767 с.

4 Новикова Э.Ю. Прагматические характеристики газетного политического текста // Вопросы лингвистики и транслятологии. – Волгоград, 2004. – Вып. 2. – С. 18-26.

5 Пронин Е. Критерии эффективности текстового воздействия // Проблемы эффективности журналистики. – М., 1990.

6 Каменская О.Л. Текст и коммуникация. – М.,1990. – С. 150.

7 Арутюнова Н.Д. Фактор адресата // Серия литературы и языка. – 1981. – №4. – Том 40. –С. 356-367.

8 Ерназарова З.Ш. Қазақ сөйлеу тілі синтаксистік бірліктерінің прагматикалық негіздері: Фил. ғылым.док.дисс… авторефераты. – Алматы, 2002.

References

1 Esenova Q.Ö. Gazet mätinin qabıldawdağı taqırıpattıñ qızmeti. – Almatı, 2006.

2 Wälï N. Qazaq söz mädenïetiniñ teopïyalıq negizdepi: Fïl. ğılım.dok.dïss… avtopefepatı.

3 Appesyan YU.D. Konnotaciya kak chast' ppagmatiki slova // Izbpannye tpudy. I.II: Integpal'noe opisanie yazyka i sistema leksikogpafii. – M., 1995. – 767 s.

4 Novikova EH.YU. Ppagmaticheskie hapaktepistiki gazetnogo politicheskogo teksta // Vopposy lingvistiki i tpanslyatologii. – Volgogpad, 2004. – Vyp. 2. – S. 18-26.

5 Pponin E. Kpitepii ehffektivnosti tekstovogo vozdejstviya // Ppoblemy ehffektivnosti zhupnalistiki. – M., 1990.

6 Kamenskaya O.L. Tekst i kommunikaciya. – M.,1990. – S. 150.

7 Aputyunova N.D. Faktop adpesata // Sepiya litepatupy i yazyka. – 1981. – №4. – Tom 40. –S. 356-367.8 Epnazapova Z.Ş. Qazaq söylew tili sïntaksïstik bipliktepiniñ ppagmatïkalıq negizdepi: Fïl. ğılım.dok.dïss… avtopefepatı. – Almatı, 2002.

СОДЕРЖАНИЕ – МАЗМҰНЫ

1-бөлім Раздел 1
Әдебиеттану Литературоведение

Садыгов Ш.
Место жанра романа в современной азербайджанской литературе. Детективная литература 4

Абдилда Д.М., Джолдасбекова Б.У.
Жанровое многообразие в творчестве Дмитрия Снегина 10

Айнабекова Г.Б.
Интертексты в повести В. Михайлова «Великий джут» 15

Асқарова А.Ш., Оспанова Г.
Әдебиет сыны тарихын жасау проблемалары және оның ғылыми-методологиялық негіздері 19

Ахметжанова А.И.
Национальный колорит и цветообозначения в поэзии А. Ахматовой 25

Балтымова М.Р.
Әдебиеттегі батырлар бейнесі – ұлттық тәрбие қайнары 29

Гусейнли Ш.А.
Эпические формулы в азербайджанских историко-героических эпосах 35

Дәрібайұлы С.
Ақын-жыраулар поэзиясындағы шариғат негіздері 42

Dzhalamova Zh., Joldasbekova B.
Space of daily life in eternity dimensions 48

Итеғұлова С.А.
«Ләйлі – Мәжнүн» жырындағы бас қаһармандардың өзіндік сипаттары 52

Какильбаева Э.Т.
Возможности гипертекстовых технологий в исследовании диалога Олжаса Сулейменова с предшественниками 57

Kakisheva N.T.
Dmitry Snegin's novels of recent year 61

Қалиева А.Қ.
Заман келбеті драматургияда 65

Картаева А.М., Қайырбаева А.М.
М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының жазылуы мен жариялануы 70

Мәмбетов Ж.
Ақын Бауыржан Жақыптың лирикасы 75

Мәдібаева Қ.Қ.
Сайын Мұратбековтың «Жабайы алма» повесіндегі ауыл тұрмысын суреттеу ұстанымдары 82

Мейрамгалиева Р.М.
А.М. Горький и Ф.М. Достоевский: полемичность их творчества 87

Мирзалиев Т.Э.
Основные факторы в истории азербайджано-европейских литературных связей 92

Сарбасов Б.С., Жұмақаева Б.Д.
Көне түркі ескерткіштеріндегі фольклорлық мифтер 98

Сарсекеева Н.К., Женис Н.Н.
Художественная специфика реалистических рассказов М. Зверева о животных в контексте анималистической литературы Казахстана 102

Сафарова Д.Р.
Своеобразие контаминаций в азербайджанских сказках 107

Сейітжанов З.Н., Оспанова А.А., Абиханова Г.
Ақтан мен Ақбала айтысы 114

Толысбаева Ж.Ж.
Изменение формального канона венка сонета в современной казахстанской поэзии 118

Тұңғышбаева Ғ.Ж., Қожахметова Ф.Б.
Эпикалық жанрлар табиғаты 124

Шанаев Р.У., Джолдасбекова Б.У.
Особенности философского миросозерцания в эссеистике И.П. Щеголихина 130

Шортанбаев Ш.А., Карбозов Е.
Шернияз шығармаларындағы ерлік пен елдіктің мәселелері 135

2-бөлім Раздел 2
Тіл білімі Языкознание

Abdramanova S.
Ethnic Identity of Kazakhstani Young People in Relation to Language 140

Aliyarova L.M., Makhazhanova L.M., Khalenova A.R.
Semantic structure of categories of plurality and quantity 148

Байтуова А.Н.
Жаһандану дәуірінде этномәдени және тілдік ұқсастықтың сақталуы 153

Джаамбаева Б.А., Амалова А.Ы.
Становления философии языка 158

Егорова Т.В.
Иноязычное слово в контексте современной языковой ситуации 162

Ерназарова З.Ш.
Қазақ шешендік сөздерінің аргументтеу модельдері 168

Иманалиева Ғ.Қ., Ешимов М.П., Ермагулова А.А.
Қалихан Ысқақ шығармасындағы («Келмес күндер елесі» роман-эссе) кейіпкерлердің эмоционалдық күйі 173

Итжанова Н.Б.
Оскорбление как речевой акт агрессии 177

Қожахметова Ф.Б., Тұңғышбаева Ғ.Ж., Абдықадырова А.Р.
«Ғаламның тілдік бейнесін» жасаудағы кәсіп, зат, сан атаулары мен кірме сөздер қолданысының танымдық мәні (Т. Ізтілеуов шығармашылығы бойынша) 180

Ли Э.В.
Семантические связи слов в художественном произведении 185

Мадиева Г.Б., Мансурова М.Е., Аубакиров С.С., Ермеков Ж.С.
К вопросу о подготовке медиакорпуса казахского языка 191

Медетбекова П.Т., Мәмбетова М.Қ.
Тілдік бірліктер варианттылығының жалпы лингвистикалық табиғаты 197

Mussabekova U.E., Taubayev Zh.T.
Significance of discourse analysis and pragmalinguistics in modern linguistics 204

Оданова С.А., Абишова Р.А.
Жарнама дискурсының стилистикалық аспектісі 208

Онгарбаева М.С., Таева Р.М., Зуева Н.Ю., Алимбаева А.Т.
К вопросу сопоставительного анализа концептов 214

Сағындықұлы Б., Құлжанова Б.Р.
Түркі тілдеріндегі барыс септігі жалғауларының жаңа этимологиясы 219

Сансызбаева С.К.
Прагматические аспекты функционирования зооморфной метафоры 225

Сейдуллаева Г.А.
Морфологические средства выражения коммуникативно-прагматической направленности текстов пресс-рекламы 230

Таусоғарова А.Қ.
Ақпараттық даулы жарнама мәтініне лингвистикалық талдау жүргізу тәжірибесінен 234

Туманова А.Б., Ли В.С.
Приоритетные направления исследований в современной лингвистике 239

Тымболова А.О., Мурзинова А.С., Әлметова А.С.
Әлемнің тілдік бейнесіндегі ұлттық-мәдени архетиптер мен стереотиптер..... 146

3-бөлім Тіл мен әдебиетті оқытудың әдістемесі
Раздел 3 Методика преподавания языка и литературы

Azamatova A.K.
On visualization in education..... 256

Абаева Ж.С.
Прецедентные тексты как отражение культурных особенностей общества 261

Amanbaeva Yu.K.
The use of associative connection sinmental and speech activities..... 266

Аширова А.Т., Абдрахманова Ж.А.
Қазақ тілін оқытуда эмоцияның рөлі 270

Жумагулова В.И., Кажигалиева Гж.А., Ханкишиева Э.М., Задаева А.А.
О межкультурном диалоге в содержании полиязычной подготовки специалистов 274

Ikhsangalieva G.K., Nurzhanova Zh.S., Raiymbekova A.A.
Audio-visual method as a means of forming auditive skills in russian as a foreign language 279

Okusheva G.T., Muldagalieva A.A.
On the Content and Language Integrated Learning of a Foreign Language and Special Disciplines in University Education..... 284

Рамазанова Ш.А., Иманкулова С.М.
Студенттердің табиғат туралы танымын қалыптастыру..... 289

Таусоғарова А.Қ., Парманова У.И.
Шетелдік тілдік санадағы этностереотиптерді зерттеу тәжірибесінен 293

Тұрабаева Л.Қ.
Оқытушының кәсіби шеберлігі мен тіл мәдениеті..... 302

4-бөлім Аударма теориясы
Раздел 4 Теория перевода

Жаксылыков А.Ж.
Предметно-концептуальный мир поэзии жырау и его передача в переводах на русский язык 308

Ақшолақова А.Ж., Утемгалиева Н.А., Рскелдиева Д.Б.
Көркем мәтіндегі жалқы есімдердің аударылуы 316

Болатова Г.Ж.
Жаңа «Абай Жолы»: А. Кимнің аудармасындағы кейбір ерекшеліктер 320

Жусанбаева А.Т., Алкожаева А.С.
История переводов лирики Р. Бёрнса на русский язык 325

Жусупова А.У., Ашимханова С.А.
Типология трудностей в переводе художественных текстов с высокой этнокультурной идентичностью..... 331

Kabdrgalinova S.B.
On peculiarities of Kazakh sentences with interrogative word ‘kaytedi’ and their English equivalents 336

Хамраев А.
Герменевтический аспект перевода реалии казахской культуры и их восприятие англоязычным читателем..... 341

5-бөлім Раздел 5
Жас ғалымдар Молодые авторы

Аметова С.
Жыраулар тіліндегі тіркесімділік 348

Алшынова Г., Тұрғанбекқызы А.
Қорқыт мұрасының педагогикалық негіздері 352

Бозекенов Т.
Ер мен әйелге ортақ антропонимдердің шығу уәжі мен даму процесі 356

Қасымбекова А.Т.
Қазақ, ағылшын тілдеріндегі ертегілердің зерттелуі, даму мен қалыптасуы 361

Ли И.
Прагматические функции невербальных средств делового общения в русской и китайской лингвокультурах 368

Мырзаханов Т.А.
Сравнительный анализ концептуально-метафорической модели «Финансовый рынок как водная стихия»
в англоязычных и русскоязычных финансово-аналитических медиатекстах 373

Назарова Ә.
Сөйлеу тіліндегі гендерлік ерекшеліктер 379

Sarkaboyeva Sh.
Semantization of English neologisms intouristic business 383

Сержан М.
О лингвистических особенностях казахстанского Интернет-общения 389

Таттимбетова К.О.
Проблема героя в автобиографическом романе И. Щеголихина «Не жалею, не зову, не плачу...» 394

Tleubay G.K.
Comparisons and metaphors in the creative discourse of Ch. Aytmatov 399

Tleubay G.K.
Concepts of life and fate in the novel «The Scaffold» of Ch. Aitmatov 403

Үкібаева М.Р., Сағындықұлы Б.
АН, УН, ИН жұрнақтарының қазіргі кездегі варианттары 407

Бекжанова А.Б.,
Газеттегі тақырыпаттар – баспасөз дискурсының элементі 411

CONTENTS

Section 1
Literary Criticism

Sadygov Sh.
The genre of the novel in contemporary Azerbaijani literature. Detective Literature 4

Abdilda D.M., Dzholdasbekova B.U.
Genre diversity in the work of Dmitry Snegin..... 10

Ainabekova G.B.
Intertexts in V. Mikhailov's story «The Great Jute» 15

Askarova A.Sh. Ospanova G.
The problems of creating the history of literary criticism and its scientific-methodological bases 19

Ahmetzhanova A.I.
National color and color designations in the poetry of A. Akhmatova..... 25

Baltymova M.R.
Images of heroes in literature - a source of public education 29

Huseynli Sh.A.
Epic formulas in Azerbaijan historical-heroic eposes..... 35

Daribaiuly S.
Basics of Shariain poetry of akyns and zhyray..... 42

Dzhalamova Zh., Joldasbekova B.
Space of daily life in eternity dimensions..... 48

Itegulova S.A.
Character features of the main heroes of the epic «Layla-Majnun»..... 52

Kakilbaeva I.T.
Possibilities of hypertext technologies in research of Olzhas Suleymenov's dialogue with predecessors..... 57

Kakisheva N.T.
Dmitry Snegin's novels of recent year..... 61

Kaliyeva A.K.
Panorama of the epoch in dramaturgy 65

Kartayeva A.M., Kayirbayeva A.M.
Origin and publication of M. Auezov's epic novel «the path of Abai» 70

Mambetov Zh.
The lyrics of Baurzhan Zhakup..... 75

Madibaeva K.K.
The concept of the artistic description of the Aul life by S. Muratbekov in the story «Wild apple tree» 82

Meiramgaliyeva R.M.
A.M. Gorky and F.M. Dostoevsky: polemicism of their creativity 87

Mirzaliyev T.E.
The main factors in history Azerbaijan-european literary relation 92

Sarbasov B.S., Zhumakaeva B.D.
Folklore myths of ancient turkus monuments..... 98

Sarsekeeva N.K., Zhenis N.N.
Artistic specificity of M. Zverev's realistic stories about animals in the context of the animalistic literature of Kazakhstan..... 102

Safarova D.R.
Originality contamination in Azerbaijan fairy tales..... 107

Sejtzhanov Z.N., Ospanova A.A., Abihanova G.
The verbal poetry contest between Aktan and Akbala..... 114

Tolysbaeva J.J.
Changing the formal canon of sonnets crown in modern poetry of Kazakhstan 118

Tungyshbaeva G.Zh., Kozhahmetova F.B.
The nature of epic genres 124

Shanaev R.U., Dzholdasbekova B.U.
Features of philosophical worldview in I.P. Shchegolikhin's essays 130

Shortanbayev Sh.A., Karbozov E.
Sherniyaz – the patron of heroism and freedom 135

Section 2
Linguistics

Abdramanova S.
Ethnic Identity of Kazakhstani Young People in Relation to Language 140

Aliyarova L.M., Makhazhanova L.M., Khalenova A.R.
Semantic structure of categories of plurality and quantity 148

Baituova A.N.
Preservation of ethnocultural and linguistic identity in the era of globalization 153

Jaambaeva B.A., Amalova A.Y.
Formation of philosophy of language 158

Yegorova T.V.
Loanwords in the context of the modern language situation 162

Yernazarova Z.Sh.
Models of argumentation of Kazakh oratory 168

Imanalieva F.Қ., Eshimov M.P., Ermagulova A.A.
Emotional state of characters in the works Қalihan Yskақ («Kelmes kүnder elesi» roman-essay) 173

Itzhanova N.B.
Insult as a speech act of aggression 177

Kozhakhmetova F.B.,Tungushbaeva G.J., Abdykadirova A.R.
Cognitive meaning of the name of the subject, profession, numbers of the formation of the language picture of the world (on the works of T. Iztileuov) 180

Li E.V.
Semantic links of words in the work of art 185

Madieva G.B., Mansurova M.E., Aubakirov S.S., Ermekov Zh.S.
To the question of preparation of media-corpus of the kazakh language 191

Medetbekova P.T., Mambetova M.K.
General linguistic characteristics of linguistic units of variability 197

Mussabekova U.E., Taubayev Zh.T.
Significance of discourse analysis and pragmalinguistics in modern linguistics 204

Odanova S.A., Abishova R.A.
Stylistic aspect of advertising discourse 208

Ongarbaeva M.S., Taeva R.M., Zueva N.YU., Alimbaeva A.T.
To the question of the comparative analysis of concepts 214

Sagyndykuly B., Kulzhanova B.
New etymology of suffixes of dative case in the Turkic languages 219

Sansyzbayeva S.K.
Pragmatical aspects of functioning of a zoomorphical metaphor 225

Seidullaeva G.A.
Morphological means of expression-pragmatic text direction press advertising 230

Tausogarova A.K.
From the experience of conducting linguistic analysis of contentious advertising and information texts 234

Tumanova A.B., Lee V.S.
Priority areas of research in modern linguistics 239

Tumbolova A.O., Almetova A.S., Murzinova A.S.
National-cultural archetypes and stereotypes in the language picture of the world 246

Section 3
Methods of teaching language and literature

Azamatova A.K.
On visualization in education 256

Abayeva Zh.S.
Precedential texts as a reflection of cultural peculiarities of the society 261

Amanbaeva Yu.K.
The use of associative connection sinmental and speech activities 266

Ashirova A.T., Abdrahmanova ZH.A.
The role of emotion in learning the Kazakh language 270

Zhumagulova V.I., Kazhigalieva G.A., Khankishiyeva E.M., Zadayeva A.A.
About intercultural dialogue in polylingual content of training 274

Ikhsangalieva G.K., Nurzhanova Zh.S., Raiymbekova A.A.
Audio-visual method as a means of forming auditive skills in russian as a foreign language 279

Okusheva G.T., Muldagalieva A.A.
On the Content and Language Integrated Learning of a Foreign Language and Special Disciplines in University Education 284

Ramazanova SH.A., Imankulova S.M.
Forming the students ‘nature of students 289

Tausogarova A. K., Parmanova U. I.
From the experience of studying ethnic stereotypes in a foreign language context 293

Turabaeva L.K.
Professional skills and speech culture of the teacher 302

Section 4
The theory of translation

Zhaksylykov A.Zh.
The subject-conceptual world of Zhyrau Poetry and its transfer in Russian translations 308

Aksholakova A.Zh., Utemgaliyeva N.A., Rskeldiyeva D.B.
The translation of proper names in a literary text 316

Bolatova G.Zh.
New «Abai’s Path»: Some peculiarities of A. Kim in translation 320

Zhusanbaeva A.T., Alkozhaeva A.S.
The history of translations of R. Burns’s lyrics into the Russian language 325

Zhussupova A.U., Ashimkhanova S.A.
The typology of difficulties in translation of literal texts with high ethnocultural identity 331

Kabdrgalinova S.B.
On peculiarities of Kazakh sentences with interrogative word ‘kaytedi’ and their English equivalents 336

Khamrayev A.
The hermeneutic aspect of translation of the realities of kazakh culture and their perception by english-speaking readers 341

Section 5
Young Authors

Ametova S.
Syntagmatics in the language of zhyrau 348

Alshynova G., Turganbekkyzy A.
Pedagogical basement of Korkyt's heritage 352

Bozekenov T.
The reason of appearance and development process of anthroponyms for both genders 356

Kasymbekova A.T.
Formation and Development of English and Kazakh fairy tales 361

Lee I.
Pragmatic functions of non-verbal means of business communication in Russian and Chinese linguocultures 368

Myrzakhanov T.A.
Comparative Analysis of the Conceptual and Metaphoric Model «Financial Market as a Body of Water» in English and Russian Financial Analytical Mediatexts 373

Nazarova A.
Gender features of speech 379

Sarkaboyeva Sh.
Semantization of English neologisms intouristic business 383

Serzhan M.
On the linguistic features of Kazakhstani Internet communication 389

Tattimbetova K.O.
The hero's problem in the autobiographical novel «I do not feel sorry for I. Shchegolikhin, I do not call, I do not pay...» 394

Tleubay G.K.
Comparisons and metaphors in the creative discourse of Ch. Aytmatov 399

Tleubay G.K.
Concepts of life and fate in the novel «The Scaffold» of Ch. Aitmatov 403

Ukibayeva M.R., Sagindikuly B.
Current versions of AN, UN, IN at the present time 407

Bekzhanova A.B.
Newspaper headliners - Discourse element of the Mass media 411

УСПЕЙТЕ ПОДПИСАТЬСЯ НА СВОЙ ЖУРНАЛ

АКЦИЯ!!!

Каждому подписчику
ПУБЛИКАЦИЯ СТАТЬИ
БЕСПЛАТНО!!!

- **Акция действительна при наличии квитанции об оплате годовой подписки.**
- **Статья должна соответствовать требованиям размещения публикации в журнале.**
- **Статья печатается в той серии журнала, на которую подписался автор.**
- **Все нюансы, связанные с публикацией статьи, обсуждаются с ответственным секретарем журнала.**

АКЦИЯ!!!

Издательский дом
«Қазақ университеті»
г. Алматы,
пр. аль-Фараби, 71
8 (727) 377 34 11, 221 14 65

АО «КАЗПОЧТА»
г. Алматы,
ул. Богенбай батыра, 134
8 (727 2) 61 61 12

ТОО «Евразия пресс»
г. Алматы,
ул. Жибек Жолы, 6/2
8 (727) 382 25 11

ТОО «Эврика-пресс»
г. Алматы,
ул. Кожамкулова, 124, оф. 47
8 (727) 233 76 19, 233 78 50